श्रीस्कन्दमहापुराणम्

THE SKANDAMAHĀPURĀṆAM

श्रीस्कन्दमहापुराणम्

THE SKANDAMAHĀPURĀṆAM

तृतीय भाग

महापुराणम्

१. ब्रह्ममहापुराणम्
२. पद्ममहापुराणम्
३. विष्णुमहापुराणम्
४. शिवमहापुराणम्
५. भागवतमहापुराणम्
६. नारदीयमहापुराणम्
७. मार्कण्डेयमहापुराणम्
८. अग्निमहापुराणम्
९. भविष्यमहापुराणम्
१०. ब्रह्मवैवर्तमहापुराणम्
११. लिंगमहापुराणम्
१२. वाराहमहापुराणम्
१३. स्कन्दमहापुराणम्
१४. वामनमहापुराणम्
१५. कूर्ममहापुराणम्
१६. मत्स्यमहापुराणम्
१७. गरुडमहापुराणम्
१८. ब्रह्माण्डमहापुराणम्
१९. वायुमहापुराणम्
२०. विष्णुधर्मोत्तर पुराणम्

वासुकी पुराण ::
हरिवंश पुराण ::
कल्किपुराण ::
सौर पुराण::

देवीभागवत
भृंगीशसंहिता
एकाम्रपुराण
नरसिंहपुराणम्

क्षेमराज श्रीकृष्णदासेन सम्पादितस्य मुम्बई श्री वेंकटेश्वरस्टीम मुद्रणालयेन प्रकाशितस्य पुनर्मुद्रणम्

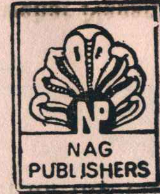
श्रीस्कन्दमहापुराणम्

THE SKANDAMAHĀPURĀṆAM

तृतीय भाग

विषयानुक्रमणिका

श्रीब्राह्मखण्डम्

NAG PUBLISHERS

11A/U.A. (POST OFFICE BUILDING) JAWAHAR NAGAR, DELHI-7.

(This Publication has been brought out with the financial assistance from the Govt. of India, Ministry of Human Resource)

(If any defect is found in this volume, please return the copy by V.P.P. for postage to the Publisher for free exchange.)

(i) 11A/U.A. (Postoffice Bldg.), Jawahar Nagar, Delhi-7

(ii) 8A/U.A.-3 Jawahar Nagar, Delhi-110007

(iii) Jalalpurmafi (Chunar-Mirzapur) U. P.

1986

7 volumes set Price Rs. 320.00

Printed In India

Published by Nag Sharan Singh for Nag Publishers, 11 A/U.A. (Postoffice building) Jawahar Nagar, Delhi-110007 and printed at

New Gian offset Printers, 495 D. D. A. Complex, Shahzada bagh Ext., Daya Basti, Delhi.

अथ श्रीस्कांद महापुराणे तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्य प्रारंभः (३-१)॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ शुक्लांबरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ॥ प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशांतये ॥ १ ॥ नैमिषारण्य
निलया ऋषयः शौनकादयः ॥ अष्टांगयोगनिरता ब्रह्मज्ञानैकतत्पराः[1] ॥ १ ॥ मुमुक्षवो महात्मानो निर्ममा ब्रह्मवादिनः ॥ धर्मज्ञा अनसूयाश्च
सत्यव्रतपरायणाः ॥ २ ॥ जितेंद्रिया जितक्रोधाः सर्वभूतदयालवः ॥ भक्त्या परमया विष्णुमर्चयंतः सनातनम् ॥३ ॥ तपस्तेपुर्महापुण्ये नैमिषे
मुक्तिदायिनि ॥ एकदा ते महात्मानः समाजं चक्रुरुत्तमम् ॥ ४ ॥ कथयंतो महापुण्याः कथाः पापप्रणाशिनीः ॥ भुक्तिमुक्त्योरुपायं च जिज्ञा
संतः परस्परम् ॥ ५ ॥ षड्विंशतिसहस्राणामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ तेषां शिष्यप्रशिष्याणां संख्या कर्तुं न शक्यते ॥ ६ ॥ अत्रांतरे[2] महाविद्वान्व्या
सशिष्यो महामुनिः ॥ आगमन्नैमिषारण्यं सूतः पौराणिकोत्तमः ॥ ७ ॥ तमागतं मुनिं दृष्ट्वा ज्वलंतमिव पावकम् ॥ अर्घ्याद्यैः पूजयामासुर्मुनयः
शौनकादयः ॥ ८ ॥ सुखोपविष्टं तं सूतमासने परमे शुभे ॥ पप्रच्छुः परमं गुह्यं लोकानुग्रहकांक्षया[3] ॥ ९ ॥ सूत धर्मार्थतत्त्वज्ञ स्वागतं मुनिपुंगव ॥
श्रुतवांस्त्वं पुराणानि व्यासात्सत्यवतीसुतात् ॥ १० ॥ अतः सर्वपुराणानामर्थज्ञोऽसि[4] महामुने ॥ कानि क्षेत्राणि पुण्यानि कानि तीर्थानि भूतले
॥ ११ ॥ कथं वा लप्स्यते मुक्तिर्जीवानां भवसागरात् ॥ कथं हरे हरौ वापि नृणां भक्तिः प्रजायते ॥ १२ ॥ केन सिध्येत च फलं कर्मणस्त्रिविधा
त्मनः ॥ एतच्चान्यच्च तत्सर्वं कृपया वद सूतज ॥ १३ ॥ ब्रूयुः स्निग्धाय शिष्याय गुरवो गुह्यमप्युत ॥ इति पृष्टस्तदा सूतो नैमिषारण्यवासिभिः ॥
॥ १४ ॥ वक्तुं प्रचक्रमे नत्वा व्यासं स्वगुरुमादितः ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ सम्यक्पृष्टमिदं विप्रा युष्माभिर्जगतो हितम् ॥ १५ ॥ रहस्यमे
तद्युष्मांकं वक्ष्यामि शृणुतादरात् ॥ मया नोक्तमिदं पूर्वं कस्यापि मुनिपुंगवाः ॥ १६ ॥ मनो नियम्य विप्रेंद्राः शृणुध्वं भक्तिपूर्वकम् ॥ अस्ति रामे
श्वरं नाम[5] रामसेतौ पवित्रितम् ॥ १७ ॥ क्षेत्राणामपि सर्वेषां तीर्थानामपि चोत्तमम् ॥ दृष्टमात्रे रामसेतौ मुक्तिः संसारसागरात् ॥ १८ ॥ हरे हरौ
च भक्तिः स्यात्तथा पुण्यसमृद्धिता ॥ कर्मणस्त्रिविधस्यापि सिद्धिः स्यान्नात्र संशयः ॥ १९ ॥ यो नरो जन्ममध्ये तु सेतुं भक्त्यावलोकयेत् ॥
तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥२० ॥ मातृतः पितृतश्चैव द्विकोटिकुलसंयुतः ॥ निर्विश्य शंभुना कल्पं ततो मोक्षं समश्नुते ॥ २१ ॥
गण्यंते पांसवो भूमेर्गण्यंते दिवि तारकाः ॥ सेतुदर्शनजं पुण्यं शेषेणापि न गण्यते ॥ २२ ॥ समस्तदेवतारूपः सेतुबंधः प्रकीर्तितः ॥ तद्दर्शनवतः
पुसः कः पुण्यं गणितु क्षमः ॥ २३ ॥ सेतुं दृष्ट्वा नरो विप्राः सर्वयागकरः स्मृतः ॥ स्नातश्च सर्वतीर्थेषु तपोऽतप्यत चाखिलम् ॥२४॥ सेतुं गच्छे

१ ब्रह्मनिष्ठैकतत्पराः—इति पाठान्तरम् । २ अथान्तरे—इ० पा० । ३ लोकानुग्रहकाम्यया—इ० पा० । ४ सर्वज्ञोऽसि—इ० पा० । ५ नाम्ना—इ० पा० ।

ति यो ब्रूयाद्यं कं वापि नरं द्विजाः ॥ सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषणः ॥ २५ ॥ सेतुस्नानकरो मर्त्यः सप्तकोटिकुलान्वितः ॥ संप्राप्य विष्णुभवनं तत्रैव परिमुच्यते ॥ २६ ॥ सेतुं रामेश्वरं लिंगं गंधमादनपर्वतम् ॥ चिंतयन्मनुजः सत्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७ ॥ मातृतः पितृतश्चैव लक्षकोटिकुलान्वितः ॥ संप्राप्य विष्णुभवनं तत्रैव परिमुच्यते ॥ कल्पत्रयं शंभुपदे स्थित्वा तत्रैव मुच्यते ॥ २८ ॥ मूषावस्थां वसाकूपं तथा वैतरणीं नदीम् ॥ श्वभक्षं मूत्रपानं च सेतुस्नायी न पश्यति ॥ २९ ॥ तप्तशूलं तप्तशिलां पुरीषह्रदमेव च ॥ तथा शोणितकूपं च सेतुस्नायी न पश्यति ॥ ३० ॥ शाल्मल्यारोहणं रक्तभोजनं कृमिभोजनम् ॥ स्वमांसभोजनं चैव वह्निज्वालाप्रवेशनम् ॥ ३१ ॥ शिलावृष्टिं वह्निवृष्टिं नरकं कालसूत्रकम् ॥ क्षारोदकं चोष्णतोयं नेयात्सेत्ववलोककः ॥ ३२ ॥ सेतुस्नायी नरो विप्राः पंचपातकवानपि ॥ मातृतः पितृतश्चैव शतकोटिकुलान्वितः ॥ ३३ ॥ कल्पत्रयं विष्णुपदे स्थित्वा तत्रैव मुच्यते ॥ अधःशिरःशोषणं च नरकं क्षारसेवनम् ॥ ३४ ॥ पाषाणयन्त्रपीडां च मरुत्प्रपतनं तथा ॥ पुरीषलेपनं[2] चैव तथा क्रकचदारणम् ॥ ३५ ॥ पुरीषभोजनं रेतःपानं संधिषु दाहनम् ॥ अंगारशय्याभ्रमणं तथा मुसलमर्दनम् ॥ ३६ ॥ एतानि नरकाण्यद्धा सेतुस्नायी न पश्यति[3] ॥ तुसे स्नानं करिष्येऽहमिति बुद्ध्या विचिंतयन् ॥ ३७ ॥ गच्छेच्छतपदं यस्तु स महापातकोऽपि सन् ॥ बहूनां काष्ठयंत्राणां कर्षणं शस्त्रभेदनम्॥ ३८ ॥ पतनोत्पतनं चैव गदादण्डनिपीडनम् ॥ गजदन्तैश्च हननं नानाभुजगदंशनम् ॥ ३९ ॥ धूमपानं पाशबन्धं नानाशूलनिपीडनम् ॥ मुखे च नासिकायां च क्षारोदकनिषेचनम् ॥ ४० ॥ क्षारांबुपानं नरकं तप्तायःसूचिभक्षणम् ॥ एतानि नरकान्यद्धा न याति गतपातकः[4] ॥ ४१ ॥ क्षारांबुपूर्णरंध्राणां प्रवेशं मलभोजनम्[5] ॥ स्नायुच्छेदं स्नायुदाहमस्थिभेदनमेव च ॥ ४२ ॥ श्लेष्मादनं पित्तपानं महातिक्तनिषेवणम् ॥ अत्युष्णतैलपानं च पानं क्षारोदकस्य च ॥ ४३ ॥ कषायोदकपानं च तप्तपाषाणभोजनम् ॥ अत्युष्णसिकतास्नानं तथा दशनमर्दनम् ॥ ४४ ॥ तप्तायःशयनं चैव संतप्तांबुनिषेचनम् ॥ सूचिप्रक्षेपणं चैव नेत्रयोर्मुखसंधिषु ॥ ४५ ॥ शिश्ने सवृषणे चैव ह्ययोभारस्य बन्धनम् ॥ वृक्षाग्रात्पतनं चैव दुर्गंधपरिपूरिते ॥ ४६ ॥ तीक्ष्णधारास्त्रशय्यां च रेतःपानादिकं तथा ॥ इत्यादिनरकान्घोरान्सेतुस्नायी न पश्यति ॥ ४७ ॥ सेतुसैकतमध्ये यः शेते तत्पांसुकुंठितः ॥ यावन्तः पांसवो लग्नास्तस्यांगे विप्रसत्तमाः ॥ ४८ ॥ तावतां ब्रह्महत्यानां नाशः स्यान्नात्र संशयः ॥ सेतुमध्यस्थ

१ बहुभाषितैः--इ० पा० । २ पुरीषलोचनम्--इ० पा० । ३ गच्छति--इ० पा० । ४ गतकल्मषः--इ० पा० । ५ मेहभोजनम्--इ० पा० ।

क्तेन यस्यांगं स्पृश्यतेऽखिलम् ॥ ४९ ॥ सुरापानायुतं तस्य तत्क्षणादेव नश्यति ॥ वर्तंते यस्य केशास्तु वपनात्सेतुमध्यतः ॥ ५० ॥ गुरुतल्पा
युतं तस्य तत्क्षणादेव नश्यति ॥ यस्यास्थि सेतुमध्ये तु स्थापितं पुत्रपौत्रकैः ॥ स्वर्णस्तेयायुतं तस्य तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५१ ॥ स्मृत्वा यं
सेतुमध्ये तु स्नानं कुर्याद्द्विजोत्तमाः ॥ महापातकिसंसर्गदोषस्तस्य लयं व्रजेत् ॥ ५२ ॥ मार्गभेदी स्वार्थपाकी यतिब्राह्मणदूषकः ॥ अत्याशी
वेदविक्रेता पंचैते ब्रह्मघातकाः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणान्यः समाहूय दास्यामीति धनादिकम् ॥ पश्चान्नास्तीति यो ब्रूते ब्रह्महा सोपि कीर्तितः ॥ ५४ ॥
परिज्ञाय यतो धर्मांस्तस्मै यो द्वेषमाचरेत् ॥ अवजानाति वा विप्रान्ब्रह्महा सोपिकीर्तितः ॥ ५५ ॥ जलपानार्थमायातं गोवृन्दं तु जलाशये ॥
निवारयति यो विप्रा ब्रह्महा सोपि कीर्तितः ॥ ५६ ॥ सेतुमेत्य तु ते सर्वे मुच्यंते दोषसंचयैः ॥ ब्रह्मघातकतुल्या ये संति चान्ये द्विजोत्तमाः ॥
॥ ५७ ॥ ते सर्वे सेतुमागत्य मुच्यंते नात्र संशयः ॥ औपासनपरित्यागी देवतान्नस्य भोजकः ॥५८॥ सुरापयोषित्संसर्गी गणिकान्नाशनस्तथा ॥
गणान्नभोजकश्चैव पतितान्नरतश्च यः ॥ ५९ ॥ एते सुरापिनः प्रोक्ताः सर्वकर्मबहिष्कृताः ॥ सेतुस्नानेन मुच्यंते ते सर्वे हतकिल्बिषाः ॥ ६० ॥
सुरापतुल्या ये चान्ये मुच्यंते सेतुमज्जनात् ॥ कन्दमूलफलानां च कस्तूरीपट्टवाससाम् ॥ ६१ ॥ पयश्चंदनकर्पूरक्रमुकाणां तथैव च ॥ मध्वाज्यता
म्रकांस्यानां रुद्राक्षाणां तथैव च ॥ ६२ ॥ चोरकास्तु परिज्ञेया सुवर्णस्तेयिनः समाः ॥ ते सेतुक्षेत्रमागत्य मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥ ६३ ॥ अन्ये च
स्तेयिनः सर्वे सेतुस्नानेन वै द्विजाः ॥ मुच्यंते सर्वपापेभ्यो नात्र कार्या विचारणा ॥ ६४ ॥ भगिनीं पुत्रभार्यां च तथैव च रजस्वलाम् ॥ भ्रातृभार्यां
मित्रभार्यां मद्यपां च परस्त्रियम् ॥६५॥ हीनस्त्रियं च विश्वस्तां योऽभिगच्छति रागतः ॥ गुरुतल्पी स विज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥६६॥ एते चान्ये
च ये संति गुरुतल्पगतुल्यकाः ॥ ते सर्वे प्रविमुच्यंते सेतुस्नानेन वै द्विजाः ॥ ६७ ॥ एतैः संसर्गिणो विप्रा ये चान्ये संति पापिनः ॥ सेतुस्नानेन
महता तेऽपि मोक्षमवाप्नुयुः॥६८॥ यागं विना देवलोके घृताचीमेनकादिभिः॥ संभोगकामिनो विप्राः स्नातुं सेतावघापहे ॥ ६९ ॥ अनिषेव्य रविं
वह्निमनुपास्य परान्सुरान् ॥ शुभकामी जनः सेतौ कुर्यात्स्नानं सभक्तिकम् ॥७०॥ तिलान्भूमिं सुवर्णं च धान्यं तंदुलमेव च ॥ अदत्त्वेच्छंति ते स्वर्गं
स्नांतु सेतौ तु ते द्विजाः ॥७१॥ उपवासैर्व्रतैः कृत्स्नैरसंताप्य निजां तनुम् ॥ स्वर्गाभिलाषिणः पुंसः स्नांतु सेतौ विमुक्तिदे ॥७२॥ सेतुस्नानं मोक्षदं

१ विनश्यति–इ० पा० । २ तमाहुर्ब्रह्मघातकम्–इ० पा० । ३ सोऽप्युदीरितः–इ० पा० । ४ तमाहुर्ब्रह्मघातकम्–इ० पा० । ५ सेतुस्नानाद्विमुच्यन्ते–इ० पा० । ६ सदा–इ० पा० ।
७ विश्वस्ताम्–विधवाम्–इत्यर्थः ।

हिमनःशुद्धिप्रदं तथा ॥ जपाद्धोमात्तथा दानाद्यागाच्च तपसोऽपि च ॥ ७३ ॥ सेतुस्नानं विशिष्टं हि पुराणे परिपठ्यते ॥ अकामनाकृतं स्नानं
सेतौ पापविनाशने ॥ ७४ ॥ अपुनर्भवदं प्रोक्तं सत्यमुक्तं द्विजोत्तमाः ॥ यः संपदं समुद्दिश्य स्नाति सेतौ नरो मुदा ॥ ७५ ॥ ससंपदमवाप्नोति
विपुलां द्विजपुंगवाः ॥ शुद्ध्यर्थं स्नाति चेत्सेतौ तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥ रत्यर्थं यदि च स्नायादप्सरोभिर्नरो दिवि ॥ तदा रतिमवाप्नोति
स्वर्गलोकेऽमरीजनैः ॥ ७७ ॥ मुक्त्यर्थं यदि च स्नायात्सेतौ मुक्तिप्रदायिनि ॥ तदा मुक्तिमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जिताम् ॥७८॥ सेतुस्नानेन धर्मः
स्यात्सेतुस्नानादघक्षयः ॥ सेतुस्नानं द्विजश्रेष्ठाः सर्वकामफलप्रदम् ॥ ७९ ॥ सर्वव्रताधिकं पुण्यं सर्वयज्ञोत्तरं स्मृतम् ॥ सर्वयोगाधिकं प्रोक्तं सर्व
तीर्थाधिकं स्मृतम् ॥ ८० ॥ इंद्रादिलोकभोगेषु रागो येषां प्रवर्तते ॥ स्नातव्यं तैर्द्विजश्रेष्ठाः सेतौ रामकृते सकृत् ॥ ८१ ॥ ब्रह्मलोके च वैकुण्ठे
कैलासेऽपि शिवालये ॥ रंतुमिच्छा भवेद्येषां ते सेतौ स्नांतु सादरम् ॥ ८२ ॥ आयुरारोग्यसंपत्तिमतिरूपगुणाढ्यताम् ॥ चतुर्णामपि वेदानां
सांगानां पारगामिनाम् ॥ ८३ ॥ सर्वशास्त्राधिगंतृत्वं सर्वमंत्रेष्वभिज्ञताम् ॥ समुद्दिश्य तु यः स्नायात्सेतौ सर्वार्थसिद्धिदे ॥ ८४ ॥ तत्तत्सिद्धिम
वाप्नोति सत्यं स्यान्नात्र संशयः ॥ दारिद्र्यान्नरकाद्ये च मनुजा भुवि बिभ्यति ॥ ८५ ॥ स्नानं कुर्वंतु ते सर्वे रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ श्रद्धया
सहितो मर्त्यः श्रद्धया रहितोऽपि वा ॥ ८६ ॥ इहलोके परत्रापि सेतुस्नायी न दुःखभाक् ॥ सेतुस्नानेन सर्वेषां नश्यते पापसंचयः ॥ ८७ ॥
वर्द्धते धर्मराशिश्च शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ यथा रत्नानि वर्द्धंते समुद्रे विविधान्यपि ॥ ८८ ॥ तथा पुण्यानि वर्द्धंते सेतुस्नानेन वै द्विजाः ॥ काम
धेनुर्यथा लोके सर्वान्कामान्प्रयच्छति ॥ ८९ ॥ चिंतामणिर्यथा दद्यात्पुरुषाणां मनोरथान् ॥ यथाऽमरतरुर्दद्यात्पुरुषाणामभीप्सितम् ॥ ९० ॥
सेतुस्नानं तथा नृणां सर्वाभीष्टान्प्रदास्यति ॥ अशक्तः सेतुयात्रायां दारिद्र्येण च मानवः ॥ ९१ ॥ याचित्वा स धनं शिष्टात्सेतौ स्नानं समाच
रेत् ॥ सेतुस्नानसमं पुण्यं तत्र दाता समश्नुते ॥ ९२ ॥ तथा प्रतिगृहीतापि प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥ सेतुयात्रां समुद्दिश्य गृह्णीयाद्ब्राह्मणाद्ध
नम् ॥ ९३ ॥ क्षत्रियादपि गृह्णीयान्न दद्युर्ब्राह्मणा यदि ॥ वैश्याद्वा प्रतिगृह्णीयान्न प्रयच्छंति चेन्नृपाः ॥ ९४ ॥ शूद्रान्न प्रतिगृह्णीयात्कथंचिदपि
मानवः ॥ यः सेतुं गच्छतः पुंसो धनं वा धान्यमेव वा ॥ ९५ ॥ दत्त्वा वस्त्रादिकं वापि प्रवर्तयति मानवः ॥ सोऽश्वमेधादियज्ञानां फलमाप्नो
त्यनुत्तमम् ॥ ९६ ॥ चतुर्णामपि वेदानां पारायणफलं लभेत् ॥ तुलापुरुषमुख्यानां दानानां फलमश्नुते ॥ ९७ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां नाशः स्या
न्नात्र संशयः ॥ बहुना किं प्रलापेन सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ९८ ॥ एवं प्रतिगृहीतापि तत्तुल्यफलमश्नुते ॥ याचतः सेतुयात्रार्थं न प्रतिग्रहकल्म

षम् ॥ ९९ ॥ सेतु गच्छ धनं तेऽहं दास्यामीति प्रलोभ्य यः ॥ पश्चान्नास्तीति च ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ १०० ॥ लोभेन सेतुयात्रार्थं संपन्नोऽपि दरिद्रवत् ॥ मानवो यदि याचेत तमाहुस्तेयिनं बुधाः ॥ १०१ ॥ गमिष्ये सेतुमिति वै यो गृहीत्वा धनं नरः ॥ न याति सेतुं लोभेनतमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ १०२ ॥ येन केनाप्युपायेन सेतुं गच्छेन्नरो मुदा ॥ अशक्तो दक्षिणां दत्त्वा गमयेद्वा द्विजोत्तमम् ॥१०३॥ याचित्वा यज्ञकरणे यथा दोषो न विद्यते ॥ याचित्वा सेतुयात्रायां तथा दोषो न विद्यते ॥ १०४ ॥ याचित्वाप्यन्यतो द्रव्यं सेतुस्नाने प्रवर्तयेत् ॥ सोऽपि तत्फलमाप्नोति सेतुस्नायी नरो यथा ॥ १०५ ॥ ज्ञानेन मोक्षमभियांति कृते युगे तु त्रेतायुगे यजनमेव विमुक्तिदायि ॥ श्रेष्ठं तथान्ययुगयोरपि दानमाहुः सर्वत्र सेत्वभिषवो हि वरो नराणाम् ॥१०६॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये सेतुगमनफलादिवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कथं सूत महाभाग रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ सेतुर्बद्धो नदीनाथे ह्यगाधे वरुणालये ॥१॥ सेतौ च कति तीर्थानि गंधमादनपर्वते ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां ब्रूहि पौराणिकोत्तम ॥ २ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ रामेण हि यथा सेतुर्निबद्धो वरुणालये ॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि युष्माकं मुनिपुंगवाः ॥ ३ ॥ आज्ञया हि पितू रामो न्यवसद्दंडकानने ॥ सीतालक्ष्मणसंयुक्तः पंचवट्यां समाहितः॥ ४ ॥ तस्मिन्निवसतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ रावणेन हृता भार्या मारीचच्छद्मना द्विजाः ॥५॥ मार्गमाणो वने भार्यां रामो दशरथात्मजः॥ पंपातीरे जगामासौ शोकमोहसमन्वितः ॥६॥ दृष्टवान्वानरं तत्र कंचिद्दशरथात्मजः ॥ वानरेणाथ पृष्टोऽयं को भवानिति राघवः ॥ ७ ॥ आदितः स्वस्य वृत्तांतं तस्मै प्रोवाच तत्त्वतः ॥ अथ राघवसंपृष्टो वानरः को भवानिति ॥ ८ ॥ सोपि विज्ञापयामास राघवाय महात्मने ॥ अहं सुग्रीवसचिवो हनूमान्नाम वानरः ॥ ९ ॥ तेन च प्रेरितोऽभ्यागां युवाभ्यां सख्यमिच्छता ॥ आगच्छतं तद्भद्रं वां सुग्रीवांतिकमाशु वै ॥ १० ॥ तथास्त्विति स रामोपि तेन साकं मुनीश्वराः ॥ सुग्रीवांतिकमागत्य सख्यं चक्रेऽग्निसाक्षिकम् ॥ ११ ॥ प्रतिजज्ञेऽथ रामोऽपि तस्मै वालिवधं प्रति ॥ सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं द्विजाः ॥ १२ ॥ इत्येवं समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ॥ मुदा परमया युक्तौ नरेश्वरकपीश्वरौ ॥१३॥ आसाते ब्राह्मणश्रेष्ठा ऋष्यमूकगिरौ तथा ॥ सुग्रीवप्रत्ययार्थं च दुंदुभेः कायमाशु वै ॥ १४ ॥ पादांगुष्ठेन चिक्षेप राघवो बहुयोजनम् ॥ सप्ततालां विनिर्भिद्य राघवेण महात्मना ॥ १५ ॥ ततः प्रीतमना वीरः सुग्रीवो राममब्रवीत् ॥ इंद्रादिदेवताभ्योऽपि नास्ति राघव मे भयम् ॥ १६ ॥ भवान्मित्रं मया लब्धो

१ वाणेन--इ० पा० ।

यस्मादति पराक्रमः ॥ अहं लंकेश्वरं हत्वा भार्यामानयितास्मि ते ॥ १७ ॥ ततः सुग्रीवसहितो रामचंद्रो महाबलः ॥ सलक्ष्मणो ययौ तूर्णं किष्किंधां वालिपालिताम् ॥ १८ ॥ ततो जगर्ज सुग्रीवो वाल्यागमनकांक्षया ॥ अमृष्यमाणो वाली च गर्जितं स्वानुजस्य ॥ ॥ १९ ॥ अंतःपुराद्विनिष्क्रम्य युयुधेऽवरजेन सः ॥ वालिमुष्टिप्रहारेण ताडितो भृशविह्वलः ॥ २० ॥ सुग्रीवो निर्गतस्तूर्णं यत्र रामो महाबलः वै ततो रामो महाबाहुस्सुग्रीवस्य शिरोधरे ॥ २१ ॥ लतामाबध्य चिह्नं तु युद्धायाचोदयत्तदा ॥ गर्जितेन समाहूय सुग्रीवो वालिनं पुनः ॥ २२ ॥ रामप्रेरणया तेन बाहुयुद्धमथाकरोत् ॥ ततो वालिनमाजघ्ने शरेणैकेन[1] राघवः ॥ २३ ॥ हते वालिनि सुग्रीवः किष्किंधां प्रत्यपद्यत ॥ ततो वर्षास्व तीतासु सुग्रीवो वानराधिपः ॥ २४ ॥ सीतामानयितुं तूर्णं वानराणां महाचमूम् ॥ समादाय समागच्छदंतिकं नृपपुत्रयोः ॥ २५ ॥ प्रस्थापयामास कपीन्सीतान्वेषणकांक्षया ॥ विदितायां तु वैदेह्यां लंकायां वायुसूनुना ॥ २६ ॥ दत्ते चूडामणौ चापि राघवो हर्षशोकवान् ॥ सुग्रीवेणानुजेनापि वायुपुत्रेण धीमता ॥ २७ ॥ तथान्यैः कपिभिश्चैव जांबवन्नलमुख्यकैः ॥ अन्वीयमानो रामोऽसौ मुहूर्तेऽभिजिति द्विजाः ॥२८॥ विलंध्य विविधा न्देशान्महेंद्रं पर्वतं ययौ ॥ चक्रतीर्थं ततो गत्वा निवासमकरोत्तदा ॥ २९ ॥ तत्रैव तु स धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः[2] ॥ भ्राता वै राक्षसेंद्रस्य चतुर्भिः सचिवैः[3] सह ॥ ३० ॥ प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महात्मना ॥ सुग्रीवस्य तु शंकाऽभूत्प्रणिधिः[4] स्यादयं त्विति ॥ ३१ ॥ राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक्स्वचरितैर्हितैः ॥ अदुष्टमेनं दृष्ट्वैव तत एनमपूजयत् ॥ ३२ ॥ सर्वराक्षसराज्ये तमभ्यषिंचद्विभीषणम् ॥ चक्रे च मंत्रिप्रवरं सदृशं रविसूनुना ॥ ३३ ॥ चक्रतीर्थं समासाद्य निवसद्रघुनंदनः ॥ चिंतयन्राघवः श्रीमान्सुग्रीवादीनभाषत ॥ ३४ ॥ मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ उपायः को नु भवतामेतत्सागरलंघने ॥ ३५ ॥ इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥ अंभोराशिरयं नीलश्चंचलोर्म्मिसमाकुलः ॥ ३६ ॥ उद्यन्मत्स्यो महानक्रशंखशुक्तिसमाकुलः ॥ क्वचिदौर्वानलाक्रांतः फेनवानतिभीषणः ॥ ॥ ३७ ॥ प्रकृष्टपवनाकृष्टनीलमेघसमन्वितः ॥ प्रलयांभोधरारावः सारवाननिलोद्धतः ॥ ३८ ॥ कथं सागरमक्षोभ्यं तरामो वरुणालयम् ॥ सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ ३९ ॥ उपायैरधिगच्छामो यथा नदनदीपतिम् ॥ कथं तरामः सहसा

१ बाणेन । २ विभीषणः--इ० पा० । अत्र हि 'विभिषण विभीषण' शब्दयोर्मध्ये प्रायो विवादः सर्वत्र सर्वतः शोश्रूयते नात्र निश्चयोऽधिगम्यते तन्निर्णयश्चास्मद्बुद्ध्यायमेव—'ञिभी भये' इत्यस्य सन्नान्तत्वाद्युचि रूपम्बिभेतुंमिच्छति अधर्मो मां मास्प्राक्षीत् इति बिभीषति बिभीषतीति विभीषण--इति । ३ सह मंत्रिभिः--इ० पा० । ४ गुप्तचारः इत्यर्थः ।

ससैन्या वरुणालयम् ॥ ४० ॥ शतयोजनमायातं मनसापि दुरासदम् ॥ अतो नु विघ्ना बहवः कथं प्राप्या च मैथिली ॥ ४१ ॥ कष्टात्कष्टतरं
प्राप्ता वयमद्य निराश्रयाः ॥ महाजले महावाते समुद्रे हि निराश्रये ॥ ४२ ॥ उपायं कं विधास्यामस्तरणार्थं वनौकसाम् ॥ राज्याद्भ्रष्टो वनं प्राप्तो
हृता सीता मृतः पिता ॥ ४३ ॥ इतोऽपि दुःसहं दुःखं यत्सागरविलंघनम् ॥ धिग्धिग्गर्जितमंभोधे धिगेतां वारिराशिताम् ॥ ४४ ॥ कथं तद्वचनं
मिथ्या महर्षेः कुम्भजन्मनः ॥ हत्वा त्वं रावणं पापं पवित्रे गंधमादने ॥ पापोपशमनायाशु गच्छस्वेति यदीरितम् ॥४५॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥
इति रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवप्रमुखास्तदा ॥ ४६ ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे राघवं तं महाबलम् ॥ नौभिरेनं तरिष्यामः प्लवैश्च विविधैरिति ॥ ४७ ॥
मध्ये वानरकोटीनां तदोवाच बिभीषणः ॥ समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति ॥ ४८ ॥ खनितः सागरैरेष समुद्रो वरुणालयः ॥ कर्तुमर्हति
रामस्य तज्ज्ञातेः कार्यमंबुधिः ॥ ४९ ॥ बिभीषणेनैवमुक्तो राक्षसेन विपश्चिता ॥ सांत्वयन्राघवः सर्वान्वानरानिदमब्रवीत् ॥ ५० ॥ शतयोजन
विस्तारमशक्ताः सर्ववानराः ॥ तर्तुं प्लवोडुपैरेनं समुद्रमतिभीषणम् ॥ ५१ ॥ नावो न संति सेनाया बह्व्या वानरपुंगवाः ॥ वणिजामुपघातं च
कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ ५२ ॥ विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वा परः ॥ प्लवोडुपप्रतारोऽतो नैवात्र मम रोचते ॥ ५३ ॥ बिभीषणोक्तमे
वेदं मोदते मम वानराः ॥ अहं त्विमं जलनिधिमुपास्ये मार्गसिद्धये ॥ ५४ ॥ नो चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं तदा ॥ महास्त्रैरप्रतिहतैर
त्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ॥ प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ५६ ॥ तदा रामः कुशा
स्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः ॥ संविवेश महाबाहुर्वेद्यामिव हुताशनः ॥ ५७ ॥ शेषभोगनिभं बाहुमुपधाय रघूद्वहः ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुमुपास्ते
मकरालयम् ॥ ५८ ॥ तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले ॥ नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमुः ॥ ५९ ॥ स त्रिरात्रोषितस्तत्र
नयज्ञो धर्मतत्परः ॥ उपास्तेस्म तदा रामः सागरं मार्गसिद्धये ॥ ६० ॥ न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः ॥ प्रयतेनापि रामेण यथार्हमपि
पूजितः ॥ ६१ ॥ तथापि सागरो रामं न दर्शयति चात्मनः ॥ समुद्राय ततः क्रुद्धो रामो रक्तांतलोचनः ॥ ६२ ॥ समीपवर्तिनं चेदं लक्ष्मणं
प्रत्यभाषत ॥ अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्वरुणालयम् ॥ ६३ ॥ निरुद्धतोयं सौमित्रे करिष्यामि क्षणादहम् ॥ सशंखशुक्ताजालं हि समीनमकरं
शनैः ॥ ६४ ॥ अद्य बाणैरमोघास्त्रैर्वारिधिं परिशोषये ॥ क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ॥ ६५ ॥ असमर्थं विजानाति धिक्क्षमामीदृशे

१ सखायस्ते--इ० पा० । २ वरुणालयम्--इ० पा० ।

जने ॥ न दर्शयति साम्ना मे सागरो रूपमात्मनः ॥ ६६ ॥ चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यांतु
प्लवंगमाः ॥ ६७ ॥ एनं लंघितमर्यादं सहस्रोर्मिसमाकुलम् ॥ निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ ६८ ॥ महार्णवं शोषयिष्ये[1]
महादानवसंकुलम् ॥ महामकरनक्राढ्यं महावीचिसमाकुलम् ॥ ६९ ॥ एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ रामो बभूव दुर्धर्षस्त्रिपुरघ्नो
यथा शिवः ॥ ७० ॥ आकृष्य चापं कोपेन कम्पयित्वा शरैर्जगत् ॥ मुमोच विशिखानुग्रांस्त्रिपुरेषु यथा भवः ॥ ७१ ॥ दीप्ता बाणाश्च ये घोरा
भासयन्तो दिशो दश ॥ प्राविशन्वारिधेस्तोयं दृप्तदानवसंकुलम् ॥७२॥ समुद्रस्तु ततो भीतो वेपमानः कृतांजलिः ॥ अनन्यशरणो विप्राः पाता
लात्स्वयमुत्थितः॥७३॥ शरणं राघवं भेजे कैवल्यपदकारणम् ॥ तुष्टाव राघवं विप्रा भूत्वा शब्दैर्मनोरमैः ॥ ७४ ॥ ॥ समुद्र उवाच ॥ ॥ नमामि ते
राघव पादपंकजं सीतापते सौख्यद पादसेवनात् ॥नमामि ते गौतमदारमोक्षजं श्रीपादरेणुं सुरवृन्दसेव्यम्॥७५॥सुन्दप्रियादेहविदारिणे नमो नमोस्तु
ते कौशिकयागरक्षिणे ॥ नमो महादेवशरासभेदिने नमो नमो राक्षससंघनाशिने ॥ ७६ ॥ रामराम नमस्यामि भक्तानामिष्टदायिनम् ॥ अवतीर्णो
रघुकुले देवकार्यचिकीर्षया ॥ ७७ ॥ नारायणमनाद्यंतं मोक्षदं शिवमच्युतम् ॥ रामराम महाबाहो रक्ष मां शरणागतम् ॥ ७८ ॥ कोपं संहर राजेंद्र
क्षमस्व करुणालय ॥ भूमिर्वातो वियच्चापो ज्योतींषि च रघूद्वह ॥ ७९ ॥ यत्स्वभावानि सृष्टानि ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ वर्तंते तत्स्वभा
वानि स्वभावो मे ह्यगाधता ॥ ८० ॥ विकारस्तु भवेद्गाध एतत्सत्यं वदाम्यहम् ॥ लोभात्कामाद्भयाद्वापि रागाद्वापि रघूद्वह ॥ ८१ ॥ न वंशजं
गुणं हातुमुत्सहेयं कथंचन ॥ तत्करिष्ये च साहाय्यं सेनायास्तरणे तव ॥ ८२ ॥ इत्युक्तवन्तं जलधिं रामोऽवादीन्नदीपतिम् ॥ ससैन्योऽहं गमि
ष्यामि लंकां रावणपालिताम् ॥ ८३ ॥ तच्छोषमुपयाहि त्वं तरणार्थं ममाधुना ॥ इत्युक्तस्तं पुनः प्राह राघवं वरुणालयः ॥ ८४ ॥ शृणुष्वाव
हितो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ यद्याज्ञया ते शुष्यामि ससैन्यस्य यियासतः ॥८५॥ अन्येऽप्याज्ञापयिष्यंति मामेवं धनुषो बलात् ॥ उपायमन्यं
वक्ष्यामि तरणार्थं बलस्य ते ॥ ८६ ॥ अस्ति ह्यत्र नलोनाम वानरः शिल्पिसंमतः ॥ त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ८७ ॥ स
यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि ॥ सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ८८ ॥ सेतुना तेन गच्छ त्वं लंकां रावणपालि
ताम् ॥ उक्त्वेत्यंतर्हिते तस्मिन्रामो[2] नलमुवाच ह ॥ ८९ ॥ कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि महामते ॥ तदाऽब्रवीन्नलो वाक्यं रामं धर्मभृतां

१ क्षोभयिष्ये–इ० पा० । २ स रामो नलमूचिवान्–इ०पा० ।

वरम् ॥ ९० ॥ अहं सेतुं विधास्यामि ह्यगाधे वरुणालये ॥ पित्रा दत्तवरश्चाहं सामर्थ्ये चापि तत्समः ॥ ९१ ॥ मातुर्मम वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा ॥ शिल्पकर्मणि मत्तुल्यो भविता ते सुतस्त्विति ॥ ९२ ॥ पुत्रोऽहमौरसस्तस्य तुल्यो वै विश्वकर्मणा ॥ अद्यैव कामं बध्नंतु सेतुं वानरपुंगवाः ॥ ९३ ॥ ततो रामनिसृष्टास्ते[1] वानरा बलवत्तराः ॥ पर्वतान्गिरिशृंगाणि लतातृणमहीरुहान् ॥ ९४ ॥ समाजह्रुर्महाकाया गरुडानिलरंहसः ॥ नलश्चक्रे महासेतुंमध्ये नदनदीपतेः ॥ ९५ ॥ दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ जानकीरमणो रामः सेतुमेवमकारयत् ॥ ९६ ॥ नलेन वानरेन्द्रेण विश्वकर्मसुतेन वै ॥ तमेवं सेतुमासाद्य रामचन्द्रेण कारितम् ॥ ९७ ॥ सर्वे पातकिनो मर्त्या मुच्यन्ते सर्वपातकैः ॥ व्रतदानतपोहोमैर्न तथा तुष्यते[2] शिवः ॥ ९८ ॥ सेतुमज्जनमात्रेण यथा तुष्यति शंकरः ॥ न तुल्यं विद्यते तेजो यथा सौरेण तेजसा ॥ ९९ ॥ सेतुस्नानेन च तथा न तुल्यं विद्यते क्वचित् ॥ तत्सेतुमूलं लंकायां यत्र रामो यियासया ॥ १०० ॥ वानरैः सेतुमारेभे पुण्यं पापप्रणाशनम् ॥ तद्दर्भशयनं नाम्ना पश्चाल्लोकेषु विश्रुतम् ॥ १०१ ॥ एवमुक्तं मया विप्राः समुद्रे सेतुबंधनम् ॥ अत्र तीर्थान्यनेकानि संति पुण्यान्यनेकशः ॥ १०२ ॥ न संख्यां नामधेयं वा शेषो गणयितुं क्षमः ॥ किं त्वहं प्रब्रवीम्यद्य तत्र तीर्थानि कानिचित् ॥ १०३ ॥ चतुर्विंशतितीर्थानि संति सेतौ प्रधानतः ॥ प्रथमं चक्रतीर्थं स्याद्वेतालवरदं ततः ॥ १०४ ॥ ततः पापविनाशार्थं तीर्थं लोकेषु विश्रुतम् ॥ ततः सीतासरः पुण्यं ततो मंगलतीर्थकम् ॥ ॥ १०५ ॥ ततः सकलपापघ्नी नाम्ना चामृतवापिका ॥ ब्रह्मकुण्डं ततस्तीर्थं ततः कुंडं हनूमतः ॥ १०६ ॥ आगस्त्यं हि ततस्तीर्थं रामतीर्थमतः परम् ॥ ततो लक्ष्मणतीर्थं स्याज्जटातीर्थमतः परम् ॥ १०७ ॥ ततो लक्ष्म्याः परं तीर्थमग्नितीर्थमतः परम् ॥ चक्रतीर्थं ततः पुण्यं शिवतीर्थमतः परम् ॥ १०८ ॥ ततः शंखाभिधं तीर्थं ततो यामुनतीर्थकम् ॥ गंगातीर्थं ततः पश्चाद्गयातीर्थमनन्तरम् ॥ १०९ ॥ ततः स्यात्कोटितीर्थाख्यं साध्यानाममृतं ततः ॥ मानसाख्यं ततस्तीर्थं धनुष्कोटिस्ततः परम् ॥ १०० ॥ प्रधानतीर्थान्येतानि महापापहराणि च ॥ कथितानि द्विजश्रेष्ठास्सेतुमध्यगतानि वै ॥ १११ ॥ यथा सेतुश्च बद्धोऽभूद्रामेण जलधौ महान् ॥ कथितं तच्च विप्रेन्द्राः पुण्यं पापहारं तथा ॥ ११२ ॥ यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च मुच्यते मानवो भुवि ॥ ११३ ॥ अध्यायमेनं पठते मनुष्यः शृणोति वा भक्तियुतो द्विजेंद्राः ॥ सो

---

१ रामनिसृष्टाः--रामेणाज्ञप्ताः--इ यथः । २ प्रीणाति--इ०पा० ।

नंतमाप्नोति जयं परत्र पुनर्भवक्लेशमसौ न गच्छेत् ॥ ११४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे
सेतुमाहात्म्ये सेतुनिर्माणादिवर्णनंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ चतुर्विंशतितीर्थानि यान्युक्तानि त्वया
मुने ॥ तेषां प्रधानतीर्थानां सेतौ पापविनाशने ॥ १ ॥ आदिमस्य तु तीर्थस्य चक्रतीर्थमिति प्रथा ॥ कथं समागता सूत वदास्माकं
हि पृच्छताम् ॥ २ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ चतुर्विंशतितीर्थानां प्रधानानां द्विजोत्तमाः ॥ यदुक्तमादिमं तीर्थं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥
॥ ३ ॥ स्मरणात्तस्य तीर्थस्य गर्भवासो न विद्यते ॥ विलयं यांति पापानि लक्षजन्म[1]कृतान्यपि ॥ ४ ॥ तस्मिंस्तीर्थे सकृत्स्नाना
त्स्मरणात्कीर्तनादपि ॥ लोके ततोधिकं तीर्थं तत्तुल्यं वा द्विजोत्तमाः ॥ ५ ॥ न विद्यते मुनिश्रेष्ठाः सत्यमुक्तमिदं मया ॥ गंगा
सरस्वती रेवा पंपा गोदावरी नदी ॥ ६ ॥ कालिंदी चैव कावेरी नर्मदा मणिकर्णिका ॥ अन्यानि यानि तीर्थानि नद्यः पुण्या महीतले ॥
॥ ७ ॥ अस्य तीर्थस्य विप्रेंद्राः कोटयंशेनापि नो समाः ॥ धर्मतीर्थमिति प्राहुस्तत्तीर्थं हि पुराविदः ॥ ८ ॥ यथा समागता तस्य चक्रतीर्थमिति
प्रथा ॥ तदिदानीं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥ ९ ॥ सेतुमूलं हि तत्प्रोक्तं तद्दर्भशयनं मतम् ॥ तत्रैव चक्रतीर्थं तु महापातकमर्दनम् ॥
॥१०॥ पुरा हि गालवोनाम मुनिर्विष्णुपरायणः ॥ दक्षिणांभोनिधेस्तीरे हालास्यादविदूरतः ॥११॥ फुल्लग्रामसमीपे च तथा क्षीरसरोंतिके ॥ धर्म
पुष्करिणीतीरे सोऽतप्यत महत्तपः ॥ १२ ॥ युगानामयुतं ब्रह्म गृणन्विप्राः सनातनम् ॥ दयायुक्तो निराहारः सत्यवान्विजितेंद्रियः ॥१३॥ आत्म
वत्सर्वभूतानि पश्यन्विषयनिःस्पृहः ॥ सर्वभूतहितो दांतः सर्वद्वंद्वविवर्जितः ॥ १४ ॥ वर्षाणि कतिचित्सोऽयं जीर्णपर्णाशनोऽभवत ॥ किंचि
त्कालं जलाहारो वायुभक्षः कियत्समाः ॥ १५ ॥ एवं पंचसहस्राणि वर्षाणि स महामुनिः ॥ अतप्यत तपो घोरं देवैरपि सुदुष्करम् ॥ १६ ॥
ततः पंचसहस्राणि वर्षाणि मुनिपुंगवः ॥ निराहारो निरालोको निरुच्छ्वासो निरास्पदः ॥ १७ ॥ वर्षास्वासारसहनं हेमंतेषु जलेशयः ॥ ग्रीष्मे पंचा
ग्निमध्यस्थो विष्णुध्यानपरायणः ॥ १८ ॥ जपन्नष्टाक्षरं मंत्रं ध्यायन्हृदि जनार्दनम् ॥ तताप सुमहातेजा गालवो मुनिपुंगवः ॥ १९ ॥ एवं त्वयुतव
र्षाणि समतीतानि वै मुनेः ॥ अथ तत्तपसा तुष्टो भगवान्कमलापतिः ॥ २० ॥ प्रत्यक्षतामगात्तस्य शंखचक्रगदाधरः ॥ विकचांबुजपत्राक्षः सूर्य
कोटिसमप्रभः ॥ २१ ॥ विनतानंदनारूढश्छत्र[2]चामरशोभितः ॥ हारकेयूरमुकुटकटकादिविभूषितः ॥ २२ ॥ विष्वक्सेनसुनंदादिकिंकरैः परिवा

१ लक्षजन्मार्जितान्यपि–इ० पा० । २ चक्रचामरशोभितः–इ० पा० ।

रितः ॥ वीणावेणुमृदंगादिवादकैर्नारदादिभिः ॥ २३ ॥ उपर्गायमानविजयः[1] पीतांबरविराजितः ॥ लक्ष्मीविराजितोरस्को नीलमेघसमच्छविः ॥
॥ २४ ॥ धुनानः पद्ममेकेन पाणिना मधुसूदनः ॥ सनकादिमहायोगिसेवितः पार्श्वयोर्द्वयोः ॥ २५ ॥ मंदस्मितेन सकलं मोहयन्भुवनत्रयम् ॥
स्वभासा भासयन्सर्वान्दिशो दश च भूसुराः[2] ॥ २६ ॥ कंठलग्नेन मणिना कौस्तुभेन च शोभितः ॥ सुवर्णवेत्रहस्तैश्च सौविदल्लैरनेकशः ॥
॥ २७ ॥ अनन्यदुर्लभाचिंत्यगीयमाननिजाद्भुतः ॥ सुभक्तसुलभो देवो लक्ष्मीकांतो हरिः स्वयम् ॥ २८ ॥ सन्न्यधत्त पुरस्तस्य गालवस्य
महामुनेः ॥ आविर्भूतं तदा दृष्ट्वा श्रीवत्सांकितवक्षसम् ॥ २९ ॥ पीतांबरधरं देवं तुष्टिं प्राप महामुनिः ॥ भक्त्या परमया युक्तस्तुष्टाव जगदीश्वरम् ॥
॥३०॥ गालव उवाच ॥ नमो देवादिदेवाय[3] शंखचक्रगदाभृते ॥नमो नित्याय शुद्धाय सच्चिदानंदरूपिणे ॥३१॥ नमो भक्तार्तिहंत्रे ते हव्यकव्यस्वरू
पिणे॥ नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं सृष्टिस्थित्यंतकारिणे॥३२॥नमः परेशाय नमो विभूम्ने नमोऽस्तु लक्ष्मीपतये विधात्रे॥नमोऽस्तु सूर्येंदुविलोचनाय नमो
विरिंच्याद्यभिवंदिताय ॥३३॥ यो नामजात्यादिविकल्पहीनः समस्तदोषैरपि वर्जितो यः ॥समस्तसंसारभयापहारिणे तस्मै नमो दैत्यविनाशनाय
॥ ३४ ॥ वेदांतवेद्याय रमेश्वराय वैकुण्ठवासाय विधातृपित्रे ॥ नमोनमः सत्यजनार्तिहारिणे नारायणायामितविक्रमाय ॥ ३५ ॥ नमस्तुभ्यं भग
वते वासुदेवाय शार्ङ्गिणे ॥ भूयोभूयो नमस्तुभ्यं शेषपर्यंकशायिने ॥ ३६ ॥ इति स्तुत्वा हरिं विप्रास्तूष्णीमास्ते स गालवः ॥ श्रुत्वा स्तुतिं श्रुति
सुखां हरिस्तस्य महात्मनः ॥ ३७ ॥ अवाप परमं तोषं शंखचक्रगदाधरः ॥ अथालिंग्य मुनिं शौरिश्चतुर्भिर्बाहुभिस्तदा ॥ ३८ ॥ बभाषे प्रीतिसं
युक्तो वरो वै व्रियतामिति ॥ तुष्टोऽस्मि तपसा तेऽद्य स्तोत्रेणापि च गालव ॥ ३९ ॥ नमस्कारेण च प्रीतो वरदोऽहं तवागतः ॥ ॥ गालव
उवाच ॥ ॥ नारायण रमानाथ पीतांबर जगन्मय ॥ ४० ॥ जनार्दन जगद्धामन्गोविंद नरकांतक ॥ त्वद्दर्शनात्कृतार्थोऽस्मि सर्वस्मादधिक
स्तथा ॥ ४१ ॥ त्वां न पश्यंत्यधर्मिष्ठा यतस्त्वं धर्मपालकः ॥ यन्न वेत्ति भवो ब्रह्मा यन्न वेत्ति त्रयी तथा ॥ ४२ ॥ तं वेद्मि परमात्मानं किमस्मा
दधिकं वरम् ॥ योगिनो यं न पश्यन्ति यं न पश्यंति कर्मठाः ॥ ४३ ॥ तं पश्यामि परात्मानं किमस्मादधिकं वरम् ॥ एतेन च कृतार्थोऽस्मि
जनार्दन जगत्पते ॥ ४४ ॥ यन्नामस्मृतिमात्रेण महापातकिनोऽपि च ॥ मुक्तिं प्रयांति मुनयस्तं पश्यामि जनार्दनम् ॥ ४५ ॥ त्वत्पादपद्मयुगले
निश्चला भक्तिरस्तु मे ॥ ॥ हरिरुवाच ॥ ॥ मयि भक्तिर्दृढा तेऽस्तु निष्कामा गालवाधुना ॥ ४६ ॥ शृणु चाप्यपरं वाक्यमुच्यमानं मया

१ उपगीयमानविभवः—इ० पा० । २ भासुराः—इ० पा० । ३ [illegible]—इ० पा० ।

मुने ॥ मदर्थं कर्म कुर्वाणो मद्ध्यानो मत्परायणः ॥४७॥ एतत्प्रारब्धदेहांते मत्स्वरूपमवाप्स्यसि ॥ अस्मिन्नेवाश्रमे वासं कुरुष्व मुनिपुंगव ॥४८॥
धर्मपुष्करिणी चेयं पुण्या पापविनाशिनी ॥ अस्यास्तीरे तपः कुर्वंस्तपःसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४९ ॥ धर्मः पुरा समागत्य दक्षिणस्योदधेस्तटे ॥
तपस्तेपे महादेवं चिंतयन्मनसा तदा ॥ ५० ॥ स्नानार्थमेकं तीर्थं च चक्रे धर्मो महामुने ॥ धर्मपुष्करिणी तेन प्रसिद्धा तत्कृता यतः ॥ ५१ ॥
त्वया यथा तपस्तप्तमिदानीं मुनिसत्तम ॥ तथा तप्तं तपस्तेन धर्मेण हरसेविना ॥ ५२ ॥ तपसा तस्य तुष्टः सञ्छूलपाणिर्महेश्वरः ॥ प्रादुरासी
त्त्वया दीप्त्या दिशो दश विभासयन् ॥ ५३ ॥ अथाश्रममनुप्राप्तं महादेवं कृपानिधिम् ॥ धर्मः परमसन्तुष्टस्तुष्टाव परमेश्वरम् ॥ ५४ ॥ ॥ धर्म
उवाच ॥ ॥ प्रणमामि जगन्नाथमीशानं प्रणवात्मकम् ॥ समस्तदेवतारूपमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ ५५ ॥ ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमाम्य
हम् ॥ समस्तजगदाधारमनन्तमजमव्ययम् ॥५६॥ यमामनन्ति योगीन्द्रास्तं वन्दे पुष्टिवर्धनम् ॥ नमो लोकाधिनाथाय वंचते परिवंचते ॥५७॥
नमोऽस्तु नीलकण्ठाय पशूनां पतये नमः ॥ नमः कल्मषनाशाय नमो मीढुष्टमाय च ॥ ५८ ॥ नमो रुद्राय देवाय कद्रुद्राय प्रचेतसे ॥ नमः
पिनाकहस्ताय शूलहस्ताय ते नमः ॥ ५९ ॥ नमश्चैतन्यरूपाय पुष्टीनां पतये नमः ॥ नमः पंचास्यदेवाय क्षेत्राणां पतये नमः ॥ ६० ॥ इति
स्तुतो महादेवः शंकरो लोकशंकरः ॥ धर्मस्य परमां तुष्टिमापन्नस्तमुवाच वै ॥ ६१ ॥ ॥ महेश्वर उवाच ॥ ॥ प्रीतोस्म्यनेन स्तोत्रेण तव धर्म
महामते ॥ वरं मत्तो वृणीष्व त्वं मा विलंबं कुरुष्व वै ॥ ६२ ॥ ईश्वरेणैवमुक्तस्तु धर्मो देवमथाब्रवीत् ॥ वाहनं ते भविष्यामि सदाहं पार्वतीपते ॥
॥ ६३ ॥ अयमेव वरो मह्यं दातव्यस्त्रिपुरांतक ॥ तवोद्वहनमात्रेण कृतार्थोऽहं भवामि भोः ॥ ६४ ॥ इत्थं धर्मेण कथितो
देवो धर्ममथाब्रवीत् ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ वाहनं भव मे धर्म सर्वदा[१] लोकपूजितः ॥ ६५ ॥ मम चोद्वहने शक्तिरमोघा ते
भविष्यति ॥ त्वत्सेविनां सदा भक्तिर्मयि स्यान्नात्र संशयः ॥ ६६ ॥ इत्युक्ते शंकरेणाथ धर्मोपि वृषरूपधृक् ॥ उवाह परमेशानं तदाप्रभृति
गालव ॥ ६७ ॥ महादेवस्तमारुह्य धर्मं वै वृषरूपिणम् ॥ शोभमानो भृशं धर्ममुवाच परमामृतम् ॥ ६८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥
त्वया कृतं हि यत्तीर्थं दक्षिणस्योदधेस्तटे ॥ धर्मपुष्करिणीत्येषा लोके ख्याता भविष्यति ॥६९॥अस्यास्तीरे जपो होमो दानं स्वाध्याय एव च ॥

१ सर्वलोकैकपूजितः--इ०पा० ।

अन्ये च धर्मनिवहाः क्रियमाणा नरैर्मुदा ॥ ७० ॥ अनंतफलदा ज्ञेया नात्र कार्या विचारणा ॥ इति दत्त्वा वरं तस्मै धर्मतीर्थाय शंकरः ॥ ७१ ॥ आरुह्य वृषभं धर्म कैलासं पर्वतं ययौ ॥ धर्मपुष्करिणीतीरे गालव त्वमतोधुना ॥ ७२ ॥ शरीरपातपर्यंतं तपः कुर्वन्समाहितः ॥ वस त्वं मुनिशार्दूल पश्चान्मामाप्स्यसे ध्रुवम् ॥ ७३ ॥ यदा ते जायते भीतिस्तदा तां नाशयाम्यहम् ॥ ममायुधेन चक्रेण प्रेरितेन मयाक्षणात् ॥७४॥ इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ तस्मिन्नंतर्हिते विष्णौ गालवो मुनिपुंगवः ॥७५॥ धर्मपुष्करणीतीरे विष्णुध्यानपरायणः ॥ त्रिकालमर्चयन्विष्णुं शालग्रामे विमुक्तिदे ॥ ७६ ॥ उवास मतिमान्धीरो विरक्तो विजितेंद्रियः ॥ कदाचिन्माघमासे तु शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥ ७७ ॥ उपोष्य जागरं कृत्वा रात्रौ विष्णुमपूजयत् ॥ स्नात्वा परेद्युर्द्वादश्यां धर्मपुष्करिणीजले ॥ ७८ ॥ संध्यावन्दनपूर्वाणि नित्यकर्माणि चाकरोत् ॥ ततः पूजां विधातुं स हरेः समुपचक्रमे ॥ ७९ ॥ तुलस्यादीनि पुष्पाणि समाहृत्य च गालवः ॥ विधाय पूजां कृष्णस्य स्तोत्रमेतदुदैरयत् ॥ ८० ॥ ॥ गालव उवाच ॥ ॥ सहस्रशिरसं विष्णुं मत्स्यरूपधरं हरिम् ॥ नमस्यामि हृषीकेशं कूर्मवाराहरूपिणम् ॥ ८१ ॥ नारसिंहं वामनाख्यं जामदग्न्यं च राघवम् ॥ बलभद्रं च कृष्णं च कल्किं विष्णुं नमाम्यहम् ॥ ८२ ॥ वासुदेवमनाधारं प्रणतार्तिविनाशनम् ॥ आधारं सर्वभूतानां प्रणमामि जनार्दनम् ॥ ८३ ॥ सर्वज्ञं सर्वकर्तारं सच्चिदानंदविग्रहम् ॥ अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रणतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ ८४ ॥ एवं स्तुवन्महायोगी गालवो मुनिपुंगवः ॥ धर्मपुष्करिणीतीरे तस्थौ ध्यानपरायणः ॥ ८५ ॥ एतस्मिन्नंतरे कश्चिद्राक्षसो गालवं मुनिम् ॥ आययौ भक्षितुं घोरः क्षुधया पीडितो भृशम् ॥ ८६ ॥ गालवं तरसा सोऽयं राक्षसो जगृहे तदा ॥ गृहीतस्तरसा तेन गालवो नैर्ऋतेन सः ॥ ८७ ॥ प्रचुक्रोश दयांभोधिमापन्नानां परायणम् ॥ नारायणं चक्रपाणिं रक्षरक्षेति वै मुहुः ॥ ८८ ॥ परेश परमानंद शरणागतपालक ॥ त्राहि मां करुणासिंधो रक्षोवशमुपागतम् ॥ ८९ ॥ लक्ष्मीकांत हरे विष्णो वैकुंठ गरुडध्वज ॥ मां रक्ष रक्षसाक्रांतं ग्राहाक्रांतं गजं यथा ॥ ९० ॥ दामोदर जगन्नाथ हिरण्यासुरमर्दन ॥ प्रह्लादमिव मां रक्ष राक्षसेनातिपीडितम् ॥ ९१ ॥ इत्येवं स्तुवतस्तस्य गालवस्य द्विजोत्तमाः ॥ स्वभक्तस्य भयं ज्ञात्वा चक्रपाणिर्वृषाकपिः ॥ ९२ ॥ स्वचक्रं प्रेषयामास भक्तरक्षणकारणात् ॥ प्रेरितं विष्णुचक्रं तद्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ९३ ॥ आजगामाथ वेगेन धर्मपुष्करिणीतटम् ॥ अनंतादित्यसंकाशमनंताग्निसमप्रभम् ॥ ९४ ॥ महाज्वालं महानादं महासुरविमर्दनम् ॥ दृष्ट्वा सुदर्शनं विष्णो राक्षसोऽथ प्रदुद्रुवे ॥ ॥ ९५ ॥ द्रवमाणस्य तस्याशु राक्षस्य सुदर्शनम् ॥ शिरश्चकर्त सहसा ज्वालामालादुरासदम् ॥ ९६ ॥ ततस्तु गालवो दृष्ट्वा राक्षसं पतितं भुवि ॥

मुदा परमया युक्तस्तुष्टाव च सुदर्शनम् ॥ ९७ ॥ ॥ गालव उवाच ॥ ॥ विष्णुचक्र[1] नमस्तेस्तु विश्वरक्षणदीक्षित ॥ नारायणकरांभोजभूषणाय
नमोऽस्तु ते ॥ ९८ ॥ युद्धेष्वसुरसंहारकुशलाय महारव ॥ सुदर्शन नमस्तुभ्यं भक्तानामार्तिनाशिने ॥ ९९ ॥ रक्ष मां भयसंविग्नं सर्वस्मादपि कल्म
षात् ॥ स्वामिन्सुदर्शन विभो धर्मतीर्थे सदा भवान् ॥ १०० ॥ संनिधेहि हिताय त्वं जगतो मुक्तिकांक्षिणः ॥ गालवेनैवमुक्तं तद्विष्णुचक्रं मुनी
श्वराः ॥ तं प्राह गालवमुनिं प्रीणयन्निव सौहृदात् ॥ १०१ ॥ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ ॥ गालवैतन्महापुण्यं धर्मतीर्थमनुत्तमम् ॥ १०२ ॥ अस्मि
न्वसामि सततं लोकानां हितकाम्यया ॥ त्वत्पीडां परिचिंत्याहं राक्षसेन दुरात्मना ॥१०३॥ प्रेरितो विष्णुना विप्र त्वरया[1] समुपागतः॥ त्वत्पीडको
थ निहतो मयायं राक्षसाधमः ॥१०४॥ मोचितस्त्वं भयादस्मात्त्वं हि भक्तो हरेः सदा ॥ पुष्करिण्यामहं त्वस्यां धर्मस्य मुनिपुंगव ॥१०५॥ सततं
लोकरक्षार्थं संनिधानं करोमि वै ॥ अस्यां मत्संनिधानात्ते तथान्येषामपि द्विज ॥१०६॥ इतः परं न पीडा स्याद्भूतराक्षससंभवा ॥ धर्मपुष्करिणी
ह्येषा सर्वपापविनाशिनी ॥ १०७ ॥ देवीपट्टणपर्यंता कृता[1] धर्मेण वै पुरा ॥ अत्र सर्वत्र वत्स्यामि सर्वदा मुनिपुंगव ॥ १०८ ॥ अस्या मत्संनिधा
नात्स्याच्चक्रतीर्थमिति प्रथा ॥ स्नानं येऽत्र प्रकुर्वंति चक्रतीर्थे विमुक्तिदे ॥ १०९ ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वंशजाः सर्व एव हि॥विधूतपापा यास्यंति
तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ११० ॥ पितॄनुद्दिश्य पिंडानां दातारो येऽत्र गालव ॥ स्वर्गं प्रयांति ते सर्वे पितरश्चापि तर्पिताः ॥ १११ ॥ इत्युक्त्वा
विष्णुचक्रं तद्गालवस्यापि पश्यतः ॥ अन्येषामपि विप्राणां पश्यतां सहसा द्विजाः ॥ ११२ ॥ धर्मपुष्कारिणीं तां तु प्राविशत्पापनाशिनीम् ॥
॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ धर्मतीर्थस्य विप्रेंद्राश्चक्रतीर्थमिति प्रथा ॥ ११३ ॥ प्राप्ता यथा तत्कथितं युष्माकं हि मया मुदा ॥ चक्रतीर्थसमं
तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ११४ ॥ अत्र स्नाता नरा विप्रा मोक्षभाजो न संशयः ॥ कीर्तयेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ ११५ ॥ चक्र
तीर्थाभिषेकस्य प्राप्नोति फलमुत्तमम् ॥ इह लोके सुखं प्राप्य परत्रापि सुखं लभेत् ॥ ११६ ॥ यो धर्मतीर्थं च तथैव गालवं कुर्वाणमत्युग्रसमाधियो
गम् ॥ सुदर्शनं राक्षसनाशनं च स्मरेत्सकृद्वा न[2] स पापभाग्जनः ॥ ११७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये
ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये गालवाख्याने धर्मतीर्थस्यचक्रतीर्थप्रथावर्णनंनाम तृतीयो ऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ भगवन्राक्षसः
कोऽसौ सूत पौराणिकोत्तम ॥ विष्णुभक्तं महात्मानं यो गालवमबाधत ॥ १ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वक्ष्यामि राक्षसं क्रूरं तं

१ त्वत्सकाशमुपागतः—इ० पा० । २ समपुण्यभाग्भवेत्—इ० पा० ।

विप्राः शृणुतादरात् ॥ यथा स राक्षसो जातो मुनीनां शापवैभवात् ॥ २ ॥ पुरा कैलासशिखरे हालास्ये शिवमंदिरे ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रा मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ३ ॥ वसिष्ठात्रिमुखाः सर्वे शिवभक्ता महौजसः ॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगास्त्रिपुंड्रांकितमस्तकाः ॥ ४ ॥ रुद्राक्ष मालाभरणाः पंचाक्षरजपे रताः ॥ हालास्यनाथं भूतेशं चंद्रचूडमुमापतिम् ॥ ५ ॥ उपासांचक्रिरे मुक्त्यै मधुरापुरवासिनः ॥ कदाचि त्तत्र गंधर्वो विश्वावसुसुतो बली ॥ ६ ॥ दुर्दमोनाम विप्रेंद्रा विटगोष्ठीपरायणः ॥ ललनाशतसंयुक्तो विवस्त्रः सलिलाशये ॥ ७ ॥ चिक्रीड स विवस्त्राभिः साकं युवतिभिर्मुदा ॥ हालास्यनाथतीर्थं तद्वसिष्ठो मुनिभिः सह ॥ ८ ॥ माध्यंदिनं कर्तुमना ययौ शंकरमंदिरात् ॥ तानृषीनवलोक्याथ रामास्ता भयकातराः ॥ ९ ॥ वासांस्याच्छादयामासुर्दुर्दमो न तु साहसी ॥ ततो वसिष्ठः कुपितः शशापैनं गत त्रपम् ॥ १० ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ यस्माद्दुर्दम गंधर्व दृष्ट्वास्माँल्लज्जया त्वया ॥ वासो नाच्छादितं शीघ्रं याहि राक्षसतां ततः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा ता स्त्रियः प्राह वसिष्ठो मुनिपुंगवः ॥ यस्मादाच्छादितं वस्त्रं दृष्ट्वास्माँल्ललनोत्तमाः ॥ १२ ॥ ततो न युष्मान्छप्स्यामि गच्छध्वं त्रिदिवं ततः ॥ एवमुक्ता वसिष्ठेन रामाः प्रांजलयस्तदा ॥ १३ ॥ प्रणिपत्य वसिष्ठं तं भक्तिनम्रेण चेतसा ॥ मुनिमंडलमध्ये तं वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ रामा ऊचुः ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ चतुराननंदन ॥ दयासिंधोऽवलोक्यास्मान्न कोपं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ पतिरेवहि नारीणां भूषणं परमुच्यते ॥ पतिहीना तु या नारी शतपुत्रापि सा मुने ॥ १६ ॥ विधवेत्युच्यते लोके तत्स्त्रीणां मरणं स्मृतम् ॥ तत्प्रसादं कुरु मुने पत्यावस्माक मादरात् ॥ १७ ॥ एकोऽपराधः क्षंतव्यो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ क्षमां कुरु दयासिंधो युष्मच्छिष्येऽत्र दुर्दमे ॥ १८ ॥ वसिष्ठः प्रार्थितस्त्वेवं दुर्दम स्यांगनाजनैः ॥ प्रोवाच वचनं भूयः प्रसन्नः स द्विजोत्तमाः ॥ १९ ॥ न मे स्याद्वचनं मिथ्या कदाचिदपि सुभ्रुवः ॥ उपायं वः प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं श्रद्धया सह ॥ २० ॥ षोडशाब्दावधिः शापो भर्तुर्वो भविता ध्रुवम् ॥ षोडशाब्दावधौ चैष दुर्दमो राक्षसाकृतिः ॥ २१ ॥ यदृच्छयाचक्र तीर्थं गमिष्यति सुरांगनाः ॥ आस्ते तत्र महायोगी गालवो विष्णुतत्परः ॥ २२ ॥ भक्ष्यार्थं तं मुनिं सोऽयं राक्षसोभिगमिष्यति ॥ ततो गालवरक्षा र्थं प्रेरितं चक्रमुत्तमम् ॥ २३ ॥ विष्णुनास्य शिरो रामा हरिष्यति न संशयः ॥ ततः स्वरूपमासाद्य शापान्मुक्तः सुदुर्दमः ॥ २४ ॥ पतिर्वस्त्रिदिवं भूयो

१ ऋषयः—इ० पा० । २ माध्यं दिनं कर्तुं—माध्याह्निककर्म कर्तुमित्यर्थः

गंतास्त्यत्र न संशयः ॥ ततस्त्रिदिवमासाद्य दुर्दमोऽयं पतिर्हि वः ॥ २५ ॥ रमयिष्यति सुन्दर्यो युष्मान्सुन्दरवेषभृत् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इत्यु
क्त्वा तु वसिष्ठस्ता दुर्दमस्य वरांगनाः ॥ २६ ॥ स्वाश्रमं प्रययौ तूर्णं हालास्येश्वरभक्तिमान् ॥ अथ रामास्तमालिंग्य दुर्दमं पतिमातुराः ॥ २७ ॥
रुरुदुः शोकसंविग्ना दुःखसागरमध्यगाः ॥ प्रपश्यंतीषु तास्वेव दुर्दमो राक्षसोऽभवत् ॥ २८ ॥ महादंष्ट्रो महाकायो रक्तश्मश्रुशिरोरुहः ॥ तं दृष्ट्वा
भयसंविग्ना जग्मू रामास्त्रिविष्टपम् ॥ २९ ॥ ततो राक्षसवेषोऽयं दुर्दमो भैरवाकृतिः ॥ भक्षयन्प्राणिनः सर्वान्देशाद्देशं वनाद्वनम् ॥ ३० ॥ भ्रमन्न
निलवेगोऽसौ धर्मतीर्थं ततो ययौ ॥ एवं षोडशवर्षाणि भ्रमतोऽस्य ययुस्तदा ॥ ३१ ॥ ततस्तु षोडशाब्दांते राक्षसोयं मुनीश्वराः ॥ भक्षितुं गाल
वमुनिं धर्मतीर्थनिवासिनम् ॥ ३२ ॥ उपाद्रवद्वायुवेगः स चास्तौषीज्जनार्दनम् ॥ गालवेन स्तुतो विष्णुस्तदा चक्रमचोदयत् ॥ ३३ ॥ रक्षितुं गाल
वमुनिं राक्षसेन प्रपीडितम् ॥ अथागत्य हरेश्चक्रं राक्षसस्य शिरोऽहरत् ॥ ३४ ॥ ततोऽयं राक्षसं देहं त्यक्त्वा दिव्यकलेवरः ॥ विमानवरमारुह्य
दुर्दमः पुष्पवर्षितः ॥ ३५ ॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा ववन्दे तं सुदर्शनम् ॥ तुष्टाव श्रुतिरम्याभिर्वाग्भिरग्र्याभिरादरात् ॥ ३६ ॥ ॥ दुर्दम उवाच ॥
सुदर्शन नमस्तेऽस्तु विष्णुहस्तैकभूषण ॥ नमस्तेऽसुरसंहर्त्रे सहस्रादित्यतेजसे ॥ ३७ ॥ कृपालेशेन भवतस्त्यक्ताहं राक्षसीं तनुम् ॥ स्वरूपमभजं
विष्णोश्चक्रायुध नमोऽस्तु ते ॥ ३८ ॥ अनुजानीहि मां गन्तुं त्रिदिवं विष्णुवल्लभ ॥ भार्या मे परिशोचंति विरहातुरचेतसः ॥ ३९ ॥ त्वन्मनस्को
भविष्यामि यावज्जीवं यथा ह्यहम् ॥ तथा कृपां कुरुष्व त्वं मयि चक्र नमोऽस्तु ते ॥ ४० ॥ एवं स्तुतं विष्णुचक्रं दुर्दमेन सभक्तिकम् ॥ अनुज
ग्राह सहसा तथास्त्विति मुनीश्वराः ॥ ४१ ॥ चक्रायुधाभ्यनुज्ञातो दुर्दमो गालवं मुनिम् ॥ प्रणम्य तेनानुज्ञातो गन्धर्वस्त्रिदिवं ययौ ॥ ४२ ॥
दुर्दमे तु गते स्वर्गं गालवो मुनिपुंगवः ॥ स चक्रं प्रार्थयामास विष्ण्वायुधमनुत्तमम् ॥ ४३ ॥ चक्रायुध नमामि त्वां महासुरविमर्दन ॥ देवीपट्टण
पर्यंते धर्मतीर्थे ह्यनुत्तमे ॥ ४४ ॥ सन्निधानं कुरुष्व त्वं सर्वपापविनाशनम् ॥ त्वत्सन्निधानात्सर्वेषां स्नातानां पापिनामिह ॥ ४५ ॥ पापनाशं
कुरुष्व त्वं मोक्षं च कुरु शाश्वतम् ॥ चक्रतीर्थमिति ख्यातिं लोकस्य परिकल्पय ॥ ४६ ॥ त्वत्सन्निधानादत्रत्यमुनीनां भयनाशनम् ॥ इतः परं
भवत्वार्य चक्रायुध नमोऽस्तु ते ॥ ४७ ॥ भूतप्रेतपिशाचेभ्यो भयं मा भवतु प्रभो ॥ इति संप्रार्थितं चक्रं गालवेन मुनीश्वराः ॥ ४८ ॥ तथैवा
स्त्विति सम्भाष्य तस्मिंस्तीर्थे तिरोहितम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितो विप्रा राक्षसस्य भवो मया ॥ ४९ ॥ माहात्म्यं चक्र
तीर्थस्य कथितं च मलापहम् ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो भुवि ॥ ५० ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ व्यासशिष्य महाप्राज्ञ सूत पौरा

णिकोत्तम ॥ आरभ्य दर्भशयनमादेवीपत्तनावधि ॥ ५१ ॥ बहुव्यायामसंयुक्तं चक्रतीर्थमनुत्तमम् ॥ ययौ विच्छिन्नतां मध्ये कथं कथय सांप्रतम् ॥ ॥ ५२ ॥ एनं मनसि तिष्ठन्तं संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुरा हि पर्वताः सर्वे जातपक्षा मनोजवाः ॥ ५३ ॥ पर्यंतपर्वते सार्द्धं चेरुराकाशमार्गगाः ॥ नगरेषु च राष्ट्रेषु ग्रामेषु च वनेषु च ॥ ५४ ॥ आप्लुत्याप्लुत्य तिष्ठंति पर्वताः सर्वतो भुवि ॥ आक्रम्याक्रम्य तिष्ठंति यत्रयत्र महीधराः ॥ ५५ ॥ तत्रतत्र नरा गावस्तथान्ये प्राणिसंचयाः ॥ मरणं सहसा प्रापुः पीड्यमाना महीधरैः ॥ ५६ ॥ ब्राह्मणादिषु वैर्णेषु नष्टेषु समनन्तरम् ॥ यज्ञाद्यभावात्सहसा देवता व्यसनं ययुः ॥ ५७ ॥ तत इन्द्रो महाक्रुद्धो वज्रमादाय वेगवान् ॥ चिच्छेद सहसा पक्षान्पर्वतानां तरस्विनाम् ॥ ५८ ॥ छिद्यमानच्छदाः सर्वे वासवेन महीधराः ॥ अनन्यशरणा भूत्वा समुद्रं प्राविशन्भयात् ॥ ५९ ॥ अचलेषु च सर्वेषु पतत्सु लवणार्णवे ॥ निपेतुरर्णवभ्रांत्या चक्रतीर्थेऽपि केचन ॥ ६० ॥ पतितैः पर्वतैस्तैस्तु मध्यतः पूरितोदरम् ॥ चक्रतीर्थं महापुण्यं मध्ये विच्छेदमाययौ ॥ ६१ ॥ यदृच्छया महाशैलाः पार्श्वयोस्तत्र नापतन् ॥ अतो वै दर्भशयने तथा देवीपुरेऽपि च ॥ ६२ ॥ विच्छिन्नमध्यं तद्द्वेधा विभक्तमिव दृश्यते ॥ मध्यतः पतितैः शैलैश्चक्रतीर्थं स्थलीकृतम् ॥ ६३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ युष्माकमेवं कथितं मुनीन्द्रा यन्मध्यतस्तीर्थमिदं स्थलीकृतम् ॥ यथा महीध्राः सहसा बिडौजसा विच्छिन्नपक्षा इह पेतुरुन्नताः ॥ ६४ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये दुर्दमगंधर्वशापमोचनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ प्रस्तुत्य चक्रतीर्थं तु पुण्यं पापविनाशनम् ॥ पुनरप्यद्भुतं किञ्चित्प्रब्रवीमि मुनीश्वराः ॥ १ ॥ विधूमनामा हि वसुर्देवस्त्री चाप्यलंबुषा ॥ ब्रह्मशापान्महाघोरात्पुरा प्राप्तौ मनुष्यताम् ॥ ॥ २ ॥ चक्रतीर्थे महापुण्ये स्नात्वा शापाद्विमोचितौ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूतसूत महाप्राज्ञ पुराणार्थविशारद ॥ ३ ॥ प्राज्ञत्वाद्व्यासशिष्यत्वादज्ञातं ते न किंचन ॥ ब्रह्मा केनापराधेन सहालंबुसया वसुम् ॥ ४ ॥ पुरा विधूमनामानं शप्तवांश्चतुराननः ॥ ब्रह्मशापेन घोरेण कथोस्तौ पुत्रतां गतौ ॥ ५ ॥ शापस्यान्तः कथमभूद्ब्रह्मणा शप्तयोस्तयोः ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुरा हि भगवान्ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननः ॥ सावित्र्या च सरस्वत्या पार्श्वयोः प्रविराजितः ॥ ७ ॥ सनातनेन मुनिना सनकेन च धीमता ॥ सनत्कुमारनाम्ना च नारदेन महात्मना ॥ ८ ॥ सनन्दनादिभिश्चान्यैः सेव्यमानो मुनीश्वरैः ॥ सुपर्ववृन्दजुष्टेन स्तूयमानो बिडौजसा ॥ ९ ॥ आदित्यादि

१ विभिन्नताम्–इ० पा० । २ दिशः–इ० पा० । ३ नष्टेषु जनेषु–इ० पा० । ४ अलंबुसा–इति सर्वत्र सकारोपधः 'अलंबुसा' इति पाठः ।

ग्रहैश्चैव स्तूयमानपदांबुजः ॥ सिद्धैः साध्यैर्मरुद्भिश्च किंनरैश्च समावृतः ॥ १० ॥ गणैः किंपुरुषाणां च वसुभिश्चाष्टभिर्वृतः ॥ उर्वशीप्रमुखानां च
स्ववेंश्यानां मनोरमम् ॥ ११ ॥ नृत्यं वादित्रसहितं वीक्ष्यमाणो मुहुर्मुहुः ॥ गोष्ठीं चक्रे सभामध्ये सत्यलोके कदाचन ॥ १२ ॥ मेघगर्जितग
म्भीरो जनानानंदयन्मुहुः ॥ वीणावेणुमृदंगानां ध्वनिस्तत्र व्यसर्पत ॥ १३ ॥ गंगातरंगमालानां शीकरस्पर्शशीतलः ॥ पवमानः सुखस्पर्शो मन्दं
मन्दं ववौ तदा ॥ १४ ॥ पर्यायेण तदा सर्वा ननृतुर्देवयोषितः ॥ नृत्यश्रमेण खिन्नासु वेश्यास्वन्यासु सादरम् ॥ १५ ॥ अलंबुसा देवनारी रूपयौ
वनशालिनी ॥ मदयन्ती जनान्सर्वान्सभामध्ये ननर्त वै ॥ १६ ॥ तस्मिन्नवसरे तस्या नृत्यंत्याः संसदि द्विजाः ॥ वस्त्रमाभ्यंतरं वायुर्लीलया समु
दक्षिपत् ॥ १७ ॥ तत्क्षिप्ते वसने स्पष्टमूरुमूलमदृश्यत ॥ तथाभूतां तु तां दृष्ट्वा सर्वे ब्रह्मादयो ह्रिया ॥ १८ ॥ सभामध्ये समासीना निमीलित
दृशोऽभवन् ॥ विधूमनामा तु वसुः कामबाणप्रपीडितः ॥ १९ ॥ तामेव ब्रह्मभवने दृष्ट्वानिलहृतांशुकाम् ॥ हर्षसंफुल्लनयनो हृष्टरोमा ततोऽभवत्
॥ २० ॥ अलंबुसायां तस्यां तु जातकामं विलोक्य तम् ॥ वसुं विधूमनामानं शशाप चतुराननः ॥ २१ ॥ यस्मात्त्वमीदृशं कार्यं विधूम कृतवा
नसि ॥ तस्माद्धि मर्त्यलोके त्वं मानुषत्वमवाप्स्यसि ॥ २२ ॥ इयं च देवयोषित्ते तत्र भार्या भविष्यति ॥ एवं स ब्रह्मणा शप्तो विधूमः खिन्नमा
नसः ॥ २३ ॥ प्रसादयामास वसुर्ब्रह्माणं प्रणिपत्य तु ॥ ॥ विधूम उवाच ॥ ॥ अस्य शापस्य घोरस्य भगवन्भक्तवत्सल ॥ २४ ॥ नाह
मर्होऽस्मि देवेश रक्ष मां करुणानिधे ॥ एवं प्रसादितस्तेन भारतीपतिरव्ययः ॥ २५ ॥ कृपया परया युक्तो विधूमं प्राह सांत्वयन् ॥ ॥ ब्रह्मो
वाच ॥ ॥ त्वयि शापोऽप्ययं दत्तो न चासत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ २६ ॥ ततोऽवधिं कल्पयामि शापस्यास्य तवाधुना ॥ मर्त्यभावं समापन्नः सहालं
बुसयाऽनया ॥ २७ ॥ तत्र भुक्त्वा महाराजः शासयित्वा चिरं महीम् ॥ पुत्रमप्रतिमं त्वस्यां जनयित्वा महीपतिम् ॥ २८ ॥ अभिषिच्य च राज्ये तं
राज्यरक्षाविचक्षणम् ॥ एतच्छापस्य शांत्यर्थं दक्षिणस्योदधेस्तटे ॥ फुल्लग्रामसमीपस्थे चक्रतीर्थे महत्तरे ॥ २९ ॥ अनया भार्यया सार्द्धं यदा
स्नानं करिष्यसि ॥ तदा त्वं मानुषं भावं जीर्णत्वचमिवोरगः ॥ ३० ॥ विसृज्य भार्यया सार्द्धं स्वं लोकं प्रतिपत्स्यसे ॥ चक्रतीर्थे विना स्नानं न
नश्येच्छाप ईदृशः॥३१॥ इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा विधूमो नातिहृष्टवान् ॥ स्ववेश्म प्राविशत्तूर्णमामंत्र्य चतुराननम्॥३२॥चिंतयामास तत्रासौ मर्त्यतां
यास्यतो मम॥को वा पिता भवेद्भूमौ का वा माता भविष्यति॥३३॥बहुधेत्थं समालोच्य विधूमो निश्चिकाय सः॥कौशांबीनगरे राजा शतानीक
इति श्रुतः ॥३४॥ अस्ति वीरो महाभागो भार्या चापि पतिव्रता ॥ तस्य विष्णुमतीनाम विष्णोः श्रीरिव वल्लभा ॥३५॥ तमेव पितरं कृत्वा मातरं

च विधाय ताम् ॥ संभविष्यामि भूलोके स्वकर्मपरिपाकतः ॥३६॥ ततः स माल्यवन्तं च पुष्पदंतं बलोत्कटम् ॥ त्रीनाहूयात्मनो भृत्यान्वृत्तमेतन्न्यवे
दयत् ॥ ३७ ॥ भृत्याः शृणुत भद्रं वो ब्रह्मशापान्महाभयात् ॥ जनिष्यामि शतानीकाद्विष्णुमत्यामहं सुतः ॥ ३८ ॥ इति श्रुत्वा वचो भृत्यास्तस्य
प्राणा बहिश्चराः ॥ बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे विधूमं वाक्यमब्रुवन् ॥ ३९ ॥ ॥ भृत्या ऊचुः ॥ ॥ त्वद्वियोगं वयं सर्वे त्रयोऽपि न सहामहे ॥ तस्मान्मानुष
भावं त्वमस्माभिः सह यास्यसि ॥ ४० ॥ शतानीकस्य राजर्षेर्मंत्री योऽयं युगन्धरः ॥ सेनानीर्विप्रतीकश्च योऽयं प्राग्रसरो रणे ॥४१॥ नर्मकर्मसु
हृद्विप्रो वल्लभाख्यो महांश्च यः ॥ तेषां पुत्रास्त्रयोऽप्येते भविष्यामो न संशयः ॥ ४२ ॥ शतानीकस्य राजर्षेः पुत्रभावं गतस्य ते ॥ शुश्रूषां संविधा
स्यामस्तेषु तेषु च कर्मसु ॥ तानेवंवादिनः सोऽयं विधूमो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ ॥ विधूम उवाच ॥ ॥ जानेऽहं भवतां स्नेहं तादृशं मय्य
नुत्तमम् ॥ ४४ ॥ तथापि कथयाम्यद्य तच्छृणुध्वं हितं वचः ॥ ब्रह्मशापेन घोरेण स्वेन दुष्कर्मणा कृतम् ॥ ४५ ॥ कुत्सितं मानुषं भावमहमेकोऽ
नुवर्तये ॥ विहितं न हि युष्माकमेतच्छापानुवर्तनम् ॥ ४६ ॥ जुगुप्सितेऽतो मानुष्ये मा कुरुध्वं मनोऽधुना ॥ अतः शापावधिर्यावन्मद्वियोगो विष
ह्यताम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्तवन्तं ते सर्वे माल्यवत्प्रमुखास्तदा ॥ ऊचुः प्रणम्य शिरसा प्रार्थयंतः पुनःपुनः ॥ ४८ ॥ रक्षित्वा कृपया ह्यस्मान्मा कुरुष्व
च साहसम् ॥ परित्यजसि नः सर्वान्भक्तानद्य निरागसः ॥ ४९ ॥ त्वद्वियोगान्महाघोरान्मानुष्यमपि कुत्सितम् ॥ बहु मन्यामहे देव तस्मान्न
स्त्राहि सांप्रतम् ॥ ५० ॥ एवं स याचमानांस्त्रीनन्वमन्यत भृत्यकान् ॥ तैस्त्रिभिः सहितः सोऽयं कौशांबीं गन्तुमैच्छत ॥ ५१ ॥ एतस्मिन्नेव
काले तु सोमवंशविवर्द्धनः ॥ अर्जुनाभिजने जातो जनमेजयसंभवः ॥ ५२ ॥ शतानीको महीपालः पृथिवीमन्वपालयत् ॥ बुद्धिमान्नीतिमा
न्वाग्मी प्रजापालनतत्परः ॥ ५३ ॥ चतुरंगबलोपेतो विक्रमैकधनो युवा ॥ स कौशांबीं महाराजो नगरीमध्युवास वै ॥ ५४ ॥ तस्य मन्त्ररह
स्यज्ञो मन्त्री जातो युगंधरः ॥ सेनानीर्विप्रतीकश्च तस्य प्राग्रसरो रणे ॥ ५५ ॥ नर्मकर्मसु तस्यासीद्वल्लभाख्यः सखा द्विजः ॥ तस्य विष्णुमती
नाम विष्णोः श्रीरिव वल्लभा ॥ ५६ ॥ स सर्वगुणसंपन्नः शतानीको महामतिः ॥ पुत्रमात्मसमं तस्यां भार्यायां नान्वविंदत ॥ ५७ ॥ आत्मान
मसुतं ज्ञात्वा स भृशं पर्यतप्यत ॥ स युगंधरमाहूय मंत्रिणं मन्त्रवित्तमम् ॥ ५८ ॥ पुत्रलाभः कथं मे स्यादिति कार्यममन्त्रयत् ॥ युगन्धरो मही
पालं पुत्रालाभेन पीडितम् ॥ हर्षयन्वचसा स्वेन वाक्यमेतदभाषत ॥ ५९ ॥ ॥ युगन्धर उवाच ॥ ॥ अस्ति शांडिल्यनामा तु महर्षिः सत्य
वाक्छुचिः ॥ ६० ॥ शत्रुमित्रसमो दांतस्तपःस्वाध्यायतत्परः ॥ तमेव मुनिमासाद्य ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ६१ ॥ पुत्रमात्मसमं राजन्प्रार्थयेथा

विनीतवत् ॥ कृपावान्स महर्षिस्तु पुत्रं ते दास्यति ध्रुवम् ॥ ६२ ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा हर्षसंफुल्ललोचनः ॥ मंत्रिणा तेन संयुक्तस्तस्यागादा
श्रमं मुनेः ॥ ६३ ॥ तमाश्रमे समासीनं प्रणनाम महीपतिः ॥ शांडिल्यस्तु महातेजा राजानं प्राप्तमाश्रमम् ॥ ६४ ॥ दृष्ट्वा पाद्यादिभिः पूज्य
स्वागतं व्याजहार सः ॥ ॥ शांडिल्य उवाच ॥ ॥ शतानीक किमर्थं त्वमाश्रमं प्राप्तवान्मम ॥ ६५ ॥ यत्कर्तव्यमिदानीं ते तद्वदस्व करो
म्यहम् ॥ मुनिमेवं वदंतं तं प्रत्यवादीद्युगंधरः ॥ ६६ ॥ भगवन्नेष वै राजा पुत्रालाभेन कर्षितः ॥ भवंतं शरणं प्राप्तः सांप्रतं पुत्रकारणात् ॥ ६७ ॥
अस्यापुत्रत्वजं दुःखं त्वमपाकर्तुमर्हसि ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा शांडिल्यो मुनिसत्तमः ॥६८॥ पुत्रलाभवरं तस्मै प्रतिजज्ञे नृपाय वै ॥ स राज्ञो
वरदः श्रीमान्कौशांबीमेत्य सादरम् ॥ ६९ ॥ पुत्रेष्ट्यां पुत्रकामस्य याजकोऽभून्महामुनिः ॥ ततो मुनिप्रसादेन राजा दशरथोपमः ॥ ७० ॥
यज्वा राममिव प्राप सहस्रानीकमात्मजम् ॥ एवं विधूमः संजज्ञे शतानीकान्नृपोत्तमात् ॥ ७१ ॥ अत्रांतरे मंत्रिवरस्सेनानीस्तु महीपतेः ॥
द्विजो नर्मवयस्यश्च पुत्रान्प्रापुः कुलोचितान् ॥ ७२ ॥ पुत्रो युगंधरस्यासीन्माल्यवान्नाम भृत्यकः ॥ यौगंधरायणो नाम्ना मन्त्रशास्त्रेषु कोविदः ॥
॥ ७३ ॥ विप्रतीकस्य तनयः पुष्पदन्तो बभूव ह ॥ रुमण्वानिति विख्यातः परसैन्यविमर्दनः ॥ ७४ ॥ वल्लभस्य तदा जज्ञे तनयो वै बलो
त्कटः ॥ वसंतक इति ख्यातो नर्मकर्मसु कोविदः ॥ ७५ ॥ अथ ते ववृधुः सर्वे राजपुत्रपुरोगमाः ॥ पञ्चहायनतां तेषु यातेषु तदनंतरम् ॥ ७६ ॥
अलंबुसापि स्ववेश्या भूपतेः कृतवर्मणः ॥ अयोध्यायां महापुर्यां कन्या जाता मृगावती ॥ ७७ ॥ एवं विधूममुख्यास्ते जज्ञिरे क्षितिमण्डले ॥
अत्रांतरे महासत्त्वो दुष्टसानुचरो बली ॥ ७८ ॥ अहिदंष्ट्र इति ख्यातो महादैत्यो बलोत्कटः ॥ युक्तः स्थूलशिरोनाम्ना सहायेन दुरात्मना ॥७९॥
रुरोध देवनगरं बबाधे विबुधानपि ॥ वर्तमाने दिवि महासमरे सुररक्षसाम् ॥ ८० ॥ आनिनाय शतानीकं सहायार्थं पुरंदरः ॥ स यौवराज्ये
तनयं विधाय विधिना नृपः ॥ ८१ ॥ प्रतस्थे रथमास्थाय युद्धाय दितिजैः सह ॥ नीतो मातलिनाभ्येत्य सादरं स धनुर्धरः ॥ ८२ ॥ विधाय
प्रेक्षकान्देवाञ्जघान दितिजान्रणे ॥ अथ दैत्याधिपः सोऽपि निहतः समरे दिवि ॥ ८३ ॥ ततः शक्रस्य वचसा परेतं नृपपुंगवम् ॥ रथमारोप्य
सहसा कौशांबीं मातलिर्ययौ ॥ ८४ ॥ नीत्वा महीतलमसौ तत्सुताय न्यवेदयत् ॥ ततः सहस्रानीकोपि विलप्य बहुदुखितः ॥ ८५ ॥ मंत्रिभिः
सह संभूय प्रेतकार्यं न्यवर्तयत् ॥ मृतं ज्ञात्वा पतिं राज्ञी सहैवानुममार च ॥ ८६ ॥ महिष्या सह संप्राप्ते भूपाले कीर्तिशेषताम् ॥ भेजे राज्यं
शतानीकतनयो मंत्रिणां गिरा ॥ ८७ ॥ युगन्धरे विप्रतीके वल्लभे च मृते सति ॥ यौगन्धरायणमुखास्तत्पुत्राः सर्व एव हि ॥ ८८ ॥ शतानीक

सुतस्यास्य तत्तत्कार्यमकुर्वत ॥ एवं स पालयामास महीं राजसुतो बली ॥ ८९ ॥ याते काले महेन्द्रेण सनन्दनमहोत्सवे ॥ निमंत्रितस्तत्क
थितां भाविनीमश्रृणोत्कथाम् ॥ ९० ॥ स्वर्योषिद्ब्रह्मणः शापादयोध्यायामलंबुसा ॥ जाता मृगावती कन्या भूपतेः कृतवर्मणः ॥ ९१ ॥ विधूम
नामा च वसुस्त्वं नाकललनां पुरा ॥ तामेव ब्रह्मसदने दृष्ट्वानिलहृतांशुकाम् ॥ ९२ ॥ तदैव मादनाक्रांतः शापान्मर्त्यत्वमागतः ॥ सैव ते
दयिता राजन्भाविनी न चिरात्सखे ॥ ९३ ॥ यदा त्वमात्मनः पुत्रं राज्ये संस्थाप्य भूपते ॥ मृगावत्या प्रिया सार्द्धं दक्षिणस्योदधेस्तटे ॥ ९४ ॥
चक्रतीर्थे महापुण्ये फुल्लग्रामसमीपतः ॥ स्नानं करिष्यसि तदा शापान्मुक्तो भविष्यसि ॥ ९५ ॥ इति प्रोवाच भगवान्सत्यलोके पितामहः ॥
इतींद्रवचनं श्रुत्वा सहस्रानीकभूपतिः ॥ ९६ ॥ तथोद्वाहकृतोत्साहः समामंत्र्य शचीपतिम् ॥ कौशांबीं प्रस्थितो हृष्टः स तिलोत्तमया पथि ॥
॥ ९७ ॥ स्मरन्किमपि तां कांतां भाषमाणामनन्यधीः ॥ ध्यायञ्छतक्रतुवचो नालुलोके महीपतिः ॥ ९८ ॥ सा शशाप नृपं सुभ्रूरनादरतिर
स्कृता ॥ आहूयमानोऽपि मया सहस्रानीक भूपते ॥ ९९ ॥ मृगावतीं हृदा ध्यायन्किमर्थं मामुपेक्षसे ॥ सौभाग्यमत्ता मानिन्यो न सहंतेऽवधीर
णाम् ॥ १०० ॥ मामवज्ञाय यां राजन्हृदा ध्यायसि सांप्रतम् ॥ तया चतुर्दशसमा वियुक्तस्त्वं भविष्यसि ॥ १०१ ॥ इति शप्तवतीं राजा तामु
वाच तिलोत्तमाम् ॥ तामेव यदि लभ्येयं तनुजां कृतवर्मणः ॥ १०२ ॥ चतुर्दशसमा दुःखं सहिष्ये तद्वियोगजम् ॥ इत्युक्त्वा तद्गतमना नृपः प्राया
न्निजां पुरीम् ॥ १०३ ॥ ततः कालेन तनया भूपतेः कृतवर्मणः ॥ तमाससाद दयिता सर्वस्वं पुष्पधन्वनः ॥ १०४ ॥ मृगावतीं समासाद्य विला
सतरुवल्लरीम् ॥ विभ्रमांभोधिलहरीं ननंद मदनद्युतिः ॥ १०५ ॥ सा तस्माद्गर्भमाधत्त भवानीवेंदुशेखरात् ॥ पांडिम्ना शशिलेखेव पीयूषक्षालिता
बभौ ॥ १०६ ॥ सुन्दरी दौर्हृदव्यक्तेरथ पौरंदरीव दिक् ॥ रराज राजमहिषी रजनीकरगर्भिणी ॥ १०७ ॥ सा दौर्हृदवशाद्राज्ञी यंयं काममकाम
यत् ॥ सुदुर्लभमपि प्रेम्णा तत्तत्सर्वं समाहरत् ॥ १०८ ॥ पत्यौ समीहितकरे सा कदाचिन्मृगावती ॥ स्वेच्छया वै मतिं चक्रे रक्तवापीनिम
ज्जने ॥ १०९ ॥ अभिलाषं स विज्ञाय मृगावत्या महीपतिः ॥ कौसुम्भसलिलैः पूर्णां क्षणाद्वापीमकारयत् ॥ ११० ॥ तस्मिन्रक्तजले राज्ञी स्नानं
सादरमातनोत्॥ततस्तां रक्ततोयार्द्रां फुल्लकिंशुकसन्निभाम्॥ १११ ॥राजस्त्रीमामिषधिया सुपर्णकुलसंभवः॥जहार विकटः पक्षी मुग्धां दग्धविधेर्वशात्॥
॥ ११२॥नीत्वा विहायसा दूरं स तामचलसन्निभः॥तत्याज मोहविवशामुदयाचलकंदरे॥ ११३॥लब्धसंज्ञा शनैः कंपविलोलतनुवल्लरी॥दृग्भ्यामुत्पलतु
ल्याभ्यां मुहुरश्रूण्यवर्तयत्॥ ११४॥हा नाथ मंदभाग्याहं त्वद्वियोगेन पीडिता॥का गतिः क्व नु गच्छामि द्रक्ष्यामि त्वन्मुखं कदा॥ ११५॥इत्युक्त्वा गजसिं

हानां पुरोभूद्वधकांक्षिणी ॥ सा सर्वकेसरिगजैस्त्यक्ता न निधनं गता॥११६॥आपत्काले नृणां नूनं मरणं नैव लभ्यते॥अतिदीनं समाकर्ण्य तस्याः
क्रंदितमुन्मुखाः॥११७॥मृगा निष्पंदगतयो न तृणान्यप्यभक्षयन् ॥ ततस्तां करुणासिंधुर्मुनिपुत्रस्तथास्थिताम् ॥११८॥ रुदतीं कृपया राज्ञीं समा
नीय स्वमाश्रमम् ॥ न्यवेदयच्च तां राज्ञीं गुरवे जमदग्नये ॥ जमदग्निस्तु धर्मात्मा तामाश्वासयदंतिके ॥ ११९ ॥ ॥ जमदग्निरुवाच ॥ ॥ तथा
जानीहि मां भद्रे कृतवर्मा यथा तव ॥ १२० ॥ एवमाश्वासिता तत्र कृपया जमदग्निना ॥ चक्रे तत्रैव सा वासमाश्रमे मुनिसंकुले ॥ १२१ ॥
ततस्स्वल्पेन कालेन विशाखमिव पार्वती ॥ असूत तनयं बाला शौर्यधैर्यगुणान्वितम् ॥ १२२ ॥ सूतिकागृहकृत्यानि यानि कार्याणि बंधुभिः ॥
चक्रिरे मातृवत्तानि मृगावत्या मुनिस्त्रियः ॥ १२३ ॥ तं सुजातं नृपसुतं कापि वागशरीरिणी ॥ उदयाचलजातत्वाच्चकारोदयनाभिधम् ॥
॥ १२४ ॥ आश्रमे स मुनीन्द्रेण कृतचूडादिकव्रतः ॥ जग्राह सकला विद्या जमदग्नेर्महामुनेः ॥१२५॥ युवा नृपसुतः सोऽयं कदाचिन्मृगयापरः ॥
अपश्यदेकं भुजगं व्याधेन दृढसंयतम् ॥ १२६ ॥ उवाच स कृपायुक्तो व्याध मुंच भुजंगम् ॥ किं करिष्यस्यनेन त्वं नैनं हिंसितुमर्हसि ॥१२७॥
तमुवाच ततो व्याधः सर्पेणानेन पूरुष ॥ धनधान्यादिकं लप्स्ये ग्रामेषु नगरेषु च ॥ १२८ ॥ अतोहं जीविकामेनं नैव मोक्ष्ये कथंचन ॥ इत्यु
क्त्वा पेटिकायां तं बबंध शबराधमः ॥ १२९ ॥ बद्धमालोक्य भुजगं शबराय धनार्थिने ॥ अमोचयत्स्वजननीदत्तं दत्त्वा स कंकणम् ॥ १३० ॥
मोचितस्तेन सर्पोऽसौ नरो भूत्वा कृतांजलिः ॥ सख्यं कृत्वा च सहसा तं पातालं निनाय वै ॥ १३१ ॥ किन्नराख्येन नागेन धृतराष्ट्रसुतेन सः॥
पातालं प्राविशत्तत्र न्यवसत्पूजितस्सुखम् ॥ १३२ ॥ धृतराष्ट्रस्य तनयां भगिनीं किन्नरस्य च ॥ ललिताख्यां गुणोपेतां प्रियां भेजे नृपात्मजः ॥
॥ १३३ ॥ सा तस्माज्जनयामास पुत्रमप्रतिमौजसम् ॥ ततः सा ललिता प्राह त्वरितोदयनं प्रति ॥ १३४ ॥ ॥ ललितोवाच ॥ ॥ अहंविद्या
धरी पूर्वं सुकर्णीनाम नामतः ॥ शापात्सर्पत्वमाप्तास्मि शापांतो गर्भ एष मे ॥ १३५ ॥ ततोऽमुं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रमप्रतिमौजसम् ॥ तांबूलीं स्रजम
म्लानां वीणां घोषवतीमपि ॥ १३६ ॥ तथेति प्रतिजग्राह तत्सर्वं नृपनंदनः ॥ पश्यतां सर्वसर्पाणां साप्यगच्छद्विहायसम् ॥ १३७ ॥ ततः सोऽपि
गृहीत्वा तु वीणां मालां च पुत्रकम् ॥ दुःखितामात्मजननीं द्रष्टुकामस्त्वरान्वितः ॥ १३८ ॥ श्वशुरादीननुज्ञाप्य सहसा स्वाश्रमं ययौ ॥ जननीं
शोकसंतप्तामाश्वस्तां जमदग्निना ॥ १३९ ॥ समेत्य तोषयामास वृत्तं चास्यै न्यवेदयत् ॥ तदा प्रहृष्टहृदया सा बभूव मृगावती ॥ १४० ॥ अत्रां
तरे स शबरः कौशांब्यां वणिजं ययौ ॥ सहस्रानीकनामांकं विक्रेतुं मणिकंकणम्॥१४१॥राजमुद्रां समालोक्य कंकणे स वणिग्वरः ॥ शबरेण समं

गत्वा सर्वं राज्ञे न्यवेदयत्॥१४२॥ ततः सहस्रानीकोऽयं तत्प्राप्य मणिकंकणम् ॥ मृगावतीविप्रयोगविषाग्निपरिपीडितः ॥ १४३ ॥ तद्बाहुसंगपीयूष
शीकरासारशीतलम् ॥ कंकणं हृदये न्यस्य विललाप सुदुःखितः ॥ १४४ ॥ उवाच च कथं लब्धं कंकणं शबर त्वया ॥ स चैवमुक्तस्तत्प्राप्ति
क्रमं तस्मै न्यवेदयत् ॥ १४५ ॥ शबरस्य वचः श्रुत्वा सहस्रानीकभूपतिः ॥ प्रतस्थे मंत्रिभिः सार्द्धं प्रियालोकनकौतुकी ॥ १४६ ॥ यत्रेंदुभास्क
रमुखा लभंते सहसोदयम् ॥ तमेव गिरिमुद्दिश्य सहसा सोऽभ्यगच्छत ॥ १४७ ॥ किंचिन्मार्गं समुल्लंघ्य तस्थौ विश्रांतसैनिकः ॥ तस्मिन्विनिद्रे
दयितासंगमध्यानतत्परे ॥ १४८ ॥ वसंतको विचित्रास्तु कथयामास वै कथाः ॥ तत्कथाश्रवणेनैव तां रात्रिं स निनाय वै ॥ १४९ ॥
ततः कालेन ककुभं प्राप्य जंभारिपालिताम् ॥ जमदग्न्याश्रमं गत्वा निर्वैरहरिकुंजरम् ॥ १५० ॥ तपस्यंतं मुनिं दृष्ट्वा शिरसा प्रणनाम सः ॥
आशीर्वादेन स मुनिः प्रतिजग्राह तं नृपम् ॥ १५१ ॥ विधिवत्पूजयामास पाद्यार्घ्याचमनीयकैः ॥ उवाच च महीपालं
धर्मार्थसहितं वचः ॥ १५२ ॥ नरनाथ मृगावत्यां जातोऽयं तनयस्तव ॥ यशोनिधिर्महातेजा रामचंद्र इवापरः ॥ १५३ ॥
भविष्यति दिशां जेता सिंहसंहननो युवा ॥ पौत्र एष महाभाग तथा ह्युदयनात्मजः ॥ १५४ ॥ इयं मृगावती भार्या पाति
व्रत्यपरायणा ॥ तदेतांस्त्रीन्महाराज प्रतिगृह्णीष्व मा चिरम् ॥ १५५ ॥ उक्त्वैवं मुनिना दत्तांस्तान्गृहीत्वा महीपतिः ॥ प्रियासहायः स्वपुरीं प्रत
स्थे मंत्रिभिर्वृतः ॥ १५६ ॥ ततः प्रविश्य कौशांबीं नगरीं स नृपोत्तमः ॥ स्मरञ्छक्रस्य वचनं मानुषं जन्म कुत्सयन् ॥ १५७ ॥ महीमुदयनायैव
ददौ पुत्राय धीमते ॥ तस्मिन्नुदयने पुत्रे राज्यपालनदक्षिणे ॥१५८॥ राज्यभारं विनिक्षिप्य स शापविनिवृत्तये ॥ वसंतकरुमण्वद्भ्यां मृगावत्या च
भार्यया ॥ १५९ ॥ यौगन्धरायणेनापि मंत्रिपुत्रेण संयुतः ॥ चक्रतीर्थे महापुण्ये दक्षिणस्योदधेस्तटे ॥ १६० ॥ स्नानं कर्तुं ययौ तूर्णं सर्वतीर्थोत्त
मोत्तमे ॥ वाहनैर्वातरंहोभिरचिराल्लवणोदधिम् ॥ १६१ ॥ संप्राप्य चक्रतीर्थं च स्नानं चक्रुर्यथाविधि ॥ तेषु च स्नातमात्रेषु चक्रतीर्थे नृपादिषु ॥
॥१६२॥विनष्टं तत्क्षणादेव मानुष्यमतिकुत्सितम् ॥ ततो विधूतपापास्ते स्वं रूपं प्रतिपेदिरे ॥१६३॥ दिव्यांबरधराः सर्वे दिव्यमाल्यानुलेपनाः ॥
विमानानि महार्हाणि समारुह्य विभूषिताः ॥ १६४ ॥ तत्तीर्थं बहु मन्वानाः स्वशापच्छेदकारणम् ॥ पश्यतां सर्वलोकानां स्वर्गलोकं ययुस्तदा ॥
॥१६५॥ तदाप्रभृति ते सर्वे ज्ञात्वा तत्तीर्थवैभवम् ॥ पावने चक्रतीर्थेऽस्मिन्स्नानं कुर्वंति सर्वदा ॥१६६॥ एवंप्रभावं तत्तीर्थं ये समागत्य मानवाः ॥
स्नानं सकृच्च कुर्वंति ते सर्वे स्वर्गवासिनः ॥ १६७ ॥ एवं वः कथितं विप्रा विधूमचरितं महत् ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ यंयं

कामयते कामं तं सर्वं शीघ्रमाप्नुयात् ॥ १६८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये चक्रतीर्थप्र
शंसायामलंबुसाविधूमशापविमोचनंनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ द्वैपायनविनेय त्वं सूत पौराणिकोत्तम ॥
देवीपत्तनपर्यंतं चक्रतीर्थमनुत्तमम् ॥ १ ॥ इत्यब्रवीः पुरास्माकमतः पृच्छाम किंचन ॥ देवीपुरं हि तत्कुत्र यदन्तं चक्रतीर्थकम् ॥ २ ॥ देवीपत्तन
मित्याख्या कथं तस्याभवत्तथा ॥ श्रीरामसेतुमूले च स्नातानां पापिनामपि[1]॥ ३ ॥ कीदृशं वा भवेत्पुण्यं चक्रतीर्थे तथैव च ॥ एतच्चान्यान्विशे
षांश्च ब्रूहि पौराणिकोत्तम ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ सर्वमेतत्प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥ पठतां शृण्वतां चैतदाख्यानं पापनाश
नम् ॥ ५ ॥ यत्र पाषाणनवकं स्थापयित्वा रघूद्वहः ॥ बबन्ध प्रथमं सेतुं समुद्रे मैथिलीपतिः ॥ ६ ॥ देवीपुरं तु तत्रैव यदन्तं चक्रतीर्थकम् ॥
देवीपत्तनमित्याख्या यथा तस्य समागता ॥ ७ ॥ तद्ब्रवीमि मुनिश्रेष्ठाः शृणुध्वं श्रद्धया सह ॥ पुरा देवासुरे युद्धे देवैर्नाशितपुत्रिणी ॥ दितिः
प्रोवाच तनयामात्मनः शोकमोहिता ॥ ८ ॥ ॥ दितिरुवाच ॥ ॥ याहि पुत्रि तपः कर्तुं तपोवनमनुत्तमम् ॥ ९ ॥ पुत्रार्थं तव सुश्रोणि
नियता नियतेन्द्रिया ॥ इन्द्रादयो न शिष्येरन्येन पुत्रेण वै सुराः ॥ १० ॥ उदिता तनया चैवं जनन्या तां प्रणम्य सा ॥ स्वीकृत्य माहिषं रूपं
वनं पञ्चाग्निमध्यगा ॥ ११ ॥ तपोऽतप्यत सा घोरं तेन लोकाश्चकंपिरे ॥ तस्यां तपः प्रकुर्वंत्यां त्रिलोक्यासीद्भयातुरा ॥ १२ ॥ इन्द्रादयः सुर
गणा मोहमापुर्द्विजोत्तमाः ॥ सुपार्श्वस्तपसा तस्या मुनिः क्षुब्धोऽवदत्तु ताम् ॥ १३ ॥ ॥ सुपार्श्व उवाच ॥ ॥ परितुष्टोऽस्मि सुश्रोणि पुत्रस्तव
भविष्यति ॥ मुखेन महिषाकारो वपुषा नररूपवान् ॥ १४ ॥ महिषो नाम पुत्रस्ते भविष्यत्यतिवीर्यवान् ॥ पीडयिष्यति यः स्वर्गं देवेन्द्रं च
ससैनिकम् ॥ १५ ॥ सुपार्श्वस्त्वेवमुक्त्वा तां विनिवार्य तपस्तथा ॥ आगच्छदात्मनो लोकमनुनीय तपस्विनीम् ॥ १६ ॥ अथ जज्ञे स महिषो
यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥ व्यवर्द्धत महावीर्यः पर्वणीव महोदधिः ॥ १७ ॥ ततः पुत्रो विप्रचित्तेर्विद्युन्माल्यसुराग्रणीः ॥ अन्येऽप्यसुरवर्यास्ते संति ये
भूतले द्विजाः ॥ १८ ॥ ते सर्वे महिषस्यास्य श्रुत्वा दत्तं वरं मुदा ॥ समागम्य मुनिश्रेष्ठाः प्रावदन्महिषासुरम् ॥ १९ ॥ स्वर्गाधिपत्यमस्माकं पूर्व
मासीन्महामते ॥ देवैर्विष्णुं समाश्रित्य राज्यं नो हृतमोजसा ॥ २० ॥ तद्राज्यमानय बलादस्माकं महिषासुर ॥ वीर्यं प्रकटयस्वाद्य प्रभावमपि
चात्मनः ॥२१॥ अतुल्यबलवीर्यस्त्वं ब्रह्मदत्तवरोद्धतः॥ पुलोमजापतिं युद्धे जहि देवगणैः सह ॥२२॥ दनुजैरेवमुक्तोऽसौ योद्धुकामोऽमरैः सह ॥ महा

१ द्वैपायनस्य शिष्यस्त्वम्—इ०पा० ।

वीर्योऽथ महिषः प्रययावमरावतीम् ॥२३॥ देवानामसुराणां च संवत्सरशतं रणम् ॥ पुरा बभूव विप्रेंद्रास्तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २४ ॥ देववृन्दं ततो भी
त्या पुरस्कृत्य पुरन्दरम् ॥ कांदिशीकमभूद्विप्रा ब्रह्माणं च ययौ तदा ॥ २५ ॥ ब्रह्मा तानमरान्सर्वान्समादाय ययौ पुनः॥ नारायणशिवौ यत्र वर्तेते
विश्वपालकौ ॥२६॥ तत्र गत्वा नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तोत्रैरनेकशः ॥ ब्रह्मा निवेदयामास महिषासुरचेष्टितम् ॥ २७ ॥ सुराणामसुरैः पीडां देवयोः
शंभुकृष्णयोः ॥ इंद्राग्नियमसूर्येंदुकुबेरवरुणादिकान् ॥ २८ ॥ निराकृत्याधिकारेषु तेषां तिष्ठत्ययं स्वयम् ॥ अन्येषां देववृंदानामधिकारेपि तिष्ठति
॥ २९ ॥ निरस्तं देववृंदं तत्स्वर्लोकादवनीतले ॥ मनुष्यवद्विचरते महिषासुरबाधितम् ॥ ३० ॥ एतज्ज्ञापयितुं देवौ युवयोरहमागतः॥ सार्द्धं देव
गणैरत्र रक्षतं तान्समागतान् ॥ ३१ ॥ ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा रमेश्वरमहेश्वरौ ॥ कोपात्करालवदनौ दुष्प्रेक्ष्यौ तौ बभूवतुः ॥ ३२ ॥ अत्यंतकोपज्वलि
तान्मुखाद्विष्णोरथ द्विजाः ॥ निश्चक्राम महत्तेजः शंभोः स्रष्टुस्तथैव च ॥ ३३ ॥ अपरेषां सुराणां च देहादिंद्रशरीरतः ॥ तेजः समुदभूत्क्रूरं तदेकं
समजायत ॥ ३४ ॥ तेषां तु तेजसां राशिर्ज्वलत्पर्वतसंनिभः ॥ ददृशे देववृंदैस्तैर्ज्वालाव्याप्तदिगंतरः ॥ ३५ ॥ तेजसां समुदायोऽसौ नारी काचि
दभूत्तदा ॥ शिवतेजो मुखमभूद्विष्णुतेजो भुजौ द्विजाः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मतेजस्तु चरणौ मध्यमैंद्रेण तेजसा ॥ यमस्य तेजसा केशाः कुचौ चंद्रस्य
तेजसा ॥ ३७ ॥ जंघोरू कल्पितौ विप्रा वरुणस्य तु तेजसा ॥ नितंबः पृथिवीतेजः पादांगुल्योऽर्कतेजसा ॥ ३८ ॥ करांगुल्यो वसूनां च तेजसा
कल्पितास्तथा ॥ कुबेरतेजसा विप्रा नासिका परिकल्पिता ॥ ३९ ॥ नवप्रजापतीनां च तेजसा दंतपंक्तयः ॥ चक्षुर्द्वयं समजनि हव्यवाहनतेजसा ॥
॥ ४० ॥ उभे संध्ये भ्रुवौ जाते श्रवणे वायुतेजसा ॥ इतरेषां च देवानां तेजोभिरतिदारुणैः ॥ ४१ ॥ कृतान्यावयवा नारी दुर्गा परमभास्वरा ॥
बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ४२ ॥ सर्ववृंदारकानीकतेजःसंघसमुद्भवा ॥ तां दृष्ट्वा प्रीतिमापुस्ते देवा महिषबाधिताः ॥ ४३ ॥ ततो रुद्रा
दयो देवा विनिष्कृष्यायुधान्निजात् ॥ आयुधानि ददुस्तस्यै शूलादीनि द्विजोत्तमाः ॥ ४४ ॥ भूषणानि ददुस्तस्यै वस्त्रमाल्यानि चंदनम् ॥ सापि
देवी तदा वस्त्रैर्भूषणैश्चंदनादिभिः ॥ ४५ ॥ कुसुमैरायुधैर्हारैर्भूषिता परिचारकैः ॥ साट्टहासं प्रमुंचंती भैरवी भैरवस्वना ॥ ४६ ॥ ननाद कंपयंतीव
रोदसी देवसेविता ॥ देव्या भैरवनादेन चचाल सकलं जगत् ॥ ४७ ॥ सिंहवाहनमारूढां देवीं साममरास्तदा ॥ मुनयः सिद्धगंधर्वास्तुष्टुवुर्जयश
ब्दतः ॥ ४८ ॥ अतिभीषणनादेन देव्याः क्षुब्धं जगत्रयम् ॥ दृष्ट्वा देवारयो दैत्याः समुत्तस्थुरुदायुधाः ॥ ४९ ॥ महिषोऽपि महाक्रोधात्समुद्यत
महायुधः ॥ तं शब्दमवलक्ष्याथ ययावसुरसंवृतः ॥ ५० ॥ व्यलोकयत्ततो देवीं तेजोव्याप्तजगत्रयीम् ॥ सायुधानंतबाहाढ्यां नादकंपितभूतला

म् ॥ ५१ ॥ क्षोभिताशेषशेषादिमहानागपरंपराम ॥ विलोक्य देवीमसुराः समनह्यन्नुदायुधाः ॥ ५२ ॥ ततो देव्या तया सार्द्धमसुराणामभूद्रणः ॥
अस्त्रैः शस्त्रैः शरैश्चक्रैर्गदाभिर्मुसलैरपि ॥ ५३ ॥ गजाश्वरथपादातैरसंख्येयैर्महाबलः ॥ महिषो युयुधे तत्र देव्या साकमरिंदमः ॥ ५४ ॥ लक्षको
टिसहस्राणि प्रधानासुरयूथपाः ॥ एकैकस्य तु सेनायास्तेषां संख्या न विद्यते ॥ ५५ ॥ ते सर्वे युगपद्देवीं शस्त्रैरावव्रुरोजसा ॥ सापि देवी ततो
भीमा दैत्यमुक्तास्त्रसंचयम् ॥ ५६ ॥ बिभेद लीलया बाणैः स्वकार्मुकविनिःसृतैः ॥ ससर्ज दैत्यकायेषु बाणपूगान्यनेकशः ॥ ५७ ॥ देव्याश्रयबला
देवा निर्भया दैत्ययूथपैः ॥ युयुधुः संयुगे शस्त्रैरस्त्रैरप्यायुधांतरैः ॥ ५८ ॥ ततो देवा बलोत्सिक्ता देवीशक्त्युपबृंहिताः ॥ निःशेषमसुरान्सर्वानायु
धैर्निरमूलयन् ॥ ५९ ॥ स्वसैन्ये तु क्षयं याते संक्षुब्धो महिषासुरः ॥ चापमादाय वेगेन विकृष्य च महास्वनम् ॥ ६० ॥ संधाय मुमुचे बाणान्देव
सैन्येषु भूसुराः ॥ इंद्रे तु दशसाहस्रं यमे पंचसहस्रकम् ॥ ६१ ॥ वरुणे चाष्टसाहस्रं कुबेरे षट्सहस्रकम् ॥ सूर्ये चंद्रे च वह्नौ च वायौ वसुषु चाश्विनोः
॥ ६२ ॥ अन्येष्वपि च देवेषु महिषो दानवेश्वरः ॥ प्रत्येकमयुतं बाणान्मुमुचे बलिनां वरः ॥ ६३ ॥ पलायंते ततो देवा महिषासुरमर्दिताः ॥
देवीं शरणमाजग्मुस्त्राहित्राहीतिवादिनः ॥ ६४ ॥ ततो देवी गणान्स्वस्य भूतवेतालकादिकान् ॥ यूयं नाशयत क्षिप्रमासुरं बलमित्यशात्[1] ॥
॥ ६५ ॥ अहं तु महिषं युद्धे योधयामि बलोद्धतम्[2] ॥ ततो देव्या गणैः सर्वमासुरं क्षतमाशु वै ॥ ६६ ॥ ततः सैन्ये क्षयं नीते गणै
र्देवीप्रचोदितैः ॥ योद्धुकामः स महिषो गणैः साकं व्यतिष्ठत ॥ ६७ ॥ अत्रांतरे महानादः सुचक्षुश्च महाहनुः ॥ महाचंडो महाभक्षो महोदरम
होत्कटौ ॥ ६८ ॥ पञ्चास्यः पादचूडश्च बहुनेत्रः प्रबाहुकः ॥ एकाक्षस्त्वेकपादश्च बहुपादोऽप्यपादकः ॥ ६९ ॥ एते चान्ये च बहवो महिषासुर
मंत्रिणः ॥ योद्धुकामा रणे देव्याः पुरतस्त्ववतस्थिरे ॥ ७० ॥ सिंहं वाहनमारुह्य ततो देवी मनोजवम् ॥ प्रलयांबुदनिर्घोषं चापमादाय भैरवम् ॥
॥ ७१ ॥ विस्फोट्य मुमुचे बाणान्वज्रवेगसमान्युधि ॥ दशलक्षगजैश्चापि शतलक्षैश्च वाजिभिः ॥ ७२ ॥ शतलक्षै रथैश्चापि लक्षायुतपदातिभिः ॥
युक्तो महाहनुर्दैत्यो देव्या युधि निपातितः ॥७३॥ सैन्ये च तस्य निहता देव्या बाणैर्द्विजोत्तमाः ॥ लक्षकोटिसहस्राणि प्रधानासुरनायकाः ॥७४॥
महिषस्य हि विद्यन्ते महाबलपराक्रमाः ॥ एकैकस्य प्रधानस्य चतुरङ्गबलं तथा ॥ ७५ ॥ महाहनोर्यथा विप्रास्तथैवास्ति महद्बलम् ॥ तत्सर्वं

१ अशात्—आज्ञापयत्—इत्यर्थः । २ हतम्—इ० पा० ।

निहतं देव्या शरैः कांचनपुंखितैः ॥ ७६ ॥ याममात्रेण विप्रेंद्रास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७७ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रशंसायां देवीपुराभिधानकथने देवीमहिषासुरयुद्धवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ स्वसैन्यमवलोक्याथ महिषो दानवेश्वरः ॥ हतं देव्या महाक्रोधाच्चंडकोपमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ महिष उवाच ॥ ॥ चंडकोप महावीर्य युद्धयस्वैनां दुरात्मिकाम् ॥ तथास्त्विति स चोक्त्वाथ चंडकोपः प्रतापवान् ॥ २ ॥ अवाकिरद्बाणवर्षैर्देवीं समरमूर्द्धनि ॥ बाणजालानि तस्याशु चंडकोपस्य लीलया ॥ ३ ॥ छित्त्वा जघान शस्त्रेण चंडकोपस्य सांबिका ॥ चकर्त वाजिनोऽप्यस्य सारथिं च ध्वजं धनुः ॥ ४ ॥ उन्ममाथ रथं चापि तं बाणैर्ह्यताडयत् ॥ स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ५ ॥ चंडकोपस्ततो देवीं खड्गचर्मधरोऽभ्यगात् ॥ खड्गेन सिंहमाजघ्ने देव्या वाहं महासुरः ॥ ६ ॥ देवीमपि भुजे सव्ये खड्गेन प्रजघान सः ॥ खड्गो देव्या भुजे सव्ये व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ७ ॥ ततः शूले न महता चंडकोपं तदांबिका ॥ जघान हृदये सोऽपि पपात च ममार च ॥ ८ ॥ चंडकोपे हते तस्मिन्महावीर्ये महाबले ॥ चित्रभानुर्गजारूढो देवीं तामभ्यधावत ॥ ९ ॥ दिव्यां शक्तिं ससर्जाथ महाघंटारवाकुलाम् ॥ न्यवारयत हुंकारैर्देवी शक्तिं निराकुलाम् ॥ १० ॥ ततः शूलेन सा देवी चित्रभानुं व्यदारयत् ॥ मृते तस्मिंस्ततो युद्धे करालो द्रुतमभ्यगात् ॥ ११ ॥ करमुष्टिप्रहारेण सोऽपि देव्या निपातितः ॥ ततो देवी मदोन्मत्तं गदया व्यसुमातनोत् ॥ १२ ॥ बाष्कलं पट्टिशेनापि चक्रेणापि तथांतिकम् ॥ प्राहिणोद्यमलोकाय दुर्गा देवी द्विजोत्तमाः ॥ १३ ॥ एवमन्यान्महाकायान्मंत्रिणो महिषस्य च ॥ शूलेन प्रोथयित्वाथ प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ १४ ॥ आत्मसैन्ये हते त्वेवं दुर्गया महिषासुरः ॥ माहिषेणाथ रूपेण गणान्देव्या अभक्षयत्[1] ॥ १५ ॥ तुण्डेन निजघानैकान्खुराघातैस्तथापरान् ॥ निश्वासवायुभिश्चान्यान्पातयामास[2] रोषितः ॥ १६ ॥ देव्या भूतगणं त्वेवं निहत्य महिषासुरः ॥ सिंहं मारयितुं देव्याश्चुक्रोध च ननाद च ॥ १७ ॥ ततः सिंहोऽभवत्क्रुद्धो महावीर्यो महाबलः ॥ खुराभिघातनिर्भिन्नमहीतलमहीधरः ॥ १८ ॥ महिषासुरमायांतं नखैरेनं व्यदारयत् ॥ चंडिकापि ततः क्रुद्धा वधे तस्याकरोन्मतिम् ॥ १९ ॥ बबन्ध पाशैर्महिषं चंडिका कोपमूर्च्छिता ॥ मोचयित्वा ततः पाशांस्त्यक्तमाहिषवेषवान् ॥ २० ॥ सिंहवेषोऽभवद्दैत्यो महाबलपराक्रमः ॥ देवी तस्य शिरो यावच्छेत्तुं बुद्धिमधारयत् ॥ २१ ॥ तावत्स पुरुषो भूत्वा खड्गपाणिरदृश्यत ॥ अथ तं पुरुषं देवी खड्गहस्तं शरोत्करैः ॥ २२ ॥ जघान

१ अभत्सर्यत्—इ० पा० । २ त्रासयामास—इ० पा० ।

तीक्ष्णधाराग्रैः परमर्मविदारणैः ॥ ततः स पुरुषो विप्रा गजोऽभूद्धस्तदन्तवान् ॥ २३ ॥ दुर्गाया वाहनं सिंहं करेण विचकर्ष च ॥ ततः सिंहः करं
तस्य विचकर्त नखांकुरैः ॥ २४ ॥ भूयो महासुरो जातो माहिषं वेषमाश्रितः ॥ ततः क्रुद्धा भद्रकाली महत्पानमसेवत ॥ २५ ॥ ततः पानवशा
न्मत्ता जहासारुणलोचना ॥ महिषः सोऽपि गर्वेण शृंगाभ्यां पर्वतोत्करान् ॥२६॥ चंडिकां प्रति चिक्षेप सा च तानच्छिनच्छरैः ॥ ततो देवी जग
न्माता महिषासुरमब्रवीत् ॥ २७ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कुरु गर्वं क्षणं मूढ मधु यावत्पिबाम्यहम् ॥ निवृत्तमधुपानाहं त्वां नयिष्ये यमक्षयम्॥
॥२८॥हते त्वयि दुराधर्षे मया दैवतकंटके॥स्वंस्वं स्थानं प्रपद्यंतां सिद्धाः साध्या मरुद्गणाः॥२९॥उक्त्वैवं ताडयामास मुष्टिना महिषासुरम्॥ ताडि
तोऽयं ततो देव्या महिषो भृशविह्वलः॥३०॥दक्षिणस्योदधेस्तीरे प्रदुद्राव त्वरान्वितः॥अनुदुद्राव तं देवी सिंहमारुह्य वाहनम्॥३१॥अनुद्रुतस्ततो देव्या
महिषो दानवेश्वरः॥धर्मपुष्करिणीतोये दशयोजनमायते॥३२॥प्रविश्यांतर्हितस्तस्थौ दुर्गाताडनविह्वलः॥ततो दुर्गा समासाद्य धर्मपुष्करिणीतटम् ॥
॥३३॥ नददर्शासुरं तत्र महिषं चंडिका तदा ॥ अशरीरा ततो वाणी दुर्गा देवीमभाषत ॥३४॥ भद्रकालि महादेवि महिषो दानवस्त्वया ॥ ताडितो
मुष्टिना भद्रे धर्मपुष्करिणीजले ॥३५॥ अस्मिन्नंतर्हितः शेते भयार्तो मारयस्व तम् ॥ येन केनाप्युपायेन चैनं प्राणैर्वियोजय ॥३६॥ एवं वाचाऽशरी
रिण्या कथिता चंडिका तदा ॥ प्राह स्ववाहनं सिंहमसुरेंद्रवधोद्यता ॥३७॥ मृगेंद्र सिंहविक्रांत महाबलपराक्रम ॥ धर्मपुष्करिणीतोयं निःशेषं पीय
तां त्वया ॥ ३८ ॥ देव्यैवमुक्तः पंचास्यो धर्मपुष्करिणीजलम् ॥ निःशेषं च पपौ विप्रा यथा पांसुर्भवेत्तथा ॥ ३९ ॥ निरगान्महिषो दीनस्ततस्तस्मा
ज्जलाशयात् ॥ आयांतमसुरं देवी पादेनाक्रम्य मूर्द्धनि ॥ ४० ॥ कंठं शूलेन तीक्ष्णेन पीडयामास कोपिता ॥ ततो देव्यसिमादाय चकर्तास्य
शिरो महत् ॥ ४१ ॥ एवं स महिषो विप्राः सभृत्यबलवाहनः ॥ दुर्गया निहतो भूमौ पपात च ममार च ॥ ४२ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धा
श्च परमर्षयः ॥ स्तुत्वा देवीं ततः स्तोत्रैस्तुष्टा जहृषिरे तदा ॥ ४३ ॥ अनुज्ञातास्ततो देव्या देवा जग्मुर्यथागतम् ॥ ततो देवी जगन्माता स्व
नाम्ना पुरमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे चक्रे तदोत्तरे ॥ ततो देव्यनुशिष्टास्ते देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ४५ ॥ पूरयामासुरमृतैर्धर्मपुष्क
रिणीं तदा ॥ ततो ह्यमृततीर्थाख्यां लेभे तत्तीर्थमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ ततो देवी वरमदात्स्वपुरस्य मुदान्विता ॥ पशव्यं चापरोगं च पुरमेतद्भवत्विति
॥ ४७ ॥ ददौ तीर्थाय च वरं स्नातानामत्र वै नृणाम् ॥ यथाभिलाषं सिद्धिः स्यादित्युक्त्वा सा दिवं ययौ ॥ ४८ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥
यत्स्वनाम्ना चकारेदं देवी पुरमनुत्तमम् ॥ देवीपत्तनमित्युक्तं तेन देव्याः पुरोत्तमम् ॥ ४९ ॥ देवीपत्तनमारभ्य सुमुहूर्ते दिने द्विजाः ॥ विघ्नेश्वरं

प्रणम्यादौ सलिल[1]स्वामिनं तथा ॥ ५० ॥ महादेवाभ्यनुज्ञातो रामचंद्रोऽतिधार्मिकः ॥ स्थापयित्वा स्वहस्तेन पाषाणनवकं मुदा ॥ ५१ ॥ सेतुमारब्धवान्विप्रा यावल्लंकामतंद्रितः ॥ सिंहासनं समारुह्य रामो नलकृतं शुभम् ॥ ५२ ॥ वानरैः कारयामास सेतुमब्धौ नलादिभिः ॥ पर्वताञ्छाखिनो वृक्षान्दृषदः काष्ठसंचयान् ॥ ५३ ॥ तृणानि च समाजह्रुर्वानरा वनमध्यतः ॥ ५४ ॥ नलस्तानि समादाय चक्रे सेतुं महोदधौ ॥ पंचभिर्दिवसैः सेतुर्यावल्लंकासमीपतः ॥ ५५ ॥ दशयोजनविस्तीर्णश्शतयोजनमायतः ॥ कृतः सेतुर्नलेनाब्धौ पुण्यः पापविनाशनः ॥ ५६ ॥ देवीपुरस्य निकटे नवपाषाणरूपके ॥ सेतुमूले नरः स्नायात्स्वपापपरिशुद्धये ॥ ५७ ॥ चक्रतीर्थे तथा स्नायाद्व्रजेत्सेत्वधिपं हरिम् ॥ देवीपत्तनमारभ्य यत्कृतं सेतुबंधनम् ॥ ५८ ॥ तत्सेतुमूलं विप्रेंद्रा यथा[2]र्थं परिकल्पितम् ॥ सेतोस्तु पश्चिमा कोटिर्दर्भशय्या प्रकीर्तिता ॥ ५९ ॥ देवी[3]पुरी च प्राक्कोटिरुभयं सेतुमूलकम् ॥ उभयं पुण्यमाख्यातं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ६० ॥ यत्सेतुमूलं गच्छंति येन मार्गेण ये नराः ॥ तत्तन्मार्गगतास्ते ते तस्मिंस्तस्मिन्विमुक्तिदे ॥ ६१ ॥ स्नात्वादौ सेतुमूले तु चक्रतीर्थे तथैव च ॥ संकल्पपूर्वकं पश्चाद्गच्छेयुः सेतुबंधनम् ॥ ६२ ॥ देवीपुरे तथा दर्भशय्यायामपि भूसुराः ॥ चक्रतीर्थे शिवे स्नानं पुण्यं पापविनाशनम् ॥६३॥ स्मरणादुभयत्रापि चक्रतीर्थस्य वै द्विजाः ॥ भस्मीभवंति पापानि लक्षजन्मकृतान्यपि ॥ ६४ ॥ जन्मापि विलयं यायान्मुक्तिश्चापि करे स्थिता ॥ चक्रतीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ६५ ॥ भूलोके यानि तीर्थानि गंगादीनि द्विजोत्तमाः ॥ चक्रतीर्थस्य तान्यद्धा कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ ६६ ॥ आदौ तु नवपाषाणमध्येऽब्धौ स्नानमाचरेत् ॥ क्षेत्र[4]पिंडे ततः कुर्याच्चक्रतीर्थे तथैव च ॥ ६७ ॥ सेतुनाथं हरिं सेवेत्स्वपापपरिशुद्धये ॥ एवं हि दर्भशय्यायां कुर्युस्तन्मार्गतो गताः ॥ ६८ ॥ आरूढं रामचंद्रेण यो नमस्कुरुते जनः ॥ सिंहासनं नलकृतं न तस्य नरकाद्भयम् ॥ ६९ ॥ सेतुमादौ नमस्कुर्याद्रामं ध्यायन्हृदा तदा ॥ रघुवीरपदन्यासपवित्रीकृतपांसवे ॥ ७० ॥ दशकंठशिरश्छेदहेतवे सेतवे नमः ॥ केतवे रामचंद्रस्य मोक्षमार्गैकहेतवे ॥ ७१ ॥ सीताया मानसांभोजभानवे सेतवे नमः ॥ ॥ साष्टांगं प्रणिपत्यादौ मंत्रेणानेन वै द्विजाः ॥ ७२ ॥ ततो वेतालवरदं तीर्थं गच्छेन्महाबलम् ॥ तत्र स्नानादवाप्नोति सिद्धिं पारामिकां नरः ॥ ७३ ॥ योऽध्यायमेनं पठते मनुष्यः शृणोति वा भक्तियुतो द्विजेंद्राः ॥ स्वर्गादयस्तस्य न दुर्लभाः स्युः कैवल्यमप्यस्य करस्थमेव ॥ ७४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमहात्ये चक्रतीर्थप्रशंसायां देवीपुराभिधानकथने

१ तिलकस्वामिनम्—इ० पा० । २ यात्रार्थम्—इ० पा० । ३ दुर्गापुरी—इ० पा० । ४ क्षेत्रपिण्डम्—इ० पा० ।

महिषासुरसंहारवर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ७६ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ भगवन्सूत सर्वज्ञ कृष्णद्वैपायनप्रिय ॥ त्वन्मुखाद्वै कथाः श्रुत्वा श्रोत्रकामृतवर्षिणीः ॥ १ ॥ तृप्तिर्न जायतेऽस्माकं त्वद्वचोमृतपायिनाम् ॥ अतः शुश्रूषमाणानां भूयो ब्रूहि कथाः शुभाः ॥ २ ॥ वेतालवरदंनाम चक्रतीर्थस्य दक्षिणे ॥ तीर्थमस्ति महापुण्यमित्यवादीर्भवान्पुरा ॥ ३ ॥ वेतालवरदाभिख्या तीर्थस्यास्यागता कथम् ॥ किं प्रभावं च तत्तीर्थमेतन्नो वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं हि युष्माभिरतिगुह्यं मुनीश्वराः ॥ शृणुध्वं मनसा सार्द्धं ब्रवीम्यत्यद्भुतां कथाम् ॥ ५ ॥ पामरा अपि मोदन्ते यां वै श्रुत्वा कथां शुभाम् ॥ कथा चेयं महापुण्या पुरा कैलासपर्वते ॥ ६ ॥ केलिकालेषु पार्वत्यै शंभुना कथिता द्विजाः ॥ तां ब्रवीमि कथामेनामत्यद्भुततरां हि वः ॥ ७ ॥ पुरा हि गालवोनाम महर्षिः सत्यवाक्छुचिः ॥ चिंतयानः परं ब्रह्म तपस्तेपे निजाश्रमे ॥ ॥ ८ ॥ तस्य कन्या[2] महाभागा रूपयौवनशालिनी ॥ नाम्ना कांतिमती बाला व्यचरत्पितुरंतिके ॥ ९ ॥ आहरंती च पुष्पाणि बल्यर्थं तस्य वै मुनेः ॥ वेदिसंमार्जनादीनि समिदाहरणानि च ॥ १० ॥ कुर्वंती पितरं बाला सम्यक्परिचचार ह ॥ कदाचित्सा तु बल्यर्थं पुष्पाण्याहर्तुमुद्यता ॥ ॥ ११ ॥ तस्मिन्वने कांतिमती सुदूरमगमत्तदा ॥ तत्र पुष्पाणि रम्याणि समाहृत्य च पेटके ॥ १२ ॥ तूर्णं निववृते बाला पितृशुश्रूषणे रता ॥ निवर्तमानां तां कन्यां विद्याधरकुमारकौ ॥ १३ ॥ सुदर्शनसुकर्णाख्यौ विमानस्थौ ददर्शतुः ॥ तां दृष्ट्वा गालवसुतां रूपयौवनशालिनीम् ॥ १४ ॥ कामस्य पत्नीं ललितां रतिं मूर्तिमतीमिव ॥ सुदर्शनाभिधो ज्येष्ठो विद्याधरकुमारकः ॥ १५ ॥ हर्षसंफुल्लनयनश्चकमे काममोहितः ॥ पूर्णचन्द्राननां तां वै वीक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥ तया रिरंसुकामोऽसौ विमानाग्रादवातरत् ॥ तामुपेत्य मुनेः कन्यामित्युवाच सुदर्शनः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ ॥ कासि भद्रे सुता कस्य रूपयौवनशालिनी ॥ रूपमप्रतिमं ह्येतदाह्लादयति मे मनः ॥ १८ ॥ त्वां दृष्ट्वा रतिसंकाशां बाधते मां मनोभवः ॥ सुकण्ठनामधेयस्य विद्याधरपतेरहम् ॥ १९ ॥ आत्मजो रूपसंपन्नो नाम्ना चैव सुदर्शनः ॥ प्रतिगृह्णीष्व मां भद्रे रक्ष मां करुणादृशा ॥ २० ॥ भर्तारं मां समासाद्य सर्वान्भोगानवाप्स्यसि ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य विद्याधरसुतस्य सा ॥ २१ ॥ तदा कांतिमती वाक्यं धर्मयुक्तमभाषत ॥ सुदर्शन महाभाग विद्याधरपतेः सुत ॥ २२ ॥ आत्मजां मां विजानीहि गालवस्य महात्मनः ॥ कन्या चाहमनूढास्मि पितृशु

१ इत्यवादि त्वया पुरा–इ०पा० । २ पुत्री–इ०पा० ।

श्रूषणे रता ॥ २३ ॥ बल्यर्थं हि पितुश्चाहं पुष्पाण्याहर्तुमागता ॥ आहरंत्याश्च पुष्पाणि याम एको न्यवर्तत ॥ २४ ॥ मद्विलंबेन स मुनिर्देव तार्चनतत्परः ॥ कोपं विधास्यते नूनं तपस्वी मुनिपुंगवः ॥ २५ ॥ तच्छीघ्रमद्य गच्छामि पुष्पाण्यप्याहृतानि मे ॥ कन्याश्च पितुराधीना न स्वतन्त्राः कदाचन ॥२६॥ यदि मामिच्छति भवान्पितरं मम याचय ॥ इति विद्याधरसुतमुक्त्वा कांतिमती तदा ॥ २७ ॥ पितुराशंकिता तूर्णमाश्रमं गन्तुमुद्यता ॥ गच्छन्तीं तां समालोक्य विद्याधरकुमारकः ॥ २८ ॥ तूर्णं जग्राह केशेषु धावित्वा मदनार्दितः ॥ अभ्येत्य निजकेशेषु गृह्णन्तं तं विलोक्य सा ॥ २९ ॥ उच्चैश्चक्रंद सहसा कुररीव मुनेः सुता ॥ अस्माद्विद्याधरसुताज्जनक त्राहि मां विभो ॥ ३० ॥ बलाद्गृह्णाति दुष्टात्मा विद्याधरसुतोऽद्य माम् ॥ इत्थमुच्चैः प्रचुक्रोश स्वाश्रमान्नातिदूरतः ॥ ३१ ॥ तदाक्रंदितमाकर्ण्य गन्धमादनवासिनः ॥ मुनयस्तु पुरस्कृत्य गालवं मुनिपुंगवम् ॥ ३२ ॥ किमेतदिति विज्ञातुं तं देशं तूर्णमाययुः ॥ तं देशं तु समागत्य सर्वे ते ऋषिपुंगवाः ॥ ३३ ॥ विद्याधरगृहीतां तां ददृशुर्मुनिकन्यकाम् ॥ विद्याधरसुतं चान्यमंतिके समुपस्थितम् ॥ ३४ ॥ एतद्दृष्ट्वा महायोगी गालवो मुनिपुंगवः ॥ गतः कोपवशं किंचिद्दुरात्मानशशाप तम् ॥ ३५ ॥ कृतवानीदृशं कार्यं यत्त्वं विद्याधराधम ॥ तद्याहि मानुषीं योनिं स्वस्य दुष्कर्मणः फलम् ॥ ३६ ॥ संप्राप्य मानुषं जन्म बहुदुःखसमाकुलम् ॥ अचिरेण तु कालेन तस्मिन्नेव तु जन्मनि ॥ ३७ ॥ मनुष्यैरपि निंद्यं तद्वेतालत्वं प्रयास्यसि ॥ मांसानि शोणितं चैव सर्वदा भक्षयिष्यसि ॥ ३८ ॥ वेताला राक्षसप्राया बलाद्गृह्णन्ति योषितः ॥ तस्मात्त्वं मानुषो भूत्वा वेतालत्वमवाप्स्यसि ॥ ३९ ॥ तव दुष्कर्मणो योऽसावनुमंता कनिष्ठकः ॥ सुकर्ण इति विख्यातो भविता सोपि मानुषः ॥ ४० ॥ किं तु साक्षान्न कृतवान्यतोऽसावीदृशीं क्रियाम् ॥ तन्मानुषत्वमेवास्य वेतालत्वं तु नो भवेत् ॥ ४१ ॥ विज्ञप्तिकौतुकाभिख्यं यदा विद्याधराधिपम् ॥ द्रक्ष्यतेऽसौ कनिष्ठस्ते तदा शापाद्विमोक्ष्यते ॥ ४२ ॥ ईदृशस्य तु यः कर्ता महापापस्य कर्मणः ॥ स त्वं संप्राप्य मानुष्यं तस्मिन्नेव तु जन्मनि ॥ ४३ ॥ वेतालजन्म संप्राप्य चिरं लोके चरिष्यसि ॥ इत्युक्त्वा गालवः कन्यां गृहीत्वा मुनिभिः सह ॥ ४४ ॥ विद्याधरसुतौ शप्त्वा स्वाश्रमं प्रति निर्ययौ ॥ ततस्तस्मिन्महाभागे निर्याते मुनिपुंगवे ॥ ॥ ४५ ॥ सुदर्शनसुकर्णाख्यौ विद्याधरपतेः सुतौ ॥ मुनिशापेन दुःखार्तौ चिंतयामासतुर्भृशम् ॥ ४६ ॥ कर्तव्यं तौ विनिश्चित्य सुदर्शनसुकर्णकौ ॥ गोविंदस्वामिनामानं यमुनातटवासिनम् ॥ ४७ ॥ ब्राह्मणं शीलसंपन्नं पितृत्वे परिकल्प्य तौ ॥ परित्यज्य स्वकं रूपमजायेतां तदात्मजौ ॥ ४८ ॥ विजयाशोकदत्ताख्यौ तस्य पुत्रौ बभूवतुः ॥ सुतो विजयदत्ताख्यो ज्येष्ठो जज्ञे सुदर्शनः ॥ ४९ ॥ अशोकदत्तनामा तु सुकर्णश्च

कनिष्ठकः ॥ विजयाशोकदत्तौ तु क्रमाद्यौवनमापतुः ॥ ५० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यमुनायास्तटे शुभे ॥ अनावृष्ट्या तु दुर्भिक्षमभूद्द्वादशवार्षि
कम् ॥ ५१ ॥ गोविंदस्वामिनामा तु ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ दुर्भिक्षोपहतां दृष्ट्वा तदानीं स निजां पुरीम् ॥ ५२ ॥ प्रययौ काशीनगरं सपुत्रः सह
भार्यया ॥ स प्रयागं समासाद्य पुण्यं दृष्ट्वा महावटम् ॥ ५३ ॥ कपालमालाभरणं सोऽपश्यद्यतिनं पुरः ॥ गोविंदस्वामिनामा तु नमश्चक्रे स तं
मुनिम् ॥ ५४ ॥ सपुत्रस्य सभार्यस्य सोऽवादीदाशिषो मुनिः ॥ इदं च वचनं प्राह गोविंदस्वामिनं प्रति ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठेनानेन पुत्रेण सांप्रतं
ब्राह्मणोत्तम ॥ क्षिप्रं विजयदत्तेन वियोगस्ते भविष्यति ॥ ५६ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा गोविंदस्वामिनामकः ॥ सूर्ये चास्तं गते तत्र सांध्यं कर्म
समाप्य च ॥ ५७ ॥ सभार्यः ससुतो विप्रः सुदूराध्वसमाकुलः ॥ उवास तस्यां शर्वर्यां शून्ये वै देवतालये ॥ ५८ ॥ तदा त्वशोकदत्तश्च ब्राह्मणी
च समाकुलौ ॥ वस्त्रेणास्तीर्य पृथिवीं रात्रौ निद्रां समापतुः ॥ ५९ ॥ ततो विजयदत्तस्तु दूरमार्गविलंघनात् ॥ बभूवात्यंतमलसो भृशं शीतज्व
रार्दितः ॥ ६० ॥ गोविंदस्वामिना पित्रा शीतबाधानिवृत्तये ॥ गाढमालिंग्यमानोऽपि शीतबाधां न सोऽत्यजत् ॥ ६१ ॥ बाधतेऽत्यर्थमधुना
तात मां शीतलो ज्वरः ॥ एतद्बाधानिवृत्त्यर्थं वह्निमानय मा चिरम् ॥ ६२ ॥ इति पुत्रवचः श्रुत्वा सर्वत्राग्निं गवेषयन् ॥ अलब्धवह्निः प्रोवाच पुन
रभ्येत्य पुत्रकम् ॥ ६३ ॥ न वह्निं पुत्र विंदामि मार्गमाणोऽपि सर्वशः ॥ रात्रिमध्ये तु संप्राप्ते द्वारेषु पिहितेषु च ॥ ६४ ॥ निद्रापरवशाः पौरा
नैव दास्यंति पावकम् ॥ इत्थं विजयदत्तोऽसावुक्तः पित्रा ज्वरातुरः ॥ ६५ ॥ ययाचे वह्निमेवासौ पितरं दीनया गिरा ॥ शीतज्वरसमुद्भूतशीतबा
धाप्रपीडितम् ॥ ६६ ॥ हिमशीकरवान्वायुर्द्विगुणं बाधतेऽद्य माम् ॥ वह्निर्न लब्ध इति वै मिथ्यैवोक्तं पितस्त्वया ॥ ६७ ॥ दूरादेष पुरोभागे
ज्वालामालासमाकुलः ॥ शिखाभिर्लेलिहानोऽभ्रं दृश्यते पश्य पावकः ॥ ६८ ॥ तं वह्निमानय क्षिप्रं तात शीतनिवृत्तये ॥ इत्युक्तवन्तं तं पुत्रं स
पिता प्रत्यभाषत ॥ ६९ ॥ नानृतं वच्मि पुत्राद्य सत्यमेव ब्रवीम्यहम् ॥ वह्निमान्योऽयमुद्देशो दूरादेव विलोक्यते ॥ ७० ॥ पितृकाननदेशं तं
पुत्र जानीहि सांप्रतम् ॥ यद्येषोऽभ्रंलिहज्वालः पुरस्ताज्ज्वलतेऽनलः ॥ ७१ ॥ पुत्र वित्रासजनकं तं जानीहि चितानलम् ॥ अमंगलो न सेव्योऽयं
चिताग्निः स्पर्शदूषितः ॥ ७२ ॥ तस्य चायुः क्षयं याति सेवते यश्चितानलम् ॥ तस्मात्तवायुर्हानिर्मा भूयादिति मया सुत ॥ ७३ ॥ अमंगलस्तथा
स्पृश्यो नानीतोऽयं चितानलः ॥ इत्युक्तवंतं पितरं स दीनः प्रत्यभाषत ॥ ७४ ॥ अयं शवानलो वा स्यादध्वरानल एव वा ॥ सर्वथानीयतामेष
नोचेन्मे मरणं भवेत् ॥ ७५ ॥ पुत्रस्नेहाभिभूतोऽथ समाहर्तुं चितानलम् ॥ गोविंदस्वामिनामा तु श्मशानं शीघ्रमभ्यगात् ॥ ७६ ॥ गोविंदस्वा

मिनि गते समाहर्तुं चितानलम् ॥ तूर्णं विजयदत्तोऽपि तदा गच्छंतमन्वयात् ॥ ७७ ॥ संप्राप्य तापनिकटं विकीर्णास्थि चितानलम् ॥ आलिंग
न्निव सोद्वेगं शनैर्निर्वृतिमाप्तवान् ॥ ७८ ॥ अथावादीत्स पितरं तदिदं परिवर्तुलम् ॥ अतिदीप्तं विभात्यग्नौ किं रक्तांबुजसन्निभम् ॥ ७९ ॥ इति
तस्य वचः श्रुत्वा पुत्रस्य ब्राह्मणोत्तमः ॥ निपुणं तं निरूप्यैतद्वचनं पुनरब्रवीत् ॥ ८० ॥ ॥ गोविंदस्वाम्युवाच ॥ ॥ एतत्क
पालमनलज्वालावलयवर्तुलम् ॥ वसाकीकसमांसाढ्यमेतद्रक्तांबुजोपमम् ॥ ८१ ॥ द्विजस्य सूनुः श्रुत्वेति काष्ठाग्रेण जघान तत् ॥
येन तत्स्फुटनोद्गीर्णवसासिक्तमुखोऽभवत् ॥ ८२ ॥ कपालघट्टनाद्रक्तं यत्संसक्तं मुखे तदा ॥ जिह्वया लेलिहानोऽसौ मुहुस्तद्रक्तमा
स्वदत् ॥ ८३ ॥ आस्वाद्यैवं समादाय तत्कपालं समाकुलः ॥ पीत्वा वसां महाकायो बभूवातिभयंकरः ॥ ८४ ॥ सद्यो वेता
लतां प्राप तीक्ष्णदंष्ट्रस्तदा निशि ॥ तस्याट्टहासघोषेण दिशश्च प्रदिशस्तदा ॥ ८५ ॥ द्यौरंतरिक्षं भूमिश्च स्फुटिता इव सर्वशः ॥ तस्मि
न्वेगात्समाकृष्य पितरं हन्तुमुद्यते ॥ ८६ ॥ मा कृथाः साहसमिति प्रादुरासीद्वचो दिवि ॥ स दिव्यां गिरमाकर्ण्य वेतालोऽतिभयंकरः ॥ ८७ ॥
पितरं तं परित्यज्य महावेगसमन्वितः ॥ तूर्णमाकाशमाविश्य प्रययावस्खलद्गतिः ॥८८॥ स गत्वा दूरमध्वानं वेतालैः सह संगतः ॥ तमागतं समा
लोक्य वेतालास्सर्व एव ते ॥ ८९ ॥ कपालस्फोटनादेष वेतालत्वं यदाप्तवान् ॥ कपालस्फोटनामानमाह्वयांचक्रिरे ततः ॥९०॥ ततः कपालस्फोटो
ऽसौ वेतालैः सर्वतो वृतः॥ नरास्थिभूषणाख्यस्य सद्यो वेतालभूपतेः ॥९१॥ अन्तिकं सहसा प्राप महाबलसमन्वितः॥ नरास्थिभूषणश्चैनं सेनाप
तिमकल्पयत् ॥ ९२ ॥ तं कदाचित्तु गन्धर्वश्चित्रसेनाभिधो बली ॥ नरास्थिभूषणं संख्ये न्यवधीत्सोऽपि संस्थितः ॥ ९३॥ नरास्थिभूषणे तस्मि
न्गन्धर्वेण हते युधि ॥ तदा कपालस्फोटोऽसौ तत्पदं समवाप्तवान् ॥ ९४ ॥ विद्याधरेन्द्रस्य सुतः सुदर्शनो मनुष्यतां वै प्रथमं स गत्वा ॥ वेता
लतां प्राप्य महर्षिशापात्क्रमाच्च वेतालपतिर्बभूव ॥ ९५ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतु
माहात्म्ये वेतालवरदतीर्थप्रशंसायां सुदर्शनवेतालत्वप्राप्तिवर्णनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ततः स विप्रः प्रत्यूषे पुत्रशोकेन पीडितः ॥ अशोक
दत्तसंयुक्तो भार्यया विललाप ह ॥ १ ॥ विलपंतं समालोक्य गोविंदस्वामिनं द्विजाः ॥ वणिक्समुद्रदत्ताख्यः समानिन्ये निजं गृहम् ॥ २ ॥
समानीय समाश्वास्य दयायुक्तो वणिग्वरः ॥ स्वधनानां हि सर्वेषां रक्षितारमकल्पयत् ॥ ३ ॥ स्मरन्महायतिवचः पुत्रदर्शनलालसः ॥ स तस्थौ
वणिजो गेहे पुत्रभार्यासमन्वितः ॥ ४ ॥ अशोकदत्तनामा तु द्वितीयो विप्रनंदनः ॥ शस्त्रे चैव तथा शास्त्रे बभूवातिविचक्षणः ॥ ५ ॥ तथा

न्यास्वपि विद्यासु नास्ति तत्सदृशो भुवि ॥ कृतविद्यो द्विजसुतः प्रख्यातो नगरेऽभवत् ॥ ६ ॥ अत्रांतरे नरपतिं प्रतापमुकुटाभिधम् ॥ काशी
देशाधिपो मल्लः कश्चिदभ्याययौ बली ॥ ७ ॥ प्रतापमुकुटो राजा मल्लस्यास्य जयाय सः ॥ बलिनं द्विजपुत्रं तमाह्वयामास भृत्यकैः ॥ ८ ॥
तमागतं समालोक्य प्रतापमुकुटोऽब्रवीत् ॥ अशोकदत्त सहसा मल्लमेनं बलोत्कटम् ॥ ९ ॥ दुर्जयं जहि संग्रामे त्वं वै बलवतां वरः ॥ दाक्षि
णात्यमहामल्लपतावस्मिञ्जिते त्वया ॥ १० ॥ यदिष्टं तव तत्सर्वं दास्याम्यहं न संशयः ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा बलवान्द्विजनंदनः ॥ ११ ॥
दाक्षिणात्यमहामल्लनृपतिं समताडयत् ॥ ताडितो द्विजपुत्रेण मल्लः स बलिना बली ॥ १२ ॥ सद्यो विवृत्तनयनः पेरासुर्न्यपतद्भुवि ॥ द्विज
पुत्रस्य तत्कर्म देवैरपि सुदुष्करम् ॥ १३ ॥ प्रतापमुकुटो दृष्ट्वा प्रसन्नहृदयोऽभवत् ॥ दत्त्वा बहुधनान्ग्रामान्समीपेऽस्थापयत्तदा ॥ १४ ॥ स
कदाचिन्महाराजः सहितो द्विजसूनुना ॥ संध्यायां विजने देशे चचार तुरगेण वै ॥ १५ ॥ द्विजसूनुसखस्तत्र दीनां वाणीमथाशृणोत् ॥ राज
न्नल्पापराधोऽहं शत्रुप्रेरणयासकृत् ॥ १६ ॥ दण्डपालेन निहितः शूले निर्घृणचेतसा ॥ दिनमद्य चतुर्थं मे शूलस्थस्यैव जीवतः ॥ १७ ॥
प्राणाः सुखेन निर्यांति न हि दुष्कृतकर्मणाम् ॥ भृशं मां बाधते तृष्णा तां निवारय भूपते ॥ १८ ॥ इति दीनां समाकर्ण्य वाचं राजा द्विजा
त्मजम् ॥ अशोकदत्तनामानं धैर्यवंतमभाषत ॥ १९ ॥ अस्मै निरपराधाय शूलप्रोताय जंतवे ॥ तृष्णार्दिताय दातव्यं द्विजसूनो त्वया जलम् ॥
॥ २० ॥ इत्यादिष्टो नरेन्द्रेण सहसा द्विजनन्दनः ॥ जलपूर्णं समादाय कलशं वेगवान्ययौ ॥ २१ ॥ तच्छ्मशानं समासाद्य भूतवेतालसंकुलम् ॥
शूलप्रोताय वै तस्मै जलं दातुं समुत्सुकः ॥ २२ ॥ ददर्शाथ स्थितां नारीं नवयौवनशालिनीम् ॥ उदैक्षत महाकांतिं मूर्तामिव रतिं द्विजः ॥
॥ २३ ॥ तामालोक्य ततः प्राह धैर्यवान्द्विजनंदनः ॥ कासि भद्रे वरारोहे श्मशाने विजने स्थिता ॥ २४ ॥ अस्याधस्तात्किमर्थं त्वं
शूलप्रोतस्य तिष्ठसि ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा सा प्राह रुचिरानना ॥ २५ ॥ पुरुषो वल्लभोऽयं मे शूले राज्ञा समर्पितः ॥ धनं यथा
च कृपणः पश्य प्राणान्न मुंचति ॥ २६ ॥ आसन्नमरणं चैनमनुयातुमिह स्थिता ॥ तृषितो याचते वारि मामयं व्यथते मुहुः ॥ २७ ॥ शूलप्रोतो
द्धतग्रीवं मुमूर्षुं प्राणनायकम् ॥ नास्मि पाययितुं शक्ता जलमेनमधः स्थिता ॥२८॥ अशोकदत्तस्तच्छ्रुत्वा करुणावरुणालयः ॥ तत्कालसदृशं वाक्यं
तां वधूमब्रवीत्तदा ॥२९॥ ॥ अशोकदत्त उवाच ॥ ॥ मातर्मत्स्कंधमारुह्य देह्यस्मै शीतलं जलम् ॥ सा तथेति तमाभाष्य तरुणी त्वरयान्विता ॥३०॥

१ गतासुः—इ० पी० ।

आनम्रवपुषस्तस्य स्कंधं पद्भ्यां रुरोह वै ॥ द्विजसूनुर्ददर्शाथ शोणितं नूतनं पतत्॥३१॥किमेतदिति सोपश्यदुन्नम्य सहसा मुखम् ॥ भक्ष्यमाणं तया
तत्स विज्ञाय द्विजनंदनः॥३२॥अशोकदत्तो जग्राह तस्याः पादं सनूपुरम्॥ ततोऽगान्नूपुरं त्यक्त्वा बद्धरत्नं विहाय तत्॥३३॥ प्रत्युप्तानेकरत्नाढ्यं
तदादाय च नूपुरम् ॥ अशोकदत्तः प्रययौ तच्छ्मशानान्नृपांतिकम्॥३४॥स्मशानवृत्तं तत्सर्वं स नृपाय निवेद्य वै॥महार्घ्यरत्नप्रत्युप्तं नूपुरं च ददौ तदा
॥३५॥ ज्ञात्वा तद्वीरचरितं वीरैरन्यैः सुदुष्करम् ॥ ददौ मदनलेखाख्यां सुतां तस्मै महीपतिः॥३६॥कदाचिदथ तद्दिव्यं नूपुरं वीक्ष्य भूपतिः॥ अस्य
नूपुरवर्यस्य तुल्यं वै नूपुरांतरम्॥ ३७ ॥ कुतो वा लभ्यत इति सादरं समचिंतयत् ॥ अशोकदत्तस्तु तदा विज्ञाय नृपकांक्षितम् ॥ ३८ ॥ नूपुरांतरसि
द्ध्यर्थं चिंतयामास चेतसा ॥ श्मशाने नूपुरमिदं यतः प्राप्तं मया पुरा ॥ ३९ ॥तां नूपुरांतरप्राप्त्यै कुत्र द्रक्ष्यामि सांप्रतम् ॥ इत्थं वितर्क्य बहुधा नि
श्चिकाय महामतिः॥४०॥ विक्रेष्यामि महामांसं समेत्य पितृकाननम् ॥ तत्र राक्षसवेतालपिशाचादिषु सर्वशः॥४१॥ मंत्रैराहूयमानेषु साप्यायास्य
ति राक्षसी ॥ तामागतां बलाद्धृत्य तद्ग्रहीष्यामि नूपुरम्॥४२॥ राक्षसानां सहस्रं वा पिशाचानां तथायुतम् ॥ वेतालानां तथा कोटिर्न लक्ष्यं बलिनो
मम ॥ ४३ ॥ इति निश्चित्य मनसा श्मशानं सहसा ययौ ॥ विक्रीणानो महामांसं मंत्रैराहूय राक्षसान् ॥४४॥गृहाणेत्युच्चया वाचा चचार श्रावयन्दि
शः ॥ विक्रीयते महामांसं गृह्यतांगृह्यतामिति ॥ ४५ ॥ तत्र राक्षसवेतालाः कंकालाश्च पिशाचकाः ॥ अन्ये च भूतनिवहाः समाजग्मुः प्रहर्षिताः ॥
॥ ४६ ॥ भक्षयिष्यामहे सर्वे मांसमिष्टतमं त्विति ॥ तत्रागच्छत्सु सर्वेषु रक्षःकन्या[1]समावृता[2] ॥ ४७ ॥ आययौ राक्षसी सापि मांसभक्षणलालसा ॥
गवेषयंस्तदा विप्रस्तां समुद्वीक्ष्य राक्षसीम् ॥ ४८ ॥ सेयं दृष्टा पुरेत्येष प्रत्यभिज्ञानमाप्तवान् ॥ तामाह द्विजपुत्रोऽन्यद्देहि मे नूपुरं त्विति ॥ ४९ ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा प्रीता वाक्यमथाऽब्रवीत् ॥ ममैव च त्वया नीतं पुरा वीरेंद्र नूपुरम् ॥ ५० ॥ गृहाण रत्नरुचिरं द्वितीयमपि नूपुरम् ॥
इत्युक्त्वा नूपुरं तस्मै स्वसुतां च ददौ प्रियाम् ॥ ५१ ॥ विद्युत्केश्या तदा दत्तां प्रियां विद्युत्प्रभाभिधाम् ॥ विप्रः संप्राप्य मुमुदे रूपयौवनशालि
नीम् ॥ ५२ ॥ विद्युत्केशी तु जामात्रे हेमाब्जमपि सा ददौ ॥ विद्युत्प्रभां नूपुरं च हेमाब्जमपि लभ्य सः ॥ ५३ ॥ श्वश्रूमाभाष्य सहसा पुनः
प्रायान्नृपांतिकम् ॥ ततः प्रतापमुकुटो नूपुरप्राप्तिनंदितः ॥ ५४ ॥ शौर्यधैर्यसमायुक्तं प्रशशंस द्विजात्मजम्॥ अथ विद्युत्प्रभां विप्रः सोऽब्रवीद्रहसि
प्रियाम् ॥ ५५ ॥ मात्रा तव कुतो लब्धमेतद्धेमांबुजं प्रिये ॥ एतत्तुल्यानि चान्यानि यतः प्राप्स्ये वरानने ॥ ५६ ॥ द्विजात्मजं ततः प्राह पतिं

१ पुनः--इ० पा० । २ रक्षःकन्याः समावृकाः-इ० पा० ।

विद्युत्प्रभा रहः ॥ प्रभो कपालविस्फोटनाम्नो वेतालभूपतेः ॥ ५७ ॥ अस्ति दिव्यं सरः किंचिद्धेमांबुजपरिष्कृतम् ॥ तव श्वश्वा जलक्रीडां वितन्वं
त्येदमाहृतम् ॥ ५८ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तत्र मां नयेति जगाद सः ॥ ततः सा सहसा विप्रं निन्ये तत्कांचनं सरः ॥ ५९ ॥ ततः स हेमपद्मानामा
जिहीर्षुर्द्विजात्मजः ॥ तद्विघ्नकारिणः सर्वान्वेतालादींस्ततोऽवधीत् ॥ ६० ॥ स्वयं कपालविस्फोटं निहताशेषसैनिकम् ॥ ददर्श वेतालपतिं तं च
हंतुं प्रचक्रमे ॥ ६१ ॥ अत्रांतरे महातेजा नाम्ना विज्ञप्तिकौतुकः ॥ विद्याधरपतिः प्राप्य विमानेनैनमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ अशोकदत्त विप्रेंद्र साहसं
मा कृथा इति ॥ तदाकर्ण्य द्विजसुतो विमानवरसंस्थितम् ॥६३॥ ददर्श प्रभया युक्तं विद्याधरपतिं दिवि ॥ तस्य दर्शनमात्रेण शापान्मुक्तो द्विजा
त्मजः ॥ ६४ ॥ संत्यज्य मानुषं रूपं दिव्यं रूपमवाप्तवान् ॥ विमानवरमारूढं दिव्याभरणभूषितम् ॥ ६५ ॥ शापान्मुक्तं सुकर्णं तं प्राह विज्ञप्ति
कौतुकः ॥ अयं सुकर्ण ते भ्राता गालवस्य महामुनेः ॥ ६६ ॥ शापाद्वेतालतां प्राप तत्कन्यास्पर्शपातकी ॥ त्वं च शप्तः पुरा तेन तत्पापस्यानु
मोदकः ॥ ६७ ॥ तवायमल्पपापस्य शापो मद्दर्शनावधिः ॥ कल्पिस्ततेन मुनिना शापांतो नास्य कल्पितः ॥ ६८ ॥ तदेहि मुक्तशापोसि सुकर्ण
स्वर्गमारुह ॥ ततः सुकर्णस्तं प्राह विद्याधरकुलाधिपम् ॥ ६९ ॥ विद्याधरपते भ्रात्रा विना ज्येष्ठेन सांप्रतम् ॥ सर्वभोगयुतं स्वर्गं नैव
गंतुं समुत्सहे ॥ ७० ॥ शापस्यांतो यथा भूयान्मम भ्रातुस्तथा वद ॥ तमुवाच महातेजास्तथा विज्ञप्तिकौतुकः ॥ ७१ ॥ दुर्निवारमिमं शापमन्यः
को वा निवारयेत् ॥ किं तु गुह्यतमं किंचित्तव वक्ष्यामि सांप्रतम्॥७२॥ब्रह्मणा सनकादिभ्यो मुनिभ्यः कथितं पुरा॥सर्वतीर्थाश्रये पुण्ये दक्षिणस्यो
दधेस्तटे॥७३॥चक्रतीर्थसमीपे तु तीर्थमस्ति महत्तरम्॥ महापातकसंघाश्च यस्य दर्शनमात्रतः॥७४॥नश्यंति तत्क्षणादेव न जाने स्नानजं फलम्॥तत्र
गत्वा तव ज्येष्ठो यदि स्नायान्महत्तरे ॥७५॥ वेतालत्वं त्यजेन्नूनं तदा गालवशापजम्॥ सुकर्णस्तद्वचः श्रुत्वा भ्रात्रा वेतालरूपिणा ॥७६॥ सहितः
सहसा प्रायाद्दक्षिणस्योदधेस्तटम् ॥ दक्षिणं चक्रतीर्थाख्यादुत्तरं गंधमादनात् ॥ ७७ ॥ ब्रह्मणा सनकादिभ्यः कथितं तीर्थमभ्यगात् ॥ तत्तीर्थकू
लमासाद्य भ्रातरं चेदमब्रवीत् ॥ ७८ ॥ भ्रातर्गालवशापस्य घोरस्यास्य निवृत्तये ॥ तीर्थेऽस्मिन्नचिरात्स्नाहि सर्वतीर्थोत्तमोत्तमे ॥ ७९ ॥ तस्मिन्न
वसरे विप्रास्तस्य तीर्थस्य शीकराः ॥ न्यपतंस्तस्य गात्रेषु वायुना वै समाहृताः ॥ ८० ॥ स तच्छीकरसंस्पर्शात्त्यक्त्वा वेतालतां तदा ॥ तदेव
मानुषं भावं द्विजपुत्रत्वमाप्तवान् ॥ ८१ ॥ ततः संकल्प्य सहसा तस्मिंस्तीर्थोत्तमोत्तमे ॥ मनुष्यत्वनिवृत्त्यर्थं निममज्ज द्विजात्मजः ॥ ८२ ॥

१ रथम्-इ० पां० ।

उत्तिष्ठन्नेव सहसा दिव्यं रूपमवाप्तवान् ॥ विमानवरमारूढो देवस्त्रीपरिवारितः ॥ ८३ ॥ सर्वाभरणसंयुक्तः सह भ्रात्रा सुदर्शनः ॥ श्लाघमानश्च तत्तीर्थं नमस्कृत्य पुनःपुनः ॥ ८४ ॥ विज्ञप्तिकौतुकं चापि पुरस्कृत्य दिवं ययौ ॥ तदाप्रभृति तत्तीर्थं वेतालवरदाभिधम् ॥ ८५ ॥ वेतालत्वं विनष्टं यच्छीकरस्पर्शमात्रतः ॥ य इदं तीर्थमासाद्य चक्रतीर्थस्य दक्षिणे ॥ ८६ ॥ स्नानं कदाचित्कुर्वंति जीवन्मुक्ता भवंति ते ॥ एतत्तीर्थसमं पुण्यं न भूतं न भविष्यति ॥ ८७ ॥ घोरां वेतालतां त्यक्त्वा दिव्यतां स यदाप्तवान् ॥ ८८ ॥ अत्र संकल्प्य च स्नात्वा वेतालवरदे शुभे ॥ पितृभ्यः पिंडदानं च कुर्याद्वै नियमान्वितः ॥ ८९ ॥ एवं वः कथितं विप्रास्तस्य तीर्थस्य वैभवम् ॥ वेतालवरदाभिख्या यथा चास्य समागता ॥ ॥ ९० ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा स मुच्यते ॥ ९१ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये वेतालवरदतीर्थप्रशंसायां सुदर्शनसुकर्णशापमोक्षणंनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वेतालवरदे तीर्थे नरः स्नात्वा द्विजोत्तमाः ॥ ततः शनैःशनैर्गच्छेद्गन्धमादनपर्वतम् ॥ १ ॥ योंऽबुधौ सेतुरूपेण वर्तते गन्धमादनः ॥ स मार्गो ब्रह्मलोकस्य विश्वकर्त्रा विनिर्मितः ॥ २ ॥ लक्षकोटिसहस्राणि सरांसि सरितस्तथा ॥ समुद्राश्च महापुण्या वनान्यप्याश्रमाणि च ॥ ३ ॥ पुण्यानि क्षेत्रजातानि वेदारण्यादिकानि च ॥ मुनयश्च वसिष्ठाद्याः सिद्धचारणकिन्नराः ॥ ४ ॥ लक्ष्म्या सह धरण्या च भगवान्मधुसूदनः ॥ सावित्र्या च सरस्वत्या सहैव चतुराननः ॥ ५ ॥ हेरंबः षण्मुखश्चैव देवाश्चेंद्रपुरोगमाः ॥ आदित्यादिग्रहाश्चैव तथाष्टौ वसवो द्विजाः ॥ ६ ॥ पितरो लोकपालाश्च तथान्ये देवतागणाः ॥ महापातकसंघानां नाशने लोकपावने ॥ ७ ॥ दिवानिशं वसंत्यत्र पर्वते गंधमादने ॥ अत्र गौरी सदा तुष्टा हरेण सह वर्तते ॥ ८ ॥ अत्र किन्नरकांतानां क्रीडा जागर्ति नित्यशः ॥ तस्य दर्शनमात्रेण बुद्धिसौख्यं नृणां भवेत् ॥ ९ ॥ तन्मूर्धनि कृतावासाः सिद्धचारणयोषितः ॥ पूजयंति सदा कालं शंकरं गिरिजापतिम् ॥ १० ॥ कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ॥ अंगलग्नैर्विनश्यंति गन्धमादनमारुतैः ॥ ११ ॥ असावुल्लोलकल्लोले तिष्ठन्मध्ये महांबुधौ ॥ आसीन्मुनिगणैः सेव्यः पुरा वै गन्धमादनः ॥ १२ ॥ ततो नलेन सेतौ तु बद्धे तन्मध्यगोचरः ॥ रामाज्ञयाखिलैः सेव्यो बभूव मनुजैरपि ॥ १३ ॥ सेतुरूपं गिरिं तं तु प्रार्थयेद्गंधमादनम् ॥ क्षमाधर महापुण्य सर्वदेवनमस्कृत ॥ १४ ॥ विष्णवादयोऽपि यं देवास्सेवंते श्रद्धया सह ॥ तं भवंतमहं पद्भ्यामाक्रमामि नगोत्तम ॥ १५ ॥ क्षमस्व पादघातं मे दयया पापचेतसः ॥ त्वन्मूर्द्धनि

१ इत्येतत्-इ० पा० ।

कृतावासं शंकरं दर्शयस्व मे ॥ १६ ॥ प्रार्थयित्वा नरस्त्वेवं सेतुरूपं नगोत्तमम् ॥ ततो मृदुपदं गच्छेत्पावनं गन्धमादनम् ॥ १७ ॥ अब्धौ तत्र नरः स्नात्वा पर्वते गन्धमादने ॥ पिंडदानं ततः कुर्यादपि सर्षपमात्रकम् ॥ १८ ॥ तृप्तिं प्रयांति पितरस्तस्य यावद्युगक्षयः ॥ शमीदलसमानान्वा दद्यात्पिंडान्पितॄन्प्रति ॥१९॥ स्वर्गस्था मोक्षमायांति स्वर्गं नरकवासिनः ॥ ततस्तस्योपरि महातीर्थं लोकेषु विश्रुतम् ॥२०॥ सर्वतीर्थोत्तमं पुण्यं नाम्ना पापविनाशनम् ॥ अस्ति पुण्यतमं विप्राः पवित्रे गन्धमादने ॥२१॥ यस्य संस्मरणादेव गर्भवासो न विद्यते ॥ तत्प्राप्य तु नरः स्नायात्स्वदेहमलनाशनम् ॥ तत्र स्नानान्नरो याति वैकुण्ठं नात्र संशयः ॥२२॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत पापविनाशाख्यतीर्थस्य ब्रूहि वैभवम् ॥ व्यासेन बोधितस्त्वं हि वेत्सि सर्वं महामुने॥२३॥ ॥श्रीसूत उवाच॥ ॥ब्रह्माश्रमपदे वृत्तां पार्श्वे हिमवतः शुभे॥वक्ष्यामि ब्राह्मणश्रेष्ठा युष्माकं तु कथां शुभाम्॥२४॥ अस्याश्रमपदं पुण्यं ब्रह्माश्रमपदे शुभे ॥ नानावृक्षगणाकीर्णं पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ २५ ॥ बहुगुल्मलताकीर्णं मृगद्विपनिषेवितम् ॥ सिद्धचारणसंघुष्टं रम्यं पुष्पितकाननम् ॥ २६ ॥ वृतिभिर्बहुभिः कीर्णं तापसैरुशोभितम् ॥ ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसंनिभैः ॥ २७ ॥ नियमव्रतसंपन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः ॥ दीक्षितैर्यागहेतोश्च[1] यताहारैः कृतात्मभिः ॥ २८ ॥ वेदाध्ययनसंपन्नैर्वैदिकैः परिवेष्टितम् ॥ वर्णिभिश्च गृहस्थैश्च वानप्रस्थैश्च भिक्षुभिः ॥ २९ ॥ स्वाश्रमाचारनिरतैः स्ववर्णोक्तविधायिभिः ॥ वालखिल्यैश्च मुनिभिः संप्राप्तैश्च मरीचिभिः ॥ ३० ॥ तत्राश्रमे पुरा कश्चिच्छूद्रो[2] दृढमतिर्द्विजाः ॥ साहसी ब्राह्मणाभ्याशमाजगाम मुदान्वितः ॥ ३१ ॥ आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ॥ नाम्ना दृढमतिः शूद्रः साष्टांगं प्रणनाम वै ॥ ३२ ॥ तान्स दृष्ट्वा मुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः ॥ कुर्वतो विविधान्यज्ञान्संप्रहृष्य स शूद्रकः ॥ ३३ ॥ अथास्य बुद्धिरभवत्तपःकर्तुमनुत्तमम् ॥ ततोऽब्रवीत्कुलपतिं मुनिमागत्य तापसम् ॥ ३४ ॥ ॥ दृढमतिरुवाच ॥ ॥ तपोधन नमस्तेऽस्तु रक्ष मां करुणानिधे ॥ तव प्रसादादिच्छामि धर्मं चर्तुं द्विजर्षभ ॥ ३५ ॥ तस्मादभिगतं मां त्वं यागे दीक्षय सुव्रत ॥ ब्रह्मन्नवरवर्णोऽहं शूद्रो जात्यास्मि सत्तम ॥ ३६ ॥ शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ॥ एवमुक्ते तु शूद्रेण तमाह ब्राह्मणस्तदा ॥ ३७ ॥ ॥ कुलपतिरुवाच ॥ ॥ यागे दीक्षयितुं शक्यो न शूद्रो हीनजन्मभाक् ॥ श्रूयतां यदि ते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भव ॥ ३८ ॥ उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कर्हिचित् ॥ उप

१ योगहेतोश्च—इ० पा० । २ वै कचित्—इ० पा० ।

देशे महान्दोष उपाध्यायस्य विद्यते ॥ ३९ ॥ नाध्यापयेद्बुधः शूद्रं तथा नैव च याजयेत् ॥ न पाठयेत्तथा शूद्रं शास्त्रं व्याकरणादिकम् ॥ ४० ॥
काव्यं वा नाटकं वापि तथालंकारमेव च ॥ पुराणमितिहासं च शूद्रं नैव तु पाठयेत् ॥ ४१ ॥ यदि चोपदिशेद्विप्रः शूद्रंचैतानि कर्हिचित् ॥
त्यजेयुर्ब्राह्मणा विप्रं तं ग्रामाद्ब्रह्मसंकुलात् ॥ ४२ ॥ शूद्राय चोपदेष्टारं द्विजं चंडालवत्त्यजेत् ॥ शूद्रं चाक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ४३ ॥
अतः शुश्रूष भद्रं ते ब्राह्मणाञ्छ्रद्धया सह ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा मन्वादिभिरुदीरिता ॥ ४४ ॥ न हि नैसर्गिकं कर्म परित्यक्तुं त्वमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तु
मुनिना स शूद्रोऽचिंतयत्तदा ॥ ४५ ॥ किं कर्तव्यं मया त्वद्य व्रते श्रद्धा हि मे पुरा ॥ यथा स्यान्मम विज्ञानं यतिष्येऽहं तथाद्य वै ॥ ४६ ॥ इति
निश्चित्य मनसा शूद्रो दृढमतिस्तदा ॥ गत्वाश्रमपदाद्दूरं कृतवानुटजं शुभम् ॥ ४७ ॥ तत्र वै देवतागारं पुण्यान्यायतनानि च ॥ पुष्पारामादिकं
चापि तटाकखननादिकम् ॥ ४८ ॥ श्रद्धया कारयामास तपःसिद्ध्यर्थमात्मनः ॥ अभिषेकांश्च नियमानुपवासादिकानपि ॥ ४९ ॥ बलिं च
कृत्वा हुत्वा च देवतान्यभ्यपूजयत् ॥ संकल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेंद्रियः ॥ ५० ॥ नित्यं कंदैश्च मूलैश्च पुष्पैरपि तथा फलैः ॥ अतिथीन्पू
जयामास यथावत्समुपागतान् ॥ ५१ ॥ एवं हि सुमहान्कालो व्यतिचक्राम तस्य वै ॥ अथाश्रममगात्तस्य सुमतिर्नाम नामतः ॥ ५२ ॥ द्विजो
गर्गकुलोद्भूतः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ स्वागतेन मुनिं पूज्य तोषयित्वा फलादिकैः ॥ ५३ ॥ कथयन्वै कथाः पुण्याः कुशलं पर्यपृच्छत ॥ इत्थं
स प्रणिपाताद्यैरुपचारैस्तु पूजितः ॥ ५४ ॥ आशीर्भिरभिनंद्यैनं प्रतिगृह्य च सत्क्रियाम् ॥ तमापृच्छ्य प्रहृष्टात्मा स्वाश्रमं पुनराययौ ॥ ५५ ॥
एवं दिनेदिने विप्रः शूद्रेस्मिन्पक्षपातवान् ॥ आगच्छदाश्रमं तस्य द्रष्टुं तं शूद्रयोनिजम् ॥ ५६ ॥ बहुकालं द्विजस्याभूत्संसर्गः शूद्रयोनिना ॥
स्नेहस्य वशमापन्नः शूद्रोक्तं नातिचक्रमे ॥ ५७ ॥ अथागतं द्विजं शूद्रः प्राह स्नेहवशीकृतम् ॥ हव्यकव्यविधानं मे कृत्स्नं ब्रूहि मुनीश्वर ॥ ५८ ॥
पितृकार्यविधानार्थं देवकार्यार्थमेव च ॥ मंत्रानुपदिश त्वं मे महालयविधिं तथा ॥ ५९ ॥ अष्टकाश्राद्धकृत्यं च वैदिकं यच्च किंचन ॥ सर्वमेत
द्रहस्यं मे ब्रूहि त्वं वै गुरुर्मतः ॥ ६० ॥ एवमुक्तः स शूद्रेण सर्वमेतदुपादिशत् ॥ कारयामास तस्यायं पितृकार्यादिकं तथा ॥ ६१ ॥ पितृकार्ये
कृते तेन विसृष्टः स द्विजो गतः ॥ अथ दीर्घेण कालेन पोषितः शूद्रयोनिना ॥ ६२ ॥ त्यक्तो विप्रगणैः सोऽयं पंचत्वमगमद्द्विजः
वैवस्वतभटैर्नीत्वा पातितो नरकेष्वपि ॥ ६३ ॥ कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥ भुक्त्वा क्रमेण नरकांस्तदंते स्था
वरोऽभवत् ॥ ६४ ॥ गर्दभस्तु ततो जज्ञे विड्वराहस्ततः परम् ॥ जज्ञेऽथ सारमेयोऽसौ पश्चाद्वायसतां गतः ॥ ६५ ॥ अथ चंडालतां प्राप

शूद्रयोनिमगात्ततः ॥ गतवान्वैश्यतां पश्चात्क्षत्रियस्तदनंतरम् ॥ ६६ ॥ प्रबलैर्बाध्यमानोऽसौ ब्राह्मणो वै तदाऽभवत् ॥ उपनीतः स पित्रा
तु वर्षे गर्भाष्टमे द्विजः ॥ ६७ ॥ वर्तमानः पितुर्गेहे स्वाचाराभ्यासतत्परः ॥ गच्छन्कदाचिद्गहने गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ॥ ६८ ॥ रुदन्भ्रमन्स्खल
न्मूढः प्रहसन्विलपन्नसौ ॥ शश्वद्धाहेति च वदन्वैदिकं कर्म सोऽत्यजत् ॥ ६९ ॥ दृष्ट्वा सुतं तथाभूतं पिता दुःखेन पीडितः ॥ सुतमादाय च स्नेहा
दगस्त्यं शरणं ययौ ॥ ७० ॥ भक्त्या मुनिं प्रणम्यासौ पिता तस्य सुतस्य वै ॥ तस्मै निवेदयामास स्वपुत्रस्य विचेष्टितम् ॥ ७१ ॥ अब्रवीच्च
तदा विप्रः कुम्भजं मुनिपुंगवम् ॥ एष मे तनयो ब्रह्मन्गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ॥ ७२ ॥ सुखं न भजते ब्रह्मन्रक्ष तं करुणादृशा ॥ नास्ति मे तनयोऽ
प्यन्यः पितॄणामृणमुक्तये ॥ ७३ ॥ अस्य पीडाविनाशार्थमुपायं ब्रूहि कुम्भज ॥ त्वत्समस्त्रिषु लोकेषु तपःशीलो न विद्यते ॥ ७४ ॥ अग्रणीः
शिवभक्तानामुक्तस्त्वं हि महर्षिभिः ॥ त्वां विनास्य परित्राणं न मे पुत्रस्य विद्यते ॥ ७५ ॥ पित्रे कृपां कुरुष्व त्वं दयाशीला हि साधवः ॥
॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तदा तेन कुम्भजो ध्यानमास्थितः ॥ ७६ ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालमब्रवीद्ब्राह्मणं ततः ॥ ॥ अगस्त्य
उवाच ॥ ॥ पूर्वजन्मनि ते पुत्रो ब्राह्मणोऽयं महामते ॥ ७७ ॥ सुमतिर्नाम विप्रोऽयं मतिं शूद्राय वै ददौ ॥ कर्माणि वैदिकान्येष सर्वाण्युपदि
देश वै ॥ ७८ ॥ अतोऽयं नरकान्भुक्त्वा कल्पकोटिसहस्रकम् ॥ जातो भुवि तदंतेषु स्थावरादिषु योनिषु ॥ ७९ ॥ इदानीं ब्राह्मणो जातः
कर्मशेषेण ते सुतः ॥ यमेन प्रेषितेनात्र गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ॥ ८० ॥ क्रूरेण पातकेनाद्धा पूर्वजन्मकृतेन वै ॥ उपायं ते प्रवक्ष्यामि ब्रह्मरक्षोविना
शने ॥ ८१ ॥ शृणुष्व श्रद्धया युक्तः समाधाय च मानसम् ॥ दक्षिणांभोनिधौ विप्र सेतुरूपो महागिरिः ॥ ८२ ॥ वर्तते दैवतैः सेव्यः पावनो
गन्धमादनः ॥ तस्योपरि महातीर्थं नाम्ना पापविनाशनम् ॥ ८३ ॥ अस्ति पुण्यं प्रसिद्धं च महापातकनाशनम् ॥ भूतप्रेतपिशाचानां वेतालब्रह्म
रक्षसाम् ॥ ८४ ॥ महतां चैव रोगाणां तीर्थं तन्नाशकं स्मृतम् ॥ सुतमादाय गच्छ त्वं तत्तीर्थं सेतुमध्यगम् ॥ ८५ ॥ प्रयतः स्नापय सुतं तीर्थे
पापविनाशने ॥ स्नानेन त्रिदिनं तत्र ब्रह्मरक्षो विनश्यति ॥ ८६ ॥ नैवोपायांतरं तस्य विनाशे विद्यते भुवि ॥ तस्माच्छीघ्रं प्रयाहि त्वं रामसेतुं
विमुक्तिदम् ॥ ८७ ॥ तत्र पापविनाशाख्यतीर्थे स्नापय ते सुतम् ॥ मा विलंबं कुरुष्वात्र त्वरया याहि वै द्विज ॥ ८८ ॥ इत्युक्तः स द्विजोऽगस्त्यं
प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ अनुज्ञातश्च तेनासौ प्रययौ गंधमादनम् ॥ ८९ ॥ सुतेन साकं विप्रेंद्रो गत्वा पापविनाशनम् ॥ संकल्पपूर्वं संस्नाप्य
दिनत्रयमसौ सुतम् ॥ ९० ॥ सस्नौ स्वयं च विप्रेंद्राः पिता पापविनाशने ॥ अथ तस्य सुतस्तत्र विमुक्तो ब्रह्मरक्षसा ॥ ९१ ॥ समजायत नीरोगः

स्वस्थः सुन्दररूपधृक् ॥ सर्वसंपत्समृद्धोऽसौ भुक्त्वा भोगाननेकशः ॥ ९२ ॥ देहांते प्रययौ मुक्तिं स्नानात्पापविनाशने ॥ पितापि तत्र स्नानेन
देहांते मुक्तिमाप्तवान् ॥ ९३ ॥ तेनोपदिष्टो यः शूद्रः स भुक्त्वा नरकान्क्रमात् ॥ अनेकासु जनित्वा च कुत्सितास्वपि योनिषु ॥ ९४ ॥ गृध्रजन्मा
भवत्पश्चाद्गंधमादनपर्वते ॥ स कदाचिज्जलं पातुं तीर्थे पापविनाशने ॥ ९५ ॥ समागतः पपौ तोयं सिषिचे चात्मनस्तनुम् ॥ तदैव दिव्यदेहः
सन्सर्वाभरणभूषितः ॥ ९६ ॥ दिव्यमाल्यांबरधरो रक्तचंदनरूषितः ॥ दिव्यं विमानमारुह्य शोभितश्छत्रचामरैः ॥ ९७ ॥ उत्तमस्त्रीपरिवृतः
प्रययावमरालयम् ॥९८॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं प्रभावमेतद्वै तीर्थं पापविनाशनम् ॥ स्वर्गदं मोक्षदं पुण्यं प्रायश्चित्तकरं तथा ॥ ब्रह्मविष्णुमहे
शानैः सेवितं सुरसेवितम् ॥ ९९ ॥ पापानां नाशनाद्विप्राः पापनाशाभिधं हि तत् ॥ श्रेयोर्थी पुरुषस्तस्मात्स्नायात्पापविनाशने ॥१००॥ इत्थं
रहस्यं कथितं मुनींद्रास्तद्वैभवं पापविनाशनस्य ॥ यत्राभिषेकात्सहसा विमुक्तौ द्विजश्च शूद्रश्च विनिंद्यकृत्यौ ॥१०१॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण
एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये गंधमादनप्रशंसायां पापविनाशप्रभावकथनंनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ श्रीसूत
उवाच ॥ ॥ पापनाशे नरः स्नात्वा सर्वपापनिबर्हणे ॥ ततः सीतासरो गच्छेत्स्नातुं नियमपूर्वकम् ॥ १ ॥ यानि कानि च पुण्यानि ब्रह्मांडांतर्ग
तानि वै ॥ तानि गंगादितीर्थानि स्वपापपरिशुद्धये ॥ २ ॥ सीतासरसि वर्तंते महापातकनाशने ॥ क्षेत्राण्यपि महार्हाणि काश्यादीनि दिवानि
शम् ॥ ३ ॥ सीतासरोत्र सेवंते स्वस्वकल्मषशांतये ॥ तस्याः सरसि संगीतगुणेनाकृष्य बालिशः ॥ ४ ॥ पंचाननोऽपि वसते पंचपातकना
शनः ॥ तदेतत्तीर्थमागत्य स्नात्वा वै श्रद्धया सह ॥ पुरंदरः पुरा विप्रा मुमुचे ब्रह्महत्यया ॥ ५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ ब्रह्महत्या कथमभूद्वास
वस्य पुरा मुने ॥ सीतासरसि स स्नानात्कथं मुक्तोऽभवत्तया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ कपालाभरणोनाम राक्षसोऽभूत्पुरा द्विजाः ॥
॥ ७ ॥ अवध्यः सर्वदेवानां सोऽभवद्ब्रह्मणो वरात् ॥ शवभक्षणनामा तु तस्यासीन्मंत्रिसत्तमः ॥ ८ ॥ अक्षौहिणीशतं तस्य हयेभरथसंकुलम् ॥
अस्ति तस्य पुरं चापि वैजयंतमिति श्रुतम् ॥ ९ ॥ वसत्यस्मिन्पुरे सोऽयं कपालाभरणो बली ॥ शवभक्षं समाहूय बभाषे मंत्रिणं द्विजाः ॥
॥ १० ॥ शवभक्ष महावीर्य मंत्रशास्त्रेषु कोविद ॥ वयं देवपुरीं गत्वा विनिर्जित्य सुरान्रणे ॥ ११ ॥ शक्रस्य भवने रम्ये स्थास्यामस्सैनिकैः
सह ॥ रमामो नंदने तस्य रंभाद्यप्सरसां गणैः ॥ १२ ॥ कपालाभरणस्येदं निशम्य वचनं तदा ॥ शवभक्षोऽब्रवीद्विप्रा वचस्तत्र तथास्त्विति ॥
॥ १३ ॥ ततः कपालाभरणः पुत्रं दुर्मेधसं बली ॥ प्रतिष्ठाप्य पुरे शूरं सेनया परिवारितः ॥ १४ ॥ युयुत्सुरमरैः साकं प्रययावमरावतीम् ॥ गजा

श्वरथपादातैरुद्धतै रेणुसंचयैः ॥ १५ ॥ शोषयञ्जलधीन्सिंधूंश्चूर्णयन्पर्वतानपि ॥ निःसाणध्वनिना विप्रा नादयन्रोदसी तथा ॥ १६ ॥ अश्वानां
हेषितरवैर्गजानामपि बृंहितैः ॥ रथनेमिस्वनैरुग्रैः सिंहनादैः पदातिनाम् ॥ १७ ॥ श्रोत्राणि दिग्गजानां च वितन्वन्बधिराणि सः ॥ अगमद्देवन
गरीं युयुत्सुरमरैः सह ॥ १८ ॥ तत इन्द्रादयो देवाः सेनाकलकलध्वनिम् ॥ श्रुत्वाभिनिर्य्ययुः पुर्या युद्धाभिमनसो द्विजाः ॥ १९ ॥ ततो युद्धं
समभवद्देवानां राक्षसैः सह ॥ अदृष्टपूर्वं जगति तथैवाश्रुतपूर्वकम् ॥ २० ॥ तत इन्द्रादयो देवा राक्षसाञ्जघ्नुराहवे ॥ राक्षसाश्च सुराञ्जघ्नुः समरे
विजिगीषवः ॥ २१ ॥ द्वन्द्वयुद्धं च समभूदन्योन्यं सुररक्षसाम् ॥ कपालाभरणेनाजौ युयुधे बलवृत्रहा ॥ २२ ॥ यमेन शवभक्षश्च वरुणेन च
कौशिकः ॥ कुबेरो रुधिराक्षेण युयुधे ब्राह्मणोत्तमाः ॥ २३ ॥ मांसप्रियो मद्यसेवी क्रूरदृष्टिर्भयावहः ॥ चत्वार एते विक्रांताः कपालाभरणा
नुजाः ॥ २४ ॥ अश्विभ्यामग्निवायुभ्यां युद्धे युयुधिरे मिथः ॥ ततो यमो महावीर्यः कालदण्डेन वेगवान् ॥ २५ ॥ शवभक्षं निहत्याजावनयद्यम
सादनम् ॥ तस्य चाक्षौहिणीस्त्रिंशन्निजघ्ने समरे यमः ॥ २६ ॥ वरुणः कौशिकस्याजौ प्रासेन प्राहरच्छिरः ॥ कुबेरो रुधिराक्षस्य कुन्तेनाभ्यहर
च्छिरः ॥ २७ ॥ अश्विभ्यामग्निवायुभ्यां कपालाभरणानुजाः ॥ निहताः समरे विप्राः प्रययुर्यमसादनम् ॥ २८ ॥ अक्षौहिणीशतं चापि देवेन्द्रेण
मृधे द्विजाः ॥ यामार्द्धेन हतं युद्धे प्रययौ यमसादनम् ॥ २९ ॥ ततः कपालाभरणः प्रेक्ष्य सेनां निजां हताम् ॥ चापमादाय निशिताञ्छरां
श्चापि महाजवान् ॥ ३० ॥ अभ्ययात्समरे शक्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ततः शक्रस्य शिरसि व्यधमच्छरपंचकैः ॥ ३१ ॥ तानप्राप्तान्प्रचि
च्छेद शरैर्युद्धे स वृत्रहा ॥ ततः शूलं समादाय कपालाभरणो मृधे ॥ ३२ ॥ देवेंद्राय प्रचिक्षेप तं शक्त्या निजघान सः ॥ ततः कपालाभरणः
शतहस्तायतां गदाम् ॥ ३३ ॥ आयसीं पंचसाहस्रतुलाभारेण निर्मिताम् ॥ आददे समरे शक्रं वक्षोदेशे जघान च ॥३४॥ ततः स मूर्च्छितः शक्रो
रथोपस्थ उपाविशत् ॥ मृतसंजीविनीं विद्यां जपित्वाथ बृहस्पतिः ॥ ३५ ॥ पुलोमजापतिं युद्धे समजीवयदद्भुतम् ॥ ऐरावतं तदा³रुह्य कपालाभर
णांतिकम् ॥ ३६ ॥ आजगाम शचीभर्ता प्रहर्तुं कुलिशेन तम् ॥ एकप्रहारेण तदा महेंद्रः पाकशासनः ॥ ३७ ॥ कपालाभरणं युद्धे वज्रेण सरथा
श्वकम् ॥ सचापं सध्वजं चैव सतूणीरं सवर्मकम् ॥३८॥ चूर्णयामास कुपितस्तिलशः कणशस्तथा ॥ हते तस्मिन्महावीरे कपालाभरणे रणे॥३९॥

१ कौशिकः--इति सर्वत्र पाठः । २ यमवश्यताम्-इ० पा० । ३ समारुह्य-इ० पा० ।

सुखं सर्वस्य लोकस्य बभूव चिरदुःखिनः ॥ राक्षसस्य वधोत्पन्ना ब्रह्महत्या पुरंदरम् ॥ अन्वधावत्तदा भीमा नादयंती दिशो दश ॥४०॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ न विप्रो राक्षसः सूत कपालाभरणो मुने ॥ तत्कथं ब्रह्महत्येंद्रं तद्वधात्समुपाद्रवत् ॥ ४१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वक्ष्यामि परमं गुह्यं मुनींद्राः परमाद्भुतम् ॥४२॥ शृणुत श्रद्धया यूयं समाधाय स्वमानसम् ॥ पुरा विंध्यप्रदेशेषु त्रिवक्रोनाम राक्षसः ॥ ४३ ॥ तस्य भार्या गुणोपेता सौंदर्यगुणशालिनी ॥ सुशीलानाम सुश्रोणी सर्वलक्षणलक्षिता ॥ ४४ ॥ सा कदाचिन्मनोज्ञांगी सुवेषा चारुहासिनी ॥ विंध्यपादवनोद्देशे विचचार विलासिनी ॥ ४५ ॥ तस्मिन्वने शुचिर्नाम वर्तते स्म महामुनिः ॥ तपस्समाधिसंयुक्तो वेदाध्ययनतत्परः ॥ ४६ ॥ तस्याश्रमसमीपं तु सा ययौ वरवर्णिनी ॥ तां दृष्ट्वा स मुनिर्धैर्यं मुमोचानंगपीडितः॥ तामासाद्य वरारोहां बभाषे मुनिसत्तमः ॥ ४७॥ ॥ शुचिरुवाच ॥ ॥ ललने स्वागतं तेऽस्तु कस्य भार्या शुचिस्मिते ॥ ४८ ॥ किमागमनकृत्यं ते वनेऽस्मिन्नतिभीषणे ॥ श्रांतासि त्वं वरारोहे वसास्मिन्नुटजे मम ॥ ४९ ॥ तथोक्ता सा तु सुश्रोणी तं मुनिं प्रत्यभाषत ॥ त्रिवक्ररक्षोभार्याहं सुशीला नामतो मुने ॥५०॥ पुष्पावचयकामेन[1]वनमेतत्समागता ॥ अपुत्राहं मुने भर्त्रा प्रेरिता पुत्रमिच्छता ॥ ५१ ॥ शुचिं मुनिं समाराध्य तस्मात्पुत्रमवाप्नुहि ॥ इति प्रतिसमादिष्टा पतिना त्वां समागता ॥५२॥ पुत्रमुत्पादय त्वं मे कृपां कुरु मुने मयि ॥ एवमुक्तः स तु शुचिः सुशीलां तामभाषत ॥ ५३ ॥॥ शुचिरुवाच ॥॥ त्वां दृष्ट्वा मम च प्रीतिः सुशीले विद्यतेऽधुना॥ मनोरथमहांभोधिं त्वमापूरय मामकम् ॥ ५४ ॥ इत्युक्त्वा स मुनिस्तत्र तया रेमे दिनत्रयम् ॥ तामुवाच मुनिः प्रीतः सुशीलां सुन्दराकृतिम् ॥ ॥ ५५ ॥ तवोदरे महावीर्यः कपालाभरणाभिधः ॥ भविष्यति चिरं राज्यं पालयिष्यति मे[1]दिनीम् ॥ ५६ ॥ सहस्रं वत्सरान्वत्सस्तपसा प्रीणयन्विधिम् ॥ पुरंदरं विनान्येभ्यो देवेभ्यो नास्य वध्यता॥५७॥ ईदृशस्ते सुतो भूयादिंद्रतुल्यपराक्रमः ॥ इत्युक्त्वा स मुनिर्नारीं काशीं शिवपुरीं ययौ ॥५८॥ सुशीला सापि सुषुवे कपालाभरणं सुतम् ॥ तं जघान मृधे शक्रो वज्रेण मुनिपुंगवाः ॥५९॥ शुचेर्बीजसमुद्भूतं तमिंद्रो न्यवधीद्यतः ॥ ततः पुरंदरः शक्रो जगृहे ब्रह्महत्यया ॥६०॥ धावति स्म तदा शक्रः सर्वांल्लोकान्भयाकुलः॥ धावंतमनुधावंती ब्रह्महत्या तमन्वगात्॥६१॥ अनुद्रुतो हि विप्रेंद्राः शक्रोऽयं ब्रह्महत्यया ॥ पितामहसदः[2] प्राप संतप्तहृदयो भृशम् ॥६२॥ न्यवेदयद्ब्रह्महत्यां ब्रह्मणे स पुरंदरः ॥ भगवँल्लोकनाथेयं ब्रह्महत्याति भीषणा॥६३॥बाधते मां प्रजानाथ तस्या नाशं ब्रवीहि मे ॥ पुरंदरेणैवमुक्तो ब्रह्मा प्राह दिवस्पतिम्॥६४॥ ब्रह्मोवाच ॥ सीताकुण्डं प्रयाहींद्र गंधमा

१ सुंदरि–इ० पा० । २ पितामहपदम्–इ० पा० ।

दनपर्वते॥ सीताकुण्डस्य तीरे त्वं इष्ट्वा यागैः सदाशिवम् ॥ ६५ ॥ तस्मिन्सरसि च स्नायाः सर्वपापहरे शुभे ॥ ततः पूतो भवेश्शक्र ब्रह्महत्याविमो
चितः॥६६॥ देवलोकं पुनर्यायाः सर्वदुःखविवर्जितः ॥ सर्वपापहरं पुण्यं सीताकुण्डं विमुक्तिदम् ॥६७॥ महापातकसंघानां नाशकं परमामृतम् ॥
सर्वदुःखप्रशमनं सर्वदारिद्र्यनाशनम् ॥ ६८ ॥ धनधान्यप्रदं शुद्धं वैकुण्ठादिपदप्रदम् ॥ तस्मात्तत्र कुरुष्वेष्टिं सीतासरसि वृत्रहन् ॥ ६९ ॥ इत्युक्तः
सुरराजोऽसौ प्रययौ गंधमादनम् ॥ प्राप्य सीतासरो विप्राः स्नात्वेष्ट्वा च तदंतिके ॥ ७० ॥ प्रययौ स्वपुरीं भूयो ब्रह्महत्याविमोचितः ॥ एवं
प्रभावं तत्तीर्थं सीतायाः कुण्डमुत्तमम् ॥ ७१ ॥ राघवप्रत्ययार्थं हि प्रविश्य हुतवाहनम् ॥ संनिधौ सर्वदेवानां मैथिली जनकात्मजा ॥ ७२ ॥
विनिर्गता पुनर्वह्नेः स्थिता सर्वांगशोभना ॥ निर्ममे लोकरक्षार्थं स्वनाम्ना तीर्थमुत्तमम् ॥ ७३ ॥ तत्र सस्नौ स्वयं सीता तेन सीतासरः
स्मृतम् ॥ तत्र यो मानवः स्नाति सर्वान्कामाल्लँभेत सः ॥ ७४ ॥ तस्मिन्नुपस्पृश्य नरो द्विजेंद्रा दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि ॥ कृत्वा च
यज्ञान्बहुदक्षिणाभिर्लोकं प्रयायात्परमेश्वरस्य ॥ ७५ ॥ युष्माकमेवं प्रथितं मुनींद्राः सीतासरो वैभवमेतदुक्तम् ॥ शृण्वन्पठन्वै तदिहैव भोगा
न्भुक्त्वा परत्रापि सुखं लभेत ॥ ७६॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये सीतासरःप्रशंसाया
मिंद्रब्रह्महत्याविमोक्षणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ सीताकुण्डे महापुण्ये नरः स्नात्वा द्विजोत्तमाः ॥
ततस्तु मंगलं तीर्थमभिगच्छेत्समाहितः ॥ १ ॥ सन्निधत्ते सदा यत्र कमला विष्णुवल्लभा ॥ अलक्ष्मीपरिहाराय यस्मिन्सरसि वै सुराः
॥ २ ॥ शतक्रतुमुखाः सर्वे समागच्छंति नित्यशः ॥ तदेतत्तीर्थमुद्दिश्य ऋषयो लोकपावनम् ॥ ३ ॥ इतिहासं प्रवक्ष्यामि पुण्यं
पापविनाशनम् ॥ पुरा मनोजवो नाम राजा सोमकुलोद्भवः ॥ ४ ॥ पालयामास धर्मेण धरां सागरमेखलाम् ॥ अयष्ट स सुरान्यज्ञै
र्ब्राह्मणानन्नसंचयैः ॥ ५ ॥ तर्पयामास कव्येन प्रत्यब्दं पितृदेवताः ॥ त्रयीमध्यैष्ट[1] सततमपाठीच्छास्त्रमर्थवत् ॥ ६ ॥ व्यजेष्ट शत्रून्वीर्येण प्राणं
सीदीशकेशवौ ॥ अरंस्त नीतिशास्त्रेषु तथापाठीन्महामनून् ॥७॥ एवं स धर्मतो राजा पालयामास मेदिनीम् ॥ रक्षतस्तस्य राज्ञोऽभूद्राज्यं निहत
कंटकम् ॥ ८ ॥ अहंकारोऽभवत्तस्य पुत्रसंपद्विनाशनः ॥ अहंकारो भवेद्यत्र तत्र लोभो मदस्तथा ॥९॥ कामः क्रोधश्च हिंसा च तथाऽसूया विमो

१ त्रयीमध्यैष्ट—वेदं प्रथम मधीतवान्—इत्यर्थः । एतच्छ्लोकस्य समार्थकः श्लोको भट्टिकाव्ये यथा—"सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनपारात्सममस्त बन्धून् । व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीद रीं" इति ।

हिनी ॥ भवंत्येतानि विप्रेंद्राः संपदां नाशहेतवः ॥ १० ॥ एतानि यत्र विद्यंते पुरुषे स विनश्यति ॥ क्षणेन पुत्रपौत्रैश्च सार्द्धं चाखिलसंपदा ॥ ११ ॥ बभूव तस्यासूया च जनविद्वेषिणी सदा ॥ असूयाकुलचित्तस्य वृंथाहंकारिणस्तथा ॥ १२ ॥ लुब्धस्य कामदुष्टस्य मतिरेवं बभूव ह ॥ विप्रग्रामे करादानं करिष्यामीति निश्चितः ॥ १३ ॥ अकरोच्च तथा राजा निश्चित्य मनसा तदा ॥ धनं धान्यं च विप्राणां जहार किल लोभतः ॥ १४ ॥ शिवविष्णवादिदेवानां वित्तान्यादत्त रागतः ॥ शिवविष्णवादिदेवानां विप्राणां च महात्मनाम् ॥ १५ ॥ क्षेत्राण्यपजहारायमहंकारविमूढधीः ॥ एवमन्याययुक्तस्य देवद्विजविरोधिनः ॥ १६ ॥ दुष्कर्मपरिपाकेन क्रूरेण द्विजपुंगवाः ॥ पुरं रुरोध बलवान्परदेशाधिपो रिपुः ॥ १७ ॥ गोलभोनाम विप्रेंद्राश्चतुरंगबलैर्युतः ॥ षण्मासं युद्धमभवद्गोलभेन दुरात्मनः ॥ १८ ॥ मनोजवस्य नृपतेरहंकाररतात्मनः ॥ ततः स गोलभेनाजौ जितो राज्यात्परिच्युतः ॥ १९ ॥ वनं सपुत्रदारः सन्प्रपेदे समनोजवः ॥ गोलभः पालयन्नास्ते मनोजवपुरे चिरम् ॥२०॥ चतुरंगबलोपेतस्तमुद्रास्य रणे बली ॥ मनोजवोपि विप्रेंद्राः शोचन्स्त्रीपुत्रसंयुतः ॥ २१ ॥ क्षुत्क्षामः प्रस्खलञ्छ्वसन्प्रविवेश महावनम् ॥ झिल्लिकागणसंघुष्टं व्याघ्रश्वापदभीषणम् ॥ २२ ॥ व्यात्तद्विरदचीत्कारं वराहमहिषाकुलम् ॥ तस्मिन्वने महाघोरे क्षुधया परिपीडितः ॥ २३ ॥ अयाचतान्नं पितरं मनोजवसुतः शिशुः ॥ अंब मेन्नं प्रयच्छ त्वं क्षुधा मां बाधते भृशम् ॥ २४ ॥ एवं स्वजननीं चापि प्रार्थयामास बालकः ॥ तन्मातापितरौ तत्र श्रुत्वा पुत्रस्य भाषितम् ॥ २५ ॥ शोकाभिभूतौ सहसा मोहं समुपजग्मतुः ॥ भार्यामथाब्रवीद्राजा सुमित्रांनाम नामतः ॥ २६ ॥ मुह्यमानश्च स मुहुः शुष्ककंठौष्ठतालुकः ॥ सुमित्रे किं करिष्यामि कुत्र यास्यामि का गतिः ॥ २७ ॥ मरिष्यत्यचिरादेष सुतो मे क्षुधयार्दितः ॥ किमर्थं ससृजे वेधा दुर्भाग्यं मां वृथा प्रिये ॥ २८ ॥ को वा मोचयिता दुःखमेतद्दुष्कर्मजं मम ॥ न पूजितो मया शंभुर्हरिर्वा पूर्वजन्मसु ॥ २९ ॥ तथान्या देवताः सूर्यविभाव सुमुखाः प्रिये ॥ तेन पापेन चाद्याहमस्मिञ्जन्मनि शोभने ॥ ३० ॥ अहंकाराभिभूतोऽस्मि विप्रक्षेत्राण्यपाहरम् ॥ शिवविष्णवादिदेवानां वित्तं चापहृतं मया ॥ ३१ ॥ एवं दुष्कर्मबाहुल्याद्गोलभेन पराजितः ॥ वनं यातोस्मि विजनं त्वया सह सुतेन च ॥ ३२ ॥ निरन्नो निर्धनो दुःखी क्षुधितोऽहं पिपासितः ॥ कथमन्नं प्रदास्यामि क्षुधिताय सुताय मे ॥ ३३ ॥ न मयान्नानि दत्तानि ब्राह्मणेभ्यः शुचिस्मिते ॥ न मया पूजितः शंभुर्विष्णुर्वा देवतांतरम् ॥ ३४ ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥ न मयाग्नौ हुतं पूर्वं न तीर्थमपि सेवितम् ॥ ३५ ॥ मातृश्राद्धं पितृश्राद्धं मृताह

१ जनविद्वेषिणस्तथा–इ० पा० । २ रणदेशाधिपः–इ० पा० ।

दिवसे तयोः॥ नैकोद्दिष्टविधानेन पार्वणेनापि वै प्रिये ॥३६॥ कृतं न हि मया भद्रे भूरिभोजनमेव वा ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥
॥ ३७ ॥ चैत्रमासे प्रिये चित्रानक्षत्रे पानकं मया ॥ पनसानां फलं स्वादु कदलीफलमेव वा ॥ ३८ ॥ तथा छत्रं सदंडं च रम्यं पादुकयोर्द्वयम् ॥
तांबूलानि च पुष्पाणि चंदनं चानुलेपनम् ॥ ३९ ॥ न दत्तं वेदविद्भ्यस्तु चित्रगुप्तस्य तुष्टये॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥ ४० ॥
नाश्वत्थश्चूतवृक्षो वा न्यग्रोधस्तिंतिणी तथा ॥ पिचुमंदः कपित्थो वा तथैवामलकीतरुः ॥ ४१ ॥ नारिकेलतरुर्वापि स्थापितोऽध्वगशांतये ॥
तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥ ४२ ॥ सम्मार्जनं च न कृतं शिवविष्णवालये मया ॥ न खानितं तटाकं च न कूपोपि ह्रदोऽपि वा ॥
॥ ४३ ॥ न रोपितं पुष्पवनं तथैव तुलसीवनम् ॥ शिवविष्णवालयौ वापि निर्मितो न मया प्रिये ॥ ४४ ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समाग
तम् ॥ न मया पैतृके मासि पितॄनुद्दिश्य शोभने ॥ महालयं कृतं श्राद्धमष्टकाश्राद्धमेव वा ॥ ४५ ॥ नित्यश्राद्धं तथा काम्यं
श्राद्धं नैमित्तिकं प्रिये ॥ न कृताः क्रतवश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणाः ॥ ४६ ॥ मासोपवासो न कृतः एकादश्यामुपोषणम् ॥
धनुर्मासेप्युषःकाले शंभुविष्णवादिदेवताः ॥ ४७ ॥ संपूज्य विधिवद्भद्रे नैवेद्यं न कृतं मया ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समा
गतम् ॥ ४८ ॥ हरिशंकरयोर्नाम्नां कीर्तनं न मया कृतम् ॥ उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च जाबालोक्तैश्च सप्तभिः ॥ ४९ ॥ न धृतं भस्मना
भद्रे रुद्राक्षं न धृतं मया ॥ जपश्च रुद्रसूक्तानां पंचाक्षरजपस्तथा ॥ ५० ॥ तथा पुरुषसूक्तस्य जपोऽप्यष्टाक्षरस्य च ॥ नैवकारि मया भद्रे
नैवान्यो धर्मसंचयः ॥ ५१ ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥ एवं स विलपन्राजा भार्यामाभाष्य खिन्नधीः ॥ ५२ ॥ मूर्च्छामुपाययौ
विप्राः पपात च धरातले ॥ सुमित्रा पतितं दृष्ट्वा भार्या सा पतिमंगना ॥ ५३ ॥ आलिंग्य विललापाथ सपुत्रा भृशदुःखिता ॥ मम नाथ
महाराज सोमान्वयधुरंधर ॥ ५४ ॥ मां विहाय क्व यातोऽसि सपुत्रां विजने वने ॥ अनाथां त्वामनुगतां सिंहत्रस्तां मृगीमिव ॥ ५५ ॥ मृतोऽसि
यदि राजेंद्र तर्हि त्वामहमप्यरम् ॥ अनुव्रजामि विधवा न स्थास्ये क्षणमप्युत ॥ ५६ ॥ पितरं पश्य पतितं चन्द्रकांत सुत क्षितौ ॥ इत्युक्तश्चंद्रकां
तोऽपि सुतो राज्ञः क्षुधार्दितः ॥ ५७ ॥ पितरं परिरभ्याथ निःशब्दं प्ररुरोद सः ॥ एतस्मिन्नंतरे विप्रा जटावल्कलसंवृतः ॥ ५८ ॥ भस्मोद्धूलितस
र्वांगस्त्रिपुण्ड्रांकितमस्तकः ॥ रुद्राक्षमालाभरणः सितयज्ञोपवीतवान् ॥ ५९ ॥ पराशरोनाम मुनिराजगाम यदृच्छया ॥ तं शब्दमभिलक्ष्यासौ

१ साध्वि–इ० पा० ।

साधुसज्जनसंमतः ॥ ६० ॥ ततः सुमित्रा तं दृष्ट्वा पराशरमुपागतम् ॥ ववंदे चरणौ तस्य सपुत्रा सा पतिव्रता ॥ ६१ ॥ ततः पराशरेणेयं सुमित्रा परिसांत्विता ॥ आश्वासिता च मुनिना मा शोचस्वेति भामिनि ॥ ततः सुमित्रां पप्रच्छ शक्तिपुत्रो महामुनिः ॥ ६२ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ का त्वं सुश्रोणि कश्चासौ यश्चायं पतितोऽग्रतः ॥ ६३ ॥ अयं शिशुश्च कस्ते स्याद्वद तत्त्वेन मे शुभे ॥ पृष्टैवं मुनिना साध्वी तमुवाच महामुनिम् ॥ ६४ ॥ ॥ सुमित्रोवाच ॥ ॥ पतिर्ममायमस्याहं भार्या वै मुनिसत्तम ॥ आवाभ्यां जनितश्चायं चंद्रकांताभिधः सुतः ॥ ६५ ॥ अयं मनोजवोनाम राजा सोमकुलोद्भवः ॥ विक्रमाढ्यस्य तनयः शौर्ये विष्णुसमो बली ॥ ६६ ॥ सुमित्रानाम तस्याहं भार्या पतिमनुव्रता ॥ युद्धे विनिर्जितो राजा गोलभेन मनोजवः ॥ ६७ ॥ राज्याद्भ्रष्टो निरालंबो मया पुत्रेण चान्वितः ॥ वनं विवेश ब्रह्मर्षे क्रूरसत्त्वभयानकम् ॥ ६८ ॥ क्षुधया पीडितः पुत्रो ह्यावामन्नमयाचत ॥ निरन्नो विधुरो राजा दृष्ट्वा पुत्रं क्षुधार्दितम् ॥ ६९ ॥ शोकाकुलमना ब्रह्मन्मूर्च्छितः पतितो भुवि ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा शोकपर्याकुलाक्षरम् ॥ ७० ॥ शक्तिपुत्रो मुनिः प्राह सुमित्रां तां पतिव्रताम् ॥ मनोजवस्य नृपतेर्भार्यामग्निशिखोपमाम् ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ मनोजवस्य भार्ये ते मा भीर्भूयात्कथंचन ॥ युष्माकमशुभं सत्यमचिरान्नाशमेष्यति ॥ ७२ ॥ मूर्च्छां विहाय ते भद्रे क्षणादुत्थास्यते पतिः ॥ ततः पराशरो विप्रः पाणिना तं नराधिपम् ॥ ७३ ॥ पस्पर्श मंत्रं प्रजपन्ध्यात्वा देवं त्रियंबकम् ॥ ततो मनोजवो राजा करस्पृष्टो महामुनेः ॥ ७४ ॥ उत्थितः सहसा तत्र त्यक्त्वा मूर्च्छां तमोमयीम् ॥ ततः पराशरमुनिं प्रणम्य जगतीपतिः ॥ उवाच परमप्रीतः प्रांजलिर्विप्रसत्तमम् ॥ ७५ ॥ ॥ मनोजव उवाच ॥ ॥ पराशरमुने त्वद्य त्वत्पादाब्जनिषेवणात् ॥ ७६ ॥ मूर्च्छा मे विगता सद्यः पातकं चैव नाशितम् ॥ त्वद्दर्शनमपुण्यानां नैव सिध्येत्कदाचन ॥ ७७ ॥ रक्ष मां करुणादृष्ट्या च्यावितं शत्रुभिः पुरात् ॥ इत्युक्तः स मुनिः प्राह राजानं तं मनोजवम् ॥ ७८ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ उपायं ते प्रवक्ष्यामि राजञ्छत्रुजयाय वै ॥ रामसेतौ महापुण्ये गंधमादनपर्वते ॥ ७९ ॥ विद्यते मंगलं तीर्थं सर्वैश्वर्यप्रदायकम् ॥ सर्वलोकोपकाराय तस्मिन्सरसि राघवः ॥ ८० ॥ सन्निधत्ते सदा लक्ष्म्या सीतया राजसत्तम ॥ सपुत्रभार्यस्त्वं तत्र गत्वा स्नात्वा सभक्तिकम् ॥ ८१ ॥ क्षेत्रश्राद्धादिकं चापि तत्तीरे कुरु भूपते ॥ एवं कृते त्वया राजन्नलक्ष्मीः क्लेशकारिणी ॥ ८२ ॥ वैभवात्तस्य तीर्थस्य नाशं यास्यत्यसंशयम् ॥ मंगलानि च सर्वाणि प्राप्स्यसे

१ शोकपर्याकुलेक्षणम्–इ० पा० ।

न चिरान्नृप ॥ ८३ ॥ विजित्य शत्रूंश्च रणे पुनर्भूमिं प्रपत्स्यसे ॥ अतस्त्वं भार्यया सार्द्धं पुत्रेण च मनोजव ॥ ८४ ॥ गच्छ
मंगलतीर्थं तद्गन्धमादनपर्वते ॥ अहमप्यागमिष्यामि तवानुग्रहकाम्यया ॥ ८५ ॥ पराशरस्त्वेवमुक्त्वा राजमुख्यैस्त्रिभिः सह ॥ प्राया
त्सेतुं समुद्दिश्य स्नातुं मंगलतीर्थके ॥ ८६ ॥ राजादिभिः सह मुनिर्विलंघ्य विविधं वनम् ॥ वनप्रदेशदेशांश्च दस्युग्रामाननेकशः ।
॥ ८७ ॥ प्रययौ मंगलं तीर्थं गन्धमादनपर्वते ॥ तत्र संकल्प्य विधिवत्सस्नौ स मुनिपुंगवः ॥ ८८ ॥ तानपि स्नापयामास राजादीन्विधिपूर्व
कम् ॥ तत्र श्राद्धं च भूपालश्चकार पितृतृप्तये ॥ ८९ ॥ तत्र मासत्रयं सस्नौ राजा पत्नी सुतस्तथा ॥ ततः पराशरमुनिः सस्नौ नियमपूर्वकम् ॥
॥ ९० ॥ एवं मासत्रयं सस्नौ तैः साकं मुनिपुंगवः ॥ मंगलाख्ये महापुण्ये सर्वामंगलनाशने ॥ ९१ ॥ ततः पराशरमुनिः सर्वानर्थविनाशनम् ॥
रामस्यैकाक्षरं मंत्रं तदंते समुपादिशत् ॥ ९२ ॥ चत्वारिंशद्दिनं तत्र मंत्रमेकाक्षरं नृपः ॥ तत्र तीर्थे जजापासौ मुन्युक्तेनैव वर्त्मना ॥ ९३ ॥ एव
मभ्यसतस्तस्य मंत्रमेकाक्षरं द्विजाः ॥ मुनिप्रसादात्पुरतो धनुः प्रादुरभूद्दृढम् ॥ ९४ ॥ अक्षयाविषुधी चापि खड्गौ च कनकत्सरू ॥ एकं चर्म
गदा चैका तथैको मुसलोत्तमः ॥ ९५ ॥ एकः शंखो महानादो वाजियुक्तो रथस्तथा ॥ ससारथिः पताका च तीर्थादुत्तस्थुरग्रतः ॥ ९६ ॥
कवचं कांचनमयं वैश्वानरसमप्रभम् ॥ प्रादुर्बभूव तत्तीर्थात्प्रसादेन मुनेस्तथा ॥ ९७ ॥ हारकेयूरमुकुटकटकादिविभूषणम् ॥ तीर्थानां प्रवरात्तस्मा
दुत्थितं नृपतेः पुरः ॥ ९८ ॥ दिव्यांबरसहस्रं च तीर्थात्प्रादुरभूत्तदा ॥ माला च वैजयंत्याख्या स्वर्णपंकजशोभिता ॥ ९९ ॥ एतत्सर्वं समालोक्य
मुनयेऽसौ न्यवेदयत् ॥ ततः पराशरमुनिर्जलमादाय तीर्थतः ॥ १०० ॥ अभ्यषिंचन्नरपतिं मंत्रपूतेन वारिणा ॥ ततोऽभिषिक्तो नृपतिर्मुनिना
परिशोभितः ॥ १०१ ॥ सन्नद्धः कवची खड्गी चापबाणधरो युवा ॥ हारकेयूरमुकुटकटकादिविभूषितः ॥ १०२ ॥ दिव्यांबरधरश्चापि वाजियुक्त
रथस्थितः ॥ शुशुभेऽतीव नृपतिर्मध्याह्न इव भास्करः ॥ १०३ ॥ तस्मै नृपतये तत्र ब्रह्माद्यस्त्रं महामुनिः ॥ सांगं च सरहस्यं च सोत्सर्गं सोप
संहृति ॥ १०४ ॥ उपादिशच्छक्तिपुत्रः सुमित्राजानये तदा ॥ मनोजवोऽथ मुनिना ह्याशीर्वादपुरःसरम् ॥ १०५ ॥ प्रेरितो रथमास्थाय
प्रणम्य मुनिपुंगवम् ॥ प्रदक्षिणीकृत्य तदाभ्यनुज्ञातो महर्षिणा ॥ १०६ ॥ सार्द्धं पत्न्या च पुत्रेण प्रययौ विजयाय सः ॥ स गत्वा स्वपुरं
राजा प्रदध्मौ जलजं तदा ॥ १०७ ॥ ततः शंखरवं श्रुत्वा गोलभस्तु ससैनिकः ॥ युद्धाय निर्ययौ तूर्णं मनोजवनृपेण सः ॥ १०८ ॥ दिनत्रयं
रणं जज्ञे गोलभेन नृपस्य वै ॥ ततश्चतुर्थे दिवसे गोलभं तु ससैनिकम् ॥ १०९ ॥ मनोजवो नृपो युद्धे ब्रह्मास्त्रेण व्यनाशयत् ॥ ततः सपुत्र

भार्योऽयं पुरं प्राप्य निजं नृपः ॥ ११० ॥ पालयन्पृथिवीं सर्वां बुभुजे भार्यया सह ॥ तदाप्रभृति राजासौ नाहंकारं चकार वै ॥ १११ ॥
असूयादींस्तथा दोषान्वर्जयामास भूपतिः ॥ अहिंसानिरतो दांतः सदा धर्मपरोऽभवत् ॥ ११२ ॥ सहस्रं वत्सरानेवं ररक्ष स महीपतिः ॥ ततो
विरक्तो राजेन्द्रः पुत्रे राज्यं निधाय तु ॥ ११३ ॥ जगाम मंगलं तीर्थं गन्धमादनपर्वते ॥ तपश्चचार तत्रासौ ध्यायन्हृदि सदाशिवम् ॥ ११४ ॥
ततोऽचिरेण कालेन त्यक्त्वा देहं मनोजवः ॥ शिवलोकं ययौ राजा तस्य तीर्थस्य वैभवात् ॥ ११५ ॥ तस्य भार्या सुमित्रापि तस्यालिंग्य तनुं
तदा ॥ अन्वारूढा चितां विप्राः प्राप तल्लोकमेव सा ॥ ११६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवंप्रभावं तत्तीर्थं श्रीमन्मंगलनामकम् ॥ मनोजवो
नृपो यत्र स्नात्वा तीर्थे महत्तरे ॥ ११७ ॥ शत्रून्विजित्य देहांते शिवलोकं ययौ स्त्रिया ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सेव्यं मंगलतीर्थकम् ॥ ११८ ॥
तीर्थमेतदतिशोभनं शिवं भुक्तिमुक्तिफलदं नृणां सदा ॥ पापराशितृणतूलपावकं सेवत द्विजवरा विमुक्तये ॥ ११९ ॥ इति श्रीस्कांदे महा
पुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये मंगलतीर्थप्रशंसायां मनोजवालक्ष्मीविनाशवर्णनंनाम द्वादशोऽध्या
यः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ मंगलाख्ये महातीर्थे नरः स्नात्वा विकल्मषः ॥ एकांतरामनाथाख्यं क्षेत्रं गच्छेत्ततः परम् ॥ १ ॥ तत्र
रामो जगन्नाथो जानक्या लक्ष्मणेन च ॥हनुमत्प्रमुखैश्चापि वानरैः परिवारितः ॥ २ ॥ सन्निधत्ते सदा विप्रा लोकानुग्रहकाम्यया ॥ विद्यते पुण्यदा
तत्र नाम्ना ह्यमृतवापिका ॥ ३ ॥ तस्यां निमज्जतां नृणां न जरांतकजं भयम् ॥ अस्याममृतवाप्यां यः सश्रद्धं स्नाति मानवः ॥ ४ ॥ अमृ
तत्वं भजत्येष शंकरस्य प्रसादतः ॥ महापातकनाशिन्यामस्यां वाप्यां निमज्जताम् ॥ ५ ॥ अमृतत्वं हरो दातुं सन्निधत्ते सदा तटे ॥ ॥
ऋषय ऊचुः ॥ ॥ इयं ह्यमृतवापीति कुतो हेतोर्निगद्यते ॥ ६ ॥ अस्माकमेतद्ब्रूहि त्वं कृपया व्यासशासित ॥ तथैवामृतनामिन्या वापिकायाश्च
वैभवम् ॥ तृप्तिर्न जायतेऽस्माकं त्वद्वचोऽमृतपायिनाम् ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अस्या अमृतनामत्वं वैभवं च मनोहरम् ॥ ८ ॥
प्रवक्ष्यामि विशेषेण शृणुत द्विजसत्तमाः ॥ पुरा हिमवतः पार्श्वे नानामुनिसमाकुले ॥ ९ ॥ सिद्धचारणगंधर्वदेवकिन्नरसेविते ॥ सिंहव्याघ्रवराहेभम
हिषादिसमाकुले ॥ १० ॥ तमालतालहिंतालचंपकाशोकसंतते ॥ हंसकोकिलदात्यूहचक्रवाकादिशोभिते ॥ ११ ॥ पद्मेंदीवरकह्लारकुमुदाढ्यसरो
वृते ॥ सत्यवाञ्छीलवान्वाग्मी वशी कुंभजसोदरः ॥ १२ ॥ आस्ते तपश्चरन्नित्यं मोक्षार्थी शंकरप्रियः ॥ त्रिकालमर्चयञ्छंभु वन्यैर्मूलफलादिभिः
॥ १३ ॥ आगतान्स्वाश्रमाभ्याशमतिथीन्वन्यभोजनैः ॥ पूजयन्नर्चयन्नग्निं संध्योपासनतत्परः ॥ १४ ॥ गायत्र्यादीन्महामंत्रान्कालेकाले जप

न्मुदा ॥ निद्रां परित्यजन्ब्राह्मे मुहूर्ते विष्णुचिंतकः ॥ १५ ॥ स्नानं कुर्वन्नुषःकाले नमन्संध्यां प्रसन्नधीः ॥ गायत्रीं प्रजपन्विप्राः पूजयन्हरिशंकरौ ॥
॥ १६ ॥ वेदाध्यायी शास्त्रपाठी मध्याह्नेऽतिथिपूजकः ॥ श्रोता पुराणपाठानामग्निकार्येष्वतंद्रितः ॥ १७ ॥ पंचयज्ञपरो नित्यं वैश्वदेवबलिप्रदः ॥
प्रत्यब्दं श्राद्धकृत्पित्रोस्तथान्यश्राद्धकृद्द्विजाः ॥ १८ ॥ एवं निनाय कालं स नित्यानुष्ठानतत्परः ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य तपश्चरत उत्तमम् ॥ १९ ॥
सहस्रवर्षाण्यगमञ्छंकरासक्तचेतसः ॥ तथापि शंकरो नास्याययौ प्रत्यक्षतां तदा ॥ २० ॥ ततस्त्वगस्त्यभ्रातासौ ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यगः ॥
भास्करे दत्तदृष्टिश्च मौनव्रतसमन्वितः ॥ २१ ॥ तिष्ठन्कनिष्ठिकांगुल्यां वामपादस्य निश्चलः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबस्तपस्तेपेऽतिदारुणम् ॥ २२ ॥
अथ तस्य प्रसन्नात्मा महादेवो घृणानिधिः ॥ प्रादुरासीत्स्वया दीप्त्या दिशो दश विभासयन् ॥ २३ ॥ ततोऽद्राक्षीन्मुनिः शंभुं सांबं वृषभसंस्थि
तम् ॥ दृष्ट्वा प्रणम्य तुष्टाव भवानीपतिमीश्वरम् ॥ २४ ॥ ॥ मुनिरुवाच ॥ ॥ नमस्ते पार्वतीनाथ[1] नीलकंठ महेश्वर ॥ शिव रुद्र महादेव नम
स्ते शंभवे विभो ॥ २५ ॥ श्रीकंठोमापते शूलिन्भगनेत्रहराव्यय ॥ गंगाधर विरूपाक्ष नमस्ते रुद्र मन्यवे ॥ २६ ॥ अंतकारे कामशत्रो देवदेव
जगत्पते ॥ स्वामिन्पशुपते शर्व नमस्ते शतधन्वने ॥ २७ ॥ दक्षयक्षविनाशाय स्नायूनां पतये नमः ॥ निचेरवे नमस्तुभ्यं पुष्टानां पतये नमः ॥
॥ २८ ॥ भूयोभूयो नमस्तुभ्यं महादेव कृपालय ॥ दुस्तराद्भवसिंधोर्मां तारयस्व त्रिलोचन ॥ २९ ॥ अगस्त्यसोदरेणैवं स्तुतः शंभुरभाषत ॥
प्रीणयन्वचसा स्वेन कुंभजस्यानुजं मुनिम् ॥ ३० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ कुंभजानुज वक्ष्यामि मुक्त्युपायं तवानघ ॥ सेतुमध्ये महातीर्थं
गंधमादनपर्वते ॥ ३१ ॥ मंगलाख्यस्य तीर्थस्य नातिदूरेण वर्तते ॥ तत्र गत्वा कुरु स्नानं ततो मुक्तिमवाप्स्यसि ॥३२॥ तत्तीर्थसेवनान्नान्यो मोक्षो
पायो लघुस्तव ॥ न हि तत्तीर्थवैशिष्ट्यं वक्तुं शक्यं मयापि च ॥ ३३ ॥ संदेहो नात्र कर्तव्यस्त्वयाद्य मुनिसत्तम॥ तस्मात्तत्रैव गच्छ त्वं यदीच्छसि
भवक्षयम् ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ततो देवस्य वचनादगस्त्यस्य सहोदरः ॥ ३५ ॥ गत्वा सेतुं समुद्रे तु गंधमादनपर्वते॥
ईश्वरेणैव गदितं तीर्थं तच्छीघ्रमासदत् ॥ ३६ ॥ तत्र तीर्थे महापुण्ये स्नातानां मुक्तिदायिनि ॥ एकांतरामनाथाख्ये क्षेत्रालंकरणे शुभे ॥ ३७ ॥
सस्नौ नियमपूर्वं स त्रीणि वर्षाणि वै द्विजः ॥ ततश्चतुर्थवर्षे तु समाधिस्थो महामुनिः ॥ ३८ ॥ ब्रह्मनाड्यां प्राणवायुं मूर्द्धन्यारोप्य योगतः ॥
प्राणान्निर्गमयामास ब्रह्मरंध्रेण तत्र सः ॥ ३९ ॥ ततोऽगस्त्यानुजः सोयं परित्यज्य कलेवरम् ॥ अवाप मुक्तिं परमां तस्य तीर्थस्य वैभवात् ॥४०॥

१ पार्वतीकान्त—इ० पा० ।

विनष्टाशेषदुःखस्य तत्तीर्थस्नानवैभवात् ॥ अमृतत्वमभूद्यस्मादगस्त्यानुजजन्मनः॥४१॥ ततो ह्यमृतवापीति प्रथाऽस्यासीन्मुनीश्वराः ॥ अत्र तीर्थे नरा ये तु वर्षत्रयमतंद्रिताः॥४२॥स्नानं कुर्वंति ते सत्यममृतत्वं प्रयांति हि ॥ एवं त्वमृतवापीति प्रथा तद्वैभवं तथा ॥ युष्माकं कथितं विप्राः किं भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥ ४३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ एकांतरामनाथाख्या तस्य क्षेत्रस्य वै मुने ॥ ४४ ॥ कथं समागता सूत वक्तुमेतत्त्वमर्हसि ॥ अस्माकं मुनिशार्दूल तच्छुश्रूषातिभूयसी ॥ ४५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुरा दाशरथी रामः ससुग्रीवबिभीषणः ॥ लक्ष्मणेन युतो भ्रात्रा मंत्रज्ञेन हनूमता ॥ ४६ ॥ वानरैर्वंध्यमाने तु सेतावंबुधिमध्यतः ॥ चिंतयन्मनसा सीतामेकांते सममंत्रयत् ॥ ४७ ॥ तेषु मंत्रयमाणेषु रावणादिवधं प्रति ॥ उल्लोलतरकल्लोलो जुघोष जलधिर्भृशम् ॥ ४८ ॥ अर्णवस्य महाभीमे जृंभमाणे महाध्वनौ ॥ अन्योन्यकथितां वार्तां नाशृण्वंस्ते परस्परम् ॥ ४९ ॥ ततः किंचिदिव क्रुद्धो भृकुटीकुटिलेक्षणः ॥ भ्रूभंगलीलया रामो नियम्य जलधिं तदा ॥ ॥ ५० ॥ न्यमंत्रयत विप्रेंद्रा राक्षसानां वधं प्रति ॥ एकांतेऽमंत्रयत्तत्र तैः सार्धं राघवो यतः ॥ ५१ ॥ एकांतरामनाथाख्यं तत्क्षेत्रमभवद्द्विजाः ॥ सोयं नियमितो वार्धी रामभ्रूभंगलीलया ॥ ५२ ॥ अद्यापि निश्चलजलस्तत्प्रदेशेषु दृश्यते ॥ एकांतरामनाथाख्यं तदेतत्क्षेत्रमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ आगत्यामृतवाप्यां च स्नात्वा नियमपूर्वकम् ॥ रामादीनपि सेवंते ते सर्वे मुक्तिमाप्नुयुः ॥ ५४ ॥ अद्वैतविज्ञानविवेकशून्या विरक्तिहीनाश्च समाधिहीनाः ॥ यागाद्यनुष्ठानविवर्जिताश्च स्नात्वात्र यास्यंत्यमृतं द्विजेंद्राः ॥ ५५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये अमृतवापीप्रशंसायामगस्त्यभ्रातृविमुक्तिवर्णनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ स्नात्वा त्वमृतवाप्यां वै सेवित्वैकांतराघवम् ॥ जितेंद्रियो नरः स्नातुं ब्रह्मकुंडं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ सेतुमध्ये महातीर्थं गंधमादनपर्वते ॥ ब्रह्मकुंडमिति ख्यातं सर्वदारिद्र्यभेषजम् ॥ २ ॥ विद्यते ब्रह्महत्यानामयुतायुतनाशनम् ॥ दर्शनं ब्रह्मकुंडस्य सर्वपापौघनाशनम् ॥ ३ ॥ किं तस्य बहुभिस्तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ महादानैश्च किं तस्य ब्रह्मकुंडविलोकिनः ॥ ४ ॥ ब्रह्मकुंडे सकृत्स्नानं वैकुंठप्राप्तिकारणम् ॥ब्रह्मकुंडसमुद्भूतं भस्म येन धृतं द्विजाः॥ ॥ ५ ॥ तस्यानुगास्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतभस्मना यस्त्रिपुंड्रकम् ॥ ६ ॥ करोति तस्य कैवल्यं करस्थं नात्र संशयः ॥ तद्भस्मपरमाणुर्वा यो ललाटे धृतो भवेत् ॥ ७ ॥ तावदेवास्य मुक्तिः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ तत्कुंडभस्मना मर्त्यः कुर्यादुद्धूलनं तु यः ॥ ८ ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं शंकरो वेत्ति वा न वा ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतं भस्म यो नैव धारयेत् ॥ ९ ॥ रौरवे नरके सोऽयं पतेदाचंद्रतारकम् ॥ उद्धूलनं

त्रिपुंड्रं वा ब्रह्मकुंडस्थभस्मना ॥ १० ॥ नराधमो न कुर्याद्यः सुखं नास्य कदाचन ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतभस्मनिंदारतस्तु यः ॥ ११ ॥ उत्पत्तौ तस्य सांकर्यमनुमेयं विपश्चिता ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतं भस्मैतल्लोकपावनम् ॥ १२ ॥ अन्यभस्मसमं यस्तु न्यूनं वा वक्ति मानवः ॥ उत्पत्तौ तस्य सांकर्यमनुमेयं विपश्चिता ॥ १३ ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतेऽप्यस्मिन्भस्मनि जाग्रति ॥ भस्मांतरेण मनुजो धारयेद्यस्त्रिपुंड्रकम् ॥ १४ ॥ उत्पत्तौ तस्य सांकर्यमनुमेयं विपश्चिता ॥ कदाचिदपि यो मर्त्यो भस्मैतत्तु न धारयेत् ॥ १५ ॥ उत्पत्तौ तस्य सांकर्यमनुमेयं विपश्चिता ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतं भस्म दद्याद्द्विजाय यः ॥ १६ ॥ चतुरर्णवपर्यंता तेन दत्ता वसुन्धरा ॥ संदेहो नात्र कर्तव्यस्त्रिर्वा शपथयाम्यहम् ॥ १७ ॥ सत्यंसत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ॥ ब्रह्मकुंडोद्भवं भस्म धारयध्वं द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥ एतद्धि पावनं भस्म ब्रह्मयज्ञसमुद्भवम् ॥ पुरा हि भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ १९ ॥ सन्निधौ सर्वदेवानां पर्वते गंधमादने ॥ ईशशापनिवृत्त्यर्थं क्रतून्सर्वान्समातनोत् ॥ २० ॥ विधाय विधिवत्सर्वानध्वरान्बहुदक्षिणान् ॥ मुमुचे सहसा ब्रह्मा शंभुशापाद्द्विजोत्तमाः ॥ २१ ॥ तदेतत्तीर्थमासाद्य स्नानं कुर्वंति ये नराः ॥ ते महादेवसायुज्यं प्राप्नुवंति न संशयः ॥ २२ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ व्यासशिष्य महाप्राज्ञ पुराणार्थविशारद ॥ चतुर्दशानां लोकानां स्रष्टारं चतुराननम् ॥ २३ ॥ शंभुः केनापराधेन शप्तवान्भारतीपतिम् ॥ शापश्च कीदृशस्तस्य पुरा दत्तो हरेण वै ॥ एतत्सर्वं मुने ब्रूहि तत्त्वतोऽस्माकमादरात् ॥ २४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ पुरा बभूव कलहो ब्रह्मविष्ण्वोः परस्परम् ॥ २५ ॥ कंचिद्धेतुं समुद्दिश्य स्पर्धया श्लाघमानयोः ॥ अहं कर्ता न मत्तोऽन्यः कर्तास्ति जगतीतले ॥ ॥ २६ ॥ एवमाह हरिं ब्रह्मा ब्रह्माणं च हरिस्तथा ॥ एवं विवादः सुमहान्प्रावर्तत पुरा तयोः ॥ २७ ॥ एतस्मिन्नंतरे विप्राः कुर्वतोः कलहं मिथः ॥ तयोर्गर्वविनाशाय प्रबोधार्थं च देवयोः ॥ २८ ॥ मध्ये प्रादुरभूल्लिंगं स्वयंज्योतिरनामयम् ॥ तौ दृष्ट्वा विस्मितौ लिंगं ब्रह्मविष्णू परस्परम् ॥ २९ ॥ समयं चक्रतुर्विप्रा देवानां सन्निधौ पुरा ॥ अनाद्यंतं महालिंगं यदेतद्दृश्यते पुरः ॥ ३० ॥ अनंतादित्यसंकाशमनंताग्निसमप्रभम् ॥ आवयोरस्य लिंगस्य योंऽतमादिं च द्रक्ष्यति ॥ ३१ ॥ स भवेदधिको लोके लोककर्ता च स प्रभुः ॥ अहमूर्ध्वं गमिष्यामि लिंगस्यांतं गवेषयन् ॥ ३२ ॥ गवेषणाय मूलस्य त्वमधस्ताद्धरे व्रज ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्याह रमापतिः ॥ ३३ ॥ एवं तौ समयं कृत्वा मार्गणाय विनिर्गतौ ॥ विष्णुर्वराहरूपेण गतोऽधस्ताद्गवेषितुम् ॥ ३४ ॥ हंसतां भारतीजानिः स्वीकृत्योपरि निर्ययौ ॥ अधो लोकान्विचित्याथो विष्णुर्वर्षगणान्बहून् ॥ यथास्थानं समागत्य बभाषे देवसन्निधौ ॥ ३५ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥

अहं लिंगस्य नाद्राक्षमादिमस्येति सत्यवाक् ॥ ३६ ॥ ऊर्ध्वं गवेषयित्वाथ ब्रह्माप्यागच्छदत्र सः ॥ आगत्य च वचः प्राह छद्मना चतुराननः ॥
॥ ३७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अहमद्राक्षमस्यांतं लिंगस्येति मृषा पुनः ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मविष्णवोर्महेश्वरः ॥ मिथ्यावादिनमाहेदं
प्रहस्य चतुराननम् ॥ ३८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ असत्यं यदवोचस्त्वं चतुरानन मत्पुरः ॥ ३९ ॥ तस्मात्पूजा न ते भूयाल्लोके सर्वत्र
सर्वदा ॥ अथ विष्णुं पुनः प्राह भगवान्परमेश्वरः ॥ ४० ॥ यस्मात्सत्यमवोचस्त्वं कमलायाः पते हरे ॥ तस्मात्ते मत्समा पूजा भविष्यति न
संशयः ॥ ४१ ॥ ततो ब्रह्मा विषण्णः सञ्छंकरं प्रत्यभाषत ॥ स्वामिन्ममापराधं त्वं क्षमस्व करुणानिधे ॥ ४२ ॥ एकोपराधः क्षंतव्यः स्वामि
भिर्जगदीश्वरैः ॥ ततो महेश्वरोऽवादीद्ब्रह्माणं परिसांत्वयन् ॥ ४३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ न मिथ्यावचनं मे स्याद्ब्रह्मन्वक्ष्यामि ते
शृणु ॥ गच्छ त्वं सहसा वत्स गन्धमादनपर्वतम् ॥४४॥ तत्र क्रतून्कुरुष्व त्वं मिथ्यादोषप्रशांतये ॥ ततो विधूतपापस्त्वं भविष्यसि न संशयः ॥
॥४५॥तेन श्रौतेषु ते ब्रह्मन्स्मार्तेष्वपि च कर्मसु ॥ पूजा भविष्यति सदा न पूजा प्रतिमासु ते॥४६॥इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ततो
ब्रह्मा ययौ विप्रा गंधमादनपर्वतम् ॥ ४७ ॥ ईजे च क्रतुकर्तारं क्रतुभिः पार्वतीपतिम् ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि वर्षाणि मुनिपुंगवाः ॥ ४८ ॥ पौंडरी
कादिभिः सर्वैरध्वरैर्भूरिदक्षिणैः ॥ इन्द्रादिसर्वदेवानां सन्निधावयजच्छिवम् ॥ तेन तुष्टोभवच्छंभुर्वरमस्मै प्रदत्तवान् ॥ ४९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥
मिथ्योक्तिदोषस्ते नष्टः क्रतैरेतैर्मखैरिह ॥ ५० ॥ चतुरानन ते पूजा श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ॥ भविष्यत्यमला ब्रह्मन्न पूजा प्रतिमासु ते ॥ ५१ ॥
यागस्थलमिदं तेऽद्य ब्रह्मकुण्डमिति प्रथाम् ॥ गमिष्यति त्रिलोकेस्मिन्पुण्यं पापविनाशनम् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मकुण्डाभिधे तीर्थे सकृद्यः स्नानमा
चरेत् ॥ मुक्तिद्वारार्गलं तस्य भिद्यते तत्क्षणाद्द्विजे ॥ ५३ ॥ ब्रह्मकुण्डसमुद्भूतं ललाटे भस्म धारयन् ॥ मायाकपाटं निर्भिद्य मुक्तिद्वारं प्रया
स्यति ॥ ५४ ॥ ब्रह्मकुण्डोत्थितं भस्म ललाटे यो न धारयेत् ॥ स्वपितुर्बीजसंभूतो न मातरि सुतस्तु सः ॥५५॥ ब्रह्मकुण्डसमुद्भूतभस्मधारणतो
द्विजे ॥ ब्रह्महत्यायुतं नश्येत्सुरापानायुतं तथा ॥ ५६ ॥ गुरुतल्पायुतं नश्येत्स्वर्णस्तेयायुतं तथा ॥ तत्संसर्गायुतं नश्येत्सत्यमुक्तं मया द्विजे ॥
॥ ५७ ॥ ब्रह्मकुण्डसमुद्भूतभस्मधारणवैभवात् ॥ भूतप्रेतपिशाचाद्या नश्यंति क्षणमात्रतः ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवांतरधीयत ॥
यज्ञेष्वथ समाप्तेषु मुनयश्च जितेंद्रियाः ॥ ५९ ॥ इन्द्रादिदेवताश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः ॥ अन्ये च देवनिवहा गंधमादनपर्वते ॥ ६० ॥ तां
यज्ञभूमिमाश्रित्य स्वयं रुद्रेण सेविताम् ॥ निरंतरमवर्तंत विदित्वा तस्य वैभवम् ॥ ६१ ॥ यथाविधि ततो यज्ञान्समाप्य बहुदक्षिणान् ॥ सत्य

लोकमगाद्ब्रह्मा शिवाल्लब्धमनोरथः ॥ ६२ ॥ तदाप्रभृति देवाश्च मुनयश्च द्विजोत्तमाः ॥ ब्रह्मकुण्डं समासाद्य चक्रुर्यागान्विधानतः ॥ ६३ ॥ तस्मादियक्षवो मर्त्याः कुर्युर्यज्ञानिहैव हि ॥ ६४ ॥ मनुजदेवमुनीश्वरवंदितं सकलसंसृतिनाशकरं द्विजाः ॥ जलजसंभवकुण्डमिदं शुभं सकल पापहरं सकलार्थदम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये ब्रह्मकुण्डप्रशंसायां ब्रह्मशापविमोक्षणवर्णनंनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ ब्रह्मकुण्डे महापुण्ये स्नानं कृत्वा समाहितः ॥ नरो हनूमतः कुण्डमथ गच्छेद्द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥ पुरा हतेषु रक्षःसु समाप्ते रणकर्मणि ॥ रामादिषु निवृत्तेषु गंधमादनपर्वते ॥ २ ॥ सर्व लोकोपकाराय हनूमान्मारुतात्मजः ॥ सर्वतीर्थोत्तमं चक्रे स्वनाम्ना तीर्थमुत्तमम् ॥ ३ ॥ विदित्वा वैभवं यस्य स्वयं रुद्रेण सेव्यते ॥ तस्य तीर्थस्य सदृशं न भूतं न भविष्यति ॥ ४ ॥ यत्र स्नाता नरा यांति शिवलोकं सनातनम् ॥ यस्मिंस्तीर्थे महापुण्ये महापातकनाशने ॥ ५ ॥ सर्वलोकोपकाराय निर्मिते वायुसूनुना ॥ सर्वाणि नरकाण्यासञ्छून्यान्येव चिराय वै ॥ ६ ॥ वैभवं तस्य तीर्थस्य शंकरो वेत्ति वा न वा ॥ यत्र धर्मसखोनाम राजा केकयवंशजः ॥ ७ ॥ भक्त्या सह पुरा स्नात्वा शतं पुत्रानवाप्त वान् ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत धर्मसखस्याद्य चरितं वक्तुमर्हसि ॥ हनूमत्कुण्डतीर्थे यो लेभे स्नात्वा शतं सुतान् ॥ ८ ॥ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ शृणुध्वमृषयो यूयं चरितं तस्य भूपतेः ॥ ९ ॥ अद्य धर्मसखस्याहं प्रवक्ष्यामि समासतः ॥ राजा धर्मसखोनाम विजितारिः सुधार्मिकः ॥ १० ॥ बभूव नीतिमान्पूर्वं प्रजापालनतत्परः ॥ तस्य भार्याशतं विप्रा बभूव पतिदेवतम् ॥ ११ ॥ स पालयन्महीं राजा सशैलवनकाननाम् ॥ तासु भार्यासु तनयं नाविंदद्वंशवर्द्धनम् ॥ १२ ॥ पुत्रार्थं स महीपालो बहून्यत्नानथाकरोत् ॥ अकरोच्च महादानं पुत्रार्थं स महीपतिः ॥ १३ ॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरयजच्च सुरान्प्रति ॥ तुलापुरुषमुख्यानि ददौ दानानि भूरिशः ॥ १४ ॥ आमध्यरात्रमन्नानि सर्वेभ्योऽप्यनिवारितम् ॥ प्रायच्छद्बहुसूपानि सस्योपेतानि भूमिपः ॥ १५ ॥ पितॄनुद्दिश्य च श्राद्धमकरोद्विधिपूर्वकम् ॥ संतानदायिनो मंत्रांश्च जाप नियतेंद्रियः ॥ १६ ॥ एवमादीन्बहून्धर्मान्पुत्रार्थं कृतवान्नृपः ॥ पुत्रमुद्दिश्य सततं कुर्वन्धर्माननुत्तमान् ॥ १७ ॥ राजा दीर्घेण कालेन वृद्धतां प्रत्यपद्यत ॥ कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य भूपतेः ॥ १८ ॥ पुत्रस्सुचंद्रनामाभूज्ज्येष्ठपत्न्यां मनोरमः ॥ जातं पुत्रं जनन्यस्ताः सर्वा वैष म्यवर्जिताः ॥ १९ ॥ सर्भं संवर्द्धयामासुः क्षीरादिभिरनुत्तमाः ॥ राज्ञश्च सर्वमातॄणां पौराणाम्मंत्रिणां तथा ॥ २० ॥ मनोनयनसंतोषजनकोऽयं

सुतोऽभवत् ॥ लालयानः सुतं राजा मुदं लेभे परात्परम् ॥२१॥ आंदोलिकाशयानस्य सूनोस्तस्य कदाचन ॥ वृश्चिकोऽकुट्टयत्पादे पुच्छेनोग्रद्विषा
ग्निना ॥ २२ ॥ कुट्टनाद्वृश्चिकस्यासावरुदत्तनयो भृशम् ॥ ततस्तन्मातरः सर्वाः प्रारुदञ्छोककातराः ॥ २३ ॥ परिवार्यात्मजं विप्राः सध्वनिः
संकुलोऽभवत् ॥ आर्तध्वनिं स शुश्राव राजा धर्मसखस्तदा ॥ २४ ॥ उपविष्टः सभामध्ये सहामात्यपुरोहितः ॥ अथ प्रातिष्ठिपद्राजा सौविदल्लं
स वेदितुम् ॥ २५ ॥ अन्तःपुरबहिर्द्वारं सौविदल्लः समेत्य सः ॥ षंढवृद्धान्समाहूय वाक्यमेतदभाषत ॥ २६ ॥ षंढाः किमर्थमधुना रुदंत्यन्तःपुर
स्त्रियः ॥ तत्परिज्ञायतां तत्र गत्वा रोदनकारणम् ॥ २७ ॥ एतदर्थं हि मां राजा प्रेरयामास संसदि ॥ इत्युक्तास्तु परिज्ञाय निदानं रोदनस्य
ते ॥ २८ ॥ निर्गम्यांतःपुरात्तस्मै यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ स षंढकवचः श्रुत्वा सौविदल्लः सभां गतः ॥ २९ ॥ राज्ञे निवेदयामास पुत्रं वृश्चिकपी
डितम् ॥ ततो धर्मसखो राजा श्रुत्वा वृत्तांतमीदृशम् ॥ ३० ॥ त्वरमाणः समुत्थाय सामात्यः सपुरोहितः ॥ प्रविश्यांतःपुरं सार्द्धं मांत्रिकैर्विषहा
रिभिः ॥ ३१ ॥ चिकित्सयामास सुतमौषधाद्यैरनेकशः ॥ जातस्वास्थ्यं ततः पुत्रं लालयित्वा स भूपतिः ॥ ३२ ॥ मानयित्वा च मंत्रज्ञान्रत्नकां
चनमौक्तिकैः ॥ निष्क्रम्यांतःपुराद्राजा भृशं चिंतासमाकुलः ॥ ३३ ॥ ऋत्विक्पुरोहितामात्यैस्तां सभां समुपाविशत् ॥ तत्र धर्मसखो राजा
समासीनो वरासने ॥ उवाचेदं वचो युक्तमृत्विजः सपुरोहितान् ॥ ३४ ॥ ॥ धर्मसख उवाच ॥ ॥ दुःखायैवैकपुत्रत्वं भवति ब्राह्मणो
त्तमाः ॥ ३५ ॥ एकपुत्रत्वतो नृणां वरा चैव ह्यपुत्रता ॥ नित्यं व्यपाययुक्तत्वाद्वरमेव ह्यपुत्रता ॥ अहं भार्याशतं विप्रा उदवोढं विचिंत्य
तु ॥ ३६ ॥ वयश्च समतिक्रांतं सपत्नीकस्य मे द्विजाः ॥ प्राणा मम च भार्याणामस्मिन्पुत्रे व्यवस्थिताः ॥ ३७ ॥ तन्नाशे मम भार्याणां सर्वासां
च मृतिर्ध्रुवा ॥ ममापि प्राणनाशः स्यादेकपुत्रस्य मारणे ॥ ३८ ॥ अतो मे बहुपुत्रत्वं केनोपायेन वै भवेत् ॥ तमुपायं मम ब्रूत ब्राह्मणा वेदवि
त्तमाः ॥ ३९ ॥ एकैकः शतभार्यासु पुत्रो मे स्याद्यथा गुणी ॥ तत्कर्म ब्रूत यूयं तु शास्त्रमालोक्य धर्मतः ॥ ४० ॥ महता लघुना वापि कर्मणा
दुष्करेण वा ॥ फलं यद्यपि तत्साध्यं करिष्येऽहं न संशयः ॥ ४१ ॥ युष्माभिरुदितं कर्म करिष्यामि न संशयः ॥ कृतमेव हि तद्वित्त शपेऽहं
सुकृतैर्मम ॥ ४२ ॥ अस्ति चेदीदृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ॥ तत्कर्म कुत्र कर्तव्यं मयेति वदताधुना ॥ ४३ ॥ इति पृष्टास्तदा राज्ञा ऋत्विजः
सपुरोहिताः ॥ संभूय सर्वे राजानमिदमूचुः सुनिश्चितम् ॥ ४४ ॥ ॥ ऋत्विज ऊचुः ॥ ॥ अस्ति राजन्प्रवक्ष्यामो येन पुत्रशतं तव ॥ भवेद्ध
र्मेण महता शतभार्यासु कैकय ॥ ४५ ॥ अस्ति कश्चिन्महापुण्यो गन्धमादनपर्वतः ॥ दक्षिणांबुधिमध्ये यः सेतुरूपेण वर्तते ॥ ४६ ॥ सिद्धचा

रणगंधर्वदेवर्षिगणसंकुलः ॥ दर्शनात्स्पर्शनान्नृणां महापातकनाशनः ॥ ४७ ॥ तत्रास्ति हनुमत्कुंडमिति लोकेषु विश्रुतम् ॥ महादुःखप्रशमनं
स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ॥ ४८ ॥ नरकक्लेशशमनं तथा दारिद्र्यमोचनम् ॥ पुत्रप्रदमपुत्राणामस्त्रीणां स्त्रीपदं नृणाम् ॥ ४९ ॥ तत्र त्वं प्रयतः स्नात्वा
सर्वाभीष्टप्रदायिनीम् ॥ पुत्रीयेष्टिं च तत्तीरे कुरुष्व सुसमाहितः ॥ ५० ॥ तेन ते शतभार्यासु प्रत्येकं तनयो नृप ॥ एकैकस्तु भवेच्छीघ्रं मा कुरु
ष्वात्र संशयम् ॥ ५१ ॥ तथोक्तो नृपतिर्विप्रैर्ऋत्विग्भिः सपुरोहितैः ॥ तत्क्षणेनैव ऋत्विग्भिर्भार्याभिश्च पुरोधसा ॥ ५२ ॥ वृतोमात्यैश्च भृत्यैश्च
यज्ञसंभारसंयुतः ॥ प्रययौ दक्षिणांभोधौ गन्धमादनपर्वतम् ॥ ५३ ॥ हनुमत्कुंडमासाद्य तत्र सस्नौ ससैनिकः ॥ मासमात्रं स तत्तीरे न्यवस
त्स्नानमाचरन् ॥ ५४ ॥ ततो वसंते संप्राप्ते चैत्रमासि नृपोत्तमः ॥ इष्टिमारंभवांस्तत्र पुत्रीयां सपुरोहितः ॥ ५५ ॥ सम्यक्कर्माणि चक्रुस्ते
ऋत्विजः सपुरोधसः ॥ सपत्नीकस्य राजर्षेस्तथा धर्मसखस्य तु ॥ ५६ ॥ इष्टौ तस्य समाप्तायां हनूमत्कुंडतीरतः ॥ पुरोहितो हुतोच्छिष्टं प्राश
यद्राजयोषितः ॥ ५७ ॥ ततो धर्मसखो राजा हनूमत्कुंडवारिषु ॥ सम्यक्चकारावभृथस्नानं भार्याशतान्वितः ॥ ५८ ॥ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाः
प्रादादसंख्यातास्तु भूरिशः ॥ ग्रामांश्च प्रददौ राजा ब्राह्मणेभ्यो द्विजोत्तमाः ॥ ५९ ॥ सामात्यः सपरीवारः सपत्नीकः स धार्म्मिकः ॥ राजा
ततो निववृते पुरीं स्वां प्रति नंदितः ॥ ६० ॥ ततः कतिपये काले गते दशममासि वै ॥ शतं भार्याः शतं पुत्रान्सुषुवुर्गुणवत्तरान् ॥ ६१ ॥ अथ
प्रीतमना राजा वीरो धर्मसखो महान् ॥ स्नातः शुद्धश्च संकल्प्य जातकर्माकरोत्तदा ॥ ६२ ॥ गोभूतिलहिरण्यादि ब्राह्मणेभ्यो ददौ बहु ॥
द्वौ पुत्रौ ज्येष्ठभार्यायाः पूर्वजोऽवरजस्तदा ॥ ६३ ॥ सर्वे ववृधिरे पुत्राः एकाधिकशतं द्विजाः ॥ प्रौढेषु तेषु राजासौ तेभ्यो राज्यं
विभज्य तु ॥ ६४ ॥ दत्त्वा च प्रययौ सेतुं सभार्यो गन्धमादनम् ॥ हनुमत्कुंडमासाद्य तपोऽतप्यत तत्तटे ॥ ६५ ॥ महान्कालो व्यतीयाय राज्ञ
स्तस्य तपस्यतः ॥ राज्ञो धर्मसखस्यास्य ध्यायमानस्य शूलिनम् ॥ ६६ ॥ ततो बहुतिथे काले गते धर्मसखो नृपः ॥ कालधर्मं ययौ तत्र
धार्म्मिकश्शांतमानसः ॥ ६७ ॥ पत्न्योपि तस्य राजर्षेरनुजग्मुः पतिं तदा ॥ ज्येष्ठपुत्रः सुचन्द्रोपि संस्कृत्य पितरं ततः ॥ ६८ ॥ अकरोच्छ्राद्ध
पर्यंतं कर्माणि श्रद्धया सह ॥ राजा सभार्यो वैकुंठं मरणादत्र जग्मिवान् ॥ ६९ ॥ सुचन्द्रमुख्यास्ते सर्वे राजपुत्रा महौजसः ॥ स्वस्वराज्यं ॥ २९ ॥
बुभुजिरे भ्रातरस्त्यक्तमत्सराः ॥ ७० ॥ एवं वः कथितं विप्रा हनूमत्कुंडवैभवम् ॥ राज्ञो धर्मसखस्यापि चरित्रं परमाद्भुतम् ॥ ७१ ॥ तत्सर्वं कामसि
द्ध्यर्थं स्नायात्कुंडे हनूमतः ॥ ७२ ॥ अध्यायमेनं पठते मनुष्यः शृणोति वा यः सुसमाहितो द्विजाः ॥ सोऽनंतमाप्नोति सुखं परत्र क्रीडेत

सार्द्धं दिवि देववृन्दैः ॥ ७३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये हनुमत्कुंडप्रशंसायां
धर्मसखशतपुत्रावाप्तिवर्णनंनाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ कुंडे हनुमतः स्नात्वा स्वयं रुद्रेण सेविते ॥
अगस्तितीर्थं विप्रेंद्रास्ततो गच्छेत्समाहितः ॥ १ ॥ एतद्विनिर्मितं तीर्थं साक्षाद्वै कुम्भयोनिना ॥ प्रवर्तमाने कलहे पुरा वै मेरुविंध्ययोः ॥ २ ॥
निरुद्धभुवनाभोगो ववृधे विंध्यपर्वतः ॥ तदा प्राणिषु सर्वेषु निरुछ्वासेषु देवताः ॥ ३ ॥ कैलासं पर्वतं गत्वा शंभवे तद्व्यजिज्ञपन् ॥ तदा स पार्व
तीपाणिग्रहणोत्सुककौतुकी ॥ ४ ॥ प्रेषयित्वा वसिष्ठादीन्पार्वतीं याचितुं मुनीन् ॥ कुंभज त्वं निगृह्णीष्व विंध्याद्रिमिति सोऽन्वशात् ॥ ५ ॥ ततः
स कुम्भजः प्राह भगवंतं पिनाकिनम् ॥ उद्वाहवेषं ते देव न द्रक्ष्येहं कथं विभो ॥ ६ ॥ इति विज्ञापितः शंभुः पुनः कुंभजमब्रवीत् ॥
कुंभजोद्वाहवेषं ते पार्वत्या सहितो ह्यहम् ॥ ७ ॥ वेदारण्ये महापुण्ये दर्शयिष्याम्यसंशयः ॥ तद्गच्छ शीघ्रं विंध्याद्रिं निग्रहीतुं
मुनीश्वर ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्ततोगस्त्यो विन्ध्याद्रिं स निगृह्य च ॥ पादाक्रमणमात्रेण समीकुर्वन्महीतलम् ॥ ९ ॥ चरित्वा दक्षि
णान्देशान्गन्धमादनमन्वगात् ॥ स विदित्वा महर्षिस्तु गन्धमादनवैभवम् ॥ १० ॥ तत्र तीर्थं महापुण्यं स्वनाम्ना निर्ममे मुनिः ॥
लोपामुद्रासखस्तत्र वर्ततेऽद्यापि कुंभजः ॥ ११ ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च न भूयो जन्मभाग्भवेत् ॥ इह लोके त्रिकालेपि तत्तीर्थसदृशं द्विजाः ॥
॥ १२ ॥ तीर्थं न विद्यते पुण्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्[1] ॥ सर्वाभीष्टप्रदं नृणां यत्तीर्थस्नानवैभवात् ॥ १३ ॥ सुदीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवान्नाम नामतः ॥
लेभे मनोरमां नाम स्वनयस्य सुतां प्रियाम् ॥ १४ ॥ कक्षीवतः कथा सेयं पुण्या पापविनाशिनी ॥ तां कथां वः प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं मुनीश्वराः
॥ १५ ॥ अस्ति दीर्घतमानाम मुनिः परमधार्मिकः ॥ तस्य पुत्रः समभवत्कक्षीवानिति विश्रुतः ॥ १६ ॥ उपनीतः स कक्षीवान्ब्रह्मचारी जितें
द्रियः ॥ वेदाभ्यासाय स गुरोः कुले वासमकल्पयत् ॥ १७॥ उदंकस्य गुरोर्गेहे वसन्दीर्घतमःसुतः ॥ सोऽध्यैष्ट चतुरो वेदान्सांगान्छास्त्राणि षट्
तथा ॥ १८॥ इतिहासपुराणानि तथोपनिषदोऽपि च ॥ उषित्वा षष्टिवर्षाणि कक्षीवान्गुरुसन्निधौ ॥ १९ ॥ प्रयास्यन्स्वगृहं विप्रा गुरवे दक्षि
णामदात् ॥ उवाच वै गुरुर्विद्वान्कक्षीवान्ब्रह्मवित्तमः ॥ २० ॥ ॥ कक्षीवानुवाच ॥ ॥ अहं गृहं प्रयास्यामि कुर्वनुज्ञां महामुने ॥ अवलोक्य
कृपादृष्ट्या मां रक्षोदंक सांप्रतम् ॥ उदंकस्त्वेवमुदितः कक्षीवंतमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥ ॥ उदंक उवाच ॥ ॥ अनुजानामि कक्षीवन्गच्छ त्वं स्व

१ भुक्तिमुक्तिप्रवर्द्धनम्-इ० पा०

गृहं प्रति ॥ २२ ॥ उद्वाहार्थमुपायं ते वत्स वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ रामसेतुं प्रयाहि त्वं गंधमादनपर्वतम् ॥ २३ ॥ तत्रागस्त्यकृतं तीर्थं सर्वाभीष्टप्रद
यकम् ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं पुंसां सर्वपापनिबर्हणम् ॥ २४ ॥ विद्यते स्नाहि तत्र त्वं सर्वमंगलसाधने ॥ त्रिवर्षं वस तत्र त्वं नियमाचारसंयुतः ॥ २५ ॥
वर्षेषु त्रिषु यातेषु चतुर्थे वत्सरे ततः ॥ निर्गमिष्यति मातंगः कश्चित्तीर्थोत्तमात्ततः ॥ २६ ॥ चतुर्दंतो महाकायः शरद[1]भ्रसमच्छविः ॥ तं गजं
गिरिसंकाशं स्नात्वा तत्र समारुह ॥ २७ ॥ आरुह्य तं गजं वत्स स्वनयस्य पुरीं व्रज ॥ चतुर्दंतगजस्थं त्वां दृष्ट्वा शक्रमिवापरम् ॥ २८ ॥ राजर्षिः
स्वनयो धीमान्हर्षव्याकुललोचनः ॥ स्वकन्यायाः कृते दुःखं त्यजेदेव हृदि स्थितम् ॥ २९ ॥ पुरा हि प्रतिजज्ञे सा तस्य पुत्री मनोरमा ॥
चतुर्दंतं महाकायं गजं सर्वांगपांडुरम् ॥ ३० ॥ आरुह्य यः समागच्छेत्स मे भर्ता भवेदिति ॥ स्वकन्यायाः प्रतिज्ञां तां समाकर्ण्य स भूपतिः ॥
॥ ३१ ॥ दुःखाकुलमना भूत्वा सततं पर्यचिंतयत् ॥ स्वनये चिंतयत्येवं नारदः समुपागमत् ॥ ३२ ॥ तमागतं मुनिं दृष्ट्वा राजर्षिरतिधार्मिकः ॥
प्रत्युद्गम्य मुदा युक्तः पाद्यार्घ्याद्यैरपूजयत् ॥ ३३ ॥ प्रणम्य नारदं राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ कन्येयं मम देवर्षे प्रतिज्ञामकरोत्पुरा ॥ ३४ ॥ चतु
र्दंतं महाकायं गजं सर्वांगपांडुरम् ॥ आरुह्य यः समागच्छेत्स मे भर्ता भवेदिति ॥ ३५ ॥ चतुर्दंतो महाकायो गजः सर्वांगपांडुरः ॥ संभवेदिंद्रभ
वने भूतले नैव विद्यते ॥ ३६ ॥ इयं च दुस्तरामेनां प्रतिज्ञां बालिशाऽकरोत् ॥ इयं प्रतिज्ञातितरां सततं बाधते हि माम् ॥ ३७ ॥ अनूढा हि पितुः
कन्या सर्वदा शोकमावहेत् ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा स्वनयं नारदोऽब्रवीत् ॥ ३८ ॥ मा विषीदस्व राजर्षे तस्या ईदृग्विधः पतिः ॥ भविष्यत्य
चिरादेव पृथिव्यां ब्राह्मणोत्तमः ॥ ३९ ॥ कक्षीवानिति विख्यातो जामाता ते भविष्यति ॥ इत्युक्त्वा नारदमुनिर्ययावाकाशमार्गतः ॥ ४० ॥ स्व
नयस्तद्वचः श्रुत्वा नारदेन प्रभाषितम् ॥ आकांक्षते दिवारात्रं तादृग्विधसमागमम् ॥ ४१ ॥ अतः सौम्य महाभाग कक्षीवन्बालतापस ॥ अग
स्त्यतीर्थमद्य त्वं स्नातुं गच्छ त्वरान्वितः ॥ ४२ ॥ सर्वमंगलसिद्धिस्ते भविष्यति न संशयः ॥ उदंकेनैवमुक्तोऽथ कक्षीवान्द्विजपुंगवः ॥ ४३ ॥ अनु
ज्ञातश्च गुरुणा प्रययौ गंधमादनम् ॥ संप्राप्यागस्त्यतीर्थं च तत्र सस्नौ जितेंद्रियः ॥ ४४ ॥ क्षेत्रोपवासमकरोद्दिनमेकं मुनीश्वरः ॥ अपरेद्युः पुनः
स्नात्वा पारणामकरोद्द्विजः ॥ ४५ ॥ रात्रौ तत्रैव सुष्वाप कक्षीवान्धर्मतत्परः ॥ एवं नियमयुक्तस्य तस्य कक्षीवतो मुनेः ॥ ४६ ॥ एकेन दिवसे
नोनं वर्षत्रयमथागमत् ॥ अथ वर्षत्रयस्यांते तस्मिन्नेव दिने मुनिः ॥ ४७ ॥ अन्वास्य पश्चिमां संध्यां सुखं सुष्वाप तत्तटे ॥ याममात्रावशिष्टायां

१ शरच्चन्द्रसमच्छविः—इ० पा० ।

विभावर्यां महाध्वनिः ॥ ४८ ॥ उदभूत्प्रलयांभोधिवीचिकोलाहलोपमः ॥ तेन शब्देन महता कक्षीवान्प्रत्यबुध्यत ॥ ४९ ॥ तत
स्तु स्वनयोनाम राजा सानुचरो बली ॥ मृगयाकौतुकी तत्र मधुरापतिराययौ ॥ ५० ॥ विनिघ्नन्स गजान्सिंहान्वराहान्महि
षान्रुरून् ॥ अन्यान्मृगविशेषांश्च स राजा न्यवधीच्छरैः ॥ ५१ ॥ सामात्यो मृगयासक्तो रथवाजिगजैर्युतः ॥ अगस्त्यतीर्थसविधमा
ससाद भटान्वितः ॥ ५२ ॥ स राजा मृगयाश्रांतः श्रांतसैनिकसंवृतः ॥ तत्तीर्थतीरप्रांतेषु निषसाद महीपतिः ॥ ५३ ॥ ततः प्रभाते विमले कक्षी
वान्मुनिसत्तमः ॥ अगस्त्यतीर्थे स्नात्वाऽसौ संध्यां पूर्वामुपास्य च ॥ ५४ ॥ तस्य तीरे जपन्मंत्रांस्तस्थौ नियमसंयुतः ॥ अत्रांतरे तीर्थवराद्गज
एको विनिर्ययौ ॥ ५५ ॥ चतुर्दंतो महाकायः कैलास इव मूर्तिमान् ॥ स समुत्थाय तत्तीर्थादगात्कक्षीवदंतिकम् ॥ ५६ ॥ तमागतमुदंकोक्त
लक्षणैरुपलक्षितम् ॥ तदा निरीक्ष्य कक्षीवानारोढुं स्नानमा[illegible]नोत् ॥ ५७ ॥ नमस्कृत्य च तत्तीर्थं श्लाघमानो मुहुर्मुहुः ॥ आरुरोह च
कक्षीवांश्चतुर्दंतं महागजम् ॥ ५८ ॥ आरुह्य तं चतुर्दंतं रजताचलसंनिभम् ॥ स्वनयस्य पुरीमेव कक्षीवान्गंतुमैच्छत ॥ ५९ ॥ तमारूढं
चतुर्दंतं श्वेतदंतावलोत्तमम् ॥ स वीक्ष्य निश्चिकायैनं कक्षीवानिति भूपतिः ॥ ६० ॥ प्रसन्नहृदयो राजा तस्यांतिकमुपागमत् ॥ तदा
भ्याशमुपागम्य कक्षीवंतं नृपोऽब्रवीत् ॥ ६१ ॥ ॥ स्वनय उवाच ॥ ॥ त्वं ब्रह्मन्कस्य पुत्रोऽसि नाम किं तव मे वद ॥ गजमेनं समारुह्य
कुत्र वा गन्तुमिच्छसि ॥ स्वनयेनैवमुक्तस्तु कक्षीवान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ ॥ कक्षीवानुवाच ॥ ॥ पुत्रोऽहं दीर्घतमसः कक्षीवानिति
विश्रुतः ॥ ६३ ॥ स्वनयस्य तु राजर्षेर्गच्छामि नगरं प्रति ॥ अहमुद्वोढुमिच्छामि तस्य कन्यां मनोरमाम् ॥ ६४ ॥ चतुर्दंतगजारूढस्तत्प्रतिज्ञां
च पूरयन् ॥ स्वनयस्य सुतापाणिं ग्रहीष्यामि नराधिप ॥ ६५ ॥ तद्भाषितं समाकर्ण्य श्रोत्रपीयूषवर्षणम् ॥ हर्षसंफुल्लनयनः स्वनयो वाक्यम
ब्रवीत् ॥ ६६ ॥ कक्षीवन्भोः कृतार्थोस्मि स एव स्वनयो ह्यहम् ॥ उद्वोढुमिच्छति भवान्यस्य कन्यां मनोरमाम् ॥ ६७ ॥ स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ
कक्षीवन्बालतापस ॥ मम कन्यां गृहाण त्वं तपोधन मनोरमाम् ॥ ६८ ॥ तया सह चरन्धर्मान्गार्हस्थ्यं प्रतिपालय ॥ राज्ञोक्तः स तदोवाच
कक्षीवान्धर्मतत्परः ॥ राजानं स्वनयं प्रीतं मधुरापुरवासिनम् ॥ ६९ ॥ ॥ कक्षीवानुवाच ॥ ॥ पिता दीर्घतमानाम वेदारण्ये मम प्रभो ॥
॥ ७० ॥ आस्ते तपश्चरन्सौम्यो नियमाचारतत्परः ॥ तस्यांतिकं प्रेषय त्वं विप्रमेकं धरापते ॥ ७१ ॥ तथोक्तः स तदा राजा स्वनयो हृष्टमा
नसः ॥ अनेकसेनया सार्धं प्राहिणोत्स्वपुरोधसम् ॥ ७२ ॥ विप्रं सुदर्शनं नाम वेदारण्यस्थलं प्रति ॥ सुदर्शनः समादिष्टः स्वनयेन नृपेण

सः ॥ ७३ ॥ महत्या सेनया सार्धं प्रययौ वेदकाननम् ॥ तत्रोटजे समासीनं तं दीर्घतमसं मुनिम् ॥ ७४ ॥ तपश्चरंतमासीनं ध्यायन्वेदाटवी
पतिम् ॥ पुरोहितो ददर्शाथ जपंतं मंत्रमुत्तमम् ॥ ७५ ॥ प्रणाममकरोत्तस्मै मुनये स सुदर्शनः ॥ उवाच दीर्घतमसं मुनिं प्रह्लादयन्निव ॥ ७६ ॥
॥ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ ॥ कच्चित्ते कुशलं ब्रह्मन्कच्चित्ते वर्धते तपः ॥ आश्रमे कुशलं कच्चित्कच्चिद्धर्मे सुखं वद ॥ ७७ ॥ पृष्टः सुदर्शनेनैवं
मुनिर्दीर्घतमास्तदा ॥ सुदर्शनमुवाचेदमर्घ्यादिविधिपूर्वकम् ॥ ७८ ॥ ॥ दीर्घतमा उवाच ॥ ॥ सर्वत्र कुशलं ब्रह्मन्सुदर्शन महामते ॥
मम वेदाटवीनाथकृपया नाशुभं क्वचित् ॥ ७९ ॥ तवापि कुशलं ब्रह्मन्किं सुखागमनं तथा ॥ किं वाऽऽगमनकार्यं ते सुदर्शन ममाश्रमे ॥ ८० ॥
स्वनयस्य पुरोधास्त्वं खलु वेदविदां वरः ॥ तं विहाय महाराजं मधुरापुरवासिनम् ॥ ८१ ॥ महत्या सेनया सार्धं किमर्थं त्वमिहागतः ॥ इत्युक्तो
दीर्घतमसा तदानीं स सुदर्शनः ॥ ८२ ॥ उवाच तं महात्मानं मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ सर्वत्र मे सुखं ब्रह्मन्भवतः कृपया सदा ॥ ८३ ॥ भगवन्स्व
नयो राजा साष्टांगं प्रणिपत्य तु ॥ त्वां प्राह प्रश्रितं वाक्यं मन्मुखेन शृणुष्व तत् ॥ ८४ ॥ ॥ स्वनय उवाच ॥ ॥ कक्षीवांस्ते सुतो ब्रह्म
न्गंधमादनपर्वते ॥ स्नानं कुर्वन्नगस्त्यस्य तीर्थे संप्रति वर्तते ॥ ८५ ॥ तस्य रूपं तपो धर्ममाचारान्वैदिकांस्तथा ॥ वेदशास्त्रप्रवीणत्वमाभि
जात्यं च तादृशम् ॥ ८६ ॥ लोकोत्तरमिदं सव विज्ञाय तव नंदने ॥ मनोरमां सुतां तस्मै दातुमिच्छाम्यहं मुने ॥ ८७ ॥ मृगयाकौतुकी चाहं
गंधमादनपर्वतम् ॥ आगतो मुनिशार्दूल वर्त्ते युष्मत्सुतांतिके ॥८८॥ पित्रनुज्ञां विना नाहमुद्वहेयं सुतां तव ॥ इति ब्रूते तव सुतः कक्षीवान्मुनिस
त्तम ॥८९॥ तद्भावां मत्सुतां तस्मै दातुं मेऽनुग्रहं कुरु ॥ प्रैषयं च समीपं ते सेनया च सुदर्शनम् ॥ ९० ॥ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ ॥ इति मां भगव
न्राजा प्राहिणोत्तव सन्निधिम् ॥ तद्भवाननुमन्यस्व राज्ञस्तस्य चिकीर्षितम् ॥ ९१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा विरराम‌ाथ स्वनयस्य
पुरोहितः ॥ ततो दीर्घतमाः प्राह स्वनयस्य पुरोहितम् ॥ ९२ ॥ ॥ दीर्घतमा उवाच ॥ ॥ सुदर्शन भवत्वेवं कथितं स्वनयेन यत् ॥ ममा
भीष्टतमं ह्येतत्पाणिग्रहणमंगलम् ॥ ९३ ॥ आगमिष्याम्यहं विप्र गन्धमादनपर्वतम् ॥ इत्युक्त्वा स मुनिर्विप्रा महादीर्घतमा मुनिः ॥ ९४ ॥
वेदाटवीपतिं नत्वा भक्तिप्रवणचेतसा ॥ सुदर्शनेन सहितः सेतुमुद्दिश्य निर्ययौ ॥ ९५ ॥ षड्भिर्दिनैर्मुनिः पुण्यं प्रययौ गन्धमादनम् ॥ अग
स्तितीर्थतीरं च गत्वा दीर्घतमा मुनिः ॥ ९६ ॥ अथ पुत्रं ददर्शाग्रे कक्षीवंतं महामुनिः ॥ कक्षीवान्पितरं दृष्ट्वा ववन्दे नाम कीर्तयन् ॥ ९७ ॥
ततो दीर्घतमा योगी स्वांकमारोप्य तं सुतम् ॥ मूर्ध्न्युपाघ्राय सस्नेहं सस्वजे पुलकाकुलः ॥ ९८ ॥ कुशलं परिपप्रच्छ तदा दीर्घतमा ऋषिः ॥

सर्ववेदास्त्वयाधीताः कक्षीवन्किमु वत्सक ॥ ९९ ॥ शास्त्राण्यपाठीः किं त्वं वा वत्स सव वदस्व मे ॥ इति पृष्टः स्वपित्रा स सर्वं वृत्तं तमब्रवीत् ॥
॥ १००॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्येऽगस्तितीर्थप्रशंसायां कक्षीवदुद्वाहोद्योगवर्णनंनाम
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुनरित्याह कक्षीवान्पितरं तं मुनीश्वराः ॥ यथोदंकेन गुरुणा प्रेषितोऽहमिहा
धुना ॥ १ ॥ समागतोस्मि तीर्थेऽस्मिन्नागस्त्ये मुनिसत्तम ॥ स्वनयस्य सुतोद्वाहसिद्ध्यर्थं गुरुचोदितः ॥ २ ॥ उपायं तन्निगदितमत्र कुर्व
न्व्यवर्तिषम् ॥ वर्षत्रयावसाने मामुद्वाहोपायसंयुतम् ॥ ३ ॥ स्वनयोत्रैव तिष्ठन्तमाससाद यदृच्छया ॥ स च मामेत्य कन्यां ते दास्यामीति
वचोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ ततोस्मदनुरोधेन त्वामाह्वयदयं नृपः ॥ इतीरयित्वा पितरं कक्षीवान्विरराम सः ॥ ५ ॥ सुदर्शनोऽथ विप्रेंद्रः पुरोधाः स्वन
यस्य सः ॥ प्रययौ राजसविधं स्वनयाय निवेदितुम् ॥ ६ ॥ राजानं तं समासाद्य स्वनयं स सुदर्शनः ॥ प्राप्तं निवेदयामास तं दीर्घतमसं
मुनिम् ॥ ७ ॥ ततः स राजा स्वनयो मुनिं प्राप्तं पुरोहितात् ॥ श्रुत्वा विनिर्ययौ द्रष्टुं सहसा पटमण्डपात् ॥ ८ ॥ अगस्त्यतीर्थतीरे तं सपुत्रमृषि
सत्तमम् ॥ ददर्श राजा स्वनयो ब्रह्माणमिव देवराट् ॥ ९ ॥ ववंदे दीर्घतमसश्चरणौ लोकमंगलौ ॥ उत्थाप्य नृपतिं विप्रास्तदा दीर्घतमा मुनिः ॥
॥ १० ॥ आशिषं प्रयुयोजाथ स्वनयाय नृपाय सः ॥ अत्रांतरे समायात उदंकोऽपि महानृषिः ॥ ११ ॥ रामसेतौ धनुष्कोटौ स्नातुं शिष्यगणै
र्वृतः ॥ लक्षसंख्यो मुनिगणस्तेन साकं मुनीश्वरः ॥ १२ ॥ उदंकोऽगस्त्यतीर्थेस्मिन्स्नातुं संप्राप्तवान्मुनिः ॥ उदंकमागतं दृष्ट्वा कक्षीवान्प्रणनाम
तम् ॥ १३ ॥ अकरोदाशिषं विप्रः शिष्यायाथ गुरुस्तदा ॥ अथ दीर्घतमा विप्रस्तमुदंकं महामुनिम् ॥ १४ ॥ कुशलं परिपप्रच्छ सोऽपि तं मुनि
पुंगवम् ॥ उभौ तौ मुनिशार्दूलौ सर्वलोकेषु विश्रुतौ ॥ १५ ॥ कथयामासतुस्तत्र कथाः पापप्रणाशिनीः ॥ अथ राजाप्युदंकं तं प्रणनाम मुनीश्व
रम् ॥ १६ ॥ उदंकोप्याशिषं तस्मै प्रायुंक्त स्वनयाय वै ॥ राजाथ स्वनयः प्रीतस्तत्र वाक्यमभाषत ॥ १७ ॥ मुनिं तं दीर्घतमसं विवाहः क्रिय
तामिति ॥ तथास्त्वित्यवदत्सोऽपि तदा दीर्घतमा मुनिः ॥ १८ ॥ श्व एव क्रियतां राजन्सुमुहूर्ते महामते ॥ अत्रैव पाणिग्रहणं क्रियतां गन्धमा
दने ॥ १९ ॥ तस्मादिहानय क्षिप्रं कन्यामंतःपुरं तथा ॥ इत्युक्तः स्वनयो राजा गत्वा स्वपटमण्डपम् ॥ २० ॥ आहूय शतसंख्याकान्वृद्धान्वर्ष
वरांस्तदा ॥ आनेतुं प्रेषयामास कन्यामंतःपुरं तथा ॥ २१ ॥ ते वर्षवरमुख्यास्तु स्वनयेन प्रचोदिताः ॥ मनोजवान्समारुह्य वाजिनो मधुरां

१ वर्षवरान्—षण्ढान्—इत्यर्थः । 'षण्ढो वर्षवरस्तुल्यः क्लीबः पण्डो नपुंसके'—इत्यमरः ।

यथुः ॥ २२ ॥ गत्वा चांतःपुरं तूर्णं वृत्तं सर्वं निवेद्य च ॥ कन्ययांतःपुरेणापि सहिताः पुनरायथुः ॥ २३ ॥ ततः परस्मिन्दिवसे शुभे दीर्घतमा
ऋषिः ॥ गोदानादीनि पुत्रस्य विधिवन्निरवर्त्तयत् ॥ २४ ॥ निर्वृत्तेष्वथ कक्षीवान्गोदानादिषु कर्मसु ॥ उद्वोढुं राजतनयां पित्रा च गुरुणा सह ॥
॥ २५ ॥ चतुर्दंतं महाकायं गजं सर्वांगपांडुरम् ॥ आरुह्य हर्षसंयुक्तो द्वितीय इव देवराट् ॥ २६ ॥ मनोरमायाः कन्यायाः पूरयंश्च मनोरथम् ॥
ब्राह्मणैर्बहुसाहस्रैः सहितः स्वस्तिवाचकैः ॥२७॥ तोरणालंकृतद्वारं राजर्षेः पटमण्डपम् ॥ कृतमंगलकृत्योऽसौ कक्षीवान्मुदितो ययौ ॥२८॥ ततः
स्वनयकन्या सा कृतमंगलभूषणा ॥ चतुर्दंतमहाकायश्वेतदंतावलस्थितम् ॥ २९ ॥ कक्षीवंतं समायांतं दृष्ट्वा स्वोद्वाहनोत्सुकम् ॥ प्रतिज्ञा मत्कृते
दानीं निर्वृत्तेति मुदं ययौ ॥ ३० ॥ कक्षीवान्दीर्घतमसा तथोदंकेन संयुतः ॥ पटाकारबहिर्द्वारं क्रमाद्राज्ञः समाययौ ॥ ३१ ॥ स्वनयस्तु ततो
दृष्ट्वा कक्षीवंतं समागतम् ॥ प्रत्युज्जगाम सहितः सुदर्शनपुरोधसा ॥ ३२ ॥ कक्षीवतो वरस्याथ कन्यकापरिचारिकाः ॥ राजतैः स्वर्णपात्रैश्च चक्रु
र्नीराजनाविधिम् ॥ ३३ ॥ स्वनयेन समाहूतो ब्राह्मणैः परिवारितः ॥ प्रविवेशाथ लक्ष्मीवान्कक्षीवान्राजमंदिरम् ॥ ३४ ॥ ततो वरेण सहितं तं
दीर्घतमसं मुनिम् ॥ सोदंकमनयद्राजा स्वगृहं विनयान्वितः ॥ ३५ ॥ उदंकदीर्घतमसोरर्घ्यं च प्रददौ नृपः ॥ अलंकृते प्रपामध्ये वस्त्रचामरतोरणैः
॥ ३६ ॥ वरो दीर्घतमाश्चान्ये सोदंका मुनयस्तदा ॥ न्यषीदन्स्वनयश्चापि सामात्यः सपुरोहितः ॥ ३७ ॥ ततो दुहितरं कन्यां सुकेशीं तां मनो
रमाम् ॥ भूषणालंकृतां गात्रे दिव्यवस्त्रधरां शुभाम् ॥ ३८ ॥ बिंबोष्ठीं चारुसर्वांगीं पीनोन्नतपयोधराम् ॥ प्रपायामध्यमनयन्महाजनसमाकुलम् ॥
॥ ३९ ॥ ततो वरस्य कंठे सा मालां चंपकनिर्मिताम् ॥ निवेशयामास शुभा जनमध्ये मनोरमा ॥ ४० ॥ उदंकस्तत आगत्य प्रतिष्ठाप्यानलं
स्थले ॥ कृत्वाग्निमुखपर्यंतं लाजाहोमादिकं तथा ॥ ४१ ॥ पाणिमग्राहयत्तस्याः कन्यायाश्च वरेण तु ॥ उदंकः सर्वकर्माणि कारयामास तत्र वै ॥
॥ ४२ ॥ वरवध्वोस्तदा विप्राः प्रायुंजत तदाशिषः ॥ ततः स राजा स्वजयो वरं दीर्घतमोमुनिम्॥४३॥उदंकं वरपक्षीयान्स्वपक्षीयांस्तथा द्विजाः ॥
त्रिलक्षं ब्राह्मणानन्नैर्भोजयामास षड्रसैः ॥ ४४ ॥ ततः संभावयामास तांबूलाद्यैरनेकधा ॥ अथामंत्र्य मुनिश्रेष्ठमुदंकः स्वाश्रमं ययौ ॥४५ ॥ अन्ये
च ब्राह्मणाः सर्वे स्वदेशान्प्रययुस्तदा ॥ एवं विवाहे निर्वृत्ते कक्षीवद्राजकन्ययोः ॥४६॥ प्रविश्यागस्त्यतीर्थं स तिरोधत्त गजोत्तमः ॥ ततो दीर्घतमा
विप्राः पुत्रेण स्नुषया सह ॥ ४७ ॥ अगस्त्यस्य महातीर्थे स्नानं कृत्वेष्टदायिनि ॥ श्लाघमानश्च तत्तीर्थं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ४८ ॥ प्रयातुं स्वा
श्रमं पुण्यं वेदारण्यं मनो दधे ॥ राजानं च तमागंतुमापृच्छन्मुनिसत्तमः ॥ ४९ ॥ स्वनयोऽपि तदा राजा स्वदुहित्रे मुदान्वितः ॥ ददौ शतसह

स्त्राणि स्वर्णानि स्त्रीधनं तदा ॥ ५० ॥ गवां सहस्रं प्रददौ दासीनां च सहस्रकम् ॥ ग्रामं पंचशतं चापि ददौ दुहितृवत्सलः ॥ ५१ ॥ दिव्यवस्त्रा
युतं चापि शतं भूषणपेटिकाः ॥ हारमालासहस्रं च ददौ दुहितृसौहृदात् ॥ ५२ ॥ एतत्सर्वं समादाय सपुत्रः सस्नुषो मुनिः ॥ राज्ञा च समनुज्ञातः
प्रययौ वेदकाननम् ॥ ५३ ॥ वेदारण्यं समासाद्य तदा दीर्घतमा मुनिः ॥ उवास ससुखं विप्राः पुत्रेण स्नुषया सह ॥ ५४ ॥ सेवन्वेदाटवीनाथं
भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ न्यवसत्सुचिरं कालं कक्षीवानपि भार्यया ॥ ५५ ॥ स्वनयोपि स राजर्षिः स्नात्वा कुंभजनिर्मिते ॥ तत्र तीर्थे महापुण्ये
सहितः सर्वसैनिकैः ॥ ५६ ॥ अंतःपुरं समादाय मुदितः स्वपुरं ययौ ॥ अगस्त्यतीर्थमाहात्म्यादेवं कक्षीवतो मुनेः ॥ अनन्यसुलभो विप्रा विवाहः
समजायत ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इतिहासस्त्वयं पुण्यो वेदसिद्धो मुनीश्वराः ॥ ५८ ॥ धन्यो यशस्य आयुष्यः कीर्तिसौभाग्य
वर्द्धनः ॥ श्रोतव्यः पठितव्योऽयं सर्वथा मानवैर्द्विजाः ॥ ५९ ॥ पठतां शृण्वतां चेममितिहासं पुरातनम् ॥ नेहामुत्रापि वा क्लेशो दारिद्र्यं चापि
नो भवेत् ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां सहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये कक्षीवद्विवाहनिष्पत्तिवर्णनंनाम सप्त
दशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ कुंभसंभवतीर्थेऽस्मिन्विधायाभिषवं नरः ॥ रामकुंडं ततः पुण्यं गच्छेत्पापविमुक्तये ॥ १ ॥
रघुनाथसरः पुण्यं द्विजाः पापहरं तथा ॥ रघुनाथसरस्तीरे कृतो यज्ञोऽल्पदक्षिणः ॥ २ ॥ संपूर्णफलदो भूयात्स्वाध्यायोऽपि जपस्तथा ॥ रघुनाथ
सरस्तीरे मुष्टिमात्रमपि द्विजाः ॥ ३ ॥ दत्तं चेद्वेदविदुषे तदनंतगुणं भवेत् ॥ रामतीर्थं समुद्दिश्य वक्ष्यामि मुनिपुंगवाः ॥ ४ ॥ इतिहासं महापुण्यं
सर्वपातकनाशनम् ॥ सुतीक्ष्णनामा विप्रेंद्रो मुनिर्नियतमानसः ॥ ५ ॥ अगस्त्यशिष्यो रामस्य चरणाब्जविचिंतकः ॥ रामचंद्रसरस्तीरे तपस्तेपे
सुदुष्करम् ॥ ६ ॥ जपन्षडक्षरं मंत्रं रामचंद्राधिदैवतम् ॥ नित्यं स पंचसाहस्रं मंत्रराजमतंद्रितः ॥ ७ ॥ जजाप कुर्वन्स्नानं च रघुनाथसरोजले ॥
भिक्षाशी नियताहारो जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ ८ ॥ एवं सुतीक्ष्णो विप्रेंद्रा बहुकालमवर्तत ॥ ततः कदाचित्स मुनीरामं ध्याय
न्सदा हृदि ॥ तुष्टाव सीतासहितं रामचंद्रं सभक्तिकम् ॥ ९ ॥ ॥ सुतीक्ष्ण उवाच ॥ ॥ नमस्ते जानकीनाथ नमस्ते हनुमत्प्रिय ॥ १० ॥
नमस्ते कौशिकमुनेर्यागरक्षणदीक्षित ॥ नमस्ते कौसलेयाय विश्वामित्रप्रियाय च ॥ ११ ॥ नमस्ते हरकोदण्डभंजकामरसेवित ॥ मारीचांतक
गजेंद्र ताटकाप्राणनाशन ॥ १२ ॥ कबंधारे हरे तुभ्यं नमो दशरथात्मज ॥ जामदग्न्यजिते तुभ्यं खरविध्वंसिने नमः ॥ १३ ॥ नमः सुग्रीवना

थाय नमो वालिहराय ते ॥ विभीषणभयक्लेशहारिणे मलहारिणे ॥ १४ ॥ अहल्यादुःखसंहर्त्रे[1] नमस्ते भरताग्रज ॥ अंभोधिगर्वसंहर्त्रे तस्मिन्सेतु
कृते नमः ॥ १५ ॥ तारकब्रह्मणे तुभ्यं लक्ष्मणाग्रज ते नमः ॥ रक्षःसंहारिणे तुभ्यं नमो रावणमर्द्दिने ॥ १६ ॥ कोदण्डधारिणे तुभ्यं सर्व
रक्षाविधायिने ॥ इति स्तुवन्मुनिः सोऽयं सुतीक्ष्णो राममन्वहम् ॥ १७ ॥ निनाय कालमनिशं रामचंद्रनिषण्णधीः ॥ एवमभ्यसतस्तस्य राम
मन्त्रं षडक्षरम् ॥ १८ ॥ स्तुवतो रामचंद्रं च स्तोत्रेणानेन सुव्रताः ॥ तीर्थे च रघुनाथस्य कुर्वतः स्नानमन्वहम् ॥ १९ ॥ अभवन्निश्चला भक्ती
रामचंद्रेतिनिर्मला ॥ अभूदद्वैतविज्ञानं प्रत्यगात्मैकलक्षणम् ॥ २० ॥ अनधीतत्रयीज्ञानं तथैवाश्रुतवेदनम् ॥ परकायप्रवेशे च सामर्थ्यमभव
द्विजाः ॥ २१ ॥ आकाशगमने शक्तिः कलावैदग्ध्यमेव च ॥ अश्रुतानां च शास्त्राणामभिज्ञानं विना गुरुम् ॥ २२ ॥ गमनं सर्वलोकेषु प्रति
घातविवर्जितम् ॥ अतींद्रियार्थद्रष्टृत्वं देवैः संभाषणं तथा ॥ २३ ॥ पिपीलिकादिजंतूनां वार्ताज्ञानमपि द्विजाः ॥ ब्रह्मविष्णुमहादेवलोकेषु गमनं
तथा ॥ २४ ॥ चतुर्दशसु लोकेषु स्वाधीनगमनं तथा ॥ एतान्यन्यानि सर्वाणि योगिलभ्यानि सत्तमाः ॥ २५ ॥ सुतीक्ष्णस्याभवन्विप्रा राम
तीर्थनिषेवणात् ॥ एवंप्रभावं तत्तीर्थं महापातकनाशनम् ॥ २६ ॥ महासिद्धिकरं पुण्यमपमृत्युविनाशनम् ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं पुंसां नरकक्लेशना
शनम् ॥ २७ ॥ रामभक्तिप्रदं नित्यं संसारोच्छेदकारणम् ॥ अस्य तीरे महल्लिंगं स्थापयित्वा रघूद्वहः ॥ पूजयामास तल्लिंगं लोकानुग्रहका
म्यया ॥ २८ ॥ रामतीर्थे महापुण्ये स्नात्वा तल्लिंगदर्शनात् ॥ नराणां मुक्तिरेव स्यात्किमुतान्या विभूतयः ॥ २९ ॥ तत्र स्नात्वा शिवं दृष्ट्वा धर्म
पुत्रः पुरा द्विजाः ॥ अनृतोक्तिसमुद्भूतदोषान्मुक्तोऽभवत्क्षणात् ॥ ३० ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ असत्यमुदितं कस्माद्धर्मपुत्रेण सूतज ॥
यद्दोषशांतये सस्नौ रामतीर्थेऽतिपावने ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ युष्माकमृषयो वक्ष्ये यथोक्तमनृतं रणे ॥ छलेन धर्मपुत्रेण यन्नष्टं
रामतीर्थके ॥ ३२ ॥ अन्योन्यं पांडवा विप्रा धर्मपुत्रादयः पुरा ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च दुर्योधनमुखास्तदा ॥ ३३ ॥ महद्वै वैरमासाद्य राज्यार्थं
विप्रसत्तमाः ॥ महत्या सेनया सार्द्धं कुरुक्षेत्रे समेत्य च ॥ ३४ ॥ अयुध्यन्समरे वीराः समरेष्वनिवर्तिनः ॥ युद्धं कृत्वा दशदिनं गांगेयः
पतितो भुवि ॥ ३५ ॥ ततः पंचदिनं भूयो धृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् ॥ आचार्यो युयुधे द्रोणो महाबलपराक्रमः ॥ ३६ ॥ अनेकास्त्राणि शस्त्राणि
द्रोणाचर्यो महाबली ॥ विसृजन्पांडवानीकं पीडयामास वीर्यवान् ॥ ३७ ॥ अथ दिव्यास्त्रविच्छूरो धृष्टद्युम्नो महाबलः ॥ अभिनद्बाणवर्षेण
द्रोणसेनामनेकधा ॥ ३८ ॥ धृष्टद्युम्नं तदा द्रोणः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ पार्थसेना तथा द्रोणबाणवर्षातिपीडिता ॥ ३९ ॥ दशदिक्षु भयाक्रांता

१ अहल्याभयसंहर्त्रे—इ० पा० ।

विद्रुता द्विजसत्तमाः ॥ ततोऽर्जुनो रणे द्रोणं युयुधे रथिनां वरः ॥ ४० ॥ रणप्रवीणयोस्तत्र विजयद्रोणयो रणे ॥ द्रष्टुं समागतैर्देवैरभूद्व्योम निरं
तरम् ॥ ४१ ॥ द्रोणफाल्गुनयोर्विप्रा नास्ति युद्धोपमा भुवि ॥ सामर्षयोस्तदाचार्यशिष्ययोरभवद्रणः ॥ ४२ ॥ द्रोणफाल्गुनयोर्युद्धं द्रोणफाल्गुन
योरिवं ॥ बहु मेनेऽथ मनसा द्रोणोऽर्जुनपराक्रमम् ॥ ४३ ॥ ततो द्रोणो महावीर्यं प्रियशिष्यं स फाल्गुनम् ॥ विहाय पांचालबलं समयुध्यत
वीर्यवान् ॥ ४४ ॥ सविंशतिसहस्राणि दश तत्रायुतानि च ॥ द्रोणाचार्योऽवधीद्राज्ञां युद्धे सगजवाजिनाम् ॥ ४५ ॥ धृष्टद्युम्नोऽथ कुपितो द्रोण
मभ्यहनच्छरैः ॥ द्रोणश्च पट्टिशं गृह्य धृष्टद्युम्नमताडयत् ॥ ४६ ॥ शरैर्विव्याध तं युद्धे तीक्ष्णैरग्निशिखोपमैः ॥ पराङ्मुखोऽभवत्तत्र धृष्ट
द्युम्नः शराहतः ॥ ४७ ॥ ततो विरथमागत्य धृष्टद्युम्नं वृकोदरः ॥ स्वं स्यंदनं समारोप्य द्रोणाचार्यमथाब्रवीत् ॥ ४८ ॥ स्वकर्मभिर
संतुष्टाः शिक्षितास्त्रा द्विजाधमाः ॥ न युद्ध्येरन्यदि क्रूरा न नश्येरन्नृपा रणे ॥ ४९ ॥ अहिंसा हि परो धर्मो ब्राह्मणानां सदा स्मृतः ॥ हिंसया
दारपुत्रादीन्रक्षंते व्याधजातयः ॥ ५० ॥ हिंसीस्त्वमेकपुत्रार्थे युद्धे स्थित्वा बहून्नृपान् ॥ स चापि ते सुतो ब्रह्मन्हतः शेते रणाजिरे ॥ ५१ ॥
तथापि लज्जा ते नास्ति शोकोऽपीह न जायते ॥ वचनं त्विति भीमस्य सत्यं श्रुत्वा युधिष्ठिरात् ॥ ५२ ॥ निजायुधं स तत्याज पपात स्यंदनो
परि ॥ योगवित्प्रायमातस्थे द्रोणाचार्यस्तदा द्विजाः ॥ ५३ ॥ तदंतरं परिज्ञाय द्रोणाचार्यस्य पार्श्वतः ॥ खड्गपाणिः शिरच्छेत्तुमभ्यधावद्रणा
जिरे ॥ ५४ ॥ वार्यमाणोऽपि पार्थाद्यैस्तच्छिरश्छेत्तुमुद्ययौ ॥ योगवित्त्वाद्द्रोणमूर्ध्नो ज्योतिरूर्ध्वं दिवं ययौ ॥ ५५ ॥ दृष्टं कृष्णार्जुनकृपधर्मपुत्रादि
भिर्मृधे ॥ द्रोणस्यास्य गतप्राणाच्छरीरादच्छिनच्छिरः ॥ ५६ ॥ भारद्वाजे हते युद्धे कौरवाः प्राद्रवन्भयात् ॥ जहृषुः पांडवा विप्रा धृष्टद्युम्नादय
स्तदा ॥ ५७ ॥ सेनां तां विद्रुतां दृष्ट्वा द्रौणिरूचे सुयोधनम् ॥ एतद्द्रवति किं सैन्यं त्यक्तप्रहरणं नृप ॥ ५८ ॥ तदा दुर्योधनो राजा स्वयं वक्तु
मशक्नुवन् ॥ युद्धे द्रोणवधं वक्तुं कृपाचार्यमचोदयत् ॥ द्रौणयेऽथ कृपाचार्यो वधमूचे गुरोस्तदा ॥ ५९ ॥ ॥ कृप उवाच ॥ ॥ अश्वत्थामं
स्तव पिता ब्रह्मास्त्रेण मृधे रिपून् ॥ हत्वा निनाय सदनं यमस्य शतशो बली ॥ ६० ॥ दुराधर्षतमं दृष्ट्वा तद्वीर्यं केशवस्तदा ॥ पांडवान्प्राह
विप्रेंद्र वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ६१ ॥ ॥ केशव उवाच ॥ ॥ द्रोणं जेतुमुपायोऽस्ति पांडवा युधि दुर्जयम् ॥ ६२ ॥ अश्वत्थात्मा तव सुतो
हतो द्रोण मृधेऽधुना ॥ सत्यवादी वदेदेवं यदि प्रामाणिको जनः ॥ ६३ ॥ द्रोणो निवर्तेत रणात्तदा त्यक्त्वायुधं क्षणात् ॥ अत एनां मृषावार्तां धर्मं

१ अत्र अनन्वयालंकारः—"उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः । इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥" इति तल्लक्षणात् ।

राजोऽधुना वदेत् ॥ ६४ ॥ नान्यथा शक्यते जेतुं द्रोणो युद्धविशारदः ॥ धर्माज्जेतुमशक्यं चेद्धर्मं त्यक्त्वाऽप्यरिं जयेत् ॥ ६५ ॥ इति केशववाक्यं
तच्छ्त्वा भीमः पृथासुतः ॥ पितरं ते समभ्येत्य मिथ्यावाक्यमभाषत ॥ ६६ ॥ अश्वत्थामा हतो द्रोण युद्धेऽत्र पतितोऽधुना ॥ द्रोणाचार्योपि
तद्वाक्यममन्यत यथार्थतः ॥ ६७ ॥ अविश्वस्य पुनः सोऽथ धर्मजं प्राप्य चाब्रवीत् ॥ धर्मात्मज मृधे सूनुरश्वत्थामा ममाधुना ॥ ६८ ॥ हतः
किं त्वं वदस्वाद्य सत्यवादी भवान्मतः ॥ धर्मपुत्रोऽसत्यभीरुरासीच्चारिजयोत्सुकः ॥ ६९ ॥ किं कर्तव्यं मयाद्येति दोलालोलमना अभूत् ॥ स
दृष्ट्वा भीमनिहतमश्वत्थामाभिधं गजम् ॥७०॥ अश्वत्थामा हतो युद्धे भीमेनाद्य रणे महान् ॥ इत्थं द्रोणं बभाषेऽसौ धर्मपुत्रश्छलोक्तितः ॥ ७१ ॥
तच्छ्रुत्वा त्वत्पिता शस्त्रं त्यक्त्वा युद्धान्न्यवर्त्तत ॥ अथ धर्मसुतः प्राह परं वारण इत्यपि ॥ ७२ ॥ त्यक्तं शस्त्रं न गृह्णीयां युद्धे पुनरिति स्म सः ॥
प्रतिजज्ञे तव पिता वत्स द्रोणो बली पुनः ॥ ७३ ॥ अतः शस्त्रं न जग्राह प्रतिज्ञाभंगकातरः ॥ धृष्टद्युम्नं तदा दृष्ट्वा पिता ते मृत्युमात्मनः ॥ ७४ ॥
मत्वा प्रायोपवेशेन रथोपस्थे स योगवित् ॥ अशयिष्ट समाधिस्थः प्राणानायम्य वाग्यतः ॥ ७५ ॥ ततो निर्भिद्य मूर्धानं तत्प्राणा निर्ययुः
क्षणात् ॥ तदा मृतस्य द्रोणस्य वत्स खड्गेन तच्छिरः ॥ ७६ ॥ केशान्गृहीत्वा हस्तेन धृष्टद्युम्नोऽच्छिनद्युधि ॥ मावधीरिति पार्थाद्याः प्रोचुः सर्वे
च सैनिकाः ॥ सर्वैर्निवार्यमाणोपि त्वत्तातं पार्श्वतोऽवधीत् ॥ ७७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पितरं निहतं श्रुत्वा रुदन्द्रौणिश्चिरं द्विजाः ॥
॥ ७८ ॥ कोपेन महता तत्र ज्वलन्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ अनृतं प्रोच्य पितरं न्यस्तशस्त्रं चकार यः ॥ ७९ ॥ पितरं मेऽद्य तं पार्थमप्यन्या
नथ पांडवान् ॥ गृहीत्वा केशपाशं यस्त्यक्तशस्त्रशिरोऽहनत् ॥ ८० ॥ छद्मना पार्षतं तं च हनिष्याम्यचिरादहम् ॥ कृष्णेन सह पश्यंतु
पांडवा मत्पराक्रमम् ॥ ८१ ॥ इति द्रौणिर्द्विजास्तत्र प्रतिजज्ञे भयंकरम् ॥ ततोस्तं गत आदित्ये राजानः सर्व एव ते ॥ ८२ ॥ उभये
निहते द्रोणे प्राविशन्पटमण्डपम् ॥ अष्टादशदिनैरेवं निवृत्तमभवद्रणम् ॥ ८३ ॥ शल्यं कर्णं तथान्यांश्च दुर्योधनमुखांस्ततः ॥ धार्त
राष्ट्रान्निहत्याजौ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८४ ॥ स्वीयानां च परेषां च मृतानां सांपरायिकम् ॥ अकरोद्विधिवद्विप्राः सार्धं धौम्या
दिभिर्द्विजैः ॥ ८५ ॥ वंदित्वा धृतराष्ट्रं च सर्वे संभूय पाण्डवाः ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाता हतशिष्टजनैर्वृताः ॥ ८६ ॥ संप्राप्य हास्ति

१ समासाद्य–इ० पा० ।

नपुरं प्राविशंस्ते स्वमंदिरम् ॥ ततः कतिपयाहःसु गतेषु किल नागराः ॥ ८७ ॥ धौम्यादिमुनिभिः सार्धं धर्मजस्य महात्मनः ॥ राज्या
भिषेचनं कर्तुं प्रारभंत मुनीश्वराः ॥ ८८ ॥ राज्याभिषेचने तस्य प्रवृत्ते धर्मजस्य तु ॥ अशरीरा ततो वाणी बभाषे धर्मनंदनम् ॥ ८९ ॥ धर्म
पुत्र महाभाग रिपूणामपि वत्सल ॥ राज्याभिषेकं मा कार्षीर्नार्हस्त्वं राज्यपालने ॥ ९० ॥ यतस्त्वं छद्मनाचार्यमुक्त्वा सत्यं द्विजोत्तमम् ॥ न्यस्त
शस्त्रं रणे राजन्नघातयदलज्जकः ॥ ९१ ॥ अतस्ते पापबाहुल्यं विद्यते धर्मनंदन ॥ प्रायश्चित्तमकृत्वास्य राज्यपालनकर्मणि ॥ ९२ ॥ नार्हता
विद्यते यस्मात्प्रायश्चित्तमतश्चर ॥ इत्युक्त्वा विररामाथ सा तु वागशरिणी ॥ ९३ ॥ ततो धर्मसुतो राजा तद्वाक्यं भृशकातरः ॥ मूढोऽहं साहसी
क्रूरः पिशुनो लोभमोहितः ॥ ९४ ॥ तुच्छराज्याभिलाषेण कृतवान्पापमीदृशम् ॥ एतत्पापविशुद्ध्यर्थं किं करिष्यामि का गतिः ॥ ९५ ॥ किं वा
दानं प्रदास्यामि कुत्र यास्यामि वा पुनः ॥ इति शोकसमाविष्टे तस्मिन्राजनि धर्मजे ॥ ९६ ॥ कृष्णद्वैपायनो व्यासस्समायातस्तदंतिकम् ॥
ततोऽभिवंद्य तं व्यासं प्रत्युत्थाय कृतांजलिः ॥ ९७ ॥ संपूज्यार्घ्यादिना विप्रा भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ अदेहवाचा[1] यत्प्रोक्तंतत्सर्वमखिलेन सः ॥
॥ ९८ ॥ व्यासाय श्रावयामास दुःखितो धर्मनंदनः ॥ श्रुत्वा तदखिलं वाक्यं धर्मजस्य महामुनिः ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं ततो वक्तुं प्रच
क्रमे ॥९९॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ मा कार्षीस्त्वं भयं राजन्नुपायं प्रब्रवीमि ते ॥ अस्य पापस्य शांत्यर्थं श्रुत्वानुष्ठीयतां त्वया ॥ १०० ॥ ॥ युधि
ष्ठिर उवाच ॥ ॥ किं तद्ब्रूहि महायोगिन्पाराशर्य कृपानिधे ॥ येन मे पापनाशः स्यादचिरात्तद्वदाधुना ॥ १०१ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥
दक्षिणांभोनिधौ सेतौ गंधमादनपर्वते ॥ १०२ ॥ रामसेतौ महाराज रामतीर्थमिति श्रुतम् ॥ अस्ति पुण्यं सरः सिद्धं महापातकनाशनम् ॥ ३ ॥
यस्य दर्शनमात्रेण महापातककोटयः ॥ प्रयांति विलयं सद्यस्तमः सूर्योदये यथा ॥४॥ रामतीर्थं यदा पश्येत्स्वयं रामेण निर्मितम् ॥ तदैव ब्रह्मह
त्याया मुच्यते नात्र संशयः ॥ ५ ॥ तत्र गत्वा महाराज रामतीर्थे विमुक्तिदे ॥ स्नाहि ते पापशुद्धिः स्याद्राज्यरक्षार्हतापि च ॥ ६ ॥ दानं कुरुष्व
तत्तीरे गोभूमितिलवाससाम् ॥ सुवर्णरजतानां च दानं कुरु युधिष्ठिर ॥ अवश्यमेतत्पापानां शुद्धिस्ते न चिराद्भवेत् ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥
व्यासेन धर्मपुत्रोऽयमेवमुक्तो द्विजोत्तमाः ॥ ८ ॥ तत्क्षणेनैव धौम्येन सहितः सानुजस्तदा ॥ सहदेवं प्रतिष्ठाप्य राज्ये धर्मात्मजस्तदा ॥ ९ ॥
रामसेतुं समुद्दिश्य प्रतस्थे वाहनं विना ॥ दिनैः कतिपयैरेव रामसेतुं जगाम सः ॥ ११० ॥ रामतीर्थं समासाद्य धौम्येन सह पांडवः ॥ पुरोहितो

१ अदहवाचा—आकाशवाण्या—इत्यर्थः ।

क्तमार्गेण संकल्प्य विधिपूर्वकम् ॥ ११ ॥ सस्नौ रामसरस्तीर्थे पुण्ये पापविनाशने ॥ स्नात्वाचम्य विशुद्धात्मा क्षेत्रपिंडं प्रदाय च ॥ १२ ॥ व्यासो
क्ताखिलदानानि प्रददौ स युधिष्ठिरः ॥ मासमेकं निराहारः सस्नौ तत्र स धर्मजः ॥ १३ ॥ प्रत्यहं च ददौ दानं वित्तलोभं विना द्विजाः ॥ एक
मासे गते त्वेवं कस्मिंश्चिद्दिवसे ततः ॥ १४ ॥ आह धर्मात्मजं वाणी पुनरप्यशरीरिणी ॥ राजंस्ते विलयं यातं सर्वं पापं युधिष्ठिर ॥ १५ ॥ छले
नासत्यवचनादाचार्यस्य वधेन यः ॥ दोषस्ते समभूत्पूर्वं सोऽपि नष्टः परंतप ॥ १६ ॥ याहि स्वनगरं राजन्गत्वा पालय मेदिनीम् ॥ अभिषेचय
चात्मानं राज्यरक्षार्हतास्ति ते ॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा विररामाथ सापि वागशरीरिणी ॥ ततो धर्मात्मजः प्रीतस्तामुद्दिश्य दिशं प्रति ॥ १८ ॥
नमस्कृत्वाशरीरिण्यै तस्यै वाचे सहानुजः ॥ प्रययौ हास्तिनपुरं सुप्रीतेनांतरात्मना ॥ १९ ॥ अभिषिक्तोऽथ राज्येऽसौ पालयामास मेदिनीम् ॥
इत्थं धर्मात्मजो विप्रा[1] रामतीर्थनिमज्जनात् ॥ १२० ॥ गतपापो विशुद्धात्मा योग्योऽभूद्राज्यरक्षणे ॥ एवं वः कथितं चित्रं रामती
र्थस्य वैभवम् ॥ २१ ॥ सर्वपापहरं पुण्यं भक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ यत्र स्नानाद्विमुक्तोऽभून्मिथ्यादोषात्स धर्मजः ॥ २२ ॥ पठंति येऽ
ध्यायमिदं द्विजोत्तमाः शृण्वंति वा ये मनुजा विपातकाः ॥ यास्यंति कैलासमनन्यलभ्यं गत्वा न संयांति पुनश्च जन्म ॥
॥ १२३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामतीर्थप्रशंसायां धर्मपुत्रमिथ्या
कथनदोषशांतिवर्णनंनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ तारकं[2]ब्रह्मणस्तस्य तीर्थे स्नात्वा द्विजोत्तमाः ॥
लक्ष्मणस्य ततस्तीर्थमभिगच्छेत्समाहितः ॥ १ ॥ श्रीलक्ष्मणस्य तीर्थे तु स्नात्वा पापैर्विमोचिताः ॥ मुक्तिं प्रयांति विमलां[3]मपुनर्भवलक्षणाम् ॥ २ ॥
स्नानाल्लक्ष्मणतीर्थे तु दारिद्र्यं नश्यते खिलम् ॥ आयुष्मान्गुणवान्विद्वान्पुत्रश्चैवास्य जायते ॥ ३ ॥ कूले लक्ष्मणतीर्थस्य तन्मन्त्रं जपते तु यः ॥
स सर्वशास्त्रवेत्ता स्याच्चतुर्वेदविदप्यसौ ॥ ४ ॥ तस्य कूले महल्लिंगं स्थापयामास लक्ष्मणः ॥ तत्र तीर्थे तु यः स्नात्वा सेवते लक्ष्मणेश्वरम् ॥ ५ ॥
इह दारिद्र्यरोगाभ्यां संसाराच्च विमुच्यते ॥ स्नात्वा लक्ष्मणतीर्थे तु सेवित्वा लक्ष्मणेश्वरम् ॥ बलभद्रः पुरा विप्रा मुमुचे ब्रह्महत्यया ॥ ६ ॥
॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ ब्रह्महत्या कथमभूद्रौहिणेयस्य सूतज ॥ कथं चात्र विनष्टा सा तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥
शेषावतारो भगवान्बलभद्रः पुरा द्विजाः ॥ ८ ॥ कुरूणां पांडवानां च युद्धोद्योगं विलोक्य तु ॥ बंधूनां स वधं सोढुमसमर्थो हलायुधः ॥ ९ ॥

१ विप्राः—इ० पा० । २ तारकब्रह्मणस्तस्य तीर्थे—रामस्य तीर्थे—इत्यर्थः । ३ विपुलाम्—इ० पा० ।

विचारमेवमकरोद्बलभद्रो महामतिः ॥ यद्यहं कुरुराजस्य करिष्यामि सहायताम् ॥ १० ॥ कोपः स्यात्पांडुपुत्राणां मध्यवार्यः सुदारुणः ॥ उप
कारं करिष्यामि पांडवानामहं यदि ॥ ११ ॥ दुर्योधनस्य कोपः स्यादिति बुद्ध्वा हलायुधः ॥ तीर्थयात्राच्छलेनासौ मध्यस्थः प्रययौ तदा ॥ १२ ॥
प्रभासमभिगम्याथ स्नात्वा संकल्पपूर्वकम् ॥ देवानृषीन्पितृगणांस्तर्पयामास वारिणा ॥ १३ ॥ सरस्वतीं ततः प्रायात्प्रतीच्यभिमुखां हली ॥ पृथूदकं
बिंदुसरो मुक्तिदं ब्रह्मतीर्थकम् ॥ १४ ॥ गंगां च यमुनां सिंधुं शतद्रूं च सुदर्शनम् ॥ संप्राप्य बलभद्रोऽयं स्नात्वा तीर्थेषु धर्मतः ॥ १५ ॥ प्रपेदे
नैमिषारण्यं मुनींद्रैरभिसेवितम् ॥ आगतं तं विलोक्याथ नैमिषीयास्तपस्विनः ॥ १६ ॥ दीर्घसत्रे स्थिताः सम्यङ्नियता धर्मतत्पराः ॥ अभ्यु
द्गम्य यदुश्रेष्ठं प्रणम्योत्थाय चासनात् ॥ १७ ॥ अपूजयन्विष्टराद्यैः कंदमूलफलैस्तदा ॥ आसनं परिगृह्यायं पूजितः सपुरःसरः ॥ १८ ॥ उच्चा
सने स्थितं सूतमनमंतमनुत्थितम् ॥ अकृतांजलिमासीनं व्यासशिष्यं विलोक्य सः ॥ १९ ॥ विप्रांश्चानमतो दृष्ट्वा विलोक्यात्मानमागतम् ॥
चुक्रोध रोहिणीसूनुः सूतं पौराणिकोत्तमम् ॥ २० ॥ मध्ये मुनीनां सूतोऽयं कस्मान्निंद्योऽनुलोमजः ॥ उच्चासने समध्यास्ते न युक्तमिदमंजसा ॥
॥ २१ ॥ अवमत्य भृशं चास्मान्धर्मसंरक्षकानयम् ॥ आस्तेऽनुत्थाय निर्भीतिर्न च प्रणमते तथा ॥ २२ ॥ पठित्वायं पुराणानि द्वैपायनसकाश
तः ॥ सेतिहासानि सर्वाणि धर्मशास्त्राण्यनेकशः ॥ २३ ॥ न मां दृष्ट्वा प्रणमते नैव त्यजति चासनम् ॥ द्वैपायनस्य महतः शिष्याः पैलादयो
द्विजाः ॥ २४ ॥ एवंविधमधर्मं ते नैव कुर्युर्यथा त्वयम् ॥ तस्मादेनं वधिष्यामि दुरात्मानमचेतनम् ॥ २५ ॥ दुष्टानां निग्रहार्थं हि भूर्लोकमहमा
गमम् ॥ मया हतो हि दुष्टात्मा शुद्धिमेष्यत्यसंशयम् ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वा भगवान्रामो मुसली प्रबलो[1] हली ॥ पाणिस्थेन कुशाग्रेण तच्छिरः
प्राच्छिनद्रुषा ॥ २७ ॥ तत्रत्या मुनयः सर्वे हा कष्टमिति चुक्रुशुः ॥ अवादिषुस्तदा रामं मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ २८ ॥ रामाधर्मः कृतः कष्ट
स्त्वया संकर्षण प्रभो ॥ अस्य सूतस्य चास्माभिर्दत्तं ब्रह्मासनं महत् ॥ २९ ॥ अक्षयं चायुरस्माभिरस्य दत्तं हलायुध ॥ भवताऽऽजानतैवाद्य
कृतो ब्रह्मवधो महान् ॥ ३० ॥ योगेश्वरस्य भवतो नास्ति कश्चिन्नियामकः ॥ अस्यास्तु ब्रह्महत्याया यत्कर्त्तव्यं विचार्य तत् ॥ ३१ ॥ प्रायश्चित्तं
भवानेव लोकसंग्रहणाय तु ॥ कुरुष्व भगवन्राम नान्येन प्रेरितः कुरु ॥ इत्युक्तो भगवान्रामस्तानुवाच मुनीन्प्रति ॥ ३२ ॥ ॥ राम
उवाच ॥ ॥ प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पापशोधकमास्तिकाः ॥ ३३ ॥ लोकसंग्रहणार्थाय नान्यकामनयाऽधुना ॥ यादृशो नियमोऽस्माभिः

१ स बली–इ० पा० ।

कर्तव्यः पापशांतये ॥ ३४ ॥ तादृशं नियमं त्वद्य भवंतः प्रब्रुवंतु नः ॥ भवद्भिरस्य सूतस्य यदायुर्दत्तमक्षयम् ॥ इंद्रियाणि च सत्त्वं च करिष्ये
योगमायया ॥३५॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ पराक्रमस्य तेऽस्य मृत्योर्नश्च यथा प्रभो ॥ स्यात्सत्यवचनं राम तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ३६ ॥
॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ आत्मा वै पुत्ररूपेण भवतीति श्रुतिस्सदा ॥३७॥ उद्धोषयति विप्रेंद्रास्तस्मादस्य शरीरतः ॥ पुत्रो भवतु दीर्घायुः सत्त्वेंद्रिय
बलोर्जितः ॥ ३८ ॥ कथयिष्यति युष्माकं पुराणादीनि सोऽन्वहम् ॥ संभविष्यति सर्वज्ञो योगमायाबलान्मम ॥ ३९ ॥ इत्युक्त्वा रौहि
णेयस्तान्पुनः प्रश्रितमब्रवीत् ॥ मनोभिलषितं किं वा युष्माकं करवाण्यहम् ॥ ४० ॥ तद्ब्रूत मुनयो यूयं करिष्यामि न संशयः ॥ अज्ञानान्मत्कृत
स्यास्य पापस्यापि निवर्तकम् ॥ प्रायश्चित्तं भवन्तो मे प्रब्रूत मुनिसत्तमाः ॥ ४१ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ इल्वलस्यात्मजः कश्चिद्दानवो
बल्वलाभिधः ॥ ४२ ॥ स दूषयति नो यागं रामेहागत्य पर्वणि ॥ दुष्टं तं दानवं पापं जहि लोकैककण्टकम् ॥४३॥ अनेन पूजा ह्यस्माकं कृता
स्याद्भवताधुना ॥ अस्थिविण्मूत्ररक्तानि सुरामांसानि च क्रतौ ॥ ४४ ॥ सदाभिवर्षतेऽस्माकमत्रागत्य स दानवः ॥ अस्मिन्भारतभूभागे यानि
तीर्थानि संति हि ॥ ४५ ॥ तेषु स्नात्वाब्दमेकं त्वं सर्वेषु सुसमाहितः ॥ तेन ते पापशांतिः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ४६ ॥ ॥ श्रीसूत
उवाच ॥ ॥ पर्वकाले तु विप्रेंद्राः समावृत्ते मुनिक्रतौ ॥ महाभीमो रजोवर्षो झंझावातश्च भीषणः ॥ ४७ ॥ प्रादुर्बभूव विप्रेंद्राः पूयरक्तैश्च
वर्षणम् ॥ ततो विष्ठामया वृष्टिर्बल्वलेन कृताप्यभूत् ॥ ४८ ॥ असुरं यज्ञशालायां शूलपाणिमथ क्षणात् ॥ अपश्यद्बलभद्रोऽसौ महाबलपरा
क्रमम् ॥ ४९ ॥ तमालोक्य महादेहं दग्धाद्रिप्रतिमं तदा ॥ प्रतप्तताम्रसंकाशश्मश्रुदंष्ट्रोत्कटाननम् ॥ ५० ॥ चिंतयामास मुसलं रामः परविदा
रणम् ॥ सीरं च दानवहरं गदां दैत्यविदारिणीम् ॥ ५१ ॥ यान्यायुधानि तं रामं चिंतितान्युपतस्थिरे ॥ सीराग्रेण तमाकृष्य बल्वलं खेचरं
तदा ॥ ५२ ॥ मुसलेन निजघ्ने स कुपितो मूर्ध्नि वेगतः ॥ पपात भुवि संक्षुण्णललाटो रक्तमुद्वमन् ॥ ५३ ॥ बल्वलो दीनकथनो गिरिर्वज्रहतो
यथा ॥ स्तुत्वाथ मुनयो रामं प्रोच्चार्य विमलाशिषः ॥ ५४ ॥ अभ्यषिंचन्कुशैस्तोयैर्वृत्रशत्रुं यथा सुराः ॥ मालां ददुर्वैजयन्तीं श्रीमदंबुज
शोभिताम् ॥ ५५ ॥ माधवाय शुभे वस्त्रे भूषणानि शुभानि च ॥ धारयंस्तानि सर्वाणि रौहिणेयो महाबलः ॥५६॥ पुष्पितानोकहोपेतः कैलास
इव पर्वतः ॥ अनुज्ञातोऽथ मुनिभिः सर्वतीर्थेषु स द्विजाः ॥ ५७ ॥ एकमब्दं चरन्सस्नौ नियमाचारसंयुतः ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे कालिंदीभेदनो
बलः ॥ ५८ ॥ समाप्ततीर्थयात्रः सन्पुरीं गन्तुं प्रचक्रमे ॥ ततस्तमोमयीं छायां पृष्ठतोनुगतां कृशाम् ॥ ५९ ॥ अपश्यद्बलदेवोयं महानादविरा

विणीम् ॥ अथ वार्तां स शुश्राव समुद्भूतां तदांबरे ॥ ६० ॥ रामराम महाबाहो रौहिणेय सितप्रभ ॥ तीर्थाभिगमनेनाद्य चरितेन त्वयाऽनघ ॥ ॥ ६१ ॥ न नष्टा ब्रह्महत्या ते निःशेषं रोहिणीसुत ॥ इति वार्तां समाकर्ण्य चिंतयामास वै बलः ॥ ६२ ॥ प्रायश्चित्तं मया चीर्णमेकाब्दं तीर्थसेवया ॥ तथापि ब्रह्महत्या सा न नष्टेति श्रुतं वचः ॥ ६३ ॥ किं कुर्म इति संचिंत्य नैमिषारण्यमभ्यगात् ॥ तत्र गत्वा मुनीनां तन्न्यवेदयदरिंदमः ॥ ६४ ॥ यच्छ्रुतं गगने वाक्यं या च दृष्टा तमोमयी ॥ न्यवेदयत तत्सर्वं मुनीनां रोहिणीसुतः ॥ तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे रामं वाक्यमथाब्रुवन् ॥ ६५ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ यदि राम न नष्टा ते ब्रह्महत्या तु कृत्स्नशः ॥ ६६ ॥ तर्हि गच्छ महाभाग गंधमादनपर्वतम् ॥ महादुःखप्रशमनं महारोगविनाशनम् ॥ ६७ ॥ रामसेतौ महापुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ अस्ति लक्ष्मणतीर्थाख्यं सरः पापविनाशनम् ॥ ६८ ॥ स्नानं कुरुष्व तत्र त्वं तल्लिंगं च नमस्कुरु ॥ निःशेषं तेन नष्टा स्याद्ब्रह्महत्या न संशयः ॥ ६९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तदा रामो गन्धमादनपर्वतम् ॥ गत्वा लक्ष्मणतीर्थं च प्राप्तवान्मुनिपुंगवाः ॥ ७० ॥ स्नात्वा संकल्पपूर्वं तु तत्र तीर्थे हलायुधः ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं धान्यं गाश्च वसुन्धराम् ॥ ७१ ॥ तस्मिन्नवसरे तत्र राममाहाशरीरवाक् ॥ निःशेषं राम नष्टा ते ब्रह्महत्याधुना त्विह ॥ ७२ ॥ संदेहो नात्र कर्तव्यः सुखं याहि पुरीं निजाम् ॥ तच्छ्रुत्वा बलभद्रोऽथ तत्तीर्थं प्रशशंस ह ॥ ७३ ॥ ततस्तत्रत्यतीर्थेषु स्नात्वा सर्वेषु माधवः ॥ धनुष्कोटौ तथा स्नात्वा रामनाथं निषेव्य च ॥ द्वारकां स्वपुरीं प्रायान्नष्टपातकसंचयः ॥ ७४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्राः श्रीलक्ष्मणसरोऽमलम् ॥ ७५ ॥ पुण्यं पवित्रं पापघ्नं ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ ७६ ॥ स याति मुक्तिं विप्रेंद्राः पुनरावृत्तिवर्जिताम् ॥ ७७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये लक्ष्मणतीर्थप्रशंसायां बलभद्रब्रह्महत्याविमोक्षणंनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ लक्ष्मणस्य महातीर्थे ब्रह्महत्याविनाशने ॥ स्नात्वा स्वचित्तशुद्ध्यर्थं जटातीर्थं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ जन्ममृत्युजराक्रांतसंसारातुरचेतसाम् ॥ अज्ञाननाशकं नास्ति जटातीर्थादृते द्विजाः ॥ २ ॥ लोके मुमुक्षवः केचिच्चित्तशुद्धिमभीप्सवः ॥ वाचा पठंति वेदांतांस्तूष्णीन्नानुभवंति ते ॥ ३ ॥ पूर्वपक्षमहाग्राहे सिद्धांतझषसंकुले ॥ वेदांताब्धाविहाज्ञानं मुह्यंति पतिता द्विजाः ॥ ४ ॥ प्रथमं चित्तशुद्ध्यर्थं वेदांतान्संपठंति ये ॥ विवदंते पठित्वा ते कलहं च वितन्वते ॥ ५ ॥ चित्तशुद्धिर्न

१ महाप्रभो—इ० पा० ।

वेदांताद्बहुव्यामोहकारणात् ॥ ततो वयं न वेदांतान्मुनींद्रा बहु मन्महे ॥ ६ ॥ चित्तशुद्धिं यदीच्छध्वं लघूपायेन तापसाः ॥ उद्घोषयामि सर्वेषां
जटातीर्थं निषेवत ॥ ७ ॥ पुरा सर्वोपकारार्थं तीर्थमज्ञाननाशनम् ॥ एतद्विनिर्मितं साक्षाच्छम्भुना गन्धमादने ॥ ८ ॥ निहते रावणे विप्रा जटां
रामस्तु धार्मिकः ॥ क्षालयामास यत्तोये तज्जटातीर्थमुच्यते ॥ ९ ॥ वर्षाणां षष्टिसाहस्रं जाह्नवीजलमज्जनम् ॥ गोदावर्यां सकृत्स्नानं सिंहस्थे च
बृहस्पतौ ॥ १० ॥ तावत्सहस्रस्नानानि सिंहं देवगुरौ गते ॥ गोमत्यां लभ्यते वर्षैस्तज्जटातीर्थदर्शनात् ॥ ११ ॥ जटातीर्थे मनुष्याणां स्नातानां
द्विजपुंगवाः ॥ अन्तःकरणशुद्धिः स्यात्ततोऽज्ञानं विनश्यति ॥ १२ ॥ अज्ञाननाशे ज्ञानं स्यात्ततो मुक्तिमवाप्स्यसि ॥ अखण्डसच्चिदानंदसंपूर्णः
स्यात्ततः परम् ॥ १३ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥ पितुः पुत्रस्य संवादं व्यासस्य च शुकस्य च ॥ १४ ॥ पुरा मुनिवरं कृष्णं भावि
तात्मानमच्युतम् ॥ पारंपर्यविशेषज्ञं सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ॥ प्रणम्य शिरसा व्यासं शुकः पप्रच्छ वै द्विजाः ॥ १५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥
भगवंस्तात सर्वज्ञ ब्रूहि गुह्यमनुत्तमम् ॥ १६ ॥ अन्तःकरणशुद्धिः स्यात्तथाज्ञानविनाशनम् ॥ ज्ञानोदयश्च येन स्यादंते मुक्तिश्च शाश्वती ॥ १७ ॥
तमुपायं वदस्वाद्य स्नेहान्मम महामुने ॥ वेदांताश्चेतिहासाश्च पुराणादीनि कृत्स्नशः ॥ १८ ॥ अधीतानि मया त्वत्तः शोधयंति न मानसम् ॥
अतो मे चित्तशुद्धिः स्याद्यथा तात तथा वद ॥ १९ ॥ इति पृष्टस्तदा व्यासः शुकेन मुनिसत्तमाः ॥ रहस्यं कथयामास येनाविद्या विन
श्यति ॥ २० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शुक वक्ष्यामि ते गुह्यमविद्याग्रन्थिभेदनम् ॥ बुद्धिशुद्धिप्रदं पुंसां जन्मादिभयनाशनम् ॥ २१ ॥
रामसेतौ महापुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ विद्यते पापसंहारि जटातीर्थमिति श्रुतम् ॥ २२ ॥ जटां स्वां शोधयामास यत्र रामो हरिः स्वयम् ॥
रामो दाशरथिः श्रीमांस्तीर्थाय च वरं ददौ ॥ २३ ॥ स्नांति येऽत्र समागत्य जटातीर्थेऽतिपावने ॥ अन्तःकरणशुद्धिश्च तेषां भूयादिति स्म
सः ॥ २४ ॥ विना यज्ञं विना ज्ञानं विना जाप्यमुपोषणम् ॥ स्नानमात्राज्जटातीर्थे बुद्धिशुद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥ २५ ॥ सर्वदानसमं पुण्यं स्नानादत्र
भविष्यति ॥ दुर्गाण्यनेन तरति पुण्यलोकान्समश्नुते ॥ २६ ॥ महत्त्वमश्नुते स्नानाज्जटातीर्थे शुभोदके ॥ जटातीर्थं विना नान्यदंतःकरणशु
द्धये ॥ २७ ॥ विद्यते नियमो वापि जपो वा नान्यदेवता ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ २८ ॥ पवित्राणां पवित्रं च जटातीर्थं
शुकाधुना ॥ सर्वपापप्रशमनं मंगलानां च मंगलम् ॥ २९ ॥ भृगुर्वै वारुणिः पूर्वं वरुणं पितरं शुक ॥ बुद्धिशुद्धिप्रदोपायमपृच्छत्पावनं शुभम् ॥
प्रोवाच वरुणस्तस्मै बुद्धिशुद्धिप्रदं शुभम् ॥ ३० ॥ ॥ वरुण उवाच ॥ ॥ रामसेतौ भृगो पुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ ३१ ॥ स्नानमात्राज्जटा

तीर्थे बुद्धिशुद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ॥ स पितुर्वचनात्सद्यो भृगुर्वै वरुणात्मजः ॥ ३२ ॥ गत्वा स्नात्वा जटातीर्थे बुद्धिशुद्धिमवाप्तवान् ॥ विनष्टाज्ञानसंता
नस्तया शुद्धया तदा भृगुः ॥ ३३ ॥ उत्पन्नाद्वैतविज्ञानः स्वपितुर्वरुणादयम् ॥ अखण्डसच्चिदानंदपूर्णाकारोऽभवच्छुक ॥ ३४ ॥ शंकरांशोऽपि
दुर्वासा जटातीर्थेऽभिषेकतः ॥ मनःशुद्धिमवाप्याशु ब्रह्मानंदमयोऽभवत् ॥ ३५ ॥ दत्तात्रेयोऽपि विष्ण्वंशस्तीर्थेऽस्मिन्नभिषेचनात् ॥ शुद्धांतःक
रणो भूत्वा ब्रह्माकारोऽभवच्छुक ॥ ३६ ॥ इच्छेदज्ञाननाशं यः स स्नायात्तु जटाभिधे ॥ तीर्थे शुद्धतमे पुण्ये सर्वपापविनाशने ॥ ३७ ॥ जटातीर्थं
मतस्त्वं च शुक गच्छ महामते ॥ मनःशुद्धिप्रदे तस्मिन्स्नानं च कुरु पुण्यदे ॥ ३८ ॥ पित्रैवमुक्तो व्यासेन शुकः पुत्रस्तदा द्विजाः ॥
रामसेतुं महापुण्यं गन्धमादनपर्वतम् ॥ ३९ ॥ अगमत्स्नातुकामः सञ्जटातीर्थे विशुद्धिदे ॥ स्नात्वा संकल्पपूर्वं च जटातीर्थे
शुको मुनिः ॥ ४० ॥ मनःशुद्धिमनुप्राप्य तेन चाज्ञाननाशने ॥ स्वस्वरूपं समापन्नः परमानंदरूपकम् ॥ ४१ ॥ ये चाप्यन्ये मनःशुद्धिकामाः
संति द्विजोत्तमाः ॥ जटातीर्थे तु ते सर्वे स्नांतु भक्तिपुरःसरम् ॥ ४२ ॥ अहो जना जटातीर्थे कामधेनुसमे शुभे ॥ विद्यमानेऽपि किं तुच्छे
रमंतेन्यत्र मोहिताः ॥ ४३ ॥ भुक्तिकामो लभेद्भुक्तिं मुक्तिकामस्तु तां लभेत् ॥ स्नानमात्राज्जटातीर्थे सत्यमुक्तं मया द्विजाः ॥ ४४ ॥ वेदानुवच
नात्पुण्याद्यज्ञाद्दानात्तपोव्रतात् ॥ उपवासाज्जपाद्योगान्मनःशुद्धिर्नृणां भवेत् ॥ ४५ ॥ विनाप्येतानि विप्रेंद्रा जटातीर्थेऽतिपावने ॥ स्नानमात्रा
न्मनःशुद्धिर्ब्राह्मणानां ध्रुवं भवेत् ॥ ४६ ॥ जटातीर्थस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ शंकरो वेत्ति तत्तीर्थं हरिर्वेत्ति विधिस्तथा ॥ ४७ ॥
जटातीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ जटातीर्थस्य तीरे यः क्षेत्रपिंडं समाचरेत् ॥ ४८ ॥ गयाश्राद्धसमं पुण्यं तस्य स्यान्नात्र संशयः ॥ जटा
तीर्थे नरः स्नात्वा न पापेन विलिप्यते ॥ दारिद्र्यं न समाप्नोति नेयाच्च नरकार्णवम् ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्रा
जटातीर्थस्य वैभवम् ॥ ५० ॥ यत्र व्याससुतो योगी स्नात्वा पापविमोचने ॥ अवाप्तवान्मनःशुद्धिमद्वैतज्ञानसाधनाम् ॥ ५१ ॥ यस्त्विमं
पठतेऽध्यायं शृणुते वा समाहितः ॥ स विधूयेह पापानि लभते वैष्णवं पदम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां
तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये जटातीर्थप्रशंसायां शुकचित्तशुद्धिवर्णनंनाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ जटा
तीर्थाभिधे तीर्थे सर्वपातकनाशने ॥ स्नानं कृत्वा विशुद्धात्मा लक्ष्मीतीर्थं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ यंयं कामं समुद्दिश्य लक्ष्मीतीर्थे द्विजोत्तमाः ॥
स्नानं समाचरेन्मर्त्यस्तंतं कामं समश्नुते ॥ २ ॥ महादारिद्र्यशमनं महाधान्यसमृद्धिदम् ॥ महादुःखप्रशमनं महासंपद्विवर्धनम् ॥ ३ ॥ अत्र

स्नात्वा धर्मपुत्रो महदैश्वर्यमाप्तवान् ॥ इन्द्रप्रस्थे वसन्पूर्वं श्रीकृष्णेन प्रचोदितः ॥ ४ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ यथैश्वर्यं धर्मपुत्रो लक्ष्मीतीर्थे
निमज्जनात् ॥ आप्तवान्कृष्णवचनात्तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ ५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इन्द्रप्रस्थे पुरा विप्रा धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ न्यवस
न्पांडवाः पंच महाबलपराक्रमाः ॥ ६ ॥ इन्द्रप्रस्थं ययौ कृष्णः कदाचित्तान्निरीक्षितुम् ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य पांडवास्ते समुत्सुकाः ॥ ७ ॥
स्वगृहं प्रापयामासुर्मुदा परमया युताः ॥ कंचित्कालमसौ कृष्णस्तत्रावात्सीत्पुरोत्तमे ॥ ८ ॥ कदाचित्कृष्णमाहूय पूजयित्वा युधिष्ठिरः ॥ पप्रच्छ
पुंडरीकाक्षं वासुदेवं जगत्पतिम् ॥ ९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कृष्णकृष्ण महाप्राज्ञ येन धर्मेण मानवाः ॥ लभंते महदैश्वर्यं तन्नो ब्रूहि
महामते ॥ इत्युक्तो धर्मपुत्रेण कृष्णः प्राह युधिष्ठिरम् ॥ १० ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ धर्मपुत्र महाभाग गन्धमादनपर्वते ॥ ११ ॥ लक्ष्मी
तीर्थमिति ख्यातमस्त्यैश्वर्यैककारणम् ॥ तत्र स्नानं कुरुष्व त्वमैश्वर्यं ते भविष्यति ॥ १२ ॥ तत्र स्नानेन वर्धंते धनधान्यसमृद्धयः ॥ सर्वे
सपत्ना नश्यंति क्षात्रमेषां विवर्द्धते ॥ १३ ॥ तीर्थे सस्नुः पुरा देवा लक्ष्मीनामनि पुण्यदे ॥ अलभन्त्सर्वमैश्वर्यं तेन पुण्येन धर्मज ॥ १४ ॥
असुरांश्च महावीर्यान्समरे जघ्नुरंजसा ॥ मही लक्ष्मीश्च धर्मश्च तत्तीर्थस्नायिनां नृणाम् ॥ १५ ॥ भविष्यंत्यचिरादेव संशयं मा कृथा इह ॥
तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पांडव ॥ १६ ॥ ऐश्वर्यं प्राप्यते यद्वल्लक्ष्मीतीर्थनिमज्जनात् ॥ सर्वपापानि नश्यंति विघ्ना यांति लयं सदा ॥
॥ १७ ॥ व्याधयश्च विनश्यंति लक्ष्मीतीर्थनिषेवणात् ॥ श्रेयः सुविपुलं लोके लभ्यते नात्र संशयः ॥ १८ ॥ स्नानमात्रेण वै लक्ष्म्यास्तीर्थेऽस्मि
न्धर्मनंदन ॥ रंभामप्सरसां श्रेष्ठां लब्धवान[1]वधो नृपः ॥ १९ ॥ स्नात्वात्र तीर्थे पुण्ये तु कुबेरो नरवाहनः ॥ स महापद्ममुख्यानां निधीनां नायकोऽ
भवत् ॥२०॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र लक्ष्मीतीर्थे शुभप्रदे ॥ स्नात्वा वृकोदरमुखैरनुजैरपि संवृतः ॥२१॥ लप्स्यसे महतीं लक्ष्मीं जेष्यसे च रिपूनपि॥
संदेहो नात्र कर्तव्यः पैतृष्वस्रेय धर्मज ॥२२॥ इत्युक्तो धर्मपुत्रोऽयं कृष्णेनाद्भुतदर्शनः ॥ सानुजः प्रययौ शीघ्रं गन्धमादनपर्वतम् ॥२३॥ लक्ष्मी
तीर्थं ततो गत्वा महदैश्वर्यकारणम् ॥ सस्नौ युधिष्ठिरस्तत्र सानुजो नियमान्वितः॥२४॥लक्ष्मीतीर्थस्य तोये स सर्वपातकनाशने ॥ सानुजो मासमेकं
तु सस्नौ नियमपूर्वकम् ॥२५॥ गोभूतिलहिरण्यादीन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ बहून् ॥ सानुजो धर्मपुत्रोऽसाविंद्रप्रस्थं ययौ ततः ॥ २६ ॥ राजसूयक्रतुं

१ नलकूबर–इ० पा० ।

कर्तुं तत एच्छद्युधिष्ठिरः ॥ कृष्णं समाह्वयामास यियक्षुर्धर्मनंदनः ॥ २७ ॥ कृष्णो धर्मजदूतेन समाहूतः ससंभ्रमः ॥ चतुर्भिरश्वैः संयुक्तं रथमा
रुह्य वेगिनम् ॥ २८ ॥ सत्यभामासहचर इंद्रप्रस्थं समाययौ ॥ तमागतं समालोक्य प्रमोदाद्धर्मनंदनः ॥ २९ ॥ न्यवेदयत्स कृष्णाय राजसूयोद्यमं
तदा ॥ अन्वमन्यत कृष्णोपि तथैव क्रियतामिति ॥ ३० ॥ वाक्यं च युक्तिसंयुक्तं धर्मपुत्रमभाषत ॥ पैतृष्वस्रेय धर्मात्मञ्छृणु पथ्यं वचो मम ॥
॥ ३१ ॥ दुष्करो राजसूयोऽयं सर्वैरपि महीश्वरैः ॥ अनेकशतपादातरथकुंजरवाजिमान् ॥ ३२ ॥ महीपतिरिमं यज्ञं कर्तुमर्हति नेतरः ॥ दिशो
दश विजेतव्याः प्रथमं बलिना त्वया ॥ ३३ ॥ पराजितेभ्यः शत्रुभ्यो गृहीत्वा करमुत्तमम् ॥ तेन कांचनजातेन कर्तव्योऽयं क्रतूत्तमः ॥ ३४ ॥
रोचये युक्तिविदहं न हि त्वां भीषयामि भोः ॥ अतः क्रतुसमारंभात्पूर्वं दिग्विजयं कुरु ॥ ३५ ॥ ततो धर्मात्मजः श्रुत्वा कृष्णस्य वचनं हितम् ॥
प्रशंसन्देवकीपुत्रमाजुहाव निजानुजान् ॥ ३६ ॥ आहूय चतुरो भ्रातॄन्धर्मजः प्राह हर्षयन् ॥ अयि भीम महाबाहो बहुवीर्य धनंजय ॥ ३७ ॥
यमौ च सुकुमारांगौ शत्रुसंहारदीक्षितौ ॥ चिकीर्षामि महायज्ञं राजसूयमनुत्तमम् ॥ ३८ ॥ स च सर्वान्रणे जित्वा कर्तव्यः पृथिवीपतीन् ॥ अतो
विजेतुं भूपालांश्चत्वारोऽपि ससैनिकाः ॥ ३९ ॥ दिशश्चतस्रो गच्छंतु भवंतो वीर्यवत्तराः ॥ युष्माभिराहृतैर्द्रव्यैः करिष्यामि महाक्रतुम् ॥ ४० ॥
इत्युक्ताः सादरं सर्वे वृकोदरमुखास्तदा ॥ प्रसन्नवदना भूत्वा धर्मपुत्रानुजाः पुरात् ॥ ४१ ॥ राज्ञां जयाय सर्वासु निर्ययुर्दिक्षु पांडवाः ॥ ते सर्वे नृप
तीञ्जित्वा चतुर्दिक्षु स्थितान्बहून् ॥ ४२ ॥ स्ववशे स्थापयित्वा तान्नृपतीन्पांडुनंदनाः ॥ तैर्दत्तं बहुधा द्रव्यमसंख्यातमनुत्तमम् ॥ ४३ ॥ आदाय
स्वपुरं तूर्णमाययुः कृष्णसंश्रयाः ॥ भीमः समाययौ तत्र महाबलपराक्रमः ॥ ४४ ॥ शतभारसुवर्णानि समादाय पुरोत्तमम् ॥ सहस्रं भारमादाय
सुवर्णानां ततोऽर्जुनः ॥ ४५ ॥ शक्रप्रस्थं समायातो महाबलपराक्रमः ॥ शतभारं सुवर्णानां प्रगृह्य नकुलस्तथा ॥ ४६ ॥ समागतो महातेजाः
शक्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ दत्तान्विभीषणेनाथ स्वर्णतालांश्चतुर्दश ॥ ४७ ॥ दाक्षिणात्यमहीपानां गृहीत्वा धनसंचयम् ॥ सहदेवोपि सहसा समा
यातो निजां पुरीम् ॥ ४८ ॥ लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिशतान्यपि ॥ सुवर्णानि ददौ कृष्णो धर्मपुत्राय यादवः ॥ ४९ ॥ स्वानुजैराहृतैरेवमसं
ख्यातैर्महाधनैः ॥ कृष्णदत्तैरसंख्यातैर्धनैरपि युधिष्ठिरः ॥ ५० ॥ कृष्णाश्रयोऽयजद्विप्रा राजसूयेन पांडवः ॥ तस्मिन्यागे ददौ द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यो
यथेष्टतः ॥ ५१ ॥ अन्नानि प्रददौ तत्र ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ॥ वस्त्राणि गाश्च भूमिं च भूषणानि ददौ तथा ॥ ५२ ॥ अर्थिनः परितुष्यंति

१ महामतिः–इ० पा० ।

यावता कांचनादिना ॥ ततोपि द्विगुणं तेभ्यो दापयामास धर्मजः ॥ ५३ ॥ इयंति दत्तान्यर्थिभ्यो धनानि विविधान्यपि ॥ इतीयत्तां परिच्छेतुं
न शक्ता ब्रह्मकोटयः ॥ ५४ ॥ अर्थिभिर्दीयमानानि दृष्ट्वा तत्र धनानि वै ॥ सर्वस्वमप्यहो राज्ञा दत्तमित्यब्रवीज्जनः ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वा कोशांस्तथा
नंताननंतमणिकांचनान् ॥ ५६ ॥ स्वल्पं हि दत्तमर्थिभ्य इत्यवोचञ्जनास्तदा ॥ इष्ट्वैवं राजसूयेन धर्मपुत्रः सहानुजः ॥ ५७ ॥ बहुवित्तसमृद्धः
सत्रेमे तत्र पुरोत्तमे ॥ लक्ष्मीतीर्थस्य माहात्म्याद्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५८ ॥ लेभे सर्वमिदं विप्रा अहो तीर्थस्य वैभवम् ॥ इदं तीर्थं महापुण्यं महा
दारिद्र्यनाशनम् ॥ ५९ ॥ धनधान्यप्रदं पुंसां महापातकनाशनम् ॥ महानरकसंहर्तृ महादुःखनिवर्तकम् ॥ ६० ॥ मोक्षदं स्वर्गदं नित्यं महाऋण
विमोचनम् ॥ सुकलत्रप्रदं पुंसां सुपुत्रप्रदमेव च ॥ ६१ ॥ एतत्तीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ एतद्वः कथितं विप्रा लक्ष्मीतीर्थस्य वैभवम्
॥ ६२ ॥ दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं सर्वाभीष्टप्रसाधकम् ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुते वा सभक्तिकम् ॥ ६३ ॥ धनधान्यसमृद्धः स्यात्स नरो नास्ति
संशयः ॥ भुक्त्वेह सकलान्भोगान्देहांते मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमा
हात्म्ये लक्ष्मीतीर्थप्रशंसायां धर्मपुत्रनिरतिशयसंपदवाप्तिवर्णनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ लक्ष्मीतीर्थे शुभे
पुंसां सर्वैश्वर्यैककारणे ॥ स्नात्वा नरस्ततो गच्छेदग्नितीर्थं द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥ अग्नितीर्थं महापुण्यं महापातकनाशनम् ॥ तीर्थानामुत्तमं तीर्थं
सर्वाभीष्टैकसाधनम् ॥ तत्र स्नायान्नरो भक्त्या स्वपापपरिशुद्धये ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ अग्नितीर्थमितिख्यातिः कथं तस्य मुनीश्वर ॥
॥ ३ ॥ कुत्रेदमग्नितीर्थं च कीदृशं तस्य वैभवम् ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ सम्यक्पृष्टं हि युष्मा
भिः शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥ पुरा हि राघवो हत्वा रावणं सपरिच्छदम् ॥ ५ ॥ स्थापयित्वा तु लंकायां भर्तारं च बिभीषणम् ॥ सीतासौमित्रिसं
युक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ ६ ॥ सिद्धचारणगंधर्वैर्देवैरप्सरसां गणैः ॥ स्तूयमानो मुनिगणैः सत्याशीस्तीर्थकौतुकी ॥ ७ ॥ धारयँल्लीलया
चापं रामोऽसह्यपराक्रमः ॥ आत्मनः शुद्धिमाधातुं जानकीं शोधितुं तथा ॥ ८ ॥ इंद्रादिदेववृन्दैश्च मुनिभिः पितृभिस्तथा ॥ बिभीषणेन सहितः
सर्वैरपि च वानरैः ॥ ९ ॥ आययौ सेतुमार्गेण गंधमादनपर्वतम् ॥ लक्ष्मीतीर्थतटे स्थित्वा जानकीशोधनाय सः ॥ १० ॥ अग्निमावाहयामास
देवर्षिपितृसन्निधौ ॥ अथोत्तस्थौ महांभोधेर्लक्ष्मीतीर्थाद्विदूरतः ॥ ११ ॥ पश्यत्सु सर्वलोकेषु लिहन्नंभांसि पावकः ॥ आताम्रलोचनः पीतः पीत

१ त्यक्ताशीस्तीर्थकोविदैः इ० पा० ।

वासा धनुर्धरः ॥ १२ ॥ सप्तभिश्चैव जिह्वाभिर्लेलिहानो दिशो दश ॥ दृष्ट्वा रघुपतिं शूरं लीलामानुषरूपिणम् ॥ १३ ॥ जगाद वचनं रम्यं जानकीशुद्धिकारणात् ॥ रामराम महाबाहो राक्षसानां भयावह ॥ १४ ॥ पातिव्रत्येन जानक्या रावणं हतवान्भवान् ॥ सत्यंसत्यं पुनः सत्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ १५ ॥ कमलेयं जगन्माता लीलामानुषविग्रहा ॥ देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी ॥ १६ ॥ विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुम् ॥ यदायदा जगत्स्वामिन्देवदेव जनार्दन ॥ १७ ॥ अवतारान्करोषि त्वं तदेयं त्वत्सहायिनी ॥ यदा त्वं भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणी त्वियम् ॥ १८ ॥ अधुना जानकी जाता भवित्री रुक्मिणी ततः ॥ अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषा सहायिनी ॥ १९ ॥ तस्मान्मद्वचनादेनां प्रतिगृह्णीष्व राघव ॥ पावकस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा देवा महर्षयः ॥ २० ॥ विद्याधराश्च गंधर्वा मानवाः पन्नगास्तथा ॥ अन्ये च भूतनिवहा रामं दशरथात्मजम् ॥ २१ ॥ जानकीं मैथिलीं चैव प्रशशंसुः पुनःपुनः ॥ रामोऽग्निवचनात्सीतां प्रतिजग्राह निर्मलाम् ॥ २२ ॥ एवं सीताविशुद्ध्यर्थं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ आवाहने कृते वह्निर्लक्ष्मीतीर्थाद्विदूरतः ॥ २३ ॥ यतः प्रदेशादुत्तस्थावबुधेर्द्विजसत्तमाः ॥ अग्नितीर्थं विजानीत तं प्रदेशमनुत्तमम् ॥ २४ ॥ ततो विनिर्गमादग्नेरग्नितीर्थमितीर्यते ॥ अत्र स्नात्वा नरो भक्त्या वह्नेस्तीर्थे विमुक्तिदे ॥ २५ ॥ उपोष्य वेदविदुषो ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥ तेभ्यो वस्त्रं धनं भूमिं दद्यात्कन्यां च भूषिताम् ॥ २६ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ अग्नितीर्थस्य कूलेस्मिन्नन्नदानं विशिष्यते ॥ २७ ॥ अग्नितीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ दुष्पण्योपि महापापो यत्र स्नानात्पिशाचताम् ॥ २८ ॥ परित्यज्य महाघोरां दिव्यं रूपमवाप्तवान् ॥ पशुमान्नाम वैश्योऽभूत्पुरा पाटलिपुत्रके ॥ २९ ॥ स वै धर्मपरो नित्यं ब्राह्मणाराधने रतः ॥ कृषिं निरंतरं कुर्वन्गोरक्षां चैव सर्वदा ॥ ३० ॥ पण्यवीथ्यां च विक्रीणन्कांचनादीनि धर्मतः ॥ पशुमन्नामधेयस्य वणिक्छ्रेष्ठस्य तस्य वै ॥ ३१ ॥ बभूव भार्यात्रितयं पतिशुश्रूषणे रतम् ॥ ज्येष्ठा त्रीन्सुषुवे पुत्रान्वैश्यवंशविवर्द्धनान् ॥ ३२ ॥ सुपण्यं पण्यवंतं च चारुपण्यं तथैव च ॥ मध्यमा सुषुवे पुत्रौ सुकोशबहुकोशकौ ॥ ३३ ॥ तृतीयायां त्रयः पुत्रास्तस्य वैश्यस्य जज्ञिरे ॥ महापण्यो महाकोशो दुष्पण्य इति विश्रुताः ॥ ३४ ॥ एवं पशुमतस्तस्य वैश्यस्य द्विजसत्तमाः ॥ बभूवुरष्टौ तनयास्तासु स्त्रीषु तिसृष्वपि ॥ ३५ ॥ ते सुपण्यमुखाः सर्वे पुत्रा ववृधिरे क्रमात् ॥ धूलिकेलिं वितन्वंतः पितरौ तोषयंति ते ॥ ३६ ॥ पंचहायनतां प्राप्ताः क्रमात्ते वैश्यनंदनाः ॥ पशुमानपि वैश्येंद्रः सर्वानपि च तान्सुतान् ॥ ३७ ॥ बाल्यमारभ्य सततं

१ जिष्णोः—इ० पा० । २ पाटलपट्टणे—इ० पा० ।

स्वकृत्येषु व्यशिक्षयत् ॥ कृषिगोत्राणवाणिज्यकर्मसु क्रमशिक्षिताः ॥ ३८ ॥ सुपण्यमुख्याः सप्तैव पितृवाक्यमशृण्वत ॥ पशुमान्वक्ति यत्कार्यं तत्क्ष णान्निरवर्तयन्॥३९॥नैपुण्यं प्रापुरत्यंतं ते सुवर्णक्रियास्वपि॥ दुष्पण्यस्त्वष्टमः पुत्रो बाल्यमारभ्य संततम्॥४०॥ दुर्मार्गनिरतो भूत्वा नाशृणोत्पितृभा षितम्॥धूलिकेलिं समारभ्य दुर्मार्गनिरतोऽभवत्॥४१॥स बाल एव सन्पुत्रो बालानन्यानबाधत॥दुष्कर्मनिरतं दृष्ट्वा तं पिता पशुमांस्तथा॥४२॥उपेक्षा मेव कृतवान्बालिशोऽयमितीरयन् ॥ अथाष्टावपि वैश्यस्य प्रापुर्यौवनमात्मजाः॥४३॥ ततोऽयमष्टमः पुत्रो दुष्पण्यो बलिनां वरः ॥ गृहीत्वा पाणिषु गलेबालान्नगरवर्तिनः ॥ ४४ ॥ निचिक्षेप स कूपेषु सरित्सु च सरःस्वपि ॥ न कोऽपि तस्य जानाति दुश्चरित्रमिदं जनः ॥ ४५ ॥ यावन्म्रियंते ते बालास्तावन्निक्षिप्तवाञ्जले ॥ तेषां मृतानां बालानां पितरो मातरस्तथा ॥४६॥ गवेषयंति तान्सर्वान्नगरेषु हि सर्वशः ॥ तान् दृष्ट्वा च मृतान्पुत्रान्के वलं प्रारुदञ्जनाः ॥ ४७ ॥ जलेष्वथ शवान्दृष्ट्वा जनाश्चक्रुर्यथोचितम् ॥ एवं प्रतिदिनं बालान्दुष्पण्यो मारयन्पुरे ॥ ४८ ॥ जनैरप्यपरिज्ञातश्चिर मेवमवर्तत ॥ म्रियमाणेषु बालेषु वैश्यपुत्रस्य कर्मणा ॥ ४९ ॥ प्रजानां वृद्धिराहित्याच्छून्यप्रायमभूत्पुरम् ॥ ततः समेत्य पौरास्तद्वृत्तं राज्ञे न्यवेद यन् ॥ ५० ॥ श्रुत्वा नृपस्तद्वचनमाहूय ग्रामपालकान् ॥ कारणं बालमरणे चिंत्यतामिति सोऽन्वशात् ॥ ५१ ॥ ग्रामपालास्तथेत्युक्त्वा तत्र तत्र व्यवस्थिताः ॥ सम्यग्गवेषयामासुः कारणं बालमारणे ॥ ५२ ॥ ते वै गवेषयंतोऽपि नाविंदन्बालमारकम् ॥ ते पुनर्नृपमासाद्य भीता वाक्यमथाब्रु वन् ॥ ५३ ॥ गवेषयंतोऽपि वयं तन्न विंदामहे नृप ॥ यो बालान्नगरे स्थित्वा संततं मारयत्यपि ॥ ५४ ॥ पुनश्च नागराः सर्वे राजानं प्राप्य दुःखिताः ॥ पुनः प्रजानां मरणमब्रुवन्बाष्पसंकुलाः ॥ ५५ ॥ राजा तत्कारणाज्ञानात्तूष्णीमास्ते विचिंत्य तु ॥ कदाचिद्वैश्यपुत्रोयं पंचभिर्बा लकैः सह ॥ ५६ ॥ तटाकांतिकमापेदे पंकजाहरणच्छलात् ॥ बलाद्गृहीत्वा तान्बालान्दुष्पण्यः क्रोशतस्तदा ॥ ५७ ॥ क्रूरात्मा मज्जयामास कंठ दघ्ने सरोजले ॥ मृतान्मत्वा च ताञ्छीघ्रं दुष्पण्यः स्वगृहं ययौ ॥ ५८ ॥ पञ्चानां पितरस्तेषां मार्गयंतः सुतान्पुरे ॥ तेषु वै मार्गमाणेषु पंच तेना तिबालकाः ॥ ५९ ॥ निक्षिप्ता अपि तोयेषु नाम्रियंत यदृच्छया ॥ ते शनैः कूलमासाद्य पंचापि क्लिन्नमौलयः ॥ ६० ॥ अशक्ता नगरं गंतुं बाल्यात्तत्रैव बभ्रमुः ॥ दूरादुच्चार्यमाणानि स्वनामानि स्वबंधुभिः ॥ ६१ ॥ श्रुत्वा पंचापि ते बालाः प्रतिशब्दमकुर्वत ॥ ततस्तत्पितरः श्रुत्वा तत्रागत्य सरस्तटे ॥ ६२ ॥ पुत्रान्दृष्ट्वा तु सप्राणान्प्रहर्षमतुलं गताः ॥ किमेतदिति पित्राद्यैः पृष्टास्ते बालकास्तदा ॥ ६३ ॥ दुष्पण्यस्याथ दुष्कृत्यं बन्धुभ्यस्ते न्यवेदयन् ॥ ततो विदितवृत्तांता राजानं प्राप्य नागराः ॥ ६४ ॥ पंचभिः कथितं वृत्तं दुष्पण्यस्य न्यवेदयन् ॥ ततो राजा

समाहूय पशुमंतं वणिग्वरम् ॥ पौरेष्वपि च शृण्वत्सु वाक्यमेतदभाषत ॥ ६५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ दुष्पण्यनाम्ना पशुमन्बहुप्रजमिदं पुरम् ॥ ६६ ॥ शून्यप्रायं कृतं पश्य त्वत्पुत्रेण दुरात्मना ॥ इदानीं बालिशानेतान्मज्जयामास वै जले ॥ ६७ ॥ यदृच्छया च सप्राणाः पुनरप्या गताः पुरम् ॥ अस्मिन्नित्थं गते कार्ये किं कर्तव्यं वदाधुना ॥ ६८ ॥ अद्य त्वामेव पृच्छामि यतस्त्वं धर्मतत्परः ॥ इत्युक्तः पशुमान्राज्ञा धर्मज्ञो युक्तमब्रवीत् ॥ ६९ ॥ ॥ पशुमानुवाच ॥ ॥ पुरं निःशेषितं येन वधमेवायमर्हति ॥ न ह्यत्र विषये किंचित्प्रष्टव्यं विद्यते नृप ॥ ७० ॥ न ह्ययं मम पुत्रः स्याच्छत्रुरेवातिपापकृत् ॥ न ह्यस्य निष्कृतिं पश्ये येन निःशेषितं पुरम् ॥ ७१ ॥ वध्यतामेव दुष्टात्मा सत्यमेव ब्रवीम्यहम् ॥ श्रुत्वा पशुमतो वाक्यं नागराः सर्व एव हि ॥ ७२ ॥ वणिग्वरं श्लाघमाना राजानमिदमूचिरे ॥ न वध्यतामयं दुष्टस्तूष्णीं निर्वास्यतां पुरात् ॥ ७३ ॥ ततः स राजा दुष्पण्यं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ अस्माद्देशाद्व्रवाञ्छीघ्रं दुष्टात्मन्गच्छ सांप्रतम् ॥ ७४ ॥ यदि तिष्ठेस्त्वमत्रैव दण्डयेयं वधेन वै ॥ इति राज्ञा विनिर्भर्त्स्य दूतैर्निर्वासितः पुरात् ॥ ७५ ॥ दुष्पण्यस्त्वथ तं देशं परित्यज्य भयान्वितः ॥ मुनिमंडलसंबाधं वनमेव ययौ तदा ॥ ७६ ॥ तत्राप्येकं मुनिसुतं स तोयेषु न्यमज्जयत् ॥ केल्यर्थमागता दृष्ट्वा मुनिपुत्रा मृतं शिशुम् ॥ ७७ ॥ तत्पित्रे कथयामासुरभ्येत्य भृशदुःखिताः ॥ तत उग्रश्रवाः श्रुत्वा तेभ्यः पुत्रं जले मृतम् ॥ ७८ ॥ तपोमहिम्ना दुष्पण्यचरितं तदमन्यत ॥ उग्रश्रवाः शशापैनं दुष्पण्यं वैश्यनंदनम् ॥ ७९ ॥ ॥ उग्रश्रवा उवाच ॥ ॥ मत्सुतं पयसि क्षिप्य यत्त्वं मारितवानसि ॥ तवापि मरणं भूयाज्जल एव निमज्जनात् ॥ ८० ॥ मृतश्च सुचिरं कालं पिशाचस्त्वं भविष्यसि ॥ इति शापे श्रुते सद्यो दुष्पण्यः खिन्नमानसः ॥ ८१ ॥ तद्वै वनं परित्यज्य घोरमन्यद्वनं ययौ ॥ सिंहादिक्रूरसत्वाढ्यं तस्मिन्प्राप्ते वनांतरम् ॥ ८२ ॥ पांसुवर्षं महद्वर्षन्वृक्षानामोटयन्मुहुः ॥ वज्रघातसमस्पर्शो ववौ झंझानिलो महान् ॥ ८३ ॥ वेगेन गात्रं भिंदन्ती वृष्टिश्चासीत्सुदुःसहा ॥ तद्दृष्ट्वा स तु दुष्पण्यश्चिंतयन्भृशदुःखितः ॥ ८४ ॥ मृतं शुष्कं महाकायं गजमेकमपश्यत ॥ महावातं महावर्षं तदा सोढुमशक्नुवन् ॥ ८५ ॥ गजास्यविवरेणैव विवेशोदरगह्वरम् ॥ तस्मिन्प्रविष्टमात्रे तु वृष्टिरासीत्सुभूयसी ॥ ८६ ॥ ततो वर्षजलैः सर्वैः प्रवाहः सुमहानभूत् ॥ स प्रवाहो वने तस्मिन्नदी काचिदजायत ॥ ८७ ॥ अथ तैर्वर्षसलिलैः स गजः पूरितोदरः ॥ प्लवमानो महापूरे नीरंध्रः समजायत ॥ ८८ ॥ ततो निर्विवरस्यास्य जलपूर्णोदरस्य च ॥ गजस्य जठरात्सोऽयं निर्गंतुं न शशाक ह ॥ ८९ ॥ ततश्च वृष्टितोयानां प्रवाहो भीमवेगवान् ॥ उदरस्थितदुष्पण्यं समुद्रं प्रापयद्गजम् ॥ ९० ॥ दुष्पण्यः

सलिले मग्नः क्षणात्प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ मृत एव स दुष्पण्यः पिशाचत्वमवाप्तवान् ॥ ९१ ॥ पीडितः क्षुत्पिपासाभ्यां दुर्गमं वनमाश्रितः ॥ घोरेषु घर्मकालेषु समाक्रोशन्भयानकम् ॥ ९२ ॥ अतिष्ठद्दहनेऽरण्ये दुःखान्यनुभवन्बहु ॥ कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥ ९३ ॥ स पिशाचो महादुःखी न्यवसद्घोरकानने ॥ वनाद्वनांतरं धावन्देशाद्देशांतरं तथा ॥ ९४ ॥ सर्वत्रानुभवन्दुःखमाययौ दण्डकान्क्रमात् ॥ अगस्त्यादाश्रमात्पुण्यान्नातिदूरे स संचरन् ॥ ९५ ॥ नदन्भैरवनादं च वाक्यमुच्चैरभाषत ॥ भोभोस्तपोधनाः सर्वे शृणुध्वं मामकं वचः ॥ ९६ ॥ भवन्तो हि कृपावन्तः सर्वभूतहिते रताः ॥ कृपादृष्ट्यानुगृह्णीत मां दुःखैरतिपीडितम् ॥ ९७ ॥ पुरा दुष्पण्यनामाहं वैश्यः पाटलिपुत्रके[1] ॥ पुत्रः पशुमतश्चापि बहून्बालानमारयम् ॥ ९८ ॥ ततो विवासितो राज्ञा तस्माद्देशाद्वनं गतः ॥ अमारयं जले पुत्रं तत्रोग्रश्रवसो मुनेः ॥ ९९ ॥ स मुनिर्दत्तवान्छापं ममापि मरणं जले ॥ पिशाचतां च मे घोरां दत्तवान्दुःखभूयसीम् ॥ १०० ॥ कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतान्यपि ॥ पिशाचतानुभूतेयं शून्यकाननभूमिषु ॥ १०१ ॥ नाहं सोढुं समर्थोऽस्मि पिपासां क्षुधमेव च ॥ रक्षध्वं कृपया यूयमतो मां बहुदुःखिनम् ॥ १०२ ॥ यथा मुच्येय पैशाच्यात्तथा कुरुत तापसाः ॥ इति श्रुत्वा पिशाचस्य वचनं ते तपोधनाः ॥ लोपामुद्रासहचरमूचिरे कुम्भसंभवम् ॥ ३ ॥ ॥ तापसा ऊचुः ॥ ॥ पिशाचस्यास्य भगवन्ब्रूहि निष्कृतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥ एवंविधानां पापानां[2] त्वं समर्थो हि रक्षणे ॥ तेषामगस्त्यः श्रुतवान्कृपया परया युतः ॥ प्रियशिष्यं समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ सुतीक्ष्ण गच्छ त्वरितं पर्वतं गंधमादनम् ॥ ६ ॥ तत्राग्नितीर्थं सुमहद्विद्यते पापनाशनम् ॥ पिशाचमोक्षणार्थाय तत्र स्नाहि महामते ॥ ७ ॥ पिशाचार्थं त्वयि स्नाते तत्र संकल्पपूर्वकम् ॥ पिशाचभावमुन्मुच्य दिव्यतामेष यास्यति ॥ ८ ॥ निष्कृतिं नास्य पश्यामि विना तत्तीर्थसेवनात् ॥ अतः सुतीक्ष्ण कृपया रक्षस्वैनं पिशाचकम् ॥ ९ ॥ अगस्त्येनैवमुक्तस्तु सुतीक्ष्णो गन्धमादनम् ॥ प्राप्याग्नितीर्थे संकल्प्य पिशाचार्थं कृपानिधिः ॥ ११० ॥ सस्नौ तत्र[3] पिशाचार्थं नियमेन दिनत्रयम् ॥ रामनाथादिकं सेव्य तत्तीर्थं प्रतिगृह्य च ॥ ११ ॥ स्वाश्रमं प्रति गत्वाथ सुतीक्ष्णो विप्रसत्तमः ॥ तत्तीर्थप्रोक्षणात्सद्यः स विसृज्य पिशाचताम् ॥ १२ ॥ वैभवात्तस्य तीर्थस्य सद्यो दिव्यत्वमाप्तवान् ॥ विमानवरमारूढो दिव्यस्त्रीपरिवारितः ॥ १३ ॥ सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च तथान्यांश्च तपोधनान् ॥ पुनःपुनर्नमस्कृत्य तांश्चामंत्र्य प्रहर्षितः ॥ १४ ॥ स्वर्गमेवारुहत्तूर्णं देवैरपि स पूजितः ॥

१ पाटलपट्टणे–इ० पा० । २ लोकानाम्–इ० पा० । ३ नीत्र पापस्य–इ० पा० ।

अग्नितीर्थस्य माहात्म्याद्दुष्पण्यो वैश्यनंदनः ॥ १५ ॥ पैशाच्यं शापजं त्यक्त्वा दिव्यतामित्थमाप्तवान् ॥ एवं वः कथितं विप्रा अग्नितीर्थस्य
वैभवम् ॥ १६ ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा सभक्तिकम् ॥ पिशाचमोक्षणाख्यानं मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १७ ॥ इह भुक्त्वा महाभोगान्परत्रापि
सुखं लभेत् ॥ ११८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्येऽग्नितीर्थप्रशंसायां दुष्पण्यपैशाच्यमो
क्षणंनाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अग्नितीर्थाभिधे तीर्थे सर्वपातकनाशने ॥ स्नानं कृत्वा विशुद्धात्मा चक्रतीर्थं ततो
व्रजेत् ॥ १ ॥ यंयं कामं समुद्दिश्य चक्रतीर्थे द्विजोत्तमाः ॥ स्नानं समाचरेन्मर्त्यस्तंतं कामं समश्नुते ॥ २ ॥ पुराहिर्बुध्न्यनामा तु महर्षिः संशित
व्रतः ॥ सुदर्शनमुपास्तास्मिंस्तपस्वी गंधमादने ॥ ३ ॥ तपस्यंतं मुनिं तत्र राक्षसा घोररूपिणः ॥ अबाधंत सदा विप्रास्तपोविघ्नैकतत्पराः ॥
॥ ४ ॥ सुदर्शनं तदागत्य भक्तरक्षणवांछया ॥ यातुधानान्बाधमानान्व्यवधीर्लीलया पुरा ॥ ५ ॥ तदाप्रभृति तच्चक्रं भक्तप्रार्थनया द्विजाः ॥ अहि
र्बुध्न्यकृते तीर्थे सन्निधानं सदाऽकरोत् ॥ ६ ॥ तदाप्रभृति तत्तीर्थं चक्रतीर्थमितीर्यते ॥ सुदर्शनप्रसादेन तत्र तीर्थे निमज्जनात् ॥ ७ ॥ रक्षःपिशाचा
दिकृता पीडा नास्त्येव कर्हिचित् ॥ स्नात्वास्मिन्पावने तीर्थे छिन्नपाणिः पुरा रविः ॥ स हिरण्मयौ पाणी लब्धवांस्तीर्थवैभवात् ॥ ८ ॥ ॥
॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ छिन्नपाणिः कथमभूदादित्यः सूतनंदन ॥ यथा च लब्धवान्पाणी सौवर्णौ तद्वदस्व नः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ इंद्रा
दयः सुराः पूर्वं संततं दैत्यपीडिताः ॥ १० ॥ किं कुर्म इति संचिन्त्य संभूय सममंत्रयन् ॥ बृहस्पतिं पुरस्कृत्य मंत्रयित्वा चिरं सुराः ॥ ११ ॥ सुरा
साहं पुरोधाय धाम स्वायंभुवं ययुः ॥ ते ब्रह्माणं समासाद्य दृष्ट्वा स्तुत्वा च भक्तितः ॥ १२ ॥ ततो व्यजिज्ञपंस्तस्मै स्वेषामागमकारणम् ॥
॥ ॥ सुरा ऊचुः ॥ ॥ भगवन्भारतीनाथ दैत्या ह्यस्मान्बलोत्कटाः ॥ १३ ॥ बाधंते सततं देव तत्र ब्रूहि प्रतिक्रियाम् ॥ इत्युक्तः स सुरैर्ब्रह्मा
तानाह कृपया वचः ॥ १४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ माभैष्ट यूयं विबुधास्तत्रोपायं ब्रवीम्यहम् ॥ माहेश्वरं महायज्ञमसुराणां विनाशनम् ॥
॥ १५ ॥ प्रारभध्वं सुरा यूयं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ अयं च दैवतैः सर्वैर्विधिलोभं विना कृतः ॥ १६ ॥ माहेश्वरो महायज्ञः क्रियतां गंधमादने ॥
यदि ह्यन्यत्र तं यज्ञं कुर्युस्तद्विबुधर्षभाः ॥ १७ ॥ यज्ञविघ्नं तदा कुर्युर्दुरात्मानः सुरद्विषः ॥ क्रियते यद्ययं यज्ञो गंधमादनपर्वते ॥ १८ ॥ सुद
र्शनप्रसादेन नैव विघ्नो भवेत्तदा ॥ अहिर्बुध्न्याभिधानस्य महर्षेर्गंधमादने ॥ १९ ॥ अनुग्रहाय तत्तीर्थे सन्निधत्ते सुदर्शनम् ॥ अतः कुरुध्वं भो

१ समाहितः—इ० पा० । २ भवन्तः—इति शेषः । भवन्तः कुर्युः—इति संबंधः ।

यूयं तं यज्ञं गंधमादने ॥ २० ॥ नातिदूरे चक्रतीर्थादसुराणां विनाशकम् ॥ ततस्ते ब्रह्मवचसा सहसा गंधमादनम् ॥ २१ ॥ बृहस्पतिं पुरकृत्य
जग्मुर्यज्ञचिकीर्षया ॥ ते प्रणम्य महात्मानमहिर्बुध्न्यं मुनीश्वरम् ॥२२॥ अकल्पयन्यज्ञवाटन्नातिदूरे तदाश्रमात् ॥ यज्ञकर्मसु निष्णातैः सहितास्ते
तपोधनैः ॥ २३ ॥ इष्टिमारेभिरे देवा असुराणां विनाशिनीम् ॥ तस्मिन्कर्मणि होतासीत्स्वयमेव बृहस्पतिः ॥ २४ ॥ बभूव मैत्रावरुणो जयंतः
पाकशासनिः ॥ अच्छावाको बभूवात्र वसूनामष्टमो वसुः ॥ २५ ॥ ग्रा[1]वस्तुदभवत्तत्र शक्तिपुत्रः पराशरः ॥ अष्टावक्रो महातेजा अध्वर्युधुरमूढवान् ॥
॥ २६ ॥ तत्र प्रतिप्रस्थाताभूद्विश्वामित्रो महामुनिः ॥ नेष्टा बभूव वरुण उन्नेता च धनेश्वरः ॥ २७ ॥ ब्रह्मा बभूव सविता यज्ञस्यार्धधुरं वहन् ॥
बभूव ब्राह्मणाच्छंसी वसिष्ठो ब्रह्मणोत्तमः ॥ २८ ॥ आग्नीध्रोऽभूच्छुनःशेपः पोता जातश्च पावकः ॥ उद्गाता वायुरभवत्प्रस्तोता च परेतराट् ॥
॥ २९ ॥ प्रतिहर्ता तु तत्रासीदगस्त्यः कुंभसंभवः ॥ सुब्रह्मण्यो मधुच्छंदा विश्वामित्रात्मजो महान् ॥ ३० ॥ यजमानः स्वयमभूद्देवराजः पुरंदरः ॥
उपद्रष्टा बभूवात्र व्यासपुत्रः शुको मुनिः ॥ ३१ ॥ ततस्ते ऋत्विजः सर्वे देवराजं पुरंदरम् ॥ विधिवद्दीक्षयांचक्रुस्तत्र माहेश्वरे क्रतौ ॥३२॥ प्रावर्तत
महायज्ञ एवं वै गंधमादने ॥ सुदर्शनप्रभावेन दुःसहेनातिपीडिताः ॥ ३३ ॥ नाविंदन्नसुरास्तत्र रंध्रं यज्ञे प्रवर्तिते ॥ एवन्निरंतरायोऽसौ प्रावर्तत महा
क्रतुः ॥ ३४ ॥ भक्षयंश्च हविस्तत्र जज्वाल हुतवाहनः ॥ विधिवत्कर्मजालानि कृत्वाध्वर्युरसंभ्रमात् ॥ ३५ ॥ मंत्रपूतं पुरोडाशं जुहवामास पावके ॥
हुतशेषं पुरोडाशं विभज्याध्वर्युरादरात् ॥ ३६ ॥ ऋत्विग्भ्यो होतृमुख्येभ्यः प्रददौ पापनाशनम् ॥ सवित्रे ब्रह्मणे चैकमत्युग्रतरतेजसम् ॥
॥ ३७ ॥ ददौ तत्र पुरोडाशभागं प्राशित्रनामकम् ॥ प्रतिजग्राह पाणिभ्यां प्राशित्रं सविता तदा ॥ ३८ ॥ सवित्रा स्पृष्टमात्रं
सत्तत्प्राशित्रं दुरासदम् ॥ तस्य पाणी प्रचिच्छेद पश्यतां सर्वऋत्विजाम् ॥ ३९ ॥ ततः संछिन्नपाणिः स प्राशित्रेणोग्रतेजसा ॥ किमे
तदिति संत्रस्तो विषण्णवदनोऽभवत् ॥ ४० ॥ सविता ऋत्विजः सर्वान्समाहूयेदमब्रवीत् ॥ सवितोवाच ॥ पुरोडाशस्य भागोऽयं
मम प्राशित्रनामकः ॥ ४१ ॥ दत्तश्चिच्छेद मत्पाणी मिषत्स्वेव भवत्स्वपि ॥ अतो भवंतः संभूय सर्व एव हि ऋत्विजः ॥ ४२ ॥ कल्पयंता
मिमौ पाणी नोचेद्यज्ञं निहन्म्यमुम् ॥ सवितुर्वाक्यमाकर्ण्य ते सर्वे समचिंतयन् ॥ ४३ ॥ तत्र मध्ये मुनींद्राणां देवानां चैव सर्वशः ॥ अष्टावक्रो ॥ ४१ ॥
महातेजा ऋत्विजस्तानभाषत ॥ ४४ ॥ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ शृणुध्वमृत्विजः सर्वे मम वाक्यं समाहिताः ॥ मयि जीवति विप्रेंद्रा विरिं

१ ग्रीवस्तुत्--इ० पा० ।

चानां शतं गतम् ॥ ४९ ॥ जायंते च म्रियंते च चतुराननकोटयः ॥ पश्यन्नेव च तान्सर्वानहं प्राणानधारयम् ॥ ४६ ॥ तत्र लोकेश्वराभिख्ये वर्तमाने प्रजापतौ ॥ विप्रो हरिहरोनाम निवसञ्छ्यामलापुरे ॥ ४७ ॥ व्याधेनारण्यवासेन केल्यर्थं लक्ष्यवेधिना ॥ छिन्नपादोऽभवद्वाणैर्लक्ष्य मध्यं समागतः ॥ ४८ ॥ स गंधमादनं प्राप्य मुनिभिः प्रेरितस्तदा ॥ स्नात्वा च मुनितीर्थेऽस्मिन्प्राप्तवांश्चरणौ पुरा ॥ ४९ ॥ तदा पुण्यमिदं तीर्थं मुनितीर्थमितीरितम् ॥ इदानीं चक्रतीर्थाख्यं चक्रनाम त्वविंदत ॥ ५० ॥ तदत्र क्रियतां स्नानं प्राशित्रच्छिन्नपाणिना ॥ मुनितीर्थे सवित्रापि युष्माकं यदि रोचते ॥ ५१ ॥ ऋत्विजः कथितास्त्वेवमष्टावक्रमहर्षिणा ॥ सवितारमभाषंत सर्व एव प्रहर्षिताः ॥ ५२ ॥ सवितः स्नाहि तीर्थेऽस्मिंस्तव पाणी भविष्यतः ॥ अष्टावक्रो यथा प्राह तथा कुरु समाहितः ॥ ५३ ॥ ततः स सविता गत्वा चक्रतीर्थं महत्तरम् ॥ सस्नौ पाण्योरवास्त्यर्थमिष्टदायिनि तत्र सः ॥ ५४ ॥ उत्तिष्ठन्नेव स तदा तत्र स्नात्वा सभक्तिकम् ॥ युक्तो हिरण्मयाभ्यां तु पाणिभ्यां समदृश्यत ॥ ५५ ॥ हिरण्य पाणिं तं दृष्ट्वा जहृषुः सर्वऋत्विजः ॥ ततः समाप्य तं यज्ञं दैत्यसंघान्विजित्य च ॥ ५६ ॥ इंद्रादयः सुराः सर्वे सुखिताः स्वर्गमाययुः ॥ तस्मादेतत्समागत्य तीर्थं सर्वैश्च मानवैः ॥ ५७ ॥ सेवनीयं प्रयत्नेन स्वस्वाभीष्टस्य सिद्धये ॥ अंधैश्च कुणिभिर्मूकैर्बधिरैः कुब्जकैरपि ॥ ५८ ॥ खंजैः पंगुभिरप्येतदंगहीनैस्तथापरैः ॥ संछिन्नपाणिचरणैः संछिन्नान्यांगसंचयैः ॥ ५९ ॥ मनुष्यैश्च तथान्यैश्च विकलांगस्य पूर्तये ॥ सेवनीयमिदं तीर्थं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ॥ ६० ॥ एवं वः कथितं विप्राश्चक्रतीर्थस्य वैभवम् ॥ यत्र स्नात्वा पुरा छिन्नौ पाणी प्राप प्रभाकरः ॥ ६१ ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ अंगानि विकलान्यस्य पूर्णानि स्युर्न संशयः ॥ ६२ ॥ मोक्षकामस्य मर्त्यस्य मुक्तिः स्यान्नात्र संशयः ॥ ६३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रशंसायामादित्यहिरण्मयपाण्यवाप्तिवर्णनंनाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा शिवतीर्थं ततो व्रजेत् ॥ यत्र हि स्नानमात्रेण महापातककोटयः ॥ १ ॥ तत्संसर्गाश्च नश्यंति तत्क्षणादेव तापसाः ॥ अत्र स्नात्वा ब्रह्महत्यां मुमुचे कालभैरवः ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कालभैरवरुद्रस्य ब्रह्महत्या महामुने ॥ किमर्थमभवत्सूत तन्नो वक्तुमिहार्हसि ॥ ३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वक्ष्यामि मुनयः सर्वे पुरावृत्तं विमुक्तिदम् ॥ यस्य श्रवणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४ ॥ प्रजापतेश्च विष्णोश्च बभूव कलहः पुरा ॥ किंचित्कारणमुद्दिश्य समस्तजनसन्निधौ ॥ ५ ॥ अहमेव जगत्कर्ता नान्यः कर्तास्ति कश्चन ॥ अहं सर्वप्रपंचानां निग्रहानुग्रहप्रदः ॥ ६ ॥ मत्तो नास्त्यधिकः कश्चिन्मत्समो वा सुरेष्वपि ॥ एवं

स मनुते ब्रह्मा देवानां सन्निधौ पुरा ॥ ७ ॥ तदा नारायणः प्राह प्रहसन्द्विजपुंगवाः ॥ किमर्थमेवं ब्रूषे त्वमहंकारेणसां प्रतम् ॥ ८ ॥ वाक्यमेवं
विधं भूयो वक्तुं नार्हसि वै विधे ॥ अहमेव जगत्कर्ता यज्ञो नारायणो विभुः ॥ ९ ॥ मां विनास्य प्रपञ्चस्य जीवनं दुर्लभं भवेत् ॥ मत्प्रसादाज्ज
गत्सृष्टं त्वया स्थावरजंगमम् ॥ १० ॥ विवादं कुर्वतोरेवं ब्रह्मविष्ण्वोर्जयैषिणोः ॥ देवानां पुरतस्तत्र वेदाश्चत्वार आगताः ॥ प्रोचुर्वाक्यमिदं तथ्यं
परमार्थप्रकाशकम् ॥११॥ ॥ वेदा ऊचुः ॥ ॥ त्वं विष्णो न जगत्कर्ता न त्वं ब्रह्मन्प्रजापते ॥ १२ ॥ किं त्वीश्वरो जगत्कर्ता परात्परतरो विभुः ॥
तन्मायाशक्तिसंक्लृप्तमिदं स्थावरजंगमम् ॥ १३ ॥ सर्वदेवाभिवंद्यो हि सांबः सत्यादिलक्षणः ॥ स्रष्टा च पालको हर्ता स एष जगतां प्रभुः ॥१४॥
एवं समीरितं वेदैः श्रुत्वा वाक्यं शुभाक्षरम्॥ब्रह्मा विष्णुस्तदा तत्र प्रोचतुर्द्विजपुंगवाः॥१५॥ ॥ब्रह्मविष्णू ऊचतुः॥ ॥पार्वत्यालिंगितः शंभुर्मूर्तिमान्प्रमथा
धिपः॥कथं भवेत्परं ब्रह्म सर्वसंगविवर्जितम्॥१६॥ताभ्यामितीरिते तत्र प्रणवः प्राह तौ तदा ॥ अरूपो रूपमादाय महता ध्वनिना द्विजाः ॥१७॥
॥ ॥ प्रणव उवाच ॥ ॥ असौ शंभुर्महादेवः पार्वत्या स्वातिरिक्तया ॥ संक्रीडते कदाचिन्नो किं तु स्वात्मस्वरूपया ॥ १८ ॥ असौ शंभुर
नीशानः स्वप्रकाशो निरंजनः ॥ विश्वाधिको महादेवो विश्वाधिक इति श्रुतः ॥ १९ ॥ सर्वात्मा सर्वकर्तासौ स्वतन्त्रः सर्व[1]भावनः ॥ ब्रह्मन्नयं
सृष्टिकाले त्वां नियुंक्ते रजोगुणैः ॥ २० ॥ सत्त्वेन रक्षणे शंभुस्त्वां प्रेषयति केशव ॥ तमसा कालरुद्राख्यं संप्रेरयति संहृतौ ॥ २१ ॥ अतः
स्वतन्त्रता विष्णो युवयोर्न कदाचन ॥ नापि प्रजापतेरस्ति किं तु शंभोः स्वतन्त्रता ॥ २२ ॥ ब्रह्मन्विष्णो युवाभ्यां तु किमर्थं न महेश्वरः ॥
ज्ञायते सर्वलोकानां कर्ता विश्वाधिकस्तथा ॥ २३ ॥ सापि शक्तिरुमा देवी न पृथक्छंकरात्सदा ॥ शंभोरानंदभूता सा देवी नागंतुकी स्मृता ॥
॥ २४ ॥ अतो विश्वाधिको रुद्रः स्वतंत्रो निर्विकल्पकः ॥ [2]सर्वदेवैरयं वन्द्यो युवाभ्यामपि शंकरः ॥ २५ ॥ कर्ता नास्यास्ति रुद्रस्य नाधिकोऽ
स्माच्च विद्यते ॥ न तत्समोऽपि लोकेषु विद्यते [3]शतशस्तथा ॥ २६ ॥ अतो मोहं न कुरुतं ब्रह्मविष्णो युवां वृथा ॥ इत्युक्तं प्रणवेनाथ श्रुत्वा ब्रह्मा
च केशवः ॥ २७ ॥ मायया मोहितौ शंभोर्नैवाज्ञानममुंचताम् ॥ एतस्मिन्नंतरे ब्रह्मा प्रददर्श महाद्भुतम् ॥ २८ ॥ व्याप्नुवद्गगनं सर्वमनंतादित्य
सन्निभम् ॥ तेजोमण्डलमाकाशमध्यगं विश्वतोमुखम् ॥ २९ ॥ तन्निरूपयितुं ब्रह्मा ससर्जोर्ध्वगतं मुखम् ॥ तपोबलविसृष्टेन पंचमेन मुखेन सः ॥
॥ ३० ॥ निरूपयामास विभुस्तत्तेजोमण्डलं मुहुः ॥ तत्प्रजज्वाल कोपेन मुखं तेजोविलोकनात् ॥ ३१ ॥ अनंतादित्यसंकाशं ज्वलत्तत्पंचमं

१ सर्वभासकः--इ० पा० । २ देवदेवैः--इ०पा० । ३ सर्वदा तदा--इ०पा० ।

शिरः ॥ दिधक्षुः प्रलये लोकान्वडवाग्निरिवाबभौ ॥ ३२ ॥ व्यदृश्यत च तत्तेजः पुरुषो नीललोहितः ॥ दृष्ट्वा स्रष्टा तदा ब्रह्मा बभाषे परमे श्वरम् ॥ ३३ ॥ वेदाहं त्वां महादेव ललाटान्मे पुरा भवान् ॥ विनिर्गतोऽसि शंभो त्वं रुद्रनामा ममात्मजः ॥ ३४ ॥ इति गर्वेण संयुक्तं वचः श्रुत्वा महेश्वरः ॥ कालभैरवनामानं पुरुषं प्राहिणोत्तदा ॥ ३५ ॥ अयुद्ध्यत चिरं कालं ब्रह्मणा कालभैरवः ॥ महादेवांशसंभूतः शूलटंकगदाधरः ॥ ॥ ३६ ॥ युद्ध्वा तु सुचिरं कालं ब्रह्मणा कालभैरवः ॥ वदनं ब्रह्मणः शुभ्रं व्यलोकयत पंचमम् ॥ ३७ ॥ विलोक्योर्ध्वगतं वक्त्रं पञ्चमं भारती पतेः ॥ गर्वेण महता युक्तं प्रजज्वालातिकोपितः ॥ ३८ ॥ ततस्तत्पंचमं वक्त्रं भैरवः प्राच्छिनद्रुषा ॥ ततो ममार ब्रह्माऽसौ कालभैरवहिंसितः ॥ ॥ ३९ ॥ ईश्वरस्य प्रसादेन प्रपेदे जीवितं पुनः ॥ ततो विलोकयामास शंकरं शशिभूषणम् ॥ ४० ॥ वासुक्याद्यष्टभोगींद्रविभूषणविभूषितम् ॥ दृष्ट्वा वेधा महादेवं पार्वत्या सह शंकरम् ॥ ४१ ॥ लेभे माहेश्वरं ज्ञानं महादेवप्रसादतः ॥ ततस्तुष्टाव गिरिशं वरेण्यं वरदं शिवम् ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ मह्यं प्रसीद गिरिश शशांककृतशेखर ॥ यन्मयापकृतं शंभो तत्क्षमस्व दयानिधे ॥ ४३ ॥ क्षमस्व मम गर्वं त्वं शंकरेति पुनःपुनः ॥ नमश्चकार सोमं[1] तं सोमार्धकृतशेखरम् ॥ ४४ ॥ अथ देवः प्रसन्नोऽस्मै ब्रह्मणे स्वांशजाय तु ॥ मा भैरित्यब्रवीच्छंभुर्भैरवं चाभ्य भाषत ॥ ४५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एष सर्वस्य जगतः पूज्यो ब्रह्मा सनातनः ॥ हतस्यास्य विरिंचस्य धारय त्वं शिरोऽधुना ॥ ४६ ॥ ब्रह्महत्याविशुद्ध्यर्थं लोकसंग्रहकाम्यया ॥ भिक्षामट कपालेन भैरव त्वं ममाज्ञया ॥ ४७ ॥ उक्त्वैवं शंकरो विप्रास्तत्रैवांतरधीयत ॥ नीलकण्ठो महादेवो गिरिजार्द्धतनुस्ततः ॥ ४८ ॥ भैरवं ग्राहयामास वदनं वेधसो द्विजाः ॥ चरस्व पापशुद्ध्यर्थं लोकसंग्रहणाय वै ॥ ४९ ॥ कपालधारी हस्तेन भिक्षां गृह्णातु भैरवः ॥ इतीरयित्वा गिरिशः कन्यां कांचिद्भयंकरीम् ॥ ५० ॥ ब्रह्महत्याभिधां क्रूरां वडवानलसन्निभाम् ॥ तां प्रेरयित्वा गिरिशो भैरवं पुनरब्रवीत् ॥ ५१ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ भैरवैतद्व्रतं त्वब्दं ब्रह्महत्याविशुद्धये ॥ चर त्वं सर्वतीर्थेषु स्नाहि शुद्ध्यर्थमा त्मनः ॥५२॥ ततो वाराणसीं गच्छ ब्रह्महत्याप्रशांतये ॥ वाराणसीप्रवेशेन ब्रह्महत्या तवाधमा ॥५३॥ पादशेषा विनष्टा स्याच्चतुर्थांशो न नश्यति ॥ तस्य नाशं प्रवक्ष्यामि तव भैरव तच्छृणु ॥५४॥ दक्षिणांभोनिधेस्तीरे गन्धमादनपर्वते ॥ सर्वप्राण्युपकाराय कृतं तीर्थं मया शुभम् ॥५५॥ शिवसंज्ञं महापुण्यं तत्र याहि त्वमादरात् ॥ तत्प्रवेशनमात्रेण ब्रह्महत्या तवाशुभा ॥ ५६ ॥ शिवतीर्थस्य माहात्म्यान्निःशेषं नश्यति ध्रुवम् ॥ उक्त्वैवं भैरवं

१ सोमम्—उमया सहितम्—साम्बं शंकरम्—इत्यर्थः ।

रुद्रः कैलासं प्रययौ क्षणात् ॥ ५७ ॥ ततः कपालपाणिस्तु भैरवः शिवचोदितः ॥ देवदानवयक्षादिलोकेषु विचचार सः ॥५८॥ तं यांतमनुयाति
स्म ब्रह्महत्यातिभीषणा ॥ भैरवः सर्वतीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ५९ ॥ चरित्वा लीलया देवस्ततो वाराणसीं ययौ ॥ वाराणसीं प्रविष्टे तु भैर
वे शंकरांशजे ॥ ६० ॥ चतुर्थांशं विना नष्टा ब्रह्महत्यातिकुत्सिता ॥ चतुर्थांशेन दुद्राव भैरवं शंकरांशजम् ॥६१॥ ततः स भैरवो देवः शूलपाणिः
कपालधृक् ॥ शिवाज्ञया ययौ पश्चाद्गंधमादनपर्वतम् ॥ ६२ ॥ शिवतीर्थं ततो गत्वा भैरवः स्नातवान्द्विजाः ॥ स्नानमात्रेण तत्रास्य शिवतीर्थे मह
त्तरे ॥ ६३ ॥ निःशेषं विलयं याता ब्रह्महत्यातिभीषणा ॥ अस्मिन्नवसरे शंभुः प्रादुरासीत्तदग्रतः ॥ प्रादुर्भूतो महादेवो भैरवं वाक्यमब्रवीत् ॥६४॥
॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ निःशेषं ब्रह्महत्या ते शिवतीर्थे निमज्जनात् ॥ ६५ ॥ नष्टा भैरव नास्त्यत्र संदेहस्तव सुव्रत ॥ इदं कपालं काश्यां त्वं
स्थापयस्व क्वचित्स्थले ॥ ६६ ॥ इत्युक्त्वा भगवाञ्छंभुस्तत्रैवांतरधीयत ॥ भैरवोऽपि तदा विप्रा ब्रह्महत्याविमोचितः ॥ ६७ ॥ शिवतीर्थस्य माहा
त्म्याद्ययौ वाराणसीं पुरीम् ॥ कपालं स्थापयामास प्रदेशे कुत्रचिद्द्विजाः ॥ कपालतीर्थमित्याख्यामलभत्तत्स्थलं तदा ॥ ६८ ॥ ॥ श्रीसूत
उवाच ॥ ॥ एवंप्रभावं तत्पुण्यं शिवतीर्थं विमुक्तिदम् ॥ ६९ ॥ महादुःखप्रशमनं महापातकनाशनम् ॥ नरकक्लेशशमनं स्वर्गदं मोक्षदं तथा ॥
॥ ७० ॥ शिवतीर्थस्य माहात्म्यं मया प्रोक्तं विमुक्तिदम् ॥ इदं पठन्सदा मर्त्यो दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥ ७१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशी
तिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये शिवतीर्थप्रशंसायां भैरवब्रह्महत्याविमोक्षणवर्णनंनाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥
॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ शिवतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्महत्याविमोक्षणे ॥ स्वपापजालशांत्यर्थं शंखतीर्थं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ यत्र मज्जनमात्रेण
कृतघ्नोऽपि विमुच्यते ॥ मातॄः पितॄन्गुरूंश्चापि ये न मन्यंति मोहिताः ॥ २ ॥ ये चाप्यन्ये दुरात्मानः कृतघ्ना निरपत्रपाः ॥ ते सर्वे शंखतीर्थे
स्मिञ्छुद्ध्यंति स्नानमात्रतः ॥ ३ ॥ शंखनामा मुनिः पूर्वं गंधमादनपर्वते ॥ अवर्तत तपः कुर्वन्विष्णुं ध्यायन्समाहितः॥ ४ ॥ स तत्र कल्पयामास
स्नानार्थं तीर्थमुत्तमम् ॥ शंखेन निर्मितं तीर्थं शंखतीर्थमितीर्यते ॥ ५ ॥ तत्र स्नात्वा सकृन्मर्त्यः कृतघ्नोऽपि विमुच्यते ॥ अत्रेतिहासं वक्ष्यामि
पुराणं पापनाशनम् ॥ ६ ॥ यस्य श्रवणमात्रेण नरो मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ पुरा बभूव विप्रेंद्रो वत्सनाभो महामुनिः ॥ ७ ॥ सत्यवाञ्छीलवान्वाग्मी
सर्वभूतदयापरः ॥ शत्रुमित्रसमो दांतस्तपस्वी विजितेंद्रियः ॥ ८ ॥ परब्रह्मणि निष्णातस्तत्त्वब्रह्मैकसंश्रयः ॥ एवंप्रभावः स मुनिस्तपस्तेपे निजा

१ तस्मिन्–इ० पा० ।

श्रमे ॥ ९ ॥ स वै निश्चलसर्वांगस्तिष्ठंस्तत्रैव भूतले ॥ परमाण्वंतरं वापि न स्वस्थानाच्चचाल सः ॥ १० ॥ स्थित्वैकत्र तपस्यंतमनेकशतवत्सरान् ॥
तमाचक्राम वल्मीकं छादितांगं चकार च ॥ ११ ॥ वल्मीकाक्रांतदेहोपि वत्सनाभो महामुनिः ॥ अकरोत्तप एवासौ वल्मीकं न त्वबुद्ध्यत ॥
॥ १२ ॥ तस्मिंश्च तप्यति तपो वासवो मुनिपुंगवाः ॥ विसृज्य मेघजालानि वर्षयामास वेगवान् ॥ १३ ॥ एवं दिनानि सप्तायं स ववर्ष निरं
तरम् ॥ आसारेणातिमहता वृष्यमाणोपि वै मुनिः ॥ १४ ॥ तं वर्षं प्रतिजग्राह निमीलितविलोचनः ॥ महता स्तनितेनाशु तदा बधिरयञ्छ्रुती ॥
॥ १५ ॥ वल्मीकस्योपरिष्टाद्वै निपपात महाशनिः ॥ तस्मिन्वर्षति पर्जन्ये शीतवातातिदुःसहे ॥ १६ ॥ वल्मीकशिखरं ध्वस्तं बभूवाशनिताडि
तम् ॥ विशीर्णशिखरे तस्मिन्वल्मीकेऽशनिताडिते ॥ १७ ॥ सेहेतिदुःसहां वृष्टिं वत्सनाभो विचिंतयन् ॥ महर्षौ वर्षधाराभिः पीड्यमाने दिवानि
शम् ॥ १८ ॥ धर्मस्य चेतसि कृपा संबभूवातिभूयसी ॥ स धर्मश्चिंतयामास वत्सनाभे तपस्यति ॥ १९ ॥ पतत्यप्यतिवर्षेऽयं तपसो न निवर्तते ॥
अहोऽस्य वत्सनाभस्य धर्मैकायत्तचित्तता ॥ २० ॥ इति चिंतयतस्तस्य मतिरेवमजायत ॥ अहं वै माहिषं रूपं सुमहांतं मनोहरम् ॥ २१ ॥
वर्षधारानिपातानां सोढारं कठिनत्वचम् ॥ स्वीकृत्य माहिषं रूपं स्थास्याम्युपरि योगिनः ॥ २२ ॥ न हि बाधिष्यते वर्षं महावेगयुतं त्वपि ॥
धर्म एवं विनिश्चित्य धाराः पृष्ठेन धारयन् ॥ २३ ॥ वत्सनाभोपरि तदा गात्रमाच्छाद्य तस्थिवान् ॥ ततः सप्तदिनांते तु तद्वै वर्षमुपारमत् ॥ २४ ॥
ततो महिषरूपी स धर्मोऽतिकृपया युतः ॥ तद्वै वल्मीकमुत्सृज्य नातिदूरे ह्यवर्त्तत ॥२५॥ ततो निवृते वर्षे तु वत्सनाभो महामुनिः॥ निवृत्तस्तपसस्तू
र्णं दिशः सर्वा व्यलोकयन्॥२६॥स्थितोऽहं वृष्टिसंपाते कुर्वन्नद्य महत्तपः॥ पृथिवी सलिलक्लिन्ना दृश्यते सर्वतोदिशम्॥२७॥ शिखराणि गिरीणां च वना
न्युपवनानि च ॥ आश्रमाणि महर्षीणामाप्लुतानि जलैर्नवैः ॥ २८ ॥ एवमादीनि सर्वाणि दृष्ट्वा प्रमुदितोऽभवत् ॥ चिंतयामास धर्मात्मा वत्सना
भो महामुनिः ॥ २९ ॥ अहमस्मिन्महावर्षे नूनं केनापि रक्षितः ॥ वर्षत्यस्मिन्महावर्षे जीवितं त्वन्यथा कुतः ॥ ३० ॥ विचिंत्यैवं मुनिश्रेष्ठः सर्वत्र
समलोकयत् ॥ ततोऽपश्यन्महाकायमदूरादग्रतः स्थितम् ॥ ३१ ॥ महिषं नीलवर्णं च वत्सनाभस्तपोधनः ॥ महिषं तं समुद्दिश्य मनसा समचिं
तयत् ॥ ३२ ॥ तिर्यग्योनिष्वपि कथं दृश्यते धर्मशीलता ॥ यतो ह्यहं महावर्षान्महिषेणाभिरक्षितः ॥ ३३ ॥ दीर्घमायुरमुष्यास्तु यन्मां रक्षितवा
निह ॥ इत्यादि स विचिंत्यैवं तपसे पुनरुद्ययौ ॥ ३४ ॥ तं पुनश्च तपस्यंतं दृष्ट्वा महिषरूपधृक् ॥ रोमांचावृतसर्वांगः प्रमोदमगमद्भृशम् ॥
॥ ३५ ॥ वत्सनाभस्य हि मुनेः पुनश्चैव तपस्यतः ॥ मनः पूर्ववदेकाग्रं परब्रह्मणि नाभवत् ॥ ३६ ॥ स विषण्णमना भूत्वा वत्सनाभो व्यचिं

तयत् ॥ न भवेद्यदि नैर्मल्यं तदा स्याच्चंचलं मनः ॥ ३७ ॥ मनश्च पापबाहुल्ये निर्मलं नैव जायते ॥ पापलेशोपि मे नास्ति कथं लोला
यते मनः ॥ ३८ ॥ अचिंतयद्दोषहेतुं वत्सनाभः पुनःपुनः ॥ स विचिंत्य विनिश्चित्य निनिंदात्मानमंजसा ॥ ३९ ॥ धिङ्मामद्य दुरात्मान
महो मूढोस्म्यहं भृशम् ॥ कृतघ्नता महान्दोषो मामद्य समुपागतः ॥ ४० ॥ यदीदृशान्महावर्षात्त्रातारं महिषोत्तमम् ॥ तिष्ठाम्यपूजयन्नेव ततो मे
भूत्कृतघ्नता ॥ ४१ ॥ कृतघ्नता महान्दोषः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ कृतघ्नस्य न वै लोकाः कृतघ्नस्य न बांधवाः ॥ ४२ ॥ कृतघ्नतादोष
बलान्मम चित्तं मलीमसम् ॥ कृतघ्ना नरकं यांति ये च विश्वस्तघातिनः ॥ ४३ ॥ निष्कृतिं नैव पश्यामि कृतघ्नानां कथंचन ॥ ऋते
प्राणपरित्यागाद्धर्मज्ञानां वचो यथा ॥ ४४ ॥ पित्रोरभरणं कृत्वा ह्यदत्त्वा गुरुदक्षिणाम् ॥ कृतघ्नतां च संप्राप्य मरणांता हि निष्कृतिः ॥ ४५ ॥
तस्मात्प्राणान्परित्यज्य प्रायश्चित्तं चराम्यहम् ॥ इति निश्चित्य मनसा वत्सनाभो महामुनिः ॥ ४६ ॥ तृणीकृत्य निजान्प्राणान्निःसंगेनांतरा
त्मना ॥ मेरोः शिखरमारूढः प्रायश्चित्तचिकीर्षया ॥ ४७ ॥ सुमेरुशिखरात्तस्मादियेष पतितुं मुनिः ॥ तस्मिन्पतितुमारब्धे मा त्वरिष्ठा इति
ब्रुवन् ॥ त्यक्तमाहिषरूपः सन्धर्म एव न्यवारयत् ॥ ४८ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ वत्सनाभ महाप्राज्ञ जीवस्व बहुवत्सरान् ॥ ४९ ॥ परितुष्टो
ऽस्मि भद्रं ते देहत्यागचिकीर्षया ॥ न हि त्वद्धर्मकक्षायां लोके कश्चित्समोऽस्ति वै ॥ ५० ॥ यद्यपि प्राणसंत्यागः कृतघ्ने निष्कृतिर्भवेत् ॥
तथापि धर्मशीलत्वात्तवान्यां निष्कृतिं वदे ॥ ५१ ॥ शंखतीर्थाभिधं तीर्थमस्ति वै गंधमादने ॥ शांत्यर्थमस्य पापस्य तत्र स्नाहि समाहितः ॥
॥ ५२ ॥ प्राप्स्यसे चित्तशुद्धिं त्वमतो विगतकल्मषः ॥ ततश्च लब्धविज्ञानः प्राप्स्यसे शाश्वतं पदम् ॥ ५३ ॥ अहं धर्मोस्मि योगीन्द्र सत्य
मेव ब्रवीमि ते ॥ इति धर्मवचः श्रुत्वा वत्सनाभो महामुनिः ॥ ५४ ॥ स्नातुकामः शंखतीर्थे गंधमादनमन्वगात् ॥ शंखतीर्थं च संप्राप्य तत्र
सस्नौ महामुनिः ॥ ५५ ॥ ततो विगतपापस्य मनो निर्मलतां गतम् ॥ ततोऽचिरेण कालेन ब्रह्मभूयमगान्मुनिः ॥ ५६ ॥ एवं वः कथितं विप्राः
शंखतीर्थस्य वैभवम् ॥ यत्र हि स्नानमात्रेण कृतघ्नोऽपि विमुच्यते ॥ ५७ ॥ मातृद्रोही पितृद्रोही गुरुद्रोही तथैव च ॥ अन्ये कृतघ्ननिवहा
मुच्यंतेऽत्र निमज्जनात् ॥ ५८ ॥ अतः कृतघ्नैर्मनुजैः सेवनीयमिदं सदा ॥ अहो तीर्थस्य माहात्म्यं यत्कृतघ्नोपि मुच्यते ॥ ५९ ॥ अकृत्वा
भरणं पित्रोरदत्त्वा गुरुदक्षिणाम् ॥ कृतघ्नतां च संप्राप्य मरणांता हि निष्कृतिः ॥ ६० ॥ इह तु स्नानमात्रेण कृतघ्नस्यापि निष्कृतिः ॥ कृतघ्न
तापि तत्तीर्थे स्नानमात्राद्विनश्यति ॥ ६१ ॥ अन्येषां तुच्छपापानां सर्वेषां किमुताधुना ॥ ६२ ॥ अध्यायमेनं पठेद्भक्तियुक्तः कृतघ्नोपि मर्त्याः स

पापाद्विमुक्तः ॥ विशुद्धांतरात्मा गतः सत्यलोकं समं ब्रह्मणा मोक्षमप्याशु गच्छेत् ॥ ६३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां
तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये शंखतीर्थप्रशंसायां वत्सनाभकृतघ्नदोषशांतिवर्णनंनाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥
तृतीये ब्रह्मखण्डे
विधायाभिषवं मर्त्याः शंखतीर्थे द्विजोत्तमाः ॥ यमुनां चैव गंगां च गयां चापि क्रमाद्व्रजेत् ॥ १ ॥ यमुनाख्यं महातीर्थं गंगातीर्थमनु
त्तमम् ॥ गयातीर्थं च मर्त्यानां महापतकनाशनम् ॥ २ ॥ एतत्तीर्थत्रयं पुण्यं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ सर्वविघ्नप्रशमनं सर्वरोगनि
बर्हणम् ॥ ३ ॥ एतद्धि तीर्थत्रितयं सकलाज्ञाननाशनम् ॥ अविद्यायां विनष्टायां तथा ज्ञानप्रदं नृणाम् ॥ ४ ॥ जानश्रुतिर्महाराज एषु
तीर्थेषु वै पुरा ॥ स्नात्वा रैक्वाद्द्विजश्रेष्ठात्प्राप्तवाञ्ज्ञानमुत्तमम् ॥ ५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत सर्वार्थतत्त्वज्ञ व्यासशिष्य महामते ॥ यमुना
चैव गंगा च गया चैवेति विश्रुतम् ॥ ६ ॥ एतत्तीर्थत्रयं कस्मादागतं गंधमादने ॥ जानश्रुतेश्च राजर्षेः स्नानात्तीर्थत्रयेऽपि च ॥ ज्ञानावाप्तिः
कथं रैक्वादस्माकं सूत तद्वद ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ रैक्वनामा महर्षिस्तु पुरा वै गन्धमादने ॥ ८ ॥ तपस्सुदुश्चरं कुर्वन्नयवसत्त
पसां निधिः ॥ दीर्घकालं तपः कुर्वन्स वै रैक्वो महामुनिः ॥ ९ ॥ तपोबलेन महता दीर्घमायुरवाप्तवान् ॥ जन्मना पंगुरेवासीद्रैक्वनामा महा
मुनिः ॥ १० ॥ पंगुत्वादसमर्थोऽभूद्गंतुं तीर्थान्यसौ मुनिः ॥ संति यानि तु तीर्थानि गन्धमादनपर्वते ॥ ११ ॥ तानि गच्छति सामीप्याच्छकटेनै
व संचरन् ॥ स यद्रैक्वो मुनिवरो युग्वेन सह वर्तते ॥ १२ ॥ तपस्वी वैदिकैर्लोके सयुग्वेत्यभिधीयते ॥ युग्वेति शकटं प्रोक्तं स तेन सह वर्तते
॥ १३ ॥ स खल्वेवं मुनिश्रेष्ठः सयुग्वानाम वै मुनिः ॥ पूर्णज्ञानस्तपस्तेपे गन्धमादनपर्वते ॥१४॥ ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थः सोऽतप्यत महत्तपः ॥
वर्षासु यां कण्ठदघ्नेषु जलेषु समवर्तत ॥ १५ ॥ तपसा शोषिते गात्रे पामा तस्य व्यजायत ॥ कण्डूयत स पामानं दिवारात्रं मुनीश्वरः ॥ १६ ॥ कण्डू
यमान एवायं पामानं न तपोऽत्यजत् ॥ अजायत मनस्त्वेवं तस्य सयुग्वनो मुनेः ॥ १७ ॥ यमुनायां च गंगायां गयायां चाधुनैव हि ॥ अस्मि
स्तीर्थे त्रये पुण्ये स्नातव्यं हि मया त्विति ॥ १८ ॥ एवं विचिंत्य स मुनिरन्यां चिंतामथाकरोत् ॥ अहं हि जन्मना पंगुरतः स्नानं हि दुर्लभम्
॥ १९ ॥ अतिदूरं मया गन्तुं शकटेन न शक्यते ॥ किंकरोम्यधुनेत्येवं स वितर्क्य महामतिः ॥ २० ॥ तीर्थत्रयेषु स्नानार्थं कर्तव्यं निश्चिकाय
वै ॥ अप्रसह्यमनाधृष्यं विद्यते मे तपोबलम् ॥ २१ ॥ तेनैवावाहयिष्यामि तद्धि तीर्थत्रयं त्विह ॥ इति निश्चित्य मनसा प्राङ्मुखो नियतें
द्रियः ॥ २२ ॥ त्रिराचम्य च सयुग्वान्दध्यौ क्षणमतंद्रितः ॥ तस्य मंत्रप्रभावेन यमुना सा महानदी ॥ २३ ॥ गंगा च जह्नुतनया गया सा

पापनाशिनी ॥ भूमिं निर्भिद्य तिस्रोपि पातालात्सहसोत्थिताः ॥ २४ ॥ मानुषं रूपमास्थाय सयुग्वानमुपेत्य च ॥[1]ऊचुः परमसंहृष्टा हर्षयंत्यश्च
तं मुनिम् ॥ २५ ॥ सयुग्वन्रैक्क भद्रं ते ध्यानादस्मादुपारम ॥ त्वन्मंत्रेण समाकृष्टा वयमत्र समागताः ॥ २६ ॥ किं कर्तव्यं तवास्माभिस्तद्ब्र
दस्व मुनीश्वर ॥ इति तासां वचः श्रुत्वा सयुग्वान्हि महामुनिः ॥ २७ ॥ ध्यानादुपारमत्तूर्णं ताश्चापश्यत्पुरःस्थिताः ॥ स ताः संपूज्य विधिव
द्रैक्वो वाचमभाषत ॥ २८ ॥ यमुने देवि हे गंगे हे गये पापनाशिनि ॥ सन्निधानं कुरुध्वं मे गन्धमादनपर्वते ॥ २९ ॥ यत्र भूमिं विनिर्भिद्य
भवत्य इह निर्गताः ॥ तानि पुण्यानि तीर्थानि भवेयुर्वोऽभिधानतः ॥ ३० ॥ सहसांतरधीयंत तथास्त्वित्येव तत्र[1]ताः ॥ तदाप्रभृति तीर्थानि
तानि त्रीण्यपि भूतले ॥ ३१ ॥ तेनतेनाभिधानेन गीयन्ते सर्वदा जनैः ॥ यत्र भूमिं विनिर्भिद्य यमुना निर्गता तदा ॥ ३२ ॥ यमुनातीर्थमिति
वै तज्जनैरभिधीयते ॥ यतो वै पृथिवीरंध्राज्जाह्नवी सहसोत्थिता ॥ ३३ ॥ गंगातीर्थमिति ख्यातं तल्लोके पापनाशनम् ॥ गया हि मानुषं रूपं
यत आस्थाय निर्ययौ ॥ ३४ ॥ तदेव भूमिविवरं गयातीर्थं प्रचक्षते ॥ एवमेतन्महापुण्यं तीर्थत्रयमनुत्तमम् ॥ ३५ ॥ रैक्कमंत्रप्रभावेण पृथिव्याः
सहसोत्थितम् ॥ अत्र तीर्थत्रये स्नानं ये कुर्वंति नरोत्तमाः ॥ ३६ ॥ तेषामज्ञाननाशः स्याज्ज्ञानमप्युदयं लभेत् ॥ स्वमंत्रेण समाकृष्टे तत्र तीर्थत्रये
मुनिः ॥ ३७ ॥ स्नानं समाचरन्नित्यं स कालानत्यवाहयत् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा जानश्रुतिर्महान् ॥ ३८ ॥ पुंत्रसंज्ञस्य राजर्षेः पौत्रो
धर्मैकतत्परः ॥ देयमन्नादि स तदा ह्यर्थिभ्यः श्रद्धयैव यत् ॥ ३९ ॥ तस्मादेनं नजालोके श्रद्धादेयं प्रचक्षते ॥ यतो बहुतरं वाक्यमन्नाद्यस्य मही
पतेः ॥४०॥ अर्थिनां क्षुधितानां तु तृप्त्यर्थं वर्तते गृहे ॥ अतोयमर्थिभिः सर्वैर्बहुवाक्य इतीर्यते ॥४१॥ स वै पौत्रायणो राजा जानश्रुतसुतो बली ॥
प्रियातिथिर्बभूवासौ बहुदायी तथाऽभवत् ॥ ४२ ॥ नगरेषु च राष्ट्रेषु ग्रामेषु च वनेषु च ॥ चतुष्पथेषु सर्वेषु महामार्गेषु[1]सर्वशः ॥ ४३ ॥ बह्वन्नपान
संयुक्तं सूपशाकादिसंयुतम् ॥ आतिथ्यं कल्पयामास तृप्तयेऽर्थिजनस्य वै ॥४४॥ अन्नपानादिकं सर्वमुपयुङ्ध्वमिहार्थिनः ॥ इत्यसौ घोषयामास तत्र
तत्र जनास्पदे ॥४५॥ तस्य प्रियातिथेरेव नृपस्य बहुदायिनः ॥ अर्थिभ्यो दानशौंडस्य गुणाः सर्वत्र विश्रुताः ॥४६॥ अथ पौत्रायणस्यास्य गुण
ग्रामेण वर्ततः ॥ देवर्षयो महाभागास्तस्यानुग्रहकांक्षिणः ॥ ४७ ॥ हंसरूपं समास्थाय निदाघसमये निशि ॥ रमणीयां विधायाशु श्रेणीमा

१ तत्र सुज्ञस्य—इ० पा० ।

काशमार्गतः ॥ ४८ ॥ सौधवातायनस्थस्य तस्योपरि महीपतेः ॥ उड्डीयोड्डीय वेगेन तरसा जग्मुरुच्चकैः ॥ ४९ ॥ तरसा पततां तेषां हंसानां
पृष्ठतो व्रजन् ॥ एको हंसस्तु संबोध्य हंसमग्रेसरं तदा ॥ ५० ॥ सोपहासमिदं वाक्यं प्राह शृण्वति राजनि ॥ भोभो भल्लाक्ष भल्लाक्ष पुरो गच्छ
न्मरालक ॥ ५१ ॥ सौधमंध्ये पुरस्ताद्वै जानश्रुतसुतो नृपः ॥ वर्तते पूजनीयोऽयं न पश्यसि किमंधवत् ॥ ५२ ॥ यस्य तेजो दुराधर्षमाब्रह्म
भवनादिदम् ॥ अनंतादित्यसंकाशं ज्वलते पुरतो भृशम् ॥ ५३ ॥ तमतिक्रम्य राजर्षिं मा गास्त्वमुपरि द्रुतम् ॥ यदि गच्छसि तत्तेजस्सांप्रतं त्वां
प्रधक्ष्यति ॥ ५४ ॥ इत्युक्तवंतं तं हंसमग्रतः प्रत्यभाषत ॥ अहो भवानभिज्ञोऽसि श्लाघनीयोऽसि सूरिभिः ॥ ५५ ॥ अश्लाघनीयं कितवं यत्त्व
मेनं प्रशंससे ॥ प्रशंससे किमर्थं त्वमल्पं संतमिमं जनम् ॥ ५६ ॥ भस्त्रावत्पशुवच्चैव केवलं श्वासधारिणम् ॥ न ह्ययं वेत्ति धर्माणां रहस्यं पृथिवी
पतिः ॥ ५७ ॥ तत्त्वज्ञानी यथा रैक्वः सयुग्वान्ब्राह्मणोत्तमः ॥ रैक्वस्य हि महज्ज्योतीरहस्यं दैवतैरपि ॥ ५८ ॥ न ह्यस्य प्राणमात्रस्य तेजस्तादृश
मस्ति वै ॥ रैक्वस्य पुण्यराशीनामियत्ता नैव विद्यते ॥ ५९ ॥ गण्यंते पांसवो भूमेर्गण्यंते दिवि तारकाः ॥ रैक्वपुण्यमहामेरुसमूहो नैव गण्यते ॥
॥ ६० ॥ किं च तिष्ठंत्विमे धर्मा नश्वरास्तस्य वै मुनेः ॥ ब्रह्मज्ञानमबाध्यं यत्तेन स श्लाघ्यते मुनिः ॥ ६१ ॥ जानश्रुतेस्तु तादृक्षो धर्म एव न
विद्यते ॥ दुर्लभं यत्तु योगीन्द्रैः कुतस्तज्ज्ञानवैभवम् ॥ ६२ ॥ परित्यज्य दुरात्मानं तद्वराकमिमं जनम् ॥ स एव रैक्वः सयुग्वाञ्श्लाघ्यतां भवता
मुनिः ॥ ६३ ॥ जन्मना पंगुरपि यः स्वस्य स्नानचिकीर्षया ॥ गंगां च यमुनां चापि गयामपि मुनीश्वरः ॥ ६४ ॥ आह्वयामास मन्त्रेण निजा
श्रमसमीपतः ॥ तस्य ब्रह्मविदो रैक्वमहर्षेर्धर्मसंचये ॥ ६५ ॥ अंतर्भवंति धर्मौघास्त्रैलोक्योदरवर्तिनाम् ॥ रैक्वस्य धर्मकक्षा तु न हि त्रैलोक्यवर्ति
नाम् ॥ ६६ ॥ प्राणिनां धर्मकक्षायामन्तर्भवति कर्हिचित् ॥ एवमग्रेसरे हंसे कथित्वोपरते सति ॥ ६७ ॥ हंसरूपा मुनींद्रास्ते ब्रह्मलोकं ययुः
पुनः ॥ अथ पौत्रायणो राजा जानश्रुतिररिंदमः ॥ ६८ ॥ रैक्वं चोत्कर्षकाष्ठायां निशम्य परमावधिम् ॥ विषण्णोऽभवदत्यर्थं वराकोऽक्षजितो
यथा ॥ ६९ ॥ चिंतयामास स नृपः पौनःपुन्येन निःश्वसन् ॥ हंस उत्कर्षयन्रैक्वं निकृष्टं मामिहाब्रवीत् ॥ ७० ॥ अहो रैक्वस्य माहात्म्यं यं प्रशं
संति पक्षिणः ॥ तत्परित्यज्य संसारं सर्वं राज्यमिहाधुना ॥ ७१ ॥ सयुग्वानं महात्मानं तमेव शरणं व्रजे ॥ कृपानिधिः स वै रैक्वः शरणं मामु
पागतम् ॥ ७२ ॥ प्रतिगृह्यात्मविज्ञानं मह्यं समुपदेक्ष्यति ॥ इत्यसौ चिंतयन्नेव कथंकथमपि द्विजाः ॥ ७३ ॥ जाग्रन्नेवायमुद्रेलां रात्रिं तामत्यवाह
यत् ॥ निशावसाने संप्राते बंदिवृन्दप्रवर्तितम् ॥ ७४ ॥ अशृणोन्मंगलरवं तूर्यघोषसमन्वितम् ॥ तदाकर्ण्य महाराजस्तदा तल्पस्थ एव

सन् ॥ ७५ ॥ सारथिं शीघ्रमाहूय बभाषे सादरं वचः ॥ सारथे सत्वरं गत्वा रथमारुह्य वेगवत् ॥ ७६ ॥ आश्रमेषु महर्षीणां पुण्येषु विपिनेषु
च ॥ विविक्तेषु प्रदेशेषु सतामावासभूमिषु ॥ ७७ ॥ तीर्थानां च नदीनां च कूलेषु पुलिनेषु च ॥ अन्येषु च प्रदेशेषु यत्र संति मुनीश्वराः ॥
॥ ७८ ॥ तेषु सर्वेषु योगींद्रं पंगुं शकटसंस्थितम् ॥ रैक्काभिधानं सर्वेषां धर्माणामेकसंश्रयम् ॥ ७९ ॥ ब्रह्मज्ञानैकनिलयं सयुग्वानं गवेषय ॥
अन्विष्य तूर्णं मत्प्रीत्यै पुनरागच्छ सारथे ॥ ८० ॥ स तथेति विनिर्गत्य वेगवद्रथसंस्थितः ॥ सर्वत्रान्वेषयामास रैक्वं ब्रह्मविदं मुनिम् ॥ ८१ ॥
गुहासु पर्वतानां च मुनीनामाश्रमेषु च ॥ संचचार महीं कृत्स्नां तत्र तत्र गवेषयन् ॥ ८२ ॥ अन्विष्य विविधान्देशान्सारथिस्त्वरया सह ॥
क्रमान्महर्षिसंबाधं गंधमादनमन्वगात् ॥ ८३ ॥ मार्गमाणः स तत्रापि तं ददर्श मुनीश्वरम् ॥ कंडूयमानं पामानं शकटीयस्थलस्थि
तम् ॥ ८४ ॥ अद्वैतनिष्कलं ब्रह्म चिंतयंतं निरन्तरम् ॥ तं दृष्ट्वा सारथिस्तत्र सयुग्वानं महामुनिम् ॥ ८५ ॥ रैक्वोऽयमिति
संचिंत्य तमासाद्य प्रणम्य च ॥ विनयान्मुनिमप्राक्षीदुपविश्य तदन्तिके ॥ ८६ ॥ सयुग्वान्रैक्वनामा च ब्रह्मन्किं वै भवा
निति ॥ तस्य वाक्यं समाकर्ण्य स मुनिः प्रत्यभाषत ॥ ८७ ॥ अहमेव सयुग्वान्वै रैक्वनामेति वै तदा ॥ इत्याकर्ण्य मुने
र्वाक्यमिंगितैर्बहुभिस्तथा ॥ ८८ ॥ कुटुम्बभरणार्थाय धनेच्छामवगम्य च ॥ सर्वं न्यवेदयद्राज्ञे निवृत्तो गंधमादनात् ॥ ८९ ॥ जान
श्रुतिर्निशम्याथ सारथेर्वाक्यमादरात् ॥ षट्शतानि गवां चापि निष्कभारं धनस्य च ॥ ९० ॥ रथं चाश्वतरीयुक्तं समादाय त्वरान्वितः ॥
पौत्रायणः स राजर्षिस्तं रैक्वं प्रतिचक्रमे ॥ ९१ ॥ गत्वा च वचनं प्राह तं रैक्वं स महीपतिः ॥ भगवन्रैक्व सयुग्वन्मद्दत्तं प्रतिगृह्यताम् ॥ ९२ ॥
षट्शतानि गवां चापि निष्कभारं धनस्य च ॥ रथं चाश्वतरीयुक्तं प्रतिगृह्णीष्व मामकम् ॥ ९३ ॥ गृहीत्वा सर्वमेतत्तु भो ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥
अद्वैतब्रह्मविज्ञानं मह्यं समुपदिश्यताम् ॥ ९४ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा सस्पृहं च ससंभ्रमम् ॥ रैक्वः प्रत्याह सयुग्वाञ्जानश्रुतिमरिंदमम् ॥
॥ ९५ ॥ ॥ रैक्व उवाच ॥ ॥ एता गावस्तवैवास्तु निष्कभारस्तथा रथः ॥ किमल्पेन ममानेन बहुकल्पेषु जीवतः ॥ ९६ ॥ न मे कुटुंब
निर्वाहे पर्याप्तमिदमंजसा ॥ एवं शतगुणं चापि यदि दत्तं त्वया मम ॥ ९७ ॥ नालं तदपि राजेंद्र कुटुंबभरणाय वै ॥ इति रैक्ववचः श्रुत्वा
जानश्रुतिरभाषत ॥ ९८ ॥ ॥ जानश्रुतिरुवाच ॥ ॥ त्वयोपदिश्यमानस्य ब्रह्मज्ञानस्य वै मुने ॥ न हि मूल्यमिदं ब्रह्मन्गोधनं रथ एव च ॥
॥ ९९ ॥ प्रतिगृह्णीष्व वा मा वा ममैतत्तु गवादिकम् ॥ निष्कलाद्वैतविज्ञानं ब्रह्मन्नुपदिशस्व मे ॥ तदाकर्ण्य वचस्तस्य सयुग्वान्वाक्य

मब्रवीत् ॥ १०० ॥ ॥ रैक्व उवाच ॥ ॥ निर्वेदो यस्य संसारे तथा वै पुण्यपापयोः ॥ १०१ ॥ प्रारब्धयोर्विनाशश्च स वै ज्ञानोपदेशभाक् ॥
तव यद्यपि संसारे निर्वेदः समजायत ॥ २ ॥ तथापि पुण्यपापानां न हि नाशो व्याजयत ॥ पुण्यपापौघसंघाश्च पुनर्जन्मनि हेतवः ॥ ३ ॥
न हि भोगं विना तेषां नाशो भवति भूपते ॥ तन्नाशोपायमद्याहं तथापि प्रब्रवीमि ते ॥ ४ ॥ यतो मां शरणं प्राप्तस्तच्छृणुष्व समाहितः ॥ अत्र
तीर्थत्रयं पुण्यं वर्ततेऽभीष्टदायकम् ॥ ५ ॥ मुमुक्षूणां हि सर्वेषां सर्वप्रारब्धनाशनम् ॥ एतद्धि यमुनातीर्थं गंगातीर्थं तथैव च ॥ ६ ॥ गयातीर्थ
मिदं चापि तदेषु स्नाहि मा चिरम् ॥ सर्वप्रारब्धनाशः स्यात्तदा नैवात्र संशयः ॥ ७ ॥ ततस्ते शुद्धचित्तस्य ज्ञानं चैव दिशाम्यहम् ॥ इत्युक्ते
रैक्वमुनिना हर्षसंफुल्ललोचनः ॥ ८ ॥ ससंभ्रममुपागम्य सस्नौ तीर्थत्रयेऽपि सः ॥ तत्तीर्थस्नानमात्रेण शुद्धचित्तोऽभवन्नृपः ॥ ९ ॥ उपातिष्ठत राजा
सौ सयुग्वानं गुरुं पुनः ॥ सयुग्वा स च रैक्वोऽपि मुनीन्द्रैरपि दुर्लभम् ॥ ११० ॥ तज्जानश्रुतये ज्ञानं कृपया समुपादिशत् ॥ तेनोपदिष्टमात्रे तु
विज्ञाने ब्रह्मरूपिणि ॥ ११ ॥ अबाधितानुभववानभवद्राजसत्तमः ॥ ब्रह्मरूपं गतस्यास्य प्रसादाद्रैक्वयोगिनः ॥ १२ ॥ घटकुड्यकुसूलात्मा न
प्रपंचस्समस्फुरत् ॥ निर्भिद्य सहसा मायामभूद्ब्रह्मैव केवलम् ॥ १३ ॥ इत्थं तीर्थत्रये स्नानाज्जानश्रुतिरहो नृपः ॥ दुर्लभं योगिवृंदैश्च ब्रह्मभूय
त्वमाप्तवान् ॥ १४ ॥ एवं वः कथितं विप्रास्तत्तीर्थत्रयवैभवम् ॥ यस्त्विमं पठतेऽध्यायं तीर्थत्रितयवैभवम् ॥ १५ ॥ निर्भिद्याज्ञानतिमिरं ब्रह्मभूयाय
कल्पते ॥ ११६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये यमुनागंगागयातीर्थप्रशंसायां जानश्रुति
ज्ञानावाप्तिवर्णनंनाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ यमुनायां च गंगायां गयायां च नरो मुदा ॥ स्नानं विधाय
विधिवत्कोटितीर्थं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ कोटितीर्थं महापुण्यं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ सर्वसंपत्करं शुद्धं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २ ॥ दुःस्वप्ननाशनं
ह्येतन्महापातकनाशनम् ॥ महाविघ्नप्रशमनं महाशांतिकरं नृणाम् ॥ ३ ॥ स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां सर्वपापनिषूदनम् ॥ लीलया धनुषः कोट्या
स्वयं रामेण निर्मितम् ॥ ४ ॥ पुरा दाशरथी रामो निहत्य युधि रावणम् ॥ ब्रह्महत्याविमोक्षाय गंधमादनपर्वते ॥ ५ ॥ प्रातिष्ठिपल्लिंगमेकं
लोकानुग्रहकाम्यया ॥ लिंगस्यास्याभिषेकाय शुद्धं वारि गवेषयन् ॥ ६ ॥ नाविंदत जलं तत्र पार्श्वे दशरथात्मजः ॥ लिंगाभिषेकयोग्यं च
जलं किमिति चिंतयन् ॥ ७ ॥ नवेन वारिणा लिंगं स्नापनीयं मयेति सः ॥ निश्चित्य मनसा तत्र धनुष्कोट्या रघूद्वहः ॥ ८ ॥ बिभेद

१ वैरिणम्—इ०पा० ।

धरणीं शीघ्रं मनसा जाह्नवीं स्मरन् ॥ रामकार्मुककोटिः सा तदा प्राप रसातलम् ॥ ९ ॥ तत उद्धारयामास तद्धनुर्धन्विनां वरः ॥ धनुष्युद्धियमाणे तु राघवेण महीतलात् ॥ १० ॥ काकुत्स्थेन स्मृता गंगा निर्ययौ विवरात्ततः ॥ वारिणा तेन तल्लिंगमभ्यषिंचद्रघूद्वहः ॥ ११ ॥ रामकार्मुककोटचैव यतस्तन्निर्मितं पुरा ॥ अतः कोटिरिति ख्यातं तत्तीर्थं भुवनत्रये ॥ १२ ॥ यानि यानीह तीर्थानि संति वै गंधमादने ॥ प्रथमं तेषु तीर्थेषु स्नात्वा विगतकल्मषः ॥ १३ ॥ शेषपापविमोक्षाय स्नायात्कोटौ नरस्ततः ॥ तीर्थांतरेषु स्नानेन यः पापौघो न नश्यति ॥ १४ ॥ अनेकजन्मकोटीभिरर्जितो ह्यस्थिसंस्थितः ॥ विनश्यति स सर्वोऽपि कोटिस्नानान्न संशयः ॥ १५ ॥ यदि हि प्रथमं स्नायादत्र कोटौ नरो द्विजाः ॥ तस्य मुक्तस्य तीर्थानि व्यर्थान्येवापराणि हि ॥ १६ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत सर्वार्थतत्त्वज्ञ व्यासशिष्य मुनीश्वर ॥ अस्माकं संशयं कंचिच्छिंधि पौराणिकोत्तम ॥ १७ ॥ कोटौ स्नातस्य मर्त्यस्य यदि तीर्थांतरं वृथा ॥ किमर्थं धर्मतीर्थादितीर्थेषु स्नांति मानवाः ॥ १८ ॥ तीर्थानि तानि सर्वाणि समतिक्रम्य मानवाः ॥ अत्रैव कोटौ किं स्नानं न कुर्वंति हि तद्वद ॥ १९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अहो रहस्यं युष्माभिः पृष्टमेतन्मुनीश्वराः ॥ नारदाय पुरा शंभुः पृच्छते यत्किलाब्रवीत् ॥ २० ॥ तद्ब्रवीमि मुनिश्रेष्ठाः शृणुध्वं श्रद्धया सह ॥ गच्छन्यदृच्छया वापि तीर्थयात्रापरोऽपि वा ॥ २१ ॥ मार्गमध्ये द्विजश्रेष्ठास्तीर्थं देवालयं तथा ॥ दृष्ट्वा श्रुत्वापि वा मोहान्न सेवेत नराधमः ॥ २२ ॥ निष्कृतिस्तस्य नास्तीति प्राब्रुवन्परमर्षयः ॥ सेतुं गच्छंस्ततोऽन्येषु न स्नायाद्यदि मानवः ॥ २३ ॥ तीर्थातिक्रमदोषैः स बहिष्कार्योऽत्यवद्द्विजैः ॥ अतः स्नातव्यमेवैषु चक्रतीर्थादिषु द्विजाः ॥ २४ ॥ स्नात्वा चैतेषु तीर्थेषु शेषपापविमुक्तये ॥ प्रयतैर्मनुजैरत्र स्नातव्यं कोटितीर्थके ॥ २५ ॥ कोटौ चाभिषवं कृत्वा न तिष्ठेद्गन्धमादने ॥ निवर्तेत्तत्क्षणादेव निष्पापो गंधमादनात् ॥ २६ ॥ रामोऽपि हि पुरा कोटितीर्थसंभूतवारिणा ॥ रामनाथेऽभिषिक्ते तु स्वयं स्नात्वा च तत्र वै ॥ २७ ॥ ब्रह्महत्याविमुक्तः संस्तत्क्षणादेव सानुजः ॥ आरूढपुष्पकोऽयोध्यां प्रययौ कपिभिर्वृतः ॥ २८ ॥ अतः कोटौ नरः स्नात्वा पापशेषविमोचितः ॥ निवर्तेत्तत्क्षणादेव रामो दाशरथिर्यथा ॥ २९ ॥ एतद्धि तीर्थप्रवरं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ रामनाथाभिषेकाय निर्मितं राघवेण यत् ॥ ३० ॥ स्वयं भगवती यत्र सन्निधत्ते च जाह्नवी ॥ तारकब्रह्मणा यत्र रामेण स्नातमादरात् ॥ ३१ ॥ तस्य वै कोटितीर्थस्य महिमा केन कथ्यताम्[2] ॥ यत्र[3] स्नात्वा पुरा कृष्णो लोकसंग्रहणेच्छया ॥ ३२ ॥ मातुलस्य तु कंसस्य वधदोषाद्विमोचितः ॥ तस्य वै कोटिती

१ शौनक उवाच—इ—पा० । २ भण्यताम्—इ०पा० । ३ यत्र मातुलदोषौघाद्विमुक्तो यदुनन्दनः—इ० पा० पुस्तकांतरे ।

र्थस्य महिमा केन कथ्यते ॥ ३३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ किमर्थमवधीत्कंसं मातुलं यदुनंदनः ॥ यद्दोषशांतये सूत सस्नौ कोटौ महामनाः ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वसुदेव इति ख्यातः शूरपुत्रो यदोः कुले ॥ आसीत्स देवकसुतां देवकीमिति विश्रुताम् ॥ ३५ ॥ उद्वाह्य रथमारूढः स्वपुरं प्रस्थितः पुरा ॥ अथ सूतो बभूवाथ कंसो ह्यानकदुन्दुभेः ॥ ३६ ॥ अशरीरा तदा वाणी कंसं सारथिमब्रवीत् ॥ भगिनीं च तथा भामं वाहयंतं रथोत्तमे ॥ ३७ ॥ यामिमां वाहयस्यत्र रथेन त्वमरिंदम ॥ अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो वधिष्यति न संशयः ॥ ३८ ॥ इत्याकर्ण्य वचो दिव्यं कंसः खड्गं प्रगृह्य च ॥ स्वसारं हंतुमुद्योगं चकार द्विजपुंगवाः ॥ ३९ ॥ ततः प्रोवाच तं कंसं वसुदेवः स सांत्वयन् ॥ ॥ ॥ वसुदेव उवाच ॥ ॥ अस्यां प्रसूतान्दास्यामि तुभ्यं कंस सुतानहम् ॥ ४० ॥ एनां स्वसारं मा हिंसीर्नास्यास्ते भीतिरस्ति हि ॥ श्रुत्वा तद्वचनं कंसो निवृत्तस्तद्वधात्तदा ॥ ४१ ॥ देवकीवसुदेवाभ्यां सहितः स्वपुरं ययौ ॥ पादावसक्तनिगडौ देवकीवसुदेवकौ ॥ ४२ ॥ स्थापयामास दुष्टात्मा कंसः कारागृहे तदा ॥ ततः कालेन महता वसुदेवाद्धि देवकी ॥ ४३ ॥ षट्पुत्राञ्जनयामास क्रमेण मुनिपुंगवाः ॥ जातांस्तान्वसुदेवेन दत्तान्कंसोऽपि सोऽवधीत् ॥ ४४ ॥ हतेषु षट्सु पुत्रेषु देवक्युदरजन्मसु ॥ कंसेन क्रूरमतिना निष्कृपेण द्विजोत्तमाः ॥ ४५ ॥ शेषोऽभूत्सप्तमो गर्भो देवक्या जठरे तदा ॥ मायादेवी ततो गर्भं तं वै विष्णुप्रचोदिता ॥ ४६ ॥ नंदगोपगृहस्थायां रोहिण्यां समवेशयत् ॥ देवक्याः सप्तमो गर्भः पतितो जठरादिति ॥ ४७ ॥ लोके प्रसिद्धिरभवन्महती विष्णुलीलया ॥ देवकीजठरे पश्चाद्विष्णुर्गर्भत्वमाप्तवान् ॥ ४८ ॥ ततो दशसु मासेषु गतेषु हरिरव्ययः ॥ देवकीजठराज्जज्ञे कृष्ण इत्यभिविश्रुतः ॥ ४९ ॥ शंखचक्रगदाखड्गविराजितचतुर्भुजः ॥ किरीटी वनमाली च पित्रोः शोकविनाशनः ॥ ५० ॥ तं दृष्ट्वा हरिमीशानं तुष्टावानकदुंदुभिः ॥ ५१ ॥ ॥ वसुदेव उवाच ॥ ॥ विश्वं भवान्विश्वपतिस्त्वमेव विश्वस्य योनिस्त्वयि विश्वमास्ते ॥ महान्प्रधानश्च विराट् स्वराट् च सम्राडसि त्वं भगवन्समस्तम् ॥ ५२ ॥ एवं जगत्कारणभूतधाम्ने नारायणायामितविक्रमाय ॥ श्रीशार्ङ्गचक्रासिगदाधराय नमोनमः कृत्रिममानुषाय ॥ ५३ ॥ स्तुवन्तमेवं शौरिं तं वसुदेवं हरिस्तदा ॥ अवोचत्प्रीणयंस्तं च देवकीं च द्विजोत्तमाः ॥ ५४ ॥ ॥ हरिरुवाच ॥ ॥ अहं कंसं वधिष्यामि मा भीर्वां पितराविति ॥ नन्दगोपस्य गृहिणी यशोदाऽजनयत्सुताम् ॥ मम मायां पूर्वदिने सर्वलोकविमोहिनीम् ॥ ५५ ॥ मां तस्याः शयने

१ श्यालम्–इति पाठान्तरमस्ति । तदसत् । 'श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः' इति कोशात् । अत्र वसुदेवस्य भामत्वात्–अयं मूलस्थ एव पाठो युक्तः ।

न्यस्य यशोदायाः सुतां तु ताम् ॥ आदाय देवकीशय्यां प्रापयस्व यदूत्तम ॥ ५६ ॥ एवमुक्तः स कृष्णेन तथैव ह्यकरोद्द्विजाः ॥ रुरोद
माया तनया देवकीशयने स्थिता ॥ ५७ ॥ अथ बालध्वनिं श्रुत्वा कंसः संकुलमानसः ॥ सूतिकागृहमागम्य तामादाय च दारिकाम् ॥५८॥ शि
लायां पोथयामास निर्दयो निरपत्रपः ॥ अथ तद्धस्तमाच्छिद्य सायुधाष्टमहाभुजा ॥ महादेव्यब्रवीत्कंसं समाहूयातिकोपना ॥ ५९ ॥ ॥ मायो
वाच ॥ ॥ अरे रे कंस पापात्मन्दुर्बुद्धे मूढचेतन ॥ ६० ॥ यत्र कुत्रापि शत्रुस्ते वर्तते प्राणहारकः ॥ मार्गयस्वात्मनो मृत्युं तं शत्रुं कंस मा
चिरम् ॥ ६१ ॥ इतीरयित्वा सा देवी दिव्यस्थानान्यवाप्य च ॥ लब्धपूजा मनुष्येभ्यो बभूवाभीष्टदायिनी ॥ ६२ ॥ श्रुत्वा स देवीवचनं कंसो
ऽपि भृशमाकुलः ॥ बालग्रहान्पूतनादीन्स्वांतकं बाधितुं रिपुम् ॥ ६३ ॥ प्रेषयामास देशेषु शिशूनन्यांश्च बाधितुम् ॥ ते च बालग्रहाः सर्वे प्रययु
र्नंदगोकुलम् ॥ ६४ ॥ हताश्च कृष्णेन तदा प्रययुर्यमसादनम् ॥ ततः कतिपयाहस्सु गतेषु द्विजपुंगवाः[1] ॥ ६५ ॥ रामकृष्णौ व्यवर्द्धेतां गोकुले
बालकौ तदा ॥ अनेकबालक्रीडाभिश्चिक्रीडतुररिंदमौ ॥ ६६ ॥ कंचित्कालं वत्सपालौ वेणुनादमकुर्वताम् ॥ कंचित्कालं च गोपालौ गुंजातापि
च्छभूषितौ ॥ ६७ ॥ रेमाते बहुकालं तौ गोकुले रामकेशवौ ॥ कंसः कदाचिदक्रूरं गोकुले रामकेशवौ ॥ ६८ ॥ प्रेषयामास विप्रेंद्राः समानयितुमं
जसा ॥ आनयामास चाक्रूरो रामकृष्णौ स गोकुलात् ॥ ६९ ॥ मथुरां कंसनिर्देशात्स्वर्णतोरणराजिताम् ॥७०॥ ततः समानीय स रामकेशवौ
ययौ पुरीं गांदिनिजस्तदग्रे ॥ दृष्ट्वा च कंसं विनिवेद्य कार्यं तस्मै स्वगेहं प्रविवेश पश्चात् ॥७१॥ अथापराह्णे वसुदेवपुत्रावन्येद्युरिष्टैः सह गोपपुत्रैः ॥
उपेयतुः सालनिखातयुक्तां सगोपुराट्टां मथुरापुरीं तौ ॥ ७२ ॥ स्तोत्राणि शृण्वन्पुरयौवतानां कृष्णस्तु रामेण सहैव गत्वा ॥ धनुर्निवेशं सह
सैव तत्र ददर्श चापं च महद्दृढज्यम् ॥ ७३ ॥ विद्राव्य सर्वानपि चापपालान्धनुः समादाय स लीलयाऽऽशु ॥ मौर्व्यां नियोक्तुं नमयांचकार तदं
तरे भग्नमभूद्द्विधैव ॥ ७४ ॥ कोदंडभंगोत्थितशब्दमाशु श्रुत्वाभियातान्बलिनो निहंतुम् ॥ निजघ्नतुस्तौ प्रतिगृह्य खंडौ चापस्य पालान्बलिनौ
द्विजेंद्राः ॥ ७५ ॥ ततः कुवलयापीडं गजं द्वारि स्थितं क्षणात् ॥ निहत्य रामकृष्णौ तौ महाबलपराक्रमौ ॥ ७६ ॥ तस्य दंतौ समुत्पाट्य दधानौ
करयोर्द्वयोः ॥ अंसे निधाय तौ दंतौ रंगं प्रययतुः क्षणात् ॥ ७७ ॥ निहत्य मल्लं चाणूरं मुष्टिकं तोशलं तथा ॥ अन्यांश्च मल्लप्रवरान्निन्यतुर्यमसा
दनम् ॥७८॥ समारुरुहतुस्तूर्णं तुंगं मंचं च तौ तदा ॥ तत्र तुंगे समासीनमासने कंसमेत्य तौ ॥ तस्थतुस्तं तृणीकृत्य सिंहौ क्षुद्रमृगं यथा ॥७९॥

१ ग्रामेषु द्विजपुंगवाः—इ० पा० ।

ततः कंसं समाकृष्य कृष्णो मंचोपरि स्थितम् ॥ पादौ गृहीत्वा वेगेन भ्रामयामास चांबरे ॥ ८० ॥ ततस्तं पोथयामास[1] स भूमौ गत
जीवितम् ॥ कंसभ्रातॄन्बलोऽप्यष्टौ निजघ्ने मुष्टिना द्विजाः ॥ ८१ ॥ एवं निहत्य तं कंसं कृष्णः परबलार्दनः ॥ पितरौ मोचयामास निगडादति
दुःखितौ ॥ ८२ ॥ सर्वानास्थापयामास[2] बलेन सह माधवः ॥ श्रीकृष्णेन हतं कंसं श्रुत्वा प्रापुः पुरीं तदा ॥ ८३ ॥ बांधवा मथुरायां ये पूर्वं कंसे
न बाधिताः ॥ उग्रसेनं तथा राज्ये स्थापयामास केशवः ॥ ८४ ॥ असहिष्णुर्द्विजाः पित्रोरेवं कंसकृतागसम् ॥ जघान मातुलं कंसं देवब्राह्मणकंट
कम् ॥ ८५ ॥ ततः कदाचित्कृष्णोऽयमात्मानं द्रष्टुमागतान् ॥ नारदादीन्मुनीन्सर्वानिदं पप्रच्छ सत्तमः ॥ ८६ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥
मयाऽयं मातुलो विप्रा हतः कंसोऽतिपापकृत् ॥ मातुलस्य वधे दोषः प्रोच्यते शास्त्रवित्तमैः ॥ ८७ ॥ प्रायश्चितमतो ब्रूत तद्दोषविनिवृत्तये ॥ अवो
चन्नारदस्तत्र कृष्णमद्भुतविक्रमम् ॥ वाचा मधुरया विप्रा भक्तिप्रणयपूर्वकम् ॥ ८८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ नित्यशुद्धश्च मुक्तश्च भद्रश्चैव भवा
न्सदा ॥ ८९ ॥ सच्चिदानंदरूपश्च परमात्मा सनातनः ॥ पुण्यं पापं च ते नास्ति कृष्ण यादवनंदन ॥ ९० ॥ तथापि लोकशिक्षार्थं भवता गरु
डध्वज ॥ प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं विधिनानेन माधव ॥ ९१ ॥ लोकसंग्रहणं तावत्कर्तव्यं भवताधुना ॥ रामसेतौ महापुण्ये गंधमादनपर्वते ॥ ९२ ॥
रामेण स्थापितं लिंगं रामनाथाभिधं पुरा ॥ तस्याभिषेकतोयार्थं धनुष्कोटचा रघूद्वहः ॥ ९३ ॥ गां भित्त्वोत्पादयामास तीर्थं कोटीति विश्रुतम् ॥
तव पूर्वावतारेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९४ ॥ ब्रह्महत्याविशुद्ध्यर्थं निर्मितं स्वयमेव यत् ॥ तत्र स्नानं कुरुष्व त्वं धर्म्ये[6] पापविनाशने ॥ ९५ ॥
तेन ते मातुलवधाद्दोषः शीघ्रं विनंक्ष्यति ॥ कोटितीर्थे हरेः स्नानं ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ ९६ ॥ स्वर्गमोक्षप्रदं पुंसामायुरारोग्यवर्धनम् ॥ इति
श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं नारदस्य स माधवः ॥ ९७ ॥ विसृज्य तानृषीन्सर्वांस्तस्मिन्नेव क्षणे द्विजाः ॥ रामसेतौ ययौ तूर्णं स्वदोषपरि
शुद्धये ॥ ९८ ॥ दिनैः कतिपयैर्गत्वा कोटितीर्थं यदूद्वहः ॥ स्नात्वा संकल्पपूर्वं च दत्त्वा दानान्यनेकशः ॥ ९९ ॥ स मातुलवधोत्पन्नदोषेभ्यो मुमु
चे क्षणात् ॥ निषेव्य रामनाथं च स्वपुरं मथुरां ययौ ॥ १०० ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवंप्रभावं पुण्यं च कोटितीर्थं मुनीश्वराः ॥ ब्रह्महत्या
दिभिः पापैः सद्यो मुच्येत मानवः ॥ नानेन सदृशं तीर्थमन्यदस्ति महीतले ॥ १ ॥ अत्र स्नानात्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुशिवा द्विजाः ॥ प्रीताः
स्युरन्ये देवाश्च नात्र कार्या विचारणा ॥ २ ॥ एवं वः कथितं चित्रं कोटितीर्थस्य वैभवम् ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो भुवि ॥ ३ ॥

१ पातयामास–इ० पा० । २ आश्वासयामास–इ० पा० । ३ यादवाः–इ० पा० । ४ बुद्धः–इ० पा० । ५ लोकसिद्ध्यर्थम्–इ० पा० । ६ सर्वपापविनाशने–इ० पा० ।

श्रुत्वेमं पुण्यमध्यायं पठित्वा च मुनीश्वराः ॥ ब्रह्महत्यादिभिः सत्यं मुच्यते पातकैर्नरः ॥ १०४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति
साहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये कोटितीर्थप्रशंसायां कृष्णस्य मातुलवधदोषशांतिवर्णनंनाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥
॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ कोटितीर्थं महापुण्यं सेवित्वा केवलं नरः ॥ स्नातुं जितेंद्रियस्तीर्थं ततः साध्यामृतं व्रजेत् ॥ १ ॥
साध्यामृतं महातीर्थं महापुण्यफलप्रदम् ॥ महादुःखप्रशमनं गन्धमादनपर्वते ॥ २ ॥ अस्ति पापहरं पुंसां सर्वाभीष्टप्रदायकम् ॥ यत्र स्नात्वा
नरो भक्त्या सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ३ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैर्दानेन वा पुनः ॥ गतिं तां न लभेन्मर्त्यो यां साध्यामृतमज्जनात् ॥ ४ ॥
स्पृष्टानि येषामंगानि साध्यामृतजलैः शुभैः ॥ तेषां देहगतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५ ॥ साध्यामृतजले यस्तु साघमर्षणकृन्नरः ॥ स
विधूयेह पापानि विष्णुलोके महीयते ॥ ६ ॥ पूर्वे वयसि पापानि कृत्वा कर्माणि यो नरः ॥ पश्चात्साध्यामृतं सेवेत्पश्चात्तापसमन्वितः ॥ ७ ॥
अन्ते वयसि मुक्तः स्यात्स नरो नात्र संशयः ॥ साध्यामृते नरः स्नात्वा देहबंधाद्विमुच्यते ॥ ८ ॥ साध्यामृतजले स्नाता मनुष्याः पापक
र्मिणः ॥ अनेकक्लेशघोराणि नरकाणि न यांति हि ॥ ९ ॥ साध्यामृतजले स्नानात्पुंसां या स्याद्गतिर्द्विजाः ॥ न सा गतिर्भवेद्यज्ञैर्न वेदैः
पुण्यकर्मभिः ॥ १० ॥ यावदस्थि मनुष्याणां साध्यामृतजले स्थितम् ॥ तावद्वर्षाणि तिष्ठंति शिवलोके सुपूजिताः ॥ ११ ॥ अपहत्य
तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ॥ तथा साध्यामृतस्नायी भित्त्वा पापानि राजते ॥ १२ ॥ वांछिताल्लँभते कामानत्र स्नातो नरः सदा ॥
यत्र स्नात्वा महापुण्ये पुरा राजा पुरूरवाः ॥ विप्रयोगं सहोर्वश्या जहौ तुंबुरुशापजम् ॥ १३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कथं सूत महाभाग
सहोर्वश्यामरस्त्रिया ॥ १४ ॥ प्रथमं लब्धवान्योगं मर्त्यो राजा पुरूरवाः ॥ विप्रयोगं सहोर्वश्या जहौ तुंबुरुशापजम् ॥ १५ ॥ हेतुना केन
राजानं शशाप तुंबुरुर्मुनिः ॥ एतत्सर्वं समाचक्ष्व विस्तरान्मुनिपुंगव ॥ १६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ आसीत्पुरूरवानाम शक्रतुल्यपराक्रमः ॥
राजराजसमो राजा पुरा ह्यमरपूजितः ॥ १७ ॥ धर्मतः पालयामास मेदिनीं स नृपोत्तमः ॥ ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्ददौ दानानि सर्वदा ॥ १८ ॥
प्रशासति महीं सर्वां राज्ञि तस्मिन्महामतौ ॥ मित्रावरुणशापेन भुवं प्रापोर्वशी द्विजाः ॥ १९ ॥ सा चचारोर्वशी तत्र राज्ञस्तस्य पुरांतिके ॥
कोकिलालापमधुरवीणयोपवने जगौ ॥ २० ॥ स राजोपवने रंतुं कदाचिद्धृतकौतुकः ॥ आरूढतुरगः प्रायाच्छलनाशतसंवृतः ॥ २१ ॥ तादृशी

१ पुरूत्तमः—इ० पा० ।

मुर्वशीं तत्र करसम्मितमध्यमाम् ॥ उवाच चैनां राजासौ भार्या मम भवेति वै ॥ २२ ॥ सापि कामातुरा तत्र राजानं प्रत्यभाषत ॥ भवत्वेवं नरश्रेष्ठ समयं यदि मे भवान् ॥ २३ ॥ करिष्यति तवाभ्याशे वत्स्यामि धृतकौतुका ॥ करिष्ये समयं सुभ्रु तवाहमिति सोऽब्रवीत् ॥ २४ ॥ अथोर्वशी बभाषे तं पुरूरवसमुत्सुका ॥ पुत्रभूतं मम यदि रक्षस्युरणकद्वयम् ॥ २५ ॥ न नग्नो दृश्यसे राजन्कदापि यदि वै तथा ॥ नोच्छिष्टं मम दद्याश्चेत्तदा वत्स्ये तवांतिके ॥ २६ ॥ घृतमात्राशना चाहं भविष्यामि नृपोत्तम ॥ एवमस्त्विति राजोक्तां तां निनाय निजं गृहम् ॥ २७ ॥ अलकायां स भूपालस्तथा चैत्ररथे वने ॥ रेमे सरस्वतीतीरे पद्मखण्डमनोरमे ॥ २८ ॥ एकषष्टिं स वर्षाणि रममाणस्तयानयत् ॥ तेनोर्वशी प्रतिदिनं वर्धमानानुरागिणी ॥ २९ ॥ स्पृहां न देवलोकेऽपि चकार तनुमध्यमा ॥ नाभवद्रमणीयोऽसौ देवलोकस्तया विना ॥ ३० ॥ अतस्तामानयिष्यामि देवलोकमिति द्विजाः ॥ विश्वावसुर्विचार्यैवं भूर्लोकमगमत्क्षणात् ॥ ३१ ॥ उर्वश्याः समयं राज्ञा विश्वावसुरयं सह ॥ विदित्वा सह गन्धर्वैः समवेतो निशांतरे ॥ ३२ ॥ उर्वश्याः शयनाभ्याशाज्जग्राहोरणकं जवात् ॥ आकाशे नीयमानस्य तस्य श्रुत्वोर्वशी पतिम् ॥३३॥ अब्रवीन्मत्सुतः केन गृह्यते त्यज्यतामयम् ॥ अनाथा शरणं यामि कं नरं गतचेतना ॥३४॥ पुरूरवाः समाकर्ण्य वाक्यं तस्या निशांतरे ॥ मां न नग्नं निरीक्षेत देवीति न ययौ तदा ॥ ३५ ॥ अथान्यमप्युरणकं गन्धर्वाः प्रतिगृह्य ते ॥ ययुस्तस्योरणस्यापि शब्दं शुश्राव चोर्वशी ॥ ३६ ॥ अनाथाया मम सुतो गृह्यते तस्करैरिति ॥ चुक्रोश देवी परुषं कं यामि शरणं नरम् ॥ ३७ ॥ अमर्षवशमापन्नः श्रुत्वा तद्वचनं नृपः ॥ तिमिरेणावृतं सर्वमिति मत्वा स खड्गधृक् ॥ ३८ ॥ दुष्टदुष्ट कुतो यासीत्यभ्यधावद्वचो वदन् ॥ तावत्सौदामिनी दीप्ता गन्धर्वैर्जनिता भृशम् ॥ ३९ ॥ तत्प्रभामंडलैर्देवी राजानं विगतांबरम् ॥ दृष्ट्वा निवृत्तसमया तत्क्षणादेव निर्ययौ ॥ ४० ॥ त्यक्त्वा ह्युरणकौ तत्र गंधर्वा अपि निर्ययुः ॥ राजा मेषौ समादाय हृष्टः स्वशयनांतिकम् ॥ ४१ ॥ आगतो नोर्वशीं तत्र ददर्शायतलोचनाम् ॥ तां चापश्यन्विवस्त्रश्च बभ्रामोन्मत्तवद्भुवि ॥ ४२ ॥ कुरुक्षेत्रं गतो राजा तटाके पद्मसंकुले ॥ चतुर्भिरप्सरस्त्रीभिः क्रीडमानां ददर्श ताम् ॥ ४३ ॥ हे जाये तिष्ठ मनसा घोरेति व्याहरन्मुहुः ॥ एवं बहुप्रकारं वै स सूक्तं प्रालपन्नृपः ॥ ४४ ॥ अब्रवीदुर्वशी तं च क्रीडंती साप्सरोगणैः ॥ महाराजालमेतेन चेष्टितेन तवानघ ॥ ४५ ॥ त्वत्तो गर्भिण्यहं पूर्वमब्दांते भवतात्र वै ॥ आगंतव्यं कुमारस्ते भविष्यत्यतिधार्मिकः ॥ ४६ ॥ एकां विभावरीं राजंस्त्वया वत्स्यामि वै तदा ॥ इत्युक्तो नृपतिर्हृष्टः स्वपुरीं प्राविशद्द्विजाः ॥ ४७ ॥ तासामप्सरसां सा तु कथयामास तं नृपम् ॥ अयं स पुरुषश्रेष्ठो येनाहं

कामरूपिणा ॥ ४८ ॥ एतावंतं महाकालमनुरागवशातुरा ॥ उषितास्मि सहानेन सख्यो नृपतिना चिरम् ॥ ४९ ॥ एवमुक्तास्ततः सख्यस्तामूचुः
साधुसाध्विति ॥ अनेन साकमास्यामः सर्वकालं वयं सखि ॥ ५० ॥ इत्यूचुरुर्वशीं तत्र सखीमप्सरसस्तदा ॥ अब्देऽथ पूर्णे राजापि तटाकांति
कमाययौ ॥ ५१ ॥ आगतं नृपतिं दृष्ट्वा पुरूरवसमुर्वशी ॥ कुमारमायुषं तस्मै ददौ संप्रीतमानसा ॥ ५२ ॥ तेन साकं निशामेकामुषिता सानु
रागिणी ॥ पंचपुत्रप्रदं गर्भं तस्मादापाशु सोर्वशी ॥ ५३ ॥ उवाच चैनं राजानमुर्वशी परमांगना ॥ वरं दास्यंति गन्धर्वा मत्प्रीत्या तव
भूपते ॥ ५४ ॥ भवतां प्रार्थ्यतां तेभ्यो वरो राजर्षिसत्तम ॥ इत्युक्तः स तया राजा प्राह गन्धर्वसत्तमान् ॥ ५५ ॥ अहं संपूर्णकोशश्च विजिताराति
मंडलः ॥ सलोकतां विनोर्वश्याः प्राप्तव्यं नान्यदस्ति मे ॥ ५६ ॥ अतस्तया सहोर्वश्या कालं नेतुमहं वृणे ॥ एवमुक्ते नृपेणाथ गन्धर्वास्तुष्ट
मानसाः ॥ अग्निस्थालीं प्रदायास्मै प्रोचुश्चैनं नृपं तदा ॥ ५७ ॥ ॥ गन्धर्वा ऊचुः ॥ ॥ अग्निं वेदानुसारी त्वं त्रिधा कृत्वा नृपोत्तम
॥ ५८ ॥ इष्ट्वा यज्ञेन चोर्वश्याः सालोक्यं याहि भूपते ॥ इतीरितस्तैरादाय स्थालीमग्नेर्ययौ नृपः ॥ ५९ ॥ अहो बतातिमूढोहमिति मध्येवनं
नृपः ॥ उर्वशी न मया लब्धा वह्निस्थाल्या तु किं फलम् ॥ ६० ॥ निधायैव वने स्थालीं स्वपुरं प्रययौ नृपः ॥ अर्धरात्रे व्यतीतेऽसौ
विनिद्रोऽचिंतयत्स्वयम् ॥ ६१ ॥ उर्वशीलोकसिद्ध्यर्थं मम गन्धर्वपुंगवैः ॥ अग्निस्थाली संप्रदत्ता सा च त्यक्ता मया वने ॥ ६२ ॥ आहरिष्ये
पुनः स्थालीमित्युत्थाय ययौ वनम् ॥ नाग्निस्थालीं ददर्शासौ वने तत्र पुरूरवाः ॥ ६३ ॥ शमीगर्भमथाश्वत्थमग्निस्थाने विलोक्य सः ॥
व्यचिंतयन्मया स्थाली निक्षिप्तात्र वने पुरा ॥ ६४ ॥ सा चाश्वत्थः शमीगर्भः समभूदधुना त्विह ॥ तस्मादेनं समादाय वह्निरूपमहं पुरम् ॥
॥ ६५ ॥ गत्वा कृत्वारणीं सम्यक्तदुत्पन्नाग्निमादरात् ॥ उपास्यामीति निश्चित्य स्वपुरं गतवान्नृपः ॥ ६६ ॥ रमणीयारणीं चक्रे स्वांगुलैः प्रमिता
मसौ ॥ निर्माणसमये राजा गायत्रीमजपद्द्विजाः ॥ ६७ ॥ गायत्र्याः पठ्यमानाया यानि संत्यक्षराणि हि ॥ तावदंगुलिमर्यादामकरोदरणीं नृपः
॥ ६८ ॥ तत्र निर्मथनादग्नित्रयमुत्पाद्य भूपतिः ॥ उर्वशीलोकसंप्राप्तिफलमुद्दिश्य कांक्षितम् ॥ ६९ ॥ वेदानुसारी नृपतिर्जुहावाग्नित्रयं मुदा ॥
तेनैव चाग्निविधिना बहून्यज्ञानथातनोत् ॥ ७० ॥ तेन गन्धर्वलोकांश्च संप्राप्य जगतीपतिः ॥ सहोर्वश्या चिरं रेमे देवलोके द्विजो
त्तमाः ॥ ७१ ॥ अथ सर्वामरोपेतः कदाचिद्बलवृत्रहा ॥ नृत्यं सुरांगनानां वै व्यलोकयत संसदि ॥ ७२ ॥ पुरूरवा नृपोप्यायात्तदा देवैं

१ नृपतिम्—इ०पा० । २ मध्येवनम्—वनस्य मध्ये—इति मध्येवनम् "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः समासः ।

द्रसंसदम् ॥ द्रष्टुं सुरांगनानृत्यं मनोहारि दिवौकसाम् ॥ ७३ ॥ एकैकशस्ताः शक्रस्य ननृतुः पुरतोऽगनाः ॥ अथोर्वशी समागत्य
ननर्त पुरतो हरेः ॥ ७४ ॥ नृत्ताभिनयसामर्थ्यगर्वयुक्ता तदोर्वशी ॥ तं पुरूरवसं दृष्ट्वा जहासातिमनोहरा ॥ ७५ ॥ जहास तत्र
राजापि तां विलोक्य तदोर्वशीम् ॥ हाससंकुपितस्तत्र नाट्याचार्योऽथ तुंबुरुः ॥ शशाप तावुभौ कोपादुर्वशीं च नृपोत्तमम् ॥ ७६ ॥
॥ ॥ तुंबुरुरुवाच ॥ ॥ अनेकदेवसंपूर्णसभायामत्र यत्कृतम् ॥ ७७ ॥ युवाभ्यां हसितं नृत्तमध्ये निष्कारणं वृथा ॥ तस्माज्झटिति राजेंद्र
वियोगो युवयोः क्षणात् ॥ ७८ ॥ भूयादिति शशापैनं सर्वदेवतसंनिधौ ॥ अथ शप्तो नृपस्तत्र नाट्याचार्येण दुःखितः ॥ ७९ ॥ जगाम
शरणं तत्र पाहिपाहीति वज्रिणम् ॥ उवाच दीनया वाचा पुरुहूतं पुरूरवाः ॥ ८० ॥ उर्वश्या सह सालोक्यसिद्ध्यर्थमहमिष्टवान् ॥ अतस्तस्या
वियोगो मेऽसह्यः स्यात्पाकशासन ॥ ८१ ॥ इत्युक्तवंतं तं प्राह सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ शापमोक्षं प्रवक्ष्यामि मा भैषीस्त्वं नृपोत्तम ॥ ८२ ॥
दक्षिणांभोनिधौ पुण्ये गंधमादनपर्वते ॥ साध्यामृतमिति ख्यातं तीर्थमस्ति महत्तरम् ॥ ८३ ॥ सेवितं सर्वदेवैश्च सिद्धचारणकिन्नरैः ॥ सनकादि
महायोगिमुनिवृंदनिषेवितम् ॥ ८४ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं पुंसां सर्वशापविमोक्षदम् ॥ अस्ति तीर्थं भवांस्तत्र गच्छस्व त्वरया नृप ॥ ८५ ॥ सर्वेषाम
मृतं स्नानादत्र साध्यं यतस्ततः ॥ साध्यामृतमिति ख्यातं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ८६ ॥ तत्र स्नानात्तवोर्वश्याः पुनर्योगो भविष्यति ॥ मम लोके
निवासश्च भविष्यति न संशयः ॥ ८७ ॥ इति प्रतिसमादिष्टो नृपः संप्रीतमानसः ॥ साध्यामृतं महातीर्थं समुद्दिश्य ययौ क्षणात् ॥ ८८ ॥ सस्नौ
साध्यामृते तत्र महापातकनाशने ॥ तत्र स्नानान्नृपो विप्राः सद्यः शापेन मोचितः ॥ ८९ ॥ स्नानानंतरमेवासावुर्वश्या सह संगतः ॥ तया सह
विमानस्थः प्रययावमरावतीम् ॥ ९० ॥ रेमे पुनस्तया सार्धं देववद्देवमंदिरे ॥ एवंप्रभावं तत्तीर्थं साध्यामृतमनुत्तमम् ॥ ९१ ॥ पुरूरवा सहोर्वश्या
यत्र स्नानेन संगतः ॥ अतोऽत्र तीर्थे यः स्नायान्महापातकनाशने ॥ ९२ ॥ वांछिताँल्लभते कामान्यास्यति स्वर्गमुत्तमम् ॥ निष्कामः स्नाति चेद्वि
प्रा मोक्षमाप्नोति मानवः ॥९३॥ इमं पवित्रं पापघ्नमध्यायं पठते तु यः॥ शृणुयाद्वा मनुष्योऽसौ वैकुंठे लभते स्थितिम् ॥९४॥ एवं वः कथितं विप्रा
वैभवं पापनाशनम् ॥ साध्यामृतस्य तीर्थस्य विस्तराच्छ्रद्धया मया ॥ ९५ ॥ यत्पुरा सनकादिभ्यः प्रोक्तवांश्चतुराननः ॥ ९६ ॥ इति श्रीस्कांदे
महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये साध्यामृततीर्थप्रशंसायां पुरूरवःशापविमोक्षणवर्णनंनामाष्टाविंशोऽध्यायः
॥ २८ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ स्नात्वा साध्यामृते तीर्थे नृपशापविमोक्षणे ॥ सर्वतीर्थं ततो गच्छेन्मनुजो नियमान्वितः ॥ १ ॥ सर्वतीर्थं

महापुण्यं महापातकनाशनम् ॥ महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ २ ॥ शुद्धयेत तत्क्षणादेव सर्वतीर्थनिमज्जनात् ॥ तावत्सर्वाणि पापानि देहे तिष्ठंति सुव्रताः ॥ ३ ॥ न यावत्सर्वतीर्थेऽस्मिन्निमज्जेत्पापपूरुषः ॥ स्नानार्थं सर्वतीर्थेऽस्मिन्दृष्ट्वा यांतं द्विजा नरम्॥ ४ ॥ वेपंते सर्वपापानि नाशोऽस्माकं भवेदिति ॥ गर्भवासादिदुःखानि तावद्याति नरो भुवि ॥ ५ ॥ न स्नायात्सर्वतीर्थेऽस्मिन्यावद्ब्राह्मणपुंगवाः॥ अनुष्ठितैर्महायागैस्तथा तीर्थनिषेवणैः ॥ ६ ॥ गायत्र्यादिमहामंत्रजपैर्नियमपूर्वकम् ॥ चतुर्णामपि वेदानामावृत्त्या शतसंख्यया ॥ ७ ॥ शिवविष्ण्वादिदेवानां पूजया भक्तिपूर्वकम् ॥ एकादश्यादितिथिषु तथैवानशनेन च यत्फलं लभते मर्त्यस्तल्लभेदत्र मज्जनात् ॥ ८ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सर्वतीर्थमिति ख्यातिः सूतास्य कथमागता ॥ ब्रूह्यस्माकमिदं पुण्यं विस्तराच्छृण्वतां मुने ॥ ९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुरा सुचरितोनाम मुनिर्नियमसंयुतः ॥ ॥ १० ॥ भृगुवंशसमुद्भूतो जात्यंधो जरयातुरः ॥ अशक्तस्तीर्थयात्रायां नेत्राभावेन स द्विजाः ॥ ११ ॥ सर्वेषामेव तीर्थानां स्नातुकामो महामुनिः ॥ दक्षिणांबुनिधौ पुण्यं गंधमादनपर्वतम् ॥ १२ ॥ गत्वा शंकरमुद्दिश्य तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ त्रिकालमर्चयञ्छंभुमुपवासी जितेंद्रियः ॥ १३ ॥ तथा त्रिषवणस्नानात्तथैवातिथिपूजकः ॥ शिशिरे जलमध्यस्थो ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यगः ॥ १४ ॥ वर्षास्वासारसहन अब्भक्षो वायुभोजनः ॥ उद्धूलनं त्रिपुंड्रं च भस्मना धारयन्सदा ॥ १५ ॥ जाबालोपनिषद्रीत्या तथा रुद्राक्षधारकः ॥ एवमुग्रं तपश्चक्रे दशसंवत्सरं द्विजः ॥ १६ ॥ तपसा तस्य संतुष्टः शंकरश्चंद्रशेखरः ॥ प्रादुरासीन्मुनेस्तस्य द्विजाः सुचरितस्य वै ॥ १७ ॥ समारुह्य महोक्षाणं भूतवृंदनिषेवितः ॥ गिरिजार्धवपुः शूली सूर्यकोटिसमप्रभः ॥ १८ ॥ स्वभासा भासयन्सर्वा दिशो वितिमिरास्तदा ॥ भस्मपांडुरसर्वांगो जटामंडलमंडितः ॥ १९ ॥ अनंतादिमहानागविभूषणविभूषितः ॥ प्रादुर्भूतस्ततः शंभुः प्रादात्तस्य विलोचने ॥ २० ॥ आत्मावलोकनार्थाय शंकरो गिरिजापतिः ॥ ततः सुचरितो विप्राः शंभुना दत्तदृग्द्वयः ॥ आलोक्य परमेशानं प्रतुष्टाव प्रसन्नधीः ॥ २१ ॥ ॥ सुचरित उवाच ॥ ॥ जय देव महेशान जय शंकर धूर्जटे ॥ २२ ॥ जय ब्रह्मादिपूज्य त्वं त्रिपुरघ्न यमांतक ॥ जयोमेश महादेव कामांतक जयामल ॥ २३ ॥ जय संसारवैद्य त्वं भूतपाल शिवाव्यय ॥ त्रियंबक नमस्तुभ्यं भक्तरक्षणदीक्षित ॥ २४ ॥ व्योमकेश नमस्तुभ्यं जय कारुण्यविग्रह ॥ नीलकण्ठ नमस्तुभ्यं जय संसारमोचक ॥ २५ ॥ महेश्वर नमस्तुभ्यं परमानंदविग्रह ॥ गंगाधर नमस्तुभ्यं विश्वेश्वर मृडाव्यय ॥ २६ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय शंभवे ॥ शर्वायोग्राय गर्भाय कैलासपतये नमः ॥ २७ ॥ रक्ष मां करुणासिंधो कृपादृष्ट्यवलोकनात् ॥ मम वृत्तमनालोच्य त्राहि मां कृपया हर ॥ २८ ॥ ॥ श्रीसूत

उवाच ॥ ॥ इति स्तुतो महादेवस्तमेनमिदमभ्यधात् ॥ मुनिं सुचरितं विप्रा दयोदन्वानुमापतिः ॥ २९ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ मुने सुचरिताद्य त्वं वरं वरय कांक्षितम् ॥ वरं दातुं तवायातः पुण्येस्मिन्नाश्रमे शुभे ॥ इतीरितो मुनिः प्राह महादेवं दयानिधिम् ॥ ३० ॥ ॥ ॥ सुचरित उवाच ॥ ॥ भगवंस्त्वं प्रसन्नो मे यदि स्याश्चन्द्रशेखर ॥ ३१ ॥ तर्हि त्वां प्रवृणोम्यद्धा वरं मदभिकांक्षितम् ॥ जरापलितदेहोहं कुत्रचिद्गंतुमक्षमः ॥ ३२ ॥ सर्वतीर्थेषु च स्नातुमाकांक्षा मम विद्यते ॥ तस्मात्सर्वेषु तीर्थेषु स्नानेन मनुजो हि यत् ॥ फलं प्राप्नोति मे ब्रूहि तत्फलावाप्तिसाधनम् ॥ ३३ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ अहमावाहयिष्यामि तीर्थान्यत्रैव कृत्स्नशः ॥ ३४ ॥ रामस्य सेतुना पूते नगेऽस्मिन्गंधमादने ॥ इत्युक्त्वा स महादेवः पर्वते गन्धमादने ॥ ३५ ॥ तीर्थान्यावाहयामास मुनिप्रीत्यर्थमुत्तमः ॥ ततस्सुचरितं प्राह शंकरः करुणानिधिः ॥ ३६ ॥ मुने सुचरितेदं तु महापातकनाशनम् ॥ सांनिध्यात्सर्वतीर्थानां सर्वतीर्थाभिधं स्मृतम् ॥ ३७ ॥ मयात्र सर्वतीर्थानां मनसाकर्षणादिदम् ॥ मानसं तीर्थमित्याख्यां लप्स्यते भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ३८ ॥ अतः सुचरितात्र त्वं स्नाहि सद्यो विमुक्तये ॥ महापातकसंघानां दावानलसमद्युतौ ॥ ॥ ३९ ॥ काममोहभयक्रोधलोभरोगादिनाशने ॥ विना वेदांतविज्ञानं सद्योनिर्वाणकारणे ॥ ४० ॥ जन्ममृत्य्वादिनक्रौघसंसारार्णवतारणे ॥ कुम्भीपाकादिसकलनरकाग्निविनाशने ॥ ४१ ॥ इतीरितः सुचरितः शम्भुना मदनारिणा ॥ सस्नौ विप्राः सर्वतीर्थे महादेवस्य संनिधौ ॥ ४२ ॥ स्नात्वोत्थितः सुचरितो ददृशेऽखिलमानवैः ॥ जरापलितनिर्मुक्तस्तरुणोऽतीव सुन्दरः ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा स्वदेहसौंदर्यं ततः सुचरितो मुनिः ॥ श्लाघयामास तत्तीर्थं बहुधाऽन्ये च तापसाः ॥ ४४ ॥ महादेवः सुचरितं बभाषे तदनंतरम् ॥ अस्य तीर्थस्य तीरे त्वं वसन्सुचरित द्विज ॥ ॥ ४५ ॥ स्नानं कुरुष्व सततं स्मरन्मां मुक्तिदायकम् ॥ देशांतरीयतीर्थेषु मा व्रज ब्राह्मणोत्तम ॥ ४६ ॥ अस्य तीर्थस्य माहात्म्यान्मामंते प्राप्स्यसि ध्रुवम् ॥ अन्येऽपि येऽत्र स्नास्यंति तेऽपि मां प्राप्नुयुर्द्विज ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवांतरधीयत ॥ तस्मिन्नंतर्हिते रुद्रे ततः सुचरितो मुनिः ॥ ४८ ॥ अनेककालं निवसन्सर्वतीर्थस्य तीरतः ॥ स्नानं समाचरंस्तीर्थे मानसे नियमान्वितः ॥ ४९ ॥ देहांते शंकरं प्राप सर्वबन्धविमोचितः ॥ सायुज्यं चापि संप्राप सर्वतीर्थस्य वैभवात् ॥ ५० ॥ एवं वः कथितं विप्राः सर्वतीर्थस्य वैभवम् ॥ एतत्पठन्वा शृण्वन्वा मुच्यते सर्व

१ दयोदन्वान्—दयासिन्धुः । २ घृणानिधिम्—इ० पा० ।

पातकैः ॥ ५१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये सर्वतीर्थप्रशंसायां सर्वतीर्थस्वरूप
कथनंनामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ विहिताभिषवो मर्त्यः सर्वतीर्थेऽतिपावने ॥ ब्रह्महत्यादिपापघ्नीं
धनुष्कोटिं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ यस्याः स्मरणमात्रेण मुक्तः स्यान्मानवो भुवि ॥ धनुष्कोटिं प्रपश्यंति स्नांति वा कथयंति ये ॥ २ ॥
अष्टाविंशतिभेदांस्ते नरकान्नोपभुंजते ॥ तामिस्रमंधतामिस्रं महारौरवरौरवौ ॥ ३ ॥ कुम्भीपाकं कालसूत्रमसिपत्रवनं तथा ॥ कृमि
भक्षोंऽधकूपश्च संदंशं शाल्मली तथा ॥ ४ ॥ सूर्मिर्वैतरणी प्राणरोधो विशसनं तथा ॥ लालाभक्षोऽप्यवीचिश्च सारमेयादनं तथा ॥ ५ ॥
तथैव वज्रकणकं क्षारकर्दमपातनम् ॥ रक्षोगणाशनं चापि शूलप्रोतं वितोदनम् ॥ ६ ॥ दंदशूकाशनं चापि पर्यावर्तनसंज्ञितम् ॥ तिरो
धानाभिधं विप्रास्तथा सूचीमुखाभिधम् ॥ ७ ॥ पूयशोणितभक्षं च विषाग्निपरिपीडनम् ॥ अष्टाविंशतिसंख्याकमेवं नरकसंचयम् ॥ ८ ॥
न याति मनुजो विप्रा धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ वित्तापत्यकलत्राणां योऽन्येषामपहारकः ॥ ९ ॥ स कालपाशनिर्बद्धो यमदूतैर्भयानकैः ॥ तामि
स्रनरके घोरे पात्यते बहुवत्सरम् ॥ १० ॥ स्नाति चेद्धनुषः कोटौ तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ यो निहत्य तु भर्तारं भुंक्ते तस्य धनादिकान् ॥ ११ ॥
पात्यते सोंऽधतामिस्रे महादुःखसमाकुले ॥ स्नाति चेद्धनुषः कोटौ तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ १२ ॥ भूतद्रोहेण यो मर्त्यः पुष्णाति स्वकुटुंबकम् ॥
स तानिह विहायाशु रौरवे पात्यते ध्रुवम् ॥ १३ ॥ विषोल्बणमहासर्पसंकुले यमपूरुषैः ॥ स्नाति चेद्धनुषः कोटौ तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥
॥ १४ ॥ यः स्वदेहंभरो मर्त्यो भार्यापुत्रादिकं विना ॥ स महारौरवे घोरे पात्यते निजमांसभुक् ॥ १५ ॥ स्नाति चेद्धनुषः कोटौ तस्मि
न्नासौ निपात्यते ॥ यः पशून्पक्षिणो वापि सप्राणान्निरुणद्धि वै ॥ १६ ॥ कृपालेशविहीनं तं क्रव्यादैरपि निंदितम् ॥ कुंभीपाके तप्ततैले पात
यंति यमानुगाः ॥ १७ ॥ स्नाति चेद्धनुषः कोटौ तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ मातरं पितरं विप्रान्यो द्वेष्टि पुरुषाधमः ॥ १८ ॥ स कालसूत्र
नरके विस्तृतायुतयोजने ॥ अधस्तादग्निसंतप्त उपर्यर्कमरीचिभिः ॥ १९ ॥ खले ताम्रमये विप्राः पात्यते क्षुधयार्दितः ॥ स्नाति चेद्धनुषः
कोटौ तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ २० ॥ यो वेदमार्गमुल्लंघ्य वर्तते कुपथे नरः ॥ सोऽसिपत्रवने घोरे पात्यते यमकिंकरैः ॥ २१ ॥ स्नाति
चेद्धनु० ॥ यो राजा राजभृत्यो वा ह्यदंड्ये दंडमाचरेत् ॥ २२ ॥ शरीरदंडं विप्रे वा स शूकरमुखे द्विजाः ॥ पात्यते नरके घोरे इक्षुवद्यंत्रपीडितः ॥
॥ २३ ॥ स्नाति चे० ॥ ईश्वराधीनवृत्तीनां हिंसां यः प्राणिनां चरेत् ॥ २४ ॥ तैरेव पीड्यमानोऽयं जंतुभिः स्वेन पीडितैः ॥ अंधकूपे माह

भीमे पात्यते यमकिंकरैः ॥ २५ ॥ तत्रांधकारबहुले विनिद्रो निर्वृतश्चरेत् ॥ स्नानि चे० ॥ २६ ॥ योऽश्नाति पंक्तिभेदेन सस्यमूपादिकं नरः ॥ अकृत्वा पंचयज्ञं वा भुंक्ते मोहेन स द्विजाः ॥ २७ ॥ प्रपात्यते यमभटैर्नरके कृमिभोजने ॥ भक्ष्यमाणः कृमिशतैर्भक्षयन्कृमिसंचयान् ॥ २८ ॥ स्वयं च कृमिभूतः संस्तिष्ठेद्यावदघक्षयम् ॥ स्नाति चे० ॥ २९ ॥ यो हरेद्विप्रवित्तानि स्तेयेन बलतोऽपि वा ॥ अन्येषामपि वित्तानि राजा तत्पुरुषोऽपि वा ॥ ३० ॥ अयस्मयाग्निकुंडेषु संदंशैः सोऽतिपीडितः ॥ संदंशे नरके घोरे पात्यते यमपूरुषैः ॥ ३१ ॥ स्नाति चे० ॥ अगम्यां योभिगच्छेत स्त्रियं वै पुरुषाधमः ॥ ३२ ॥ अगम्यं पुरुषं योषिदभिगच्छेत वा द्विजाः ॥ तावयस्मयनारीं च पुरुषं चाप्ययस्मयम् ॥ ३३ ॥ तप्तावालिंग्य तिष्ठंतौ यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ सूर्म्याख्ये नरके घोरे पात्येते बहुकंटके ॥ ३४ ॥ स्नाति चे० ॥ बाधते सर्वजंतून्यो नानोपायैरुपद्रवैः ॥ ३५ ॥ शाल्मलीनरके घोरे पात्यते बहुकंटके ॥ स्नाति चे० ॥ ३६ ॥ राजा वा राजभृत्यो वा यः पाषंडमनुव्रतः ॥ भेदको धर्मसेतूनां वैतरण्यां निपात्यते ॥ ३७ ॥ स्नानि चे० ॥ वृषलीसंगदुष्टो यः शौचाद्याचारवर्जितः ॥ ३८ ॥ त्यक्तलज्जस्त्यक्तवेदः पशुचर्यारतस्तथा ॥ स पूयविष्ठामूत्रासृक्श्लेष्मपित्तादिपूरिते ॥ ३९ ॥ अतिबीभत्सनरके पात्यते यमकिंकरैः ॥ स्नाति चे० ॥ ४० ॥ अश्मभिर्मृगयुर्हन्याद्बाणैर्वा बाधते मृगान् ॥ स विध्यमानो बाणौघैः परत्र यमकिंकरैः ॥ ४१ ॥ प्राणरोधाख्यनरके पात्यते यमकिंकरैः ॥ स्नाति चे० ॥ ४२ ॥ दांभिको यः पशून्यज्ञे विध्यनुष्ठानवर्जितः ॥ हंत्यसौ परलोकेषु वैशसे नरके द्विजाः ॥ ४३ ॥ कृन्त्यमानो यमभटैः पात्यते दुःखसंकुले ॥ स्नाति चे० ॥ ४४ ॥ आत्मभार्यां सवर्णां यो रेतः पाययते तु सः ॥ परत्र रेतःपायी सन्रेतःकुंडे निपात्यते ॥ ४५ ॥ स्नाति चे० ॥ यो दस्युमार्गमाश्रित्य गरदो ग्रामदाहकः ॥ ४६ ॥ वणिग्द्रव्यापहारी च स परत्र द्विजोत्तमाः ॥ वज्रदंष्ट्राहिकाभिख्ये नरके पात्यते चिरम् ॥ ४७ ॥ स्नाति चे० ॥ विद्यंते यानि चान्यानि नरकाणि परत्र वै ॥ ४८ ॥ तानि नाप्नोति मनुजो धनुष्कोटिनिमज्जनात् ॥ धनुष्कोटौ सकृत्स्नानादश्वमेधफलं लभेत् ॥ ४९ ॥ आत्मविद्या भवेत्साक्षान्मुक्तिश्चापि चतुर्विधा ॥ न पापे रमते बुद्धिर्न भवेद्दुःखमेव वा ॥ ५० ॥ बुद्धेः प्रीतिर्भवेत्सम्यग्धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ तुलापुरुषदानेन यत्फलं लभ्यते नरैः ॥ ५१ ॥ तत्फलं लभ्यते पुंभिर्धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं हि भवेन्नृणाम् ॥ ५२ ॥ तत्पुण्यं लभते मर्त्यो धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु यंयमिच्छति पूरुषः ॥ ५३ ॥

१ शाकम्-इ०पा० ।

तंतं सद्यः समाप्नोति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ ५४ ॥ सद्यः पूतो भवेद्विप्रा धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ प्रज्ञा लक्ष्मीर्यशः संपज्ज्ञानं धर्मो विरक्तता ॥५५॥ मनःशुद्धिर्भवेन्नृणां धनुष्कोटिनिमज्जनात्॥ ब्रह्महत्यायुतं चापि सुरापानायुतं तथा॥५६॥अयुतं गुरुदारागमनं पापकारणम्॥ स्तेयायुतं सुवर्णानां तत्संसर्गश्च कोटिशः॥५७॥ शीघ्रं विलयमाप्नोति धनुष्कोटौ निमज्जनात्॥ ब्रह्महत्यासमानानि सुरापनसमानि च॥५८॥गुरुस्त्रीगमनेनापि यानि तुल्यानि चास्तिकाः॥सुवर्णस्तेयतुल्यानि तत्संर्गसमानि च॥५९॥तानि सर्वाणि नश्यंति धनुष्कोटिनिमज्जनात्॥उक्तेष्वेतेषु संदेहो न कर्तव्यः कदाचन ॥६०॥ जिह्वाग्रे परशुं तप्तं धारयामि न संशयः ॥ अर्थवादमिमं सर्वं ब्रुवन्वै नारकी भवेत् ॥ ॥ ६१ ॥ संकरः स हि विज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः॥ अहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यं द्विजोत्तमाः ॥ ६२ ॥ धनुष्कोट्यभिधे तीर्थे सर्वपातकनाशने ॥ अद्वैतज्ञानदे पुंसां भुक्तिमुक्तिप्रदायिनि ॥ ६३ ॥ इष्टकाम्यप्रदे नित्यं तथैवाज्ञाननाशने ॥ स्थितेऽपि तद्विहायायं रमतेऽन्यत्र वै जनः ॥६४॥ अहो मोहस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ स्नातस्य धनुषः कोटौ नांतकाद्भयमस्ति वै ॥६५॥ धनुष्कोटिं प्रपश्यंति तत्र स्नांति च ये नराः॥ स्तुवंति च प्रशंसंति स्पृशंति च नमंति च ॥ न पिबंति हि ते स्तन्यं मातॄणां द्विजपुंगवाः ॥ ६६ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ धनुष्कोट्यभिधा तस्य कथं सूत समागता ॥ ६७ ॥ तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वेन विस्तरान्मुनिपुंगव ॥ इति पृष्टो नैमिषीयैराह सूतः पुनश्च तान् ॥ ६८ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ रामेण निहते युद्धे रावणे लोककण्टके ॥ बिभीषणे च लंकायां राजनि स्थापिते ततः ॥ ६९ ॥ वैदेहीलक्ष्मणयुतो रामो दशरथात्मजः ॥ सुग्रीवप्रमुखैर्वीरैर्वानरैरपि संवृतः ॥ ७० ॥ सिद्धचारणगन्धर्वदेवविद्याधरर्षिभिः ॥ अप्सरोभिश्च सततं स्तूयमाननिजाद्भुतः ॥ ७१ ॥ लीलाविधूतकोदण्डस्त्रिपुरघ्नो यथा शिवः ॥ सर्वैः परिवृतो रामो गंधमादनमन्वगात् ॥ ७२ ॥ तत्र स्थितं महात्मानं राघवं रावणांतकम् ॥ प्रांजलिः प्रार्थयामास धर्मज्ञोऽथ बिभीषणः ॥ ७३ ॥ सेतुनानेन ते राम राजानः सर्व एव हि ॥ बलोद्रिक्ताः समभ्येत्य पीडयेयुः पुरीं मम ॥ ॥ ७४ ॥ अतः सेतुमिमं भिंधि धनुष्कोट्या रघूद्वह ॥ इति संप्रार्थितस्तेन पौलस्त्येन स राघवः ॥ ७५ ॥ बिभेद धनुषः कोट्या स्वसेतुं रघुनंदनः ॥ अतो द्विजास्ततस्तीर्थं धनुष्कोटिरिति श्रुतम् ॥ ७६ ॥ श्रीरामधनुषः कोट्या यो रेखां पश्यते कृताम् ॥ अनेकक्लेशसंयुक्तं गर्भवासं न पश्यति ॥ ७७ ॥ धनुष्कोट्या कृता रेखा रामेण लवणांबुधौ ॥ तद्दर्शनाद्भवेन्मुक्तिर्न जाने स्नानजं फलम् ॥ ७८ ॥ नर्मदारोधसि तपो महापातकनाशनम् ॥ गंगातीरे तु मरणमपवर्गफलप्रदम् ॥ ७९ ॥ दानं द्विजाः कुरुक्षेत्रे ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ तपश्च मरणं दानं धनुष्कोटौ कृतं नरैः ॥८०॥

महापातकनाशाय मुक्त्यै चाभीष्टसिद्धये ॥ भवेत्समर्थं विप्रेंद्रा नात्र कार्या विचारणा ॥ ८१ ॥ तावत्संपीड्यते जंतुः पातकैश्चोपपा
तकैः ॥ यावन्नालोक्यते रामधनुष्कोटिर्विमुक्तिदा ॥ ८२ ॥ भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते पापकर्माणि धनुष्कोट्यवलो
किनः ॥ ८३ ॥ दक्षिणांभोनिधौ सेतौ रामचन्द्रेण निर्मिता ॥ या रेखा धनुषः कोट्या बिभीषणहिताय वै ॥ ८४ ॥ सैव कैलासपदवीं वैकुण्ठब्र
ह्मलोकयोः ॥ मार्गः स्वर्गस्य लोकस्य नात्र कार्या विचारणा ॥ ८५ ॥ तुल्यं यज्ञफलैः पुण्यैर्धनुष्कोट्यवगाहनम् ॥ सर्वमंत्राधिकं पुण्यं सर्वदा
नफलप्रदम् ॥ ८६ ॥ कायक्लेशकरैः पुंसां किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ किं वेदैः किमु वा शास्त्रैर्धनुष्कोट्यवलोकिनः ॥ ८७ ॥ रामचंद्रधनुष्कोटौ
स्नानं चेल्लभ्यते नृणाम् ॥ सितासितसरित्पुण्यवारिभिः किं प्रयोजनम् ॥ ८८ ॥ रामचंद्रधनुष्कोटिदर्शनं लभ्यते यदि ॥ काश्यां तु मरणान्मुक्तिः
प्रार्थ्यते किं वृथा नरैः ॥ ८९ ॥ अनिमज्ज्य धनुष्कोटावनुपोष्य दिनत्रयम् ॥ अदत्त्वा कांचनं गां च दरिद्रः स्यान्न संशयः ॥ ९० ॥ धनुष्को
ट्यवगाहेन यत्फलं लभते नरः ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वापि बहुदक्षिणैः ॥ ९१ ॥ न तत्फलमवाप्नोति सत्यंसत्यं वदाम्यहम् ॥ धनुष्कोट्यभिधं
तीर्थं सर्वतीर्थाधिकं विदुः ॥ ९२ ॥ दशकोटिसहस्राणि संति तीर्थानि भूतले ॥ तेषां सान्निध्यमस्त्यत्र धनुष्कोटौ द्विजोत्तमाः ॥ ९३ ॥ अष्टौ
वसव आदित्या रुद्राश्च मरुतस्तथा ॥ साध्याश्च सह गन्धर्वाः सिद्धविद्याधरास्तथा ॥९४॥ एते चान्ये च ये देवाः सान्निध्यं कुर्वते सदा ॥ तीर्थेऽत्र
धनुषः कोटौ नित्यमेव पितामहः ॥ ९५ ॥ सन्निधत्ते शिवो विष्णुरुमा मा च सरस्वती ॥ धनुष्कोटौ तपस्तप्त्वा देवाश्च ऋषयस्तथा ॥ ९६ ॥
विपुलां सिद्धिमगमंस्तत्फलेन मुनीश्वराः ॥ स्नायात्तत्र नरो यस्तु पितृदेवांश्च तर्पयेत् ॥९७॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ अत्रैकं भोजये
द्विप्रं यो नरो भक्तिसंयुतः॥९८॥ इह लोके परत्रापि सोनंतसुखमश्नुते ॥ शाकमूलफले वृत्तिं यो न वर्तयते नरः॥९९॥ स नरो धनुषः कोटौ स्नायात्त
त्फलसिद्धये ॥ अश्वमेधक्रतुं कर्तुं शक्तिर्यस्य न विद्यते ॥१००॥ धनुष्कोटौ स हि स्नायात्तेन तत्फलमश्नुते ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वापि मुनी
श्वराः॥ १॥निंद्ययोनौ न जायंते धनुष्कोट्यवगाहनात्॥मकरस्थे रवौ माघे धनुष्कोटौ तु यो नरः॥२॥स्नायात्पुण्यं निगदितुं तस्याहं न क्षमो द्विजाः॥
माघमासे धनुष्कोटाववगाहेत यो नरः ॥ ३ ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु गंगादिषु मुनीश्वराः ॥ प्राप्नुयादक्षयाँल्लोकान्मोक्षं चापि लभेत सः ॥ ४ ॥
जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ तत्सर्वं माघमासेऽत्र मज्जनाद्विलयं व्रजेत् ॥ ५ ॥ यथा सुराणां सर्वेषामुत्तमो रघुनंदनः ॥ तथैव च
धनुष्कोटिः सर्वतीर्थोत्तमा स्मृता ॥ ६ ॥ तत्र स्नानं माघमासे सर्वाभीष्टप्रदायकम् ॥ त्रिंशद्दिनं माघमासे नियतोऽपि जितेंद्रियः ॥ ७ ॥ धनु

ष्कोटौ नरः स्नायादपुनर्भवसिद्धये ॥ एकभुक्तो जितक्रोधो माघमासेऽत्र यो नरः ॥ ८ ॥ स्नानं करोति विप्रेंद्रा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ श्रीरामध
नुषः कोटौ माघमासे नरस्तु यः ॥ ९ ॥ स्नात्वांते शिवरात्रौ च निराहारो जितेंद्रियः ॥ कृत्वा जागरणं रात्रौ प्रतियामं विशेषतः ॥ ११० ॥ राम
नाथं महादेवमभ्यर्च्य विधिपूर्वकम् ॥ परेद्युरुदिते सूर्ये धनुष्कोटौ निमज्ज्य च ॥ ११ ॥ अन्येष्वपि च तीर्थेषु स्नात्वा नियतमानसः ॥ निर्वर्त्य
नित्यकर्माणि रामनाथं निषेव्य च ॥ १२ ॥ यथाशक्ति द्विजानन्नैर्भोजयित्वा द्विजोत्तमाः ॥ भूमिं गां च तिलान्धान्यं दत्त्वा वित्तं च शक्तितः ॥
॥ १३ ॥ ब्राह्मणैरप्यनुज्ञातः स्वयं भुंजीत वाग्यतः ॥ एवं कृतवतः पुंसो रामनाथो महेश्वरः ॥ १४ ॥ विमोच्य सर्वपापानि भुक्तिं मुक्तिं प्रय
च्छति ॥ अतः सर्वप्रयत्नेन माघमासे मुनीश्वराः ॥ १५ ॥ स्नातव्यं हि धनुष्कोटौ नरैरत्र मुमुक्षुभिः ॥ धनुष्कोटौ नरः स्नानं सेतावर्धोदये तु यः
॥ १६ ॥ करोति तस्य पापानि नश्यंत्येव क्षणाद्द्विजाः ॥ स्नानं महोदये चात्र भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ १७ ॥ यः स्नायाद्धनुषः कोटावर्द्धोदयमहो
दये ॥ तस्य वश्यास्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १८ ॥ धनुष्कोटौ द्विजाः स्नानमर्द्धोदयमहोदये ॥ विनाप्यद्वैतविज्ञानं सायुज्यप्राप्तिकारणम् ॥
॥ १९ ॥ तत्र स्नानं द्विजाः पुंसामर्द्धोदयमहोदये ॥ मन्वाद्युक्तं विना सत्यं प्रायश्चित्तं हि पापिनाम् ॥ १२० ॥ अत्र सेतौ धनुष्कोटावर्धोदयमहो
दये ॥ स्नाति चेन्मनुजो विप्राः सत्यं यज्ञं विनाप्ययम् ॥ २१ ॥ यज्ञानां फलमाप्नोति संपूर्णं नात्र संशयः ॥ चंद्रसूर्योपरागेषु यः स्नायादत्र
मानवः ॥ २२ ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं शेषेणापि न शक्यते[1] ॥ चंद्रसूर्योपरागेषु धनुष्कोट्यवगाहनम्[2] ॥ २३ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्त
मुदीरितम् ॥ श्रीरामधनुषः कोटौ चंद्रसूर्योपरागयोः ॥ २४ ॥ स्नानं सायुज्यदं प्रोक्तं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ चंद्रसूर्योपरागेषु अर्धोदयमहोदये ॥
॥ २५ ॥ स्नातव्यमत्र मनुजैर्भुक्तिमुक्तिफलेच्छुभिः ॥ अतः सर्वं परित्यज्य गच्छध्वं मुनिपुंगवाः ॥ २६ ॥ धनुष्कोटिं महापुण्यां भुक्तिमुक्तिफल
प्रदाम् ॥ तत्र गत्वा पितृभ्यश्च कुरुध्वं पिंडदापनम् ॥ २७ ॥ आकल्पं पितृतृप्तिः स्यादत्र पिंडनिवापनात् ॥ पितणां तृप्तिदं स्थानत्रयं रामेण निर्मि
तम् ॥ २८ ॥ सेतुमूले धनुष्कोट्यां गंधमादनपर्वते ॥ पिंडं दत्त्वा पितृभ्योऽत्र ऋणान्मुक्तो भविष्यति ॥ २९ ॥ सेतुमूलं धनुष्कोटिं गंधमादनमेव
च ॥ ऋणमोक्ष इति ख्यातं त्रिस्थानं देवनिर्मितम् ॥ १३० ॥ अतः सर्वप्रयत्नेन धनुष्कोटिर्निषेव्यताम् ॥ अत्रागत्य धनुष्कोटौ स्नात्वा नियमपूर्व
कम् ॥ ३१ ॥ द्रोणाचार्यसुतः श्रीमानश्वत्थामा मुनीश्वराः ॥ सुप्तमारणदोषेण घोरेण मुमुचे क्षणात् ॥ ३२ ॥ एवं वः कथितं विप्रा धनुष्कोटे

१ गण्यते—इ० पा० । २ धनुष्कोटौ निमज्जनम्—इ० पा० ।

स्तु वैभवम् ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणां सर्वपापनिबर्हणम् ॥ १२३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतु माहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां धनुष्कोटिवैभवकथनवर्णनंनाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ अश्वत्थामा कथं सूत सुप्तमारणमाचरत् ॥ कथं च मुक्तस्तत्पापाद्धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ १ ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां ब्रूहि पौराणिकोत्तम ॥ तृप्तिर्न जायतेऽस्माकं त्वद्वचोमृतपायिनाम् ॥ २ ॥ इति पृष्टस्तदा सूतो नैमिषारण्यवासिभिः ॥ वक्तुं प्रचक्रमे तत्र व्यासं नत्वा गुरुं मुदा ॥ ३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ राज्यार्थं कलहे जाते पांडवानां पुरा द्विजाः ॥ धार्तराष्ट्रैर्महायुद्धे महदक्षौहिणीयुते ॥ ४ ॥ युद्धं दशदिनं कृत्वा भीष्मे शांतनवे हते ॥ द्रोणे पंचदिनं कृत्वा कर्णे च द्विदिनं तथा ॥ ५ ॥ तथैवैकदिनं युद्ध्वा शल्ये च निधनं गते ॥ अष्टादशदिने तत्र रणे दुर्योधने द्विजाः ॥ ॥ ६ ॥ भग्नोरौ भीमगदया पतिते राजसत्तमे ॥ सर्वे नृपतयो विप्रा निवेशाय कृतत्वराः ॥ ७ ॥ ये जीवितास्तु राजानस्ते ययुर्हृष्टमानसाः ॥ धृष्टद्युम्नशिखंडचाद्याः सृञ्जयाः सर्व एव हि ॥ ८ ॥ अन्ये चापि महीपाला जग्मुः स्वशिबिराण्यथ ॥ अथ पार्था महावीरा कृष्णसात्यकिसंयुताः[1] ॥ ९ ॥ दुर्योधनस्य शिबिरं प्राविशन्निर्जनं द्विजाः ॥ वृद्धैरमात्यैस्तत्रस्थैः षंढैः स्त्रीरक्षकैस्तथा ॥ १० ॥ कृतांजलिपुटैः प्रह्वैः काषायमलिनांबरैः ॥ प्रणम्यमानास्ते पार्थाः कुरुराजस्य वेश्मनि ॥ ११ ॥ तत्रत्यद्रव्यजातानि समादाय महा बलाः ॥ सुयोधनस्य शिबिरे न्यवसंत सुखेन ते ॥ १२ ॥ अथ तानब्रवीत्पार्थाञ्छ्रीकृष्णः प्रीणयन्निव[2] ॥ मंगलार्थाय चास्माभिर्वस्तव्यं शिबि राद्बहिः ॥ १३ ॥ इत्युक्ता वासुदेवेन तथेत्युक्त्वाथ पांडवाः ॥ कृष्णसात्यकिसंयुक्ताः प्रययुः शिबिराद्बहिः ॥ १४ ॥ वासुदेवेन सहिता मंगलार्थं हि पांडवाः ॥ ओघवत्याः समासाद्य तीरं नद्या नरोत्तमाः ॥ १५ ॥ ऊषुस्तां रजनीं तत्र हतशत्रुगणाः सुखम् ॥ कृतवर्मा कृपो द्रौणिस्तथा दुर्योधनांतिकम् ॥ १६ ॥ आदित्यास्तमयात्पूर्वमपराह्णे समाययुः ॥ सुयोधनं तदा दृष्ट्वा रणपांसुषु रूषितम् ॥ १७ ॥ भग्नोरुदण्डं गदया भीमसेन स्य भीमया ॥ रुधिरासिक्तसर्वांगं चेष्टमानं महीतले ॥ १८ ॥ अशोचंत तदा तत्र द्रोणपुत्रादयस्त्रयः ॥ शुशोच सोऽपि तान्दृष्ट्वा रणे दुर्योधनो नृपः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा तथा तु राजानं बाष्पव्याकुललोचनम् ॥ अश्वत्थामा तदा कोपाज्ज्वलन्निव महानलः ॥ २० ॥ पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य क्रोध विस्फारितेक्षणः ॥ अश्रुविक्लवया वाचा दुर्योधनमभाषत ॥ २१ ॥ पिता मे पातितः क्षुद्रैश्छलेनैव रणाजिरे ॥ न तथा तेन शोचामि यथा निष्पा

१ कृष्णपार्थिवसंयुताः—इ० पा० । २ प्रहसन्निव—इ० पा० ।

तिते त्वयि ॥ २२ ॥ शृणु वाक्यं ममाद्य त्वं यथार्थं वदतो नृप ॥ सुकृतेन शपे चाहं सुयोधन महामते ॥ २३ ॥ अद्य रात्रौ हनिष्यामि पांडवा
न्सह सृंजयैः ॥ पश्यतो वासुदेवस्य त्वमनुज्ञां प्रयच्छ मे ॥ २४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्रौणिं राजा तदाऽब्रवीत् ॥ तथास्त्विति पुनः प्राह कृपं
राजा द्विजोत्तमाः ॥ २५ ॥ आचार्यैनं द्रोणपुत्रं कलशोत्थेन वारिणा ॥ सैनापत्येऽभिषिंचस्वेत्यथ सोपि तथाऽकरोत् ॥ २६ ॥ सोभिषिक्तस्तदा
द्रौणिः परिष्वज्य नृपोत्तमम् ॥ कृतवर्मकृपाभ्यां च सहितस्त्वरितं ययौ ॥ २७ ॥ ततस्ते तु त्रयो वीराः प्रयाता दक्षिणोन्मुखाः ॥ आदित्यास्तम
यात्पूर्वं शिबिरांतिकमासत ॥ २८ ॥ पार्थानां भीषणं शब्दं श्रुत्वा तत्र जयैषिणः ॥ पांडवानुद्रुता भीतास्तदा द्रौण्यादयस्त्रयः ॥ २९ ॥ प्राङ्मुखा
दुद्रुवुर्भीत्या कियद्दूरं श्रमातुराः ॥ मुहूर्तं ते ततो गत्वा क्रोधामर्षवशानुगाः ॥ ३० ॥ दुर्योधनवधार्तास्ते क्षणं तत्रावतस्थिरे ॥ ततोऽपश्यन्नरण्यं
वै नानातरुलतावृतम् ॥ ३१ ॥ अनेकमृगसंबाधं क्रूरपक्षिगणाकुलम् ॥ समृद्धजलसंपूर्णतटाकपरिशोभितम् ॥ ३२ ॥ पद्मेंदीवरकह्लारसरसी
शतसंकुलम् ॥ तत्र पीत्वा जलं ते तु पाययित्वा हयांस्तथा ॥ ३३ ॥ अनेकशाखासंबाधन्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ संप्राप्य तु महावृक्षं न्यग्रोधं ते
त्रयस्तदा ॥ ३४ ॥ अवतीर्य रथेभ्यश्च मोचयित्वा तुरंगमान् ॥ उपस्पृश्य जलं तत्र सायंसंध्यामुपासत ॥ ३५ ॥ अथ चास्तगिरिं भानुः प्रपेदे
च गतप्रभः ॥ ततश्च रजनी घोरा समभूत्तिमिराकुला ॥ ३६ ॥ रात्रिंचराणि सत्त्वानि संचरंति ततस्ततः ॥ दिवाचराणि सत्त्वानि निद्रावशमुपा
ययुः ॥ ३७ ॥ कृतवर्मा कृपो द्रौणिः प्रदोषसमये हि ते ॥ न्यग्रोधस्योपविविशुरंतिके शोककर्शिताः ॥ ३८ ॥ कृपभोजौ तदा निद्रां भेजातेऽतिप
याक्रमौ ॥ सुखोचितास्त्वदुःखार्हा निषेदुर्धरणीतले ॥ ३९ ॥ द्रोणपुत्रस्तु कोपेन कलुषीकृतमानसः ॥ ययौ न निद्रां विप्रेंद्रा निश्वसन्नुरगो यथा ॥
र॥ ४० ॥ ततोऽवलोकयांचक्रे तदरण्यं भयानकम् ॥ न्यग्रोधं च ततोऽपश्यद्बहुवायससंकुलम् ॥ ४१ ॥ तत्र वायसबृन्दानि निशायां वासमाय
युः ॥ सुखं भिन्नासु शाखासु सुषुपुस्ते पृथक्पृथक् ॥ ४२ ॥ काकेषु तेषु सुप्तेषु विश्वस्तेषु समंततः ॥ ततोऽपश्यत्समायांतं भासं द्रौणिर्भयंकरम् ॥
॥ ४३ ॥ क्रूरशब्दं क्रूरकायं बभ्रुपिंगकलेवरम् ॥ स भासोऽथ भृशं शब्दं कृत्वालीयत शाखिनि ॥ ४४ ॥ उत्प्लुत्य तस्य शाखायां न्यग्रोधस्य
विहंगमः ॥ सुप्तान्काकान्निजघ्नेऽसावनेकान्वायसांतकः ॥ ४५ ॥ काकानामभिनत्पक्षान्स केषांचिद्विहंगमः ॥ इतरेषां च चरणाञ्छिरांसि चरणा
युधः ॥ ४६ ॥ विचकर्त क्षणेनासावुलूको बलवान्द्विजाः ॥ स भिन्नदेहावयवैः काकानां बहुभिस्तदा ॥ ४७ ॥ समंतादावृतं सर्वं न्यग्रोधपरि
मण्डलम् ॥ वायसांस्तान्निहत्यासावुलूको मुमुदे तदा ॥ ४८ ॥ द्रौणिर्दृष्ट्वा तु तत्कर्म भासेनैवं कृतं निशि ॥ करिष्याम्यहमप्येवं शत्रूणां निधनं

निशि ॥ ४९ ॥ इत्यचिंतयदेकः सन्नुपदेशमिमं स्मरन् ॥ जेतुं न शक्याः पार्था हि ऋजुमार्गेण युद्ध्यता ॥ ५० ॥ मया तच्छद्मना तेऽद्य हंतव्या जितकाशिनः ॥ सुयोधनसकाशे च प्रतिज्ञातो मया वधः ॥ ५१ ॥ ऋजुमार्गेण युद्धे मे प्राणनाशो भविष्यति ॥ छलेन युध्यमानस्य जयश्चास्य रिपुक्षयः ॥ ५२ ॥ यच्च निंद्यं भवेत्कार्यं लोके सर्वजनैरपि ॥ कार्यमेव हि तत्कर्म क्षत्रधर्मानुवर्तिना ॥ ५३ ॥ पार्थैरपि छलेनैव कृतं कर्म सुयोधने ॥ अस्मिन्नर्थे पुराविद्भिः प्रोक्ताः श्लोका भवंति हि ॥ ५४ ॥ परिश्रांते विदीर्णे च भुंजाने च रिपोर्बले ॥ प्रस्थाने च प्रवेशे च प्रहर्तव्यं न संशयः ॥ ५५ ॥ निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा त्यक्तायुधं रणे ॥ भिन्नयोधं बलं सर्वं प्रहर्तव्यमरातिभिः ॥ ५६ ॥ एवं स नियमं कृत्वा सुप्तमारणकर्मणि ॥ प्राबोधयद्भोजकृपौ सुप्तौ रात्रौ स साहसी ॥ द्रौणिर्ध्यात्वा मुहूर्तं तु तावुभावभ्यभाषत ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ ॥ मृतः सुयोधनो राजा महाबलपराक्रमः ॥ ५८ ॥ शुद्धकर्मा हतः पार्थैर्बहुभिः क्षुद्रकर्मभिः ॥ भीमेनातिनृशंसेन शिरो राज्ञः पदा हतम् ॥ ५९ ॥ ततोऽद्य रात्रौ पार्थानां समेत्य पटमण्डपम् ॥ सुखसुप्तान्हनिष्यामः शस्त्रैर्नानाविधैर्वयम् ॥ कृपः प्रोवाच तत्रैनमिति श्रुत्वा द्विजोत्तमाः ॥ ६० ॥ ॥ कृप उवाच ॥ ॥ सुप्तानां मारणं लोके न धर्मो नच पूज्यते ॥ ६१ ॥ तथैव त्यक्तशस्त्राणां संत्यक्तरथवाजिनाम् ॥ शृणु मे वचनं वत्स मुच्यतां साहसं त्वया ॥ ६२ ॥ वयं तु धृतराष्ट्रं च गांधारीं च पतिव्रताम् ॥ पृच्छामो विदुरं चापि तदुक्तं करवामहे ॥ इत्युक्तः स तदा द्रौणिः कृपं प्रोवाच वै पुनः ॥ ६३ ॥ ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ ॥ पांडवैश्च पुरा यन्मे छलाद्युद्धे पिता हतः ॥ ६४ ॥ तन्मे सर्वाणि मर्माणि निकृन्तति हि मातुल ॥ द्रोणहंताहमित्येतद्धृष्टद्युम्नस्य यद्वचः ॥ ६५ ॥ कथं जनसमक्षे तद्वचनं संशृणोम्यहम् ॥ तैरेव पांडवैः पूर्वं धर्मसेतुर्निराकृतः ॥ ६६ ॥ समक्षमेव युष्माकं सर्वेषामेव भूभृताम् ॥ त्यक्तायुधो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ६७ ॥ तथा शांतनवो भीष्मस्त्यक्तचापो निरायुधः ॥ शिखंडिनं पुरोधाय निहतः सव्यसाचिना ॥ ६८ ॥ एवमन्येऽपि भूपालाश्छलेनैव हतास्तु तैः ॥ तथैवाहं करिष्यामि सुप्तानां मारणं निशि ॥ ६९ ॥ एवमुक्त्वा तदा द्रौणिः संयुक्ततुरगं रथम् ॥ प्रायादभिमुखः शत्रून्समारुह्य क्रुधा ज्वलन् ॥ ७० ॥ तं यांतमन्वगातां तौ कृतवर्मकृपावुभौ ॥ ययुश्च शिबिरे तेषां संप्रसुप्तजनं तदा ॥ ७१ ॥ शिबिरद्वारमासाद्य द्रोणपुत्रो व्यतिष्ठत ॥ रात्रौ तत्र समाराध्य महादेवं घृणानिधिम् ॥ ७२ ॥ अवाप विमलं खड्गं महादेवाद्वरप्रदात् ॥ ततो द्रौणिरवस्थाप्य कृतवर्मकृपावुभौ ॥ ७३ ॥ द्वारदेशे महावीरः शिबिरांतः प्रविष्टवान् ॥ प्रविष्टे शिबिरे द्रौणौ कृतवर्मकृपावुभौ ॥ ७४ ॥ द्वारदेशे व्यतिष्ठेतां यत्तौ परमधन्विनौ ॥ अथ द्रौणिः सुसंक्रुद्धस्तेजसा प्रज्वल

न्निव ॥ ७५ ॥ खड्गं विमलमादाय व्यचरच्छिबिरे निशि ॥ ततस्तु धृष्टद्युम्नस्य शिबिरं मंदमाययौ ॥ ७६ ॥ धृष्टद्युम्नादयस्तत्र महायुद्धेन
कर्शिताः ॥ सुषुपुर्निशि विश्वस्ताः स्वस्वसैन्यसमावृताः ॥ ७७ ॥ धृष्टद्युम्नस्य शिबिरं प्रविश्य द्रौणिरस्त्रवित् ॥ तं सुप्तं शयने शुभ्रे ददर्शारान्महा
बलम् ॥ ७८ ॥ पादेनाघातयद्रोषात्स्वपंतं द्रोणनंदनः ॥ स बुद्धश्चरणाघातादुत्थाय शयनादथ ॥ ७९ ॥ व्यलोकयत्तदा वीरो द्रोणपुत्रं पुरः
स्थितम् ॥ तमुत्पतंतं शयनाद्रोणाचार्यसुतो बली ॥ ८० ॥ केशेष्वाकृष्य बाहुभ्यां निष्पिपेष धरातले ॥ धृष्टद्युम्नस्तदा तेन निष्पिष्टः स भया
तुरः ॥ ८१ ॥ निद्रांधः पादघातार्तो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ द्रौणिस्त्वाक्रम्य तस्योरः कण्ठं बद्ध्वा धनुर्गुणैः ॥ ८२ ॥ नदंतं विस्फुरंतं तं पशु
मारममारयत् ॥ तस्य सैन्यानि सर्वाणि न्यवधीच्च तथैव सः ॥ ८३ ॥ युधामन्युं महावीर्यमुत्तमौजसमेव च ॥ तथैव द्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोम
कान् ॥ ८४ ॥ शिखंडिप्रमुखानन्यान्खड्गेनामारयद्बहून् ॥ तद्भयाद्द्वारनिर्यातान्सर्वानेव च सैनिकान् ॥ ८५ ॥ प्रापयामासतुर्मृत्युं कृतवर्मकृपा
वुभौ ॥ एवं निहतसैन्यं तच्छिबिरं तैर्महाबलैः ॥ ८६ ॥ तत्क्षणे शून्यमभवत्त्रिजगत्प्रलये यथा ॥ एवं हत्वा ततः सर्वान्द्रोणपुत्रादयस्त्रयः ॥८७॥
निरगुः शिबिरात्तस्मात्पार्थभीता भयातुराः ॥ सर्वे पृथक्पृथग्देशान्दुद्रुवुः शीघ्रगामिनः ॥ ८८ ॥ अथ द्रौणिर्ययौ विप्रा रेवातीरं
मनोरमम् ॥ तत्र ह्यनेकसाहस्रा ऋषयो वेदवादिनः ॥ ८९ ॥ कथयंतः कथाः पुण्यास्तपश्चक्रुरनुत्तमम् ॥ तत्रायं प्रययौ द्रौणिर्ऋ
षीणामाश्रमेष्वथ ॥ ९० ॥ प्रविष्टमात्रे तस्मिंस्तु मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ द्रौणेर्दुश्चरितं ज्ञात्वा प्राहुर्योगबलेन तम् ॥ ९१ ॥ सुप्तमा
रणकृत्पापी द्रौणे त्वं ब्राह्मणाधमः ॥ त्वद्दर्शनेन ह्यस्माकं पातित्यं भवति ध्रुवम् ॥ ९२ ॥ त्वत्संभाषणमात्रेण ब्रह्महत्यायुतं भ
वेत् ॥ अतोऽस्मदाश्रमेभ्यस्त्वं निर्गच्छ पुरुषाधम ॥ ९३ ॥ इत्यब्रुवंस्तदा द्रौणिं तत्रत्या मुनयो द्विजाः ॥ इतीरितस्ततो द्रौणिर्मुनिभिर्ब्रह्म
वादिभिः ॥ ९४ ॥ लज्जितो निरगात्तस्मादाश्रमान्मुनिसेवितात् ॥ एवं काश्यादितीर्थेषु पुण्येषु प्रययौ च सः ॥ ९५ ॥ तत्रतत्र द्विजैः सर्वै
र्निंदितोऽसौ महात्मभिः ॥ व्यासं शरणमापेदे प्रायश्चित्तचिकीर्षया ॥ ९६ ॥ ततो बदरिकारण्ये समासीनं महामुनिम् ॥ द्वैपायनं समागम्य
प्रणनाम सभक्तिकम् ॥ ९७ ॥ ततो व्यासोऽब्रवीदेनं द्रोणाचार्यसुतं मुनिः ॥ त्वमस्मदाश्रमाद्द्रौणे निर्याहि त्वरया त्विति ॥ ९८ ॥ सुप्तमारण
दोषेण महापातकवान्भवान् ॥ अतो मे भवतालापान्महत्पापं भविष्यति ॥ इत्युक्तः स तदा द्रौणिः प्रोवाचेदं वचो मुनिः ॥ ९९ ॥ ॥ अश्व
स्थामोवाच ॥ ॥ भगवन्निंदितः सर्वैस्त्वामस्मि शरणं गतः ॥ १०० ॥ ब्रवीषि चेत्त्वमप्येवं कोऽन्यो मे शरणं भवेत् ॥ कृपां कुरु मयि ब्रह्मन्साधवो

दीनवत्सलाः ॥ १ ॥ सुतमारणदोषस्य शांत्यर्थं भगवन्मम ॥ प्रायश्चित्तं विधेहि त्वं सर्वज्ञोऽसि भवान्यतः ॥ इत्युक्तो द्रौणिना व्यासश्चिरं ध्यात्वा तमब्रवीत् ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एतत्पापस्य शांत्यर्थं प्रायश्चित्तं स्मृतौ न हि ॥ ३ ॥ तथाप्युपायं वक्ष्यामि तवैतद्दोष शांतये ॥ दक्षिणांबुनिधौ पुण्ये रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ ४ ॥ धनुष्कोटिरितिख्यातं तीर्थमस्ति महत्तरम् ॥ अस्ति पुण्यतमं द्रौणे महापात कनाशनम् ॥ ५ ॥ स्वर्गमोक्षप्रदं पुंसां ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ सर्वमंगलमांगल्यं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ॥ ६ ॥ पवित्राणां पवित्रं च तीर्थानां च तथोत्तमम् ॥ दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं नरकक्लेशनाशनम् ॥ ७ ॥ अकालमृत्युशमनं पुंसां विजयवर्द्धनम् ॥ दारिद्र्यनाशनं पुंसामायुर्वर्धनकार णम् ॥ ८ ॥ चित्तशुद्धिप्रदं नृणां शांतिदांत्यादिकारणम् ॥ तत्र गत्वा धनुष्कोटौ रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ ९ ॥ स्नानं कुरुष्व द्रौणे त्वं मासमात्रं निरं तरम् ॥ सुतमारणदोषात्त्वं सद्यः पूतो भविष्यसि ॥ ११० ॥ कुरुष्व वचनं शीघ्रं मम त्वं द्रोणनंदन ॥ एवमुक्तस्तदा द्रौणिर्व्यासेन परमर्षिणा ॥ ११ ॥ रामसेतुं समासाद्य धनुष्कोटिं पवित्रदाम् ॥ सस्नौ संकल्पपूर्वं तु मासमेकं निरन्तरम् ॥ १२ ॥ त्रिसंध्यं रामनाथं च सिषेवे स दिने दिने ॥ ततस्त्रिंशद्दिने तोयस्नानाद्द्रोणात्मजस्तदा ॥ १३ ॥ जजाप च धनुष्कोट्यां मंत्रं पंचाक्षरं तदा ॥ अकार्षीदुपवासं च द्रोणपुत्रस्तु तद्दिने ॥ १४ ॥ अकरोज्जागरं रात्रौ रामनाथस्य सन्निधौ ॥ अपरेद्युर्धनुष्कोटौ स्नात्वा संकल्पपूर्वकम् ॥ १५ ॥ सिषेवे रामनाथं च स्तुत्वा भक्तिपुरःसरम् ॥ ननर्त पुरतः शंभोरानंदाश्रुपरिप्लुतः ॥ १६ ॥ ततः प्रसन्नो भगवान्प्रादुरासीत्तदग्रतः ॥ दृष्ट्वा तत्र महादेवं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥ १७ ॥ ॥ द्रौणिरुवाच ॥ ॥ नमस्ते देवदेवेश करुणाकर शंकर ॥ आपदंबुधिमग्नानां पोतायितपदांबुज ॥ १८ ॥ महादेव कृपामूर्ते धूर्जटे नीललोहित ॥ उमाकांत विरूपाक्ष चंद्रशेखर ते नमः ॥ १९ ॥ मृत्युंजय त्रिनेत्र त्वं पाहि मां कृपया दृशा ॥ पार्वतीपतये तुभ्यं त्रिपुरघ्नाय शंभवे ॥१२०॥ पिनाकपाणये तुभ्यं त्र्यंबकाय नमोनमः ॥ अनंतादिमहानागहारभूषणभूषित ॥ २१ ॥ शूलपाणे नमस्तुभ्यं गंगाधर मृडाऽव्यय ॥ रक्ष मां कृपया देव पापसंघातपंजरात् ॥ इति स्तुतो महादेवो द्रौणिं प्रोवाच हर्षितः ॥ २२ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ सुतमारणदोषस्ते धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ २३ ॥ अश्वत्थामन्विनष्टोऽभूद्वरं वरय सुव्रत ॥ मयि प्रसन्ने लोकेषु किमलभ्यं भवेन्नृणाम् ॥ २४ ॥ अतोऽभीष्टं वृणीष्व त्वं मत्तो द्रोणात्मजाधुना ॥ इत्युक्तः शंभुना द्रौणिः प्राह तं परमेश्वरम् ॥ २५ ॥ तवाद्य दर्शनेनाहं कृतार्थोऽस्मि महेश्वरम् ॥ त्वद्दर्शन

१ द्रौणिः-इ० पा० । २ नमोऽस्तु ते-इ० पा० ।

मपुण्यानामलभ्यं जन्मकोटिभिः ॥ २६ ॥ अतो युष्मत्पदांभोजे निश्चला भक्तिरस्तु मे ॥ इममेव वरं देहि मह्यं शंभो नमोऽस्तु ते ॥२७॥ उक्त्वा तथास्त्विति द्रौणिं देवदेवो महेश्वरः ॥ पश्यतो द्रोणपुत्रस्य तत्रैवांतरधीयत ॥२८॥ अश्वत्थामापि विप्रेंद्रा धूतपापो विनिर्मलः ॥ रामचंद्रधनुष्कोटौ स्नानमात्रेण तत्क्षणे ॥२९॥ धूतपापमिमं द्रौणिं सर्वे चापि महर्षयः ॥ शुद्धं प्रत्यग्रहीषुस्ते तदाप्रभृति निर्मलम् ॥१३०॥ एवं वः कथितं विप्रा द्रौणिपापविमोक्षणम् ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटिस्नानवैभवमात्रतः ॥३१॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ स विधूयेह पापानि शिवलोके महीयते ॥ १३२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायामश्वत्थामसुप्तमारणदोषशांतिवर्णनंनामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भूयोऽपि संप्रवक्ष्यामि धनुष्कोटेस्तु वैभवम् ॥ युष्माकमादरेणाहं नैमिषारण्यवासिनः ॥१॥ नंदोनाम महाराजः सोमवंशसमुद्भवः ॥ धर्मेण पालयामास सागरांतां धरामिमाम् ॥२॥ तस्य पुत्रः समभवद्धर्मगुप्त इति श्रुतः ॥ राज्यरक्षाधुरं नंदो निजपुत्रे निधाय सः ॥३॥ जितेंद्रियो जिताहारः प्रविवेश तपोवनम् ॥ ताते तपोवनं याते धर्मगुप्ताभिधो नृपः ॥४॥ मेदिनीं पालयामास धर्मज्ञो नीतितत्परः ॥ ईजे बहुविधैर्यज्ञैर्देवानिंद्रपुरोगमान् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं क्षेत्राणि च बहूनि सः ॥ सर्वे स्वधर्मनिरतास्तस्मिन्राजनि शासति ॥ ६ ॥ बभूवुर्नाभवन्पीडास्तस्मिंश्चोरादिसंभवाः ॥ कदाचिद्धर्मगुप्तोऽयमारूढस्तुरगोत्तमम् ॥ ७ ॥ वनं विवेश विप्रेंद्रा मृगयारसकौतुकी ॥ तमालतालहिंतालकुरवाकुलदिङ्मुखे ॥ ८ ॥ विचचार वने तस्मिन्सिंहव्याघ्रभयानके ॥ मत्तालिकुलसंनादसंमूर्छितदिगंतरे ॥ ९ ॥ पद्मकल्हारकुमुदनीलोत्पलवनाकुलैः ॥ तटाकैरपि संपूर्णे तपस्विजनमंडिते ॥१०॥ तस्मिन्वने संचरतो धर्मगुप्तस्य भूपतेः ॥ अभूद्विभावरी विप्रास्तमसावृतदिङ्मुखा ॥ ११ ॥ राजापि पश्चिमां संध्यामुपास्य नियमान्वितः ॥ जजाप तत्र च वने गायत्रीं वेदमातरम् ॥ १२ ॥ सिंहव्याघ्रादिभीत्यास्मिन्वृक्षमेकं समास्थिते ॥ राजपुत्रे तदाभ्यागादृक्षः सिंहभयार्दितः ॥ १३ ॥ अन्वधावत तं ऋक्षमेकः सिंहो वनेचरः ॥ अनुद्रुतः स सिंहेन ऋक्षो वृक्षमुपारुहत् ॥ १४ ॥ आरुह्य ऋक्षो वृक्षं तं ददर्श जगतीपतिम् ॥ वृक्षस्थितं महात्मानं महाबलपराक्रमम् ॥ १५ ॥ उवाच भूपतिं दृष्ट्वा ऋक्षोयं वनगोचरः ॥ मा भीतिं कुरु राजेंद्र वत्स्यावो रजनीमिह ॥ १६ ॥ महासत्त्वो महाकायो महादंष्ट्रासमाकुलः ॥ वृक्षमूलं समायातः सिंहोयमतिभीषणः ॥ १७ ॥ रात्र्यर्धं भज निद्रां त्वं रक्ष्यमाणो मयादितः ॥ ततः प्रसुप्तं मां रक्ष शर्वर्यर्धं महामते ॥ १८ ॥ इति तद्वाक्यमादाय सुप्ते नंदसुते हरिः ॥ प्रोवाच ऋक्षं सुप्तोऽयं नृपश्च त्यज्यतामिति ॥ १९ ॥ तं सिंहमब्रवीदृक्षो धर्मज्ञो द्विजसत्तमाः ॥ भवान्धर्मं न जानीषे मृगराज

वनेचर ॥ २० ॥ विश्वासघातिनां लोके महाकष्टा भवंति हि ॥ न हि मित्रद्रुहां पापं नश्येद्यज्ञायुतैरपि ॥ २१ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां कथंचिन्निष्कृतिर्भवेत् ॥ विश्वस्तघातिनां पापं न नश्येज्जन्मकोटिभिः ॥ २२ ॥ नाहं मेरुं महाभारं मन्ये पंचास्य भूतले ॥ महाभारमिमं मन्ये लोके विश्वासघातकम् ॥ २३ ॥ एवमुक्तेऽथ ऋक्षेण सिंहस्तूष्णीमभूत्तदा ॥ धर्मगुप्ते प्रबुद्धे तु ऋक्षः सुष्वाप भूरुहे ॥२४॥ ततः सिंहोऽब्रवीद्भूपमेनमृक्षं त्यजस्व मे ॥ एवमुक्तेऽथ सिंहेन राजा सुप्तमशंकितः ॥२५॥ स्वांकन्यस्तशिरस्कं[1] तमृक्षं तत्याज भूतले ॥ पात्यमानस्ततो राज्ञा नखालंबितपादपः ॥२६॥ ऋक्षः पुण्यवशाद्वृक्षान्न पपात महीतले ॥ स ऋक्षो नृपमभ्येत्य कोपाद्वाक्यमभाषत ॥२७॥ कामरूपधरो राजन्नहं भृगुकुलोद्भवः ॥ ध्यानकाष्ठाभिधो नाम्ना ऋक्षरूपमधारयम् ॥ २८ ॥ यस्मादनागसं सुप्तमत्याक्षीन्मां भवान्नृप ॥ मच्छापात्त्वमतः शीघ्रमुन्मत्तश्चर भूपते ॥ २९ ॥ इति शप्त्वा मुनिर्भूपं ततः सिंहमभाषत ॥ नृसिंहस्त्वं महायक्षः कुबेरसचिवः पुरा ॥३०॥ हिमवद्गिरिमासाद्य कदाचित्त्वं वधूसखः ॥ अज्ञानाद्गौतमाभ्याशे विहारमतनोर्मुदा ॥ ॥ ३१ ॥ गौतमोप्युटजाद्दैवात्समिदाहरणाय वै ॥ निर्गतस्त्वां विवसनं दृष्ट्वा शापमुदाहरत् ॥ ३२ ॥ यस्मान्ममाश्रमेऽद्य त्वं विवस्त्रः स्थितवानसि ॥ अतः सिंहत्वमद्यैव भविता ते न संशयः ॥ ३३ ॥ इति गौतमशापेन सिंहत्वमगमत्पुरा ॥ कुबेरसचिवो यक्षो भद्रनामा भवान्पुरा ॥ ॥ ३४ ॥ कुबेरो धर्मशीलो हि तद्भृत्याश्च तथैव हि ॥ अतः किमर्थं त्वं हंसि मामृषिं वनगोचरम् ॥ ३५ ॥ एतत्सर्वमहं ध्यानाज्जानामीह मृगाधिप ॥ इत्युक्ते ध्यानकाष्ठेन त्यक्त्वा सिंहत्वमाशु सः ॥ ३६ ॥ यक्षरूपं गतो दिव्यं कुबेरसचिवात्मकम् ॥ ध्यानकाष्ठमसावाह प्रांजलिः प्रणतो मुनिम् ॥ ३७ ॥ अद्य ज्ञातं मया सर्वं पूर्ववृत्तं महामुने ॥ गौतमः शापकाले मे शापांतमपि चोक्तवान् ॥ ३८ ॥ ध्यानकाष्ठेन संवाद ऋक्षरूपेण ते यदा ॥ तदा निर्धूय सिंहत्वं यक्षरूपमवाप्स्यसि ॥ ३९ ॥ इति मामब्रवीद्ब्रह्मन्गौतमो मुनिपुंगवः ॥ अद्य सिंहत्वनाशान्मे जानामि त्वां महामुने ॥ ४० ॥ ध्यानकाष्ठाभिधं शुद्धं कामरूपधरं सदा ॥ इत्युक्त्वा तं प्रणम्याथ ध्यानकाष्ठं स यक्षराट् ॥ ४१ ॥ विमानवरमारुह्य प्रययावलकापुरीम् ॥ तस्मिन्गते तु यक्षेशे ध्यानकाष्ठो महामुनिः ॥ ४२ ॥ अव्याहतेष्टगमनो यथेष्टः प्रययौ महीम् ॥ ध्यानकाष्ठे गते तस्मिन्कामरूपधरे मुनौ ॥ ४३ ॥ धर्मगुप्तो मुनेः शापादुन्मत्तः प्रययौ पुरीम् ॥ उन्मत्तरूपं तं दृष्ट्वा मंत्रिणस्तु नृपोत्तमम् ॥ ४४ ॥ पितुः सकाशमानिन्यू रेवातीरे मनोरमे ॥ तस्मै निवेदयामासुर्मतिभ्रंशं सुतस्य ते ॥ ४५ ॥ ज्ञात्वा तु पुत्रवृत्तांतं नन्दस्तस्य पिता तदा ॥ पुत्रमादाय तरसा

१ शाखान्यस्तशिरस्कम्-इ० पा० ।

जैमिनेरन्तिकं ययौ ॥ तस्मै निवेदयामास पुत्रवृत्तान्तमादितः ॥ ४६ ॥ भगवञ्जैमिने पुत्रो ममाद्योन्मत्ततां गतः ॥ ४७ ॥ अस्योन्मादविनाशाय
ब्रूह्युपायं महामुने ॥ इति पृष्टश्चिरं दध्यौ जैमिनिर्मुनिपुंगवः ॥ ४८ ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं नृपं नंदमथाब्रवीत् ॥ ध्यानकाष्ठस्य शापेन ह्युन्म
त्तस्ते सुतोऽभवत् ॥ ४९ ॥ तस्य शापस्य मोक्षार्थमुपायं प्रब्रवीमि ते ॥ दक्षिणांबुनिधौ सेतौ पुण्ये पापविनाशने ॥ ५० ॥ धनुष्कोटिरिति
ख्यातं तीर्थमस्ति महत्तरम् ॥ पवित्राणां पवित्रं च मंगलानां च मंगलम् ॥ ५१ ॥ श्रुतिसिद्धं महापुण्यं ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ नीत्वा तत्र सुतं
तेऽद्य स्नापयस्व महीपते ॥ ५२ ॥ उन्मादस्तत्क्षणादेव तस्य नश्येन्न संशयः ॥ इत्युक्तस्तं प्रणम्यासौ जैमिनिं मुनिपुंगवम् ॥ ५३ ॥ नंदः पुत्रं
समादाय धनुष्कोटिं ययौ तदा ॥ तत्र च स्नापयामास पुत्रं नियमपूर्वकम् ॥ ५४ ॥ स्नानमात्रात्ततः सद्यो नष्टोन्मादोऽभवत्सुतः ॥ स्वयं सस्नौ स
नन्दोपि धनुष्कोटौ सभक्तिकम् ॥ ५५ ॥ उषित्वा दिनमेकं तु सपुत्रस्तु पिता तदा ॥ सेवित्वा रामनाथं च सांबमूर्तिं घृणानिधिम् ॥ ५६ ॥
पुत्रमापृच्छ्य नंदस्तं प्रययौ तपसे वनम् ॥ गते पितरि पुत्रोऽपि धर्मगुप्तो नृपो द्विजाः ॥ ५७ ॥ प्रददौ रामनाथाय बहुवित्तानि भक्तितः ॥ ब्राह्म
णेभ्यो धनं धान्यं क्षेत्राणि च ददौ तदा ॥ ५८ ॥ प्रययौ मंत्रिभिः सार्धं स्वां पुरीं तदनंतरम् ॥ धर्मेण पालयामास राज्यं निहतकण्टकम् ॥५९॥
पितृपैतामहं विप्रा धर्मगुप्तोऽतिधार्मिकः ॥ उन्मादैरप्यपस्मारैर्ग्रहैर्दुष्टैश्च ये नराः ॥ ६० ॥ ग्रस्ता भवंति विप्रेंद्रास्तेऽपि चात्र निमज्जनात् ॥ धनु
ष्कोटौ विमुक्ताः स्युः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ६१ ॥ परित्यज्य धनुष्कोटिं तीर्थमन्यद्व्रजेत्तु यः ॥ सिद्धं स गोपयस्त्यक्त्वा स्नुहीक्षीरं प्रयाचते ॥
॥ ६२ ॥ धनुष्कोटिर्धनुष्कोटिर्धनुष्कोटिरिति द्विजाः ॥ त्रिः पठन्तो नरा ये तु यत्र क्वापि जलाशये ॥ ६३ ॥ स्नांति सर्वे नरास्ते वै यास्यंति
ब्रह्मणः पदम् ॥ एवं वः कथिता विप्रा धर्मगुप्तकथा शुभा ॥ ६४ ॥ यस्याः श्रवणमात्रेण ब्रह्महत्या विनश्यति ॥ स्वर्णस्तेयादयश्चान्ये नश्येयुः
पापसंचयाः ॥ ६५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां धर्मगुप्तोन्मा
दविमोक्षणवर्णनंनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ भूयोऽप्यहं प्रवक्ष्यामि धनुष्कोटेस्तु वैभवम् ॥ अत्यद्भुततरं गुह्यं
सर्वलोकैकपावनम् ॥ १ ॥ पुरा परावसुर्नाम ब्राह्मणो वेदवित्तमः ॥ अज्ञानात्पितरं हत्वा ब्रह्महत्यामवाप्तवान् ॥ सोऽपि स्नात्वा धनुष्कोटौ तद्दोषा
न्मुमुचे क्षणात् ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ पितरं हतवान्पूर्वं कथं सूत परावसुः ॥ ३ ॥ कथं वा धनुषः कोटौ मुक्तिस्तस्याप्यभून्मुने ॥
एतन्नः श्रद्दधानानां विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ आसीद्राजा बृहद्द्युम्नश्चक्रवर्ती महाबलः ॥ धर्मेण पालयामास सागरांतां

वसुन्धराम् ॥ ५ ॥ अयजत्सत्रयागेन देवानिंद्रपुरोगमान् ॥ यांजकस्तस्य रैभ्योऽभूद्विद्वान्परमधार्मिकः ॥ ६ ॥ आस्तां पुत्रावुभौ तस्याप्यर्वावसु
परावसू ॥ षडंगवेदविदुषौ श्रौतस्मार्तेषु कोविदौ ॥ ७ ॥ काणादे जैमिनीये च सांख्ये वैयासिके तथा ॥ गौतमे योगशास्त्रे च पाणिनीये च कोवि
दौ ॥८॥ मन्वादिस्मृतिनिष्णातौ सर्वशास्त्रविशारदौ ॥ सत्रयागे सहायार्थं बृहद्द्युम्नेन याचितौ ॥९॥ भ्रातरौ समनुज्ञातौ पित्रा रैभ्येण जग्मतुः ॥
बृहद्द्युम्नस्य सत्रं तावश्विनाविव रूपिणौ ॥१०॥ अतिष्ठदाश्रमे रैभ्यः स्नुषया ज्येष्ठया सह ॥ तौ गत्वा भ्रातरौ तत्र राज्ञः सत्रमनुत्तमम्॥११॥ याज
यामासतुः सत्रे बृहद्द्युम्नं महीपतिम् ॥ नाभवत्स्खलनं भ्रात्रोः सत्रे सांगेषु कर्मसु ॥ १२ ॥ सत्रे संतन्यमानेऽस्मिन्बृहद्द्युम्नस्य भूपतेः ॥ मुनयो
भ्यागमन्सर्वे राज्ञाहूता निरीक्षितुम् ॥१३॥ वसिष्ठो गौतमश्चात्रिर्जाबालिरथ कश्यपः ॥ क्रतुर्दक्षः पुलस्त्यश्च पुलहो नारदो मुनिः ॥ १४ ॥ मार्कंडे
यः शतानंदो विश्वामित्रः पराशरः ॥ भृगुः कुत्सोऽथ वाल्मीकिर्व्यासधौम्यादयोऽपरे ॥ १५ ॥ शिष्यैः प्रशिष्यैर्बहुभिरसंख्यातैः समावृताः ॥ ताना
गतान्समालोक्य बृहद्द्युम्नो महीपतिः ॥ १६ ॥ अर्घ्यादिना मुनीन्सर्वान्पूजयामास सादरम् ॥ नानादिग्भ्यः समायाताश्चतुरंगबलैर्युताः ॥ १७ ॥
उपदासहिता भूपास्सत्रं वीक्षितुमादरात् ॥ वैश्याः शूद्रास्तथा वर्णाश्चत्वरोऽपि समागताः ॥ १८ ॥ वर्णिनोऽथ गृहस्थाश्च वानप्रस्थाश्च भिक्षवः ॥
सत्रं निरीक्षितुं तस्य बृहद्द्युम्नस्य चाययुः ॥ १९ ॥ तान्सर्वान्पूजयामास यथार्हं राजसत्तमः ॥ ददौ चान्नानि सर्वेभ्यो घृतसूपादिकांस्तथा ॥ २० ॥
वस्त्राणि च सुवर्णानि हाररत्नान्यनेकशः ॥ एवं सत्कारयामास राजा सत्रे समागतान् ॥ २१ ॥ रैभ्यपुत्रौ तदा विप्रा अर्वावसुपरावसू ॥ अध्व
रादीनि कर्माणि चक्रतुः स्खलितं विना ॥ २२ ॥ तद्दृष्ट्वा मुनयस्सर्वे कौशलं रैभ्यपुत्रयोः ॥ श्लाघंते सशिरःकम्पं वसिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ २३ ॥
कर्माणि कानि चित्तत्र कारयित्वा परावसुः ॥ तृतीयसवनस्यांते गृहकृत्यं निरीक्षितुम् ॥ २४ ॥ प्रययौ स्वाश्रमं सायं विनैवार्वावसुं द्विजाः ॥
तस्मिन्नवसरे रैभ्यं कृष्णाजिनसमावृतम् ॥ २५ ॥ वने चरंतं पितरं दृष्ट्वा स मृगशंकया[1] ॥ निद्राकलुषितो रात्रावंधे तमसि संकुले ॥ २६ ॥
आत्मानं हंतुमायाति मृगोऽयमिति[2] चिंतयन् ॥ जघान पितरं सोऽयं महारण्ये परावसुः ॥ २७ ॥ रिरक्षुणा शरीरं स्वं तेनाकामनया पिता ॥
रजन्यां हिंसितो विप्रा महापातककारिणा ॥ २८ ॥ अंतिकं स समागत्य व्यलोकयत तं हतम् ॥ ज्ञात्वा स्वपितरं रात्रौ शुशोच व्यथितेंद्रियः ॥
॥ २९ ॥ प्रेतकार्यं ततः कृत्वा पितुः सर्वं परावसुः ॥ भूयोपि नृपतेः सत्रं परावसुरुपाययौ ॥ ३० ॥ स्वचेष्टितं तु तत्सर्वमनुजाय ततोऽब्रवीत् ॥

१ व्याघ्रशंकया—इ० पा० । २ व्याघ्र—इ०पा० ।

मृतं स्वपितरं श्रुत्वा सोऽपि शोकाकुलोऽभवत् ॥ ३१ ॥ ज्येष्ठोऽनुजं ततः प्राह वचनं द्विजसत्तमाः ॥ महत्सत्रं समारब्धं बृहद्द्युम्नस्य भूपतेः ॥
॥ ३२ ॥ वोढृत्वशक्तिर्नास्त्यस्य कर्मणो बालकस्य ते ॥ जनकश्च हतो रात्रौ मयापि मृगशंकया ॥ ३३ ॥ प्रायश्चित्तं च कर्त्तव्यं ब्रह्महत्या
विशुद्धये ॥ मदर्थं व्रतचर्यां त्वं चर तात कनिष्ठक ॥ ३४ ॥ एकाकी धुरमुद्वोढुं शक्तोऽहं सत्रकर्मणः ॥ अर्वावसुरिति प्रोक्तो ज्येष्ठेन स तमभ्य
धात् ॥ ३५ ॥ तथा भवत्वहं ज्येष्ठ चरिष्ये व्रतमुत्तमम् ॥ ब्रह्महत्याविशुद्ध्यर्थं त्वं सत्रधुरमावह ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वा सोनुऽजो ज्येष्ठं तस्मात्सत्राद्वि
निर्ययौ ॥ कारयामास कर्माणि ज्येष्ठस्तस्मिन्गते क्रतौ ॥ ३७ ॥ द्वादशाब्दं कनिष्ठोपि ब्रह्महत्याव्रतं द्विजाः ॥ चरित्वा सत्रयागेऽस्मिन्नाजगाम
पुनर्मुदा ॥ ३८ ॥ तं दृष्ट्वा भ्रातरं ज्येष्ठो बृहद्द्युम्नमुवाच ह ॥ अयं ते ब्रह्महा सत्रमर्वावसुरुपागतः ॥ ३९ ॥ एनमुत्सारयाशु त्वमस्मात्सत्रान्नृपो
त्तम ॥ अन्यथा सत्रयागस्य फलहानिर्भविष्यति ॥ ४० ॥ इतीरितः स स्वप्रेष्यैर्यागात्तमुदवासयत् ॥ उद्वास्यमानो राजानमर्वावसुरथाब्रवीत् ॥
॥ ४१ ॥ न मया ब्रह्महत्येयं बृहद्द्युम्न कृतानघ ॥ किन्तु ज्येष्ठेन मे सा हि ब्रह्महत्या कृता विभो ॥ ४२ ॥ ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं तदर्थं च मया
धुना ॥ एवमुक्तोपि राजासौ वचसा स परावसोः ॥ ४३ ॥ अर्वावसुं निजात्सत्रादुदवासयदाशु वै ॥ धिक्कृतो ब्राह्मणैश्चायं ययौ तूष्णीं वनं
तदा ॥ ४४ ॥ मुनिवृन्दसमाकीर्णं तपोवनमुपेत्य सः ॥ अर्वावसुस्तपश्चक्रे देवैरपि सुदुष्करम् ॥ ४५ ॥ तपः कुर्वंस्तथादित्यमुपतस्थे समा
हितः ॥ मूर्तिमांस्तपसा तस्य महताऽदुष्टधीः स्वयम् ॥ ४६ ॥ आविरासीत्स्वया दीप्त्या भासयञ्जगतीतलम् ॥ कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्भास्करो
देवताग्रणीः ॥ ४७ ॥ अविर्बभूवुर्देवाश्च पुरस्कृत्य शचीपतिम् ॥ इन्द्रादयस्ततो देवाः प्रोचुरर्वावसुं द्विजाः ॥४८॥ अर्वावसो त्वं प्रवरस्तपसा ब्रह्म
चर्यतः ॥ आचारेण श्रुतेनापि वेदशास्त्रादिशिक्षया ॥ ४९ ॥ निराकृतोवमानेन त्वं परावसुना बहु ॥ तथापि क्षमया युक्तो न कुप्यति
भवान्यतः ॥ ५० ॥ यस्माज्ज्येष्ठोऽवधीत्तातं न हिंसीस्त्वं महामते ॥ ब्रह्महत्याव्रतं यस्मात्तदर्थं चरितं त्वया ॥ ५१ ॥ अतः स्वीकुर्म
हे त्वां तु पराकुर्मः परावसुम् ॥ उक्त्वैवं बलभिन्मुख्याः सर्वे च त्रिदिवालयाः ॥ ५२ ॥ तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ पुनरिंद्रादयो
देवाः पुरोधाय दिवाकरम् ॥ ५३ ॥ अर्वावसुं प्रोचुरिदं वरं त्वं वरयेति वै ॥ स चापि प्रार्थयामास जनकस्योत्थितिं पुनः ॥ ५४ ॥ वधे चास्मरणं
देवानात्मनो जनकस्य वै ॥ तथास्त्विति सुराः प्रोचुः पुनरूचुरिदं वचः ॥ ५५ ॥ वरं चान्यं प्रदास्यामो वरय त्वं महामते ॥ एवमुक्तः सुरैः
सोयमर्वावसुरभाषत ॥ ५६ ॥ मम भ्रातुरदुष्टत्वं भवतु त्रिदशालयाः ॥ अर्वावसोर्वचः श्रुत्वा त्रिदशाः पुनरब्रुवन् ॥ ५७ ॥ ब्राह्मणस्य पितुर्वा

तान्महान्दोषः परावसोः ॥ न ह्यन्यकृतपापस्य परेणानुष्ठितेन वै ॥५८॥ प्रायश्चित्तेन शांतिः स्यान्महापातकपंचके ॥ पितुर्ब्राह्मणहंतुस्तु सुतरां ना
स्ति निष्कृतिः॥५९॥आत्मनानुष्ठितेनापि व्रतेन न हि दुष्कृतिः॥परावसोस्तव भ्रातुरतो नैवास्तिनिष्कृतिः ॥६०॥ अतोऽस्माभिरदुष्टत्वमस्मै दातुं
नशक्यते ॥ अर्वावसुः पुनःप्राह देवानिंद्रपुरोगमान्॥६१॥ तथापि युष्मन्माहात्म्यात्प्रसादाद्भवतां तथा॥पितुर्ब्राह्मणहंतुर्मे भ्रातुस्त्रिदशसत्तमाः॥६२॥
यथा स्यान्निष्कृतिर्ब्रूत तथैव कृपया युताः ॥ एवमर्वावसोः श्रुत्वा वचस्ते त्रिदशालयाः ॥ ६३ ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं विनिश्चित्येदमब्रुवन् ॥
उपायं ते प्रवक्ष्यामस्तत्पातकनिवारणम् ॥६४॥ दक्षिणांबुनिधौ पुण्ये रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ धनुष्कोटिरिति ख्यातं तीर्थमस्ति विमुक्तिदम् ॥ ६५ ॥
ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयविनाशनम् ॥ गुरुतल्पगसंसर्गदोषाणामपि नाशनम् ॥ ६६ ॥ अकामेनापि यः स्नायादपवर्गफलप्रदम् ॥ दुस्वप्ननाशनं
धन्यं नरकक्लेशनाशनम् ॥ ६७ ॥ कैलासादिपदप्राप्तिकारणं परमार्थदम् ॥ सर्वकाममिदं पुंसामृणदारिद्र्यनाशनम् ॥ ६८ ॥ धनुष्कोटिर्धनु
ष्कोटिर्धनुष्कोटिरितीरणात् ॥ स्वर्गापवर्गदं पुंसां महापुण्यफलप्रदम् ॥ ६९ ॥ तत्र गत्वा तव भ्राता स्नायाद्यदि परावसुः ॥ तत्क्षणादेव ते ज्येष्ठो
मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ७० ॥ इदं रहस्यं सुमहत्प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥ उक्त्वेत्यर्वावसुं देवाः प्रययुः स्वपुरीं प्रति ॥ ७१ ॥ तत अर्वावसुर्ज्येष्ठं
समादाय परावसुम् ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटिं प्रययौ मुक्तिदायिनीम् ॥ ७२ ॥ सेतौ संकल्पमुक्त्वा तु नियमेन परावसुः ॥ सह भ्रात्रा धनुष्कोटौ
सस्नौ पातकशुद्धये ॥ ७३ ॥ स्नात्वोत्थितं धनुष्कोटौ तं प्रोवाचाशरीरिणी ॥ परावसो विनष्टा ते पितुर्ब्राह्मणघातजा ॥ ७४ ॥ ब्रह्महत्या महा
घोरा नरकक्लेशकारिणी ॥ इत्युक्त्वा विररामाथ सापि वागशरीरिणी ॥ ७५ ॥ परावसुस्तदा विप्राः कनिष्ठेन समन्वितः ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटिं
प्रणम्य च सभक्तिकम् ॥ ७६ ॥ रामनाथं महादेवं नत्वा भक्तिपुरःसरम् ॥ विमुक्तपातको विप्राः प्रययौ पितुराश्रमम् ॥ ७७ ॥ मृत्वोत्थित
स्तदा रैभ्यो दृष्ट्वा पुत्रौ समागतौ ॥ संतुष्टहृदयो ह्यास्ते पुत्राभ्यां स्वाश्रमे तदा ॥ ७८ ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटौ स्नानेन हतपातकम् ॥ एनं
परावसुं सर्वे स्वीचक्रुर्मुनयस्तदा ॥ ७९ ॥ एवं परावसोरुक्तं ब्रह्महत्याविमोक्षणम् ॥ स्नानमात्राद्धनुष्कोटौ युष्माकं मुनिपुंगवाः ॥ ८० ॥ सुरा
पानादयो विप्रा नश्यंत्येवात्र मज्जनात् ॥ सत्यंसत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ॥ ८१ ॥ महापातकसंघाश्च नश्येयुर्मज्जनादिह ॥
य इमं पठतेऽध्यायं ब्रह्महत्याविमोक्षणम् ॥ ८२ ॥ ब्रह्महत्या विनश्येत तत्क्षणान्नास्ति संशयः ॥ सुरापानादयोऽप्यस्य शांतिं गच्छेयुरं

जसा ॥ ८३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां परावसोर्ब्रह्महत्याविमो
क्षणंनामत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इतिहासं पुनर्वक्ष्ये धनुष्कोटिप्रशंसनम् ॥ सृगालस्य च संवादं वानरस्य च सत्तमाः
॥१॥ सृगालवानरौ पूर्वमास्तां जातिस्मरावुभौ॥ पुरापि मानुषे भावे सखायौ तौ बभूवतुः॥२॥अन्यां योनिं समापन्नौ सार्गालीं वरानीं तथा ॥ सख्यं
समीयतुरुभौ सृगालो वानरो द्विजाः ॥ ३ ॥ कदाचिद्रुद्रभूमिष्ठं सृगालं वानरोऽब्रवीत् ॥ श्मशानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् ॥ ४ ॥ ॥ वानर
उवाच ॥ ॥ सृगाल पातकं पूर्वं किमकार्षीः सुदारुणम् ॥ यस्त्वं श्मशाने मृतकान्पूतिगंधांश्च कुत्सितान् ॥ अत्सीत्युक्तोऽथ कपिना सृगालस्तमभा
षत ॥ ५ ॥ ॥ सृगाल उवाच ॥ ॥ अहं पूर्वभवे ह्यासं ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ६ ॥ वेदशर्माभिधो विद्वान्सर्वकर्मकलापवित् ॥ ब्राह्मणाय प्रतिश्रुत्य
न मया तत्र जन्मनि ॥ ७ ॥ कपे धनं तदा दत्तं सृगालोऽहं ततोऽभवम् ॥ तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयाम्यतिकुत्सितम् ॥ ८ ॥ प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो
न प्रयच्छंति ये नराः ॥ कपे सृगालयोनिं ते प्राप्नुवंत्यतिकुत्सिताम् ॥ ९ ॥ यो न दद्यात्प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥ सर्वाशास्तस्य नष्टाः
स्युः षंढस्येव प्रजोद्भवः ॥ १० ॥ प्रतिश्रुत्याप्रदाने तु ब्राह्मणाय प्लवंगम ॥ दशजन्मार्जितं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ११ ॥ प्रतिश्रुत्याप्रदानेन
यत्पापमुपजायते ॥ नाश्वमेधशतेनापि तत्पापं परिशुध्यति ॥ १२ ॥ न जानेहमिदं पापं कदा नष्टं भवेदिति ॥ तस्मात्प्रतिश्रुतं द्रव्यं दातव्यं
विदुषा सदा ॥ १३ ॥ प्रतिश्रुत्याप्रदानेन सृगालो भवति ध्रुवम् ॥ तस्मात्प्राज्ञेन विदुषा दातव्यं हि प्रतिश्रुतम् ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा स सृगालस्तं
वानरं पुनरब्रवीत् ॥ भवता किं कृतं पापं येन वानरतामगात् ॥ १५ ॥ अनागसो वनचरान्पक्षिणो हिंसि वानर ॥ तत्पातकं वदस्वाद्य वान
रत्वप्रदं मम ॥ इत्युक्तः स सृगालेन सृगालं वानरोऽब्रवीत् ॥ १६ ॥ ॥ वानर उवाच ॥ ॥ पुरा जन्मन्यहं विप्रो वेदनाथ इति स्मृतः ॥
॥ १७ ॥ विश्वनाथो मम पिता ममांबा कमलालया ॥ सृगाल सख्यमभवदावयोः प्राग्भवेऽपि हि ॥ १८ ॥ त्वं न जानासि तत्सर्वं वेद्म्यहं पुण्य
गौरवात् ॥ तपसाराध्य गिरिशं तत्प्रसादात्पुरा मम ॥ १९ ॥ अतीतभाविविज्ञानमस्ति जन्मांतरेऽपि च ॥ गोमायो तद्भवे शाकं ब्राह्मणस्य हृतं
मया ॥ २० ॥ तत्पापाद्वानरो जातो नरकानुभवादनु ॥ नाहर्तव्यं विप्रधनं हरणान्नरकं भवेत् ॥ २१ ॥ अनंतरं वानरत्वं भविष्यति न संशयः ॥

१ सहायौ–इ० पा० । २ देवशर्माभिधः–इ० पा० । ३ कान्तम–इ० पा० । ४ तेनाहम्–इ० पा० ।

तस्मान्न ब्राह्मणस्वं तु हर्तव्यं विदुषा सदा ॥ २२ ॥ ब्रह्मस्वहरणात्पापमधिकं नैव विद्यते ॥ पीतवंतं विषं हंति ब्रह्मस्वं सकुलं दहेत् ॥ २३ ॥ ब्रह्मस्वहरणात्पापी कुंभीपाकेषु पच्यते ॥ पश्चान्नरकशेषेण वानरीं योनिमश्नुते ॥ २४ ॥ विप्रद्रव्यं न हर्तव्यं क्षंतव्यं तेष्वतः सदा ॥ बाला दरिद्राः कृपणा वेदशास्त्रादिवर्जिताः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणा नावमंतव्याः क्रुद्धाश्चेदनलोपमाः ॥ अतीतानागतं ज्ञानं सृगालाखिलमस्ति मे ॥ २६ ॥ ज्ञानमस्ति न मे त्वेकमेतत्पापविशोधनम्॥ जातिस्मरोऽपि हि भवान्भावि कार्यं न बुध्यते ॥ २७ ॥ अतीतेष्वपि किंचिज्ज्ञः प्रतिबंधवशाद्भवान् ॥ अतो भवान्न जानीते भाव्यतीतं तथाखिलम् ॥ २८ ॥ कियत्कालं सृगालातो भुक्ता व्यसनमीदृशम् ॥ आवयोरस्य पापस्य को वा मोचयिता भवेत् ॥ ॥ २९ ॥ एवं प्रब्रुवतोस्तत्र प्लवंगमसृगालयोः॥ यदृच्छया दैवयोगात्पूर्वपुण्यवशाद्द्विजाः ॥३०॥ आययौ स महातेजाः सिंधुद्वीपाह्वयो मुनिः॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगस्त्रिपुंड्रांकितमस्तकः ॥ ३१ ॥ रुद्राक्षमालाभरणः शिवनामानि कीर्तयन् ॥ सृगालवानरौ दृष्ट्वा सिंधुद्वीपाभिधं मुनिम् ॥ प्रणम्य मुदितौ भूत्वा पप्रच्छतुरिदं तदा ॥ ३२ ॥ ॥ सृगाल वानरावूचतुः ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ सिंधुद्वीप महामुने ॥ ३३ ॥ आवां रक्ष कृपादृष्ट्या विलोकय मुहुर्मुदा ॥ कपित्वं च सृगालत्वमावयोर्येन नश्यति ॥ ३४ ॥ तमुपायं वदस्वाद्य त्वं हि पुण्यवतां वरः ॥ अनाथान्कृपणानज्ञान्बालान्रोगातुराञ्जनान् ॥ ३५ ॥ रक्षंति साधवो नित्यं कृपया निरपेक्षकाः ॥ ताभ्यामितीरितः प्राज्ञः सिंधुद्वीपो महामुनिः ॥ प्राह तौ कपिगोमायू ध्यात्वा तु मनसा चिरम् ॥ ३६ ॥ ॥ सिंधुद्वीप उवाच ॥ ॥ जानाम्यहं युवां सम्यग्घे सृगालप्लवंगमौ ॥ ३७ ॥ सृगाल प्राग्भवे त्वं वै वेदशर्माभिधो द्विजः ॥ ब्राह्मणाय प्रतिश्रुत्य धान्यानामाढकं त्वया ॥ ३८ ॥ न दत्तं तेन पापेन सार्गालीं योनिमाप्तवान् ॥ त्वं च वानर पूर्वस्मिन्वेदनाथाभिधो द्विजः ॥ ३९ ॥ ब्राह्मणस्य गृहाच्छाकं हृतं चौर्यात्त्वया तत ॥ प्राप्तोसि वानरीं योनिं सर्वपक्षिभयंकरीम् ॥ ४० ॥ युवयोः पापशांत्यर्थमुपायं प्रवदाम्यहम् ॥ दक्षिणांबुनिधौ रामधनुष्कोटौ युवामरम्[1] ॥ ४१ ॥ गत्वात्र कुरुतं स्नानं तेन पापाद्विमोक्ष्यथः ॥ पुरा किरातीसंसर्गात्सुमतिर्ब्राह्मणः सुराम् ॥ पीतवान्स धनुष्कोटौ स्नात्वा पापाद्विमोचितः ॥ ४२ ॥ ॥ सृगाल वानरावूचतुः ॥ ॥ सुमतिः कस्य पुत्रोऽसौ कथं च स सुरां पपौ ॥ ४३ ॥ कथं किरात्यां सक्तोऽभूत्सिंधुद्वीप महामते ॥ आवयोर्विस्तरादेतद्वद त्वं कृपायाधुना ॥ ४४ ॥ ॥ सिंधुद्वीप उवाच ॥ ॥ महाराष्ट्राभिधे देशे ब्राह्मणः कश्चिदास्तिकः ॥ यज्ञदेव इति

१ अरम्—क्षिप्रम् शीघ्रम्—इत्यर्थः ।

ख्यातो वेदवेदांगपारगः ॥ ४५ ॥ दयालुरातिथेयश्च शिवनारायणार्चकः ॥ सुमतिर्नाम पुत्रोऽभूद्यज्ञदेवस्य तस्य वै ॥ ४६ ॥ पितरौ स परित्यज्य भार्यामपि पतिव्रताम् ॥ प्रययावुत्कले देशे विटगोष्ठीपरायणः ॥ ४७ ॥ काचित्किराती तद्देशे वसन्ती युवमोहिनी ॥ यूनां समस्तद्रव्याणि प्रलोभ्य जगृहे चिरम् ॥ ४८ ॥ तस्या गृहं स प्रययौ सुमतिर्ब्राह्मणाधमः ॥ सुमतिं सा न जग्राह किराती निर्धनं द्विजम् ॥ ४९ ॥ तया त्यक्तोऽथ सुमतिस्तत्संयोगैकतत्परः ॥ इतस्ततश्चोरयित्वा बहुद्रव्याणि संततम् ॥ ५० ॥ दत्त्वा तया चिरं रेमे तद्गृहे बुभुजे च सः ॥ एकेन चषकेणासौ तया सह सुरां पपौ ॥ ५१ ॥ एवं स बहुकालं वै रममाणस्तया सह ॥ पितरौ निजपत्नीं च नास्मरद्विषयातुरः ॥ ५२ ॥ स कदाचित्किरातैस्तु चौर्यं कर्तुं ययौ सह ॥ द्रव्यं हर्तुं किरातास्ते लाटानां विषयं ययुः ॥५३॥ विप्रस्य कस्यचिद्गेहे सोऽपि कैरातवेषधृक् ॥ ययौ चोरयितुं द्रव्यं साहसी खड्गहस्तवान् ॥ ५४ ॥ तद्गृहस्वामिनं विप्रं हत्वा खड्गेन साहसी ॥ समादाय बहु द्रव्यं किरातीभवनं ययौ ॥ ५५ ॥ तं यांतमनुयाति स्म ब्रह्महत्या भयंकरी ॥ नीलवस्त्रधरा भीमा भृशं रक्तशिरोरुहा ॥ ५६ ॥ गर्जंती साट्टहासं सा कंपयन्ती च रोदसी ॥ अनुद्रुतस्तया सोऽयं बभ्राम जगतीतले ॥ ५७ ॥ एवं भ्रमन्भुवं सर्वां कदाचित्सुमतिः स्वयम् ॥ स्वं ग्रामं प्रययौ भीत्या हे सृगालप्लवंगमौ ॥ ५८ ॥ अनुद्रुतस्तया भीतः प्रययौ स्वगृहं प्रति ॥ ब्रह्महत्याप्यनुद्रुत्य तेन साकं गृहं ययौ ॥ ५९ ॥ पितरं रक्ष रक्षेति सुमतिः शरणं ययौ ॥ मा भैषीरिति तं प्रोच्य पिता रक्षितुमुद्यतः ॥ तदानीं ब्रह्महत्येयं तत्तातं प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥ ॥ ब्रह्महत्योवाच ॥ ॥ मैनं त्वं प्रतिगृह्णीष्व यज्ञदेव द्विजोत्तम ॥ ६१ ॥ असौ सुरापी स्तेयी च ब्रह्महा चातिपातकी ॥ मातृद्रोही पितृद्रोही भार्यात्यागी च पापकृत् ॥ ६२ ॥ किरातीसंगदुष्टश्च नैनं मुंचाम्यहं द्विज ॥ गृह्णासि चेदिमं विप्र महापातकिनं सुतम् ॥ ६३ ॥ त्वद्भार्यामस्य भार्यां च त्वां च पुत्रमिमं द्विज ॥ भक्षयिष्यामि वंशं च तस्मान्मुंच सुतं त्विमम् ॥ ॥ ६४ ॥ इमं त्यजसि चेत्पुत्रं युष्मान्मोक्ष्यामि सांप्रतम् ॥ नैकस्यार्थे कुलं हन्तुमर्हसि त्वं महामते ॥ इत्युक्तः स तया तत्र यज्ञदेवोऽब्रवीच्च ताम् ॥ ६५ ॥ ॥ यज्ञदेव उवाच ॥ ॥ बाधते मां सुतस्नेहः कथमेनं परित्यजे ॥ ब्रह्महत्या तदाकर्ण्य द्विजोक्तं तमभाषत ॥ ६६ ॥ ॥ ब्रह्महत्योवाच ॥ ॥ अयं हि पतितोऽभूत्ते वर्णाश्रमबहिष्कृतः ॥ ६७ ॥ पुत्रेस्मिन्मा कुरु स्नेहं निंदितं तस्य दर्शनम् ॥ इत्युक्त्वा ब्रह्महत्या सा यज्ञदेवस्य पश्यतः ॥ ६८ ॥ तलेन प्रजहारास्य पुत्रं सुमतिनामकम् ॥ रुरोद तात तातेति पितरं प्रब्रुवन्मुहुः ॥ ६९ ॥ रुरुदुर्जनको माता भार्यापि

१ त्रिप्राणाम्—इ०पा० ।

सुमतेस्तदा ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र दुर्वासाः शंकरांशजः ॥ ७० ॥ दिष्ट्या समाययौ योगी हे सृगालप्लवंगमौ ॥ यज्ञदेवोऽथ तं दृष्ट्वा मुनिं रुद्रावतार
कम् ॥ श्रुत्वा प्रणम्य शरणं ययाचे पुत्रकारणात् ॥ ७१ ॥ ॥ पितोवाच ॥ ॥ दुर्वासस्त्वं महायोगी साक्षाद्रै शंकरांशजः ॥ ७२ ॥ त्वद्दर्शन
मपुण्यानां भविता न कदाचन ॥ ब्रह्महा च सुरापी च स्तेयी चाभूत्सुतो मम ॥ ७३ ॥ एनं प्रहर्तुमायाता ब्रह्महत्या विवर्तते ॥ भूयाद्यथा मे
पुत्रोऽयं महापातकमोचितः ॥ ७४ ॥ घोरा च ब्रह्महत्येयं यथा शीघ्रं लयं व्रजेत् ॥ तमुपायं वदस्वाद्य मम पुत्रे दयां कुरु ॥ ७५ ॥ अयमेव हि
पुत्रो मे नान्योऽस्ति तनयो मुने ॥ अस्मिन्मृते तु वंशो मे समुच्छिद्येतसमूलतः ॥ ७६ ॥ ततः पितृभ्यः पिंडानां दातापि न भवे
द्ध्रुवम् ॥ अतः कृपां कुरुष्व त्वमस्मासु भगवन्मुने ॥ ७७ ॥ इत्युक्तः स तदोवाच दुर्वासाः शंकरांशजः ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं
कालं यज्ञदेवं द्विजोत्तमम् ॥ ७८ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ यज्ञदेव कृतं पापमतिक्रूरं सुतेन ते ॥ नास्य पापस्य शांतिः स्यात्प्राय
श्चित्तायुतैरपि ॥ ७९ ॥ अथापि ते सुतस्याहमस्य पापस्य शांतये ॥ प्रायश्चित्तं वदिष्यामि शृणु नान्यमना द्विज ॥ ८० ॥ श्रीरामधनुषः
कोटौ दक्षिणे सलिलार्णवे ॥ स्नाति चेत्तव पुत्रोऽयं पातकान्मोक्ष्यते क्षणात् ॥ ८१ ॥ दुर्विनीताभिधो विप्रो यत्र स्नानाद्द्विजोत्तम ॥ गुरुस्त्रीगम
पापेभ्यस्तक्षणादेव मोचितः ॥ ८२ ॥ सैषा श्रीधनुषः कोटी राघवस्य स्वयं हरेः ॥ स्नानमात्रेण पापौघं नाशयेत्त्वत्सुतस्य सा ॥ ८३ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां सृगालवानरसंवादे सुमतिमहापातक
विमोक्षोपायकथनंनाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ यज्ञदेव उवाच ॥ ॥ दुर्वासर्षे महाप्राज्ञ परापरविचक्षण ॥ दुर्विनीताभिधः कोऽयं
योऽसौ गुर्वंगनामगात् ॥ १ ॥ कस्य पुत्रो धनुष्कोटौ स्नानेन स कथं द्विजः ॥ तत्क्षणान्मुमुचे पापाद्गुरुस्त्रीगमसंभवात् ॥ एतन्मे श्रद्दधानस्य
विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ पाण्ड्यदेशे पुरा कश्चिद्ब्राह्मणोभूद्बहुश्रुतः ॥ ३ ॥ इध्मवाहाभिधो नाम्ना तस्य भार्या
रुचिस्तथा ॥ बभूव तस्य तनयो दुर्विनीताभिधो द्विजः ॥ ४ ॥ बाल्ये वयसि पुत्रस्य ममार जनकोऽस्य वै ॥ दुर्विनीतः पितुस्तस्य स कृत्वा
चौर्ध्वदैहिकम् ॥ ५ ॥ कंचित्कालं गृहेऽवात्सीन्मात्रा विधवया सह ॥ ततो दुर्भिक्षमभवद्द्वादशाब्दमवर्षणात् ॥ ६ ॥ ततो देशांतरमगान्मात्रा
साकं द्विजोत्तम ॥ गोकर्णं स समासाद्य सुभिक्षं धान्यसंचयैः ॥ ७ ॥ उवास सुचिरं कालं मात्रा विधवया सह ॥ ततो बहुतिथे काले दुर्विनीतो

१ साक्षाद्रै शंकरांशजः–इ० पा०।

गते सति ॥ ८ ॥ पूर्वदुष्कर्मपाकेन मूढबुद्धिरहो बत ॥ अनंगशरविद्धांगो रागाद्विकृतमानसः ॥९॥ मामेति वादिनीमंबां बलादाकृष्य पातकी ॥
बुभुजे काममोहात्मा मैथुनेन द्विजोत्तम ॥ १० ॥ स खिन्नो दुर्विनीतोऽयं रेतःसेकादनंतरम् ॥ मनसा चिंतयन्पापं रुरोद भृशदुःखितः ॥ ११ ॥
अहोतिपापकृदहं महापातकिनां वरः ॥ अगमं जननीं यस्मात्कामबाणवशानुगः ॥ १२ ॥ इति संचिंत्य मनसा स तत्र मुनिसन्निधौ ॥ जुगुप्स
मानश्चात्मानं तान्मुनीनिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ गुरुस्त्रीगमपापस्य प्रायश्चित्तं मम द्विजाः ॥ वदध्वं शास्त्रतत्त्वज्ञाः कृपया मयि केवलम् ॥ १४ ॥
मरणान्निष्कृतिः स्याच्चेन्मरिष्यामि न संशयः ॥ भवद्भिरुच्यते यत्तु प्रायश्चित्तं ममाधुना ॥ १५ ॥ करिष्ये तद्द्विजाः सत्यं मरणं वान्यदेव वा ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य केचित्तत्र मुनीश्वराः ॥ १६ ॥ अनेन साकं वार्ता तु दोषायेति विनिश्चिताः ॥ मौनित्वं भेजिरे केचिन्मुनयः केचिदा
भृशम् ॥ १७ ॥ दुष्टात्मा मातृगामी त्वं महापातकिनां वरः ॥ गच्छगच्छेति बहुशो वाचमूचुर्द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥ तान्निवार्य कृपाशीलः सर्वज्ञः
करुणानिधिः ॥ कृष्णद्वैपायनस्तत्र दुर्विनीतमभाषत ॥ १९ ॥ गच्छाशु रामसेतौ त्वं धनुष्कोटौ सहांबया ॥ मकरस्थे रवौ माघे मासमेकं
निरंतरम् ॥ २० ॥ जितेंद्रियो जितक्रोधः परद्रोहविवर्जितः ॥ एकमासं निराहारः कुरु स्नानं सहांबया ॥ २१ ॥ पूतो भविष्यस्यद्धा त्वं गुरुस्त्री
गमदोषतः ॥ यत्पातकं न नश्येत सेतुस्नानेन तन्नहि ॥ २२ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेषु धनुष्कोटिप्रशंसनम् ॥ बहुधा भण्यते पंचमहापातकनाशनम् ॥
॥ २३ ॥ तस्मात्त्वं त्वरया गच्छ धनुष्कोटिं सहांबया ॥ प्रमाणं कुरु मद्वाक्यं वेदवाक्यमिव द्विज ॥ २४ ॥ श्रीरामधनुषः कोटौ स्नातस्य द्विज
पुत्रक ॥ महापातककोट्योपि नैव लक्ष्या इतीव हि ॥ २५ ॥ प्रायश्चित्तांतरं प्रोक्तं मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतौ ॥ तद्गच्छ त्वं धनुष्कोटिं महापातक
नाशिनीम् ॥ २६ ॥ इतीरितोऽथ व्यासेन दुर्विनीतो द्विजोत्तमाः ॥ मात्रा साकं धनुष्कोटिं नत्वा व्यासं च निर्ययौ ॥ २७ ॥ मकरस्थे रवौ
माघे मासमात्रं निरंतरम् ॥ मात्रा सह निराहारो जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ २८ ॥ श्रीरामधनुषः कोटौ सस्नौ संकल्पपूर्वकम् ॥ रामनाथं नमस्कुर्वं
स्त्रिकालं भक्तिपूर्वकम् ॥ २९ ॥ मासांते पारणां कृत्वा मात्रा सह विशुद्धधीः ॥ व्यासांतिकं पुनः प्रायात्तस्मै वृत्तं निवेदितुम् ॥ ३० ॥ स
प्रणम्य पुनर्व्यासं दुर्विनीतोऽब्रवीद्वचः ॥ ३१ ॥ ॥ दुर्विनीत उवाच ॥ ॥ भगवन्करुणासिंधो द्वैपायन महत्तम ॥ भवतः कृपया रामधनु
ष्कोटौ सहांबया ॥ माघमासे निराहारो मासमात्रमतंद्रितः ॥ ३२ ॥ अहं त्वकरवं स्नानं नमस्कुर्वन्महेश्वरम् ॥ इतः परं मया व्यास भगव
न्भक्तवत्सल ॥ ३३ ॥ यत्कर्त्तव्यं मुने तत्त्वं ममोपदिश तत्त्वतः ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा दुर्विनीतस्य वै मुनिः ॥ बभाषे दुर्विनीतं तं

व्यासो नारायणांशकः ॥ ३४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ दुर्विनीत गतं तेऽद्य पातकं मातृसंगजम् ॥ ३५ ॥ मातुश्च पातकं नष्टं त्वत्संगतिनिमि
त्तजम् ॥ संदेहो नात्र कर्तव्यः सत्यमुक्तं मया तव ॥ ३६ ॥ बांधवाः स्वजनाः सर्वे तथान्ये ब्राह्मणाश्च ये ॥ सर्वे त्वां संग्रहीष्यंति दुर्विनीतां
त्वया सह ॥ ३७ ॥ मत्प्रसादाद्धनुष्कोटौ विशुद्धस्त्वं निमज्जनात् ॥ दारसंग्रहणं कृत्वा गार्हस्थ्यं धर्ममाचार ॥ ३८ ॥ त्यज त्वं प्राणिहिंसां च
धर्मं भज सनातनम् ॥ सेवस्व सज्जनान्नित्यं भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ ३९ ॥ संध्योपासनमुख्यानि नित्यकर्माणि न त्यज ॥ निगृहीष्वेन्द्रियग्राम
मर्चयस्व हरं हरिम् ॥ ४० ॥ परापवादं मा ब्रूया मासूयां भज कर्हिचित् ॥ अन्यस्याभ्युदयं दृष्ट्वा संतापं कृणु मा वृथा ॥ ४१ ॥ मातृवत्परदा
रांश्च त्वन्नित्यमवलोकय ॥ अधीतवेदानखिलान्माविस्मर कदाचन ॥ ४२ ॥ अतिथीन्मावमन्यस्व श्राद्धं पितृदिने कुरु ॥ पैशुन्यं मा वदस्व त्वं
स्वप्नेऽप्यन्यस्य कर्हिचित् ॥ ४३ ॥ इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि संततम् ॥ अवलोकय वेदांतं वेदांगानि तथा पुनः ॥ ४४ ॥ हरिशंकरना
मानि मुक्तलज्जोऽनुकीर्त्तय ॥ जाबालोपनिषन्मंत्रैस्त्रिपुंड्रोद्धूलनं कुरु ॥ ४५ ॥ रुद्राक्षान्धारय सदा शौचाचारपरो भव ॥ तुलस्या बिल्व
पत्रैश्च नारायणहराबुभौ ॥ ४६ ॥ एकं कालं द्विकालं वा त्रिकालं चार्चयस्व भोः ॥ तुलसीदलसंमिश्रं सिक्तं पादोदकेन च ॥ ४७ ॥ नैवेद्यान्नं
सदा भुंक्ष्व शंभुनारायणाग्रतः ॥ कुरु त्वं वैश्वदेवाख्यं बलिमन्नविशुद्धये ॥ ४८ ॥ यतीश्वरान्ब्रह्मनिष्ठान्तर्पयान्नैर्गृहागतान् ॥ वृद्धानन्यान
नाथांश्च रोगिणो ब्रह्मचारिणः ॥ ४९ ॥ कुरु त्वं मातृशुश्रूषामौपासनपरो भव ॥ पंचाक्षरं महामंत्रं प्रणवेन समन्वितम् ॥ ५० ॥ तथैवाष्टाक्षरं
मंत्रमन्यमंत्रानपि द्विज ॥ जप त्वं प्रयतो भूत्वा ध्यायन्मंत्राधिदेवताः ॥ ५१ ॥ एवमन्यांस्तथा धर्मान्स्मृत्युक्तान्सर्वदा कुरु ॥ एवं कृतव्रतस्ते
स्याद्देहांते मुक्तिरप्यलम् ॥ ५२ ॥ इत्युक्तो व्यासमुनिना दुर्विनीतः प्रणम्य तम् ॥ तदुक्तमखिलं कृत्वा देहांते मुक्तिमाप्तवान् ॥ ५३ ॥ तन्मातापि
मृता काले धनुष्कोटिनिमज्जनात् ॥ अवाप परमां मुक्तिमपुनर्भवदायिनीम् ॥ ५४ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ एवं ते दुर्विनीतस्य
तन्मातुश्च विमोक्षणम् ॥ धनुष्कोट्यभिषेकेण यज्ञदेव मयेरितम् ॥ ५५ ॥ पुत्रमेनं त्वमप्याशु ब्रह्महत्याविशुद्धये ॥ समादाय व्रज ब्रह्मन्धनुष्कोटिं
विमुक्तिदाम् ॥ ५६ ॥ ॥ सिंधुद्वीप उवाच ॥ ॥ इति दुर्वाससा प्रोक्तो यज्ञदेवो निजं सुतम् ॥ समादाय ययौ राम धनुष्कोटिं विमुक्तिदाम्
॥ ५७ ॥ गत्वा निवासमकरोत्षण्मासं तत्र स द्विजः ॥ पुत्रेण साकं नियतो हे मृगालप्लवंगमौ ॥ ५८ ॥ स सस्नौ च धनुष्कोटौ षण्मासं वै स
पुत्रकः ॥ षण्मासांते यज्ञदेवं प्राह वागशरीरिणी ॥ ५९ ॥ विमुक्ता यज्ञदेवस्य ब्रह्महत्या सुतस्य ते ॥ स्वर्णस्तेयात्सुरापानात्किरातीसंगमात्त

था ॥ ६० ॥ अन्येभ्योपि हि पापेभ्यो विमुक्तोयं सुतस्तव ॥ संशयं मा कुरुष्व त्वं यज्ञदेव द्विजोत्तम ॥ ६१ ॥ इत्युक्त्वा विररामाथ सा तु वाग
शरीरिणी ॥ तदाऽशरीरिणीवाक्यं यज्ञदेवः स शुश्रुवान् ॥ ६२ ॥ संतुष्टः पुत्रसहितो रामनाथं निषेव्य च ॥ धनुष्कोटिं नमस्कृत्य पुत्रेण सहि
तस्तदा ॥ ६३ ॥ स्वदेशं प्रययौ हृष्टः स्वग्रामं स्वगृहं तथा ॥ सपुत्रदारः सुचिरं सुखमास्ते सुनिर्वृतः ॥ ६४ ॥ ॥ सिन्धुद्वीप उवाच ॥ ॥
गोमायुवानरावेवं युवयोः कथितं मया ॥ यज्ञदेवसुतस्यास्य सुमतेः परिमोक्षणम् ॥६५॥ पातकेभ्यो महद्भ्यश्च धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ युवामतो
धनुष्कोटिं गच्छतं पापशुद्धये ॥ नान्यथा पापशुद्धिः स्यात्प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥६६॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ सिन्धुद्वीपस्य वचनमिति श्रुत्वा द्विजो
त्तमाः॥६७॥सृगालवानरावाशु विलंघितमहापथौ॥धनुष्कोटिं प्रयासेनगत्वा स्नात्वा च तज्जले॥६८॥विमुक्तौ सर्वपापेभ्यो विमानवरसंस्थितौ॥देवैः
कुसुमवर्षेण कीर्यमाणौ सुतेजसौ ॥६९॥ हारकेयूरमुकुटकटकादिविभूषितौ ॥ देवस्त्रीधूयमानाभ्यां चामराभ्यां विराजितौ ॥ गत्वा देवपुरीं रम्यामिंद्र
स्यार्द्धासनं गतौ ॥ ७० ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ युष्माकमेवं कथितं सृगालस्य कपेरपि ॥ ७१ ॥ पापाद्विमोक्षणं विप्रा धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥
भक्त्या य इममध्यायं शृणोति पठतेऽपि वा ॥७२॥ स्नानजं फलमाप्नोति धनुष्कोटौ स मानवः ॥ योगिवृंदैरसुलभां मुक्तिमप्याशु विंदति ॥७३॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां सृगालवानरविमोक्षणवर्णनंनाम पंच
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ धनुष्कोटेस्तु माहात्म्यं भूयोऽपि प्रब्रवीम्यहम् ॥ दुराचाराभिधो यत्र स्नात्वा मुक्तो भवद्विजाः॥
॥ १ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ दुराचाराभिधः कोऽसौ सूत तत्त्वार्थकोविद ॥ किंच पापं कृतं तेन दुराचारेण वै मुने ॥ २ ॥ कथं वा पातका
न्मुक्तो धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ एतच्छुश्रूषमाणानां विस्तराद्वद नो मुने ॥ ३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ मुनयः श्रूयतां तस्य दुराचारस्य
पातकम् ॥ स्नानेन धनुषः कोटौ यथा मुक्तश्च पातकात् ॥ ४ ॥ दुराचाराभिधो विप्रो गौतमीतीरमाश्रितः ॥ कश्चिदस्ति द्विजाः पापी क्रूरकर्मरतः
सदा ॥ ५ ॥ ब्रह्मघ्नैश्च सुरापैश्च स्तेयिभिर्गुरुतल्पगैः ॥ तदा संसर्गदुष्टोऽसौ तैः साकं न्यवसद्द्विजाः ॥६॥ महापातकिसंसर्गदोषेणास्य द्विजस्य वै ॥
ब्राह्मण्यं सकलं नष्टं निःशेषेण द्विजोत्तमाः ॥ ७ ॥ महापातकिभिः सार्द्धं दिनमेकं तु यो द्विजः ॥ निवसेत्सादरं तस्य तत्क्षणाद्वै द्विजन्मनः ॥
॥ ८ ॥ ब्राह्मणस्य तुरीयांशो नश्यत्येव न संशयः ॥ द्विदिनं सेवनात्स्पर्शाद्दर्शनाच्छयनात्तथा ॥ ९ ॥ भोजनात्सह पंक्तौ च महापातकिभिर्द्विजाः
द्वितीयभागो नश्येत ब्राह्मणस्य न संशयः ॥ १० ॥ त्रिदिनाच्च तृतीयांशो नश्यत्येव न संशयः ॥ चतुर्दिनाच्चतुर्थांशो विलयं याति हि ध्रुव

म् ॥ ११ ॥ अतः परं तु तैः साकं शयनासनभोजनैः ॥ तत्तुल्यपातकी भूयान्महापातकसंभवात् ॥ १२ ॥ तेन ब्राह्मण्यहीनोऽयं दुराचाराभिधो
द्विजाः ॥ ग्रस्तोऽभवद्भीषणेन वेतालेन बलीयसा ॥१३॥ असौ परवशस्तेन वेतालेनातिपीडितः ॥ देशाद्देशं भ्रमन्विप्रा वनाच्चैव वनांतरम् ॥१४॥
पूर्वपुण्यविपाकेन दैवयोगेन स द्विजः ॥ रामचंद्रधनुष्कोटिं महापातकनाशनीम् ॥ १५ ॥ अनुद्रुतः पिशाचेन तेनाविष्टो ययौ द्विजाः ॥ न्यमज्ज
यत्स वेतालो धनुष्कोटिजले त्वमुम् ॥ १६ ॥ धनुष्कोटिजले सोऽयं वेतालेन प्रवेशितः ॥ उदतिष्ठत्क्षणादेव वेतालेन विमोचितः ॥ १७ ॥ उत्थि
तोऽसौ द्विजो विप्रा धनुष्कोटिजलात्तदा ॥ स्वस्थो व्यचिंतयत्कोऽयं देशो जलधितीरतः ॥ १८ ॥ कथं मयागतमिह गौतमीतीरवासिना ॥ इति
चिंताकुलः सोऽयं धनुष्कोटिनिवासिनम् ॥ १९ ॥ दत्तात्रेयं महात्मानं योगिप्रवरमुत्तमम् ॥ समागम्य प्रणम्यासौ दुराचारोऽभ्यभाषत ॥ २० ॥
न जाने भगवन्देशः कतमोऽयं वदाधुना ॥ गौतमीतीरनिलयो दुराचाराभिधो ह्यहम् ॥ २१ ॥ कृपया ब्रूहि मे ब्रह्मन्मयात्र कथमागतम् ॥ इति
पृष्टो मुनिस्तेन दुराचारेण सुव्रतः ॥ २२ ॥ ध्यात्वा मुहूर्तमवदद्दुराचारं घृणानिधिः ॥ महापातकिसंसर्गे दुराचार कृते पुरा ॥ २३ ॥ ब्राह्मण्यं
नष्टमभवद्वेतालस्त्वां ततोऽग्रहीत् ॥ तेनाविष्टस्त्वमायातो विवशोऽत्र विमूढधीः ॥ २४ ॥ न्यमज्जयत्त्वां वेतालो धनुष्कोटिजलेऽत्र तु ॥ तत्र मज्जन
मात्रेण विमुक्तः पातकाद्भवान् ॥ २५ ॥ धनुष्कोटौ तु ये स्नानं पुण्ये कुर्वंति मानवाः ॥ तेषां नश्यंति वै सत्यं पंचपातकसंचयाः ॥ २६ ॥ रामचं
द्रधनुष्कोटावत्र मज्जनमात्रतः ॥ महापातकिसंसर्गदोषस्ते विलयं ययौ ॥ २७ ॥ तन्नाशादेव वेतालस्त्वां मुक्त्वा विलयं गतः ॥ त्वामग्रहीद्यो वेतालः
पुरायं ब्राह्मणोऽभवत् ॥ २८ ॥ सोऽयं भाद्रपदे मासे कृष्णपक्षे महालयम् ॥ पार्वणेन विधानेन पितॄणां नाकरोन्मुदा ॥ २९ ॥
तेन स्वपितृभिः शप्तो वेतालत्वमगादयम् ॥ सोपि चास्य धनुष्कोटेरवलोकनमात्रतः ॥ ३० ॥ वेतालत्वं विहायेह विष्णुलोकम[1]
वाप्तवान् ॥ अतो भाद्रपदे मासे कृष्णपक्षे महालयम् ॥ ३१ ॥ उद्दिश्य स्वपितॄन्ये तु न कुर्वन्त्यतिलोभतः ॥ महालोभयुतास्तेऽद्धा वेतालाः
स्युर्न संशयः ॥ ३२ ॥ तस्माद्भाद्रपदे मासे कृष्णपक्षे महालयम् ॥ पितॄनुद्दिश्य शक्त्या ये ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ३३ ॥ भोजये
युर्महान्नेन न ते विंदंति दुर्गतिम् ॥ यस्तु भाद्रपदे मासे कृष्णपक्षे महालयम् ॥ ३४ ॥ स्वशक्त्यनुगुणं विप्रमेकं द्वौ त्रीनकिंचनः ॥ भोजयेन्नहि
दौर्गत्यं भवेदस्य कदाचन ॥ ३५ ॥ अयं भाद्रपदे मासे पितॄणामनुपासनात् ॥ ययौ वेतालतां विप्रो यस्त्वां जग्राह पापिनम् ॥ ३६ ॥ कालो

१ शिवलोकम्—इ० पा० ।

भाद्रपदमासमारभ्य वृश्चिकावधि ॥ महालयस्य कथितो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ३७ ॥ मासो भाद्रपदः कालस्तत्रापि हि विशिष्यते ॥ कृष्ण
पक्षो विशिष्टः स्याद्गुराचारक तत्र वै ॥ ३८ ॥ तस्मिञ्छुभे कृष्णपक्षे प्रथमायां तथा तिथौ ॥ श्राद्धं महालयं कुर्याद्यो नरो भक्तिपूर्वकम् ॥ ३९ ॥
तस्य प्रीणाति भगवान्पावकः सर्वपावनः ॥ स वह्निलोकमाप्नोति वह्निना सह मोदते ॥ ४० ॥ तस्मै च ज्वलनो देवः सर्वैश्वर्यं ददात्यपि ॥ प्रथ
मायां तिथौ मर्त्यो यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ४१ ॥ वह्निर्गृहं दहेत्तस्य श्रियं क्षेत्रादिकं तथा ॥ वेदज्ञे ब्राह्मणे भुक्ते प्रथमायां महालये ॥ ४२ ॥ दश
कल्पसहस्राणि पितरो यांति तृप्तताम् ॥ द्वितीयायां तु यो भक्त्या कुर्याच्छ्राद्धं महालयम् ॥ ४३ ॥ तस्य प्रीणाति भगवान्भवानीपतिरीश्वरः ॥ स
कैलासमवाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥ ४४ ॥ विपुलां संपदं तस्मै प्रीतो दद्यान्महेश्वरः ॥ द्वितीयायां तिथौ मर्त्यो यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ४५ ॥
तस्य वै कुपितः शंभुर्नाशयेद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ रौरवं कालसूत्राख्यं नरकं चास्य दास्यति ॥ ४६ ॥ वेदज्ञे ब्राह्मणे भुक्ते द्वितीयायां महालये ॥ विंशत्कल्प
सहस्राणि पितरो यांति तृप्तताम् ॥ ४७ ॥ अनुग्रहात्पितॄणां च संततिश्चास्य वर्द्धते ॥ तृतीयायां नरो भक्त्या कुर्याच्छ्राद्धं महालयम् ॥ ४८ ॥
तस्य प्रीणाति भगवाँल्लोकपालो धनाधिपः ॥ महापद्मादिनिधयो वर्तंते तस्य वै वशे ॥ ४९ ॥ तस्यानुगास्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ तृती
यायां तिथौ मर्त्यो यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ५० ॥ धनदो भगवांस्तस्य संपदं हरति क्षणात् ॥ दारिद्र्यं च ददात्यस्मै बहुदुःखसमाकुलम् ॥
॥ ५१ ॥ तृतीयायां तिथौ मर्त्यो यः करोति महालयम् ॥ तृप्यंति पितरस्तस्य त्रिंशत्कल्पसहस्रकम् ॥ ५२ ॥ चतुर्थ्यां तु नरो भक्त्या श्राद्धं
कुर्यान्महालयम् ॥ तस्य प्रीणाति भगवान्हेरंबः पार्वतीसुतः ॥ ५३ ॥ तस्य विघ्नाश्च नश्यंति गजवक्त्रप्रसादतः ॥ चतुर्थ्यां तु तिथौ मर्त्यो यो न
कुर्यान्महालयम् ॥ ५४ ॥ विघ्नेशो भगवांस्तस्य सदा विघ्नं करोति हि ॥ चण्डकोलाहलाभिख्ये नरके च पतत्यथ ॥ ५५ ॥ चतुर्थ्यां वै तिथौ
मर्त्यो यः करोति महालयम् ॥ पितरः कल्पसाहस्रं चत्वारिंशत्प्रहर्षिताः ॥ ५६ ॥ बहून्पुत्रान्प्रदास्यंति श्राद्धकर्तुर्निरंतरम् ॥ पंचम्यां तु तिथौ
भक्त्या यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ५७ ॥ तस्य लक्ष्मीर्भगवती परित्यजति मंदिरम् ॥ अलक्ष्मीः कलहाधारा तस्य प्रादुर्भवेद्गृहे ॥ ५८ ॥
पंचम्यां तु तिथौ मर्त्यो यः करोति महालयम् ॥ तस्य तृप्यंति पितरः पंचकल्पसहस्रके ॥ ५९ ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नामस्मै दास्यंतितर्पिताः ॥
पार्वती च प्रसन्ना स्यान्महदैश्वर्यदायिनी ॥ ६० ॥ षष्ठ्यां तिथौ नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ तस्य प्रीणाति भगवान्षण्मुखः पार्वती
सुतः ॥ ६१ ॥ तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च षण्मुखस्य प्रसादतः ॥ ग्रहैर्बालग्रहैश्चैव न बाध्यंते कदाचन ॥ ६२ ॥ षष्ठ्यां तिथौ नरो भक्त्या यो न

कुर्यान्महालयम् ॥ तस्य स्कन्दो महासेनो विमुखः स्यान्न संशयः ॥ ६३ ॥ गर्भान्निर्गतमात्रैव प्रजा तस्य विनश्यति ॥ पूतनादिग्रहकुलैर्बाध्यते च निरंतरम् ॥ ६४ ॥ वह्निज्वालाप्रवेशाख्ये नरके च पतत्यधः ॥ षष्ठ्यां तिथौ यः श्रद्धावान्कुर्याच्छ्राद्धं महालयम् ॥ ६५ ॥ षष्टिकल्पसहस्रं तु पितरो यांति तृप्तताम् ॥ पुत्रानपि प्रदास्यंति संपदं विपुलां तथा ॥ ६६ ॥ सप्तम्यां तु तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ हिरण्यपाणिर्भगवानादित्यस्तस्य तुष्यति ॥ ६७ ॥ अरोगो दृढगात्रः स्याद्भास्करस्य प्रसादतः ॥ हिरण्यपाणिर्भगवान्हिरण्यं पाणिना स्वयम् ॥ ॥ ६८ ॥ महालयश्राद्धकर्त्रे ददाति प्रीतमानसः ॥ सप्तम्यां तु तिथौ भक्त्या यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ६९ ॥ व्याधिभिः क्षयरोगाद्यैर्बाध्यते स दिवानिशम् ॥ तीक्ष्णधारास्त्रशय्याख्ये नरके च पतत्यधः ॥ ७० ॥ सप्तम्यां यो नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ सप्ततिं कल्पसाहस्रं प्रीणंति पितरोऽस्य वै ॥ ७१ ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणाः सदा ॥ अष्टम्यां तु तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ ७२ ॥ मृत्युंजयः कृत्तिवासास्तस्य प्रीणाति शंकरः ॥ करस्थं तस्य कैवल्यं शंकरस्य प्रसादतः ॥ ७३ ॥ महालयेन श्राद्धेन तुष्टे साक्षात्त्रियंबके ॥ चतुर्दशसु लोकेषु दुर्लभं तस्य किं भवेत् ॥ ७४ ॥ महालयं न कुर्याद्वै योऽष्टम्यां मूढचेतनः ॥ संसारसागरे घोरे सदा मज्जति दुःखितः ॥ ७५ ॥ कदाचिदपि तस्येष्टं नैव सिद्ध्यति भूतले ॥ वैतरिण्याख्यनरके पतत्याचंद्रतारकम् ॥ ७६ ॥ योऽष्टम्यां श्रद्धया श्राद्धं नरः कुर्यान्महालयम् ॥ अशीतिकल्पसाहस्रं तृप्यंति पितरोऽस्य वै ॥ ७७ ॥ आशीर्भिर्वर्द्धयंत्येनं विघ्नश्चास्य व्यपोहति ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणाः सदा ॥ ७८ ॥ नवम्यां तु तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ दुर्गादेवी भगवती तस्य प्रीणाति शांभवी ॥ ७९ ॥ क्षयापस्मारकुष्ठादीन्क्षुद्रप्रेतपिशाचकान् ॥ नाशयेत्तस्य सन्तुष्टा दुर्गा महिषमर्दिनी ॥ ८० ॥ नवम्यां तु तिथौ मर्त्यो यो न कुर्यान्महालयम् ॥ अपस्मारेण पीड्येत तथैव ब्रह्मरक्षसा ॥ ८१ ॥ अभिचारार्थकृत्याभिर्बाध्येत च निरन्तरम् ॥ नवम्यां यस्तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ ८२ ॥ नवतिं कल्पसाहस्रं तृप्यन्ति पितरोऽस्य वै ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणाः सदा ॥ ८३ ॥ दशम्यां तु तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ तस्यामृतकलश्चन्द्रः षोडशात्मा प्रसीदति ॥ ८४ ॥ औषधीनामधीशेऽस्मिञ्छ्राद्धेनानेन तोषिते ॥ व्रीह्यादीनि तु धान्यानि दद्युरोषधयः सदा ॥ ॥ ८५ ॥ यो न कुर्याद्दशम्यां तु महालयमनुत्तमम् ॥ ओषध्यो निष्फलास्तस्य कृषिश्चाप्यस्य निष्फला ॥ ८६ ॥ दशम्यां यस्तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ शतकल्पसहस्राणि तृप्यंति पितरोऽस्य वै ॥ ८७ ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणाः सदा ॥ एकादश्यां नरो

भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ ८८ ॥ संहर्ता सर्वलोकस्य तस्य रुद्रः प्रसीदति ॥ रुद्रस्य सर्वसंहर्तुः प्रसादेन जगत्पतेः ॥ ८९ ॥ शत्रून्पराजयत्येष श्राद्धकर्ता निरन्तरम् ॥ ब्रह्महत्यायुतं चापि तस्य नश्यति तत्क्षणात् ॥ ९० ॥ अग्निष्टोमादियज्ञानां फलमाप्नोति पुष्कलम् ॥ एकादश्यां नरो भक्त्या यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ९१ ॥ तस्य वै विमुखो रुद्रो न प्रसीदति कर्हिचित् ॥ सर्वतो वर्धमानाश्च बाधन्ते शत्रवो ह्यमुम् ॥ ९२ ॥ अग्निष्टोमादिका यज्ञाः कृताश्च बहुदक्षिणाः ॥ निष्फला एव तस्य स्युर्भस्मनि न्यस्तहव्यवत् ॥ ९३ ॥ ब्रह्मघातकतुल्यः स्याच्छ्राद्धाकरणदोषतः ॥ एकादश्यां तिथौ यस्तु श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ ९४ ॥ द्विशतं कल्पसाहस्रं तृप्यंति पितरोऽस्य वै ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणाः सदा ॥ ९५ ॥ द्वादश्यां तु तिथौ मर्त्यः कुर्याच्छ्राद्धं महालयम् ॥ तस्य लक्ष्मीपतिः साक्षात्प्रसीदति जनार्दनः ॥ ९६ ॥ प्रसन्ने सति देवेशे देवदेवे जनार्दने ॥ चराचरं जगत्सर्वं प्रीतमेव न संशयः ॥ ९७ ॥ भूमिर्हरिप्रिया चास्य सस्यं संवर्द्धयत्यपि ॥ लक्ष्मीश्च वर्द्धते तस्य मंदिरे हरिवल्लभा ॥ ९८ ॥ गदा कौमोदकीनाम नारायणकरस्थिता ॥ अपस्मारादिभूतानि नाशयत्येव सर्वदा ॥ ९९ ॥ तीक्ष्णधारं तथा चक्रं शत्रूनस्य दहत्यपि ॥ यातुधानपिशाचादीञ्छंखश्चास्य व्यपोहति ॥१००॥ एवं सर्वात्मना पीडां वारयत्यस्य केशवः ॥ महालयं न कुर्याद्यो द्वादश्यां मनुजाधमः ॥ १ ॥ तस्य क्षेत्राणि संपच्च विनश्यंति न संशयः ॥ अपस्मारादिभूतानि शत्रवश्च महाबलाः ॥२॥ यातुधानाश्च बाधन्ते तं वै विष्णुपराङ्मुखम् ॥ पात्यते नरके चापि अस्थिभेदननामके ॥३॥ द्वादश्यां भक्तियुक्तो यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ षट्शतं कल्पसाहस्रं प्रीणंति पितरोऽस्य वै ॥४॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां पितरोऽस्मै ददत्यपि॥त्रयोदश्यां नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥५॥ प्रसीदत्यस्य भगवान्कंदर्पो रतिनायकः ॥ स्रग्चंदनादयो भोगा ललनाश्च मनोरमाः ॥६॥ कामदेवप्रसादेन तस्य सिद्ध्यंति सर्वदा ॥ आजन्ममरणांतं च सुखमेव स विंदते ॥७॥ यो न कुर्यात्त्रयोदश्यां न च श्राद्धं महालयम् ॥ कामदेवोऽस्य विमुखः स्त्रियो भोगांश्च नाशयेत् ॥ ८ ॥ अंगारशय्याभ्रमणे नरके पातयत्यमुम् ॥ पितॄनुद्दिश्य यः कुर्यात्त्रयोदश्यां महालयम् ॥ ९ ॥ सहस्रकल्पसाहस्रं प्रीणंति पितरोऽस्य वै ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणास्तदा ॥ १० ॥ चतुर्दश्यां नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ तस्याभीष्टप्रदानाय जागर्ति भगवाञ्छिवः ॥ ११ ॥ उपदिश्य शिवज्ञानं सायुज्यं च ददात्यपि ॥ सुरापानायुतं चापि स्वर्णस्तेयायुतं तथा ॥ १२ ॥ नश्यंति तत्क्षणादेव चतुर्दश्यां महालयात् ॥ चण्डालवृषलस्त्रीणां संगदोषोऽपि नश्यति ॥ १३ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य पौंडरीकायुतस्य च ॥ पुष्कला फलसिद्धिः स्याच्चतुर्दश्यां महालयात् ॥ १४ ॥ यो न कुर्याच्चतुर्दश्यां श्राद्धमेतन्महालयम् ॥ स कल्प

कोटिसाहस्रं कल्पकोटिशतं तथा ॥ १५ ॥ संसारांधमहाकूपे पतितः स्यादनिष्कृतिः ॥ अचोरयित्वा कनकमपीत्वापि सुरां तथा ॥ १६ ॥
सुरापानादिभिर्दोषैर्लिप्यते स विमूढधीः ॥ कृता अपि विधानेन यज्ञाः स्युर्निष्फलास्तथा ॥ १७ ॥ चतुर्दश्यां तिथौ यस्तु कुर्याच्छ्राद्धं महाल
यम् ॥ लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिशतानि च ॥१८॥ कल्पानि पितरस्तस्य तृप्यंत्येव न संशयः ॥ नरकस्थाश्च पितरः स्वर्गं यांति प्रहर्षिताः
॥ १९ ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणास्तदा ॥ अमायां तु नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ १२० ॥ पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याद
नंता नात्र संशयः ॥ सुधामास्वाद्य या तृप्तिर्देवानां दिवि वै भवेत् ॥ २१ ॥ अनंता तादृशी तृप्तिरमावास्यां महालयात् ॥ अमावास्या महापुण्या
पितृदेवनमस्कृता ॥ २२ ॥ शांता ह्येषा तु परमा शिवस्य च महाप्रिया ॥ तस्यां महालये श्राद्धे भोजयेद्वेदवित्तमान् ॥ २३ ॥ तेन तृप्तिः पितॄणां
स्यादनंता तुष्यते शिवः ॥ ब्रह्महत्यादयः पंच पातका नाशमाप्नुयुः ॥ २४ ॥ कृताश्च स्युर्विधानेन सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ॥ अनुष्ठिताः स्युर्वि
धिवत्सर्वे धर्माः सनातनाः ॥ २५ ॥ अमावास्यादिने येन कृतं श्राद्धं महालयम् ॥ प्रत्यग्ब्रह्मैकतां ज्ञात्वा सायुज्यं यात्यसंशयम् ॥
॥ २६ ॥ यो न कुर्यादमावास्यां महालयमचेतनः ॥ ब्रह्मलोकगताश्चास्य पितरो यांति नारकम् ॥ २७ ॥ संततिश्चास्य मूढस्य विच्छि
द्येतैव तत्क्षणात् ॥ स एव हि महानर्थो यदमायां तिथौ नरैः ॥ २८ ॥ महालयार्थो विप्रेंद्रा विधिवन्नैव भोजिताः ॥ मासि भाद्रपदे प्राप्ते
नृत्यंति पितृदेवताः ॥ २९ ॥ अस्मानुद्दिश्य मत्पुत्रा भोजयेयुर्द्विजोत्तमान् ॥ तेन नो नरकक्लेशो न भविष्यति दारुणः ॥ १३० ॥
वासश्च स्वर्गलोके स्याद्यावदाचन्द्रतारकम् ॥ मासि भाद्रपदे प्राप्ते पितॄणां तृप्तिदायिनी ॥ ३१ ॥ एकैकं भोजयेद्विप्रं प्रत्यहं भक्तिपूर्वकम् ॥
पितृमातृकुलोद्भूताः पितरस्तृप्तिमाप्नुयुः ॥ ३२ ॥ कृष्णपक्षे विशेषेण ब्राह्मणान्भोजयेत्सुधीः ॥ घृतसूपादिसस्यैश्च तैलाभ्यंगपुरःसरम् ॥ ३३ ॥
सुधां पास्यंति पितरस्तस्याकल्पं प्रहर्षिताः ॥ सप्तमीं कृष्णपक्षस्य प्रारभ्य प्रत्यहं नराः ॥ ३४ ॥ विप्रान्यावदमावास्या त्रींस्त्रीनभ्यर्च्य भोजयेत् ॥
आरभ्य द्वादशीं विप्रांस्त्रीनवश्यं तु भोजयेत् ॥ ३५ ॥ अन्यथैश्वर्यहानिः स्यान्महादारिद्र्यभाग्भवेत् ॥ वित्तलोभं परित्यज्य विप्रान्सूपघृतादि
भिः ॥ ३६ ॥ पयसा पायसान्नेन दध्नापूपादिभिस्तथा ॥ पेयैर्लेह्यैश्च चोष्यैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ ३७ ॥ भोजयेद्वेदविन्मुख्यांस्तृप्तिस्तेषां यथा
भवेत् ॥ तेन ब्रह्मा हरिः शंभुस्तृप्ताः स्युर्नात्र संशयः॥३८॥ अग्निष्वात्तादिपितरस्तथैवेंद्रादिदेवताः ॥ बहुनात्र किमुक्तेन तुष्टं तेन जगत्रयम् ॥३९॥
पार्वणेन विधानेन कुर्याच्छ्राद्धे महालयम् ॥ नरो महालयश्राद्धे पितृवंश्यान्पितॄनिव ॥१४०॥ मातृवंश्यानपि पितॄन्भोजयेच्छ्रेयसे मुदा ॥ दक्षिणां

च यथाशक्ति दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ ४१ ॥ तस्मिन्महालये श्राद्धे वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥ दक्षिणा खलु यज्ञानां कथितेयं पुरोगवा ॥ ४२ ॥ अनः पुरोगवैर्हीनं करिष्यति यथाध्वनि ॥ अदक्षिणं तथा सोयं पितृयज्ञोऽपि रिष्यति॥४३॥तस्माद्यज्ञेषु दातव्या दक्षिणाल्पा हि जानता ॥ विधवाभिरपि स्त्रीभिरपुत्राभिर्महालयः ॥ ४४ ॥ भर्तॄनुद्दिश्य कर्तव्यो भूरिभोजनकर्मणा ॥ अन्यथा धर्महानिः स्यान्नरकं च महद्व्रजेत् ॥ ४५ ॥ मासि भाद्रपदे प्राप्ते यो न कुर्यान्महालयम् ॥ तत्कुलं नाशमाप्नोति ब्रह्महत्यां च विंदति ॥ ४६ ॥ महालयं प्रकुर्वंति श्रद्धावंतः पितॄन्प्रति ॥ न तेषां संततिच्छेदो भवेत्संपदभंगुरा ॥ ४७ ॥ आलयं ह्यास्पदं प्रोक्तं महः कल्याणमुच्यते ॥ कल्याणानामास्पदत्वान्महालयमुदीर्यते ॥ ४८ ॥ तस्मान्महालयं मर्त्यः कुर्यात्कल्याणसिद्धये ॥ अमंगलं भवेत्तस्य न कुर्याच्चेन्महालयम् ॥ ४९ ॥ न कुर्याद्यद्यपि श्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ॥ कुर्यान्महालयश्राद्धमस्मरन्नेव बुद्धिमान् ॥१५०॥ कर्तुं महालयश्राद्धं यदि शक्तिर्न विद्यते ॥ याचित्वापि नरः कुर्यात्पितृणां तन्महालयम् ॥५१॥ ब्राह्मणेभ्यो विशिष्टेभ्यो याचेत धनधान्यकम् ॥ पतितेभ्यो न गृह्णीयाद्धनधान्यं कदाचन ॥५२॥ ब्राह्मणेभ्यो न लभ्येत यदि धान्यधनादिकम् ॥ याचेत क्षत्रियश्रेष्ठान्महालयचिकीर्षया ॥ ५३ ॥ दातारश्चेन्न भूपाला वैश्येभ्योऽपि च याचयेत् ॥ वैश्या अपि हि दातारो यदि लोके न संति वै ॥ ५४ ॥ दद्याद्भाद्रपदे मासे गोग्रासं पितृतृप्तये ॥ अथ वा रोदनं कुर्याद्बहिर्निर्गत्य कानने ॥ ५५ ॥ पाणिभ्यामुदरं स्वीयमाहत्याश्रूणि वर्तयन् ॥ तेष्वरण्यप्रदेशेषु उच्चैरेवं वदेन्नरः ॥ ५६ ॥ शृण्वंतु पितरः सर्वे मत्कुलीना वचो मम ॥ अहं दरिद्रः कृपणो निर्लज्जः क्रूरकर्मकृत् ॥ ५७ ॥ प्राप्तो भाद्रपदो मासः पितणां प्रीतिवर्द्धनः ॥ कर्त्तुं महालयश्राद्धं न च मे शक्तिरस्ति वै ॥ ५८ ॥ भ्रमित्वापि महीं कृत्स्नां न मे किंचन लभ्यते ॥ अतो महालयश्राद्धं न युष्माकं करोम्यहम् ॥ ५९ ॥ क्षमध्वं मम तद्यूयं भवंतो हि दयापराः ॥ दरिद्रो रोदनं कुर्यादेवं काननभूमिषु ॥ १६० ॥ तस्य रोदनमाकर्ण्य पितरस्तत्कुलोद्भवाः ॥ हृष्टास्तृप्तिं प्रयांत्येव सुधां पीत्वैव निर्जराः ॥ ६१ ॥ महालयार्थे विप्रौघे भुक्ते तृप्तिर्यथा भवेत् ॥ गोग्रासारण्यरुदितैः पितृतृप्तिस्तथा भवेत् ॥ ६२ ॥ मासि भाद्रपदे विघ्नो यदि स्यात्सूतकादिना ॥ यातेषु सूतकाहःसु कुर्यादावृश्चिकावधि ॥ ६३ ॥ बुधो महालयस्यार्थे ब्राह्मणान्वृणुयान्नव ॥ पित्रर्थमेकं वृणुयात्पितामहकृते तथा ॥ ६४ ॥ प्रपितामहमुद्दिश्य तथैकं वृणुयाद्द्विजः ॥ तथा मातामहार्थं तु एकं वै वृणुयाद्द्विजम् ॥ ६५ ॥ मातुःपितामहार्थं च वृणुयाद्द्विजमेककम् ॥ वृणुयादेकमुद्दिश्य मातुश्च प्रपितामहम् ॥ ६६ ॥ तथैव विश्वेदेवार्थे वृणुयाद्द्वौद्विजोत्तमौ ॥ विष्णवर्थं ब्राह्मणं त्वेकं वृणुयाद्वेदवित्तमम् ॥६७॥ एवं महालयश्राद्धे ब्राह्मणान्वृणुयान्नव ॥ अथवा पितृवर्गार्थं वरयेद्विप्रमेककम् ॥ ६८ ॥

मातामहादीन्वोद्दिश्य वरयेद्विप्रमेककम् ॥ विश्वेदेवार्थमेकं च विष्णवर्थं च तथापरम् ॥ ६९ ॥ एवं वै वरयेद्विप्राश्चतुरस्तु महालये ॥ ब्राह्मणान्वे
दसंपन्नान्सुशीलान्वरयेत्सुधीः ॥ १७० ॥ दुःशीलान्वरयेद्यस्तु स वै श्राद्धस्य घातकः ॥ मासि भाद्रपदे प्राप्ते कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ ७१ ॥ कुर्या
न्महालयश्राद्धं यो नरः श्रद्धया सह ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु दुराचार महामते ॥ ७२ ॥ अग्निष्टोमादयो यज्ञाः शतमप्यमुना कृताः ॥
तुलापुरुषमुख्यानि दानान्यपि कृतानि वै ॥ ७३ ॥ चांद्रायणादिकृच्छ्राणि कृतान्येव न संशयः ॥ चतुर्णां सांगवेदानां पारायणफलं लभेत् ॥
॥ ७४ ॥ गायत्र्यादिमहामंत्रजपपुण्यं लभेत्तथा ॥ इतिहासपुराणानां पारायणफलं लभेत् ॥ ७५ ॥ महालयसमं पुण्यं वृत्तं नास्ति
महीतले ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानलोकप्राप्तिर्महालयात् ॥ ७६ ॥ महालयादिकं श्राद्धं नित्यं काम्यमपीष्यते ॥ तस्मादकरणे तस्य प्रत्यवायो
महान्भवेत् ॥ ७७ ॥ करणादिष्टसिद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ महालयस्य करणाद्भूतवेतालकादयः ॥ ७८ ॥ अपस्मारग्रहाश्चापि
शाकिनीडाकिनीगणाः ॥ यातुधानाः पिशाचाश्च वेतालाश्च भयानकाः ॥ ७९ ॥ नश्यंति तत्क्षणादेव भूतान्यन्यानि वै तथा ॥ महालयस्यकर
णाद्विपुलां श्रियमश्नुते ॥ १८० ॥ पुरा दशरथो राजा वसिष्ठस्योपदेशतः ॥ मासि भाद्रपदे प्राप्ते कृत्वा श्राद्धं महालयम् ॥ ८१ ॥ रामादींश्च
तुरः पुत्रान्प्राप्तवांल्लोकसंमतान् ॥ विश्वातिशायिनीं लक्ष्मीं प्रपेदे कीर्तिमुत्तमाम् ॥ ८२ ॥ महालयस्य करणाद्ययाती राजसत्तमः ॥ यदुमुख्या
न्महापुत्रान्प्रपेदे वंशवर्द्धनान् ॥ ८३ ॥ अनन्यदुर्लभं स्वर्गं प्रपेदे श्राद्धपुण्यतः ॥ दुष्यंतो भरतं लेभे महालयविधानतः ॥ ८४ ॥ महालय
विधानेन दमयंतीपतिर्नलः ॥ कृच्छ्रं महत्तरं तीर्त्वा पुनर्लेभे महीमिमाम् ॥ ८५ ॥ निजग्राह कलिं घोरं पुष्करं चाप्यरातिनम् ॥ इन्द्रसेनाभिधानं
च पुत्रं लेभेऽतिधार्मिकम् ॥ ८६ ॥ हरिश्चंद्रो महाराजो महालयविधानतः ॥ विश्वामित्रकृताद्दुःखान्मुक्तः सत्यवतां वरः ॥ ८७ ॥ लेभे चंद्रवतीं
भार्यां लोहिताश्वं सुतं पुनः ॥ महालयविधानेन कृतवीर्यसुतो बली ॥ ८८ ॥ अष्टादशानां द्वीपानामाधिपत्यमवाप्तवान् ॥ रामोऽपि दण्डकारण्ये
महालयविधानतः ॥ ८९ ॥ हत्वा तु रावणं संख्ये सीतां पुनरवाप्तवान् ॥ महालयस्य करणाद्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९० ॥ दुःखसागरमुत्तीर्य
धार्तराष्ट्राञ्जघान च ॥ महालयस्य करणाद्वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ९१ ॥ अत्रिर्भृगुश्च कुत्सश्च गौतमश्चांगिरास्तथा ॥ कश्यपश्च भरद्वाजो विश्वा
मित्रश्च कुम्भजः ॥ ९२ ॥ पराशरो मृकण्डश्च ये चान्ये मुनिसत्तमाः ॥ विधाय विधिवच्छ्राद्धं महालयमनुत्तमम् ॥ ९३ ॥ अणिमाद्यष्टसिद्धीनां
व्रतानां तपसां तथा ॥ निवासभूता संजातास्तथा विश्वातिशायिनः ॥ ९४ ॥ जीवन्मुक्ताश्च ते सर्वे ह्यभवन्मुनिसत्तमाः ॥ अतो महालयश्राद्धं

कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ९५ ॥ अतोऽद्यापि दुराचार न कुर्याद्यो महालयम् ॥ भूतवेतालकादिभ्यो भूयात्तस्य महद्भयम् ॥ ९६ ॥ महालयस्या
करणाद्वेतालत्वमवाप्नुयात् ॥ त्वयाविष्टमिदं भूतं विप्रः सन्पूर्वजन्मनि ॥ ९७ ॥ नाम्ना वेदनिधिः पुण्यो भरद्वाजस्य चात्मनः ॥ कुशस्थल्यभि
धाने च वसन्ग्रामे महामनाः ॥ ९८ ॥ न चकार विधानेन श्राद्धमेतन्महालयम् ॥ ततोयं पितॄणां शापाद्वेतालत्वमवाप्तवान् ॥ ९९ ॥ तस्माद्भाद्र
पदे मासे दुराचार पितॄन्प्रति ॥ ब्राह्मणान्भोजयान्नेन षड्रसेन सभक्तिकम् ॥ २०० ॥ दारिद्र्यं तेन ते न स्यात्सुखीचैव भवान्भवेत् ॥ महापातकि
संसर्गं मा कुरु त्वमितः परम् ॥ १ ॥ त्वयानुभूतं यद्दुःखं वेतालग्रहणोद्भवम् ॥ गच्छ त्वमनुजानामि स्वदेशं प्रति मा चिरम् ॥ २ ॥ इतीरितः स
मुनिना दत्तात्रेयेण योगिना ॥ तं प्रणम्य ययौ देशं कृतार्थेनांतरात्मना ॥ ३ ॥ गत्वा च स्वगृहं विप्रो दुराचारो द्विजोत्तमाः ॥ विमुक्तवेताल
भयो गतपातककंचुकः ॥ ४ ॥ दत्तात्रेयेरितेनासौ मार्गेण प्रीतमानसः ॥ त्यक्तपातकिसंसर्गः स्वाश्रमाचारतत्परः ॥ ५ ॥ रामचंद्रधनुष्कोटितीर्थ
मज्जनगौरवात् ॥ देहांते परमां मुक्तिं दुराचारो ययौ तदा ॥ ६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं पुण्यं दुराचरविमोक्षणम् ॥ सेयं पुण्या
धनुष्कोटिर्महापातकनाशिनी ॥ ७ ॥ यत्र हि स्नानमात्रेण दुराचारो विमोचितः ॥ अथवा धनुषः कोटेरियत्ता किं हि वै भवेत् ॥ ८ ॥ या निष्कृ
तिविहीनानि पापान्यपि विनाशयेत् ॥ प्रायश्चित्तविहीनानि यानि पापानि संति वै ॥ ९ ॥ तान्यप्यत्र विनश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥
शूद्रेण पूजितं लिंगं विष्णुं वा यो नमेद्द्विजः ॥ २१० ॥ प्रायश्चितं न तस्योक्तं स्मृतिभिः परमर्षिभिः ॥ नश्येत्तस्यापि तत्पापं धनुष्कोटिनिमज्ज
नात् ॥ ११ ॥ विप्रनिंदाकृतां नृणां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ विश्वासघातकानां च कृतघ्नानां न निष्कृतिः ॥ १२ ॥ भ्रातृभार्यारतानां च प्रायश्चित्तं
न विद्यते ॥ शूद्रान्ने नियतानां च श्रुतिनिंदारतात्मनाम् ॥ १३ ॥ कन्याविक्रयिणां विप्रा हयविक्रयिणां तथा ॥ देवविक्रयिणां वेदविक्रये निर
तात्मनाम् ॥ १४ ॥ धर्मविक्रयिणां पुंसां व्रतविक्रयिणां तथा ॥ तीर्थविक्रयिणां पुंसां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १५ ॥ तेषां पापानि नश्यंति धनुष्कोटौ निम
ज्जनात् ॥ मातृद्रोहपितृद्रोहयतिद्रोहरतात्मनाम् ॥ १६ ॥ गुरुनिंदापराणां च शिवनिंदारतात्मनाम् ॥ विष्णुनिंदापराणां च यतिनिंदारतात्मनाम् ॥
॥ १७ ॥ सत्कथादूषकाणां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ तेषां चात्र धनुष्कोटौ स्नानाच्छुद्धिर्भविष्यति ॥ १८ ॥ एवं वः कथितं विप्रा धनुष्कोटेस्तु
वैभवम् ॥ यच्छुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो भुवि ॥ २१९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतु
माहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां दुराचारसंसर्गदोषशांतिवर्णनंनाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भोभोस्तपो

धनाः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः ॥ यावद्रामधनुष्कोटिचक्रतीर्थमुखानि वः ॥ १ ॥ चतुर्विंशतितीर्थानि कथितानि मयाधुना ॥ इतोऽन्यदद्भुतं यूयं किं भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥ २ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ क्षीरकुंडस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामहे मुने ॥ यत्समीपे त्वया चक्रतीर्थमित्युदितं पुरा ॥ ३ ॥ क्षीरकुंडं च तत्कुत्र कीदृशं तस्य वैभवम् ॥ क्षीरकुण्डमिति ख्यातिः कथं वास्य समागता ॥ ४ ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ ब्रवीमि मुनयः सर्वे शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ ५ ॥ देवीपुरान्महापुण्यात्प्रतीच्यां दिश्यदूरतः ॥ फुल्लग्राममिति ख्यातं स्थानमस्ति महत्तरम् ॥ ६ ॥ यत आरभ्य रामेण सेतुबन्धो महार्णवे ॥ तद्धि पुण्यतमं क्षेत्रं फुल्लग्रामाभिधं पुरम् ॥ ७ ॥ क्षीरकुण्डं तु तत्रैव महापातकनाशनम् ॥ दर्शनात्स्पर्शनाद्ध्यानात्कीर्तनाच्चापि मोक्षदम् ॥ ८ ॥ तस्य तीर्थस्य पुण्यस्य क्षीरकुण्डमिति प्रथाम् ॥ भवतां सादरं वक्ष्ये शृणुध्वं श्रद्धया सह ॥ ९ ॥ पुरा हि मुद्गलोनाम मुनिर्वेदोक्तमार्गकृत् ॥ दक्षिणांबुनिधेस्तीरे फुल्लग्रामेतिपावने ॥ १० ॥ नारायणप्रीतिकरमकरोद्यज्ञमुत्तमम् ॥ तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा यागेन परितोषितः ॥ ११ ॥ प्रादुर्बभूव पुरतो यज्ञवाटे द्विजोत्तमाः ॥ तं दृष्ट्वा मुद्गलो विष्णुं लक्ष्मीशोभितविग्रहम् ॥ १२ ॥ कालमेघतनुं कांत्या पीतांबरविराजितम् ॥ विनतानंदनारूढं कौस्तुभालंकृतोरसम् ॥ १३ ॥ शंखचक्रगदापद्मराजद्बाहुचतुष्टयम् ॥ भक्त्या परवशो दृष्ट्वा पुलकांकुरमंडितः ॥ मुद्गलः परितुष्टाव शब्दैः श्रोत्रसुखावहैः ॥ १४ ॥ ॥ मुद्गल उवाच ॥ ॥ प्रथमं जगतः स्रष्ट्रे पालकाय ततः परम् ॥ १५ ॥ संहर्त्रे च ततः पश्चान्नमो नारायणाय ते ॥ नमः शफररूपाय कमठाय चिदात्मने ॥ १६ ॥ नमो वराहवपुषे नमः पंचास्यरूपिणे ॥ वामनाय नमस्तुभ्यं जमदग्निसुताय ते ॥ १७ ॥ राघवाय नमस्तुभ्यं बलभद्राय ते नमः ॥ कृष्णाय कल्कये तुभ्यं नमो विज्ञानरूपिणे ॥ १८ ॥ रक्ष मां करुणासिंधो नारायण जगत्पते ॥ निर्लज्जं कृपणं क्रूरं पिशुनं दांभिकं कृशम् ॥ १९ ॥ परदारपरद्रव्यपरक्षेत्रैकलोलुपम् ॥ असूयाविष्टमनसं मां रक्ष कृपया हरे ॥ २० ॥ इति स्तुतो हरिः साक्षान्मुद्गलेन द्विजोत्तमाः ॥ तमाह मुद्गलमुनिं मेघगंभीरया गिरा ॥ २१ ॥ श्रीहरिरुवाच ॥ ॥ प्रीतोऽस्म्यनेन स्तोत्रेण मुद्गल क्रतुना च ते ॥ प्रत्यक्षेण हविर्भोक्तुमहं ते क्रतुमागतः ॥ २२ ॥ इत्युक्तो हरिणा तत्र मुद्गलस्तुष्टमानसः ॥ उवाचाधोक्षजं विप्रो भक्त्या परमया युतः ॥ २३ ॥ ॥ मुद्गल उवाच ॥ ॥ कृतार्थोऽस्मि हृषीकेश पत्नी मे धन्यतां ययौ ॥ अद्य मे सफलं जन्म ह्यद्य मे सफलं तपः ॥ २४ ॥ अद्य मे सफलो वंशो ह्यद्य मे सफलाः सुताः ॥ आश्रमः सफलोऽद्यैव सर्वं

१ क्रियाः—इ०पा० ।

सफलमद्य मे ॥ २५ ॥ यद्भवान्यज्ञवाटं मे हविर्भोक्तुमिहागतः ॥ योगिनो योगनिरता हृदये मृगयंति यम् ॥ २६ ॥ तमद्य साक्षात्त्वां पश्ये सफ
लोऽयं मम क्रतुः ॥ इतीरयित्वा तं विष्णुमर्चयित्वाऽऽसनादिभिः ॥२७॥ चंदनैः कुसुमैरन्यैर्दत्त्वा चार्घ्यं स विष्णवे ॥ प्रददौ विष्णवे प्रीत्या पुरो
डाशादिकं हविः ॥ २८ ॥ स्वयमेव समादाय पाणिना लोकभावनः ॥ हविस्तद्बुभुजे विष्णुर्मुद्गलेन समर्पितम् ॥ २९ ॥ तस्मिन्हविषि भुक्ते तु
विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ साग्नयस्त्रिदशाः सर्वे तृप्ताः समभवन्द्विजाः ॥३०॥ ऋत्विजो यजमानश्च तत्रत्या ब्राह्मणास्तथा ॥ यत्किंचित्प्राणिलोकेऽ
स्मिंश्चरं वा यदि वाऽचरम् ॥३१॥ सर्वमेव जगत्तृप्तं भुक्ते हविषि विष्णुना ॥ ततो हरिः प्रसन्नात्मा मुद्गलं प्रत्यभाषत ॥३२॥ प्रीतोऽहं वरदोऽस्म्येष
वरं वरय सुव्रत ॥ इत्युक्ते केशवेनाथ महर्षिस्तमभाषत ॥ ३३ ॥ ॥ मुद्गल उवाच ॥ ॥ यत्त्वया मे हविर्भुक्तं यागे प्रत्यक्षरूपिणा ॥ अनेनैव
कृतार्थोऽस्मि किमस्मादधिकं वरम् ॥ ३४ ॥ तथापि भगवन्विष्णो त्वयि मे निश्चला सदा ॥ भक्तिर्निष्कपटा भूयादिदं मे प्रथमं
वरम् ॥ ३५ ॥ माधवाहं प्रतिदिनं सायंप्रातरिहाग्नये ॥ त्वद्रूपाय तव प्रीत्यै सुरभेः पयसा हरे ॥ ३६ ॥ होतुमिच्छामि वरद तन्मे देहि
वरांतरम् ॥ पयसा नित्यहोमो हि द्विकालं श्रुतिचोदितः ॥ ३७ ॥ न मे सुरभयः संति तापसस्याधनस्य च ॥ इत्युक्ते मुद्गलेनाथ देवो
नारायणो हरिः ॥ ३८ ॥ आहूय विश्वकर्माणं त्वष्टारममृताशिनम् ॥ एकं सरः कारयित्वा शिल्पिना तेन शोभनम् ॥ ३९ ॥ स्फटिकादि
शिलाभेदैस्तेनासौ विश्वकर्मणा ॥ समीचकार च पुनस्तत्प्राकाराद्यलंकृतम् ॥ तत आहूय भगवान्सुरभिं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥ श्रीहरिवाच ॥
मुद्गलो मम भक्तोऽयं सुरभे प्रत्यहं मुदा ॥ ४१ ॥ मत्प्रीत्यर्थं पयोहोमं कर्तुमिच्छति सांप्रतम् ॥ मत्प्रीत्यर्थमितो देवि त्वमतो मत्प्रचोदिता ॥
॥ ४२ ॥ सायंप्रातरिहागत्य प्रत्यहं सुरभे शुभे ॥ पयसा त्वत्प्रसूतेन सर एतत्प्रपूरय ॥ ४३ ॥ तेनासौ पयसा नित्यं सायंप्रातश्च होष्यति ॥
ओमित्युक्त्वाथ सुरभिरेवं नारयणेरिता ॥ ४४ ॥ अथ नारायणो देवो मुद्गलं प्रत्यभाषत ॥ सुरभेः पयसा नित्यमस्मिन्सरसि तिष्ठता ॥
॥ ४५ ॥ सायंप्रातः प्रतिदिनं मत्प्रीत्यर्थमिहाग्नये ॥ जुहुधि त्वं महाभाग तेन प्रीणाम्यहं तव ॥ ४६ ॥ मत्प्रीत्या तेऽखिला सिद्धिर्भविष्यति
च मुद्गल ॥ इदं क्षीरसरोनाम तीर्थं ख्यातं भविष्यति ॥ ४७ ॥ अस्मिन्क्षीरसरस्तीर्थे स्नातानां पंचपातकम् ॥ अन्यान्यपि च पापानि नाशं
यास्यंति तत्क्षणात् ॥ ४८ ॥ मुद्गल त्वं च मां याहि देहांते मुक्तबंधनः ॥ इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुस्तं समालिंग्य मुद्गलम् ॥ ४९ ॥ नमस्कृतश्च

१ साम्नायाः—इ०पा० । २ वरं ब्रूहि महायोगिंस्तवादेयं न मे क्वचित् ।—इ० पा० । ३ तथेत्युक्त्वा—इ० पा० ।

तेनायं तत्रैवांतरधीयत ॥ मुद्गलोऽपि गते विष्णावनेकशतवत्सरम् ॥ ५० ॥ सुरभेः पयसा जुह्वन्नग्नये हरितुष्टये ॥ उवास प्रयतो नित्यं फुल्ल
ग्रामे विमुक्तिदे ॥ देहांते मुक्तिमगमद्विष्णुसायुज्यरूपिणीम् ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ एवमेतद्विजवरा युष्माकं कथितं मया ॥ ५२ ॥
यथा क्षीरसरो नाम तीर्थस्यास्य पुराऽभवत् ॥ इदं क्षीरसरः पुण्यं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ५३ ॥ काश्यपस्य मुनेः पत्नी कद्रूर्यत्र द्विजोत्तमाः ॥
स्नात्वा स्वभर्तृवाक्येन नोदिता नियमान्विता ॥ ५४ ॥ छलेन मुमुचे सद्यः सपत्नीजयदोषतः ॥ अतोऽत्र तीर्थे ये स्नांति मानवाः शुद्धमानसाः
॥ ५५ ॥ तेषां विमुक्तबंधानां मुक्तानां पुण्यकर्मिणाम् ॥ किं यागैः किमु वा वेदैः किं वा तीर्थनिषेवणैः ॥ ५६ ॥ जपैर्वा नियमैर्वापि क्षीर
कुंडविलोकिनाम् ॥ क्षीरकुंडस्य वातेन स्पृष्टदेहो नरो द्विजाः ॥ ५७ ॥ ब्रह्मलोकमनुप्राप्य तत्रैव परिमुच्यते ॥ निमग्नाः क्षीरकुंडेऽस्मिन्नवमत्यापि
भास्करिम्[2] ॥५८॥ तस्य मूर्द्धनि तिष्ठेयुर्ज्वलंतः पावकोपमाः ॥ मग्नानां क्षीरकुंडेस्मिन्छीता वैतरणी नदी ॥५९॥ सर्वाणि नरकाण्यद्धा व्यर्थानि
च भवंति हि ॥ कामधेनुसमे तस्मिन्क्षीरकुंडे स्थितेऽप्यहो ॥ ६० ॥ योन्यत्र भ्रमते स्नातुं स नरो विप्रसत्तमाः ॥ गोक्षीरे विद्यमानेऽपि ह्यर्कक्षीराय
गच्छति ॥ ६१ ॥ स्नातानां क्षीरकुंडेऽस्मिन्नालभ्यं किंचिदस्ति हि ॥ करप्राप्तैव मुक्तिः स्यात्किमन्यैर्बहुभाषणैः ॥ ६२ ॥ ब्रवीमि भुजमुद्धृत्य
सत्यंसत्यं ब्रवीमि वः ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ स क्षीरकुंडस्नानस्य लभते फलमुत्तमम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण
एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये क्षीरकुंडप्रशंसायां क्षीरकुंडस्वरूपकथनं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ छ ॥
॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत कद्रूः कथं मुक्ता क्षीरकुंडनिमज्जनात् ॥ छलं कथं कृतवती सपत्न्यां पापनिश्चया ॥ १ ॥ कस्य पुत्री च सा कद्रूः सप
त्नीसा च कस्य वै ॥ किमर्थमजयत्कद्रूः स्वसपत्नीं छलेन तु ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां ब्रूहि सूत कृपानिधे ॥ २ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ शृणु
ध्वं मुनयः सर्वे इतिहासं महाफलम् ॥ पुरा कृतयुगे विप्राः प्रजापतिसुते उभे ॥ ३ ॥ कद्रूश्च विनता चेति भगिन्यौ संबभूवतुः ॥ भार्ये ते
कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता तथा ॥ ४ ॥ विनता सुषुवे पुत्रावरुणं गरुडं तथा ॥ भर्तुः सकाशात्कद्रूश्च लेभे सर्पान्बहून्सुतान् ॥
॥ ५ ॥ अनंतवासुकिमुखान्विषदर्पसमन्वितान् ॥ एकदा तु भगिन्यौ ते कद्रूश्च विनता तथा ॥ ६ ॥ अपश्यतां समायांतमुच्चैःश्रवसमं
तिकात् ॥ विलोक्य कद्रूस्तुरगं विनतामिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ श्वेतोऽश्ववालो नीलो वा विनते ब्रूहि तत्त्वतः ॥ इत्युक्ता विनता विप्राः कद्रूं तामिदमब्र

१ साध्वी–इ०पा० । २ भास्करिम्–यमम्–इत्यर्थः ।

वीत् ॥ ८ ॥ तुरंगः श्वेतवालो मे प्रतिभाति सुमध्यमे ॥ किं वा त्वं मन्यसे कद्रूरिति तां विनताऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ पृष्टैवं विनतां कद्रूर्बभाषे स्वमतं च
सा ॥ कृष्णवालमहं मन्ये हयमेनमनिंदिते ॥ १० ॥ ततः पराजये कृत्वा दासीभावं पणं मिथः ॥ व्यतिष्ठेतां महाभागे सपत्न्यौ ते द्विजोत्तमाः ॥
॥ ११ ॥ ततः कद्रूर्निजसुतान्वासुकिप्रमुखानहीन् ॥ तस्या नाहं यथा दासी तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ १२ ॥ तस्याभीप्सितसिद्ध्यर्थमित्यवोचद्भृशा
तुरा ॥ युष्माभिरुच्चैःश्रवसो बालः प्रच्छाद्यतामिति ॥ १३ ॥ नांगीचक्रुर्मतं तस्या नागाः कद्रू रुषा तदा ॥ अशपत्कुपिता पुत्रान्ज्वलंती रोषमूर्च्छि
ता ॥ १४ ॥ पारीक्षितस्य सर्वेऽद्धा यूयं सत्रे मरिष्यथ ॥ इति शापे कृते मात्रा त्रस्तः कर्कोटकस्तदा ॥ १५ ॥ प्रणम्य पादयोः कद्रूं दीनो वचनम
ब्रवीत् ॥ अहमुच्चैःश्रवोवालं विधास्याम्यंजनप्रभम् ॥ १६ ॥ मा भीरंब त्वया कार्येत्यवादीच्छापविक्लवः ॥ श्वेतमुच्चैःश्रवोवालं ततः कर्कोटको
रगः ॥ १७ ॥ छादयित्वा स्वभोगेन व्यतनोदंजनद्युतिम् ॥ अथ ते विनताकद्र्वौ दास्ये कृतपणे उभे ॥ १८ ॥ देवराजहयं द्रष्टुं संरंभादभ्यगच्छ
ताम् ॥ शशांकशंखमाणिक्यमुक्तैरावतकारणम् ॥ १९ ॥ युगांतकालशयनं योगनिद्राकृतो हरेः ॥ अतीत्य कद्रूविनते समुद्रं सरितां पतिम् ॥
॥ २० ॥ ददृशतुर्हयं गत्वा देवराजस्य वाहनम् ॥ कृष्णवालं हयं दृष्ट्वा विनता दुःखिताऽभवत् ॥ २१ ॥ दुःखितां विनतां कद्रूर्दासीकृत्ये न्ययुंक्त
सा ॥ एतस्मिन्नंतरे तार्क्ष्योऽप्यंडमुद्भिद्य वह्निवत् ॥ २२ ॥ प्रादुर्बभूव विप्रेंद्रा गिरिमात्रशरीरवान् ॥ दृष्ट्वा तद्देहमाहात्म्यमभूत्त्रस्तं जगत्त्रयम् ॥ २३ ॥
ततस्तं तुष्टुवुर्देवा गरुडं पक्षिणां वरम् ॥ दृष्ट्वा तद्देहमाहात्म्यं त्रस्तं स्याद्भुवनत्रयम् ॥ २४ ॥ इत्यालोच्योपसंहृत्य देहमत्यंतभीषणम् ॥ अरुणं
पृष्ठमारोप्य मातुरंतिकमभ्यगात् ॥ २५ ॥ अथाह विनतां कद्रूः प्रणतामतिविह्वलाम् ॥ चेटि नागालयं गंतुमुद्योगो मम वर्तते ॥ २६ ॥
त्वत्पुत्रो गरुडोतो मां मत्पुत्रांश्च वहत्विति ॥ ततश्च विनता पुत्रं गरुडं प्रत्यभाषत ॥ २७ ॥ अहं कद्रूमिमां वक्ष्ये त्वं सर्पान्वह तत्सुतान् ॥ तथेति
गरुडो मातुः प्रत्यगृह्णद्वचो द्विजाः ॥ २८ ॥ अवहद्विनता कद्रूं सर्वांस्तान्गरुडोऽवहत् ॥ रविसामीप्यगाः सर्पास्तत्करैराहतास्तदा ॥ २९ ॥
अस्तौषीद्वज्रिणं कद्रूः सुतानां तापशांतये ॥ सर्वतापं जलासारैर्देवराजोऽप्यशामयत ॥ ३० ॥ नीयमानास्तदा सर्पा गरुडेन बलीयसा ॥ गत्वा
तं देशमचिरादवदन्विनतासुतम् ॥ ३१ ॥ वयं द्वीपांतरं गंतुं सर्वे द्रष्टुं कृतत्वराः ॥ वह त्वमस्मान्गरुड चेटीसुत ततः क्षणात् ॥ ३२ ॥ ततो मातर
मप्राक्षीद्विनतां गरुडो द्विजाः ॥ अहं कस्माद्वहामीमांस्त्वं चेमां वहसे सदा ॥ ३३ ॥ चेटीपुत्रेति मामेते किं भणंति सरीसृपाः ॥ सर्वमेतद्वद त्वं
मे मातस्तत्त्वेन पृच्छतः ॥ ३४ ॥ पृष्टैवं जननी तेन गरुडं प्राब्रवीत्सुतम् ॥ भगिन्या क्रूरया पुत्र च्छलेनाहं पराजिता ॥ ३५ ॥ तस्या दासी भवा

म्यद्य चेटीपुत्रस्ततो भवान् ॥ अतस्त्वं वहसे सर्पान्वहाम्येनामहं सदा ॥ ३६ ॥ इत्यादि सर्ववृत्तांतमादितोऽस्मै न्यवेदयत् ॥ अथ तां गरुडोऽवा
दीन्मातरं विनतासुतः ॥ ३७ ॥ अस्माद्दास्याद्विमोक्षार्थं किं कार्यं ते मयाधुना ॥ इति पृष्टा सुतेनाथ विनता तमभाषत ॥ ३८ ॥ सर्पान्पृच्छस्व
गरुड मम मातृविमोक्षणे ॥ युष्माकं मातुः किं कार्यं मयेति वदताधुना ॥ ३९ ॥ इति मात्रा समुदितो गरुडः पन्नगान्प्रति ॥ गत्वाऽपृच्छद्द्विज
श्रेष्ठास्तेऽप्येनमवदंस्तदा ॥ ४० ॥ यदा हरिष्यसे शीघ्रं सुधां त्वममरालयात् ॥ दास्यान्मुक्ता भवेन्माता वैनतेय तवाद्य हि ॥ ४१ ॥ ततो मात
रमागम्य गरुडः प्रणतोऽब्रवीत् ॥ सुधामंब ममानेतुं गच्छतो भक्ष्यमर्पय ॥ ४२ ॥ इतीरिता सुतं प्राह माता तं विनता सुतम् ॥ समुद्रमध्ये वर्तंते
शबराः कतिचित्सुत ॥ ४३ ॥ तान्भक्षयित्वा शबरानमृतं त्वमिहानय ॥ तत्र कश्चिद्द्विजः कामी शबरीसंगकौतुकी ॥ ४४ ॥ त्यज तं ब्राह्मणं कंठं
दहंतं ब्रह्मतेजसा ॥ पक्षादीनि तवांगानि पांतु देवा मरुन्मुखाः ॥ ४५ ॥ इति स्वमातुराशीर्भिर्गरुडो वर्धितो ययौ ॥ शबरालयमभ्येत्य तस्य भक्षय
तो मुखम् ॥ ४६ ॥ आवृतं प्राविशन्व्याधा वयांसीव दरीं गिरेः ॥ अथ स ब्राह्मणोऽप्यागात्तत्कंठं मुनिपुंगवाः ॥ ४७ ॥ कण्ठं दहन्तं विप्रं तमुवाच
विनतासुतः ॥ विप्र पापोऽप्यवध्यो हि निर्याहि त्वमतो बहिः ॥ ४८ ॥ एवमुक्तस्तदा विप्रो गरुडं प्रत्यभाषत ॥ किराती मम भार्यापि निर्गंतव्या
मया सह ॥ ४९ ॥ एवमस्त्विति तं विप्रमुवाच पतगेश्वरः ॥ ततः स गरुडो विप्रमुज्जगार सभार्यकम् ॥ ५० ॥ विप्रोऽप्यभीप्सितान्देशान्निषाद्या
सह निर्ययौ ॥ शबरान्भक्षयित्वाऽथ गरुडः पक्षिणां वरः ॥ ५१ ॥ आत्मनः पितरं वेगात्कश्यपं समुपेयिवान् ॥ कुत्र यासीति तत्पृष्टो गरुडस्तम
भाषत ॥ ५२ ॥ मातुर्दास्यविमोक्षाय सुधामाहर्तुमागमम् ॥ बहून्किराताञ्जग्ध्वापि तृप्तिर्मम न जायते ॥ ५३ ॥ अपर्यंतक्षुधा ब्रह्मन्बाधते मामह
र्निशम् ॥ तन्निवृत्तिप्रदं भक्ष्यं ममार्पय तपोधन ॥ ५४ ॥ येनाहं शक्नुयां तात सुधामाहर्तुमोजसा ॥ इतीरितः सुतं प्राह कश्यपो विनतोद्भवम् ॥
॥ ५५ ॥ ॥कश्यप उवाच ॥ ॥ मुनिर्विभावसुर्नाम्ना पुरासीत्तस्य सानुजः ॥ सुप्रतीक इति भ्राता तावुभौ वंशवैरिणौ ॥ ५६ ॥ अन्योन्यं
शेपतुर्विप्रा महाक्रोधसमाकुलौ ॥ गजोऽभवत्सुप्रतीकः कूर्मोऽभूच्च विभावसुः ॥ ५७ ॥ एवं वित्तविवादात्तौ शेपतुर्भ्रातरौ मिथः ॥ गजः षड्यो
जनोच्छ्रायो द्विगुणायामसंयुतः ॥ ५८ ॥ कूर्मस्त्रियोजनोच्छ्रायो दशयोजनविस्तृतः ॥ बद्धवैरावुभावेतौ सरस्यस्मिन्विहंगम ॥ ५९ ॥ पूर्ववैर
मनुस्मृत्य युध्येते जेतुमिच्छया ॥ उभौ तौ भक्षयित्वा त्वं सुधामाहर तृप्तिमान् ॥ ६० ॥ एवं पित्रेरितः पक्षी गत्वा तद्गजकच्छपौ ॥ समुद्धृत्य
महाकायौ महाबलपराक्रमौ ॥ ६१ ॥ वहन्नखाभ्यां संतीर्थं विलंबाभिधमभ्यगात् ॥ तत्रागतं समालोक्य पक्षिराजं द्विजोत्तमाः ॥ ६२ ॥ तत्तीरजो

महावृक्षो रोहिणाख्यो महोच्छ्र्यः ॥ वैनतेयमिदं प्राह महाबलपराक्रमम् ॥ ६३ ॥ एनामारुह मच्छाखां शतयोजनमायताम् ॥ स्थित्वात्र
गजकूर्मौ त्वं भक्षयस्व खगोत्तम ॥ ६४ ॥ इत्युक्तस्तरुणा पक्षी स तत्रास्ते मनोजवः ॥ तद्भारात्सा तरोः शाखा भग्नाऽभूद्द्विजसत्तमाः ॥ ६५ ॥
वालखिल्यमुनींस्तस्मिल्लँबमानानधोमुखान् ॥ दृष्ट्वा तत्पातशंकावाँस्तां शाखां गरुडोऽग्रहीत् ॥ ६६ ॥ गजकूर्मौ च तां शाखां गृहीत्वा यांतमं
बरे ॥ पिता तस्याब्रवीत्तत्र गरुडं विनतासुतम् ॥ ६७ ॥ त्यजेमां निर्जने शैले शाखां तं विनतोद्भव ॥ इत्युक्तः स तथा गत्वा शाखां निष्पुरुषे
नगे ॥ ६८ ॥ विन्यस्याभक्षयत्पक्षी तौ तदा गजकच्छपौ ॥ अथोत्पातः समभवत्तस्मिन्नवसरे दिवि ॥ ६९ ॥ दृष्ट्वोत्पातं बलारातिः पप्रच्छ
स्वपुरोहितम् ॥ उत्पातकारणं जीव किमत्रेति पुनःपुनः ॥ बृहस्पतिस्तदा शक्रं प्रोवाच द्विजसत्तमाः ॥ ७० ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥
काश्यपो हि मुनिः पूर्वमयजत्क्रतुना हरे ॥७१॥ सर्वान्नृषीन्सुरान्सिद्धान्यक्षान्गंधर्वकिन्नरान् ॥ यज्ञसंभारसिद्ध्यर्थं प्रेषयामास स द्विजाः॥ ७२ ॥
वालखिल्यान्ससंभारान्ह्रस्वानंगुष्ठमात्रकान् ॥ मज्जतो गोष्पदजले दृष्ट्वा हसितवान्भवान् ॥ ७३ ॥ भवतावमताः क्रुद्धा वालखिल्यास्तदा हरे ॥
जुहुवुर्यज्ञवह्नौ ते क्रोधेन ज्वलिताननाः ॥ ७४ ॥ देवेंद्रभयदः शत्रुः कश्यपस्य सुतोऽस्त्विति ॥ तस्य पुत्रोऽद्य गरुडः सुधाहरणकौतुकी ॥ ७५ ॥
समागच्छति तद्धेतुरयमुत्पात आगतः ॥ इत्युक्तः सोऽब्रवीदिंद्रो देवानग्निपुरोगमान् ॥ ७६ ॥ सुधामाहर्तुमायाति पक्षी सा रक्ष्यतामिति ॥ इतीं
द्रप्रेरिता देवा ररक्षुः सायुधाः सुधाम् ॥ ७७ ॥ पक्षिराजस्तदाभ्यागाद्देवानायुधधारिणः ॥ महाबलं ते गरुडं दृष्ट्वाऽकम्पंत वै सुराः ॥ ७८ ॥ गरुडस्य
सुराणां च ततो युद्धमभून्महत् ॥ अखंडि पक्षितुण्डेन भौवनोऽमृतपालकः ॥ ७९ ॥ तदा निजघ्नुर्गरुडं देवाः शस्त्रैरनेकशः ॥ अतीव गरुडो
देवैर्बाधितः शस्त्रपाणिभिः ॥ ८० ॥ पक्षाभ्यामाक्षिपद्दूरे देवानग्निपुरोगमान् ॥ तत्पक्षविक्षिता देवास्तदा परमकोपनाः ॥ ८१ ॥ नाराचान्भिंदि
पालांश्च नानाशस्त्राणि चाक्षिपन् ॥ ततस्तु गरुडो वेगाद्देवदृष्टिविलोपिनीम् ॥ ८२ ॥ धूलिमुत्थापयामास पक्षाभ्यां विनतासुतः ॥ वायुना शम
यामासुस्तान्पांसूंस्त्रिदशोत्तमाः ॥ ८३ ॥ रुद्रान्वसूंस्तथादित्यान्मरुतोऽन्यान्सुरांस्तथा ॥ गरुडः पक्षतुंडाभ्यां व्यथितानकरोद्द्विजाः ॥ ८४ ॥
पलायितेषु देवेषु सोऽद्राक्षीज्ज्वलनं पुरः ॥ ज्वलंतं परितस्त्वग्निं शमापयितुमुद्ययौ ॥ ८५ ॥ स सहस्रमुखो भूत्वा तैः पिबञ्छतशो नदीः ॥
तमग्निं नाशयामास तैः पयोभिस्त्वरान्वितः ॥ ८६ ॥ सितधारं भ्रमच्चक्रं सुधारक्षकमंतिके ॥ दृष्ट्वा तदररंध्रेण संक्षिप्तांगोंऽतराविशत् ॥ ८७ ॥
ततो ददर्श द्वौ सर्पौ व्यक्तास्यौ भीषणाकृती ॥ याभ्यां दृष्टोपि भस्म स्यात्तौ सर्पौ गरुडस्तदा ॥ ८८ ॥ आच्छिद्य पक्षतुंडाभ्यां ग्रहीत्वाऽमृतमु

ययौ ॥ यंत्रमुत्पाट्य चोद्यंतं गरुडं प्राह माधवः ॥ ८९ ॥ तव तुष्टोऽस्मि पक्षीश वरं वरय सुव्रत ॥ अथ पक्षी तमाह स्म कमलानायकं हरिम् ॥
॥ ९० ॥ [1]तवोपरि स्थितिर्मे स्यान्मा भूतां च जरामृती ॥ तथास्त्विति हरिः प्राह वरं मद्व्रियतामिति ॥ ९१ ॥ इत्युक्तस्तं हरिः प्राह मम त्वं
वाहनं भव ॥ स्यंदनोपरि केतुश्च मम त्वं विनतासुत ॥ ९२ ॥ तथास्त्विति खगोप्याह कमलापतिमच्युतम् ॥ हृतामृतं खगं श्रुत्वा तत आखं
डलो जवात् ॥ ९३ ॥ अभिद्रुत्याशु कुलिशं पक्षे चिक्षेप पक्षिणः ॥ ततो विहस्य गरुडः पाकशासनमब्रवीत् ॥ ९४ ॥ कुलिशस्य निपातान्मे
न हरे कापि वेदना ॥ सफलो वज्रपातस्ते भूयाच्च सुरनायक ॥ ९५ ॥ इतीरयन्पत्रमेकं व्यसृजत्पक्षतस्तदा ॥ शोभनं पर्णमस्येति सुपर्ण इति सोभ
वत् ॥ ९६ ॥ तस्मिन्सुपर्णे हेमाभे सर्वे विस्मयमाययुः ॥ ततस्तु गरुडः शक्रमब्रवीद्द्विजपुंगवाः ॥ ९७ ॥ भवता साकमखिलं जगदेतच्चराच
रम् ॥ देवेंद्र सततं वोढुममोघा शक्तिरस्ति मे ॥ ९८ ॥ नाखण्डलसहस्रं मे रणे लभ्यं हरे भवेत् ॥ इति ब्रुवाणं गरुडमब्रवीत्पाकशासनः ॥९९॥
किं तेऽमृतेन कार्यं स्याद्दीयताममृतं मम ॥ इमां सुधां भवान्दद्याद्येभ्यो हि विनतोद्भव ॥ १०० ॥ तेऽधुनाऽमृतपानेन जरामरणवर्जिताः ॥
अस्मद्भ्योऽधिकवीर्याः स्युर्बाधेरंस्त्रिदशांस्तथा ॥ १ ॥ इति ब्रुवंतं देवेन्द्रं गरुडोऽप्यब्रवीद्द्विजाः ॥ यत्रैतत्स्थापयिष्यामि तत्रागत्य भवानिदम् ॥
॥ २ ॥ गृह्णातु झटितीत्युक्तो गरुडं प्राह वृत्रहा ॥ प्रीतोऽहं तव दास्यामि वरं वृणु महामते ॥ ३ ॥ इत्युक्तवन्तं गरुडः पाकशासनमब्रवीत् ॥
दास्ये छलप्रयोक्तारो मम मातुः सरीसृपाः ॥ ४ ॥ भक्ष्या भवंतु नित्यं मे पाकशासन वृत्रहन् ॥ इति तेनेरितः शक्रस्तथास्त्वित्यवदच्च तम् ॥ ५ ॥
अथायं गरुडो विप्रा धारयन्नमृतं ययौ ॥ यांतं तमनुयाति स्म गरुडं पाकशासनः ॥ ६ ॥ वेगेन स द्विजश्रेष्ठाः सुधाहरणकौतुकी ॥ मातुरभ्याशमा
गत्य सर्पान्प्राह स पक्षिराट् ॥ ७ ॥ कुशेषु न्यस्यते सर्पास्सुधैवमधुना मया ॥ स्नात्वा तद्भुङ्ध्वममृतं शुचयः सुसमाहिताः ॥ ८ ॥ मोक्षोऽपि मम
मातुः स्याद्दासीभावाद्धि पन्नगाः ॥ तथास्त्वित्यवदन्सर्पा गरुडं विनतासुतम् ॥९॥ मुक्ता तदैव विनता दासीभावाद्द्विजोत्तमाः ॥ सर्पास्तेऽमृ तभक्षार्थं
स्नातुं सर्वे ययुस्तदा ॥११०॥ तस्मिन्नवसरे शक्रस्तामादाय सुधां ययौ ॥ स्नात्वागत्य भुजंगास्ते तत्राहृष्ट्वा तदा सुधाम् ॥ ११ ॥ जिह्वाभिर्लिलिहुर्द
र्भानेषु न्यस्ता सुधेति हि ॥ तदाप्रभृति सर्पाणां जिह्वा दर्भाग्रपाटिताः ॥१२॥ द्विधाभवन्मुनिश्रेष्ठा द्विजिह्वास्तेन ते स्मृताः॥ सुधासंयोगतो दर्भाः प्रय
युश्च पवित्रताम् ॥१३॥ मोचयित्वा च गरुडो दासीभावात्स्वमातरम् ॥ शशाप कुपितः कद्रूं छद्मना जितमातरम् ॥१४॥ कद्रूस्त्वं जननीं यन्मे छलेन

१ तव उपरि मे स्थितिः स्यात्—इति योजना । स्यन्दनोपरि केतुत्वेन हरेरुपरि गरुडस्य स्थितिर्बोध्या ।

जितवत्यसि ॥ भर्तुस्त्वं परिचर्यायामतो नार्हा भविष्यसि ॥१५॥ शप्त्वैवं गरुडः कद्रूं प्रययौ स यथेच्छया ॥ कद्रूश्च विनता चोभे ययतुर्भर्तुरंतिकम्
॥ १६ ॥ कश्यपो विमुखस्तत्र कद्रूं कोपादथाब्रवीत् ॥ यस्माच्छलेन विनतां कद्रूर्निर्जितवत्यसि ॥ १७ ॥ अतो मत्परिचर्यायां न योग्यासि
दुरात्मिके ॥ स्त्रियं वा पुरुषं वापि नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ १८ ॥ छलाद्विजयते योऽसौ स महापातकी भवेत् ॥ छलाद्विजयिना सार्धं संभाष्य
ब्रह्महा भवेत् ॥ १९ ॥ स्तेयी सुरापी विज्ञेयो गुरुदाररतश्च सः ॥ संसर्गदोषदुष्टश्च मुनिभिः परिकीर्त्यते ॥ १२० ॥ त्वया संभाषणाद्दोषो मम
स्यान्नरकप्रदः ॥ तस्मात्प्रयाहि कद्रूस्त्वं मत्समीपाद्धि दारुणे ॥ २१ ॥ छलजेत्रा सपंक्तौ यो भुंजीत मनुजो भुवि ॥ तेन संभाषणात्सद्यः पतेद्धि
नरकार्णवे ॥ २२ ॥ विलोक्य च्छलजेतारं तस्य पापस्य शांतये ॥ आदित्यं वा जलं वापि पावकं वा विलोकयेत् ॥ २३ ॥ छलजेता यत्र
तिष्ठेदाश्रमेऽपि गृहेऽपि वा ॥ वस्तव्यं न हि तत्रान्यैर्वसन्नरकमश्नुते ॥ २४ ॥ अतो निर्याहिनिर्याहि मम त्वं दृष्टिमार्गतः ॥ स्वाश्रमात्सरलामेनां
विनतां जितवत्यसि ॥ २५ ॥ इति धिक्कृत्य सहसा कद्रूं तां कश्यपस्तदा ॥ विनतां स्वच्छशीलां तां स्वीचकार महामतिः ॥ २६ ॥ कद्रूरित्थं
सपरुषं कथिता कश्यपेन सा ॥ रुदंती भृशदुःखार्ता पादयोस्तस्य चापतत् ॥ २७ ॥ पतितां पादयोर्दृष्ट्वा कश्यपो मुनिपुंगवः ॥ न जग्राहैव
कद्रूं तां स्मरन्पापं तया कृतम् ॥ २८ ॥ ततः प्रणम्य विनता कश्यपं वाक्यमब्रवीत् ॥ भगवन्भगिनीमेनां स्वीकुरुष्व कृपानिधे ॥ २९ ॥
अज्ञानान्मुग्धया पापं कद्र्वा यदधुना कृतम् ॥ क्षंतुमर्हसि तत्सर्वं दयाशीला हि साधवः ॥ १३० ॥ जनन्या गरुडस्यैवं कथितः कश्यपो मुनिः ॥
उवाच विनते नैनां विना पापस्य निष्कृतिम् ॥ ३१ ॥ ग्रहीष्यामि दुराचारां त्रिस्त्वां शपथयाम्यहम् ॥ कश्यपस्य वचः श्रुत्वा विनता
पुनरब्रवीत् ॥ ३२ ॥ भगिन्या मम पापस्य ब्रह्मंस्त्वं ब्रूहि निष्कृतिम् ॥ येनेयं परिचर्यायां तव योग्या भविष्यति ॥ ३३ ॥ तयैवमुदितो विप्रा
मारीचः कश्यपस्तदा ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं मनसा पश्चादिदमभाषत ॥ ३४ ॥ दक्षिणांबुनिधेस्तीरे फुल्लग्रामे विमुक्तिदे ॥ अस्ति क्षीरसरोनाम तीर्थं
पापविनाशनम् ॥ ६५ ॥ तत्तीर्थस्नानमात्रेण दोषश्चास्या विनश्यति ॥ प्रायश्चित्तायुतेनापि तत्तीर्थे मज्जनं विना ॥ ३६ ॥ न नश्यत्येष दोषो
ऽस्यास्तदेषा यातु तत्सरः ॥ भर्त्रैवमुदिते कद्रूस्तं प्रणम्य द्विजोत्तमम् ॥ ३७ ॥ तत्क्षणात्प्रययौ क्षीरं सरः पुत्रसहायिनी ॥ सा कद्रूः पुत्र
सहिता गत्वा कतिपयैर्दिनैः ॥ ३८ ॥ प्राप्य क्षीरसरः पुण्यं प्रयता विजितेंद्रिया ॥ सस्नौ नियमपूर्वं च संकल्प्य क्षीरकुंडके ॥ ३९ ॥ उपोष्य
त्रिदिनं सस्नौ तस्मिन्क्षीरसरोजले ॥ चतुर्थे दिवसे तस्यां कुर्वत्यां स्नानमादरात् ॥ अदेहा व्योमगा वाणी समुत्तस्थौ द्विजोत्तमाः ॥ १४० ॥

अशरीरिण्युवाच ॥ ॥ कद्रूस्त्व मज्जनादत्रच्छलजेतृत्वदोषतः ॥ ४१ ॥ विमुक्ता भर्तृशुश्रूषायोग्या चासि न संशयः ॥ शापोपि गरुडोक्तस्ते लयं यातोऽत्र मज्जनात् ॥ ४२ ॥ गच्छ भर्तृसकाशं त्वं सोऽपि त्वां स्वीकरिष्यति ॥ इत्युक्त्वा विररामाथ व्योमवागशरीरिणी ॥ ४३ ॥ तस्यै वाचे नमस्कृत्य कद्रूः सा प्रीतमानसा ॥ तीर्थं प्रदक्षिणीकृत्य नत्वा पुत्रसमन्विता ॥ ४४ ॥ प्रययौ भर्तुरभ्याशं तच्छुश्रूषणकौतुकात् ॥ आगतां तां समालोक्य स्नातां क्षीरसरोजले ॥ ४५ ॥ ज्ञात्वा विधूतपापां च कश्यपः स समाधिना ॥ अंगीचकार पत्नीं तामात्मशुश्रूषणोचिताम् ॥ ४६ ॥ एवं वः कथितं विप्राः कद्रूपापविमोक्षणम् ॥ मज्जनान्मुक्तिदं पुंसां पुण्ये क्षीरसरोजले ॥ ४७ ॥ यः शृणोतीममध्यायं पठते वापि मानवः ॥ स क्षीरकुंडस्नानस्य लभते फलमुत्तमम् ॥ ४८ ॥ अश्वमेधादियज्ञानां समग्रं फलमश्नुते ॥ गंगादिसर्वतीर्थेषु स स्नातो भवति ध्रुवम् ॥ ॥ ४९ ॥ यः पठेदिममध्यायं क्षीरकुंडप्रशंसनम् ॥ गोसहस्रप्रदातॄणां प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥ १५० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये क्षीरकुंडप्रशंसायां कद्रूकृतच्छलदोषशांतिकथावर्णनंनामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि कपितीर्थस्य वैभवम् ॥ तत्तीर्थं सकलैः पूर्वं गंधमादनपर्वते ॥ १ ॥ सर्वेषामुपकाराय कपिभिर्निर्मितं द्विजाः ॥ रावणादिषु रक्षःसु हतेषु तदनंतरम् ॥ २ ॥ तीर्थं निर्माय तत्रैव सन्तुस्ते कपयो मुदा ॥ तीर्थाय च वरं प्रादुः कपयः कामरूपिणः ॥ ॥ ३ ॥ अस्मिंस्तीर्थे निमग्ना ये भक्तिप्रवणचेतसः ॥ ते सर्वे मुक्तिभाजः स्युर्महापातकमोचिताः ॥ ४ ॥ अत्र तीर्थे निमग्नानां न स्यान्नरकजं भयम् ॥ अत्र स्नाता नराः सर्वे दारिद्र्यं नाप्नुवंति हि ॥ ५ ॥ अत्र तीर्थे निमग्नानां यमपीडापि नो भवेत् ॥ कपितीर्थं प्रयास्येऽहमिति यः सततं ब्रुवन् ॥ ६ ॥ व्रजेच्छतपदं विप्राः स याथात्परमं पदम् ॥ एतत्तीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ७ ॥ एवं वरं तु ते दत्त्वा तीर्थायास्मै कपीश्वराः ॥ रामं दाशरथिं सर्वे प्रणम्याथ ययाचिरे ॥ ८ ॥ स्वामिंस्त्वयास्मै तीर्थाय दीयतां वरमद्भुतम् ॥ कपिभिः प्रार्थितो विप्रा रामचंद्रोऽतिहर्षितः ॥ ९ ॥ तत्तीर्थाय वरं प्रादात्कपीनां प्रीतिकारणात् ॥ अत्र तीर्थे निमग्नानां गंगास्नानफलं लभेत् ॥ १० ॥ प्रयागस्नानजं पुण्यं सर्वतीर्थफलं तथा ॥ अग्निष्टोमादियागानां फलं भूयादनुत्तमम् ॥ ११ ॥ गायत्र्यादिमहामंत्रजपपुण्यं तथा भवेत् ॥ गोसहस्रप्रदनॄणां प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥ १२ ॥ चतुर्णामपि वेदानां पारायणफलं लभेत् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशादिदेवपूजाफलं लभेत् ॥ १३ ॥ कपितीर्थाय रामोयं प्रादादेवं वरं

१ पुरा–इ० पा० । २ प्राहुः–इ० पा० । ३ गतिस्तत्र न संशयः–इ० पा० । ४ शास्त्राणाम्–इ० पा० ।

द्विजाः ॥ एवं रामेण दत्ते तु वरे तत्र कुतूहलात् ॥१४॥ षडर्धनयनो[1] ब्रह्मा सहस्राक्षो यमस्तथा ॥ वरुणोग्निस्तथा वायुः कुबेरश्चंद्रमा अपि ॥१५॥
आदित्यो निर्ऋतिश्चैव साध्याश्च वसवस्तथा ॥ अन्येऽपि त्रिदशाः सर्वे विश्वेदेवादयस्तथा ॥ १६ ॥ अत्रिर्भृगुस्तथा कुत्सो गौतमश्च पराशरः ॥
कण्वोऽगस्त्यः सुतीक्ष्णश्च विश्वामित्रादयोऽपरे ॥ १७ ॥ योगिनः सनकाद्याश्च नारदाद्याः सुरर्षयः ॥ रामदत्तवरं तीर्थं श्लाघंते बहुधा तदा ॥ १८॥
सस्नुश्च तत्र तीर्थे ते सर्वाभीष्टप्रदायिनि ॥ कपिभिर्निर्मितं यस्मादेतत्तीर्थमनुत्तमम् ॥ १९ ॥ कपितीर्थमिति ख्यातिमतो लोके प्रयास्यति ॥ इत्य
प्यवोचंस्ते सर्वे देवाश्च मुनयस्तथा ॥ २० ॥ तस्मादवश्यं गंतव्यं कपितीर्थं मुमुक्षुभिः ॥ रंभा कौशिकशापेन शिलाभूता पुरा द्विजाः ॥ २१॥ तत्र
स्नात्वा निजं रूपं प्रपेदे च दिवं ययौ ॥ अस्य तीर्थस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ २२ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ रंभां किमर्थमशपत्कौ
शिकः सूतनंदन ॥ कथं गता शिलाभूता कपितीर्थं सुरांगना ॥ एतन्नः सर्वमाचक्ष्व विस्तरान्मुनिसत्तम ॥ २३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥
विश्वामित्राभिधो राजा प्रागभूत्कुशिकान्वये ॥ २४ ॥ स कदाचिन्महाराजः सेनापरिवृतो बली ॥ मेदिनीं परिचक्राम राज्यवीक्षणकौतुकी ॥
॥ २५ ॥ अटित्वा स बहून्देशान्वसिष्ठस्याश्रमं ययौ ॥ आतिथ्याय वृतः सोऽयं वसिष्ठेन महात्मना ॥ २६ ॥ तथास्त्वित्यब्रवीत्सोयं दंडवत्प्रणतो
नृपः ॥ कामधेनुप्रभावेन विश्वामित्राय भूभुजे ॥ २७ ॥ आतिथ्यमकरोद्विप्रा वसिष्ठो ब्रह्मनंदनः ॥ कामधेनुप्रभावं वै ज्ञात्वा कुशिकनंदनः ॥
॥ २८ ॥ वसिष्ठं प्रार्थयामास कामधेनुमभीष्टदाम् ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन प्रचकर्ष च तां बलात् ॥ २९ ॥ कामधेनुविसृष्टैस्तु म्लेच्छाद्यैः स
पराजितः ॥ महादेवं समाराध्य तस्मादस्त्राण्यवाप्य च ॥ ३० ॥ वसिष्ठस्याश्रमं गत्वा व्यसृजच्छरसंचयान् ॥ सर्वाण्यस्त्राणि मुमुचे ब्रह्मास्त्रं च
नृपोत्तमः ॥ ३१ ॥ तानि सर्वाणि चास्त्राणि वसिष्ठो ब्रह्मनंदनः ॥ एकेन ब्रह्मदंडेन निजघ्न स्वतपोबलात् ॥ ३२ ॥ ततः पराजितो विप्रा
विश्वामित्रोऽतिलज्जितः ॥ ब्राह्मण्यावाप्तये स्वस्य तपः कर्तुं वनं ययौ ॥ ३३ ॥ पूर्वासु पश्चिमांतासु त्रिषु दिक्षु तपोऽचरत् ॥ प्रादुर्भूतमहा
विघ्नस्तत्तद्दिक्षु स कौशिकः ॥ ३४ ॥ उत्तरां दिशमासाद्य हिमवत्पर्वतेऽमले कौशिक्यास्सरितस्तीरे पुण्ये पापविनाशिनि ॥ ३५ ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तु निराहारो जितेंद्रियः ॥ निरालोको[2] जितश्वासो जितक्रोधः सुनिश्चलः ॥ ३६ ॥ ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यस्थः शिशिरे
वारिषु स्थितः ॥ वर्षास्वाकाशगो नित्यमूर्ध्वबाहुर्निराश्रयः ॥ ३७ ॥ ब्राह्मण्यसिद्धयेऽत्युग्रं चचार सुमहत्तपः ॥ उद्विग्नमनसस्तस्य

१ षडर्धनयनः—त्रिणेत्रः शिवः । २ जितलोकः—इ० पा० ।

त्रिदशास्त्रिदिवालयाः ॥ जंभारिणा च सहिता रंभां प्रोचुरिदं वचः ॥ ३८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ रंभे त्वं हिमवच्छैले कौशिकीतीरगं मुनिम् ॥ ३९ ॥ विश्वामित्रं तपस्यंतं विलोभय विचेष्टितैः ॥ यथा तत्तपसो विघ्नो भविष्यति तथा कुरु ॥ ४० ॥ एवमुक्ता तदा रंभा देवैरिंद्र पुरोगमैः ॥ प्रत्युवाच सुरान्सर्वान्प्रांजलिः प्रणता तदा ॥ ४१ ॥ ॥ रंभोवाच ॥ ॥ अतिक्रूरो महाक्रोधो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ स शप्स्यते मां क्रोधेन बिभेम्यस्मादहं सुराः ॥ ४२ ॥ त्रायध्वं कृपया यूयं मां युष्मत्परिचारिकाम् ॥ इत्युक्तो रंभया तत्र जंभारिस्ताम भाषत ॥ ४३ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ रंभे त्वया न भीः कार्या विश्वामित्रात्तपोधनात् ॥ अहमप्यागमिष्यामि त्वत्सहायः समन्मथः ॥ ४४ ॥ कोकिलालापमधुरो वसन्तोऽप्यागमिष्यति ॥ अतिसुंदररूपा त्वं प्रलोभय महामुनिम् ॥ ४५ ॥ इतींद्रकथिता रंभा विश्वामित्राश्रमं ययौ ॥ तद्दृ ष्टिगोचरा स्थित्वा ललितं रूपमास्थिता ॥ ४६ ॥ सा मुनिं लोभयामास मनोहरविचेष्टितः ॥ पिकोपि तस्मिन्समये चुकूजानंदयन्मनः ॥ ४७ ॥ श्रुत्वा पिकस्वरं रंभां दृष्ट्वा च मुनिपुंगवः ॥ संशयाविष्टहृदयो विदित्वा शक्रकर्म तत् ॥ शशाप रंभां क्रोधेन विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ ॥ यस्मात्कोपयसे रंभे मां त्वं कोपजयषिणम् ॥ ४९ ॥ शिला भवात्र तस्मात्त्वं रंभे वर्षशतायुतम् ॥ तदंतरे ब्राह्म णेन रक्षिता मोक्षमाप्स्यसि ॥ ५० ॥ विश्वामित्रस्य शापेन तदंते सा शिलाऽभवत् ॥ बहुकालं शिलाभूता तस्थौ तस्याश्रमे द्विजाः ॥ ५१ ॥ विश्वामित्रोपि धर्मात्मा पुनस्तप्त्वा महत्तपः ॥ लेभे वसिष्ठवाक्येन ब्राह्मण्यं दुर्लभं नृपैः ॥ ५२ ॥ बहुकालं शिलाभूता रंभाप्यासीत्तदाश्रमे ॥ तस्मिन्नेवाश्रमे पुण्ये शिष्योऽगस्त्यस्य संमतः ॥ ५३ ॥ श्वेतोनाम मुनिश्चक्रे मुमुक्षुः परमं तपः ॥ चिरकालं तपस्तस्मिन्प्रकुर्वंति महामुनौ ॥५४॥ अंगारकेतिविख्याता राक्षसी काचिदागता ॥ तस्याश्रममतिक्रूरा मेघस्वनमहास्वना ॥ ५५ ॥ मूत्ररक्तपुरीषाद्यैर्दूषयामास भीषणा ॥ उपद्रवैस्तथा चान्यैर्बाधयामास तं मुनिम् ॥ ५६ ॥ अथ क्रुद्धो मुनिः श्वेतो वायव्यास्त्रेण योजयन् ॥ शप्तां कुशिकपुत्रेण राक्षस्यै प्राक्षिपच्छिलाम् ॥ ५७ ॥ राक्षसी सा प्रदुद्राव वायव्यास्त्रेण योजिता ॥ वायव्यास्त्रप्रयुक्तेन दृषदानुद्रुता च सा ॥ ५८ ॥ दक्षिणांबुनिधेस्तीरं धावति स्म भयार्दिता ॥ धावन्तीमनुधावन्ती सा शिलास्त्रप्रयोजिता ॥ ५९ ॥ पपातोपरि राक्षस्या मज्जंत्याः कपितीर्थके ॥ मृता सा राक्षसी तत्र शिलापातात्स्वमूर्द्धनि ॥ ॥ ६० ॥ विश्वामित्रेण शप्ता सा कपितीर्थे निमज्जनात् ॥ शिलारूपं परित्यज्य रंभारूपमुपेयुषी ॥ ६१ ॥ देवैः कुसुमधाराभिरभिवृष्टा मनो रमा ॥ दिव्यं विमानमारूढा दिव्यांबरविराजिता ॥ ६२ ॥ हारकेयूरकटकनासाभरणभूषिता ॥ उर्वश्याद्यप्सरोभिश्च सखिभिः परिवारिता ॥६३॥

कपितीर्थस्य माहात्म्यं प्रशंसन्ती पुनःपुनः ॥ निषेव्य रामनाथं च शंकरं शशिभूषणम् ॥ ६४ ॥ आखण्डलपुरीं रम्यां प्रययावमरावतीम् ॥
राक्षसी सापि शापेन कुम्भजस्य महौजसः ॥ ६५ ॥ घृताची देववेश्या हि राक्षसीरूपमागता ॥ साप्यत्र कपितीर्थाप्सु स्नानात्स्वं रूपमाय
यौ ॥ ६६ ॥ एवं रंभाघृताच्यौ ते कपितीर्थे निमज्जनात् ॥ अगस्त्यशिष्यश्वेतस्य प्रसादाद्द्विजसत्तमाः ॥ ६७ ॥ राक्षसीत्वं शिलात्वं च हित्वा
स्वं रूपमागते ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नातव्य कपितीर्थके ॥ ६८ ॥ यः शृणोतीममध्यायं पठते वापि मानवः ॥ प्राप्नोति कपितीर्थस्यस्नानजं फल
मुत्तमम् ॥ ६९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये कपितीर्थप्रशंसायां रंभाघृताचीशापविमोक्ष
णवर्णनं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥३९॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि मुनयो लोकपावनम् ॥ गायत्र्या च सरस्वत्या माहात्म्यं
मुक्तिदं नृणाम् ॥ १ ॥ शृण्वतां पठतां चैव महापातकनाशनम् ॥ महापुण्यप्रदं पुंसां नरकक्लेशनाशनम् ॥ २ ॥ गायत्र्यां च सरस्वत्यां ये स्नांति
मनुजा मुदा ॥ न तेषां गर्भवासः स्यात्किं तु मुक्तिर्भवेद्ध्रुवम् ॥ ३ ॥ सरस्वत्याश्च गायत्र्या गन्धमादनपर्वते ॥ ब्रह्मपत्न्योः सन्निधानात्तन्नाम्ना
कथिते इमे ॥ ४ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ गायत्र्याश्च सरस्वत्या गन्धमादनपर्वते ॥ किमर्थं संनिधानं वै सूताभूत्तद्वदस्व नः ॥ ५ ॥
॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ प्रजापतिः पुरा विप्राः स्वां वै दुहितरं मुदा ॥ वाङ्नाम्नीं कामुको भूत्वा स्पृहयामास मोहनः ॥ ६ ॥ अथ प्रजापतेः
पुत्री स्वस्मिन्वै तस्य कामिताम् ॥ विलोक्य लज्जिता भूत्वा रोहिद्रूपं दधार सा ॥ ७ ॥ ब्रह्मापि हरिणो भूत्वा तया रन्तुमनास्तदा ॥ गच्छंती
मनुयाति स्म हरिणीरूपधारिणीम् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा देवताः सर्वाः पुत्रीगमनसादरम् ॥ करोत्यकार्यं ब्रह्मायं पुत्रीगमनलक्षणम् ॥ ९ ॥ इति
निन्दंति तं विप्राः स्रष्टारं जगतां पतिम् ॥ निषिद्धकृत्यनिरतं तं दृष्ट्वा परमेष्ठिनम् ॥ १० ॥ हरः पिनाकमादाय व्याधरूपधरः प्रभुः ॥ आकर्णपूर्ण
कृष्टेन पिनाकधनुषा शरम् ॥ ११ ॥ संयोज्य वेधसं तेन विव्याध निशितेन सः ॥ त्रिपुरांतकबाणेन विद्धोऽसौ न्यपतद्भुवि ॥ १२ ॥ तस्य
देहादथोत्थाय महज्ज्योतिर्महाप्रभम् ॥ आकाशे मृगशीर्षाख्यं नक्षत्रमभवत्तदा ॥ १३ ॥ आर्द्रानक्षत्ररूपी सन्हरोऽप्यनुजगाम तम् ॥ पीडयन्मृग
शीर्षाख्यं नक्षत्रं ब्रह्मरूपिणम् ॥ १४ ॥ अधुनापि मृगव्याधरूपेण त्रिपुरांतकः ॥ अंबरे दृश्यते स्पष्टं मृगशीर्षांतिके द्विजाः ॥ १५ ॥ एवं विनि
हते तस्मिञ्छंभुना परमेष्ठिनि ॥ अनंतरं तु गायत्रीसरस्वत्यौ शुचार्पिते ॥ १६ ॥ भर्तृहीने मुनिश्रेष्ठा भर्तृजीवनकांक्षया ॥ किं करिष्यावहे
ह्यावामित्यन्योन्यं विचार्य तु ॥ १७ ॥ स्वपतिप्राणसिद्ध्यर्थं गायत्री च सरस्वती ॥ सर्वोत्कृष्टं शिवस्थानं गन्धमादनपर्वतम् ॥ १८ ॥ सर्वा

भीष्टप्रदं पुंसां तपः कर्तुं समुद्यते ॥ जग्मतुर्नियमोपेते तपः कर्तुं शिवं प्रति ॥ १९ ॥ स्नानार्थमात्मनो विप्रा गायत्री च सरस्वती ॥ तीर्थद्वयं
स्वनाम्ना वै चक्रतुः पापनाशनम् ॥ २० ॥ तत्र त्रिषवणस्नानं प्रत्यहं चक्रतुर्मुदा ॥ बहुकालमनाहारे कामक्रोधादिवर्जिते ॥ २१ ॥ अत्युग्रनियमो
पेते शिवध्यानपरायणे ॥ पंचाक्षरमहामन्त्रजपैकनियते शुभे ॥ २२ ॥ स्वपतेर्जीवनार्थं वै गायत्री च सरस्वती ॥ महादेवं समुद्दिश्य तप एवं
प्रचक्रतुः ॥ २३ ॥ तयोरथ तपस्तुष्टो महादेवो महेश्वरः ॥ सन्निधत्ते महामूर्तिस्तपसां फलदित्सया ॥ २४ ॥ ततः सन्निहितं शंभुं पार्वतीरमणं
शिवम् ॥ गणेशकार्त्तिकेयाभ्यां पार्श्वयोः परिसेवितम् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा संतुष्टचित्ते ते गायत्री च सरस्वती ॥ स्तोत्रैस्तुष्टुवतुः स्तुत्यं महादेवं घृणा
निधिम् ॥ २६ ॥ ॥ गायत्रीसरस्वत्यावूचतुः ॥ ॥ नमो दुर्वारसंसारध्वांतध्वंसैकहेतवे ॥ ज्वलज्ज्वालावलीभीमकालकूटविषादिने ॥ २७ ॥
जगन्मोहन पंचास्त्रदेहनाशैकहेतवे ॥ जगदंतकरक्रूरयमांतक नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥ गंगातरंगसंपृक्तजटामण्डलधारिणे ॥ नमस्तेस्तु विरूपाक्ष बाल
शीतांशुधारिणे ॥ २९ ॥ पिनाकभीमटंकारत्रासितत्रिपुरौकसे ॥ नमस्ते विविधाकारजगत्स्रष्टृशिरश्छिदे ॥ ३० ॥ शांतामलकृपादृष्टिसंरक्षितमृ
कण्डुज ॥ नमस्ते गिरिजानाथ रक्षावां शरणागते ॥ ३१ ॥ महादेव[1] जगन्नाथ त्रिपुरांतक शंकर ॥ वामदेव म[2]हादेव रक्षावां शरणागते ॥ ३२ ॥
इति ताभ्यां स्तुतः शम्भुर्देवदेवो महेश्वरः ॥ अब्रवीत्प्रीतिसंयुक्तो गायत्रीं च सरस्वतीम् ॥ ३३ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ भोः सरस्वति
गायत्रि प्रीतोऽस्मि युवयोरहम् ॥ वरं वरयतं मत्तो यद्वां मनसि वर्तते ॥ ३४ ॥ इत्युक्ते ते तु गायत्रीसरस्वत्यौ ह[3]रेण वै ॥ अब्रूतां पार्वतीकांतं
महादेवं घृणानिधिम् ॥ ३५ ॥ ॥ गायत्रीसरस्वत्यावूचतुः ॥ ॥ भगवन्नावयोर्देव भर्त्तारं चतुराननम् ॥ सप्राणं कुरु सर्वेश कृपया
करुणाकर ॥ ३६ ॥ त्वमावयोः पिता देव तवाप्यावां सुते उभे ॥ रक्षावां पतिदानेन तस्मात्त्वं त्रिपुरांतक ॥ ३७ ॥ स एवं प्रार्थितः
शम्भुस्ताभ्यां ब्राह्मणपुंगवाः ॥ एवमस्त्विति संप्रोच्य गायत्रीं च सरस्वतीम् ॥ ३८ ॥ तदेव वेधसः कायं शिरसा योक्तुमुत्सुकः ॥
तत्रैव वेधसः कायं शिरोभिः सहसुव्रताः ॥ ३९ ॥ भूतैरानाययामास नंदिभृंगिमुखैस्तदा ॥ शिरांसि तान्यनेकानि कायेन सह शंकरः ॥ ४० ॥
क्षणात्संधारयामास वाणीगायत्रिसंनिधौ ॥ संधितोऽथ हरेणासौ चतुर्वक्त्रो जगत्पतिः ॥ ४१ ॥ उत्तस्थौ तत्क्षणादेव सुप्तोत्थित इव द्विजाः ॥
ततः प्रजापतिर्दृष्ट्वा शंकरं शशिभूषणम् ॥ तुष्टाव वाग्भिरग्र्याभिर्भार्याभ्यां च समन्वितः ॥ ४२ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नमस्ते देवदेवेश

१ जगदाधार—इ० पा० । २ शिवेशान—इ० पा० । ३ तु शूलिना—इ०पा० ।

करुणाकर शंकर ॥ ४३ ॥ पाहि मां करुणासिंधो निषिद्धाचरणात्प्रभो ॥ मम त्वत्कृपया शंभो निषिद्धाचरणे क्वचित् ॥ ४४ ॥
मा प्रवृत्तिर्भवेद्भूयो रक्ष मां त्वं तथा सदा ॥ तथैवास्त्विति संप्राह ब्रह्माणं गिरिजापतिः ॥ ४५ ॥ इतः परं प्रमादं त्वं मा कुरुष्व विधे पुनः ॥ उत्पथं
प्रतिपन्नानां पुंसां शास्तास्मि सर्वदा ॥ ४६ ॥ एवमुक्त्वा चतुर्वक्त्रं महादेवो द्विजोत्तमाः ॥ सरस्वतीं च गायत्रीं प्रोवाच प्रीणयन्गिरा ॥ ४७ ॥
॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ युवयोर्मत्प्रसादेन हे गायत्रि सरस्वति ॥ अयं भर्ता समायातः सप्राणश्चतुराननः ॥ ४८ ॥ सहानेन ब्रह्मलोकं यातं
मा भूद्विलंबता ॥ युवयोः संनिधानेन सदा कुंडद्वयेऽत्र वै ॥ ४९ ॥ भविष्यति नृणां मुक्तिः स्नानात्सायुज्यरूपिणी ॥ युष्मन्नाम्ना च गायत्रीसर
स्वत्याविति द्वयम् ॥ ५० ॥ इदं तीर्थं सर्वलोके ख्यातिं यास्यति शाश्वतीम् ॥ सर्वेषामपि तीर्थानामिदं तीर्थद्वयं सदा ॥ ५१ ॥ शुद्धिप्रदं तथा
भूयान्महापातकनाशनम् ॥ महाशांतिकरं पुंसां सर्वाभीष्टप्रदायकम् ॥ ५२ ॥ मम प्रसादजननं विष्णुप्रीतिकरं तथा ॥ एतत्तीर्थद्वयसमं न भूतं
न भविष्यति ॥ ५३ ॥ अत्र स्नानाद्धि सर्वेषां सर्वाभीष्टं भविष्यति ॥ इदं कुंडद्वयं लोके भवतीभ्यां कृतं महत् ॥ ५४ ॥ युष्मन्नाम्ना प्रसिद्धं च
भविष्यति विमुक्तिदम् ॥ गायत्र्युपास्तिरहिता वेदाभ्यासविवर्जिताः ॥ ५५ ॥ औपासनविहीनाश्च पंचयज्ञविवर्जिताः ॥ युष्मत्कुंडद्वये स्नानात्तत्त
त्फलमवाप्नुयुः ॥ ५६ ॥ अन्ये च ये पातकिनो नित्यानुष्ठानवर्जिताः ॥ स्नात्वा कुंडद्वये तत्र शुद्धाः स्युर्द्विजसत्तमाः ॥ ५७ ॥ सरस्वतीं च गाय
त्रीमेवमुक्त्वा महेश्वरः ॥ क्षणादंतरधात्तत्र सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ ५८ ॥ पतिं लब्ध्वाऽथ गायत्रीसरस्वत्यौ मुदान्विते ॥ तेन साकं ब्रह्मलोकं जग्म
तुर्द्विजसत्तमाः ॥ ५९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्रा गंधमादनपर्वते ॥ संनिधानं सरस्वत्या गायत्र्याश्च सहेतुकम् ॥ ६० ॥
यः शृणोतीममध्यायं पठते वा सभक्तिकम् ॥ एतत्तीर्थद्वयस्नानफलमाप्नोत्यसंशयः ॥ ६१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहि
तायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये गायत्रीसरस्वतीतीर्थप्रशंसायां गंधमादने गायत्रीसरस्वतीसन्निधानकथनं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥
॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि गायत्रीं च सरस्वतीम् ॥ लक्ष्यीकृत्य कथामेकां पवित्रां द्विजसत्तमाः ॥ १ ॥ कश्य
पाख्यो द्विजः पूर्वमस्मिंस्तीर्थद्वये शुभे ॥ स्नात्वातिमहतः पापाद्विमुक्तो नरकप्रदात् ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ मुने कश्यपनामासावकरो
त्किं हि पातकम् ॥ स्नात्वा तीर्थद्वयेप्यत्र यस्मान्मुक्तोऽभवत्क्षणात् ॥ ३ ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां ब्रूहि सूत कृपाबलात् ॥ त्वद्वचोऽमृततृप्तानां न
पिपासापि विद्यते ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ गायत्र्याश्च सरस्वत्या माहात्म्यप्रतिपादकम् ॥ इतिहासं प्रवक्ष्यामि शृण्वतां पापनाशन

म् ॥ ५ ॥ अभिमन्युसुतो राजा परीक्षिन्नाम नामतः ॥ अध्यास्ते हास्तिनपुरं पालयन्धर्मतो महीम् ॥ ६ ॥ स राजा जातु विपिने चचार मृगया रतः ॥ षष्टिवर्षवया भूपः क्षुत्तृष्णापरितीडितः ॥ ७ ॥ नष्टमेकं स विपिने मार्गयन्मृगमादरात् ॥ ध्यानारूढं मुनिं[1] दृष्ट्वा प्राह तं चीरवाससम् ॥ ८ ॥ मया बाणेन विपिने मृगो विद्धोऽधुना मुने ॥ दृष्टः स किं त्वया विद्धन्विद्रुतो भयकातरः ॥ ९ ॥ समाधिनिष्ठो मौनित्वान्न किं चिदपि सोऽब्रवीत् ॥ ततो धनुरटन्याऽसौ स्कंधे तस्य महामुनेः॥ १० ॥ निधाय मृतसर्पं तु कुपितः स्वपुरं ययौ ॥ मुनेस्तस्य सुतः कश्चिच्छृंगीनाम बभूव वै ॥ ११ ॥ सखा तस्य कृशाख्योऽभूच्छृंगिणो द्विजसत्तमाः ॥ सखायं शृङ्गिणं प्राह कृशाख्यः स सखा ततः ॥ १२ ॥ पिता तव मृतं सर्पं स्कंधेन वहतेऽधुना ॥ मा भूद्दर्पस्तव सखे मा कृथास्त्वं मदं वृथा ॥ १३ ॥ सोऽवदत्कुपितः शृंगी दित्सुश्शापं नृपाय वै ॥ मत्ताते शवसर्पं यो न्यस्तवान्मूढचेतनः ॥ १४ ॥ स सप्तरात्रान्म्रियतां संदष्टस्तक्षकाहिना ॥ शशापैवं मुनिसुतः सौभद्रेयं परीक्षितम् ॥ १५ ॥ शमीकाख्यः पिता तस्य श्रुत्वा शतं सुतेन तम् ॥ नृपं प्रोवाच तनयं शृंगिणं मुनिपुंगवः ॥ १६ ॥ रक्षकं सर्वलोकानां नृपं किं शप्तवानसि ॥ अराजके वयं लोके स्थास्यामः कथमंजसा ॥ १७ ॥ क्रोधेन पातकमभून्न त्वया प्राप्यते सुखम् ॥ यः समुत्पादितं कोपं क्षमयैव निरस्यति ॥ १८ ॥ इह लोके परत्रासावत्यंतं सुखमेधते ॥ क्षमायुक्ता हि पुरुषा लभंते श्रेय उत्तमम् ॥ १९ ॥ ततः शमीकः स्वं शिष्यं प्राह गौरमुखाभिधम् ॥ भो गौ मुख गत्वा त्वं वद भूपं परीक्षितम् ॥ २० ॥ इमं शापं मत्सुतोक्तं तक्षकाहिविदंशनम् ॥ पुनरायाहि शीघ्रं त्वं मत्समीपे महामते ॥ २१ ॥ एवमुक्तः शमीकेन ययौ गौरमुखो नृपम् ॥ समेत्य चाब्रवीद्भूपं सौभद्रेयं परीक्षितम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा सर्पं पितुः स्कन्धे त्वया विनिहितं मृतम् ॥ शमीकस्य सुतः शृंगी शशाप त्वां रुषान्वितः ॥ २३ ॥ एतद्दिनात्सप्तमेऽह्नि तक्षकेण महाहिना ॥ दष्टो विषाग्निना दग्धो भूयादाश्वभिमन्युजः ॥ २४ ॥ एवं शशाप त्वां राजञ्छृंगी तस्य मुनेः सुतः ॥ एतद्वक्तुं पिता तस्य प्राहिणोन्मां त्वदंतिकम् ॥ २५ ॥ इतीरयित्वा तं भूपमाशु गौरमुखो ययौ ॥ गते गौरमुखे पश्चाद्राजा शोकपरायणः ॥ २६ ॥ अभ्रंलिहमथोत्तुंगमेकस्तंभं सुविस्तृतम् ॥ मध्येगंगं व्यतनुत मंडपं नृपपुंगवः ॥ २७ ॥ महागारुडमंत्रज्ञैरौषधज्ञैश्चिकित्सकैः ॥ तक्षकस्य विषं हंतुं यत्नं कुर्वन्समाहितः ॥ २८ ॥ अनेकदेवब्रह्मर्षिराजर्षिप्रवरान्वितः ॥ आस्ते तस्मिन्नृपस्तुंगे मंडपे विष्णुभक्तिमान् ॥ २९ ॥ तस्मिन्नवसरे विप्रः काश्यपो मांत्रिकोत्तमः ॥ राजानं रक्षितुं प्रायात्तक्षकस्य महाविषात् ॥ ३० ॥ सप्तमे

१ मुनिम्—शमीकमहार्षिम्—इत्यर्थः ।

हनि विप्रेंद्रो दरिद्रो धनकामुकः ॥ अत्रांतरे तक्षकोऽपि विप्ररूपी समाययौ ॥ ३१ ॥ मध्येमार्गं विलोक्याथ कश्यपं प्रत्यभाषत ॥ ब्राह्मण त्वं कुत्र यासि वद मेऽद्य महामुने ॥ ३२ ॥ इति पृष्टस्तदावादीत्काश्यपस्तक्षकं द्विजाः ॥ परीक्षितं महाराजं तक्षकोऽद्य विषाग्निना ॥ ३३ ॥ दक्ष्यते तं शमयितुं तत्समीपमुपैम्यहम् ॥ इत्युक्तवंतं तं विप्रं तक्षकः पुनरब्रवीत् ॥ ३४ ॥ तक्षकोहं द्विजश्रेष्ठ मया दष्टश्चिकित्सितुम् ॥ न शक्यो ऽब्दशतेनापि महामंत्रायुतैरपि ॥ ३५ ॥ चिकित्सितुं चेन्मद्दष्टं शक्तिरस्ति तवाधुना ॥ अनेकयोजनोच्छ्रायमिमं वटतरुं त्वहम् ॥ ३६ ॥ दशाम्युज्जीवयैनं त्वं समर्थोऽस्ति ततो भवान् ॥ इतीरयित्वा तं वृक्षमदशत्तक्षकस्तदा ॥ ३७ ॥ अभवद्भस्मसात्सोऽपि वृक्षोऽत्यंतं समुच्छ्रितः ॥ पूर्वमेव नरः कश्चित्तं वृक्षमधिरूढवान् ॥ ३८ ॥ तक्षकस्य विषोल्काभिः सोऽपि दग्धोऽभवत्तदा ॥ तं नरं न विजिज्ञाते तौ च काश्यपतक्षकौ ॥ ॥ ३९ ॥ काश्यपः प्रतिजज्ञेऽथ तक्षकस्यापि शृण्वतः ॥ तन्मंत्रशक्तिं पश्यंतु सर्वे विप्रा हि नोऽधुना ॥ ४० ॥ इतीरयित्वा तं वृक्षं भस्मीभूतं विषाग्निना ॥ अजीवयन्मन्त्रशक्त्या काश्यपो मांत्रिकोत्तमः ॥ ४१ ॥ नरोऽपि तेन वृक्षेण साकमुज्जीवितोऽभवत् ॥ अथाब्रवीत्तक्षकस्तं काश्यपं मंत्रकोविदम् ॥ ४२ ॥ यथा न मुनिवाङ्मिथ्या भवेदेवं कुरु द्विज ॥ यत्ते राजा धनं दद्यात्ततोपि द्विगुणं धनम् ॥ ॥ ४३ ॥ ददाम्यहं निवर्तस्व शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ इत्युक्त्वानर्घ्यरत्नानि तस्मै दत्त्वा स तक्षकः ॥ ४४ ॥ न्यवर्तयत्काश्यपं तं ब्राह्मणं मंत्रकोविदम् ॥ अल्पायुषं नृपं मत्वा ज्ञानदृष्ट्या स काश्यपः ॥ ४५ ॥ स्वाश्रमं प्रययौ तूष्णीं लब्धरत्नश्च तक्षकात् ॥ सोऽब्रवीत्तक्षकः सर्वान्सर्पानाहूय तत्क्षणे ॥ ४६ ॥ यूयं तं नृपतिं प्राप्य मुनीनां वेषधारिणः ॥ उपहारफलान्याशु प्रयच्छत परीक्षिते ॥ ४७ ॥ तथेत्युक्त्वा सर्वसर्पा ददू राज्ञे फलान्यमी ॥ तक्षकोपि तदा तत्र कस्मिंश्चिद्बदरीफले ॥ ४८ ॥ कृमिवेषधरो भूत्वा व्यतिष्ठद्दंशितुं नृपम् ॥ अथ राजा प्रदत्तानि सर्पैर्ब्राह्मणरूपकैः ॥ ४९ ॥ परीक्षिन्मंत्रवृद्धेभ्यो दत्त्वा सर्वफलान्यपि ॥ कौतूहलेन जग्राह स्थूलमेकं फलं करे ॥ ५० ॥ अस्मिन्नवसरे सूर्योऽप्यस्ताचलमगाहत ॥ मिथ्या ऋषिवचो मा भूदिति तत्रत्यमानवाः ॥ ५१ ॥ अन्योन्यमवदन्त्सर्वे ब्राह्मणाश्च नृपास्तथा ॥ एवं वदत्सु सर्वेषु फले तस्मिन्नदृश्यत ॥ ५२ ॥ फले रक्तकृमिः सर्वै राज्ञा चापि परीक्षिता ॥ अयं किं मां दशेदद्य कृमिरित्युक्त्वा न्नृपः ॥ ५३ ॥ निदधे तत्फलं कर्णे सकृमि द्विजसत्तमाः ॥ तक्षकोऽस्मिन्स्थितः पूर्वं कृमिरूपी फले तदा ॥ ५४ ॥ निर्गत्य तत्फलादाशु नृपदेहमवेष्टयत् ॥ तक्षकावेष्टिते भूपे पार्श्वस्था दुद्रुवुर्भयात् ॥ ५५ ॥ अनंतरं नृपो विप्रास्तक्षकस्य विषाग्निना ॥ दग्धोऽभूद्भस्मसादाशु सप्रासादो

बलीयसा ॥ ५६ ॥ कृत्वोर्ध्वदैहिकं तस्य नृपस्य सपुरोहिताः ॥ मंत्रिणस्तत्सुतं राज्ये जनमेजयनामकम् ॥ ५७ ॥ राजानमभ्यषिंचन्वै गजद्रक्ष
णवांछया ॥ तक्षकाद्रक्षितुं भूपमायातः काश्यपाभिधः ॥ ५८ ॥ यो ब्राह्मणो मुनिश्रेष्ठाः स सर्वैर्निंदितो जनैः ॥ बभ्राम सकलान्देशाञ्छिष्टैः
सर्वैश्च दूषितः ॥ ५९ ॥ अवस्थानं न लेभेऽसौ ग्रामे वाप्याश्रमेऽपि वा ॥ यान्यान्देशानसौ यातस्तत्रतत्र महाजनैः ॥ ६० ॥ तत्तद्देशान्निरस्तः
स शाकल्यं शरणं ययौ ॥ प्रणम्य शाकल्यमुनिं काश्यपो निन्दितो जनैः ॥ इदं विज्ञापयामास शाकल्याय महात्मने ॥ ६१ ॥ ॥ काश्यप
उवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ शाकल्य हरिवल्लभ ॥ ६२ ॥ मुनयो ब्राह्मणाश्चान्ये मां निंदंति सुहृज्जनाः ॥ नास्याहं कारणं जाने किं मां
निंदंति मानवाः ॥ ६३ ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुस्त्रीगमनं तथा ॥ स्तेयं संसर्गदोषो वा मया नाचरितः क्वचित् ॥ ६४ ॥ अन्यान्यपि हि
पापानि न कृतानि मया मुने ॥ तथापि निंदंति जना वृथा मां बांधवादयः ॥ ६५ ॥ जानासि चेत्त्वं शाकल्य मया दोषं कृतं वद ॥ उक्तोऽथ
काश्यपेनैवं शाकल्याख्यो महामुनिः ॥ क्षणं ध्यात्वा बभाषे तं काश्यपं द्विजसत्तमाः ॥ ६६ ॥ ॥ शाकल्य उवाच ॥ ॥ परीक्षितं महाराजं
तक्षकाद्रक्षितुं भवान् ॥ ६७ ॥ अयासीदधर्ममार्गे तु तक्षकेण निवारितः ॥ चिकित्सितुं समर्थोऽपि विषरोगादिपीडितम् ॥ ६८ ॥ यो न रक्षति
लोभेन तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ क्रोधात्कामाद्भयाल्लोभान्मात्सर्यान्मोहतोऽपि वा ॥ ६९ ॥ यो न रक्षति विप्रेंद्र विषरोगातुरं नरम् ॥ ब्रह्महा स
सुरापी च स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ ७० ॥ संसर्गदोषदुष्टश्च नापि तस्य हि निष्कृतिः ॥ कन्याविक्रयिणश्चापि हयविक्रयिणस्तथा ॥ ७१ ॥ कृतघ्न
स्यापि शास्त्रेषु प्रायश्चित्तं हि विद्यते ॥ विषरोगातुरं यस्तु समर्थोपि न रक्षति ॥ ७२ ॥ न तस्य निष्कृतिः प्रोक्ता प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥ न तेन
सह पंक्तौ च भुंजीत सुकृती जनः ॥ ७३ ॥ न तेन सह भाषेत न पश्येत्तं नरं क्वचित् ॥ तत्संभाषणमात्रेण महापातकभाग्भवेत् ॥ ७४ ॥ परी
क्षित्स महाराजः पुण्यश्लोकश्च धार्मिकः ॥ विष्णुभक्तो महायोगी चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ७५ ॥ व्यासपुत्राद्धरिकथां श्रुतवान्भक्तिपूर्वकम् ॥ अर
क्षित्वा नृपं तं त्वं वचसा तक्षकस्य यत् ॥ ७६ ॥ निवृत्तस्तेन विप्रेंद्रैर्बांधवैरपि दूष्यसे ॥ स परीक्षिन्महाराजो यद्यपिक्ष णजीवितः ॥ ७७ ॥
तथापि यावन्मरणं बुधैः कार्यं चिकित्सनम् ॥ यावत्कण्ठगताः प्राणा मुमूर्षोर्मानवस्य हि ॥ ७८ ॥ तावच्चिकित्सा कर्तव्या
कालस्य कुटिला गतिः ॥ इति प्राहुः पुरा श्लोकं भिषग्वैद्याब्धिपारगाः ॥ ७९ ॥ अतश्चिकित्साशक्तोऽपि यस्मादकृतभेषजः ॥
अधर्ममार्गे निवृत्तस्त्वं तेन तं हतवानसि ॥ शाकल्येनैवमुदितः काश्यपः प्रत्यभाषत ॥ ८० ॥ ॥ काश्यप उवाच ॥ ॥ ममैत

द्दोषशांत्यर्थमुपायं वद सुव्रत ॥ ८१ ॥ येन मां प्रतिगृह्णीयुर्बांधवाः ससुहृज्जनाः ॥ ८२ ॥ कृपां मयि कुरुष्व त्वं शाकल्य हरिव
ल्लभ ॥ काश्यपेनैवमुक्तस्तु शाकल्योपि मुनीश्वरः ॥ क्षणं ध्यात्वा जगादैवं काश्यपं कृपया तदा ॥ ८३ ॥ ॥ शाकल्य उवाच ॥ ॥
अस्य पापस्य शांत्यर्थमुपायं प्रवदामि ते ॥ ८४ ॥ तत्कर्त्तव्यं त्वया शीघ्रं विलंबं मा कृथा द्विज ॥ दक्षिणांबुनिधौ सेतौ गंधमादनप
र्वते ॥ ८५ ॥ अस्ति तीर्थद्वयं विप्रा गायत्री च सरस्वती ॥ तत्र त्वं स्नानमात्रेण शुद्धो भूयाश्च तत्क्षणे ॥ ८६ ॥ गायत्र्या च सरस्वत्या जलवात
स्पृशो नरः ॥ विधूय सर्वपापानि स्वर्गं यास्यंति निर्मलाः ॥ ८७ ॥ तद्याहि शीघ्रं विप्र त्वं गायत्रीं च सरस्वतीम् ॥ इत्युक्तः काश्यपस्तेन शाक
ल्येन द्विजोत्तमाः ॥ ८८ ॥ नत्वा मुनिं च शाकल्यं तमापृच्छ्य मुनीश्वरम् ॥ तेन चैवाभ्यनुज्ञातः प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ८९ ॥ तत्र गत्वा
च गायत्रीसरस्वत्यौ च काश्यपः ॥ नत्वा तीर्थद्वयं भक्त्या दण्डपाणिं च भैरवम् ॥ ९० ॥ संकल्पपूर्वं तत्तीर्थे सस्नौ नियमसंयुतः ॥ तीर्थद्वये
स्नानमात्रान्मुक्तपापोऽथ काश्यपः ॥ ९१ ॥ तीर्थद्वयस्य तीरेऽसौ किंचित्कालं तु तस्थिवान् ॥ तस्मिन्काले च गायत्रीसरस्वत्यौ मुनीश्वराः ॥
॥ ९२ ॥ प्रादुर्बभूवतुर्मूर्ते सर्वाभरणभूषिते ॥ देव्यौ ते स नमस्कृत्य काश्यपो भक्तिपूर्वकम् ॥ ९३ ॥ के युवां रूपसंपन्ने सर्वालंकारसंयुते ॥ इति
पप्रच्छ दृष्ट्वा ते काश्यपो हृष्टमानसः ॥ तेन पृष्टे च गायत्रीसरस्त्यौ तमूचतुः ॥ ९४ ॥ ॥ गायत्रीसरस्वत्यावूचतुः ॥ ॥ काश्यपावां हि
गायत्रीसरस्वत्यौ विधिप्रिये ॥ ९५ ॥ एतत्तीर्थस्वरूपेण नित्यं वर्तावहे स्वतः ॥ अत्र तीर्थद्वये स्नानादावां तुष्टे तवाधुना ॥ ९६ ॥ वरं मत्तो
वृणीष्व त्वं यदिष्टं काश्यप द्विज ॥ स्नांति तीर्थद्वये येऽत्र दास्यावस्तदभीप्सितम् ॥ ९७ ॥ श्रुत्वा वचस्तद्गायत्रीसरस्वत्योः स काश्यपः ॥ तुष्टाव
वाग्भिरग्र्याभिस्ते देव्यौ वेधसः प्रिये ॥ ९८ ॥ ॥ काश्यप उवाच ॥ ॥ चतुराननगेहिन्यौ जगद्धात्र्यौ नमाम्यहम् ॥ विद्यास्वरूपे गायत्री
सरस्वत्यौ शुभे उभे ॥ ९९ ॥ सृष्टिस्थित्यंतकारिण्यौ जगतो वेदमातरौ ॥ हव्यकव्यस्वरूपे च चंद्रादित्यविलोचने ॥ १०० ॥ सर्वदेवाधिपे वाणी
गायत्र्यौ सततं भजे ॥ गिरिजा कमला चापि युवामेव जगद्धिते ॥ १ ॥ युष्मद्दर्शनमात्रेण जगत्सृष्ट्यादिकल्पनम् ॥ युष्मन्निमेषात्सततं जगतां
प्रलयो भवेत् ॥ २ ॥ उन्मेषात्सृष्टिरभवद्गो गायत्रि सरस्वति ॥ युवयोर्दर्शनादद्य कृतार्थोऽभवमाशु वै ॥ ३ ॥ मामद्य पातकान्मुक्तं स्नानात्तीर्थ
द्वयेऽत्र तु ॥ स्वीकुर्वंतु मुनिश्रेष्ठा ब्राह्मणा बांधवास्तथा ॥ ४ ॥ इतः परं पापकृत्ये मा मे बुद्धिः प्रवर्तताम् ॥ धर्मे प्रवर्ततां नित्यमयमेव वरो
मम ॥ ५ ॥ दीयतां भो महादेव्यौ नान्यमिच्छाम्यहं वरम् ॥ इति ते प्रार्थिते तेन काश्यपेन द्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥ सरस्वती च गायत्री द्वे देव्यौ

ब्रह्मणः प्रिये ॥ काश्यपं प्रोचतुः प्रीते जनन्यौ जगतां सदा ॥ ७ ॥ काश्यपैतद्वरं सर्वं प्रार्थितं यत्त्वयाऽधुना ॥ अनुग्रहादावयोस्तदचिरेण तवास्तु हि ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा तं तु गायत्रीसरस्वत्यौ क्षणेन वै ॥ तिरोधानं गते विप्रास्तस्मिंस्तीर्थद्वये तदा ॥ ९ ॥ काश्यपोऽपि कृतार्थः सन्स्व देशं प्रति निर्ययौ ॥ बांधवा ब्राह्मणाः सर्वे काश्यपं गतकिल्बिषम् ॥ ११० ॥ प्रत्यगृह्णंश्च गायत्रीसरस्वत्योर्निमज्जनात् ॥ एवं वः कथितं विप्रा काश्यपस्य विमोक्षणम् ॥ ११ ॥ पातकेभ्यो हि गायत्रीसरस्त्योर्निमज्जनात् ॥ पठते त्विममध्यायं शृणुते वा समाहितः ॥ १२ ॥ यो गायत्र्यां सरस्वत्यां स स्नातंफलमश्नुते ॥ ११३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये गायत्रीसरस्वतीती र्थप्रशंसायां काश्यपपापशांतिवर्णनंनामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथातः सर्वतीर्थानां वैभवं प्रवदाम्यहम् ॥ सेतुमध्यनिविष्टानामनुक्तानां मुनीश्वराः ॥ १ ॥ अस्ति तीर्थं महापुण्यं नाम्ना तु ऋणमोचनम् ॥ ऋणानि त्रीणि नश्यंति नराणामत्र मज्जनात् ॥ ॥ २ ॥ द्विजस्य जायमानस्य ऋणानि त्रीणि संति हि ॥ ऋषीणां देवतानां च पितॄणां च द्विजोत्तमाः ॥ ३ ॥ ब्रह्मचर्यानवुष्ठानादृषीणामृणवा न्भवेत् ॥ यज्ञादीनामकरणाद्देवानां च ऋणी भवेत् ॥ ४ ॥ पुत्रानुत्पादनाच्चैव पितॄणामृणवान्भवेत् ॥ विनापि ब्रह्मचर्येण विना यागं विना सुतम् ॥ ५ ॥ ऋणमोक्षाभिधे तीर्थे स्नानमात्रेण मानवाः ॥ ऋषिदेवपितॄणां तु ऋणेभ्यो मुक्तिमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्येण यज्ञेन तथा पुत्रोद्भवेन च ॥ नैव तुष्यन्ति ऋषयो देवाः पितृगणास्तथा ॥ ७ ॥ ऋणमोक्षे यथा स्नानादतुलां तुष्टिमाप्नुयुः ॥ किं चात्र मज्जनात्तीर्थे दरिद्रा अधमर्णिनः ॥ ८ ॥ मुक्ता ऋणेभ्यः सर्वेभ्यो धनिनः स्युर्न संशयः ॥ यदत्र मज्जनात्पुंसामृणमुक्तिः प्रजा यते ॥ ९ ॥ तस्मादुक्तमिदं तीर्थमृणमोचनसंज्ञया ॥ अतोऽत्र ऋणिभिः सर्वैः स्नातव्यं तद्विमुक्तये ॥ १० ॥ एतत्तीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ पांडवैः कृतमप्यत्र तीर्थमस्त्यपरं महत् ॥ ११ ॥ यत्रेष्टं धर्मपुत्राद्यैः पांडवैः पंचभिः पुरा ॥ तदेतत्तीर्थमुद्दिश्य भुक्तिमुक्ति फलप्रदम् ॥ १२ ॥ दशकोटिसहस्राणि तीर्थान्यनुत्तमानि हि ॥ पंचपांडवतीर्थेस्मिन्सान्निध्यं कुर्वते सदा ॥ १३ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः ॥ पांडवानां महातीर्थे नित्यं सन्निहितास्तथा ॥ १४ ॥ अत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवांश्च तर्पयेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्म लोके स पूज्यते ॥ १५ ॥ अप्येकं भोजयेद्विप्रमेतत्तीर्थतटेऽमले ॥ तेनासौ कर्मणा त्वत्र परत्रापि च मोदते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो

१ स्नानफलम्--इ० पा० । २ त्रिष्णुलोके--इ० पा० ।

वाप्यन्य एव वा ॥ अस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा वियोनिं न प्रयाति वै ॥ १७ ॥ पांडवानां महातीर्थे पुण्ययोगेषु यो नरः ॥ स्नायात्स मनुज
श्रेष्ठो नरकं नैव पश्यति ॥ १८ ॥ पांडवानां महातीर्थं सायं प्रातश्च यः स्मरेत् ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु गंगादिषु न संशयः ॥ १९ ॥ इंद्रादिदेवता
भिश्च यत्रेष्टं दैत्यशांतये ॥ तदन्यद्देवतीर्थाख्यं विद्यते गंधमादने ॥ २० ॥ देवतीर्थे नरः स्नात्वा सर्वपापविमोचितः ॥ प्राप्नुयादक्षयाँल्लोकान्सर्व
कामसमन्वितान् ॥ २१ ॥ जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥ कृतं तद्देवकुंडेस्मिन्स्नानात्सद्यो विनश्यति ॥ २२ ॥ यथा सुराणां सर्वेषा
मादिर्वै मधुसूदनः ॥ तथादिः सर्वतीर्थानां देवकुंडमनुत्तमम् ॥ २३ ॥ यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ॥ यस्त्वेको देवकुंडेस्मिन्कदाचित्स्नान
माचरेत् ॥ २४ ॥ सममेव तयोः पुण्यं नात्र संदेहकारणम् ॥ दुर्लभं देवतीर्थेस्मिन्दानं वासश्च दुर्लभः ॥ २५ ॥ देवतीर्थाभिगमनं स्नानं चाप्य
तिदुर्लभम् ॥ देवतीर्थं समासाद्य देवर्षिपितृसेवितम् ॥ २६ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ द्विदिनं त्रिदिनं चापि पंच वाथ षडेव वा
॥ २७ ॥ उषित्वा देवकुंडस्थतीरे नरकनाशने ॥ न मातृयोनिमाप्नोति सिद्धिं चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २८ ॥ त्रिरात्रस्नानतो ह्यत्र वाजपेयफलं भवेत् ॥
देवतीर्थस्मृतेः सद्यः पापेभ्यो मुच्यते नरः ॥ २९ ॥ अर्चयित्वा पितॄन्देवानेतत्तीर्थतटे नरः ॥ सर्वकामसमृद्धिः स्यात्सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥ ३० ॥
एतत्तीर्थसमं पुण्यं न भूतं न भविष्यति ॥ तस्मादवश्यं स्नातव्यं देवतीर्थे मुमुक्षुभिः ॥ ३१ ॥ ऐहिकामुष्मिकफलप्राप्तिकामैश्च मानवैः ॥ देवतीर्थ
स्य माहात्म्यं संक्षिप्य कथितं द्विजाः ॥ ३२ ॥ विस्तरेणास्य माहात्म्यं मया वक्तुं न पार्य्यते ॥ सुग्रीवतीर्थं वक्ष्यामि रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ ३३ ॥
अत्र स्नात्वा नरो भक्त्या सूर्यलोकं समश्नुते ॥ सुग्रीवतीर्थे स्नानेन हयमेधफलं भवेत् ॥ ३४ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां निष्कृतिश्चापि जायते ॥ सुग्री
वतीर्थगमनाद्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५ ॥ स्मरणात्तस्य वेदानां पारायणफलं लभेत् ॥ दिनोपवासमात्रेण तस्य तीर्थस्य तीरतः ॥ ३६ ॥ महापात
कनाशः स्यात्प्रायश्चित्तं विना द्विजाः ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवांश्च तर्पयेत् ॥ ३७ ॥ आप्तोर्यामस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् ॥ सुग्रीवती
र्थस्नानेन नरमेधफलं लभेत् ॥ ३८ ॥ सुग्रीवतीर्थस्नानेन नरो जातिस्मरो भवेत् ॥ सुग्रीवतीर्थं भो विप्राः प्रयाताभीष्टसिद्धये ॥ ३९ ॥ सुग्रीवतीर्थमा
हात्म्यमेवं वः कथितं द्विजाः ॥ वैभवं नलतीर्थस्य त्विदानीं प्रब्रवीमि वः ॥ ४० ॥ नलतीर्थे नरः स्नानात्स्वर्गलोकं समश्नुते ॥ नलतीर्थे सकृ
त्स्नानात्सर्वपापविमोचितः ॥ ४१ ॥ अग्निष्टोमातिरात्रादिफलमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ त्रिरात्रमुषितस्तस्मिंस्तर्पयन्पितृदेवताः ॥ ४२ ॥ सूर्यवद्भासते

१ देवकुंडे–इ० पा० । २ स्वर्गलोकम्–इ० पा० । ३ शक्यते–इ० पा० । ४ स्नानात्–इ० पा० । ५ प्रवदामि–इ० पा० ।

विप्रा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ नालतीर्थं प्रवक्ष्यामि महापातकनाशनम् ॥ ४३ ॥ अग्निपुत्रेण नीलेन कृतं सेतौ विमुक्तिदम् ॥
नीलतीर्थे नरः स्नानात्सर्वपापविमोचितः ॥ ४४ ॥ बहुवर्ण्यस्य यागस्य फलं शतगुणं लभेत् ॥ नीलतीर्थे नरः स्नात्वा सर्वा
भीष्टप्रदायिनि ॥ ४५ ॥ अग्निलोकमवाप्नोति सर्वकामसमृद्धिमान् ॥ गवाक्षेण कृतं तीर्थं गंधमादनपर्वते ॥ ४६ ॥ विद्यते
स्नानमात्रेण नरकं नैव याति सः ॥ अंगदेन कृतं तीर्थमस्ति सेतौ विमुक्तिदे ॥ ४७ ॥ अत्र स्नानेन मनुजो देवेंद्रत्वं समश्नुते ॥
गजेन गवयेनात्र शरभेण महौजसा ॥ ४८ ॥ कुमुदेन हरेणापि पनसेन बलीयसा ॥ कृतानि यानि तीर्थानि तथाऽन्यैः सर्ववानरैः ॥ ४९ ॥
रामसेतौ महापुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ तेषु तीर्थेषु यः स्नाति सोऽमृतत्वं समश्नुते ॥ ५० ॥ बिभीषणकृतं तीर्थमस्ति पापविमोचनम् ॥
महादुःखप्रशमनं महा[1]रोगनिबर्हणम् ॥ ५१ ॥ महापातकसंघानामनलोपमसुत्तमम् ॥ कुंभीपाकादिनरकक्लेशनाशनकारणम् ॥ ५२ ॥ दुःस्वप्न
नाशनं धन्यं महादारिद्र्यबाधनम् ॥ तत्र यो मनुजः स्नायात्तस्य नास्तीह पातकम् ॥ ५३ ॥ स वै[2]कुंठमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ बिभी
षणस्य सचिवैः कृतं तीर्थचतुष्टयम् ॥ ५४ ॥ तत्र स्नानेन मनुजः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ सरयूश्च नदी विप्रा गंधमादनपर्वते ॥ ५५ ॥ रामनाथं
महादेवं सेवितुं वर्तते सदा ॥ तत्र स्नात्वा नराः सर्वे सर्वपा[3]तकवर्जिताः ॥ ५६ ॥ सर्वयज्ञतपस्तीर्थसेवाफलमवाप्नुयुः ॥ दशकोटिसहस्राणि
तीर्थानि द्विजसत्तमाः ॥ ५७ ॥ वसंत्यस्मिन्महापुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ गंगाद्याः सरितः सर्वास्तथा वै सप्त सागराः ॥ ५८ ॥ ऋष्याश्रमाणि
पुण्यानि तथा पुण्यवनानि च ॥ अनुत्तमानि क्षेत्राणि हरिशंकरयोस्तथा ॥ ५९ ॥ सान्निध्यं कुर्वते नित्यं गन्धमादनपर्वते ॥ उपवीतांतरं तीर्थं
प्रोक्तवांश्चतुराननः ॥ ६० ॥ त्रयस्त्रिंशत्कोटयोऽत्र देवाः पितृगणैः सह ॥ सर्वैश्च मुनिभिः सार्द्धं यक्षैः सिद्धैश्च किन्नरैः ॥ वसंति सेतौ देवस्य रामच
न्द्रस्य चाज्ञया ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तं द्विजश्रेष्ठा तीर्थानां वैभवं मया ॥ ६२ ॥ इदं पठन्वा शृण्वन्वा दुःखसंघाद्विमुच्यते ॥
कैवल्यं च समाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये
सकलतीर्थप्रशंसायामृणमोचनादितीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथे
दानीं प्रवक्ष्यामि रामनाथस्य वैभवम् ॥ यच्छ्रु[4]त्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यमे मानवो भुवि ॥ १ ॥ रामप्रतिष्ठितं लिंगं यः पश्यति नरः सकृत् ॥ स

१ महाघौघनिबर्हणम्-इ०पा० । २ कैलासम्-इ०पा० । ३ सर्वपापविवर्जिताः-इ०पा० । ४ यज्ज्ञात्वा-इ०पा० ।

नरो मुक्तिमाप्नोति शिवसायुज्यरूपिणीम् ॥ २ ॥ दशवर्षैस्तु यत्पुण्यं क्रियते तु कृते युगे ॥ त्रेतायामेकवर्षेण तत्पुण्यं साध्यते नृभिः ॥ ३ ॥
द्वापरे तच्च मासेन तद्दिनेन कलौ युगे ॥ तत्फलं कोटिगुणितं निमिषे निमिषे नृणाम् ॥ ४ ॥ निःसंदेहं भवेदेवं रामनाथविलोकिनाम् ॥ रामेश्वर
महालिंगे तीर्थानि सकलान्यपि ॥५॥ विद्यंते सर्वदेवाश्च मुनयः पितरस्तथा ॥ एककालं द्विकालं वा त्रिकालं सर्वदैव वा ॥६॥ ये स्मरंति महादेवं
रामनाथं विमुक्तिदम् ॥ कीर्तयंत्यथवा विप्रास्ते विमुक्ताघपंजराः॥७॥ सच्चिदानंदमद्वैतं सांबं रुद्रं प्रयांति वै ॥ रामेश्वराख्यं यल्लिंगं रामचन्द्रेण पूजि
तम् ॥८॥ यस्य स्मरणमात्रेण यमपीडापि नो भवेत् ॥ रामेश्वरमहालिंगं येऽर्चयंति सकृन्नराः ॥९॥ न मानुषास्ते विज्ञेयाः किं तु रुद्रा न संशयः ॥
रामेश्वरमहालिंगं नार्चितं येन भक्तितः ॥ १० ॥ चिरकालं स संसारे संसरेद्दुःखसंकुले ॥ रामेश्वरमहालिंगं ये पश्यंति सकृन्नराः ॥ ११ ॥
किं दानैः किं व्रतैस्तेषां किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ रामेश्वरमहालिंगं यो न चिंतयति क्षणम् ॥१२॥ अज्ञानी स च पापी स्यात्स मूको बधिरस्तथा ॥
स जडोंऽधश्च विज्ञेयश्छिद्रं[1] तस्य सदा भवेत् ॥ १३ ॥ धनक्षेत्रसुतादीनां तस्य हानिस्तथा भवेत् ॥ रामेश्वरमहालिंगे सकृद्दृष्टे मुनीश्वराः ॥ १४ ॥
किं काश्या गयया किं वा प्रयागेणापि किं फलम् ॥ दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं मानवा यत्र भूतले ॥ १५ ॥ रामनाथमहालिंगं नमस्यंत्यर्चयंति च ॥
जन्म तेषां हि सफलं ते कृतार्थाश्च नेतरे ॥१६॥ रामेश्वरमहालिंगे पूजिते वा स्मृतेपि वा ॥ विष्णुना ब्रह्मणा किं वा शक्रेणाप्यखिलामरैः ॥१७॥
रामनाथमहालिंगं भक्तियुक्ताश्च ये नराः ॥ तेषां प्रणामस्मरणपूजायुक्तास्तु ये नराः ॥ १८ ॥ न ते पश्यंति दुःखानि नैव यांति यमालयम् ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि सुरापानायुतानि च ॥१९॥ दृष्टे रामेश्वरे देवे विलयं यांति कृत्स्नशः ॥ ये वांछंति सदा भोगं राज्यं च त्रिदशालये ॥२०॥ रामे
श्वरमहालिंगं ते नमंतु सकृन्मुदा ॥ यानि कानि च पापानि जन्मकोटिकृतान्यपि ॥ २१ ॥ तानि रामेश्वरे दृष्टे विलयं यांति सर्वदा ॥ संपर्का
त्कौतुकाल्लोभाद्भयाद्वापि च संस्मरन् ॥ २२ ॥ रामेश्वरमहालिंगं नेहामुत्र च दुःखभाक् ॥ रामेश्वरमहालिंगं कीर्तयन्नर्चयन्नपि ॥ २३ ॥ अवश्यं
रुद्रसारूप्यं लभते नात्र संशयः ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते क्षणात् ॥ २४ ॥ तथा पापानि सर्वाणि रामेश्वरविलोकनात् ॥ रामेश्व
रमहालिंगभक्तिरष्टविधा स्मृता ॥ २५ ॥ तद्भक्तजनवात्सल्यं तत्पूजापरितोषणम् ॥ स्वयं तत्पूजनं भक्त्या तदर्थे देहचेष्टितम् ॥ २६ ॥ तन्माहा
त्म्यकथानां च श्रवणेष्वादरस्तथा ॥ स्वरनेत्रशरीरेषु विकारस्फुरणं तथा ॥ २७ ॥ रामेश्वरमहालिंगस्मरणं संततं तथा ॥ रामेश्वरमहालिंगमाश्रि

१ दारिद्री स सदा भवेत्—इ०पा० । २ तेषां पापविनाशः स्यात्—इ० पा० ।

त्यैवोपजीवनम् ॥ २८ ॥ एवमष्टविधा भक्तिर्यस्मिन्म्लेच्छेऽपि विद्यते ॥ स एव मुक्तिक्षेत्राणां दायभाक्परिकीर्त्यते ॥ २९ ॥ भक्त्या त्वनन्यया मुक्तिर्ब्रह्मज्ञानेन निश्चिता ॥ वेदांतशास्त्रश्रवणाद्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ३० ॥ सा च मुक्तिर्विना ज्ञानदर्शनश्रवणोद्भवम् ॥ यत्राश्रमं विना विप्रा विरक्तिं च विना तथा ॥ ३१ ॥ सर्वेषां चैव वर्णानामखिलाश्रमिणामपि ॥ रामेश्वरमहालिंगदर्शनादेव केवलात् ॥ ३२ ॥ अपुनर्भवदा मुक्तिर्भ विष्यत्यविलंबिता ॥ कृमिकीटाश्च देवाश्च मुनयश्च तपोधनाः ॥ ३३ ॥ तुल्या रामेश्वरक्षेत्रे रामनाथप्रसादतः ॥ पापं कृतं मयानेकमिति मा क्रियतां भयम् ॥ ३४ ॥ मा गर्वः क्रियतां पुण्यं मयाकारीति वा जनैः ॥ रामेश्वरमहालिंगे सांबरुद्रे विलोकिते ॥ ३५ ॥ न न्यूना नाधिकाश्च स्युः किं तु सर्वे जनाः समाः ॥ रामेश्वरमहालिंगं यः पश्यति सभक्तिकम् ॥ ३६ ॥ न तेन तुल्यतामेति चतुर्वेद्यपि भूतले ॥ रामेश्वरमहालिंगे भक्तो यः श्वपचोऽपि सन् ॥ ३७ ॥ तस्मै दानानि देयानि नान्यस्मै च त्रयीविदे ॥ या गतिर्योगयुक्तानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ३८ ॥ सा गतिः सर्वजंतूनां रामेश्वरविलोकिनाम् ॥ रामनाथशिवक्षेत्रे ये वसंति नरा द्विजाः ॥ ३९ ॥ ते सर्वे पञ्चवक्त्राः स्युश्चंद्रालंकृतमस्तकाः ॥ नागाभ रणसंयुक्तास्तथैव वृषभध्वजाः ॥ ४० ॥ त्रिनेत्रा भस्मदिग्धांगाः कपालाकृतिशेखराः ॥ साक्षात्सांबा महादेवा भवेयुर्नात्र संशयः ॥ ४१ ॥ रामना थशिवक्षेत्रं ये व्रजंति नरा मुदा ॥ पदेपदेऽश्वमेधानां प्राप्नुयुः सुकृतानि ते ॥ ४२ ॥ रामसेतुं समाश्रित्य रामनाथस्य तुष्टये,॥ ददाति ग्राममेकं यो ब्राह्मणाय सभक्तिकम् ॥४३॥ तेन भूः सकला दत्ता सशैलवनकानना ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं रामनाथाय यो नरः ॥ ४४ ॥ भक्त्या ददाति तं रक्षेद्रामनाथो ह्यहर्निशम् ॥ रामनाथमहालिंगे सांबे कारुणिके शिवे ॥ ४५ ॥ अत्यंतदुर्लभा भक्तिस्तत्पूजाप्यतिदुर्लभा ॥ स्तोत्रं च दुर्लभं प्रोक्तं स्मरणं चातिदुर्लभम् ॥ ४६ ॥ रामनाथेश्वरं लिंगं महादेवं त्रिलोचनम् ॥ शरणं ये प्रपद्यंते भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ ४७ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषा मिह लोके परत्र च ॥ रामनाथमहालिंगविषया यस्य शेमुषी ॥ ४८ ॥ दिवारात्रं च भवति स वै धन्यतरो भुवि ॥ रामनाथेश्वरं लिंगं यो न पूज यते शिवम् ॥ ४९ ॥ नायं भुक्तेश्च मुक्तेश्च राज्यानामपि भाजनम् ॥ रामेश्वरमहालिंगं यः पूजयति भक्तितः ॥ ५० ॥ भुक्तिमुक्त्योश्च राज्याना मसौ परमभाजनम् ॥ रामनाथार्चनसमं नाधिकं पुण्यमस्ति वै ॥ ५१ ॥ रामनाथेश्वरं लिंगं द्वेष्टि यो मोहमास्थितः ॥ ब्रह्महत्यायुतं तेन कृतं नरककारणम् ॥ ५२ ॥ तत्संभाषणमात्रेण मानवो नरकं व्रजेत् ॥ रामनाथपरा देवा रामनाथपरा मखाः ॥ ५३ ॥ रामनाथपराः सर्वे तस्माद न्यन्न विद्यते ॥ अतः सर्वं परित्यज्य रामनाथं समाश्रयेत् ॥ ५४ ॥ रामनाथमहालिंगं शरणं याति चेन्नरः ॥ दौर्मत्यं तस्य नास्त्येव शिवलोकं च

यास्यति ॥ ५५ ॥ सर्वयज्ञतपोदानतीर्थस्नानेषु यत्फलम् ॥ तत्फलं कोटिगुणितं रामनाथस्य सेवया ॥ ५६ ॥ रामनाथेश्वरं लिंगं चिंतयन्घटिका द्वयम् ॥ कुलैकवंशमुद्धृत्य शिवलोके महीयते ॥ ५७ ॥ दिनमेकं तु यः पश्येद्रामनाथं महेश्वरम् ॥ इहैव धनवान्भूत्वा सोंऽते रुद्रश्च जायते ॥ ५८ ॥ यः स्मरेत्प्रातरुत्थाय रामनाथं महेश्वरम् ॥ अनेनैव शरीरेण स शिवो वर्तते भुवि ॥ ५९ ॥ रामनाथमहालिंगद्रष्टुर्दर्शनमात्रतः ॥ अन्येषां प्राणिनां पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ६० ॥ रामनाथेश्वरं लिंगं मध्याह्ने यस्तु पश्यति ॥ सुरापानसहस्राणि तस्य नश्यंति तत्क्षणात् ॥ ॥ ६१ ॥ सायंकाले पश्यति यो रामनाथं सभक्तिकम् ॥ गुरुस्त्रीगमनोत्पन्नपातकं तस्य नश्यति ॥ ६२ ॥ सायंकाले महास्तोत्रैः स्तौति रामेश्वरं तु यः ॥ स्वर्णस्तेयसहस्राणि तस्य नश्यंति तत्क्षणात् ॥ ६३ ॥ स्नानं च धनुषः कोटौ रामनाथस्य दर्शनम् ॥ इति लभ्येत वै पुंसां किं गंगाजलसेवया ॥ ६४ ॥ रामनाथमहालिंगसेवया यन्न लभ्यते ॥ तदन्यद्धर्मजालेन नैव लभ्येत कर्हिचित् ॥ ६५ ॥ रामनाथं महालिंगं यः कदापि न पश्यति ॥ संकरः स तु विज्ञेयो न पितुर्बीजसंभवः ॥ ६६ ॥ रामनाथेतिशब्दं यस्त्रिः पठेत्प्रातरुत्थितः ॥ तस्य पूर्वदिनोत्पन्नपातकं नश्यति क्षणात् ॥ ६७ ॥ रामनाथे महालिंगे भक्तरक्षणदीक्षिते ॥ भोजने विद्यमानेऽपि याचनाः किं प्रयास्यथ ॥ ६८ ॥ रामनाथमहालिंगे प्रसन्ने करुणानिधौ ॥ नश्यंति सकलाः क्लेशा यथा सूर्योदये हिमम् ॥ ६९ ॥ प्राणोत्क्रमणवेलायां रामनाथं स्मरेद्यदि ॥ जन्मनेऽसौ न कल्पेत भूयः शंकरतामियात् ॥ ७० ॥ रामनाथ महादेव मां रक्ष करुणानिधे ॥ इति यः सततं ब्रूयात्कलिनासौ न बाध्यते ॥ ७१ ॥ रामनाथ जगन्नाथ धूर्जटे नीललोहित ॥ इति यः सततं ब्रूयाद्बाध्यतेऽसौ न मायया ॥ ७२ ॥ नीलकण्ठ महादेव रामेश्वर सदाशिव ॥ इति ब्रुवन्सदा जंतुर्नैव कामेन बाध्यते ॥ ७३ ॥ रामेश्वर यमाराते कालकूटविषादन ॥ इतीरयञ्जनो नित्यं न क्रोधेन प्रपीड्यते ॥ ७४ ॥ रामनाथालयं यस्तु दारुभिः कुरुते नरः ॥ स पुमान्स्वर्गमाप्नोति त्रिकोटिकुलसंयुतः ॥ ७५ ॥ इष्टकाभिस्तु यः कुर्यात्स वैकुण्ठमवाप्नुयात् ॥ शिलाभिः कुरुते यस्तु स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ७६ ॥ स्फटिकादिशिलाभेदैः कुर्वन्नस्यालयं जनः ॥ शिवलोकमवाप्नोति विमानवरमास्थितः ॥ ७७ ॥ रामनाथालयं ताम्रैः कुर्वन्भक्तिपुरःसरम् ॥ शिवसामीप्यमाप्नोति शिवस्यार्द्धासनस्थितः ॥ ७८ ॥ रामेश्वरालयं रूप्यैः कुर्वन्वै मानवो मुदा ॥ शिवसारूप्य माप्नोति शिववन्मोदते सदा ॥ ७९ ॥ रामनाथालयं हेम्ना यः करोति सभक्तिकम् ॥ स नरो मुक्तिमाप्नोति शिवसायुज्यरूपिणीम् ॥ ८० ॥

१ कालेन—इ० पा० ।

रामनाथालयं हेम्ना धनाढ्यः कुरुते नरः ॥ मृदा दरिद्रः कुरुते तयोः पुण्यं समं स्मृतम् ॥ ८१ ॥ रामनाथमहालिंगस्नानकाले द्विजोत्तमाः ॥ त्रिसंध्यं गेयनृत्ते च मुखवाद्यैश्च काहलम् ॥ ८२ ॥ वाद्यान्यन्यानि कुरुते यः पुमान्भक्तिपूर्वकम् ॥ स महापातकैर्मुक्तो रुद्रलोके महीयते ॥ ॥ ८३ ॥ योभिषेकस्य समये रामनाथस्य शूलिनः ॥ रुद्राध्यायं च चमकं तथा पुरुषसूक्तकम् ॥ ८४ ॥ त्रिसुपर्णं पंचशांतिं पावमान्यादिकं तथा ॥ जपेत्प्रीतियुतो विप्रा नरकं न समश्नुते ॥ ८५ ॥ गवां क्षीरेण दध्ना च पंचगव्यैर्घृतैस्तथा ॥ रामनाथमहालिंगस्नानं नरकनाशनम् ॥ ॥ ८६ ॥ रामनाथमहालिंगं घृतेन स्नापयेच्च यः ॥ कल्पजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ८७ ॥ रामनाथमहालिंगं गोक्षीरैः स्नापयन्नरः ॥ कुलैकविंशमुत्तार्य शिवलोके महीयते ॥ ८८ ॥ रामनाथमहालिंगं दध्ना संस्नापयन्नरः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ८९ ॥ अभ्यंगं तिलतैलेन रामेश्वरशिवस्य यः ॥ करोति हि सकृद्भक्त्या स कुबेरगृहे वसेत् ॥ ९० ॥ रामनाथमहालिंगे स्नानमिक्षुरसेन यः ॥ सकृदप्याचरेद्भ क्त्या चन्द्रलोकं समश्नुते ॥ ९१ ॥ लिकुचाम्ररसोत्पन्नसारेण स्नापयन्नरः ॥ रामनाथमहालिंगं पितृलोकं समश्नुते ॥ ९२ ॥ नालिकेरजलैः स्नानं रामनाथमहेश्वरे ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां नाशनं परिकीर्तितम् ॥ ९३ ॥ रामनाथमहालिंगं रंभापक्वैर्विमर्दयन् ॥ विनाश्य सकलं पापं वायुलोके मही यते ॥ ९४ ॥ वस्त्रपूतेन तोयेन रामनाथं महेश्वरम् ॥ स्नापयन्वारुणं लोकमाप्नोति द्विजसत्तमाः ॥ ९५ ॥ चंदनोदकधाराभी रामनाथं महेश्वरम् ॥ स्नापयेत्पुरुषो विप्रा गांधर्वं लोकमाप्नुयात् ॥ ९६ ॥ पुष्पवासिततोयेन हेमसंपृक्तवारिणा ॥ पद्मवासिततोयेन स्नानाद्रामेश्वरस्य तु ॥ ९७ ॥ महें द्रासनमारुह्य तेनैव सह मोदते ॥ पाटलोत्पलकल्हारपुन्नागकरवीरकैः ९८ ॥ वासितैर्वारिभिर्विप्रा रामेश्वरमहेश्वरम् ॥ अभिषिच्य महद्भिश्च पातकैः स विमुच्यते ॥ ९९ ॥ यानि चान्यानि पुष्पाणि सुरभीणि महांति च ॥ तद्गंधवासितैस्तोयैरभिषिच्य दयानिधिम् ॥ १०० ॥ रामेश्वरमहालिंगं शिवलोके महीयते ॥ एलाकर्पूरलामज्जवासितैः शुद्धवारिभिः ॥ १ ॥ रामेश्वरमहालिंगमभिषिच्य विशुद्धधीः ॥ आग्नेयं लोकमासाद्य सर्वान्कामा न्समश्नुते ॥ २ ॥ रामनाथाभिषेकार्थं मृद्घटान्यः प्रयच्छति ॥ इह लोके शतायुः स्यात्सर्वकामसमृद्धिमान् ॥ ३ ॥ ताम्रकुंभप्रदानेन देवेंद्रत्वमवा प्नुयात् ॥ रौप्यकुंभप्रदानेन ब्रह्मलोकं[1] समश्नुते ॥ ४ ॥ हेमकुंभप्रदानेन शिवलोके महीयते ॥ रत्नकुंभप्रदानेन शिवसामीप्यमश्नुते[2] ॥ ५ ॥ रामना थाभिषेकार्थं नैवेद्यार्थमपि द्विजाः ॥ यो गां पयस्विनीं दद्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ६ ॥ प्राप्नोति शिववेषं च देहांते शिवलोकभाक् ॥ रामसेतौ

१ ब्रह्मलोके-इ० पा० । २ शिवसायुज्यम्-इ० पा० ।

धनुष्कोटौ रामनाथेत्युदीर्य यः ॥ ७ ॥ यत्र क्वाप्याचरेत्स्नानं सेतुस्नानफलं लभेत् ॥ सुधाप्रलिप्तं यः कुर्याद्रामनाथशिवालयम् ॥ ८ ॥ तत्पुण्यं गदितुं नाहं शक्तो वर्षशतादपि ॥ नवीकरोति यो मर्त्यो रामनाथशिवालयम् ॥ ९ ॥ कर्तुः शतगुणं ज्ञेयं तस्य पुण्यफलं द्विजाः ॥ छिन्नं भिन्नं च यः सम्यग्रामनाथशिवालयम् ॥ ११० ॥ करोति भक्त्या पुरुषो ब्रह्महत्यायुतं दहेत् ॥ रामनाथस्य पुरतो दीपानारोपयन्मुदा ॥ ११ ॥ अविद्याप टलं भित्त्वा याति ब्रह्म सनातनम् ॥ घृतं तैलं तथा मुद्गाञ्छर्करास्तंडुलान्गुडान् ॥ १२ ॥ प्रयच्छन्रामनाथाय देवेंद्रपदमश्नुते ॥ रामनाथमहा लिंगदर्शनादर्चनात्स्मृतेः ॥ १३ ॥ स्पर्शनादपि पापानि विलयं यांति तत्क्षणात् ॥ रामनाथाय यो दद्यान्महाघंटां च दर्पणम् ॥१४॥ विमानशतसं भोगैश्चिरं शिवपुरे वसेत् ॥ भेरीमृदंगपटहनिःसाणमुरजादिकम् ॥ १५ ॥ वंशकांस्यादिवादित्रं तथा वाद्यांतराणि च ॥ प्रयच्छन्रामनाथाय महादे वाय सादरम् ॥ १६ ॥ स विमानैर्महाभोगैर्वाद्यघोषसमन्वितैः ॥ अनेकयुगपर्यंतं शिवलोके महीयते ॥ १७ ॥ रामनाथं समुद्दिश्य यद्दत्तं स्वल्प मादरात् ॥ तदनंतफलं दातुः परत्र भवति ध्रुवम् ॥ १८ ॥ रामेश्वरे महाक्षेत्रे रामनाथस्य सन्निधौ ॥ वसन्मुक्तिमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जिताम् ॥ ॥ १९ ॥ आयुः प्रयाति त्वरितं त्वरितं याति यौवनम् ॥ त्वरितं संपदो यांति दारपुत्रादयस्तथा ॥ १२० ॥ राजादिभिर्धनं बाध्यं गृहक्षेत्रादिकं तथा ॥ सर्वं च क्षणिकं विप्रा गृहोपकरणादिकम् ॥ २१ ॥ तस्मात्सर्वं परित्यज्य संसारस्योपलालनम् ॥ रामेश्वरमहालिंगमापन्नार्तिहरं नृणाम् ॥ ॥ २२ ॥ श्रोतव्यं कीर्तितव्यं च स्मर्तव्यं च मनीषिभिः ॥ रामेश्वराय देवाय यो वै ग्रामान्प्रयच्छति ॥ २३ ॥ स हि प्रारब्धदेहांते शिव एव प्रजा यते ॥ पात्राणामुत्तमं पात्रं रामनाथो महेश्वरः ॥ २४ ॥ तस्मै दत्त्वा द्विजाः सत्यमनंतं सुखमश्नुते ॥ रामनाथमहालिंगदर्शनावधि पातकम् ॥ ॥ २५ ॥ दत्त्वा तस्मै जनः किंचित्सार्वभौमो भवेद्ध्रुवम् ॥ तालवृंतं ध्वजं छत्रं चंदनं गुग्गुलुं तथा ॥ २६ ॥ ताम्रकांस्यादिरजतहेमरत्नमयान्घ टान् ॥ प्रयच्छंत्यभिषेकार्थं रामनाथस्य ये नराः ॥ २७ ॥ भूमंडलाधिपतयो जायंते ते भवांतरे ॥ रामनाथस्य पूजार्थं पुष्पाण्युत्पादयंति ये ॥ ॥ २८ ॥ अश्वमेधादियागानां फलान्यद्धाप्नुवंति ते ॥ रामेश्वरे महालिंगे पूजिते नमिते स्मृते ॥ २९ ॥ श्रुते दृष्टे च विप्रेंद्रा दुर्लभं नास्ति किंचन ॥ रामनाथमहालिंगं सेवितुं यः पुमान्व्रजेत् ॥ १३० ॥ तं दृष्ट्वा भयमाप्नोति तस्य पापौघ आशु वै ॥ रामनाथो महादेवो दृष्टो यदि भवेन्नृभिः ॥ ॥ ३१ ॥ किं वेदैः किमु वा शास्त्रैः किं वा तीर्थनिषेवणैः ॥ चंदनं कुंकुमं कोष्ठं कस्तूरीं गुग्गुलुं तथा ॥ ३२ ॥ मृगनाभिं

१ सोऽपि कैलासमाप्नुयात्—इ० पा० । २ मुमुक्षुभिः—इ० पा० ।

च सरलं दद्याद्रामेश्वराय यः ॥ स भूमाविह जायेत धनाढ्यो वेदपारगः ॥ ३३ ॥ मुक्ताभरणवस्त्राणि महार्हाणि ददाति यः ॥ राम
नाथाय देवाय नासौ दौर्गत्यमाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ रामनाथमहालिंगं गंगातोयैः समाहृतैः ॥ योऽभिषिंचत्यसौ पूज्यः शिवस्यापि न
संशयः ॥ ३५ ॥ यावन्न याति मरणं यावन्नाक्रमते जरा ॥ यावन्नेंद्रियवैकल्यं तावदेव द्विजोत्तमाः ॥३६॥ तावदेव महादेवो रामनाथो मुमुक्षुभिः ॥
वन्द्यः पूज्यश्च मंतव्यः स्तुत्यश्च सततं शिवः ॥ ३७ ॥ रामेश्वरमहालिंगपूजातुल्यो न विद्यते ॥ धर्मः सर्वपुराणेषु सर्वशास्त्रेषु[1] वै तथा ॥ ३८ ॥
रामनाथेश्वरं देवं महाकारुणिकं प्रभुम् ॥ भक्त्या भजंति ये नित्यं ते भूलोके सुखान्विताः ॥ ३९ ॥ भुक्त्वा भोगान्बहुसुखान्पुत्रदारयुता भृशम् ॥
एतच्छरीरपातांते मुक्तिं यास्यंति शाश्वतीम् ॥ १४० ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्रा रामनाथस्य वै भवम् ॥ यस्त्वेत
च्छृणुयान्नित्यं पठते च सभक्तिकम् ॥ ४१ ॥ स रामनाथसेवायाः फलमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ धनुष्कोटिमहातीर्थस्नानपुण्यं च यास्यति ॥ ४२ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामनाथप्रशंसावर्णनंनाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सर्ववेदार्थतत्त्वज्ञ पुराणार्णवपारग ॥ व्यासपादांबुजद्वंद्वनमस्कारहृताशुभ ॥ १ ॥ पुराणार्थोपदेशेन सर्वप्राण्युपका
रक ॥ त्वया ह्यनुगृहीताः स्म पुराणकथनाद्वयम् ॥ २ ॥ अधुना सेतुमाहात्म्यकथनात्सुतरां मुने ॥ वयं कृतार्थाः संजाता व्यासशिष्य महामते ॥
॥ ३ ॥ यथा प्रातिष्ठिपल्लिंगं रामो दशरथात्मजः ॥ तच्छ्रोतुं वयमिच्छामस्त्वमिदानीं वदस्व नः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ यदर्थं स्थापितं
लिंगं गन्धमादनपर्वते ॥ रामचन्द्रेण विप्रेंद्र तदिदानीं ब्रवीमि वः ॥ ५ ॥ हृतभार्यो वनाद्रामो रावणेन बलीयसा ॥ कपिसेनायुतो धीरः ससौमि
त्रिर्महाबलः ॥६॥ महेंद्रं गिरिमासाद्य व्यलोकयत वारिधिम् ॥ तस्मिन्नपारे जलधौ कृत्वा सेतुं रघूद्वहः ॥७॥ तेन गत्वा पुरीं लंकां रावणेनाभिरक्षि
ताम् ॥ अस्तंगते सहस्रांशौ पौर्णमास्यां निशामुखे ॥८॥ रामः ससैनिको विप्राः सुवेलगिरिमारुहत् ॥ ततः सौधस्थितं रात्रौ दृष्ट्वा लंकेश्वरं बली ॥
॥ ९ ॥ सूर्यपुत्रोऽस्य मुकुटं पातयास भूतले ॥ राक्षसो भग्नमुकुटः प्रविवेश गृहोदरम् ॥ १० ॥ गृहं प्रविष्टे लंकेशे रामः सुग्रीवसंयुतः ॥ सानुजः
सेनया सार्द्धमवरुह्य गिरेस्तटात् ॥११॥ सेनां न्यवेशयद्वीरो रामो लंकासमीपतः ॥ ततो निवेशमानांस्तान्वानरान्रावणानुगाः ॥ १२ ॥ अभिज
ग्मुर्महाकायाः सायुधाः सहसैनिकाः ॥ पर्वणः[1] पूतनो जृंभः खरः क्रोधवशो हरिः ॥१३॥ प्रारुजश्चारुजश्चैव प्रहस्तश्चेतरे तथा ॥ ततोऽभिपततां

१ धर्मशास्त्रेषु—इ०पा० । १ पूर्वणः पृतनः—इ०पा० ।

तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ॥ १४ ॥ अन्तर्धानवधं तत्र चकार स्म बिभीषणः ॥ ते दृश्यमाना बलिभिर्हरिभिर्दूरपातिभिः ॥ १५ ॥ निहताः
सर्वतश्चैते न्यपतन्वै गतासवः ॥ अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ॥ १६ ॥ व्यूह्य तान्वानरान्सर्वान्न्यवारयत सायकैः ॥ राघवस्त्वथ
निर्याय व्यूढानीको दशाननम् ॥ १७ ॥ प्रत्ययुध्यत वेगेन द्वंद्वयुद्धमभूत्तदा ॥ युयुधे लक्ष्मणेनाथ इंद्रजिद्रावणात्मजः ॥ १८ ॥ विरूपाक्षेण
सुग्रीवस्तारेयेणापि खर्वटः ॥ पौंड्रेण च नलस्तत्र पुटेशः पनसेन च ॥ १९ ॥ अन्येपि कपयो वीरा राक्षसैर्द्वंद्वमेत्य तु ॥ चक्रुर्युद्धं
सुतुमुलं भीरूणां भयवर्द्धनम् ॥ २० ॥ अथ राक्षांसि भिन्नानि वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ प्रदुद्रुवू रणादाशु लंकां रावणपालिताम् ॥ २१ ॥ भग्नेषु
सर्वसैन्येषु रावणप्रेरितेन वै ॥ पुत्रेणेंद्रजिता युद्धे नागास्त्रैरतिदारुणैः ॥ २२ ॥ विद्धौ दाशरथी विप्रा उभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ मोचितौ वैनते
येन गरुडेन महात्मना ॥ २३ ॥ तत्र प्रहस्तस्तरसा समभ्येत्य बिभीषणम् ॥ गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ २४ ॥ स तयाभिहतो
धीमान्गदया भीमवेगया ॥ नाकंपत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थितः ॥ २५ ॥ ततः प्रगृह्य विपुलामष्टघंटां बिभीषणः ॥ अभिमंत्र्य महाशक्तिं चिक्षे
पास्य शिरः प्रति ॥२६॥ पतंत्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिना यथा ॥ हृतोत्तमांगो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः ॥२७॥ तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं
क्षणदाचरम्[1] ॥ अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ २८ ॥ कपिसैन्यं समालोक्य विद्रुतं पवनात्मजः॥ धूम्राक्षमाजघानाशु शरेण रणमूर्धनि
॥२९॥ धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः ॥ सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥३०॥ ततः शयानं लंकेशः कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ प्रबुद्धं
प्रेषयामास युद्धाय स च रावणः ॥ ३१ ॥ आगतं कुम्भकर्णं तं ब्रह्मास्त्रेण तु लक्ष्मणः ॥ जघान समरे क्रुद्धो गतासुर्न्यपतच्च सः ॥ ३२ ॥ दूषण
स्यानुजौ तत्र वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ हनुमन्नीलनिहतौ रावणप्रतिमौ रणे ॥ ३३ ॥ वज्रदंष्ट्रं समवधीद्विश्वकर्मसुतो नलः ॥ अकंपनं च न्यहनत्कुमुदो
वानरर्षभः ॥ ३४ ॥ षष्ट्यां पराजितो राजा प्राविशच्च पुरीं ततः ॥ अतिकायो लक्ष्मणेन हतश्च त्रिशिरास्तथा ॥ ३५ ॥ सुग्रीवेण हतौ युद्धे देवांत
कनरांतकौ ॥ हनूमता हतौ युद्धे कुम्भकर्णसुतावुभौ ॥ ३६ ॥ बिभीषणेन निहतो मकराक्षः खरात्मजः ॥ तत इन्द्रजितं पुत्रं चोदयामास
रावणः ॥ ३७ ॥ इन्द्रजिन्मोहयित्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ घोरैः शरैरंगदेन हतवाहो दिवि स्थितः ॥ ३८ ॥ कुमुदांगदसुग्रीवनलजांबवदा
दिभिः ॥ सहिता वानराः सर्वे न्यपतंस्तेन घातिताः ॥ ३९ ॥ एवं निहत्य समरे ससैन्यौ रामलक्ष्मणौ ॥ अंतर्दधे तदा व्योम्नि मेघनादो महा

१ क्षणदाचरम्–रात्रिचरम्–राक्षसम्–इत्यर्थः ।

बलः ॥ ४० ॥ ततो बिभीषणो राममिक्ष्वाकुकुलभूषणम् ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं प्रणम्य च पुनःपुनः ॥ ४१ ॥ अयमंभो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ॥ गुह्यकोऽभ्यागतो राम त्वत्सकाशमरिंदम ॥ ४२ ॥ इदमंभः कुबेरस्ते महाराज प्रयच्छति ॥ अंतर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ ४३ ॥ अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यंतर्हितान्यपि ॥ भवान्द्रक्ष्यति यस्मै वा भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ४४ ॥ सोऽपि द्रक्ष्यति भूतानि वियत्यंतर्हितानि वै ॥ तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याथ सत्कृतम् ॥ ४५ ॥ चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ सुग्रीवजांबवन्तौ च हनुमानंगदस्तथा ॥ ४६ ॥ मैंदद्विविदनीलाश्च ये चान्ये वानरास्तथा ॥ ते सर्वे रामदत्तेन वारिणा शुद्धचक्षुषः ॥ ४७ ॥ आकाशेंतर्हितं वीरमपश्यन्रावणात्मजम् ॥ ततस्तमभिदुद्राव सौमित्रिर्दृष्टिगोचरम् ॥ ४८ ॥ ततो जघान संक्रुद्धो लक्ष्मणः कृतलक्षणः ॥ कुबेरप्रेषितजलैः[1] पवित्रीकृतलोचनः ॥ ॥ ४९ ॥ ततः समभवद्युद्धं लक्ष्मणेंद्रजितोर्महत् ॥ अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ ५० ॥ ततस्तृतीयदिवसे यत्नेन महता द्विजाः ॥ इंद्रजिन्निहतो युद्धे लक्ष्मणेन बलीयसा ॥ ५१ ॥ ततो मूलबलं सर्वं हतं रामेण धीमता ॥ अथ क्रुद्धो दशग्रीवः प्रियपुत्रे निपातिते ॥ ५२ ॥ निर्ययौ रथमास्थाय नगराद्बहुसैनिकः ॥ रावणो जानकीं हन्तुमुद्युक्तो विंध्यवारितः ॥ ५३ ॥ ततो हर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५४ ॥ ऐन्द्रं रथं समारुह्य रामो धर्मभृतां वरः ॥ शिरांसि राक्षसेन्द्रस्य ब्रह्मास्त्रेणावधीद्रणे ॥ ५५ ॥ ततो हतदशग्रीवं रामं दशरथात्मजम् ॥ आशीर्भिर्जययुक्ताभिर्देवाः सर्षिपुरोगमाः ॥ ५६ ॥ तुष्टुवुः परिसंतुष्टाः सिद्धविद्याधरास्तथा ॥ रामं कमलपत्राक्षं पुष्पवर्षैरवाकिरन् ॥ ५७ ॥ रामस्तैः सुरसंघातैः सहितः सैनिकैर्वृतः ॥ सीतासौमित्रिसहितः समारुह्य च पुष्पकम् ॥ ५८ ॥ तथाभिषिच्य राजानं लंकायां च बिभीषणम् ॥ कपिसेनावृतो रामो गन्धमादनमन्वगात् ॥५९॥ परिशोध्य च वैदेहीं गंधमादनपर्वते ॥ रामं कमलपत्राक्षं स्थितवानरसंवृतम् ॥ ६० ॥ हतलंकेश्वरं वीरं सानुजं सबिभीषणम् ॥ सभार्यं देववृंदैश्च सेवितं मुनिपुंगवैः ॥ ६१ ॥ मुनयोऽभ्यागता द्रष्टुं दंडकारण्यवासिनः ॥ अगस्त्यं ते पुरस्कृत्य तुष्टुवुर्मैथिलीपतिम् ॥ ६२ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ नमस्ते रामचंद्राय लोकानुग्रहकारिणे ॥ अरावणं जगत्कर्तुमवतीर्णाय भूतले ॥ ६३ ॥ ताटिकादेहसंहर्त्रे गाधिजाध्वररक्षिणे ॥ नमस्ते जितमारीच सुबाहुप्राणहारिणे ॥ ६४ ॥ अहल्यामुक्तिसंदायिपादपंकजरेणवे ॥ नमस्ते हरकोदण्डलीलाभञ्जनकारिणे ॥ ६५ ॥ नमस्ते मैथिलीपाणिग्रहणोत्सवशालिने ॥

१ कुबेरमिश्रितजलैः—इ० पा० ।

नमस्ते रेणुकापुत्रपराजयविधायिने ॥ ६६ ॥ सहलक्ष्मणसीताभ्यां कैकेय्यास्तु वरद्वयात् ॥ सत्यं पितृवचः कर्तुं नमो वनमुपे युषे ॥ ६७ ॥ भरतप्रार्थनादत्तपादुकायुगुलाय ते ॥ नमस्ते शरभंगस्य स्वर्गप्राप्त्यैकहेतवे ॥ ६८ ॥ नमो विराधसंहर्त्रे गृध्रराजस खाय ते ॥ मायामृगमहाक्रूरमारीचांगविदारिणे ॥ ६९ ॥ सीतापहारिलोकेशयुद्धत्यक्तकलेवरम् ॥ जटायुषं तु संदह्य तत्कैवल्यप्रदायिने ॥ ॥ ७० ॥ नमः कबंधसंहर्त्रे शबरीपूजितांघ्रये ॥ प्राप्तसुग्रीवसख्याय कृतवालिवधाय ते ॥ ७१ ॥ नमः कृतवते सेतुं समुद्रे वरुणालये ॥ सर्व राक्षससंहर्त्रे रावणप्राणहारिणे ॥ ७२ ॥ संसारांबुधिसंतारपोतपादांबुजाय ते ॥ नमो भक्तार्तिसंहर्त्रे सच्चिदानंदरूपिणे ॥ ७३ ॥ नमस्ते राम भद्राय जगतामृद्धिहेतवे ॥ रामादिपुण्यनामानि जपतां पापहारिणे ॥ ७४ ॥ नमस्ते सर्वलोकानां सृष्टिस्थित्यंतकारिणे ॥ नमस्ते करुणामूर्ते भक्तरक्षणदीक्षित ॥ ७५ ॥ ससीताय नमस्तुभ्यं बिभीषणसुखप्रद ॥ लंकेश्वरवधाद्राम पालितं हि जगत्त्वया ॥ ७६ ॥ रक्षरक्ष जगन्नाथ पाह्य स्मान्जानकीपते ॥ स्तुत्वैवं मुनयः सर्वे तूष्णीं तस्थुर्द्विजोत्तमाः ॥ ७७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ य इदं रामचन्द्रस्य स्तोत्रं मुनिभिरी रितम् ॥ त्रिसंध्यं पठते[1] भक्त्या भुक्तिं मुक्तिं च विंदति ॥ ७८ ॥ प्रयाणकाले पठतो न भीतिरुपजायते ॥ एतत्स्तोत्रस्य पठनाद्भूतवेतालकादयः[2] ॥ ॥ ७९ ॥ नश्यंति रोगा नश्यंति नश्यते पापसंचयः ॥ पुत्रकामो लभेत्पुत्रं कन्या विंदति सत्पतिम् ॥ ८० ॥ मोक्षकामो लभेन्मोक्षं धनकामो धनं लभेत् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति पठन्भक्त्या त्विमं स्तवम् ॥ ८१ ॥ ततो रामो मुनीन्प्राह प्रणम्य च कृतांजलिः ॥ अहं विशुद्धये प्राप्यः[3] सकलैरपि मानवैः ॥ ८२ ॥ मद्दृष्टिगोचरो जन्तुर्नित्यमोक्षस्य भाजनम् ॥ तथापि मुनयो नित्यं भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ ८३ ॥ स्वात्मलाभेन संतुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान् ॥ निरहंकारिणः शांतान्नमस्याम्यूर्ध्वरेतसः ॥ ८४ ॥ यस्माद्ब्रह्मण्यदेवोऽहमतो विप्रान्भजे सदा ॥ युष्मान्पृच्छाम्यहं किंचित्तद्वदध्वं विचार्य तु ॥ ८५ ॥ रावणस्य वधाद्विप्रा यत्पापं मम वर्तते ॥ तस्य मे निष्कृतिं ब्रूत पौलस्त्यवधजस्य हि ॥ यत्कृत्वा तेन पापे न मुच्येऽहं मुनिपुंगवाः ॥ ८६ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ सत्यव्रत जगन्नाथ जगद्रक्षाधुरंधर ॥ ८७ ॥ सर्वलोकोपकारार्थं कुरु राम शिवार्च नम् ॥ गन्धमादनशृंगेऽस्मिन्महापुण्ये विमुक्तिदे ॥ ८८ ॥ शिवलिंगप्रतिष्ठां त्वं लोकसंग्रहकाम्यया ॥ कुरु राम दशग्रीववधदोषापनुत्तये ॥ ॥ ८९ ॥ लिंगस्थापनजं पुण्यं चतुर्वक्त्रोऽपि भाषितुम् ॥ न शक्नोति ततो वक्तुं किं पुनर्मनुजेश्वर ॥ ९० ॥ यत्त्वया स्थाप्यते लिंगं गन्ध

१ पठताम्–इ०पा० । २ भूतवेतालिका इह–इ० पा० । ३ विप्रा–इ० पा० ।

मादनपर्वते ॥ अस्य संदर्शनं पुंसां काशीलिंगावलोकनात् ॥ ९१ ॥ अधिकं कोटिगुणितं फलं तस्यात्र संशयः ॥ तव नाम्ना त्विदं लिंगं लोके
ख्यातिं समश्नुताम् ॥ ९२ ॥ नाशकं पुण्यपापाख्यकाष्ठानां दहनोपमम् ॥ इदं रामेश्वरं लिंगं ख्यातं लोके भविष्यति ॥ ९३ ॥ मा विलंबं
कुरुष्वातो लिंगस्थापनकर्मणि ॥ रामचंद्र महाभाग करुणापूर्णविग्रह ॥ ९४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इति श्रुत्वा वचो रामो मुनीनां तं
मुनीश्वराः ॥ पुण्यकालं विचार्याथ द्विमुहूर्तं जगत्पतिः ॥ ९५ ॥ कैलासं प्रेषयामास हनुमन्तं शिवालयम् ॥ शिवलिंगं समानेतुं स्थापनार्थं
रघूद्वहः ॥ ९६ ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ हनूमन्नंजनीसूनो वायुपुत्र महाबल ॥ कैलासं त्वरितो गत्वा लिंगमानय मा चिरम् ॥ ९७ ॥
इत्याज्ञप्तस्स रामेण भुजावास्फाल्य वीर्यवान् ॥ मुहूर्तद्वितयं ज्ञात्वा पुण्यकालं कपीश्वरः ॥ ९८ ॥ पश्यतां सर्वदेवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥
उत्पपात महावेगश्चालयन्गंधमादनम् ॥९९॥ लंघयन्स वियन्मार्गं कैलासं पर्वतं ययौ ॥ न ददर्श महादेवं लिंगरूपधरं कपिः॥१००॥ कैलासे पर्वते
तस्मिन्पुण्ये शंकरपालिते ॥ आंजनेयस्तपस्तेपे लिंगप्राप्त्यर्थमादरात् ॥ १ ॥ प्रागग्रेषु समासीनः कुशेषु मुनिपुंगवाः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरा
लम्बो निरुच्छ्वासो जितेंद्रियः ॥ २ ॥ प्रसादयन्महादेवं लिंगं लेभे स मारुतिः ॥ एतस्मिन्नंतरे विप्रा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ३ ॥
अनागतं हनूमं कालं स्वल्पावशेषितम् ॥ ज्ञात्वा प्रकथितं तत्र रामं प्रति महामतिम् ॥ ४ ॥ रामराम महाबाहो कालो ह्यत्येति
सांप्रतम् ॥ जानक्या यत्कृतं लिंगं सैकतं लीलया विभो ॥ ५ ॥ तल्लिंगं स्थापयस्वाद्य महालिंगमनुत्तमम् ॥ श्रुत्वैतद्वचनं रामो जानक्या सह
सत्वरम् ॥ ६ ॥ मुनिभिः सहितः प्रीत्या कृतकौतुकमंगलः ॥ ज्येष्ठे मासे सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ॥ ७ ॥ गरानंदे व्यतीपाते कन्या
चन्द्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे महापुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ ८ ॥ सेतुमध्ये महादेवं लिंगरूपधरं हरम् ॥ ईशानं कृत्तिवसनं गंगाचंद्रकलाधरम् ॥ ९ ॥
रामो वै स्थापयामास शिवलिंगमनुत्तमम् ॥ लिंगस्थं पूजयामास राघवः सांबमीश्वरम् ॥ ११० ॥ लिंगस्थः स महादेवः पार्वत्या सह शंकरः ॥
प्रत्यक्षमेव भगवान्दत्तवान्वरमुत्तमम् ॥ ११ ॥ सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ॥ त्वयात्र स्थापितं लिंगं ये पश्यंति रघूद्वह ॥ १२ ॥
महापातकयुक्ताश्च तेषां पापं प्रणश्यति ॥ सर्वाण्यपि हि पापानि धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ १३ ॥ दर्शनाद्रामलिंगस्य पातकानि महांत्यपि ॥
विलयं यांति राजेंद्र रामचन्द्र न संशयः ॥ १४ ॥ प्रादादेवं हि रामाय वरं देवोऽबिकापतिः ॥ तदग्रे नंदिकेशं च स्थापयामास राघवः ॥
॥ १५ ॥ ईश्वरस्याभिषेकार्थं धनुष्कोटयाथ राघवः ॥ एकं कूपं धरां भित्त्वा जनयामास वै द्विजाः ॥ १६ ॥ तस्माज्जलमुपादाय स्नापया

मास शंकरम् ॥ कोटितीर्थमिति प्रोक्तं तत्तीर्थं पुण्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥ उक्तं तद्वैभवं पूर्वमस्माभिर्मुनिपुंगवाः ॥ देवाश्च मुनयो नागा गन्धर्वाप्स
रसां गणाः ॥ सर्वेपि वानरा लिंगमेकैकं चक्रुरादरात् ॥ १८ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्रा यथा रामेण धीमन ॥ १९ ॥
स्थापितं शिवलिंगं वै भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ इमां लिंगप्रतिष्ठां यः शृणोति पठतेऽथवा ॥ १२० ॥ स रामेश्वरलिंगस्य सेवाफलमवाप्न ॥
सायुज्यं च समाप्नोति रामनाथस्य वैभवात् ॥ १२१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये
रामनाथलिंगप्रतिष्ठाविधिवर्णनंनाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं प्रतिष्ठिते लिंगे रामेणाक्लिष्टकारिणा ॥ लिंगं
वरं समादाय मारुतिः सहसाऽऽययौ ॥ १ ॥ रामं दाशरथिं वीरमभिवाद्य स मारुतिः ॥ वैदेहीलक्ष्मणौ पश्चात्सुग्रीवं प्रणनाम च ॥ २ ॥ सीता
सैकतलिंगं तत्पूजयंतं रघूद्वहम् ॥ दृष्ट्वाथ मुनिभिः सार्द्धं चुकोप पवनात्मजः ॥ ३ ॥ अत्यंतं खेदखिन्नः सन्वृथाकृतपरिश्रमः ॥ उवाच रामं
धर्मज्ञं हनूमानंजनात्मजः ॥ ४ ॥ ॥ हनूमानुवाच ॥ ॥ दुर्जातोऽहं वृथा राम लोके क्लेशाय केवलम् ॥ खिन्नोऽस्मि बहुशो देव राक्षसैः
क्रूरकर्मभिः ॥ ५ ॥ मा स्म सीमंतिनी काचिज्जनयेन्मादृशं सुतम् ॥ यतोऽनुभूयते दुःखमनंतं भवसागरे ॥ ६ ॥ खिन्नोऽस्मि सेवया पूर्वं
युद्धेनापि ततोधिकम् ॥ अनन्तं दुःखमधुना यतो मामवमन्यसे ॥ ७ ॥ सुग्रीवेण च भार्यार्थं राज्यार्थं राक्षसेन च ॥ रावणावरजेन त्वं सेवितो
ऽसि रघूद्वह ॥ ८ ॥ मया निर्हेतुकं राम सेवितोऽसि महामते ॥ वानराणामनेकेषु त्वयाज्ञतोऽहमद्य वै ॥ ९ ॥ शिवलिंगं समानेतुं कैलासात्पर्वतो
त्तमात् ॥ कैलासं त्वरितो गत्वा न चापश्यं पिनाकिनम् ॥ १० ॥ तपसा प्रीणयित्वा तं सांबं वृषभवाहनम् ॥ प्राप्तलिंगो रघुपते त्वरितः समु
पागतः ॥ ११ ॥ अन्यलिंगं त्वमधुना प्रतिष्ठाप्य तु सैकतम् ॥ मुनिभिर्देवगन्धर्वैः साकं पूजयसे विभो ॥ १२ ॥ मयानीतमिदं लिंगं कैलासा
त्पर्वताद्वृथा ॥ अहो भाराय मे देहो मन्दभाग्यस्य जायते ॥ १३ ॥ भूतलस्य महाराज जानकीरमण प्रभो ॥ इदं दुःखमहं सोढुं न शक्नोमि
रघूद्वह ॥ १४ ॥ किं करिष्यामि कुत्राहं गमिष्यामि न मे गतिः ॥ अतः शरीरं त्यक्ष्यामि त्वयाहमवमानितः ॥ १५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥
एवं स बहुशो विप्राः क्रुशित्वा पवनात्मजः ॥ दण्डवत्प्रणतो भूमौ क्रोधशोकाकुलोऽभवत् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा र[३]घुनाथोऽपि प्रहसन्नि
दमब्रवीत् ॥ पश्यतां सर्वदेवानां मुनीनां कपिरक्षसाम् ॥ सांत्वयन्मारुतिं तत्र दुःखं चास्य प्रमार्जयन् ॥ १७ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥

१ लिंगद्वयम्--इ०पा० । २ वाचम्--इ०पा० । ३ राघवश्चापि--इ०पा० ।

सर्वं जानाम्यहं कार्यमात्मनोऽपि परस्य च ॥ १८ ॥ जातस्य जायमानस्य मृतस्यापि सदा कपे ॥ जायते म्रियते जन्तुरेक एव स्वकर्मणा १९ ॥ प्रयाति नरकं चापि परमात्मा तु निर्गुणः ॥ एवं तत्त्वं विनिश्चित्य शोकं मा कुरु वानर ॥ २० ॥ लिंगत्रयविनिर्मुक्तं ज्योतिरेकं निरंजनम् ॥ निराश्रयं निर्विकारमात्मानं पश्य नित्यशः ॥ २१ ॥ किमर्थं कुरुषे शोकं तत्त्वज्ञानस्य बाधकम् ॥ तत्त्वज्ञाने सदा निष्ठां कुरु वानरसत्तम ॥ २२ ॥ स्वयंप्रकाशमात्मानं ध्यायस्व सततं कपे ॥ देहादौ ममतां मुंच तत्त्वज्ञानविरोधिनीम् ॥ २३ ॥ धर्मं भजस्व सततं प्राणिहिंसां परित्यज ॥ सेवस्व साधुपुरुषाञ्जहि सर्वेंद्रियाणि च ॥ २४ ॥ परित्यजस्व सततमन्येषां दोषकीर्तनम् ॥ शिवविष्णवादिदेवानामर्चां कुरु सदा कपे ॥ २५ ॥ सत्यं वदस्व सततं परित्यज शुचं कपे ॥ प्रत्यग्ब्रह्मैकताज्ञानं मोहवस्तुसमुद्भतम् ॥ २६ ॥ शोभनाशोभना भ्रांतिः कल्पितास्मिन्यथार्थवत् ॥ अध्यास्ते शोभनत्वेन पदार्थे मोहवैभवात् ॥ २७ ॥ रोगो विजायते नृणां भ्रांतानां कपिसत्तम ॥ रागद्वेषबलाद्बद्धा धर्माधर्मवशंगताः ॥ २८ ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याद्या निरयं यांति मानवाः ॥ चंदनागरुकर्पूरप्रमुखा अतिशोभनाः ॥ २९ ॥ मलं भवंति यत्स्पर्शात्तच्छरीरं कथं सुखम् ॥ भक्ष्यभोज्यादयः सर्वे पदार्था अतिशोभनाः ॥३०॥ विष्ठा भवंति यत्संगात्तच्छरीरं कथं सुखम्॥ सुगंधि शीतलं तोयं मूत्रं यत्संगमाद्भवेत् ॥३१॥ तत्कथं शोभनं पिंडं भवेद्ब्रूहि कपेऽधुना ॥ अतीव धवलाः शुद्धाः पटा यत्संगमेन हि ॥३२॥ भवंति मलिनाः स्वेदात्तत्कथं शोभनं भवेत् ॥ श्रूयतां परमार्थो मे हनूमन्वायुनंदन ॥ ३३ ॥ अस्मिन्संसारगर्ते तु किंचित्सौख्यं न विद्यते ॥ प्रथमं जंतुराप्नोति जन्म बाल्यं ततः परम् ॥ ॥३४॥ पश्चाद्यौवनमाप्नोति ततो वार्धक्यमश्नुते ॥ पश्चान्मृत्युमवाप्नोति पुनर्जन्म तदश्नुते ॥३५॥ अज्ञानवैभवादेव दुःखमाप्नोति मानवः ॥ तदज्ञाननिवृत्तौ तु प्राप्नोति सुखमुत्तमम् ॥३६॥ अज्ञानस्य निवृत्तिस्तु ज्ञानादेव न कर्मणा ॥ ज्ञानं नाम परं ब्रह्म ज्ञानं वेदांतवाक्यजम् ॥३७॥ तज्ज्ञानं च विरक्तस्य जायते नेतरस्य हि ॥ मुख्याधिकारिणः सत्यमाचार्यस्य प्रसादतः ॥३८॥ यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ॥ तदा मर्त्योऽमृतोऽत्रैव परं ब्रह्म समश्नुते ॥ ३९ ॥ जाग्रतं च स्वपंतं च भुंजंतं च स्थितं तथा ॥ इमं जनं सदा क्रूरः कृतांतः परिकर्षति ॥ ४० ॥ सर्वे क्षयांता निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगा विप्रयोगांता मरणांतं च जीवितम् ॥ ४१ ॥ यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ॥ यथा नराणां जातानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ॥ ४२ ॥ यथा गृहं दृढस्तंभं जीर्णं काले विनश्यति ॥ एवं विनश्यंति नरा जरामृत्युवशंगताः ॥ ४३ ॥ अहोरात्र

१ विष्ठा–इ० पा० । २ पुनश्च मृत्युमापन्नः–इ० पा० ।

स्य गमनान्नृणामायुर्विनश्यति ॥ आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ॥ ४४ ॥ नश्यत्यायुः स्थितस्यापि धावतोऽपि कपीश्वर ॥ सहैव मृत्यु व्रंजति सह मृत्युर्निषीदति ॥ ४५ ॥ चरित्वा दूरदेशं च सह मृत्युर्निवर्तते ॥ शरीरे वलयः प्राप्ताः श्वेता जाताः शिरोरुहाः ॥ ४६ ॥ जीर्यते जरया देहः श्वासकासादिना तथा ॥ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ॥ ४७ ॥ समेत्य च व्यपेयातां कालयोगेन वानर ॥ एवं भार्या च पुत्रश्च बंधुक्षेत्रधनानि च ॥ ४८ ॥ क्वचित्संभूय गच्छंति पुनरन्यत्र वानर ॥ यथा[1] हि पांथं गच्छंतं पथि कश्चित्पथि स्थितः॥ ४९ ॥ अहमप्या गमिष्यामि भवद्भिः साकमित्यथ ॥ कंचित्कालं समेतौ तौ पुनरन्यत्र गच्छतः ॥ ५० ॥ एवं भार्यासुतादीनां संगमो नश्वरः कपे ॥ शरीरजन्मना[2] साकं मृत्युः संजायते ध्रुवम् ॥ ५१ ॥ अवश्यंभाविमरणे न हि जातु प्रतिक्रिया ॥ एतच्छरीरपाते तु देही कर्मगतिं गतः ॥ ५२ ॥ प्राप्य पिंडां तरं वत्स पूर्वपिंडं त्यजत्यसौ ॥ प्राणिनां न सदैकत्र वासो भवति वानर ॥ ५३ ॥ स्वस्वकर्मवशात्सर्वे वियुज्यंते पृथक्पृथक् ॥ यथा प्राणिशरी राणि नश्यंति च भवंति च ॥ ५४ ॥ आत्मनो जन्ममरणे नैव स्तः कपिसत्तम ॥ अतस्त्वमंजनासूनो विशोकं ज्ञानमद्वयम् ॥ ॥ ५५ ॥ सद्रूपममलं ब्रह्म चिंतयस्व दिवानिशम् ॥ त्वत्कृतं मत्कृतं कर्म मत्कृतं त्वाकृतं तथा ॥ ५६ ॥ मल्लिंगस्थापनं तस्मात्त्वल्लिंग स्थापनं कपे ॥ मुहूर्तातिक्रमाल्लिंगं सैकतं सीतया कृतम् ॥ ५७ ॥ मयात्र स्थापितं तस्मात्कोपं दुःखं च मा कुरु ॥ कैलासादागतं लिंगं स्थापयास्मिञ्छुभे दिने ॥ ५८ ॥ तव नाम्ना त्विदं लिंगं यातु लोकत्रये प्रथाम् ॥ हनूमदीश्वरं दृष्ट्वा द्रष्टव्यो राघवेश्वरः ॥ ५९ ॥ ब्रह्मराक्षसयू थानि हतानि भवता कपे ॥ अतः स्वनाम्ना लिंगस्य स्थापनात्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ ६० ॥ स्वयं हरेण दत्तं तु हनूमन्नामकं शिवम् ॥ संपश्यन्राम नाथं च कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ ६१ ॥ योजनानां सहस्रेऽपि स्मृत्वा लिंगं हनूमतः ॥ रामनाथेश्वरं चापि स्मृत्वा सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥ तेनेष्टं सर्वयज्ञैश्च तपश्चाकारि कृत्स्नशः ॥ येन दृष्टौ महादेवौ हनूमद्राघवेश्वरौ ॥ ६३ ॥ हनूमता कृतं लिंगं यच्च लिंगं मया कृतम् ॥ जानकीयं च यल्लिंगं यल्लिंगं लक्ष्मणेश्वरम् ॥ ६४ ॥ सुग्रीवेण कृतं यच्च सेतुकर्त्रा नलेन च ॥ अंगदेन च नीलेन तथा जांबवता कृतम् ॥ ६५ ॥ बिभीष णेन यच्चापि रत्नलिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ इन्द्राद्यैश्च कृतं लिंगं यच्छेषाद्यैः प्रतिष्ठितम् ॥ ६६ ॥ इत्येकादशरूपोऽयं शिवः साक्षाद्विभासते ॥ सदा ह्येतेषु लिंगेषु संनिधत्ते महेश्वरः ॥ ६७ ॥ तत्स्वपापौघशुद्ध्यर्थं स्थापयस्व महेश्वरम् ॥ अथ चेत्त्वं महाभाग लिंगमुत्सा[4]दयिष्यसि ॥ ६८ ॥

१ यथा हि पांथा गच्छन्ति केचित्क्वचित्पथि स्थिताः—इ० पा० । २ जातस्य जन्मना—इ० पा० । ३ जहाति—इ० पा० । ४ उत्पाटयिष्यसि—इ० पा० ।

मयात्र स्थापितं वत्स सीतया सैकतं कृतम् ॥ स्थापयिष्यामि च ततो लिंगमेतत्त्वया कृतम् ॥ ६९ ॥ पातालं सुतलं प्राप्य वितलं च रसातलम् ॥
तलातलं च तदिदं भेदयित्वा तु तिष्ठति ॥ ७० ॥ प्रतिष्ठितं मया लिंगं भेत्तुं कस्य बलं भवेत् ॥ उत्तिष्ठ लिंगमुद्वास्य मयैतत्स्थापितं कपे ॥
॥ ७१ ॥ त्वया समाहृतं लिंगं स्थापयस्वाशु मा शुचः ॥ इत्युक्तस्तं प्रणम्याथाज्ञातसत्त्वोऽथ वानरः ॥ ७२ ॥ उद्वासयामि वेगेन सैकतं लिंगमुत्त
मम् ॥ संस्थापयामि कैलासादानीतं लिंगमादरात् ॥ ७३ ॥ उद्वासने सैकतस्य कियान्भारो भवेन्मम ॥ चेतसैवं विचार्यायं हनूमान्मारुता
त्मजः ॥ ७४ ॥ पश्यतां सर्वदेवानां मुनीनां कपिरक्षसाम् ॥ पश्यतो रामचन्द्रस्य लक्ष्मणस्यापि पश्यतः ॥ ७५ ॥ पश्यंत्या अपि वैदेह्या लिंगं
तत्सैकतं बलात् ॥ पाणिना सर्वयत्नेन जग्राह तरसा बली ॥ ७६ ॥ यत्नेन महता चायं चालयन्नपि मारुतिः ॥ नालं चालयितुं ह्यासीत्सैकतं
लिंगमोजसा ॥ ७७ ॥ ततः किलकिलाशब्दं कुर्वन्वानरपुंगवः ॥ पुच्छमुद्यम्य पाणिभ्यां निरास्थत्तन्निजौजसा ॥ ७८ ॥ इत्यनेकप्रकारेण चाल
यन्नपि वानरः ॥ नैव चालयितुं शक्तो बभूव पवनात्मजः ॥ ७९ ॥ तद्वेष्टयित्वा पुच्छेन पाणिभ्यां धरणीं स्पृशन् ॥ उत्पपाताथ तरसा व्योम्नि
वायुसुतः कपिः ॥ ८० ॥ कंपयन्स धरां सर्वां सप्तद्वीपां सपर्वताम् ॥ लिंगस्य क्रोशमात्रे तु मूर्च्छितो रुधिरं वमन् ॥ ८१ ॥ पपात हनुमान्विप्राः
कंपितांगो धरातले ॥ पततो वायुपुत्रस्य वक्त्राच्च नयनद्वयात् ॥ ८२ ॥ नासापुटाच्छ्रोत्ररंध्रादपानाच्च द्विजोत्तमाः ॥ रुधिरौघः प्रसुस्राव रक्तकुण्ड
मभूच्च तत् ॥ ८३ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ धावंतौ कपिभिः सार्द्धमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८४ ॥ जानकीसहितौ विप्रा ह्यास्तां
शोकाकुलौ तदा ॥ सीतया सहितौ वीरौ वानरैश्च महाबलौ ॥ ८५ ॥ रुरुचाते तदा विप्रा गन्धमादनपर्वते ॥ यथा तारागणयुतौ रजन्यां शशि
भास्करौ ॥ ८६ ॥ ददर्शतुर्हनूमंतं चूर्णीकृतकलेवरम् ॥ मूर्च्छितं पतितं भूमौ वमन्तं रुधिरं मुखात् ॥ ८७ ॥ विलोक्य कपयः सर्वे हाहाकृत्वाऽपत
न्भुवि ॥ कराभ्यां सदयं सीता हनूमंतं मरुत्सुतम् ॥ ८८ ॥ तातताततेति पस्पर्श पतितं धरणीतले ॥ रामोऽपि दृष्ट्वा पतितं हनूमंतं कपीश्वरम् ॥
॥ ८९ ॥ आरोप्यांकं स्वपाणिभ्यामाममर्श कलेवरम् ॥ विमुंचन्नेत्रजं वारि वायुजं चाब्रवीद्द्विजाः ॥ ९० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति
साहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामचन्द्रतत्त्वज्ञानोपदेशवर्णनंनाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ छ ॥ ॥
॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ पंपारण्ये वयं दीनास्त्वया वानरपुंगव ॥ आश्वासिताः कारयित्वा सख्यमादित्यसूनुना ॥ १ ॥

१ देवेश–इ० पा० ।

त्वां दृष्ट्वा पितरं बन्धून्कौसल्यां जननीमपि ॥ न स्मरामो वयं सर्वान्मे त्वयोपकृतं बहु ॥ २ ॥ मदर्थं सागरस्तीर्णो भवता बहुयोजनः ॥ तलप्रहाराभिहतो मैनाकोऽपि नगोत्तमः ॥ ३ ॥ नागमाता च सुरसा मदर्थं भवता जिता ॥ छायाग्रहां महाक्रूरामवधीद्राक्षसीं भवान् ॥ ४ ॥ सायं सुवेलमासाद्य लंकामाहत्य पाणिना ॥ अयासी रावणगृहं मदर्थं त्वं महाकपे ॥ ५ ॥ सीतामन्विष्य लंकायां रात्रौ गतभयो भवान् ॥ अदृष्ट्वा जानकीं पश्चादशोकवनिकां ययौ ॥ ६ ॥ नमस्कृत्य च वैदेहीमभिज्ञानं प्रदाय च ॥ चूडामणिं समादाय मदर्थं जानकीकरात् ॥ ७ ॥ अशोकवनिकावृक्षानभांक्षीस्त्वं महाकपे ॥ ततस्त्वशीतिसाहस्रान्किंकरान्नाम राक्षसान् ॥ ८ ॥ रावणप्रतिमान्युद्धे पत्यश्वेभरथाकुलान् ॥ अवधीस्त्वं मदर्थे वै महाबलपराक्रमान् ॥ ९ ॥ ततः प्रहस्ततनयं जंबुमालिनमागतम् ॥ अवधीन्मंत्रितनयान्सप्त सप्तार्चिवर्चसः ॥ १० ॥ पंच सेनापतीन्पश्चादनयस्त्वं यमालयम् ॥ कुमारमक्षमवधीस्ततस्त्वं रणमूर्धनि ॥ ११ ॥ तत इन्द्रजिता नीतो राक्षसेंद्रसभां शुभाम् ॥ तत्र लंकेश्वरं वाचा तृणीकृत्यावमन्य च ॥ १२ ॥ अभांक्षीस्त्वं पुरीं लंकां मदर्थं वायुनंदन ॥ पुनः प्रतिनिवृत्तस्त्वमृष्यमूकं महागिरिम् ॥ १३ ॥ एवमादि महादुःखं मदर्थं प्राप्तवानसि ॥ त्वमत्र भूतले शेषे मम शोकमुदीरयन् ॥ १४ ॥ अहं प्राणान्परित्यक्ष्ये मृतोऽसि यदि वायुज ॥ सीतया मम किं कार्यं लक्ष्मणेनानुजेन वा ॥ १५ ॥ भरतेनापि किं कार्यं शत्रुघ्नेन श्रियापि वा ॥ राज्येनापि न मे कार्यं परेतस्त्वं कपे यदि ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठ हनुमन्वत्स किं शेषेऽद्य महीतले ॥ शय्यां कुरु महाबाहो निद्रार्थं मम वानर ॥ १७ ॥ कन्दमूलफलानि त्वमाहारार्थं ममाहर ॥ स्नातुमद्य गमिष्यामि शीघ्रं कलशमानय ॥ १८ ॥ अजिनानि च वासांसि दर्भांश्च समुपाहर ॥ ब्रह्मास्त्रेणावबद्धोऽहं मोचितश्च त्वया हरे ॥ १९ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ह्यौषधानयनेन वै ॥ लक्ष्मणप्राणदाता त्वं पौलस्त्यमदनाशनः ॥ २० ॥ सहायेन त्वया युद्धे राक्षसान्रावणादिकान् ॥ निहत्यातिबलान्वीरानवापं मैथिलीमहम् ॥ २१ ॥ हनूमन्नंजनासूनोः सीताशोकविनाशन ॥ कथमेवं परित्यज्य लक्ष्मणं मां च जानकीम् ॥ २२ ॥ अप्रापयित्वायोध्यां त्वं किमर्थं गतवानसि ॥ क्व गतोसि महावीर महाराक्षसकण्टक ॥ २३ ॥ इति पश्यन्मुखं तस्य निर्वाक्यं रघुनंदनः ॥ प्ररुदन्नश्रुजालेन सेचयामास वायुजम् ॥ २४ ॥ वायुपुत्रस्ततो मूर्च्छामपहाय शनैर्द्विजाः ॥ पौलस्त्यभयसंत्रस्तलोकरक्षार्थमागतम् ॥ २५ ॥ आश्रित्य मानुषं भावं नारायणमजं विभुम् ॥ जानकीलक्ष्मणयुतं कपिभिः परिवारितम् ॥ २६ ॥ कालांभोधरसंकाशं

१ आर्षमेतत् । पादादौ तेमयादेशनिषेधात् । २ किरातान्—इ० पा० ।

रणधूलिसमुक्षितम् ॥ जटामण्डलशोभाढ्यं पुण्डरीकायतेक्षणम् ॥ २७ ॥ खिन्नं च बहुशो युद्धे ददर्श रघुनंदनम् ॥ स्तूयमानममित्रघ्नं देवर्षिपितृ
किन्नरैः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा दाशरथिं रामं कृपाबहुलचेतसम् ॥ रघुनाथकरस्पर्शपूर्णगात्रः स वानरः ॥ २९ ॥ पतित्वा दण्डवद्भूमौ कृतांजलिपुटो
द्विजाः ॥ अस्तौषीज्जानकीनाथं स्तोत्रैः श्रुतिमनोहरैः ॥ ३० ॥ ॥ हनूमानुवाच ॥ ॥ नमो रामाय हरये विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ आदि
देवाय देवाय पुराणाय गदाभृते ॥ ३१ ॥ विष्टरे पुष्पके नित्यं निविष्टाय महात्मने ॥ प्रहृष्टवानरानीकजुष्टपादांबुजाय ते ॥ ३२ ॥ निष्पिष्ट
राक्षसेंद्राय जगदिष्टविधायिने ॥ नमः सहस्रशिरसे सहस्रचरणाय च ॥ ३३ ॥ सहस्राक्षाय शुद्धाय राघवाय च विष्णवे ॥ भक्तार्तिहारिणे तुभ्यं
सीतायाः पतये नमः ॥ ३४ ॥ हरये नारसिंहाय दैत्यराजविदारिणे ॥ नमस्तुभ्यं वराहाय दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धर ॥ ३५ ॥ त्रिविक्रमाय भवते बलियज्ञ
विभेदिने ॥ नमो वामनरूपाय नमो[1]मंदरधारिणे ॥ ३६ ॥ नमस्ते मत्स्यरूपाय त्रयीपालनकारिणे ॥ नमः परशुरामाय क्षत्रियांतकराय ते ॥३७॥
नमस्ते राक्षसघ्नाय नमोराघवरूपिणे ॥ महादेवमहाभीममहाकोदण्डभेदिने ॥ ३८ ॥ क्षत्रियांतकरक्रूरभार्गवत्रासकारिणे ॥ नमोऽस्त्वहिल्या
संतापहारिणे चापहारिणे ॥ ३९ ॥ नागायुतबलोपेतताटकादेहहारिणे ॥ शिलाकठिनविस्तारवालिवक्षोविभेदिने ॥ ४० ॥ नमो माया
मृगोन्माथकारिणेऽज्ञानहारिणे ॥ दशस्यंदनदुःखाब्धिशोषणागस्त्यरूपिणे ॥ ४१ ॥ अनेकोर्मिसमाधूतसमुद्रमदहारिणे ॥ मैथिलीमानसां
भोजभानवे लोकसाक्षिणे ॥ ४२ ॥ राजेंद्राय नमस्तुभ्यं जानकीपतये हरे ॥ तारकब्रह्मणे तुभ्यं नमो राजीवलोचन ॥ ४३ ॥ रामा
य रामचन्द्राय वरेण्याय सुखात्मने ॥ विश्वामित्रप्रियायेदं नमः खरविदारिणे ॥ ४४ ॥ प्रसीद देवदेवेश भक्तानामभयप्रद ॥ रक्ष मां करु
णासिंधो रामचन्द्र नमोऽस्तु ते ॥ ४५ ॥ रक्ष मां वेदवचसामप्यगोचर राघव ॥ पाहि मां कृपया राम शरणं त्वामुपैम्यहम् ॥ ४६ ॥
रघुवीर महामोहमपाकुरु ममाधुना ॥ स्नाने चाचमने भुक्तौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ ४७ ॥ सर्वावस्थासु सर्वत्र पाहि मां रघुनंदन ॥ महि
मानं तव स्तोतुं कः समर्थो जगत्त्रये ॥ ४८ ॥ त्वमेव त्वन्महत्त्वं वै जानासि रघुनंदन ॥ इति स्तुत्वा वायुपुत्रो रामचंद्रं घृणानिधिम् ॥ ४९ ॥
सीतामप्यभितुष्टाव भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ जानकि त्वां नमस्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ५० ॥ दारिद्र्यरणसंहर्त्रीं भक्तानामिष्टदायिनीम् ॥
विदेहराजतनयां राघवानंदकारिणीम् ॥ ५१ ॥ भूमेर्दुहितरं वि[2]द्यां नमामि प्रकृतिं शिवाम् ॥ पौलस्त्यैश्वर्यसंहत्रीं भक्ता[3]भीष्टां सरस्वतीम् ॥ ५२ ॥

१ महामंदरधारिणे—इ० पा० । २ देवीमि—इ० पा० । ३ भूतिशुद्धाम्—इ० पा० ।

पतिव्रताधुरीणां त्वां नमामि जनकात्मजाम् ॥ अनुग्रहपरामृद्धिमनघां हरिवल्लभाम् ॥ ५३ ॥ आत्मविद्यां त्रयीरूपामुमारूपां नमाम्यहम् ॥ प्रसादाभिमुखीं लक्ष्मीं क्षीराब्धितनयां शुभाम् ॥ ५४ ॥ नमामि चन्द्रभगिनीं सीतां सर्वांगसुंदरीम् ॥ नमामि धर्मनिलयां करुणां वेदमातरम् ॥ ५५ ॥ पद्मालयां पद्महस्तां विष्णुवक्षस्थलालयाम् ॥ नमामि चन्द्रनिलयां सीतां चन्द्रनिभाननाम् ॥ ५६ ॥ आह्लादरूपिणीं सिद्धिं शिवां शिवकरीं सतीम् ॥ नमामि विश्वजननीं रामचन्द्रेष्टवल्लभाम् ॥ सीतां सर्वानवद्यांगीं भजामि सततं हृदा ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ स्तुत्वैवं हनुमान्सीतारामचन्द्रौ सभक्तिकम् ॥ ५८ ॥ आनंदाश्रुपरिक्लिन्नस्तूष्णीमास्ते द्विजोत्तमाः ॥ य इदं वायुपुत्रेण कथितं पापनाशनम् ॥ ५९ ॥ स्तोत्रं श्रीरामचंद्रस्य सीतायाः पठतेऽन्वहम् ॥ स नरो महदैश्वर्यमश्नुते वांछितं सदा ॥ ६० ॥ अनेकक्षेत्रधान्यानि गाश्च दोग्ध्रीः पयस्विनीः ॥ आयुर्विद्याश्च पुत्रांश्च भार्यामपि मनोरमाम् ॥ ६१ ॥ एतत्स्तोत्रं सकृद्विप्राः पठन्नाप्नोत्यसंशयः ॥ एतत्स्तोत्रस्य पाठेन नरकं नैव यास्यति ॥ ६२ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि नश्यंति सुमहांत्यपि ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो देहांते मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ६३ ॥ इति स्तुतो जगन्नाथो वायुपुत्रेण राघवः ॥ सीतया सहितो विप्रा हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ अज्ञानाद्वा नरश्रेष्ठ त्वयेदं साहसं कृतम् ॥ ब्रह्मणा विष्णुना वापि शक्रादित्रिदशैरपि ॥ ६५ ॥ नेदं लिंगं समुद्धर्तुं शक्यते स्थापितं मया ॥ महादेवापराधेन पतितोऽस्यद्य मूर्च्छितः ॥ ६६ ॥ इतः परं मा क्रियतां द्रोहः सांबस्य शूलिनः ॥ अद्यारभ्य त्विदं कुंडं तव नाम्ना जगत्त्रये ॥ ६७ ॥ ख्यातिं प्रयातु यत्र त्वं पतितो वानरोत्तम ॥ महापातकसंघानां नाशः स्यादत्र मज्जनात् ॥ ६८ ॥ महादेवजटाजाता गौतमी सरितां वरा ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलदा स्नायिनां नृणाम् ॥ ६९ ॥ ततः शतगुणा गंगा यमुना च सरस्वती ॥ एतन्नदीत्रयं यत्र स्थले प्रवहते कपे ॥ ७० ॥ मिलित्वा तत्र तु स्नानं सहस्रगुणितं स्मृतम् ॥ नदीष्वेतासु यत्स्नानात्फलं पुंसां भवेत्कपे ॥ ७१ ॥ तत्फलं तव कुंडेऽस्मिन्स्नानात्प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं हनूमत्कुंडतीरतः ॥ ७२ ॥ श्राद्धं न कुरुते यस्तु भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ निराशास्तस्य पितरः प्रयांति कुपिताः कपे ॥ ७३ ॥ कुप्यंति मुनयोऽप्यस्मै देवाः सेंद्राः सचारणाः ॥ न दत्तं न हुतं येन हनूमत्कुंडतीरतः ॥ ७४ ॥ वृथाजीवित एवासाविहामुत्र च दुःखभाक् ॥ हनूमत्कुंडसविधे येन दत्तं तिलोदकम् ॥ मोदंते पितरस्तस्य घृतकुल्याः पिबंति च ॥ ७५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं विप्रा रामेणोक्तं स वायुजः ॥ ७६ ॥ उत्तरे रामनाथस्य लिंगं स्वेनाहृतं

मुदा ॥ आज्ञया रामचन्द्रस्य स्थापयामास वायुजः ॥ ७७ ॥ प्रत्यक्षमेव सर्वेषां कपिलांगूलवेष्टितम् ॥ हरोपि तत्पुच्छजातं बिभर्ति च वलित्रयम् ॥ तदुत्तरायां ककुभि गौरीं संस्थापयन्मुदा ॥ ७८ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ एवं वः कथितं विप्रा यदर्थं राघवेण तु ॥ लिंगं प्रतिष्ठितं सेतौ भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ॥ ७९ ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ स विधूयेह पापानि शिवलोके महीयते ॥ ८० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामनाथलिंगप्रतिष्ठाकारणवर्णनंनाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ राक्षसस्य वधात्सूत रावणस्य महामुने ॥ ब्रह्महत्या कथमभूद्राघवस्य महात्मनः ॥ ॥ १ ॥ ब्राह्मणस्य वधात्सूत ब्रह्महत्याभिजायते ॥ न ब्राह्मणो दशग्रीवः कथं तद्वद नो मुने ॥ २ ॥ ब्रह्महत्या भवेत्क्रूरा रामचंद्रस्य धीमतः ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां वद कारुण्यतोऽधुना ॥ ३ ॥ इति पृष्टस्ततः सूतो नैमिषारण्यवासिभिः ॥ वक्तुं प्रचक्रमे तेषां प्रश्नस्योत्तरमुत्तमम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ ब्रह्मपुत्रो महातेजाः पुलस्त्योनाम वै द्विजाः ॥ बभूव तस्य पुत्रोऽभूद्विश्रवा इति विश्रुतः ॥ ५ ॥ तस्य[1]पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुंगवाः ॥ चिरकालं तपस्तेपे देवैरपि सुदुष्करम् ॥ ६ ॥ तपः कुर्वति तस्मिंस्तु सुमालीनाम राक्षसः ॥ पाताललोकाद्भूलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ७ ॥ हेमनिष्कांगदधरः कालमेघनिभच्छविः ॥ समादाय सुतां कन्यां पद्महीनामिव श्रियम् ॥ ८ ॥ विचरन्स महीपृष्ठे कदाचित्पुष्पकस्थितम् ॥ दृष्ट्वा विश्रवसः पुत्रं कुबेरं वै धनेश्वरम् ॥ ९ ॥ चिंतयामास विप्रेंद्राः सुमाली स तु राक्षसः ॥[2]कुबेरसदृशः पुत्रो यद्यस्माकं भविष्यति ॥ १० ॥ वयं वर्द्धामहे सर्वे राक्षसा ह्यकुतोभयाः ॥ विचार्यैवं निजसुतामब्रवीद्राक्षसेश्वरः ॥ ११ ॥ सुते प्रदानकालोऽद्य तव कैकसि शोभने ॥ अद्य ते यौवनं प्राप्तं तद्देयां त्वं वराय हि ॥ १२ ॥ अप्रदानेन पुत्रीणां पितरो दुःखमाप्नुयुः ॥ किंच सर्वगुणोत्कृष्टा लक्ष्मीरिव सुते शुभे ॥ १३ ॥ प्रत्याख्यानभयात्पुंभिर्न च त्वं प्रार्थ्यसे शुभे ॥ कन्यापितृत्वं दुःखाय सर्वेषां मानकांक्षिणाम् ॥[3]१४ ॥ न जानेऽहं वरः को वा वरयेदिति कन्यके ॥ सा त्वं पुलस्त्यतनयं मुनिं विश्रवसं द्विजम् ॥ १५ ॥ पितामहकुलोद्भूतं वरयस्व स्वयंगता ॥ कुबेरतुल्यास्तनया भवेयुस्ते न संशयः ॥ १६ ॥ कैकसी तद्वचः श्रुत्वा सा कन्या पितृगौरवात् ॥ अंगीचकार तद्वाक्यं तथास्त्विति शुचिस्मिता ॥ १७ ॥ पर्णशालां मुनिश्रेष्ठा गत्वा विश्रवसो मुनेः ॥ अतिष्ठदंतिके तस्य लज्जमाना ह्यधोमुखी ॥ १८ ॥ तस्मिन्नवसरे विप्राः पुलस्त्यतनयः सुधीः ॥ अग्निहोत्र

१ मुनिपुंगवाः—इ० पा० । २ सः—इत्यध्याहार्यमत्र । ३ तत्—तस्मात्कारणात् ।

मुपास्ते स्म ज्वलत्पावकसन्निभः ॥ १९ ॥ संध्याकालमतिक्रूरमविचिंत्य तु कैकसी ॥ अभ्येत्य तं मुनिं सुभ्रूः पितुर्वचनगौरवात् ॥ २० ॥ तस्था
वधोमुखी भूमिं लिखत्यंगुष्ठकोटिना ॥ विश्रवास्तां विलोक्याथ कैकसीं तनुमध्यमाम् ॥ उवाच सस्मितो विप्राः पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ २१ ॥
॥ ॥ विश्रवा उवाच ॥ ॥ शोभने कस्य पुत्री त्वं कुतो वा त्वमिहागता ॥२२॥ कार्यं किं वा त्वमुद्दिश्य वर्तसेऽत्र शुचिस्मिते ॥ यथार्थतो वदस्वाद्य
मम सर्वमनिंदिते ॥ २३ ॥ इतीरिता कैकसी सा कन्या बद्धांजलिर्द्विजाः[2] ॥ उवाच तं मुनिं प्रह्वा विनयेन समन्विता ॥ २४ ॥ तपः प्रभावेन मुने
मदभिप्रायमद्य तु ॥ वेत्तुमर्हसि सम्यक्त्वं पुलस्त्यकुलदीपन[1] ॥ २५ ॥ अहं तु कैकसीनाम सुमालिदुहिता मुने ॥ मत्तातस्याज्ञया ब्रह्मंस्तवांतिकमु
पागता ॥२६॥ शेषं त्वं ज्ञानदृष्टयाद्य ज्ञातुमर्हस्यसंशयः॥ क्षणं ध्यात्वा मुनिः प्राह विश्रवाः स तु कैकसीम् ॥२७॥ मया ते विदितं सुभ्रूर्मनोगतमभी
प्सितम् ॥ पुत्राभिलाषिणी सा त्वं मामगाः सांप्रतं शुभे ॥२८॥सायंकालेऽधुना क्रूरे यस्मान्मां त्वमुपागता ॥ पुत्राभिलाषिणी भूत्वा तस्मात्त्वां प्रब्रवी
म्यहम् ॥२९॥ शृणुष्वावहिता रामे कैकसी त्वमनिंदिते ॥ दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ॥ ३० ॥ जनयिष्यसि पुत्रांस्त्वं राक्षसान्क्रूरकर्म
णः ॥ श्रुत्वा तद्वचनं सा तु कैकसी प्रणिपत्य तम् ॥ ३१ ॥ पुलस्त्यतनयं प्राह कृतांजलिपुटा द्विजाः ॥ भगवन्नीदृशाः पुत्रास्त्वत्तः प्राप्तुं न युज्यते
॥ ३२ ॥ इत्युक्तः स मुनिः प्राह कैकसीं तां सुमध्यमाम् ॥ मद्वंशानुगुणः पुत्रः पश्चिमस्ते भविष्यति ॥ ३३ ॥ धार्मिकः शास्त्रविच्छांतो न तु
राक्षसचेष्टितः ॥ इत्युक्ता कैकसी विप्राः काले कतिपये गते ॥ ३४ ॥ सुषुवे तनयं क्रूरं रक्षोरूपं भयंकरम् ॥ द्विपंचशीर्षं कुमतिं विंशद्बाहुं भया
नकम् ॥ ३५ ॥ ताम्रोष्ठं कृष्णवदनं रक्तश्मश्रुशिरोरुहम् ॥ महादंष्ट्रं महाकायं लोकत्रासकरं सदा ॥ ३६ ॥ दशग्रीवाभिधः सोऽभूत्तथा रावण
नामवान् ॥ रावणानंतरं जातः कुम्भकर्णाभिधः सुतः ॥ ३७ ॥ ततः शूर्पणखा नाम्ना क्रूरा जज्ञे च राक्षसी ॥ ततो बभूव कैकस्या बिभीषण
इति श्रुतः[3] ॥ ३८ ॥ पश्चिमस्तनयो धीमान्धार्मिको वेदशास्त्रवित् ॥ एते विश्रवसः पुत्रा दशग्रीवादयो द्विजाः ॥ ३९ ॥ अतो दशग्रीववधात्कुम्भ
कर्णवधादपि ॥ ब्रह्महत्या समभवद्रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४० ॥ अतस्तच्छांतये रामो लिंगं रामेश्वराभिधम् ॥ स्थापयामास विधिना वैदिकेन
द्विजोत्तमाः ॥ ४१ ॥ एवं रावणघातेन ब्रह्महत्यासमुद्भवः ॥ समभूद्रामचंद्रस्य लोककांतस्य धीमतः ॥ ४२ ॥ तत्सहैतुकमाख्यातं भवतां ब्रह्म
घातजम् ॥ पापं यच्छांतये रामो लिंगं प्रातिष्ठिपत्स्वयम् ॥ ४३ ॥ एवं लिंगं प्रतिष्ठाप्य रामचन्द्रोऽतिधार्मिकः ॥ मेने कृतार्थमात्मानं ससीता

१ पौलस्त्यकुलनंदन—इ० पा० । २ द्विजोत्तमाः—इ० पा० । ३ बिभीषण इति ख्यातः—इ० पा० ।

वरजो द्विजाः ॥ ४४ ॥ ब्रह्महत्या गता यत्र रामचंद्रस्य भूपतेः ॥ तत्र तीर्थमभूत्किंचिद्ब्रह्महत्याविमोचनम् ॥ ४५ ॥ तत्र स्नानं महापुण्यं ब्रह्महत्याविनाशनम् ॥ दृश्यते रावणोऽद्यापि छायारूपेण तत्र वै ॥ ४६ ॥ तदग्रे नागलोकस्य बिलमस्ति महत्तरम् ॥ दशग्रीववधोत्पन्नां ब्रह्महत्यां बलीयसीम् ॥ ४७ ॥ तद्बिलं प्रापयामास जानकीरमणो द्विजाः ॥ तस्योपरि बिलस्याथ कृत्वा मण्डपमुत्तमम् ॥ ४८ ॥ भैरवं स्थापयामास रक्षार्थं तत्र राघवः ॥ भैरवाज्ञापरित्रस्ता ब्रह्महत्या भयंकरी ॥ ४९ ॥ नाशक्नोत्तद्बिलादूर्ध्वं निर्गंतुं द्विजसत्तमाः ॥ तस्मिन्नेव बिले तस्थौ ब्रह्महत्या निरुद्यमा ॥ ५० ॥ रामनाथमहालिंगं दक्षिणे गिरिजा मुदा ॥ वर्तते परमानंदशिवस्यार्धशरीरिणी ॥ ५१ ॥ आदित्यसोमौ वर्तेते पार्श्वयोस्तत्र शूलिनः ॥ देवस्य पुरतो वह्नी रामनाथस्य वर्तते ॥ ५२ ॥ आस्ते शतक्रतुः प्राच्यामाग्नेयां च तथाऽनलः ॥ आस्ते यमो दक्षिणस्यां रामनाथस्य सेवकः ॥ ५३ ॥ नैर्ऋते निर्ऋतिर्विप्रा वर्तते शंकरस्य तु ॥ वारुण्यां वरुणो भक्त्या सेवते राघवेश्वरम् ॥ ५४ ॥ वायव्ये तु दिशो भागे वायुरास्ते शिवस्य तु ॥ उत्तरस्यां च धनदो रामनाथस्य वर्तते ॥ ५५ ॥ ईशान्येऽस्य च दिग्भागे महेशो वर्तते द्विजाः ॥ विनायककुमारौ च महादेवसुतावुभौ ॥ ५६ ॥ यथाप्रदेशं वर्तेते रामनाथालयेऽधुना ॥ वीरभद्रादयः सर्वे महेश्वरगणेश्वराः ॥ ५७ ॥ यथाप्रदेशं वर्तंते रामनाथालये सदा ॥ मुनयः पन्नगाः सिद्धा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ ५८ ॥ संतुष्यमाणहृदया यथेष्टं शिवसन्निधौ ॥ वर्तंते रामनाथस्य सेवार्थं भक्तिपूर्वकम् ॥ ५९ ॥ रामनाथस्य पूजार्थं श्रोत्रियान्ब्राह्मणान्बहून् ॥ रामेश्वरे रघुपतिः स्थापयामास पूजकान् ॥ ६० ॥ रामप्रतिष्ठितान्विप्रान्हव्यकव्यादिनार्चयेत् ॥ तुष्टास्ते तोषिताः सर्वा पितृभिः सहदेवताः ॥ ६१ ॥ तेभ्यो बहुधनान्ग्रामान्प्रददौ जानकीपतिः ॥ रामनाथमहादेवनैवेद्यार्थमपि द्विजाः ॥ ६२ ॥ बहून्ग्रामान्बहुधनं प्रददौ लक्ष्मणाग्रजः ॥ हारकेयूरकटकनिष्काद्याभरणानि च ॥ ६३ ॥ अनेकपट्टवस्त्राणि क्षौमाणि विविधानि च ॥ रामनाथाय देवाय ददौ दशरथात्मजः ॥ ६४ ॥ गंगा च यमुना पुण्या सरयूश्च सरस्वती ॥ सेतौ रामेश्वरं देवं भजंते स्वाघशांतये ॥ ६५ ॥ एतदध्यायपठनाच्छ्रवणादपि मानवः ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सायुज्यं लभते हरेः ॥ ६६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामस्य ब्रह्महत्योत्पत्तिहेतुनिरूपणं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ रामनाथं समुद्दिश्य कथां पापविनाशिनीम् ॥ प्रवक्ष्यामि मुनिश्रेष्ठाः

१ बहुविधान्–इ०-पा० ।

शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ १ ॥ पांड्यदेशाधिपो राजा पुरासीच्छंकराभिधः ॥ ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च यायजूकश्च धार्मिकः ॥ २ ॥ वेदवेदांगत
त्त्वज्ञः परसैन्यविदारणः ॥ चतुरोऽप्याश्रमान्वर्णान्धर्मतः परिपालयन् ॥ ३ ॥ वैदिकाचारनिरतः पुराणस्मृतिपारगः ॥ शिवविष्ण्वर्चको नित्यम
न्यदैवतपूजकः ॥ ४ ॥ महादानप्रदो नित्यं ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ मृगयार्थं ययौ धीमान्स कदाचित्तपोवनम् ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रेभमहिषक्रूरस
त्वभयंकरम् ॥ झिल्लिकाभीषणरवं सरीसृपसमाकुलम् ॥ ६ ॥ भीमश्वापदसंपूर्णं दावानलभयंकरम् ॥ महारण्यं प्रविश्याथ शंकरो राजशेखरः ॥
॥ ७ ॥ अनेकसैनिकोपेत आखेटिकुलसंकुलः ॥ पादुकागूढचरणो रक्तोष्णीषो हरिच्छदः ॥ ८ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणो धृतकोदण्डसायकः ॥
कक्ष्याबद्धमहाखड्गः श्वेताश्ववरमास्थितः ॥ ९ ॥ सुवेषधारी सन्नद्धः पत्तिसंघसमावृतः ॥ कांतारेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १० ॥ समुत्तीर्ण
महास्रोता युवा सिंहपराक्रमः ॥ विचचार बलैः साकं दरीषु मृगयन्मृगान् ॥ ११ ॥ बध्यतां वध्यतामेष याति वेगान्मृगो वने ॥ एवं वदत्सु
सैन्येषु स्वयमुत्प्लुत्य शंकरः ॥ १२ ॥ मृगं हंति महाराजो विगाह्य विपिनस्थलीम् ॥ सिंहान्वराहान्महिषान्कुञ्जराञ्छरभांस्तथा ॥ १३ ॥ विनि
घ्नन्स मृगानन्यान्वन्याञ्छंकरभूपतिः ॥ कुत्रचिद्विपिनोद्देशे दरीमध्यनिवासिनम् ॥ १४ ॥ व्याघ्रचर्मधरं शांतं मुनिं नियतमानसम् ॥
व्याघ्रबुद्ध्या जघानाशु शरेणानतपर्वणा ॥ १५ ॥ अतिवेगेन विप्रेंद्रास्तत्पत्नीं च ससायकः ॥ निजघान पतिप्राणां निविष्टां पत्युरंतिके ॥ १६ ॥
विलोक्य मातापितरौ तत्पुत्रो निहतौ वने ॥ रुरोद भृशदुःखार्तो विललाप च कातरः ॥ १७ ॥ भोस्तात मातर्मां हित्वा युवां यातौ क्व वाधुना ॥
अहं कुत्र गमिष्यामि को वा मे शरणं भवेत् ॥ १८ ॥ को मामध्यापयेद्वेदाञ्छास्त्रं वा पाठयेत्पितः ॥ अंब मे भोजनं का वा दास्यते सोपदेश
कम् ॥ १९ ॥ आचाराञ्छिक्षयेत्को वा तात त्वयि मृतेऽधुना ॥ अंब बालं प्रकुपितं का वा मामुपलालयेत् ॥ २० ॥ युवां निरागसावद्य केन
पापेन सायकैः ॥ निहतौ वै तपोनिष्ठौ मत्प्राणौ मद्गुरू वने ॥ २१ ॥ एवं तयोः सुतो विप्रा मुक्तकण्ठं रुरोद वै ॥ अथ प्रलपितं श्रुत्वा शंकरो
विपिने चरन् ॥ २२ ॥ तच्छब्दाभिमुखः सद्यः प्रययौ स दरीमुखम् ॥ तत्रत्या मुनयोऽप्याशु समागच्छंस्तमाश्रमम् ॥ २३ ॥ ते दृष्ट्वा मुनयः
सर्वे शरेण निहतं मुनिम् ॥ तत्पत्नीं च हतां विप्रा राजानं च धनुर्धरम् ॥ २४ ॥ विलपंतं सुतं चापि विलोक्य भृशविह्वलाः ॥ पुत्रमाश्वासयामा
सुर्मा रोदीरिति कातरम् ॥ २५ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ आढ्ये वापि दरिद्रे वा मूर्खे वा पंडितेऽपि वा ॥ पीने वाथ कृशे वापि समवर्ती परेत
राट् ॥ २६ ॥ वने वा नगरे ग्रामे पर्वते वा स्थलांतरे ॥ मृत्योर्वशे प्रयातव्यं सर्वैरपि हि जंतुभिः ॥ २७ ॥ वत्स नित्यं च गर्भस्थैर्जातै

रपि च जंतुभिः ॥ युवभिः स्थविरैः सर्वैर्यातव्यं यमपत्तनम् ॥ २८ ॥ वर्णिभिश्च गृहस्थैश्च वानप्रस्थैश्च भिक्षुभिः ॥ काले प्राप्ते त्वयं देहस्त्यक्तव्यो द्विजपुत्रक ॥ २९ ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरपि च संकरैः ॥ यातव्यं प्रेतनिलये द्विजपुत्र महामते ॥ ३० ॥ देवाश्च मुनयो यक्षा गंधर्वोरगराक्षसाः ॥ अन्ये च जंतवः सर्वे ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ ३१ ॥ सर्वे यास्यंति विलयं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ अद्वयं सच्चिदानंदं यद्ब्रह्मो पनिषद्गतम् ॥ ३२ ॥ न तस्य विलयो जन्म वर्धनं चापि सत्तम ॥ मलभांडे नवद्वारे पूयासृक्छोणितालये ॥ ३३ ॥ देहेऽस्मि न्बुद्बुदाकारे कृमियूथसमाकुले ॥ कामक्रोधभयद्रोहमोहमात्सर्यकारिणि ॥ ३४ ॥ परदारपरक्षेत्रपरद्रव्यैकलोलुपे ॥ हिंसासूयाशुचिव्याप्ते विष्टामूत्रैकभाजने ॥ ३५ ॥ यः कुर्याच्छोभनधियं स मूढः स च दुर्मतिः ॥ बहुच्छिद्रघटाकारे देहेऽस्मिन्नशुचौ सदा ॥ ३६ ॥ वायोरवस्थितिः किं स्यात्प्राणाख्यस्य चिरं द्विज ॥ अतो मा कुरु शोकं त्वं जननीं पितरं प्रति ॥ ३७ ॥ तौ स्वकर्मवशाद्यातौ गृहं त्यक्त्वा त्विदं क्वचित् ॥ तव कर्मव शात्त्वं च तिष्ठस्यस्मिन्महीतले ॥ ३८ ॥ यदा कर्मक्षयस्ते स्यात्तदा त्वं च मरिष्यसि ॥ मरिष्यमाणप्रेतो हि मृतप्रेतस्य शोचति ॥ ३९ ॥ यस्मि न्काले समुत्पन्नौ तव माता पिता तथा ॥ न तस्मिंस्त्वं समुत्पन्नस्ततो भिन्ना गतिर्हि वः ॥ ४० ॥ यदि तुल्या गतिस्ते स्यात्ताभ्यां सह महामते ॥ तर्हि त्वयापि यातव्यं मृतौ यत्र हि तौ गतौ ॥४१॥ मृतानां बांधवा ये तु मुंचंत्यश्रूणि भूतले ॥ विबंत्यश्रूणि तान्यद्धा मृताः प्रेताः परत्र वै ॥ ४२ ॥ अतः शोकं परित्यज्य धृतिं कृत्वा समाहितः ॥ अनयोः प्रेतकार्याणि कुरु त्वं वैदिकानि तु ॥ ४३ ॥ शरघातान्मृतावेतौ यस्मात्ते जननी पिता ॥ अतस्तद्दोषशांत्यर्थमस्थीन्यादाय वै तयोः ॥ ४४ ॥ रामनाथशिवक्षेत्रे रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ स्थापयस्व तथा श्राद्धं सपिंडीकरणादिकम् ॥ ४५ ॥ तत्रैव कुरु शुद्ध्यर्थं तयोर्ब्राह्मणपुत्रक ॥ तेन दुर्मृत्युदोषस्य शांतिर्भवति नान्यथा ॥ ४६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः स मुनिभिः शाकल्यस्य सुतो द्विजाः ॥ जांगलाख्यस्तयोः सर्वं पितृमेधं चकार वै ॥ ४७ ॥ अन्येद्युरस्थीन्यादाय हालास्यं प्रययौ च सः ॥ तस्माद्रामेश्वरं सद्यो गत्वाऽयं जांगलो द्विजः ॥ ४८ ॥ मुनिप्रोक्तप्रकारेण तस्मिन्रामेश्वरस्थले ॥ निधाय पित्रोरस्थीनि श्राद्धादीन्यकरोत्तथा ॥ ४९ ॥ प्रथमाब्दि कपर्यंतं कार्यं तत्राकरोच्च सः ॥ स्थित्वाब्दं स मुनेः पुत्र एको जांगलसंज्ञकः ॥ ५० ॥ आब्दिकांते दिने विप्रो रात्रौ स्वप्ने विलोक्य तु ॥ स्वमा तरं च पितरं शंखचक्रगदाधरौ ॥ ५१ ॥ गरुडोपरि संविष्टौ पद्ममालाविभूषितौ ॥ शोभितौ तुलसीदाम्ना स्फुरन्मकरकुंडलौ ॥ ५२ ॥ कोस्तुभालं

१ दाहकर्म–इ० पा० ।

कृतोरस्कौ पीतांबरविराजितौ ॥ एवं दृष्ट्वा मुनिसुतो जांगलः सुप्रसन्नधीः ॥ ५३ ॥ स्वाश्रमं पुनरागत्य सुखेन न्यवसद्द्विजाः ॥ स्वप्नदृष्टं च वृत्तांतं
मातापित्रोः स जांगलः ॥ ५४ ॥ तेभ्यो न्यवेदयत्सर्वं ब्राह्मणेभ्योऽतिहर्षितः ॥ श्रुत्वा ते मुनयो वृत्तमासन्संप्रीतमानसाः ॥ ५५ ॥ अथ राजान
मालोक्य सर्वे तेऽपि महर्षयः ॥ अवदन्कुपिता विप्राः शपंतः शंकरं नृपम् ॥ ५६ ॥ पांड्यभूप महामूर्ख क्रौर्याद्ब्राह्मणघातक ॥ स्त्रीहत्या ब्रह्महत्या
च कृता यस्मात्त्वयाधुना ॥ ५७ ॥ अतः शरीरसंत्यागं कुरु त्वं हव्यवाहने ॥ नोचेत्तव न शुद्धिः स्यात्प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ ५८ ॥ त्वत्संभाषण
मात्रेण ब्रह्महत्यायुतं भवेत् ॥ अस्मत्सकाशाद्गच्छ त्वं पांड्यानां कुलपांसन ॥ ५९ ॥ इत्युक्तो मुनिभिः पांड्यः शंकरो द्विजपुंगवाः ॥ तथास्तु
देहसंत्यागं करिष्ये हव्यवाहने ॥ ६० ॥ ब्रह्महत्याविशुद्ध्यर्थं भवतां सन्निधावहम् ॥ अनुग्रहं मे कुर्वंतु भवंतो मुनिसत्तमाः ॥ ६१ ॥ तथा शरीर
संत्यागात्पातकं मे लयं व्रजेत् ॥ एवमुक्त्वा मुनीन्सर्वाञ्छंकरः पांड्यभूपतिः ॥ ६२ ॥ स्वान्मंत्रिणः समाहूय बभाषे वचनं त्विदम् ॥ भो मंत्रिणो
ब्रह्महत्या मयाऽकार्यविचारतः ॥ ६३ ॥ स्त्रीहत्या च तथा क्रूरा महानरकदायिनी ॥ एतत्पातकशुद्ध्यर्थं मुनीनां वचनादहम् ॥ ६४ ॥ प्रदीप्ते
ऽग्नौ महाज्वाले परित्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ काष्ठान्यानयत क्षिप्रं तैरग्निश्च समिध्यताम् ॥ ६५ ॥ मम पुत्रं च सुरुचिं राज्ये स्थापयताचिरात् ॥ मा
शोकं कुरुतामात्या दैवतं दुरतिक्रमम् ॥ ६६ ॥ इतीरिता नृपतिना मंत्रिणो रुरुदुस्तदा ॥ पांड्यनाथ महाराज रिपूणामपि वत्सल ॥ ६७ ॥
वयं हि भवता नित्यं पुत्रवत्परिपालिताः ॥ त्वां विना न प्रवेक्ष्याम पुरीं देवपुरोपमाम् ॥ ६८ ॥ हव्यवाहं प्रवेक्ष्यामो महा
काष्ठसमेधितम् ॥ तेषां प्रलपितं श्रुत्वा पांड्यः शंकरभूपतिः ॥ प्रोवाच मंत्रिणः सर्वान्वचनं सांत्वपूर्वकम् ॥ ६९ ॥ ॥ शंकर उवाच ॥
किं करिष्यथ भोऽमात्या महापातकिना मया ॥ ७० ॥ सिंहासनं समारुह्य न कर्तुं युज्यते बत ॥ चतुरर्णवपर्यंतधरापालनमंजसा ॥ ७१ ॥
मत्पुत्रं सुरुचिं शीघ्रमतः स्थापयतासने ॥ काष्ठान्यानयत क्षिप्रं प्रवेष्टुं हव्यवाहनम् ॥ ७२ ॥ मम मंत्रिवरा यूयं विलंबं त्यजताधुना ॥ इत्युक्ता
मंत्रिणः काष्ठं समानिन्युः क्षणेन ते ॥ ७३ ॥ अग्निं प्रज्वलितं काष्ठैर्दृष्ट्वा शंकरभूपतिः ॥ स्नात्वाचम्य विशुद्धात्मा मुनीनां संनिधौ तदा ॥ ७४ ॥
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य तान्मुनीनपि सत्वरम् ॥ अग्निं मुनीन्नमस्कृत्य ध्यात्वा देवमुमापतिम् ॥ ७५ ॥ अग्नौ पतितुमारेभे धैर्यमालंब्य भूपतिः ॥
तस्मिन्नवसरे विप्रा मुनीनामपि शृण्वताम् ॥ ७६ ॥ अशरीरा समुदभूद्वाणी भैरवनादिनी ॥ भोः शंकर महीपाल मानलं प्रविशाधुना ॥ ७७ ॥

१ प्रायश्चित्तायुतैः—इ० पा० । २ प्रोवाच मंत्रिणः सर्वान्वचनं हितकारकम्—इ० पा० । ३ अशरीराभवद्वाणी तदा—इ० पा० ।

ब्रह्महत्यानिमित्तं ते भयं मा भून्महामते ॥ तवोपदेशं वक्ष्यामि रहस्यं वेदसंमितम् ॥ ७८ ॥ शृणुष्वावहितो राजन्मदुक्तं क्रियतां त्वया ॥ दक्षिणां
बुनिधेस्तीरे गंधमादनपर्वते ॥ ७९ ॥ रामसेतौ महापुण्ये महापातकनाशने ॥ रामप्रतिष्ठितं लिंगं रामनाथं महेश्वरम् ॥ ८० ॥ सेवस्व वर्षमेकं
त्वं त्रिकालं भक्तिपूर्वकम् ॥ प्रदक्षिणप्रक्रमणं नमस्कारं च वै कुरु ॥ ८१ ॥ महाभिषेकः क्रियतां रामनाथस्य वै त्वया ॥ नैवेद्यं विविधं राज
न्क्रियतां च दिनेदिने ॥ ८२ ॥ चन्दनागरुकर्पूरै रामलिंगं प्रपूजय ॥ भारद्वयेन गव्येन ह्याज्येन त्वभिषेचय ॥ ८३ ॥ प्रत्यहं च गवां क्षीरैर्द्वि
भारपरिसंमितैः ॥ मधुद्रोणेन तल्लिंगं प्रत्यहं स्नापय प्रभोः ॥ ८४ ॥ प्रत्यहं पायसान्नेन नैवेद्यं कुरु भूपते ॥ प्रत्यहं तिलतैलेन दीपाराधनमाचर
॥ ८५ ॥ एतेन तव राजेंद्र रामनाथस्य शूलिनः ॥ स्त्रीहत्या ब्रह्महत्या च तत्क्षणादेव नश्यतः ॥ ८६ ॥ दर्शनाद्रामनाथस्य भ्रूणहत्याशतानि
च ॥ अयुतं ब्रह्महत्यानां सुरापानायुतं तथा ॥ ८७ ॥ स्वर्णस्तेयायुतं राजन्गुरुस्त्रीगमनायुतम् ॥ एतत्संसर्गदोषाश्च विनश्यंति क्षणाद्विभो॥८८॥
महापतकतुल्यानि यानि पापानि संति वै ॥ तानि सर्वाणि नश्यंति रामनाथस्य सेवया ॥ ८९ ॥ महती रामनाथस्य सेवा लभ्येत चेन्नृणाम् ॥
किं गंगया च गयया प्रयागेणाध्वरेण वा ॥ ९० ॥ तद्गच्छ रामसेतुं त्वं रामनाथं भजानिशम् ॥ विलंबं मा कुरु विभो गमने च त्वरां कुरु ॥९१॥
इत्युक्त्वा विरराामाथ सापि वागशरीरिणी ॥ तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे त्वरयंति स्म भूपतिम् ॥ ९२ ॥ गच्छ शीघ्रं महाराज रामसेतुं विमुक्तिदम् ॥
रामनाथस्य माहात्म्यमज्ञात्वास्माभिरीरितम् ॥ ९३ ॥ देहत्यागं कुरुष्वेति वह्नौ प्रज्वलितेऽधुना ॥ अनुज्ञातो मुनिवरैरिति राजा स शंकरः ॥
॥ ९४ ॥ चतुरंगबलं पुर्यां प्रापयित्वा त्वरान्वितः ॥ नमस्कृत्य मुनीन्सर्वान्प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ९५ ॥ वृतः कतिपयैः सैन्यैः समादाय धनं
बहु ॥ रामनाथस्य सेवार्थमयासीद्गंधमादनम् ॥ ९६ ॥ उवास वर्षमेकं च रामसेतौ विशुद्धिदे ॥ एकभुक्तो जितक्रोधो विजितेंद्रियसंचयः ॥
॥ ९७ ॥ त्रिसंध्यं रामनाथं च सेवमानः सभक्तिकम् ॥ प्रददौ रामनाथाय दशभारं धनं मुदा ॥ ९८ ॥ प्रत्यहं रामनाथस्य महापूजामकार
यत् ॥ अकरोच्च धनुष्कोटौ प्रत्यहं भक्तिपूर्वकम् ॥ ९९ ॥ स्नानं प्रतिदिनं चान्नं ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुदा ॥ अशरीरावचःप्रोक्तम
खिलं पूजनं तथा ॥ १०० ॥ एवं कृतवतस्तस्य वर्षमेकं गतं द्विजाः ॥ वर्षांते स शुचिर्भूत्वा शंकरस्तुष्टमानसः ॥ तुष्टावपरमे
शानं रामनाथं घृणानिधिम् ॥ १ ॥ ॥ शंकर उवाच ॥ ॥ नमामि रुद्रमीशानं रामनाथमुमापतिम् ॥ २ ॥ पाहि मां कृपया

१ दाक्षिंकाऽगेति तल्लिंगम्–इ०पा०।

देव ब्रह्महत्यां दहाशु मे ॥ त्रिपुरघ्न महादेव कालकूटविषादन ॥ ३ ॥ रक्ष मां त्वं दयासिंधो स्त्रीहत्यां मे विमोचय ॥ गंगाधर
विरूपाक्ष रामनाथ त्रिलोचन ॥ ४ ॥ मां पालय कृपादृष्ट्या छिन्धि मत्पातकं विभो ॥ कामारे कामसंदायिन्भक्तानां रार्वेश्वर ॥
॥ ५ ॥ कटाक्षं पातय मयि शुद्धं मां कुरु धूर्जटे ॥ मार्कंडेयभयत्राण मृत्युंजय शिवाव्यय ॥ ६ ॥ नमस्ते गिरिजार्धाय निष्पापं कुरु मां सदा ॥
रुद्राक्षमालाभरण चन्द्रशेखर शंकर ॥ ७ ॥ वेदोक्तसम्यगाचारयोग्यं मां कुरु ते नमः ॥ सूर्यदंतभिदे तुभ्यं भारतीनासिकाच्छिदे ॥ ८ ॥ रामेश्व
राय देवाय नमो मे शुद्धिदो भव ॥ आनंदं सच्चिदानंदं रामनाथं वृषध्वजम् ॥ ९ ॥ भूयोभूयो नमस्यामि पातकं मे विनश्यतु ॥ भक्त्यैवं स्तुव
तस्तस्य रामनाथं महेश्वरम् ॥ ११० ॥ निर्जगाम मुखाद्राज्ञो ब्रह्महत्यातिभीषणा ॥ नीलवस्त्रधरा क्रूरा महारक्तशिरोरुहा ॥ ११ ॥ तां ब्रह्म
हत्यां बीभत्सां नृपवक्त्राद्विनिर्गताम् ॥ निजघान त्रिशूलेन भैरवो रुद्रशासनात् ॥ १२ ॥ हतायां ब्रह्महत्यायां भैरवेण शिवाज्ञया ॥ रामनाथो
नृपं प्राह स्तुत्या तस्य प्रसन्नधीः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीरामनाथ उवाच ॥ ॥ पांड्यभूप महाराज स्तोत्रेणानेन तेऽनघ ॥ प्रसन्नोऽहं वरं दास्ये
तुभ्यं वरय चेप्सितम् ॥ १४ ॥ स्त्रीहत्याब्रह्महत्याभ्यां यस्ते दोषः स निर्गतः ॥ शुद्धो विधूतपापोऽसि राज्यं पालय पूर्ववत् ॥ १५ ॥ ये मामत्र
निषेवंते भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ नाशयामि नृणां तेषां ब्रह्महत्यायुतान्यपि ॥ १६ ॥ सुरापानायुतं भूप गुरुस्त्रीगमनायुतम् ॥ स्वर्णस्तेयायुतमपि
तत्संसर्गायुतं तथा ॥ १७ ॥ अन्यान्यपि च पापानि नाशयामि न संशयः ॥ मत्सेविनो नरा राजन्न भूयः संसरंति ते ॥ १८ ॥ किं तु सायुज्य
रूपां मे मुक्तिं यास्यन्त्यसंशयम् ॥ स्तुवंत्यनेन स्तोत्रेण ये मां भक्तिपुरःसरम् ॥ १९ ॥ नाशयाम्यहमेतेषां महापातकसंचयम् ॥ प्रीतोऽहं तव
भक्त्या च स्तोत्रेण मनुजेश्वर ॥ १२० ॥ यथेष्टं प्रार्थय वरं मत्तस्त्वं वरदान्नृप ॥ एवमुक्तः शिवेनाथ शंकरो नृपपुंगवः ॥ रामनाथं बभाषे
तं शंकरं करुणानिधिम् ॥ २१ ॥ ॥ नृप उवाच ॥ ॥ तव संदर्शनेनाहं कृतार्थोऽस्मि महेश्वर ॥ २२ ॥ इतः परं प्रार्थनीयं मम नास्त्यधुना
धिकम् ॥ मृकण्डुसुतसंतापहारि पादयुगं तव ॥ २३ ॥ दृष्टं मया महादेव नातः प्रार्थ्यं विभोस्ति वै ॥ त्वत्पादपद्मयुगुले निश्चला भक्तिरस्तु मे ॥
॥ २४ ॥ न पुनर्जन्म मे भूयान्मातृणामुदरेऽशुचौ ॥ ये मत्कृतमिदं स्तोत्रं कीर्तयंति तव प्रभो ॥ ते नराः पापनिर्मुक्तास्त्वत्सेवाफलमाप्नुयुः ॥२५॥ ॥ ९१ ॥
॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ तथास्त्वित्यनुगृह्यैनं रामनाथो द्विजोत्तमाः ॥ २६ ॥ नीलकण्ठो विरूपाक्षो लिंगरूपे तिरोहितः ॥ राजापि

१ परमेश्वर–इ०पा० ।

रामनाथेन विहितानुग्रहस्ततः ॥ २७ ॥ रामनाथं नमस्कृत्य कृतार्थेनांतरात्मना ॥ स सेनासंवृतः प्रीतः प्रययावात्मनः पुरीम् ॥ २८ ॥ वृत्तांत
मेतमवदन्मुनीनां वनवासिनाम् ॥ तेभ्यर्षिचन्नृपं राज्ये मुनयः प्रीतमानसाः ॥ २९ ॥ पुत्रदारयुतो राजा प्राप्य राज्यमकण्टकम् ॥ मंत्रिभिः
सहितो विप्रा ररक्ष पृथिवीं चिरम् ॥ १३० ॥ ततोंतकाले संप्राप्ते ध्यायन्रामेश्वरं शिवम् ॥ देहांते रामनाथस्य सायुज्यं प्रययौ शुभम् ॥ ३१ ॥
एवं वः कथितं विप्रा रामनाथस्य वैभवम् ॥ चरितं पुण्यमाख्यानं शंकराख्यनृपस्य च ॥ ३२ ॥ शृण्वन्पठन्वा मनुजस्त्विममध्यायमादरात् ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो रामनाथं समश्नुते ॥ १३३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये राम
नाथप्रशंसायां शाकल्यदुर्मरणदोषशांतिपूर्वकशंकरस्त्रीहत्याब्रह्महत्यादोषशांतिवर्णनंनामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ छ ॥ ॥
॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि रामनाथस्य शूलिनः ॥ स्तोत्राध्यायं महापुण्यं शृणुत श्रद्धया द्विजाः ॥
॥ १ ॥ रामः प्रतिष्ठिते लिंगे तुष्टाव परमेश्वरम् ॥ लक्ष्मणो जानकी सीता सुग्रीवाद्याः कपीश्वराः ॥ २ ॥ ब्रह्मप्रभृतयो देवाः कुम्भजाद्या
महर्षयः ॥ अस्तुवन्भक्तिसंयुक्ताः प्रत्येकं राघवेश्वरम् ॥ ३ ॥ तद्वक्ष्याम्यानुपूर्व्येण शृणुतादरपूर्वकम् ॥ एतच्छ्रवणमात्रेण मुक्तः स्या
न्मानवो द्विजाः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ नमो महात्मने तुभ्यं महामायाय शूलिने ॥ स्वपदांबुजभक्तार्तिहारिणे सर्प
हारिणे ॥ ५ ॥ नमो देवाधि[1]देवाय रामनाथाय साक्षिणे ॥ नमो वेदांतवेद्याय योगिनां तत्त्वदायिने ॥ ६ ॥ सर्वदानंदपूर्णाय विश्वनाथाय
शंभवे ॥ नमो भक्तभयच्छेदहेतुपादाब्जरेणवे ॥ ७ ॥ नमस्तेऽखिलनाथाय नमः साक्षात्परात्मने ॥ नमस्तेऽद्भुतवीर्याय महापातकनाशिने ॥
॥ ८ ॥ कालकालाय कालाय कालातीताय[2] ते नमः ॥ नमोऽविद्यानिहंत्रे[3] ते नमः पापहराय च ॥ ९ ॥ नमः संसारतप्तानां तापनाशैकहेतवे ॥
नमो मद्ब्रह्महत्याविनाशिने च विषाशिने ॥ १० ॥ नमस्ते पार्वतीनाथ कैलासनिलयाव्यय ॥ गंगाधर विरूपाक्ष मां रक्ष सकलापदः ॥ ११ ॥
तुभ्यं पिनाकहस्ताय नमो मदनहारिणे ॥ भूयोभूयो नमस्तुभ्यं सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ १२ ॥ ॥ लक्ष्मण उवाच ॥ ॥ नमस्ते रामनाथाय
त्रिपुरघ्नाय शंभवे ॥ पार्वतीजीवितेशाय गणेशस्कन्दसूनवे ॥ १३ ॥ नमस्ते सूर्यचंद्राग्निलोचनाय कपर्दिने ॥ नमः शिवाय सोमाय मार्कंडेय
भयच्छिदे ॥ १४ ॥ नमः सर्वप्रपंचस्य सृष्टिस्थित्यंतहेतवे ॥ नम उग्राय भीमाय महादेवाय साक्षिणे ॥ १५ ॥ सर्वज्ञाय वरेण्याय वरदाय

१ देवादिदेवाय–इ० पा० । २ कलातीताय–इ० पा० । ३ विघ्ननिहन्त्रे–इ० पा० ।

वराय ते ॥ श्रीकण्ठाय नमस्तुभ्यं पंचपातकभेदिने ॥ १६ ॥ नमस्तेऽस्तु परानंदसत्यविज्ञानरूपिणे ॥ नमस्ते भवरोगघ्न स्नायूनां पतये नमः ॥ ॥ १७ ॥ पतये तस्कराणां ते वनानां पतये नमः ॥ गणानां पतये तुभ्यं विश्वरूपाय साक्षिणे ॥ १८ ॥ कर्मणा प्रेरितः शम्भो जनिष्ये यत्रयत्र तु ॥ तत्रतत्र पदद्वंद्वे भवतो भक्तिरस्तु मे ॥ १९ ॥ असन्मार्गे रतिर्मा भूद्भवतः कृपया मम ॥ वैदिकाचारमार्गे च रतिः स्याद्भवते नमः ॥ २० ॥ ॥ ॥ सीतोवाच ॥ ॥ परमकारण शंकर धूर्जटे गिरिसुतास्तनकुंकुमशोभित ॥ मम पतौ परिदेहि मतिं सदा न विषमां परपूरुषगोचराम् ॥ ॥ २१ ॥ गंगाधर विरूपाक्ष नीललोहित शंकर ॥ रामनाथ नमस्तुभ्यं रक्ष मां करुणाकर ॥ २२ ॥ नमस्ते देवदेवेश नमस्ते करुणालय ॥ नमस्ते भवभीतानां भवभीतिविमर्दन ॥ २३ ॥ नाथ त्वदीयचरणांबुजचिंतनेन निर्धूय भास्करसुताद्भयमाशु शम्भो ॥ नित्यत्वमाशु गतवान्स मृकंडुपुत्रः किं वा न सिध्यति तवाश्रयणात्परेश ॥ २४ ॥ परेश परमानंद शरणागतपालक ॥ पातिव्रत्यं मम सदा देहि तुभ्यं नमोनमः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ हनूमानुवाच ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ रामनाथ कृपानिधे ॥ त्वत्पादांभोरुहगता निश्चला भक्तिरस्तु मे ॥ २६ ॥ यं विना न जगत्सत्ता तद्भानमपि नो भवेत् ॥ नमः सद्भानरूपाय रामनाथाय शंभवे ॥ २७ ॥ ॥ अंगद उवाच ॥ ॥ यस्य भासा जगद्भानं यत्प्रकाशं विना जगत् ॥ न भासते नमस्तस्मै रामनाथाय शंभवे ॥ २८ ॥ ॥ जांबुवानुवाच ॥ ॥ सर्वानंदो यदानंदो भासते परमार्थतः ॥ नमो रामेश्वरायास्मै परमानंदरूपिणे ॥ २९ ॥ ॥ नील उवाच ॥ ॥ यद्देशकालदिग्भेदैरभिन्नं सर्वदाद्वयम् ॥ तस्मै रामेश्वरायास्मै नमोऽभिन्नस्वरूपिणे ॥ ३० ॥ ॥ नल उवाच ॥ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाना यदविद्याविजृंभिताः ॥ नमोऽविद्याविहीनाय तस्मै रामेश्वराय ते ॥ ३१ ॥ ॥ कुमुद उवाच ॥ ॥ यस्त्वरूपापरिज्ञानात्प्रधानं कारणत्वतः ॥ कल्पितं कारणायास्मै रामनाथाय शंभवे ॥ ३२ ॥ ॥ पनस उवाच ॥ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादियदविद्याविजृंभितम् ॥ जाग्रदादिविहीनाय नमोऽस्मै ज्ञानरूपिणे ॥ ३३ ॥ ॥ गज उवाच ॥ ॥ यत्स्वरूपापरिज्ञानात्कार्याणां परमाणवः ॥ कल्पिताः कारणत्वेन तार्किकापसदैर्वृथा ॥ ३४ ॥ तमहं परमानंदं रामनाथं महेश्वरम् ॥ आत्मरूपतया नित्यमुपासे सर्वसाक्षिणम् ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ गवाक्ष उवाच ॥ ॥ अज्ञानपाशबद्धानां पशूनां पाशमोचकम् ॥ रामेश्वरं शिवं शांतमुपैमि शरणं सदा ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ गवय उवाच ॥ ॥ साध्वस्तजगदाधारं चंद्रचूडमुमापतिम् ॥ रामनाथं शिवं वन्दे संसारामयभेषजम् ॥ ३७ ॥ ॥

१ पशूनां पतये नम–इ० पा० । ९ नमः–इति शेषः ।

शरभ उवाच ॥ ॥ अंतःकरणमात्मेति यदज्ञानाद्विमोहितैः ॥ भण्यते रामनाथं तमात्मानं प्रणमाम्यहम् ॥ ३८ ॥ ॥ गन्धमादन उवाच ॥ ॥ रामनाथमुमानाथं गणनाथं च त्र्यंबकम् ॥ सर्वपातकशुद्ध्यर्थमुपासे जगदीश्वरम् ॥ ३९ ॥ ॥ सुग्रीव उवाच ॥ ॥ संसारांभोधिमध्ये मां जन्ममृत्युजले भये ॥ पुत्रदारधनक्षेत्रवीचिमालासमाकुले ॥ ४० ॥ मज्जद्ब्रह्मांडखंडे च पतितं नाप्तपारकम् ॥ क्रोशंतमवशं दीनं विषयव्यालकातरम् ॥ ४१ ॥ व्याधिनक्रसमुद्विग्नं तापत्रयझषार्तिदम् ॥ मां रक्ष गिरिजानाथ रामनाथ नमोऽस्तु ते ॥ ४२ ॥ ॥ विभीषण उवाच ॥ ॥ संसारवनमध्ये मां विनष्टनिजमार्गके ॥ व्याधिचौरे क्रोधसिंहे जन्मव्याघ्रे लयोरगे ॥ ४३ ॥ बाल्ययौवनवार्धक्यमहाभीमांधकूपके ॥ क्रोधेर्ष्यालोभवह्नौ च विषयक्रूरपर्वते ॥ ४४ ॥ त्रासभूकंटकाढ्ये च सीदंतमधुनांधकम् ॥ शोभनां पदवीं शंभो नय रामेश्वराधुना ॥ ४५ ॥ ॥ सर्वे वानरा ऊचुः ॥ ॥ निंद्यानिंद्येषु सर्वत्र जनित्वा योनिषु प्रभो ॥ कुंभीपाकादिनरके पतित्वा च पुनस्तथा ॥ ४६ ॥ जनित्वा च पुनर्योनौ कर्मशेषेण कुत्सिते ॥ संसारे पतितानस्मान्रामनाथ दयानिधे ॥ ४७ ॥ अनाथान्विवशान्दीनान्क्रोशतः पाहि शंकर ॥ नमस्तेस्तु दयासिंधो रामनाथ महेश्वर ॥ ४८ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नमस्ते लोकनाथाय रामनाथाय शंभवे ॥ प्रसीद मम सर्वेश मदविद्यां विनाशय ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ इंद्र उवाच ॥ ॥ यस्य शक्तिरुमा देवी जगन्माता त्रयीमयी ॥ तमहं शंकरं वंदे रामनाथमुमापतिम् ॥ ५० ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ पुत्रौ गणेश्वरस्कंदौ वृषो यस्य च वाहनम् ॥ तं वै रामेश्वरं सेवे सर्वाज्ञाननिवृत्तये ॥ ५१ ॥ ॥ वरुण उवाच ॥ ॥ यस्य पूजाप्रभावेन जितमृत्युर्मृकंडुजः ॥ मृत्युंजयमुपासेऽहं रामनाथं हृदा तु तम् ॥ ५२ ॥ ॥ कुबेर उवाच ॥ ॥ ईश्वराय लसत्कर्णकुंडलाभरणाय ते ॥ लाक्षारुणशरीराय नमो रामेश्वराय वै ॥ ५३ ॥ ॥ आदित्य उवाच ॥ ॥ नमस्तेऽस्तु महादेव रामनाथ त्रियंबक ॥ दक्षाध्वरविनाशाय नमस्ते पाहि मां शिव ॥ ५४ ॥ ॥ सोम उवाच ॥ ॥ नमस्ते भस्मदिग्धाय शूलिने सर्पमालिने ॥ रामनाथ दयांभोधे स्मशाननिलयाय ते ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ अग्निरुवाच ॥ ॥ इन्द्राद्यखिलदिक्पालसंसेवितपदांबुज ॥ रामनाथाय शुद्धाय नमो दिग्वाससे सदा ॥ ५६ ॥ ॥ वायुरुवाच ॥ ॥ हराय हरिरूपाय व्याघ्रचर्मांबराय च ॥ रामनाथ नमस्तुभ्यं ममाभीष्टप्रदो भव ॥ ५७ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ अहंतासाक्षिणे नित्यं प्रत्यगद्वयवस्तुने ॥ रामनाथ ममाज्ञानमाशु नाशय ते नमः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ शुक्र उवाच ॥ ॥ वंचकानामलभ्याय महामंत्रा

र्थरूपिणे ॥ नमो द्वैतविहीनाय रामनाथाय शंभवे ॥ ५९ ॥ ॥ अश्विनावूचतुः ॥ ॥ आत्मरूपतया नित्यं योगिनां भासते हृदि ॥ अनन्य
भानवेद्याय नमस्ते राघवेश्वर ॥ ६० ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ आदिदेव महादेव विश्वेश्वर शिवाव्यय ॥ रामनाथांबिकानाथ प्रसीद वृष
भध्वज ॥ ६१ ॥ अपराधसहस्रं मे क्षमस्व विधुशेखर ॥ ममाहमिति पुत्रादावहंतां मम मोचय ॥ ६२ ॥ ॥ सुतीक्ष्ण उवाच ॥ ॥ क्षेत्राणि
रत्नानि धनानि दारा मित्राणि वस्त्राणि गवाश्वपुत्राः ॥ नैवोपकाराय हि रामनाथ मह्यं प्रयच्छ त्वमतो विरक्तिम् ॥ ६३ ॥ ॥ विश्वामित्र
उवाच ॥ ॥ श्रुतानि शास्त्राण्यपि निष्फलानि त्रय्यप्यधीता विफलैव नूनम् ॥ त्वयीश्वरे चेन्न भवेद्धि भक्तिः श्रीरामनाथे शिव मानुषस्य ॥६४॥
॥ ॥ गालव उवाच ॥ ॥ दानानि यज्ञा नियमास्तपांसि गंगादितीर्थेषु निमज्जनानि ॥ रामेश्वरं त्वां न नमंति ये तु व्यर्थानि तेषामिति निश्च
योऽत्र ॥ ६५ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ कृत्वापि पापान्यखिलानि लोकस्त्वामेत्य रामेश्वर भक्तियुक्तः ॥ नमेत चेत्तानि लयं व्रजेयुर्यथांध
कारो रवितेजसाऽद्धा ॥ ६६ ॥ ॥ अत्रिरुवाच ॥ ॥ दृष्ट्वा तु रामेश्वरमेकदापि स्पृष्ट्वा नमस्कृत्य भवंतमीशम् ॥ पुनर्न गर्भं स नरः प्रयाया
त्किं त्वद्वयं ते लभते स्वरूपम् ॥ ६७ ॥ अंगिरा उवाच ॥ यो रामनाथं मनुजो भवंतमुपेत्य बंधून्प्रणमन्स्मरेत ॥ संतारयेत्तानपि सर्वपापात्किम
द्भुतं तस्य कृतार्थतायाम् ॥ ६८ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ श्रीरामनाथेश्वर गूढमेतद्रहस्यभूतं परमं विशोकम् ॥ त्वत्पादमूलं भजतां नृणां
ये सेवां प्रकुर्वंति हि तेऽपि धन्याः ॥ ६९ ॥ ॥ शतानंद उवाच ॥ ॥ वेदांतविज्ञानरहस्यविद्भिर्विज्ञेयमेतद्धि मुमुक्षुभिस्तु ॥ शास्त्राणि सर्वाणि
विहाय देव त्वत्सेवनं यद्रघुवीरनाथ ॥ ७० ॥ ॥ भृगुरुवाच ॥ ॥ रामनाथ तव पादपंकजद्वंद्वचिंतनविधूतकल्मषः ॥ निर्भयं व्रजति सत्सुखा
द्वयं सुप्रभं त्वथ अमोघचिद्धनम् ॥ ७१ ॥ ॥ कुत्स उवाच ॥ ॥ रामनाथ तव पादसेवनं भोगमोक्षवरदं नृणां सदा ॥ रौरवादिनर
कप्रणाशनं कः पुमान्न भजते रसग्रहः ॥ ७२ ॥ ॥ काश्यप उवाच ॥ ॥ रामनाथ तव पादसेविनां किं व्रतैरुत तपोभिरध्वरैः ॥ वेदशास्त्र
जपचिन्तया च किं स्वर्गसिन्धुपयसापि किं फलम् ॥ ७३ ॥ श्रीरामनाथ त्वमागत्य शीघ्रं ममोत्क्रांतिकाले भवान्या च साकम् ॥ मां
प्रापय स्वात्मपादारविन्दं विशोकं विमोहं सुखं चित्स्वरूपम् ॥ ७४ ॥ ॥ गन्धर्वा ऊचुः ॥ ॥ रामनाथ त्वमस्माकं भजतां भवसागरे ॥
अपारे दुःखकल्लोले न त्वत्तोन्या गतिर्हि नः ॥ ७५ ॥ ॥ किन्नरा ऊचुः ॥ ॥ रामनाथ भवारण्ये व्याधिव्याघ्रभयानके ॥ त्वामंतरेण

१ तथैव–इ० पा० ।

नास्माकं पदवीदर्शको भवेत् ॥ ७६ ॥ ॥ यक्षा ऊचुः ॥ ॥ रामनाथेंद्रियारातिबाधा नो दुःसहा सदा ॥ तान्विजेतुं सहायस्त्वमस्माकं भव धूर्जटे ॥ ७७ ॥ ॥ नागा ऊचुः ॥ ॥ अचिन्त्यमहिमानं त्वा रामनाथ वयं कथम् ॥ स्तोतुमल्पधियः शक्ता भविष्यामोंऽबिकापते ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ किंपुरुषा ऊचुः ॥ ॥ नानायोनौ च जननं मरणं चाप्यनेकशः ॥ विनाशय तथाऽज्ञानं रामनाथ नमोऽस्तु ते ॥ ७९ ॥ ॥ विद्याधरा ऊचुः ॥ ॥ अम्बिकापतये तुभ्यमसंगाय महात्मने ॥ नमस्ते रामनाथाय प्रसीद वृषभध्वज ॥ ८० ॥ ॥ वसव ऊचुः ॥ ॥ रामनाथगणेशाय गणवृंदार्चितांघ्रये ॥ गंगाधराय गुह्याय नमस्ते पाहि नः सदा ॥ ८१ ॥ ॥ विश्वेदेवा ऊचुः ॥ ॥ ज्ञप्तिमात्रैकनिष्ठानां मुक्तिदाय सुयोगिनाम् ॥ रामनाथाय सांबाय नमोऽस्मान्रक्ष शंकर ॥ ८२ ॥ ॥ मरुत ऊचुः ॥ ॥ परतत्त्वाय तत्त्वानां तत्त्वभूताय वस्तुतः ॥ नमस्ते रामनाथाय स्वयंभानाय शंभवे ॥ ८३ ॥ ॥ साध्या ऊचुः ॥ ॥ स्वातिरिक्तविहीनाय जगत्सत्ताप्रदायिने ॥ रामेश्वराय देवाय नमोऽविद्याविभेदिने ॥ ८४ ॥ ॥ सर्वे देवा[1] ऊचुः ॥ ॥ सच्चिदानंदसंपूर्णं द्वैतवस्तुविवर्जितम् ॥ ब्रह्मात्मानं स्वयंभानमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ ८५ ॥ अविक्रियमसंगं च परिशुद्धं सनातनम् ॥ आकाशादिप्रपंचानां साक्षिभूतं परामृतम् ॥ ८६ ॥ प्रमातीतं प्रमाणानामपि बोधप्रदायिनम् ॥ आविर्भावतिरोभावसंकोचरहितं सदा ॥ ८७ ॥ स्वस्मिन्नध्यस्तरूपस्य प्रपंचस्यास्य साक्षिणम् ॥ निर्लेपं परमानंदं निरस्तसकलक्रियम् ॥ ८८ ॥ भूमानंदं महात्मानं चिद्रूपं भोगवर्जितम् ॥ रामनाथं वयं सर्वे स्वपातकविशुद्धये ॥ ८९ ॥ चिन्तयामः सदा चित्ते स्वात्मानंदबुभुत्सवः ॥ राक्षास्मान्करुणासिन्धो रामनाथ नमोऽस्तु ते ॥९०॥ रामनाथाय रुद्राय नमः संसारहारिणे ॥ ब्रह्मविष्ण्वादिरूपेण विभिन्नाय स्वमायया ॥ ९१ ॥ विभीषणसचिवा[2] ऊचुः ॥ वरदाय वरेण्याय त्रिनेत्राय त्रिशूलिने ॥ योगिध्येयाय नित्याय रामनाथाय ते नमः ॥ ९२ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति रामादिभिः सर्वैः स्तुतो रामेश्वरः शिवः ॥ प्राह सर्वान्समाहूय रामादीन्द्विजसत्तमाः ॥ ९३ ॥ रामराम महाभाग जानकीरमण प्रभो ॥ सौमित्रे जानकि शुभे हे सुग्रीव मुखास्तथा ॥ ९४ ॥ अन्ये ब्रह्ममुखा यूयं शृणुध्वं सुसमास्थिताः ॥ स्तोत्राध्यायमिमं पुण्यं युष्माभिः कृतमादरात् ॥ ९५ ॥ ये पठंति च शृण्वंति श्रावयंति च मानवाः ॥ ॥ मदर्चनफलं तेषां भविष्यति न संशयः ॥ ९६ ॥ रामचंद्रधनुष्कोटिस्नानपुण्यं च वै भवेत् ॥ वर्षमेकं रामसेतौ वासपुण्यं भविष्यति ॥ ९७ ॥ गन्धमादनमध्यस्थसर्वतीर्थाभिमज्जनात् ॥ यत्पुण्यं तद्भवेत्तेन नात्र संशयकारणम् ॥ ९८ ॥

१ वानराः--इ० पा० । २ विभीषणामात्याः--इ० पा० ।

उक्त्वैवं रामनाथोऽपि स्वात्मलिंगे तिरोदधे ॥ स्तोत्राध्यायमिमं पुण्यं नित्यं संकीर्तयन्नरः ॥ ९९ ॥ जरामरणनिर्मुक्तो जन्मदुःखविवर्जितः ॥
रामनाथस्य सायुज्यमुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयः ॥ १०० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये
रामादिभी रामनाथस्तोत्रकथनंनामैकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि सेतुमाधववैभवम् ॥
शृणुध्वं मुनयो भक्त्या पुण्यं पापहरं परम् ॥ १ ॥ पुरा पुण्यनिधिर्नाम राजा सोमकुलोद्भवः ॥ मधुरां पालयामास हालास्येश्वरभूषिताम् ॥ २ ॥
कदाचित्स महीपालश्चतुरंगबलान्वितः ॥ सांऽतःपुरपरीवारो मधुरायां निजं सुतम् ॥ ३ ॥ स्थापयित्वा रामसेतुं प्रययौ स्नानकौतुकी ॥
तत्र गत्वा धनुष्कोटौ स्नात्वा संकल्पपूर्वकम् ॥ ४ ॥ अन्येष्वपि च तीर्थेषु तत्रत्येषु नृपोत्तमः ॥ सस्नौ रामेश्वरं देवं सिषेवे च सभक्तिकम् ॥
॥ ५ ॥ एवं स बहुकालं वै तत्रैव न्यवसत्सुखम् ॥ रामसेतौ वसन्पुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ ६ ॥ विष्णुप्रीतिकरं यज्ञं कदाचिदकरोन्नृपः ॥ यज्ञाव
साने राजासौ मुदावभृथकौतुकी ॥ ७ ॥ सस्नौ रामधनुष्कोटौ सदारः सपरिच्छदः ॥ सेवित्वा रामनाथं च स वेश्म प्रययौ द्विजाः ॥ ८ ॥
एवं निवसमानेऽस्मिन्राज्ञि पुण्यनिधौ तदा ॥ कदाचिद्धरिणा लक्ष्मीर्विनोदकलहाकुला ॥ ९ ॥ हरिणा समयं कृत्वा नृपभक्तिं परीक्षितुम् ॥
विष्णुना प्रेषिता लक्ष्मीर्वैकुंठात्कमलालया ॥ १० ॥ अष्टवर्षवयोरूपा प्रययौ गंधमादने ॥ तत्रागत्य धनुष्कोटौ तस्थौ सा कमलालया ॥ ११ ॥
तस्मिन्नवसरे राजा ययौ पुण्यनिधिर्द्विजाः ॥ स्नातुं रामधनुष्कोटौ सदारः सहसैनिकः ॥ १२ ॥ तत्र गत्वा स राजाऽयं स्नात्वा नियमपूर्वकम् ॥
तुलापुरुषमुख्यानि कृत्वा दानानि कृत्स्नशः ॥ १३ ॥ प्रयातुकामो भवनं कन्यां कांचिद्ददर्श सः ॥ अतीव रूपसंपन्नामष्टवर्षां शुचिस्मिताम् ॥
॥ १४ ॥ दृष्ट्वा नृपस्तां पप्रच्छ कन्यां चारुविलोचनाम् ॥ चारुस्मितां चारुदतीं बिंबोष्ठीं तनुमध्यमाम् ॥ १५ ॥ ॥ पुण्यनिधिरुवाच ॥ ॥
का त्वं कन्ये सुता कस्य कुतो वा त्वमिहागता ॥ अत्रागमेन किं कार्यं तव वत्से शुचिस्मिते ॥ १६ ॥ एवं नृपस्तां पप्रच्छ कन्यामुत्पललोच
नाम् ॥ एवं पृष्टा तदा कन्या नृपं तमवदद्द्विजाः ॥ १७ ॥ न मे माता पिता नास्ति न च मे बांधवास्तथा ॥ अनाथाहं महाराज भविष्यामि च
ते सुता ॥ १८ ॥ त्वद्गृहेऽहं निवत्स्यामि तात त्वां पश्यती सदा ॥ हठात्कृष्यति यो वा मां ग्रहीष्यति करेण तम् ॥ १९ ॥ यदि शासिष्यसे भूप
तदाहं तव मंदिरे ॥ वत्स्यामि ते सुता भूत्वा पितर्गुणनिधे चिरम् ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तदा प्राह कन्यां गुणनिधिर्नृपः ॥ अहं सर्वं करिष्यामि

१ अवसत्–इ० पा० ।

त्वदुक्तं कन्यके शुभे ॥ २१ ॥ ममापि दुहिता नास्ति पुत्रोऽस्त्येकः कुलोद्वहः ॥ तव यस्मिन्रुचिर्भद्रे त्वां तस्मै प्रददाम्यहम् ॥ २२ ॥ आगच्छ मद्गृहं कन्ये मम चांतःपुरे वस ॥ मद्भार्यायाः सुता भूत्वा यथाकाममनिंदिते ॥ २३ ॥ इत्युक्ता सा नृपेणाथ कन्या कमललोचना ॥ तथा स्त्विति नृपं प्रोच्य तेन साकं ययौ गृहम् ॥ २४ ॥ राजा स्वभार्याहस्ते तां प्रददौ कन्यकां शुभाम् ॥ अब्रवीच्च स्वकां भार्यां राजा विंध्यावलिं तदा ॥ २५ ॥ आवयोः कन्यका चेयं राज्ञि विंध्यावले शुभे ॥ रक्षेमां सर्वथा त्वं वै पुरुषांतरतः प्रिये ॥ २६ ॥ इतीरिता नृपेणासौ भार्या विंध्या वलिस्तदा ॥ ओमित्युक्त्वाथ तां कन्यां पुत्रीं जग्राह पाणिना ॥ २७ ॥ पोषिता पालिता राज्ञा सुतवत्कन्यका च सा ॥ न्यवात्सीत्सुसुखं राज्ञो भवने लालिता सदा ॥२८॥ अथ विष्णुर्जगन्नाथो लक्ष्मीमन्वेष्टुमादरात् ॥ आरूढविनतानन्दो वैकुंठान्निर्ययौ द्विजाः ॥२९॥ विनिर्गत्य स वैकुंठा द्विलंघितवियत्पथः ॥ बभ्राम च बहून्देशाँल्लक्ष्मीं तत्र न दृष्टवान् ॥३०॥ रामसेतुमथागच्छद्गंधमादनपर्वते ॥ अन्विष्य सर्वतो रामसेतुं बभ्राम चेंदि राम् ॥ ३१ ॥ एतस्मिन्नेव काले सा पुष्पावचयकौतुकात् ॥ सखीभिः कन्यकायासीद्भवनोद्यानपादपान् ॥ ३२ ॥ पुष्पाण्यवचिनोति स्म सखीभिः सह कानने ॥ तत्रागत्य ततो विष्णुर्विप्ररूपधरो द्विजाः ॥ ३३ ॥ गंगांभो विदधत्स्कंधे वहञ्छत्रं करेण च ॥ गंगास्नायिद्विजस्येव रचयन्वेषमा त्मनः ॥ ३४ ॥ धारयन्दक्षिणे पाणौ कुशग्रंथिपवित्रकम् ॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगस्त्रिपुण्ड्रावलिशोभितः ॥ ३५ ॥ प्रजपञ्छिवनामानि धृतरुद्राक्ष मालिकः ॥ सोत्तरीयः शुचिर्विप्रः समायातो जनार्दनः ॥ ३६ ॥ तमागतं द्विजं दृष्ट्वा स्तब्धाऽतिष्ठत कन्यका ॥ अपश्यदष्टवर्षां तां वल्लभां पुष्प हारिणीम् ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा स त्वरया विप्रः कन्यां मधुरभाषिणीम् ॥ हठात्कृत्य करेणासौ जग्राह गरुडध्वजः ॥ ३८ ॥ तदा चुक्रोश सा कन्या सखीभिः सह कानने ॥ तमाक्रोशं समाकर्ण्य राजा स तु समागतः ॥ ३९ ॥ प्रययौ भवनोद्यानं वृतः कतिपयैर्भटैः ॥ गत्वा पप्रच्छ तां कन्यां तत्सखीरपि भूपतिः ॥ ४० ॥ किमर्थमधुना क्रुष्टं सखीभिः सह कन्यके ॥ त्वया तु भवनोद्याने तत्र कारणमुच्यताम् ॥ ४१ ॥ केन त्वं परिभू तासि हठात्कृष्य सुते मम ॥ इति पृष्टा तमाचष्ट कन्या गुणनिधिं नृपम् ॥ बाष्पपूर्णानना खिन्ना रुषिता भृशकातरा ॥ ४२ ॥ ॥ कन्यो वाच ॥ ॥ अयं विप्रो हठात्कृत्य जगृहे पांड्यनाथ माम् ॥ ४३ ॥ तातात्र वृक्षमूलेऽसौ स तिष्ठत्यकुतोभयः ॥ तदाकर्ण्य वचस्तस्या राजा गुणनिधिः सुधीः ॥ ४४ ॥ जग्राह तरसा विप्रमविद्वांस्तद्बलं हठात् ॥ रामनाथालयं नीत्वा निगृह्य च हठात्तदा ॥ ४५ ॥ बद्ध्वा निगडपाशाभ्या मानयन्मंडपं च तम् ॥ आत्मपुत्रीं समाश्वास्य शुद्धांतमनयन्नृपः ॥ ४६ ॥ स्वयं च प्रययौ रम्यं भवनं नृपपुंगवः ॥ ततो रात्रौ स्वपन्राजा

स्वप्ने विप्रं ददर्श तम् ॥ ४७ ॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् ॥ कौस्तुभालंकृतोरस्कं पीतांबरधरं हरिम् ॥ ४८ ॥ कालमेघच्छविं कांतं
गरुडोपरि सस्थितम् ॥ चारुस्मितं चारुदंतं लसन्मकरकुण्डलम् ॥ ४९ ॥ विष्वक्सेनप्रभृतिभिः किंकरैरुपसेवितम् ॥ शेषपर्यंकशयनं नारदादि
मुनिस्तुतम् ॥ ५० ॥ ददर्श च स्वकां कन्यां विकासिकमलस्थिताम् ॥ धृतपंकजहस्तां तां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ५१ ॥ विष्णुवक्षस्थलावासां
समुन्नतपयोधराम् ॥ दिग्गजैरभिषिक्तांगीं श्यामां पीतांबरावृताम् ॥ ५२ ॥ स्वर्णपंकजसंक्लृप्तमालालंकृतमूर्धजाम् ॥ दिव्याभरणशोभाढ्यां चारुहा
रविभूषिताम् ॥ ५३ ॥ अनर्घरत्नसंक्लृप्तनासाभरणशोभिताम् ॥ सुवर्णनिष्काभरणां कांचीनूपुरराजिताम् ॥ ५४ ॥ महालक्ष्मीं ददर्शासौ राजा
रात्रौ स्वकां सुताम् ॥ एवं दृष्ट्वा नृपः स्वप्ने विप्रं तं स्वसुतामपि ॥ ५५ ॥ उत्थितः सहसा तल्पात्कन्यागृहमवाप च ॥ तथैव दृष्टवान्कन्यां यथा
स्वप्ने ददर्श ताम् ॥ ५६ ॥ अथोदिते सवितरि कन्यामादाय भूमिपः ॥ रामनाथालयं प्राप ब्राह्मणं न्यस्तवान्यतः ॥ ५७ ॥ स मंडपवरे विप्रं
ददर्श हरिरूपिणम् ॥ यथा ददर्श स्वप्ने तं वनमालादिचिह्नितम् ॥ विष्णुं विज्ञाय तुष्टाव नृपतिर्हरिमीश्वरम् ॥ ५८ ॥ ॥ पुण्यनिधिरुवाच ॥ ॥
नमस्ते कमलाकांत प्रसीद गरुडध्वज ॥ ५९ ॥ शार्ङ्गपाणे नमस्तुभ्यमपराधं क्षमस्व मे ॥ नमस्ते पुण्डरीकाक्ष चक्रपाणे श्रियःपते ॥ ६० ॥
कौस्तुभालंकृतांकाय नमः श्रीवत्सलक्ष्मणे ॥ नमस्ते ब्रह्मपुत्राय दैत्यसंघविदारिणे ॥ ६१ ॥ अशेषभुवनावासनाभिपंकजशालिने ॥ मधुकैटभसं
हर्त्रे रावणांतकराय ते ॥६२॥ प्रह्लादरक्षिणे तुभ्यं धरित्रीपतये नमः ॥ निर्गुणायाप्रमेयाय विष्णवे बुद्धिसाक्षिणे ॥६३॥ नमस्ते श्रीनिवासाय जग
द्धात्रे परात्मने॥ नारायणाय देवाय कृष्णाय मधुविद्विषे ॥६४॥ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजचक्षुषे ॥ नमः पंकजहस्तायाः पतये पंकजांघ्रये ॥६५॥
भूयोभूयो जगन्नाथ नमः पंकजमालिने ॥ दयामूर्त्ते नमस्तुभ्यमपराधं क्षमस्व मे ॥ ६६ ॥ मया निगडपाशाभ्यां यः कृतो मधुसूदन ॥ अनयस्त्व
त्स्वरूपमविदित्वा कृतः प्रभो ॥ ६७ ॥ अतो मदपराधोऽयं क्षंतव्यो मधुसूदन ॥ एवं स्तुत्वा महाविष्णुं राजा पुण्यनिधिर्द्विजाः ॥ ६८ ॥ लक्ष्मीं
तुष्टाव जननीं सर्वेषां प्राणिनां मुदा ॥ नमो देवि जगद्धात्रि विष्णुवक्षस्थलालये ॥ ६९ ॥ नमोब्धिसंभवे तुभ्यं महालक्ष्मि हरिप्रिये ॥ सिद्ध्यै
पुष्ट्यै स्वधायै च स्वाहायै सततं नमः ॥ ७० ॥ संध्यायै च प्रभायै च धात्र्यै भूत्यै नमोनमः ॥ श्रद्धायै चैव मेधायै सरस्वत्यै नमोनमः ॥ ७१ ॥
यज्ञविद्ये महाविद्ये गुह्यविद्योतिशोभने ॥ आत्मविद्ये च देवेशि मुक्तिदे सर्वदेहिनाम् ॥ ७२ ॥ त्रयीरूपे जगन्मातर्जगद्रक्षाविधायिनि ॥ रक्ष मां
त्वं कृपादृष्ट्या सृष्टिस्थित्यंतकारिणि ॥ ७३ ॥ भूयोभूयो नमस्तुभ्यं ब्रह्ममात्रे महेश्वरि ॥ इति स्तुत्वा महालक्ष्मीं प्रार्थयामास माधवम् ॥ ७४ ॥

यदज्ञानान्मया विष्णो त्वयि दोषः कृतोऽधुना ॥ पादे निगडबंधेन स द्रोहः क्षम्यतां त्वया ॥ ७५ ॥ लोकास्ते शिशवः सर्वे त्वं पिता जगतां हरे ॥
सुताऽपराधः पितृभिः क्षंतव्यो मधुसूदन ॥ ७६ ॥ अपराधिनां च दैत्यानां स्वरूपमपि दत्तवान् ॥ भवान्विष्णो ममापीममपराधं क्षमस्व वै ॥
॥ ७७ ॥ जिघांसयापि भगवन्नागतां पूतनां पुरा ॥ अनयस्त्वत्पदांभोजं तन्मां रक्ष कृपानिधे ॥ लक्ष्मीकांत कृपादृष्टिं मयि पातय केशव ॥ ७८ ॥
॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इति संप्रार्थितो विष्णू राज्ञा तेन द्विजोत्तमाः ॥ प्राह गंभीरया वाचा नृपं पुण्यनिधिं ततः ॥ ७९ ॥ ॥ विष्णुरु
वाच ॥ ॥ राजन्न भीस्त्वया कार्या मद्बंधननिमित्तजा ॥ ८० ॥ भक्तवश्यत्वमधुना तव प्रतिहितं मया ॥ मम प्रीतिकरं यज्ञमकरोद्यद्भवानिह ॥
॥ ८१ ॥ अतस्त्वं मम भक्तोसि राजन्पुण्यनिधेऽधुना ॥ तेनाहं तव वश्योऽस्मि भक्तिपाशेन यंत्रितः ॥ ८२ ॥ भक्तापराधं सततं क्षमाम्यहमरिं
दम ॥ त्वद्भक्तिं ज्ञातुकामेन मया संप्रेरिता त्वियम् ॥ ८३ ॥ लक्ष्मीर्मम प्रिया राजंस्त्वया संरक्षिताऽधुना ॥ तेनाहं तव तुष्टोऽस्मि मत्स्वरूपा त्वियं
सदा ॥ ८४ ॥ अस्यां यो भक्तिमांल्लोके स मद्भक्तोऽभिधीयते ॥ अस्यां यो विमुखो राजन्स मद्द्वेषी स्मृतः सदा ॥ ८५ ॥ त्वमिमां भक्तिसं
युक्तो यस्मात्पूजितवानसि ॥ मत्पूजापि कृता तस्मान्मदभिन्ना त्वियं यतः ॥ ८६ ॥ अतस्त्वया नापराधः कृतो मयि नरेश्वर ॥ किं तु पूजैव
विहिता तां त्वयार्चयता मम ॥ ८७ ॥ त्वया मद्भार्यया साकं संकेतोऽकारि यत्पुरा ॥ तत्संकेताभिगुप्त्यर्थं मां यद्बंधितवानसि ॥ ८८ ॥ तेन
प्रीतोस्मि ते राजँल्लक्ष्मीः संरक्षिताऽधुना ॥ मत्स्वरूपा च सा लक्ष्मीर्जगन्माता त्रयीमयी ॥ ८९ ॥ तद्रक्षां कुर्वता भूप त्वया यद्बंधनं मम ॥
तत्प्रियं मम राजेंद्र मा भयं क्रियतां त्वया ॥ ९० ॥ इयं लक्ष्मीस्तव सुता सत्यमेव न संशयः ॥ इतीरितेऽथ हरिणा लक्ष्मीः प्रोवाच भूपतिम् ॥
॥ ९१ ॥ ॥ लक्ष्मीरुवाच ॥ ॥ राजन्प्रीतास्मि ते चाहं रक्षिता यद्गृहे त्वया ॥ त्वद्भक्तिशोधनार्थं वां अहं विष्णुरुभावपि ॥ ९२ ॥ विनोद
कलहव्याजादागताविह भूपते ॥ तव योगेन भक्त्या च तुष्टावावां परंतप ॥ ९३ ॥ आवयोः कृपया राजन्सुखं ते भवतात्सदा ॥ सर्वभूमंडलैश्वर्यं
सदा ते भवतु ध्रुवम् ॥ ९४ ॥ आवयोः पादयुगले भक्तिर्भवतु ते ध्रुवा ॥ देहांते मम सायुज्यं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ ९५ ॥ नित्यं भवतु ते राजन्मा
भूत्ते पापधीस्तथा ॥ सदा धर्मे भवतु धीर्विष्णुभक्तियुता तव ॥९६॥ एवमुक्त्वा नृपं लक्ष्मीर्विष्णोर्वक्षस्थलं ययौ ॥ अथ विष्णुरुवाचेदं राजानं द्विज
पुंगवाः ॥ ९७ ॥ यथा त्वयात्र बद्धोहं निगडेन नृपोत्तम ॥ तद्रूपेणैव वत्स्यामि सेतुमाधवसंज्ञितः ॥ ९८ ॥ मयैव कारितः सेतुस्तद्रक्षार्थमहं

१ वै अहम्—इति पदच्छेदः ।

नृप ॥ भूतराक्षससंघेभ्यो भयानामुपशांतये ॥९९॥ ब्रह्मापि सेतुरक्षार्थं वसत्यत्र दिवानिशम् ॥ शंकरो रामनाथाख्यो नित्यं सेतौ वसत्यथ ॥१००॥
इंद्रादिलोकपालाश्च वसंत्यत्र मुदान्विताः ॥ अतोऽहमत्र वत्स्यामि सेतुमाधवसंज्ञया ॥१॥ सेतुसंरक्षणार्थं वै सर्वोपद्रवशांतये ॥ सर्वेषामिष्टसिद्ध्यर्थं
सर्वपापोपशांतये ॥ २ ॥ त्वया निगडबद्धं मां सेवंते येऽत्र मानवाः ॥ ते यांति मम सायुज्यं सर्वाभीष्टं तथा नृप ॥ ३ ॥ मम लक्ष्म्यास्तत्र तथा
चरितं ये पठंति वै ॥ न ते यास्यंति दारिद्र्यं किं त्वैश्वर्यं व्रजंति ते ॥४॥ त्वत्कृतं यदिदं स्तोत्रं मम लक्ष्म्या विशांपते ॥ ये पठंति च शृण्वंति लिखं
ति च मुदान्विताः ॥ ५ ॥ न तेषां पुनरावृत्तिर्मम लोकात्कदाचन ॥ इत्युक्त्वा स हरिस्तत्र नृपं पुण्यनिधिं तदा ॥ ६ ॥ तत्रैव पूर्णरूपेण सन्नि
धत्ते स्म सर्वदा ॥ नृपः पुण्यनिधिर्विप्राः सेतुमाधवरूपिणम् ॥ ७ ॥ विष्णु प्रणम्य भक्त्या तु महापूजां विधाय च ॥ सेवित्वा रामनाथं च
स्वमेव भवनं ययौ ॥ ८ ॥ यावज्जीवमसौ तत्र सेतौ न्यवसदुत्तमे ॥ मधुरायां निजं पुत्रं स्थापयामास पालकम् ॥ ९ ॥ तत्रैव निवसन्राजा
देहांते मुक्तिमाप्तवान् ॥ विंध्यावलिश्च तत्पत्नी तमेवानुममार सा ॥ पतिव्रता पतिप्राणा प्रययौ सापि सद्गतिम् ॥११०॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥
येत्र भक्तियुता नित्यं सेवंते सेतुमाधवम् ॥ ११ ॥ न तेषां पुनरावृत्तिः कैलासाज्जातु जायते ॥ सेतुमाधवसेवां ये न कुर्वंत्यत्र मानवाः ॥
॥ १२ ॥ न तेषां रामनाथस्य सेवा फलवती भवेत् ॥ गृहीत्वा सैकतं सेतोर्गंगायां निक्षिपेद्यदि ॥ १३ ॥ विभज्य माधवपुरे वैकुंठे स वसे
न्नरः ॥ गंगां जिगमिषुर्विप्राः सेतुमाधवसन्निधौ ॥ १४ ॥ संकल्प्य गंगां निर्गच्छेत्सा यात्रा सफला भवेत् ॥ आनीय गंगासलिलं रामेशमभि
षिच्य च ॥ १५ ॥ सेतौ निक्षिप्य तद्वारं ब्रह्म प्राप्नोत्यसंशयः ॥ इति वः कथितं विप्राः सेतुमाधववैभवम् ॥ १६ ॥ एतत्पठन्वा शृण्वन्वा
वैकुंठे लभते गतिम् ॥ ११७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये सेतुमाधवप्रशंसायां पुण्य
निधिचरितकथनंनाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि सेतुयात्राक्रमं द्विजाः ॥ यं श्रुत्वा सर्वपापे
भ्यो मुच्यते मानवः क्षणात् ॥ १ ॥ स्नात्वाचम्य विशुद्धात्मा कृतनित्यविधिः सुधीः ॥ रामनाथस्य तुष्ट्यर्थं प्रीत्यर्थं राघवस्य च ॥ २ ॥ भोज
यित्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगस्त्रिपुंड्रांकितमस्तकः ॥ ३ ॥ गोपीचन्दलिप्तो वा स्वफालेऽप्यूर्ध्वपुंड्रकः ॥ रुद्राक्ष
मालाभरणः सपवित्रकरः शुचिः ॥ ४ ॥ सेतुयात्रां करिष्येऽहमिति संकल्प्य भक्तितः ॥ स्वगृहात्प्रव्रजेन्मौनी जपन्नष्टाक्षरं मनुम् ॥ ५ ॥ पंचाक्षरं
नाममंत्रं जपेन्नियतमानसः ॥ एकवारं हविष्याशी जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ ६ ॥ पादुकाछत्ररहितस्तांबूलपरिवर्जितः ॥ तैलाभ्यंगविहीनश्च

स्त्रीसंगादिविवर्जितः ॥७॥ शौचाद्याचारसंयुक्तः सन्ध्योपास्तिपरायणः ॥ गायत्र्युपास्तिं कुर्वाणस्त्रिसंध्यं रामचिंतकः ॥ ८ ॥ मध्येमार्गं पठन्नित्यं सेतुमाहात्म्यमादरात् ॥ पठन्रामायणं वापि पुराणांतरमेव वा ॥ ९ ॥ व्यर्थवाक्यानि संत्यज्य सेतुं गच्छेद्विशुद्धये ॥ प्रतिग्रहं न गृह्णीयान्नाचारांश्च परित्यजेत् ॥ १० ॥ कुर्यान्मार्गे यथाशक्ति शिवविष्ण्वादिपूजनम् ॥ वैश्वदेवादिकर्माणि यथाशक्ति समाचरेत् ॥ ११ ॥ ब्रह्मयज्ञमुखान्धर्मान्प्रकुर्याच्चाग्निपूजनम् ॥ अतिथिभ्योऽन्नपानादि संप्रदद्याद्यथाबलम् ॥ १२ ॥ दद्याद्भिक्षां यतिभ्योऽपि वित्तशाठ्यं परित्यजन् ॥ शिवविष्ण्वादिनामानि स्तोत्राणि च पठेत्पथि ॥ १३ ॥ धर्ममेव सदा कुर्यान्निषिद्धानि परित्यजेत् ॥ इत्यादिनियमोपेतः सेतुमूलं ततो व्रजेत् ॥ १४ ॥ पाषाणं प्रथमं दद्यात्तत्र गत्वा समाहितः ॥ तत्रावाह्य समुद्रं च प्रणमेत्तदनंतरम् ॥ १५ ॥ अर्घ्यं दद्यात्समुद्राय प्रार्थयेत्तदनंतरम् ॥ अनुज्ञां च ततः कुर्यात्ततः स्नायान्महोदधौ ॥ १६ ॥ मुनीनामथ देवानां कपीनां पितॄणां तथा ॥ प्रकुर्यात्तर्पणं विप्रा मनसा संस्मरन्हरिम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ पाषाणसंख्या ॥ ॥ पाषाणसप्तकं दद्यादेकं वा विप्रपुंगवाः ॥ पाषाणदानात्सफलं स्नानं भवति नान्यथा ॥ १८ ॥ ॥ पाषाणदानमंत्रः ॥ ॥ पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये लोकभयंकरे ॥ पाषाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्रकल्प्यताम् ॥ १९ ॥ ॥ सान्निध्यप्रार्थनामन्त्रः ॥ ॥ विश्वाचि त्वं घृताचि त्वं विश्वयाने विशांपते ॥ सान्निध्यं कुरु मे देव सागरे लवणांभसि ॥ २० ॥ ॥ नमस्कारमन्त्रः ॥ ॥ नमस्ते विश्वगुप्ताय नमो विष्णो ह्यपांपते ॥ नमो हिरण्यशृंगाय नदीनां पतये नमः ॥ समुद्राय वयूनाय प्रोच्चार्य प्रणमेत्तथा ॥ २१ ॥ ॥ अर्घ्यमन्त्रः ॥ ॥ सर्वरत्नमय श्रीमन्सर्वरत्नाकराकर ॥ सर्वरत्नप्रधानस्त्वं गृहाणार्घ्यं महोदधे ॥ २२ ॥ ॥ अनुज्ञापनमंत्रः ॥ ॥ अशेषजगदाधार शंखचक्रगदाधर ॥ देहि देव ममानुज्ञां युष्मत्तीर्थनिषेवणे ॥ २३ ॥ ॥ प्रार्थनामंत्रः ॥ ॥ प्राच्यां दिशि च सुग्रीवं दक्षिणस्यां नलं स्मरेत् ॥ २४ ॥ प्रतीच्यां मैंदनामानमुदीच्यां द्विविदं तथा ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव सीतामपि यशस्विनीम् ॥ २५ ॥ अंगदं वायुतनयं स्मरेन्मध्ये बिभीषणम् ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि प्राविशंस्त्वा महोदधे ॥ २६ ॥ स्नानस्य मे फलं देहि सर्वस्मात्राहि मांहसः ॥ हिरण्यशृंगमित्याभ्यां नाभ्यां नारायणं स्मरेत् ॥ २७ ॥ ध्यायन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ॥ ब्रह्मलोकमवाप्नोति जायते नेह वै पुनः ॥ २८ ॥ सर्वेषामपि पापानां प्रायश्चित्तं भवेत्ततः ॥ प्रह्लादं नारदं व्यासमंबरीषं शुकं तथा ॥ अन्यांश्च भगवद्भक्तांश्चिंतयेदेकमानसः ॥ २९ ॥ ॥ स्नानमन्त्रः ॥ ॥ वेदादिर्यो वेदवसिष्ठयो

१ व्यर्थकार्याणि—इ०पा० । २ मांभसः—इ०पा० ।

निः सरित्पतिः सागररत्नयोनिः ॥ अग्निश्च तेजश्च इलां च तेजो रेतोधा विष्णुरमृतस्य नाभिः ॥ ३० ॥ इदं ते अन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिंधुं
प्रविशंत्यापः ॥ सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहामि पापं शरीरात्सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥३१॥ समुद्राय वयूनाय नमस्कुर्यात्पुनर्द्विजाः ॥ सर्वतीर्थमयं शुद्धं
नदीनां पतिमंबुधिम् ॥ ३२ ॥ द्वौ समुद्राविति पुनः प्रोच्चार्य स्नानमाचरेत् ॥ ब्रह्मांडोदरतीर्थानि करस्पृष्टानि ते रवे ॥ ३३ ॥ तेन सत्येन मे सेतौ
तीर्थं देहि दिवाकर ॥ प्राच्यां दिशि च सुग्रीवमित्यादिक्रमयोगतः ॥३४॥ स्मृत्वा भूयो द्विजाः सेतौ तृतीयं स्नानमाचरेत् ॥ देवीपत्तनमारभ्य प्रव्रजे
द्यदि मानवः ॥ ३५ ॥ तदा तु नवपाषाणमध्ये सेतौ विमुक्तिदे ॥ स्नानमंबुनिधौ कुर्यात्स्वपापौघापनुत्तये ॥ ३६ ॥ दर्भशय्यापदव्या चेद्गच्छे
त्सेतुं विमुक्तिदम् ॥ तदा तत्रोदधावेव स्नानं कुर्याद्विमुक्तये ॥ ३७ ॥ ॥ तर्पणविधिः ॥ ॥ पिप्पलादं कविं कण्वं कृतांतं जीवितेश्वरम् ॥ मन्युं
च कालरात्रिं च विद्यां चाहर्गणेश्वरम् ॥ ३८ ॥ वसिष्ठं वामदेवं च पराशरमुमापतिम् ॥ वाल्मिकिं नारदं चैव वालखिल्यान्मुनींस्तथा ॥ ३९ ॥
नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥ मैंदं च द्विविदं चैव शरभं चर्षभं तथा ॥ ४० ॥ सुग्रीवं च हनूमंतं वेगदर्शनमेव च ॥ रामं च लक्ष्मणं
सीतां महाभागां यशस्विनीम् ॥ ४१ ॥ त्रिः कृत्वा तर्पयेदेतान्मंत्रानुक्त्वा यथाक्रमम् ॥ विभोश्च तत्तन्नामानि चतुर्थ्यंतानि वै द्विजाः ॥४२॥ देवा
नृषीन्पितॄंश्चैव विधिवच्च तिलोदकैः॥ द्वितीयांतानि नामानि चाक्ता वा तर्पयेद्द्विजाः ॥ ४३ ॥ तर्पयेत्सपवित्रस्तु जले स्थित्वा प्रसन्नधीः ॥ तर्पणात्स
र्वतीर्थेषु स्नानस्य फलमाप्नुयात् ॥ ४४ ॥ एवमेतांस्तर्पयित्वा नमस्कृत्योत्तरेज्जलात् ॥ आर्द्रवस्त्रं परित्यज्य शुष्कवासःसमावृतः ॥ ४५ ॥ आचम्य
सपवित्रश्च विधिवच्छ्राद्धमाचरेत् ॥ पिंडान्पितृभ्यो दद्याच्च तिलतण्डुलकैस्तथा ॥ ४६ ॥ एतच्छ्राद्धमशक्तस्य मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥ धना
ढ्योऽन्नेन वै श्राद्धं षड्रसेन समाचरेत् ॥ ४७ ॥ गोभूतिलहिरण्यादिदानं कुर्यात्समृद्धिमान् ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटावेवमेव समाचरेत् ॥ ४८ ॥
पाषाणदानपूर्वाणि तर्पणांतानि वै द्विजाः ॥ सेतुमूले यथैतानि विधिवद्धयतनोद्द्विजाः ॥ ४९ ॥ चक्रतीर्थं ततो गत्वा तत्रापि स्नानमाचरेत् ॥
पश्येच्च सेत्वधिपतिं देवं नारायणं हरिम् ॥ ५० ॥ गच्छन्पश्चिममार्गेण तत्रत्ये चक्रतीर्थके ॥ स्नात्वा दर्भशयं देवं प्रपश्येद्भक्तिपूर्वकम् ॥ ५१ ॥
कपितीर्थं ततः प्राप्य तत्रापि स्नानमाचरेत् ॥ सीताकुंडं ततः प्राप्य तत्रापि स्नानमाचरेत् ॥ ५२ ॥ ऋणमोचनतीर्थं तु ततः प्राप्य महाफलम् ॥
स्नात्वा प्रणम्य रामं च जानकीरमणं प्रभुम् ॥ ५३ ॥ गच्छेल्लक्ष्मणतीर्थं तु कण्ठादुपरि वापनम् ॥ कृत्वा स्नायाच्च तत्रापि दुष्कृतान्यपि

१ रसा—इ०पा० । २ पुण्यम्—इ०पा० । ३ पाराशर्यम्—इ०पा० ।

चिन्तयन् ॥ ५४ ॥ ततः स्नात्वा रामतीर्थे ततो देवालयं व्रजेत् ॥ स्नात्वा पापविनाशने च गंगायमुनयोस्तथा ॥ ५५ ॥ सावित्र्यां च सरस्वत्यां गायत्र्यां च द्विजोत्तमाः ॥ स्नात्वा च हनुमत्कुण्डे ततः स्नायान्महाफले ॥ ब्रह्मकुण्डं ततः प्राप्य स्नायाद्विधिपुरःसरम् ॥ ५६ ॥ नागकुण्डं ततः प्राप्य सर्वपापविनाशनम् ॥ स्नानं कुर्यान्नरो विप्रा नरकक्लेशनाशनम् ॥ गंगाद्याः सरितः सर्वास्तीर्थानि सकलान्यपि ॥ ५७ ॥ सर्वदा नागकुंडे तु वसंति स्वाघशांतये ॥ अनंतादिमहानागैरष्टाभिरिदमुत्तमम् ॥ ५८ ॥ कल्पितं मुक्तिदं तीर्थं रामसेतौ शिवंकरम् ॥ अगस्त्यकुण्डं संप्राप्य ततः स्नायादनुत्तमम् ॥ ५९ ॥ अथाग्नितीर्थमासाद्य सर्वदुष्कर्मनाशनम् ॥ स्नात्वा संतर्प्य विधिवच्छ्राद्धं कुर्यात्पितॄन्स्मरन् ॥ ६० ॥ गोभूहिरण्य धान्यादि ब्राह्मणेभ्यः स्वशक्तितः ॥ दत्त्वाग्नितीर्थतीरे तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६१ ॥ अथवा यानि तीर्थानि चक्रतीर्थमुखानि वै ॥ अनुक्रांतानि विप्रेंद्राः सर्वपापहराणि तु ॥ ६२ ॥ स्नायात्तदनुपूर्वेण स्नायाद्वापि यथारुचि ॥ स्नात्वैवं सर्वतीर्थेषु श्राद्धादीनि समाचरेत् ॥ ६३ ॥ पश्चाद्रामेश्वरं प्राप्य निषेव्य परमेश्वरम् ॥ सेतुमाधवमागत्य तथा रामं च लक्ष्मणम् ॥ ६४ ॥ सीतां प्रभंजनसुतं तथान्यान्कपिसत्तमान् ॥ तत्रत्यसर्वतीर्थेषु स्नात्वा नियमपूर्वकम् ॥ ६५ ॥ प्रणम्य रामनाथं च रामचंद्रं तथापरान् ॥ नमस्कृत्य धनुष्कोटिं ततः स्नातुं व्रजेन्नरः ॥ ६६ ॥ तत्र पाषाण दानादिपूर्वोक्तनियमं चरेत् ॥ धनुष्कोटौ च दानानि दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ ६७ ॥ क्षेत्रं गाश्च तथान्यानि वस्त्राण्यन्यानि चादरात् ॥ ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ ६८ ॥ कोटितीर्थं ततः प्राप्य स्नायान्नियमपूर्वकम् ॥ ततो रामेश्वरं देवं प्रणमेद्वृषभध्वजम् ॥ ६९ ॥ विभवे सति विप्रेभ्यो दद्यात्सौवर्णदक्षिणाम् ॥ तिलान्धान्यं च गां क्षेत्रं वस्त्राण्यन्यानि तंडुलान् ॥ ७० ॥ दद्याद्वित्तानुसारेण वित्तलोभविवर्जितः ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं पूजोपकरणानि च ॥ ७१ ॥ रामेश्वराय देवाय दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ स्तुत्वा रामेश्वरं देवं प्रणम्य च सभक्तिकम् ॥ ७२ ॥ अनुज्ञाप्य ततो गच्छेत्सेतुमाधवसंनिधिम् ॥ तस्मै दत्त्वा च धूपादीननुज्ञाप्य च माधवम् ॥ ७३ ॥ पूर्वोक्तनियमोपेतः पुनरायात्स्वकं गृहम् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेदन्नैः षड्रसैः परिपूरितैः ॥ ७४ ॥ तेनैव रामनाथोऽस्मै प्रीतोऽभीष्टं प्रयच्छति ॥ नारकं चास्य नास्त्येव दारिद्र्यं च विनश्यति ॥ ॥ ७५ ॥ संततिर्वर्धते तस्य पुरुषस्य द्विजोत्तमाः ॥ संसारमवधूयाशु सायुज्यमपि यास्यति ॥ ७६ ॥ अत्रागन्तुमशक्तश्चेच्छ्रुतिस्मृत्यागमेषु यत् ॥ ग्रंथजातं महापुण्यं सेतुमाहात्म्यसूचकम् ॥ ७७ ॥ तं ग्रंथं पाठयेद्विप्रा महापातकनाशनम् ॥ इदं वा सेतुमाहात्म्यं पठेद्भक्तिपुरःसरम् ॥ ७८ ॥

१ आयात्—आगच्छेत्-इत्यर्थः । प्रयोग आर्षः ।

सेतुस्नानफलं पुण्यं तेनाप्नोति न संशयः ॥ अंधपंग्वादिविषयमेतत्प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ ७९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः
कथितो विप्राः सेतुयात्राक्रमो द्विजाः ॥ एतत्पठन्वा शृण्वन्वा सर्वदुःखाद्विमुच्यते ॥ ८० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां
संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये यात्राक्रमवर्णनंनामैकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भूयोऽप्यहं प्रवक्ष्यामि
सेतुमुद्दिश्य वैभवम् ॥ युष्माकमादरेणाहं शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥ १ ॥ स्थानानामपि सर्वेषामेतत्स्थानं महत्तरम् ॥ अत्र जप्तं हुतं तप्तं दत्तं चाक्षय
मुच्यते ॥ २ ॥ अस्मिन्नेव महास्थाने धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ वाराणस्यां दशसमावासपुण्यफलं भवेत् ॥ ३ ॥ तस्मिंस्थले धनुष्कोटौ स्नात्वा
रामेश्वरं शिवम् ॥ दृष्ट्वा नरो भक्तियुक्तस्त्रिदिनानि वसेद्द्विजाः ॥ ४ ॥ पुण्डरीकपुरे तेन दशवत्सरवासजम् ॥ पुण्यं भवति विप्रेंद्रा महापातकनाश
नम् ॥५॥ अष्टोत्तरसहस्रं तु मंत्रमाद्यं षडक्षरम् ॥ अत्र जप्त्वा नरो भक्त्या शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ६ ॥ मध्यार्जुने कुंभकोणे मायूरे श्वेतकानने ॥
हालास्ये च गजारण्ये वेदारण्ये च नैमिषे ॥ ७ ॥ श्रीपर्वते च श्रीरंगे श्रीमद्वृद्धगिरौ तथा ॥ चिदंबरे च वल्मीके शेषाद्रावरुणाचले ॥ ८ ॥ श्रीमद्द
क्षिणकैलासे वेंकटाद्रौ हरिस्थले ॥ कांचीपुरे ब्रह्मपुरे वै [1]द्येश्वरपुरे तथा ॥ ९ ॥ अन्यत्रापि शिवस्थाने विष्णुस्थाने च सत्तमाः ॥ वर्षवासभवं पुण्यं
धनुष्कोटौ नरो मुदा ॥१०॥ माघमासे यदि स्नायादाप्नोत्येव न संशयः ॥ इमं सेतुं समुद्दिश्य द्वौ समुद्राविति श्रुतिः ॥११॥ विद्यते ब्राह्मणश्रेष्ठा
मातृभूता सनातनी ॥ अदो यद्दारुरित्यन्या यत्रास्ति मुनिपुंगवाः ॥ १२ ॥ विष्णोः कर्माणि पश्यंती सेतुवैभवशंसिनी ॥ श्रुतिरस्ति तथान्यापि
तद्विष्णोरिति चापरा ॥ १३ ॥ इतिहासपुराणानि स्मृतयश्च तपोधनाः ॥ एकवाक्यतया सेतुमाहात्म्यं प्रब्रुवंति हि ॥ १४ ॥ चंद्रसूर्योपरागेषु कुर्व
न्सेत्ववगाहनम् ॥ अविमुक्ते दशाब्दं तु गंगास्नानफलं लभेत् ॥ १५ ॥ कोटिजन्मकृतं पापं तत्क्षणेनैव नश्यति ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्य
नुत्तमम् ॥१६॥ विषुवायनसंक्रांतौ शशिवारे च पर्वणि ॥ सेतुदर्शनमात्रेण सप्तजन्मार्जिताशुभम् ॥१७॥ नश्यते स्वर्गतिं चैव प्रयाति द्विजपुंगवाः ॥
मकरस्थे रवौ माघे किंचिदभ्युदिते रवौ ॥ १८ ॥ स्नात्वा दिनत्रयं मर्त्यो धनुष्कोटौ विपातकः ॥ गंगादिसर्वतीर्थेषु स्नानपुण्यमवाप्नुयात् ॥
॥ १९ ॥ धनुष्कोटौ नरः कुर्यात्स्नानं पंचदिनेषु यः ॥ अश्वमेधादिपुण्यं च प्राप्नुयाद्ब्राह्मणोत्तमाः ॥ २० ॥ चांद्रायणादिकृच्छ्राणामनुष्ठानफलं
लभेत् ॥ चतुर्णामपि वेदानां पारायणफलं तथा ॥ २१ ॥ माघमासे दशाहःसु धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ ब्रह्महत्यायुतं नश्येन्नात्र कार्या विचा

१ वैजेश्वर-इ० पा० ।

रणा ॥ २२ ॥ माघमासे धनुष्कोटौ दशपंचदिनानि यः ॥ स्नानं करोति मनुजः स वैकुंठमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ माघमासे रामसेतौ स्नानं विंशद्दिनं चरन् ॥ शिवसामीप्यमाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥ २४ ॥ पंचविंशद्दिनं स्नानं कुर्वन्सारूप्यमाप्नुयात् ॥ स्नानं त्रिंशद्दिनं कुर्वन्सायुज्यं लभते ध्रुवम् ॥ २५ ॥ अतोऽवश्यं रामसेतौ माघमासे द्विजोत्तमाः ॥ स्नानं समाचरेद्विद्वान्किंचिदभ्युदिते रवौ ॥ २६ ॥ चंद्रसूर्योपरागे च तथैवार्द्धोदये द्विजाः ॥ महोदये रामसेतौ स्नानं कुर्वन्द्विजोत्तमाः ॥ २७ ॥ अनेकक्लेशसंयुक्तं गर्भवासं न पश्यति ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां नाशकं च प्रकीर्तितम् ॥ ॥ २८ ॥ सर्वेषां नरकाणां च बाधकं परिकीर्तितम् ॥ संपदामपि सर्वासां निदानं परिकीर्तितम् ॥ २९ ॥ इन्द्रादिसर्वलोकानां सालोक्यादिप्रदं तथा ॥ चंद्रसूर्योपरागे च तथैवार्द्धोदये द्विजाः ॥ ३० ॥ महोदये धनुष्कोटौ मज्जनं त्वतिनिश्चितम् ॥ रावणस्य विनाशार्थं पुरा रामेण निर्मितम् ॥ ३१ ॥ सिद्धचारणगंधर्वकिन्नरोरगसेवितम् ॥ ब्रह्मदेवर्षिराजर्षिपितृसंघनिषेवितम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मादिदेवतावृंदैस्सेवितं भक्तिपूर्वकम् ॥ पुण्यं यो रामसेतुं वै संस्मरन्पुरुषो द्विजाः ॥ ३३ ॥ स्नायाच्च यत्र कुत्रापि तटाकादौ जलाशये[1] ॥ न तस्य दुष्कृतं किंचिद्भविष्यति कदाचन ॥ ३४ ॥ सेतुमध्यस्थतीर्थेषु मुष्टिमात्रप्रदानतः ॥ नश्यंति सकला रोगा भ्रूणहत्यादयस्तथा ॥ ३५ ॥ रामेण धनुषः पुण्यां यो रेखां पश्यते कृताम् ॥ न तस्य पुनरावृत्तिर्वैकुंठात्स्यात्कदाचन ॥ ३६ ॥ धनुष्कोटिरिति ख्याता या लोके पापनाशिनी ॥ विभीषणप्रार्थनया कृता रामेण धीमता ॥ ॥ ३७ ॥ धनुष्कोटिर्महापुण्या तस्यां स्नात्वा सभक्तिकम् ॥ दद्याद्दानानि वित्तानां क्षेत्राणां च गवां तथा ॥३८॥ तिलानां तंडुलानां च धान्यानां पयसां तथा ॥ वस्त्राणां भूषणानां च माषाणामोदनस्य च ॥३९॥ दध्नां घृतानां वारीणां शाकानामप्युदश्विताम् ॥ शुद्धानां शर्कराणां च सस्यानां मधुनां[2] तथा ॥ ४० ॥ मोदकानामपूपानामन्येषां दानमेव च ॥ रामसेतौ द्विजाः प्रोक्तं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ॥ ४१ ॥ अतो दद्याद्रामसेतौ वित्तलोभविवर्जितः ॥ दत्तं हुतं च तप्तं च जपश्च नियमादिकम् ॥ ४२ ॥ श्रीरामधनुषः कोटावनंतफलदं भवेत् ॥ तेन वेदाश्च तुष्यंति तुष्यंति पितरस्तथा ॥ ॥ ४३ ॥ तुष्यंति मुनयः सर्वे ब्रह्मा विष्णुः शिवस्तथा ॥ नागाः किंपुरुषा यक्षाः सर्वे तुष्यंति निश्चितम् ॥४४॥ स्वयं च पूतो भवति धनुष्कोट्यवलोकनात् ॥ स्ववंशजान्नरान्सर्वान्पावयेच्च पितामहान् ॥ ४५ ॥ तारयेच्च कुलं सर्वं धनुष्कोट्यवलोकनात् ॥ रामस्य धनुषः कोट्या कृतरेखावगाहना

१ जलान्विते–इ० पा० । २ मधूनाम्–इत्यपेक्षितम् । "वृद्ध्यैत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन" इति वार्तिकेन नुटि "नामि" इत्यनेन दीर्घे मधूनाम् इत्येव स्यात् । ह्रस्वपाठस्तु आर्षत्वाद्दीर्घाभावे इति बोध्यम् ।

त् ॥ ४६ ॥ पंचपातककोटीनां नाशः स्यात्तत्क्षणे ध्रुवम् ॥ श्रीरामधनुषः कोटचा रेखां यः पश्यते कृताम् ॥ ४७ ॥ अनेकक्लेशसंपूर्णं गर्भवासं न पश्यति ॥ यत्र सीताऽनलं प्राप्ता तस्मिन्कुंडे निमज्जनात् ॥ ४८ ॥ भ्रूणहत्याशतं विप्रा नश्यति क्षणमात्रतः ॥ यथा रामस्तथा सेतुर्यथा गंगा तथा हरिः ॥ ४९ ॥ गंगे हरे रामसेतो त्विति संकीर्तयन्नरः ॥ यत्र क्वापि बहिः स्नायात्तेन याति परां गतिम् ॥ ५० ॥ सेतावर्धोदये स्नात्वा गन्धमादनपर्वते ॥ पितॄनुद्दिश्य यः पिंडान्दद्यात्सर्षपमात्रकान् ॥ ५१ ॥ पितरस्तृप्तिमायांति यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ शमीपत्रप्रमाणं तु पितॄनुद्दिश्य भक्तितः ॥ ५२ ॥ द्विजेन पिण्डं दत्तं चेत्सर्वपापविमोचितः ॥ स्वर्गस्थो मुक्तिमायाति नरकस्थो दिवं व्रजेत् ॥ ५३ ॥ सेतौ च पद्मनाभे च गोकर्णे पुरुषोत्तमे ॥ उदन्वदंभसि स्नानं सार्वकालिकमीप्सितम् ॥ ५४ ॥ शुक्रांगारकसौरीणां वारेषु लवणांभसि ॥ संतानकामी न स्नाया त्सेतोरन्यत्र कर्हिचित् ॥ ५५ ॥ अकृतप्रेतकार्यो वा गर्भिणीपतिरेव वा ॥ न स्नायादुदधौ विद्वान्सेतोरन्यत्र कर्हिचित् ॥ ५६ ॥ न कालापेक्षणं सेतोर्नित्यस्नानं प्रशस्यते ॥ वारतिथ्यृक्षनियमाः सेतोरन्यत्र हि द्विजाः ॥ ५७ ॥ उद्दिश्य जीवतः स्नायान्न तु स्नायान्मृतान्प्रति ॥ कुशैः प्रति कृतिं कृत्वा स्नापयेत्तीर्थवारिभिः ॥ ५८ ॥ इमं मंत्रं समुच्चार्य प्रसन्नेंद्रियमानसः ॥ कुशोऽसि त्वं पवित्रोऽसि विष्णुना विधृतः पुरा ॥ ५९ ॥ त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्यैतद्ग्रंथिबन्धनम् ॥ सर्वत्र सागरः पुण्यः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ ६० ॥ सेतौ सिन्ध्वब्धिसंयोगे गंगासागर संगमे ॥ नित्यस्नानं हि निर्दिष्टं गोकर्णे पुरुषोत्तमे ॥ ६१ ॥ नापर्वणि सरिन्नाथं स्पृशेदन्यत्र कर्हिचित् ॥ पितॄणां सर्वदेवानां मुनीनामपि शृण्वताम् ॥ ६२ ॥ प्रतिज्ञामकरोद्रामः सीतालक्ष्मणसंयुतः ॥ मया ह्यत्र कृते सेतौ स्नानं कुर्वंति ये नराः ॥ ६३ ॥ मत्प्रसादेन ते सर्वे न यास्यंति पुनर्भवम् ॥ नश्यंति सर्वपापानि मत्सेतोरवलोकनात् ॥ ६४ ॥ रामनाथस्य माहात्म्यं मत्सेतोरपि वैभवम् ॥ नाहं वर्णयितुं शक्तो वर्षकोटिशतैरपि ॥ ६५ ॥ इति रामस्य वचनं श्रुत्वा देवमहर्षयः ॥ साधुसाध्विति संतुष्टाः प्रशशंसुश्च तद्वचः ॥ ६६ ॥ सेतुमध्ये चतुर्वक्त्रः सर्वदेवसमन्वितः ॥ अध्यास्ते तस्य रक्षार्थमीश्वरस्याज्ञया सदा ॥ ६७ ॥ रक्षार्थं रामसेतौ हि सेतुमाधवसंज्ञया ॥ महाविष्णुः समध्यास्ते निबद्धो निगडेन वै ॥ ६८ ॥ महर्षयश्च पितरो धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥ देवाश्च सहगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ६९ ॥ विद्याधराश्चारणाश्च यक्षाः किंपुरुषास्तथा ॥ अन्यानि सर्वभूतानि वसंत्यस्मिन्नहर्निशम् ॥ ७० ॥ सोऽहं दृष्टः श्रुतो वापि स्मृतः स्पृष्टोऽवगाहितः ॥ सर्वस्माद्दुरिता त्पाति रामसेतुर्द्विजोत्तमाः ॥ ७१ ॥ सेतावर्धोदये स्नानमानंदप्राप्तिकारणम् ॥ मुक्तिप्रदं महापुण्यं महानरकनाशनम् ॥ ७२ ॥ पौषे मासे

विष्णुभस्थे दिनेशे भानोर्वारे किंचिदुद्यद्दिनेशे ॥ युक्तामा चेन्नागहीना तु पाते विष्णोर्ऋक्षे पुण्यमर्धोदयं स्यात् ॥ ७३ ॥ तस्मिन्नर्धोदये सेतौ स्नानं सायुज्यकारणम् ॥ व्यतीपातसहस्रेण दर्शमेकं समं स्मृतम् ॥ ७४ ॥ दर्शायुतसमं पुण्यं भानुवारो भवेद्यदि ॥ श्रवणर्क्षं यदि भवेद्भानुवारेण संयुतम् ॥ ७५ ॥ पुण्यमेव तु विज्ञेयमन्योन्यस्यैव योगतः ॥ एकैकमप्यमृतदं स्नानदानजपार्चनात् ॥ ७६ ॥ पंचस्वपि च युक्तेषु किमु वक्तव्यमत्र हि ॥ श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठममा श्रेष्ठा तिथिष्वपि ॥ ७७ ॥ व्यतीपातं तु योगानां वारं वारेषु वै रवेः ॥ चतुर्णामपि यो योगो मकरस्थे रवौ भवेत् ॥ ७८ ॥ तस्मिन्काले रामसेतौ यदि स्नायात्तु मानवः ॥ गर्भं न मातुराप्नोति किन्तु सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ७९ ॥ अर्धोदयसमः कालो न भूतो न भविष्यति ॥ एवं महोदयः कालो धर्मकालः प्रकीर्तितः ॥ ८० ॥ एतेषु पुण्यकालेषु सेतौ दानं प्रकीर्तितम् ॥ आचारश्च तपो वेदो वेदांतश्रवणं तथा ॥ ८१ ॥ शिवविष्ण्वादिपूजापि पुराणार्थप्रवक्तृता ॥ यस्मिन्विप्रे तु विद्यंते दानपात्रं तदुच्यते ॥ ८२ ॥ पात्राय तस्मै दानानि सेतौ दद्याद्द्विजातये ॥ यदि पात्रं न लभ्येत सेतावाचारसंयुतम् ॥ ८३ ॥ संकल्प्योद्दिश्य सत्पात्रं प्रदद्याद्ग्राममागतः ॥ अतो नाधमपात्राय दातव्यं फलकांक्षिभिः ॥ उत्तमं सेतुमाहात्म्यं वक्तुर्देयं न चान्यतः ॥ ८४ ॥ अत्रेतिहासं वक्ष्यामि वसिष्ठोक्तमनुत्तमम् ॥ दिलीपाय महाराज्ञे दानपात्रविवित्सवे ॥ ८५ ॥ ॥ दिलीप उवाच ॥ ॥ दानानि कस्मै देयानि ब्रह्मपुत्र पुरोहित ॥ एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि त्वच्छिष्यस्य महामुने ॥ ८६ ॥ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ पात्राणामुत्तमं पात्रं वेदाचारपरायणम् ॥ तस्मादप्यधिकं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥ ८७ ॥ वेदाः पुराणमंत्राश्च शिवविष्ण्वादिपूजनम् ॥ वर्णाश्रमाद्यनुष्ठानं वर्तते यस्य संततम् ॥ ८८ ॥ दरिद्रश्च कुटुंबी च तत्पात्रं श्रेष्ठमुच्यते ॥ तस्मिन्पात्रे प्रदत्तं वै धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥ ८९ ॥ पुण्यस्थले विशेषेण दानं सत्पात्रगर्हितम् ॥ अन्यथा दशजन्मानि कृकलासो भविष्यति ॥ ९० ॥ जन्मत्रयं रासभः स्यान्मंडूकश्च द्विजन्मनि ॥ एकजन्मनि चाण्डालस्ततः शूद्रो भविष्यति ॥ ९१ ॥ ततश्च क्षत्रियो वैश्यः क्रमाद्विप्रश्च जायते ॥ दरिद्रश्च भवेत्तत्र बहुरोगसमन्वितः ॥ ९२ ॥ एवं बहुविधा दोषा दुष्टपात्रप्रदानतः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सत्पात्रेषु प्रदापयेत् ॥ ९३ ॥ न लभ्यते चेत्तत्पात्रं तदा संकल्पपूर्वकम् ॥ एकं सत्पात्रमुद्दिश्य प्रक्षिपेदुदकं भुवि ॥ ९४ ॥ उद्दिष्टपात्रस्य मृतौ तत्पुत्राय समर्पयेत् ॥ तस्यापि मरणे प्राप्ते महादेवे समर्पयेत् ॥ अतो नाधमपात्राय दद्यात्तीर्थे विशेषतः ॥ ९५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन दिलीपः स द्विजोत्तमाः ॥ ९६ ॥ तदा प्रभृति सत्पात्रे प्रायच्छद्दानमुत्तमम् ॥ अतः पुण्यस्थले सेतावत्रापि मुनिपुंगवाः ॥ ९७ ॥ यदि लभ्येत सत्पात्रं तदा दद्याद्धनादिकम् ॥ नो

चेत्संकल्पपूर्वं तु विशिष्टं पात्रमुत्तमम् ॥ ९८ ॥ समुद्दिश्य जलं भूमौ प्रक्षिपेद्भक्ति[1]संयुतः ॥ स्वग्राममागतः पश्चात्तस्मिन्पात्रे समर्पयेत् ॥ ९९ ॥
पूर्वं संकल्पितं वित्तं धर्मलोपोऽन्यथा भवेत् ॥ न[2] दुःखं पुनराप्नोति किं तु सायुज्यमाप्नुयात् ॥ १०० ॥ अर्धोदयसमः कालो न भूतो न भवि
ष्यति ॥ कुम्भकोणं सेतुमूलं गोकर्णं नैमिषं तथा ॥ १ ॥ अयोध्या दंडकारण्यं विरूपाक्षं च वेंकटम् ॥ शालिग्रामं प्रयागं च कांची द्वारावती
तथा ॥ २ ॥ मधुरा पद्मनाभं च काशी विश्वेश्वरालया ॥ नद्यः[3] सर्वाः समुद्राश्च पर्वतं भास्करं स्मृतम् ॥ ३ ॥ मुंडनं चोपवासश्च क्षेत्रेष्वेषु
प्रकीर्तितम् ॥ लोभान्मोहादकृत्वा यः स्वगृहं याति मानवः ॥ ४ ॥ सहैव यांति तद्गेहे पातकानि च तेन वै ॥ चतुर्विंशतितीर्थानि पर्वते गन्ध
मादने ॥ ५ ॥ तत्र लक्ष्मणतीर्थे तु वपनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ तीरे लक्ष्मणतीर्थस्य लोमवर्ज्यं शिवाज्ञया ॥ ६ ॥ शिरोमात्रस्य वपनं कृत्वा
दत्त्वा च दक्षिणाम् ॥ स्नात्वा लक्ष्मणतीर्थे च दृष्ट्वा लक्ष्मणशंकरम् ॥ ७ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शंकरं याति मानवः ॥ अर्धोदये सदा स्नानं
सेतावेवं समाचरेत् ॥ ८ ॥ नास्ति सेतुसमं तीर्थं नास्ति सेतुसमं तपः ॥ नास्ति सेतुसमं पुण्यं नास्ति सेतुसमा गतिः ॥ ९ ॥ उपरागसहस्रेण
सममर्धोददयं स्मृतम् ॥ अर्धोदयसमः कालो नास्ति संसारमोचकः ॥ ११० ॥ तस्मिन्नर्धोदये रामसेतौ स्नानं तु यद्भवेत् ॥ न तत्तुल्यं भवेत्पुण्यं
सर्वशास्त्रेषु सर्वदा ॥ ११ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि भागीरथ्यवगाहनात् ॥ यत्पुण्यमृषिनिर्दिष्टं तत्पुण्यं मुनिपुंगवाः ॥ १२ ॥ एकवारं रामसेतौ
स्नानात्सिध्यति निश्चितम् ॥ अर्द्धोदये विशेषेण तथैव च महोदये ॥ १३ ॥ मकरस्थे रवौ माघे प्रयागे पापमोचने ॥ माघस्नानसहस्रेण
यत्पुण्यं लभते नरः ॥ १४ ॥ तस्मिन्नर्धोदये विप्रा रामसेतौ निमज्जनात् ॥ एकवारेण तत्पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ १५ ॥
त्रैलोक्यस्थेषु तीर्थेषु स्नातानां यत्फलं भवेत् ॥ सकृदर्द्धोदये सेतौ स्नात्वा तत्पुण्यभाग्भवेत् ॥ १६ ॥ ब्रह्मज्ञानविहीनानां कृतघ्नानां दुरा
त्मनाम् ॥ पापिनामितरेषां च महापातकिनां तथा ॥ १७ ॥ सेतावर्द्धोदये स्नानाद्विशुद्धिरिति निश्चिता ॥ स्थलांतरे कृतघ्नानां
निष्कृतिर्नास्ति कर्हिचित् ॥ १८ ॥ सेतावर्द्धोदये स्नानात्तेषामपि हि निष्कृतिः ॥ सेतावर्द्धोदये स्नानं ये न कुर्वंति मोहतः ॥ १९ ॥
संसारेषु निमज्जंति ते यथांधाः पतंत्यधः ॥ सेतावर्धोदये स्नात्वा भित्त्वा भास्करमण्डलम् ॥ १२० ॥ ब्रह्मलोकं प्रयास्यंति नात्र कार्या विचा
रणा ॥ अर्द्धोदये तु संप्राप्ते स्नात्वा सेतौ विमुक्तिदे ॥ २१ ॥ स्नात्वा सम्यग्जगन्नाथं राघवं सीतया सह ॥ रामेश्वरं महादेवं सुग्रीवादिसु

१ त्वांत्रसंयुतः—इ० पा० । २ इहैव चायुराप्नोति—इ० पा० । ३ नद्यः—इ० पा० ।

॥१००॥

खान्कपीन् ॥ २२ ॥ ध्यात्वा देवानृषींश्चापि तथा पितृगणानपि ॥ तर्पयेदपि तान्सर्वान्स्वदारिद्र्यविमुक्तये ॥ २३ ॥ अर्द्धोदयाख्यममलं
जगन्नाथं समर्चयेत् ॥ सेतावर्द्धोदये काले तेन प्रीणाति केशवः ॥ २४ ॥ दिवाकर नमस्तेऽस्तु तेजोराशे जगत्पते ॥ अत्रिगोत्रसमुत्पन्न लक्ष्मी
देव्याः सहोदर ॥ २५ ॥ अर्घं गृहाण भगवन्सुधाकुम्भ नमोस्तु ते ॥ व्यतीपात महायोगिन्महापातकनाशन ॥ २६ ॥ सहस्रबाहो सर्वात्म
न्गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ तिथिनक्षत्रवाराणामधीश परमेश्वर ॥ २७ ॥ मासरूप गृहणार्घ्यं कालरूप नमोऽस्तु ते ॥ इति दत्त्वा पृथङ्मंत्रैरर्घ्यम
र्द्धोदये नरः ॥ २८ ॥ उपायनानि विप्रेभ्यो दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ चतुर्दश द्वादशाष्टौ सप्त षट् पंच वा द्विजान् ॥ २९ ॥ यथाशक्त्यन्नपानाद्यैः
पृथङ्मंत्रैः समर्चयेत् ॥ कांस्यपात्रं समादाय नूतनं दारवं तु वा ॥ १३० ॥ विप्राणां पुरतः स्थाप्य पयसा परिपूरितम् ॥ सफलं सगुडं साज्यं
सतांबूलं सदक्षिणम् ॥ ३१ ॥ दद्याद्यज्ञोपवीतं च गां सवत्सां पयस्विनीम् ॥ अलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो यथाशक्ति वदेदिदम् ॥ ३२ ॥ श्रवणर्क्षे जग
न्नाथ जन्मर्क्षे तव केशव ॥ यन्मया दत्तमर्थिभ्यस्तदक्षयमिहास्तु मे ॥ ३३ ॥ नक्षत्राणामधिपते देवानाममृतप्रद ॥ त्राहि मां रोहिणीकांत कला
शेष नमोऽस्तु ते ॥ ३४ ॥ दीननाथ जगन्नाथ कलानाथ कृपाकर ॥ त्वत्पादपद्मयुगलभक्तिरस्त्वचला मम ॥ ३५ ॥ व्यतीपात नमस्तेऽस्तु सोम
सूर्याग्निसंनिभ ॥ यद्दानादि कृतं किंचित्तदक्षयमिहास्तु ते ॥ ३६ ॥ अर्थिनां कल्पवृक्षोऽसि वासुदेव जनार्दन ॥ मासत्वयनकालेश पापं शमय
मे हरे ॥ ३७ ॥ इत्यर्चयित्वा विप्रेंद्रास्ततः श्राद्धं समाचरेत् ॥ हिरण्यश्राद्धमामं वा पाकश्राद्धमथापि वा ॥ ३८ ॥ पार्वणं च ततः कुर्याद्वित्त
शाठ्यं न कारयेत् ॥ आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्वस्त्रभूषणकुण्डलैः ॥ ३९ ॥ प्रतिमामर्पयेत्तस्मै गां च छत्रमुपानहम् ॥ एवमर्द्धोदये सेतौ व्रतं कुर्याद्द्वि
जोत्तमाः ॥ १४० ॥ तेनैव कृतकृत्यः स्यात्कर्तव्यं नास्ति किंचन ॥ स्थलांतरेऽप्येवमेतद्व्रतमर्धोदये चरेत् ॥ ४१ ॥ सेतुः समुद्रे रामेण निर्मितो
गन्धमादने ॥ सेतुः सेतुरिति प्राज्ञास्तस्य नाम्नः प्रकीर्तनात् ॥ ४२ ॥ स्नानकाले मनुष्याणां पातकानां तु कोटयः ॥ तत्क्षणादेव नश्यंति
यास्यंत्यप्यच्युतं पदम् ॥ ४३ ॥ निमिषं निमिषार्द्धं वा सेतौ तिष्ठति यो नरः ॥ तद्दृष्टिगोचरं गंतुं न शक्ता यमकिंकराः ॥ ४४ ॥ रामसेतुं धनु
ष्कोटिं रामं सीतां च लक्ष्मणम् ॥ रामनाथं हनूमंतं सुग्रीवादिमुखान्कपीन् ॥ ४५ ॥ बिभीषणं नारदं च विश्वामित्रं घटोद्भवम् ॥ वसिष्ठं वाम
देवं च जाबालिमथ काश्यपम् ॥ ४६ ॥ रामभक्तांस्तथा चान्यांश्चिंतयन्मनसा तदा ॥ सर्वदुःखाद्विमुच्येत प्रयाति परमं पदम् ॥ ४७ ॥ सत्य

१ सोमसूर्यसुत प्रभो—इ० पा० ।

क्षेत्रे हरिक्षेत्र कृष्णक्षेत्रे च नैमिषे ॥ शालग्रामे बदर्य्यां च हस्तिशैले वृषाचले ॥ ४८ ॥ शेषाद्रौ चित्रकूटे च लक्ष्मीक्षेत्रे कुरंगके ॥
कांचिके कुम्भकोणे च मोहिनीपुर एव च ॥ ४९ ॥ ऐन्द्रे श्वेताचले पुण्ये पद्मनाभे महास्थले ॥ फुल्लाख्ये घटिकाद्रौ च सारक्षेत्रे हरि
स्थले ॥ १५० ॥ श्रीनिवासे महाक्षेत्रे भक्तनाथमहास्थले ॥ अलिंदाख्ये महाक्षेत्रे शुकक्षेत्रे च वारुणे ॥ ५१ ॥ मधुरायां हरिक्षेत्रे श्रीगोष्ठ्यां
पुरुषोत्तमे ॥ श्रीरंगे पुण्डरीकाक्षे तथान्यत्र हरिस्थले ॥ ५२ ॥ स्नानेन यानि पापानि विनश्यन्ति द्विजोत्तमाः ॥ तानि सर्वाणि
नश्यंति सेतुस्नानेन निश्चितम् ॥ ५३ ॥ रघुनाथकृते सेतौ महामुनिनिषेविते ॥ न स्नांति ये नरास्तेषां न संसारनिवर्तनम् ॥
॥ ५४ ॥ ये वा नमः शिवायेति मन्त्रं पञ्चाक्षरं शुभम् ॥ न वदन्ति न शृण्वन्ति न स्मरन्ति मुनीश्वराः ॥ ५५ ॥ नमो नाराय
णायेति प्रणवेन समन्वितम् ॥ मंत्रमष्टाक्षरं वापि न जपंति स्मरंति वा ॥ ५६ ॥ एवं श्रीरामचंद्रस्य षडक्षरमनुं तथा ॥ न जपंति न शृण्वंति
न स्मरंति च सत्तमाः ॥ ५७ ॥ तेषां पापानि नश्यंति रामसेतौ निमज्जनात् ॥ उपोषणं न कुर्वंति ये वा हरिदिने शुभे ॥ ५८ ॥ न धारयंति ये
भस्म त्रिपुंड्रोद्धूलनादिना ॥ जाबालोपनिषन्मंत्रैस्सप्तभिर्मस्तकादिके ॥ ५९ ॥ शिवं वा केशवं वापि तथान्यानपि वै सुरान् ॥ न पूजयंति वेदोक्त
मार्गेण द्विजपुंगवाः ॥ १६० ॥ तेषां पापानि नश्यंति रामसेतौ निमज्जनात् ॥ शिवविष्णवादिदेवेभ्यो धूपं दीपं च चंदनम् ॥ ६१ ॥ पुष्पाणिन प्र
यच्छंति भक्तिपूर्वं द्विजोत्तमाः ॥ शिवविष्णवादिदेवानां श्रीरुद्रैश्चमकैस्तथा ॥ ६२ ॥ श्रीमत्पुरुषसूक्तेन पावमान्यादिसूक्तकैः ॥ त्रिमधुत्रिसुपर्णैश्च पंच
शांत्यादिना तथा ॥ ६३ ॥ नाभिषेकं प्रकुर्वंति ये नराः पापचेतसः ॥ तेषां पापानि नश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ ६४ ॥ शिवविष्णवादि
देवानां नमस्कारप्रदक्षिणे ॥ न प्रकुर्वंति भक्त्या ये पापोपहतबुद्धयः ॥ ६५ ॥ धनुर्मासेऽप्युषःकाले न पूजां च प्रकुर्वते ॥ शिवविष्णवादिदेवानां
महानैवेद्यपूर्वकम् ॥ ६६ ॥ तेषां पापानि नश्यंति रामसेतौ निमज्जनात् ॥ कीर्तयंति न ये विष्णोर्नामानि तु हरस्य वा ॥ ६७ ॥ शालिग्रामशिला
चक्रं शिवनाभं च ये नराः ॥ न पूजयंति मोहेन द्वारकाचक्रमेव वा ॥ ६८ ॥ गंगामृदं च तुलसीमृत्तिकां गोपिचंदनम् ॥ न धारयंति ये मूढा
ललाटे चोरसि द्विजाः ॥ ६९ ॥ दोर्द्वंद्वे च गले सम्यक्सर्वपापौघशांतये ॥ रुद्राक्षं तुलसीकाष्ठं यो न धारयते नरः ॥१७०॥ तस्य पापानि नश्यंति
धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते निद्रां त्यक्त्वा प्रसन्नधीः ॥ ७१ ॥ हरिशंकरनामानि तत्स्तोत्राण्यथ वा द्विजाः ॥ यो हि चिंतयते

१ अंबिकाख्ये-इ०पा० । २ कुरुक्षेत्रे-इ०पा० ।

नित्यं विशिष्टं मंत्रमेव वा ॥ ७२ ॥ तस्य पापानि नश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ प्रातर्जलाशयं गत्वा स्नात्वाऽऽचम्य विशुद्धधीः ॥ ७३ ॥ प्रस
न्नात्मा मुनिश्रेष्ठाः संध्योपासनपूर्वकम् ॥ नोपास्ते च नरो यस्तु गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ७४ ॥ नौपासनं वा कुर्वंति सायंप्रातरतंद्रिताः ॥ माध्या
ह्निकं न कुर्वंति ये वा पापहताशयाः ॥ ७५ ॥ ब्रह्मयज्ञं वैश्वदेवं मध्याह्नेऽतिथिपूजनम् ॥ नाचरंति च सायं ये पूजामतिथिसंमताम् ॥ ७६ ॥
तेषां पापानि नश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ भिक्षां यतीनां मध्याह्ने न प्रयच्छंति ये नराः ॥ ७७ ॥ येऽप्यधीतां त्रयीं विप्रा विस्मरंति
कुबुद्धयः ॥ नाधीयते त्रयीं वापि वेदांगानि तथा पुनः ॥ ७८ ॥ प्रत्याब्दिकं मातृपित्रोः श्राद्धं ये नाचरंति वै ॥ श्राद्धं महालयं नित्यमष्टकाश्राद्ध
मेव वा ॥ ७९ ॥ अन्यन्नैमित्तिकं श्राद्धं ये न कुर्वंति लोभतः ॥ ये चैत्रे तु पौर्णमास्यां चित्रगुप्तस्य तुष्टये ॥ १८० ॥ पानकं कदलीपक्वं पायसान्नं
सशर्करम् ॥ सगुडं साम्रफलकं पनसादिफलैर्युतम् ॥ ८१ ॥ तांबूलं पादुके छत्रं वस्त्रपुष्पाणि चंदनम् ॥ विप्रेभ्यो न प्रयच्छंति लोभोपहतबुद्धयः ॥
॥ ८२ ॥ तेषां पापानि नश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा यो धनुष्कोटिसेवकः ॥ ८३ ॥ तस्य संसारविच्छित्तिः पुन
र्जन्म विना भवेत् ॥ संसारसागरं तर्तुं य इच्छेन्मुनिपुंगवाः ॥ ८४ ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटिं स गच्छेदविलंबितम् ॥ सत्यं वच्मि हितं वच्मि
सारं वच्मि हितं पुनः ॥ ८५ ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटिं गच्छध्वं मुक्तिसिद्धये ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटौ कुर्यात्स्नानं विमुक्तये ॥ ८६ ॥
नास्त्युपायांतरं विप्रा भूयोभूयो वदाम्यहम् ॥ रामचंद्रधनुष्कोटौ स्नानं कुर्वंति ये नराः ॥ ८७ ॥ तेषामयत्नतः सिध्येत्संसारभय
नाशनम् ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यत्पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥ ८८ ॥ तत्प्राप्तिः स्याद्धनुष्कोटौ मज्जनान्नात्र संशयः ॥ ॥ श्रीसूत
उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्राः सेतुमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ८९ ॥ महादुःखप्रशमनं महारोगनिबर्हणम् ॥ दुःस्वप्ननाशनं पुण्यमपमृ
त्युनिवारणम् ॥ १९० ॥ महाशांतिकरं पुंसां पठतां शृण्वतामपि ॥ स्वर्गापवर्गदं पुण्यं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ ९१ ॥ कीर्तयेद्य इदं पुण्यं शृणु
याद्वा समाहितः ॥ सोऽग्निष्टोमादियज्ञानां फलमाप्नोति पुष्कलम् ॥ ९२ ॥ चतुर्णां सांगवेदानां शतावृत्त्या तु यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति
ह्येतन्माहात्म्यकीर्तनात् ॥ ९३ ॥ अत्रैकाध्यायपठनाच्छ्रवणाद्वा मुनीश्वराः ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥ ९४ ॥ अध्याय
द्वयपाठेन श्रवणेन तथैव च ॥ गोमेधाख्यस्य यज्ञस्य फलमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ९५ ॥ दशाध्यायान्पठेद्यस्तु शृणुयाद्वा सभक्तिकम् ॥ स्वर्गलो
कमवाप्नोति शक्रेण सह मोदते ॥ ९६ ॥ विंशत्यध्यायपठनाच्छ्रवणाच्च मुनीश्वराः ॥ ब्रह्मलोकमवाप्नोति ब्रह्मणा सह मोदते ॥ ९७ ॥ त्रिंश

दध्यायपठनाच्छ्रवणाच्च मुनीश्वराः ॥ विष्णुलोकमवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ ९८ ॥ चत्वारिंशत्तमाध्यायान्पठेद्वा शृणुयादपि ॥ रुद्रलो
कमवाप्नोति रुद्रेण सह मोदते ॥ ९९ ॥ यः पंचाशत्तमाध्यायान्पठते शृणुतेऽपि वा ॥ स सांबं हरमाप्नोति शिवं चन्द्रार्धशेखरम् ॥ २०० ॥
यः पठेच्छृणुयाच्चेदं कृत्स्नं माहात्म्यमुत्तमम् ॥ स सांबशिवसालोक्यमाप्नोत्येव न संशयः ॥ १ ॥ यः पठेच्छृणुयाच्चेदं द्विवारं मुनिसत्तमाः ॥
स याति शिवसामीप्यं विमानवरसंस्थितः ॥ २ ॥ यस्त्रिवारं पठेदेतच्छृणुयाद्वा समाहितः ॥ शिवसारूप्यमाप्नोति शिवस्य प्रीतिमावहन् ॥३॥
चतुर्वारं पठेद्यस्तु शृणुयाद्वेदमुत्तमम्[1] ॥ स सायुज्यमवाप्नोति शिवस्य गिरिजापतेः ॥ ४ ॥ दिनेदिने पठेन्मर्त्यः श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ॥
पादं वा पादमात्रं वा अक्षरं वर्णमेव वा ॥ ५ ॥ तत्तद्दिनकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ कृत्स्नेऽस्मिन्सेतुमाहात्म्ये पठितेऽपि श्रुतेऽपि वा ॥
॥ ६ ॥ श्लोकेष्वत्रैव वर्तंते वर्णा यावंत एव हि ॥ तावत्यो ब्रह्महत्याश्च तावन्मद्यनिषेवणम् ॥ ७ ॥ तावत्सुवर्णस्तेयं च तावान्गुर्वंगनागमः ॥
तावत्संसर्गदोषाश्च नश्यंत्येव हि तत्क्षणात् ॥ ८ ॥ यावतोऽस्मिन्महापुण्ये वर्तंते वर्णराशयः ॥ तावत्कृत्वश्चतुर्विंशत्तीर्थेषु स्नानजं फलम् ॥ ९ ॥
तथान्येष्वपि तीर्थेषु सेतुमध्यगतेषु वै ॥ तत्फलं समवाप्नोति पाठेन श्रवणेन वा ॥ २१० ॥ येनेदं लिखितं भक्त्या सेतुमाहात्म्यमुत्तमम् ॥
विनष्टाज्ञानसंतानः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ११ ॥ यस्येदं वर्तते गेहे माहात्म्यं लिखितं शुभम् ॥ भूतवेतालकादिभ्यो भीतिस्तत्र न विद्यते
॥ १२ ॥ व्याधिपीडा न तत्रास्ति नास्ति चोरभयं तथा ॥ शन्यंगारकमुख्यानां ग्रहाणां नास्ति पीडनम् ॥ १३ ॥ यद्गृहे वर्तते पुण्यमिदं माहा
त्म्यमुत्तमम् ॥ रामसेतुं विजानीत तद्गृहं मुनिपुंगवाः ॥ १४ ॥ चतुर्विंशतितीर्थानि तत्रैव निवसंति हि ॥ तत्रैव वर्तते पुण्यो गन्धमादनपर्वतः ॥
॥ १५ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाश्च वर्तंते तत्र सादरम् ॥ लिखित्वा सेतुमाहात्म्यं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ चतुःसागरपर्यंता तेन दत्ता वसुंधरा ॥ १६ ॥
॥ ॥ सेतुमाहात्म्यदानमन्त्रः ॥ ॥ सेतुमाहात्म्यदानस्य कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ दानान्यन्यानि सर्वाणि ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ किं पुनर्बहु
नोक्तेनवसत्यत्र जगत्त्रयम् ॥ १७ ॥ श्रावयेच्छ्राद्धकाले यो ह्येकमध्यायमत्र वै ॥ नश्येच्छ्राद्धस्य वैकल्यं पितरोऽप्यतिहर्षिताः ॥ १८ ॥ यः पर्वकाले
संप्राप्ते ब्राह्मणाञ्छ्रावयेदिदम् ॥ अध्यायमेकं श्लोकं वा गावोस्य निरुपद्रवाः ॥ बहुक्षीराः सवत्साश्च महिष्योऽस्य भवंति हि ॥ १९ ॥ पठनीय
मिदं पुण्यं मठे देवालयेऽपि वा ॥ नदीतटाकतीरेषु पुण्ये वारण्यभूतले ॥ श्रोत्रियाणां गृहे वापि नैवान्यत्र तु कर्हिचित् ॥ २२० ॥ विषुवायन

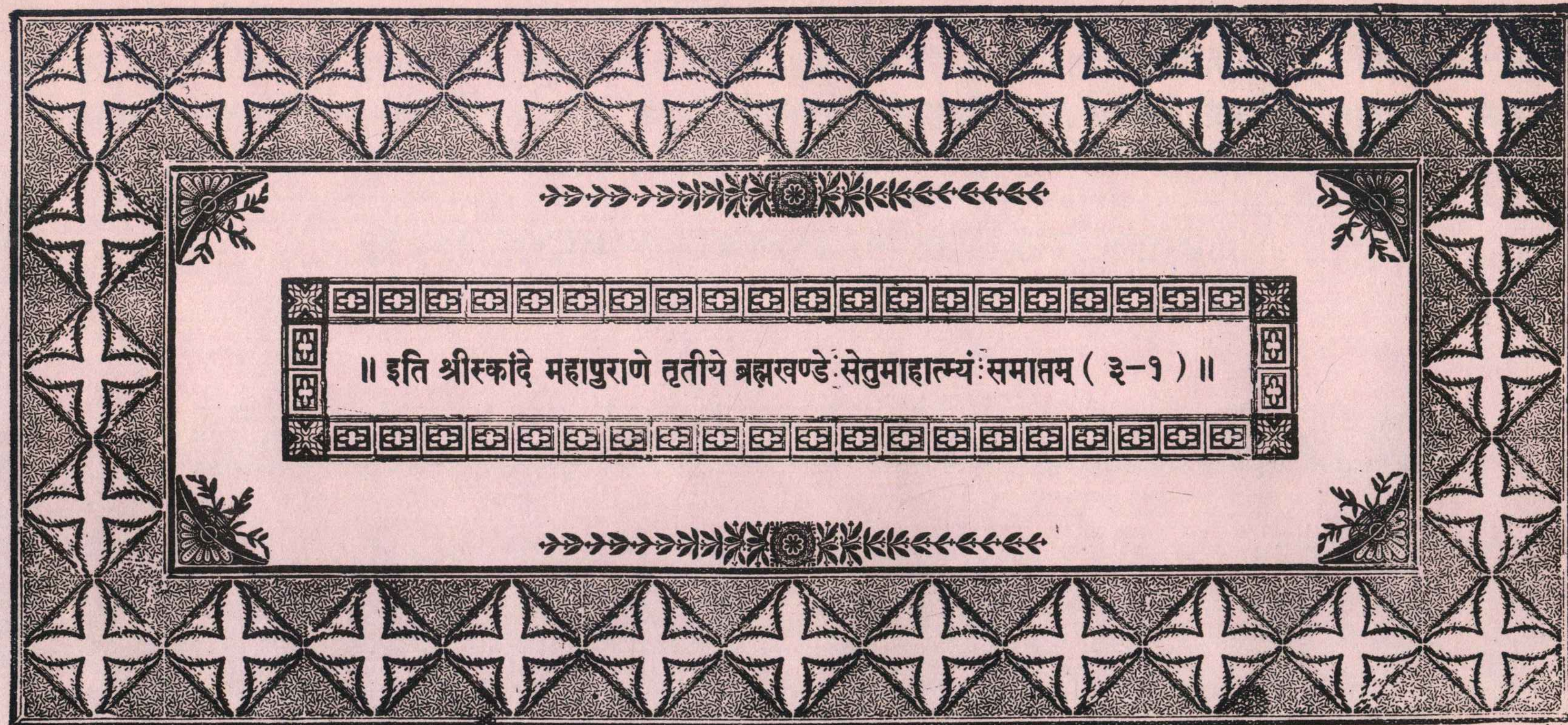
१ वा-इदम्-इति पदच्छेदः ।

कालेषु पुण्ये च हरिवासरे ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पठनीयं विशेषतः ॥ २१ ॥ इदं हि पाठ्यं श्रावण्यां मासि भाद्रपदे तथा ॥ धनुर्मासे च
पाठ्यं स्यात्पाठ्यं चैवोत्तरायणे ॥ २२ ॥ नियमेनैव माहात्म्यं पठनीयमिदं द्विजाः ॥ श्रोतारो नियमैर्युक्ताः शृणुयुश्चेदमुत्तमम् ॥ २३ ॥
कीर्त्यंते पुण्यतीर्थानि माहात्म्येऽस्मिन्बहूनि वै ॥ कीर्त्यंते पुण्यशीलाश्च तथा राजर्षिसत्तमाः ॥ २४ ॥ ऋषयश्च महाभागाः कीर्त्यंतेऽस्मिन्न
नुत्तमे ॥ धर्माधर्मौ च कीर्त्येते पुण्येस्मिन्द्विजपुंगवाः ॥ २५ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कीर्त्यंतेऽत्र त्रिमूर्तयः ॥ इदं पवित्रं पापघ्नं श्रुत्यर्थैरुपबृंहि
तम् ॥ २६ ॥ संमतं स्मृतिकर्तॄणां द्वैपायनमुनिप्रियम् ॥ श्रोतव्यं पठितव्यं च आत्मनः श्रेय इच्छता ॥ २७ ॥ श्रावकाय च दातव्यं
यत्किंचित्कांचनादिकम् ॥ स्वस्वशक्त्यनुरोधेन वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥ २८ ॥ वस्त्रं हिरण्यं धान्यं वा भूमिं गां च यथाबलम् ॥ दत्त्वा संभावनी
योऽयं श्रावकः श्रोतृभिर्जनैः ॥ २९ ॥ पूजिते श्रावके तस्मिन्पूजिताः स्युस्त्रिमूर्तयः ॥ जगत्रयं पूजितं स्यात्पूजितासु त्रिमूर्तिषु ॥ २३० ॥
अवतीर्णो महीं साक्षाद्रामो दाशरथिर्हरिः ॥ ससीतालक्ष्मणो नित्यं श्रोतृभ्यः श्रावकाय च ॥ ३१ ॥ दत्त्वेह लोके भोगांश्च मुक्तिं
चांते प्रयच्छति ॥ द्वैपायनमुखांभोजान्निःसृतं शुभदं परम् ॥ ३२ ॥ इदं वै सेतुमाहात्म्यं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनादिभिः सर्वैरनुजैरपि
संवृतः ॥ ३३ ॥ नियमाचारसंयुक्तः ससैन्यश्च दिनेदिने ॥ शृणोति पठतो धौम्यमहर्षेः स्वपुरोधसः ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भोभो
स्तपोधनाः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः ॥ मत्सकाशादिदं गुह्यं माहात्म्यं श्रुतिसंमितम् ॥ ३५ ॥ श्रुतं भवद्भिर्नियतैर्नित्यं पठत सादरम् ॥ पाठयध्वं
स्वशिष्येभ्यो नियतेभ्यो निरन्तरम् ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वा तान्मुनीन्सूतो रोमांचितकलेवरः ॥ गुरुं हृदा स्मरन्व्यासं ननर्ताश्रूणि वर्तयन् ॥ ३७ ॥
अत्रांतरे महाविद्वान्पाराशर्यो महामुनिः ॥ आशु प्रादुरभूत्तत्र शिष्यानुग्रहकांक्षया ॥ ३८ ॥ तमागतं विलोक्याथ मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ सूतः
सर्वैश्च सहितो नैमिषारण्यवासिभिः ॥ ३९ ॥ व्यासस्य चरणांभोजे दंडवत्प्रणिपत्य तु ॥ जलमानंदजं तत्र नेत्राभ्यां पर्यवर्तयत् ॥ २४० ॥
प्रणतं प्रियशिष्यं तं दोर्भ्यामुत्थाप्य वै मुनिः ॥ आशीर्भिरभिनंद्यैनमालिंग्य च मुहुर्मुहुः ॥ ४१ ॥ नैमिषारण्यमुनिभिरानीते परमासने ॥ द्वैपा
यनो महातेजा निषसाद तपोधनः ॥ ४२ ॥ मुनिष्वप्युपविष्टेषु सूतेऽपि च निजाज्ञया ॥ शौनकादीन्मुनीन्सर्वाञ्छक्तेः पौत्रोऽभ्यभाषत ॥ ४३ ॥
मया ज्ञातमिदं सर्वं नैमिषारण्यवासिनः ॥ मम शिष्येण सूतेन सेतुमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ कथितं भवतामद्य महापातकनाशनम् ॥ ४४ ॥ श्रुतीनां

च स्मृतीनां च पुराणानां तथैव च ॥ शास्त्राणां चेतिहासानामन्येषामपि कृत्स्नशः ॥ ४५ ॥ एष पर्यवसन्नोऽर्थो माहात्म्यं यत्त्विदं महत् ॥ सर्वे
ष्वपि पु्राणेषु इदं बहुमतं मम ॥ ४६ ॥ शृणोति धर्मजो धौम्यादिदं नित्यं ममाज्ञया ॥ अतो भवंतोऽपि सदा सेतुमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ४७ ॥
पठंतु शृण्वंतु तथा शिष्याणां पाठयंतु च ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य ते प्राहुर्बाढमित्यपि ॥ ४८ ॥ ततो व्यासोऽपि सूतेन शिष्येण च समन्वितः ॥
अनुज्ञाप्य मुनीन्त्सर्वान्कैलासं पर्वतं ययौ ॥ ४९ ॥ ऋषयो नैमिषारण्यनिलयास्तुष्टिमागताः ॥ प्रत्यहं सेतुमाहात्म्यं शृण्वंति च पठंति च ॥
॥ २५० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

इदं स्कांदमहापुराणान्तर्गतब्रह्मखण्डान्तर्गतसेतुमाहात्म्यं समाप्तम् ॥

॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्यं समाप्तम् (३-१) ॥

॥ अथ श्रीस्कांदे महापुराणे तृतीये ब्रह्मखण्डे धर्मारण्यखंडप्रारम्भः (३-२) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ततुं संसृतिवारिधिं त्रिजगतां नौर्नाम यस्य प्रभोर्येनेदं सकलं विभाति सततं जातं स्थितं संसृतम् ॥ यश्चैतन्यघनप्रमाण विधुरो वेदांतवेद्यो विभुस्तं वन्दे सहजप्रकाशममलं श्रीरामचन्द्रं परम् (॥१॥) दाराः पुत्रा धनं वा परिजनसहितो बंधुवर्गः प्रियो वा माता भ्राता पिता वा श्वशुरकुलजना भृत्य ऐश्वर्य्यवित्ते ॥ विद्या रूपं विमलभवनं यौवनं यौवतं वा सर्वं व्यर्थं मरणसमये धर्म एकः सहायः (॥२॥) नैमिषे निमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ॥ सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ १ ॥ एकदा सूतमायांतं दृष्ट्वा तं शौनकादयः ॥ परं हर्षं समाविष्टाः पपुर्नेत्रैः सुचेतसा ॥ चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥ २ ॥ अथ तेषूपविष्टेषु तपस्विषु महात्मसु ॥ निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाल्लोमहर्षणिः ॥३॥ सुखासीनं च तं दृष्ट्वा विश्रांतमुपलक्ष्य च ॥ अथापृच्छंस्त ऋषयः काश्चित्प्रास्ताविकीः कथाः ॥ ४ ॥ पुराणमखिलं तात पुरा तेऽधीतवान्पिता ॥ कच्चित्त्वयापि तत्सर्वमधीतं लोमहर्षणे ॥ ५ ॥ कथयस्व कथां सूत पुण्यां पापनिषूदिनीम् ॥ श्रुत्वा यां याति विलयं पापं जन्मशतोद्भवम् ॥ ६ ॥
॥ सूत उवाच ॥ ॥ श्रीभारत्यंघ्रियुगलं गणनाथपदद्वयम् ॥ सर्वेषां चैव देवानां नमस्कृत्य वदाम्यहम् ॥ ७ ॥ शक्तींश्चैव वसूंश्चैव ग्रहान्यज्ञादिदेवताः ॥ नमस्कृत्य शुभान्विप्रान्कविमुख्यांश्च सर्वशः ॥८॥ अभीष्टदेवताश्चैव प्रणम्य गुरुसत्तमम् ॥ नमस्कृत्य शुभान्देवात्रामादींश्च विशेषतः ॥९॥ यान्स्मृत्वा त्रिविधैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ तेषां प्रसादाद्वक्ष्येऽहं तीर्थानां फलमुत्तमम् ॥ सर्वेषां च नियंतारं धर्मात्मानं प्रणम्य च ॥ १० ॥ धर्मारण्यपतिस्त्रिविष्टपपतिर्नित्यं भवानीपतिः पापाद्वः स्थिरभोगयोगसुलभो देवः स धर्मेश्वरः ॥ सर्वेषां हृदयानि जीवकलया व्याप्य स्थितः सर्वदा ध्यात्वा यं न पुनर्विशंति मनुजाः संसारकारागृहम् ॥ ११ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एकदा तु स धर्म्मो वै जगाम ब्रह्मसंसदि ॥ तां सभां स समालोक्य ज्ञाननिष्ठोऽभवत्तदा ॥ १२ ॥ देवैर्मुनिवरैः क्रांतां सभामालोक्य विस्मितः ॥ देवैर्यक्षैस्तथा नागैः पन्नगैश्च तथाऽसुरैः ॥ १३ ॥ ऋषिभिः सिद्धगंधर्वैः समाक्रांतोचितासना ॥ ससुखा सा सभा ब्रह्मन्न शीता न च घर्म्मदा ॥ १४ ॥ न क्षुधं न पिपासां च न ग्लानिं प्राप्नुवन्त्युत ॥ नानारूपैरिव कृता मणिभिः सा सभा वरैः ॥ १५ ॥ स्तंभैश्च विधृता सा तु शाश्वती न च सक्षया ॥ दिव्यैर्नानाविधैर्भावैर्भासद्भिरमितप्रभा ॥ १६ ॥ अति[१] चन्द्रं च सूर्य्यं च शिखिनं च स्वयंप्रभा ॥ दीप्यते नाकपृष्ठस्था भर्त्सयंतीव भास्करम् ॥ १७ ॥ तस्यां स भगवान्छास्ति विविधान्देवमानुषान् ॥ स्वयमेकोऽनिशं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ १८ ॥ उपतिष्ठंति चाप्येनं प्रजानां पतयः प्रभुम् ॥ दक्षः

१ अति—अतिक्रम्य—दीप्यतइत्युत्तरेण संबंधः ।

प्रचेताः पुलहो मरीचिः कश्यपः प्रभुः ॥ १९ ॥ भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च गौतमोऽथ तथांगिराः ॥ पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव प्रह्लादः कर्दमस्तथा ॥ २० ॥
अथर्वांगिरसश्चैव वालखिल्या मरीचिपाः ॥ मनोंऽतरिक्षं विद्याश्च वायुस्तेजो जलं मही ॥ २१ ॥ शब्दस्पर्शौ तथा रूपं रसो
गंधस्तथैव च ॥ प्रकृतिश्च विकारश्च सदसत्कारणं तथा ॥ २२ ॥ अगस्त्यश्च महातेजा मार्कंडेयश्च वीर्यवान् ॥ जमदग्निर्भरद्वाजः संवर्तश्च्यवन
स्तथा ॥ २३ ॥ दुर्वासाश्च महाभाग ऋष्यशृंगश्च धार्मिकः॥ सनत्कुमारो भगवान्योगाचार्य्यो महातपाः ॥ २४ ॥ असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च
तत्त्ववित् ॥ आयुर्वेदस्तथाष्टांगो गान्धर्वश्चैव तत्र हि ॥ २५ ॥ चंद्रमाः सह नक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान् ॥ वायवस्तंतवश्चैव संकल्पः प्राण एव
च ॥ २६ ॥ मूर्तिमंतो महात्मानो महाव्रतपरायणाः ॥ एते चान्ये च बहवो ब्रह्माणं समुपासिरे ॥२७॥ अर्थो धर्मश्च कामश्च हर्षो द्वेषस्तमो दमः ॥
आयांति तस्यां सहिता गंधर्वाप्सरसां गणाः ॥ २८ ॥ शुक्राद्याश्च ग्रहाश्चैव ये चान्ये तत्समीपगाः ॥ मंत्रा रथंतरं चैव हरिमान्वसुमानपि ॥२९॥
महितो विश्वकर्मा च वसवश्चैव सर्वशः ॥ तथा पितृगणाः सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ ॥ ३० ॥ ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथैव च ॥ अथर्ववेद
श्च तथा सर्वशास्त्राणि चैव ह ॥ ३१ ॥ इतिहासोपवेदाश्च वेदांगानि च सर्वशः ॥ मेधा धृतिः स्मृतिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिर्यशः समाः ॥ ३२ ॥ काल
चक्रं च तद्दिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम् ॥ यावन्त्यो देवपत्न्यश्च सर्वा एव मनोजवाः ॥३३॥ गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ॥ सोमपा
एकशृंगाश्च तथा सर्वे तपस्विनः ॥ ३४ ॥ नागाः सुपर्णाः पशवः पितामहमुपासते ॥ स्थावरा जंगमाश्चापि महाभूतास्तथा परे ॥ ३५ ॥ पुरंदरश्च
देवेंद्रो वरुणो धनदस्तथा ॥ महादेवः सहोमोऽत्र सदा गच्छति सर्वदः ॥ ३६ ॥ गच्छंति सर्वदा देवा नारायणस्तथर्षयः ॥ ऋषयो वालखिल्याश्च
योनिजायोनिजास्तथा ॥ ३७ ॥ यत्किंचित्त्रिषु लोकेषु दृश्यते स्थाणु जंगमम् ॥ तस्यां सहोपविष्टायां तत्र ज्ञात्वा स धर्मवित् ॥ ३८ ॥ देवैर्मुनि
वरैः क्रांतां समालोक्यातिविस्मितः॥ हर्षेण महता युक्तो रोमांचिततनूरुहः ॥ ३९ ॥ तत्र धर्मो महातेजाः कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ वाच्यमानां तु
शुश्राव व्यासेनामिततेजसा ॥ ४० ॥ धर्मारण्यकथां दिव्यां तथैव सुमनोहराम् ॥ धर्मार्थकाममोक्षणां फलदात्रीं तथैव च ॥ ४१ ॥ पुत्रपौत्रप्रपौ
त्रादिफलदात्रीं तथैव च ॥ धारणाच्छ्रवणाच्चापि पठनाच्चावलोकनात् ॥४२॥ तां निशम्यसु विस्तीर्णां कथां ब्रह्मांडसंभवाम् ॥ प्रमोदोत्फुल्लनयनो
ब्रह्माणमनुमत्य च ॥ ४३ ॥ कृतकार्योपि धर्मात्मा गंतुकामस्तदाभवत् ॥ नमस्कृत्य तदा धर्मो ब्रह्माणं स पितामहम् ॥ ४४ ॥ अनुज्ञातस्तदा
तेन गतोऽसौ यमशासनम् ॥ पितामहप्रसादाच्च श्रुत्वा पुण्यप्रदायिनीम् ॥ ४५ ॥ धर्मारण्यकथां दिव्यां पवित्रां पापनाशिनीम् ॥ स गतोऽनुचरैः

साद्धं ततः संयमिनीं प्रति ॥ ४६ ॥ अमात्यानुचरैः सार्धं प्रविष्टः स्वपुरं यमः ॥ तत्रांतरे महातेजा नारदो मुनिपुंगवः ॥ ४७ ॥ दुर्निरीक्ष्यः कृपा
युक्तः समदर्शी तपोनिधिः ॥ तपसा दग्धदेहोपि विष्णुभक्तिपरायणः ॥ ४८ ॥ सर्वगः सर्वविच्चैव नारदः सर्वदा शुचिः ॥ वेदाध्ययनशीलश्च त्वागत
स्तत्र संसदि ॥४९॥ तं दृष्ट्वा सहसा धर्मो भार्यया सेवकैः सह ॥ संमुखो हर्षसंयुक्तो गच्छन्नेव स सत्वरः॥५०॥ अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं
कुलम् ॥ अद्य मे सफलो धर्मस्त्वय्यायाते तपोधने ॥५१॥ अर्घ्यपाद्यादिविधिना पूजां कृत्वा विधानतः ॥ दंडवत्तं प्रणम्याथ विधिना चोपवेशितः
॥५२॥आसने स्वे महादिव्ये रत्नकांचनभूषिते ॥ चित्रार्पिता सभा सर्वा दीपा निर्वातगा इव ॥५३॥ विधाय कुशलप्रश्नं स्वागतेनाभिनंद्य तम् ॥
प्रहर्षमतुलं लेभे धर्मारण्यकथां स्मरन् ॥ ५४ ॥ नारदं पूजयित्वा तु प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ हर्षितं तु यमं दृष्ट्वा नारदो विस्मिताननः ॥ ५५ ॥
चिंतयामास मनसा किमिदं हर्षितो हरिः[1] ॥ अतिहर्षं च तं दृष्ट्वा यमराजस्वरूपिणम् ॥ आश्चर्यमनसं चैव नारदः पृष्टवांस्तदा ॥ ५६ ॥
॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ किं दृष्टं भवताश्चर्यं किं वा लब्धं महत्पदम् ॥ दुष्टस्त्वं दुष्टकर्मा च दुष्टात्मा क्रोधरूपधृक् ॥ ५७ ॥ पापिनां यमनं
चैवमेतद्रूपं महत्तरम् ॥ सौम्यरूपं कथं जातमेतन्मे संशयः प्रभो ॥ ५८ ॥ अद्य त्वं हर्षसंयुक्तो दृश्यसे केन हेतुना ॥ कथयस्व महाकाय हर्षस्यैव
हि कारणम् ॥ ५९ ॥ ॥ धर्मराज उवाच ॥ ॥ श्रूयतां ब्रह्मपुत्रैतत्कथयामि न संशयः ॥ पुराहं ब्रह्मसदनं गतवानभिवंदितुम् ॥ ६० ॥
तत्रासीनःसभामध्ये सर्वलोकैकपूजिते ॥ नानाकथाः श्रुतास्तत्र धर्म्मवर्गसमन्विताः ॥ ६१ ॥ कथाः पुण्या धर्मयुता रम्या व्यासमुखाच्छ्रुताः ॥
धर्मकामार्थसंयुक्ताः सर्वाघौघविनाशिनीः ॥ ६२ ॥ याः श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यंते ब्रह्महत्यया ॥ तारयंति पितृगणाञ्छतमेकोत्तरं मुने ॥ ६३ ॥
॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कीदृशी तत्कथा मे तां प्रशंस भवता श्रुताम् ॥ कथां यम महाबाहो श्रोतुकामोस्म्यहं च ताम् ॥ ६४ ॥
॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ एकदा ब्रह्मलोकेऽहं नमस्कर्तुं पितामहम् ॥ गतवानस्मि तं देशं कार्याकार्यविचारणे ॥ ६५ ॥ मया तत्राद्भुतं दृष्टं श्रुतं
च मुनिसत्तम ॥ धर्म्मारण्यकथां दिव्यां कृष्णद्वैपायनेरिताम् ॥ ६६ ॥ श्रुत्वा कथां महापुण्यां ब्रह्मन्ब्रह्मांडगां शुभाम् ॥ गुणपूर्णां सत्ययुक्तां तेन
हर्षेण हर्षितः ॥ ६७ ॥ अन्यच्चैव मुनिश्रेष्ठ तवागमनकारणम् ॥ शुभाय च सुखायैव क्षेमाय च जयाय हि ॥ ६८ ॥ आद्यास्मि कृतकृत्योऽहमद्याहं
सुकृती मुने ॥ धर्मोनामाद्य जातोऽहं तव पद्युग्मदर्शनात् ॥ ६९ ॥ पूज्योऽहं च कृतार्थोहं धन्योहं चाद्य नारद ॥ युष्मत्पादप्रसादाच्च पूज्योऽहं

१ हरिः—यम—इत्यर्थः—''यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना—''इत्यमरः ।

भुवनत्रये ॥ ७० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवंविधैर्वचोभिश्च तोषितो मुनिसत्तमः ॥ पप्रच्छ परया भक्त्या धर्मारण्यकथां शुभाम् ॥ ७१ ॥
॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ श्रुता व्यासमुखाद्धर्म्म धर्मारण्यकथा शुभा ॥ तत्सर्वं हि कथय मे विस्तीर्णं च यथातथम् ॥ ७२ ॥ ॥ यम
उवाच ॥ ॥ व्यग्रोऽहं सततं ब्रह्मन्प्राणिनां सुखदुःखिनाम् ॥ तत्तत्कर्मानुसारेण गतिं दातुं सुखेतराम् ॥ ७३ ॥ तथापि साधुसंगो हि धर्मायैव
प्रजायते ॥ इह लोके परत्रापि क्षेमाय च सुखाय च ॥ ७४ ॥ ब्रह्मणः सन्निधौ यच्च श्रुतं व्यासमुखेरितम् ॥ तत्सर्वं कथयिष्यामि मानुषाणां हिता
य वै ॥ ७५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ यमेन कथितं सर्वं यच्छ्रुतं ब्रह्मसंसदि ॥ आदिमध्यावसानं च सर्वं नैवात्र संशयः ॥ ७६ ॥ कलिद्वापर
योर्मध्ये धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ गतोऽसौ नारदो मर्त्ये राज्यं धर्मसुतस्य वै ॥ ७७ ॥ आगतः श्रीहरेरंशो नारदः प्रत्यदृश्यत ॥ ज्वलिताग्निप्रतीकाशो
बालार्कसदृशेक्षणः ॥ ७८ ॥ सव्यापवृत्तं विपुलं जटामंडलमुद्वहन् ॥ चंद्रांशुशुक्ले वसने वसानो रुक्मभूषणः ॥ ७९ ॥ वीणां गृहीत्वा महतीं कक्षा
सक्तां सखीमिव ॥ कृष्णाजिनोत्तरासंगो हेमयज्ञोपवीतवान् ॥ ८० ॥ दण्डी कमंडलुकरः साक्षाद्वह्निरिवापरः ॥ भेत्ता जगति गुह्यानां विग्रहाणां गु
होपमः ॥ ८१ ॥ महर्षिगणसंसिद्धो विद्वान्गांधर्ववेदवित् ॥ वैरकेलिकलो विप्रो ब्राह्मः कलिरिवापरः ॥ ८२ ॥ देवगंधर्वलोकानामादिवक्ता मुनिग्रहः ॥
गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता हरिसद्गुणान् ॥ ८३ ॥ स नारदोऽथ विप्रर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः ॥ आगतोऽथ पुरीं हर्षाद्धर्मराजेन पालिताम् ॥ ८४ ॥
अथतत्रोविष्टेषु राजन्येषु महात्मसु ॥ महत्सु चोपविष्टेषु गंधर्वेषु च तत्र वै ॥ ८५ ॥ लोकाननुचरन्सर्व्वानागतः स महर्षिराट् ॥ नारदः सुमहातेजा
ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ ८६ ॥ तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् ॥ सिंहासनात्समुत्थाय प्रययौ सन्मुखस्तदा ॥ ८७ ॥ अभ्यवादयत प्रीत्या विनयाव
नतस्तदा ॥ तदर्हमासनं तस्मै संप्रदाय यथाविधि ॥ ८८ ॥ गां चैव मधुपर्कं च संप्रदायार्घमेव च ॥ अर्चयामास रत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् ॥ ८९ ॥
तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य च धर्मवित् ॥ कुशली त्वं महाभाग तपसः कुशलं तव ॥ ९० ॥ न कश्चिद्बाधते दुष्टो दैत्यो हि स्वर्गभूपतिम् ॥
मुने कल्याणरूपस्त्वं नमस्कृतः सुरासुरैः ॥ सर्व्वगः सर्व्ववेत्ता च ब्रह्मपुत्र कृपानिधे ॥ ९१ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ सर्वतः कुशलं मेद्य
प्रसादाद्ब्रह्मणः सदा ॥ कुशली त्वं महाभाग धर्मपुत्र युधिष्ठिर ॥ ९२ ॥ भ्रातृभिः सह राजेंद्र धर्मेषु रमते मनः ॥ दारैः पुत्रैश्च भृत्यैश्च
कुशलैर्गजवाजिभिः ॥ ९३ ॥ औरसानिव पुत्रांश्च प्रजा धर्मेण धर्मज ॥ पालयसि किमाश्चर्यं त्वया धन्या हि सा प्रजा ॥ ९४ ॥ पालनात्पोषणा
न्नृणां धर्मो भवति वै ध्रुवम् ॥ तत्तद्धर्मस्य भोक्ता त्वमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ९५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कुशलं मम राष्ट्रं च भवता

मंत्रिस्पर्शनात् ॥ दर्शनेन महाभाग जातोऽहं गतकिल्बिषः ॥ ९६ ॥ धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सभाग्योऽहं धरातले ॥ अद्याहं सुकृती जातो
ब्रह्मपुत्रे गृहागते ॥ ९७ ॥ कुत आगमनं ब्रह्मन्नद्य ते मुनिसत्तम ॥ अनुग्रहार्थं साधूनां किं वा कार्येण केन च ॥ ९८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥
आगतोऽहं नृपश्रेष्ठ सकाशाच्छमनस्य च ॥ व्यासेनोक्तां ब्रह्मणोग्रे कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ ९९ ॥ धर्मारण्याश्रितां दिव्यां सर्वसंताप
हारिणीम् ॥ यां श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १०० ॥ हत्यायुतप्रशमनीं तापत्रयविनाशिनीम् ॥ यां वै श्रुत्वातिभक्त्या च कठिनो
मृदुतां भजेत् ॥ १०१ ॥ धर्मराजेन तां श्रुत्वा ममाग्रे च निवेदिताम् ॥ तमपृच्छदमेयात्मा कथां धर्मविनोदिनीम् ॥ २ ॥ ॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ ॥ धर्मारण्याश्रितां पुण्यां कथां मे द्विजसत्तम ॥ कथयस्व प्रसादेन लोकानां हितकाम्यया ॥ ३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥
स्नानकालोयमस्माकं न कथावसरो मम ॥ परंतु श्रूयतां राजन्नुपदेशं ददाम्यहम् ॥ ४ ॥ मासानामुत्तमो माघः स्नानदानादिके तथा ॥
तस्मिन्मावे च यः स्नाति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ स्नानार्थं याहि शीघ्रं त्वं गंगायां नृपतेऽधुना ॥ व्यासस्यागमनं चाद्य भविष्यति
नृपोत्तम ॥ ६ ॥ तं पृच्छस्व महाभाग श्रावयिष्यति ते शुभम ॥ तीर्थानां चैव सर्वेषां फलं पुण्यं यदद्भुतम् ॥ ७ ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च
उत्तमाधममध्यमाः ॥ वाचयिष्यति तत्सर्वमितिहाससमुद्भवम् ॥ ८ ॥ धर्मारण्यस्य सकलं वृत्तं यद्यत्पुरातनम् ॥ व्यासः सत्यवतीपुत्रो वदि
ष्यति च तेऽखिलम् ॥ ९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा विधेः पुत्रस्तत्रैवांतरधीयत ॥ तस्मिन्गते स नृपतिः क्रीडते सचिवैः
सह ॥ ११० ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र प्राप्तः सत्यवतीसुतः ॥ विज्ञापयामास तदा विदुरः पांडवस्य हि ॥ ११ ॥ ॥ सूत
उवाच ॥ ॥ आगतं तु मुनिं श्रुत्वा सर्वे हर्षसमाकुलाः ॥ समुत्तस्थुर्हि भीमाद्याः सह धर्मेण सर्वशः ॥ १२ ॥ तदा हि सन्मुखो
भूत्वा मुमुदे नतकन्धरः ॥ दंडवत्तं प्रणम्याथ भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ १३ ॥ मधुपर्केण विधिना पूजां कृत्वा सुशोभनाम् ॥ सिंहासने
समावेश्य पप्रच्छानामयं तदा ॥१४॥ ततः पुण्यां कथां दिव्यां श्रावयामास धर्मवित् ॥ कथांते मुनिशार्दूलं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ त्वत्प्रसादान्मया ब्रह्मञ्छ्रुतास्तु प्रवराः कथाः ॥ आपद्धर्म्मा राजधर्मा मोक्षधर्म्मा ह्यनेकशः ॥ १६ ॥ पुराणानां च
धर्माश्च व्रतानि बहुशस्तथा ॥ तीर्थान्यनेकरूपाणि सर्वाण्यायतनानि च ॥ १७ ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि धर्मारण्यकथां शुभाम् ॥ श्रुत्वा यां हि
विनश्येत पापं ब्रह्मवधादिकम् ॥ १८ ॥ धर्म्मारण्यस्थतीर्थानां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ कस्येदं स्थापितं स्थानं कस्मादेतद्विनिर्मितम् ॥ १९ ॥

रक्षितं पालितं केन कस्मिन्कालेऽथ निर्मितम् ॥ किंकिं त्वत्राभवत्पूर्वं शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ १२० ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च तस्मिन्स्थाने च यद्भवेत् ॥ तत्सर्वं कथयस्वाद्य तीर्थानां च यथा स्थितिः ॥ १२१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये युधिष्ठिरप्रश्नवर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ व्यास उवाच ॥

॥ पृथ्वीपुरंध्र्यास्तिलकं ललाटे लक्ष्मीलतायाः स्फुटमालवालम् ॥ वाग्देवताया जलकेलिरम्यं नोहेरकं संप्रति वर्णयामि ॥ १ ॥ साधु पृष्टं त्वया राजन्वाराणस्यधिकाधिकम् ॥ धर्मारण्यं नृपश्रेष्ठ शृणुष्वावहितो भृशम् ॥ २ ॥ सर्वतीर्थानि तत्रैव ऊषरं तेन कथ्यते ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैरिंद्राद्यैः परिसेवितम् ॥ ३ ॥ लोकपालैश्च दिक्पालैर्मातृभिः शिवशक्तिभिः ॥ गंधर्वैश्चाप्सरोभिश्च सेवितं यज्ञकर्मभिः ॥ ४ ॥ भूतवेतालशाकिनीग्रहदेवाधिदेवतैः ॥ ऋतुभिर्मासपक्षैश्च सेव्यमानं सुरासुरैः ॥ ॥ ५ ॥ तदाद्यं च नृप स्थानं सर्वसौख्यप्रदं तथा ॥ यज्ञैश्च बहुभिश्चैव सेवितं मुनिसत्तमैः ॥ ६ ॥ सिंहव्याघ्रैर्द्विपैश्चैव पक्षिभिर्विविधैस्तथा ॥ गोमहिष्यादिभिश्चैव सारसैर्मृगशूकरैः ॥ ७ ॥ सेवितं नृपशार्दूल श्वापदैर्विविधैरपि ॥ तत्र ये निधनं प्राप्ताः पक्षिणः कीटकादयः ॥ ८ ॥ पशवः श्वापदाश्चैव जलस्थलचराश्च ये ॥ खेचरा भूचराश्चैव डाकिन्यो राक्षसास्तथा ॥ ९ ॥ एकोत्तरशतैः सार्द्धं मुक्तिस्तेषां हि शाश्वती ॥ ते सर्वे विष्णुलोकांश्च प्रयांत्येव न संशयः ॥ १० ॥ संतारयति पूर्वज्ञान्दश पूर्वान्दशापरान् ॥ यवव्रीहितिलैः सर्पिर्बिल्वपत्रैश्च दूर्वया ॥ ११ ॥ गुडैश्चैवोदकैर्नाथ तत्र पिंडं करोति यः ॥ उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ १२ ॥ वृक्षैरनेकधा युक्तं लतागुल्मैः सुशोभितम् ॥ सदा पुण्यप्रदं तच्च सदा फलसमन्वितम् ॥ १३ ॥ निर्वैरं निर्भयं चैव धर्मारण्यं च भूपते ॥ गोव्याघ्रैः क्रीडयते तत्र तथा मार्जारमूषकैः ॥ १४ ॥ भेकोऽहिना क्रीडते च मानुषा राक्षसैः सह ॥ निर्भयं वसते तत्र धर्मारण्यं च भूतले ॥ १५ ॥ महानंदमयं दिव्यं पावनात्पावनं परम् ॥ कलकंठः कलोत्कंठमनुगुंजति कुंजगः ॥ १६ ॥ ध्यानस्थः श्रोष्यति तदा पारावत्येति वार्य्यते ॥ केकः कोकीं परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्भयात् ॥ १७ ॥ चकोरश्चंद्रिकाभोक्ता नक्तव्रतमिवास्थितः ॥ पठंति सारिकाः सारं शुकं संबोधयत्यहो ॥ १८ ॥ अपारवारसंसारसिंधुपारप्रदः शिवः ॥ आलस्येनापि यो यायाद्गृहाद्धर्मवनं प्रति ॥ १९ ॥ अश्वमेधाधिको धर्मस्तस्य स्याच्च पदेपदे ॥ शापानुग्रहसंयुक्ता ब्राह्मणास्तत्र संति वै ॥ २० ॥ अष्टादशसहस्राणि पुण्यकार्येषु निर्मिताः ॥ षट्त्रिंशत्तु सहस्राणि भृत्यास्ते वणिजो भुवि ॥ २१ ॥ द्विजभक्तिसमायुक्ता ब्रह्मण्यास्ते त्वयोनिजाः ॥ पुराणज्ञाः सदाचारा धार्मिकाः शुद्धबुद्धयः ॥ स्वर्गे देवाः प्रशंसंति धर्म्मारण्यनिवासिनः ॥ २२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

॥ धर्मारण्येति त्रिदशैः कदा नाम प्रति

ष्ठितम् ॥ पावनं भूतले जातं कस्मात्तेन विनिर्मितम् ॥ २३ ॥ तीर्थभूतं हि कस्माच्च कारणात्तद्वदस्व मे ॥ ब्राह्मणाः कतिसं
ख्याकाः केन वै स्थापिताः पुरा ॥ २४ ॥ अष्टादशसहस्राणि किमर्थं स्थापितानि वै ॥ कस्मिन्वंशे समुत्पन्ना ब्राह्मणा ब्रह्म
सत्तमाः ॥ २५ ॥ सर्वविद्यासु निष्णाता वेदवेदांगपारगाः ॥ ऋग्वेदेषु च निष्णाता यजुर्वेदकृतश्रमाः ॥ २६ ॥ सामवेदांगपारज्ञास्त्रैविद्या धर्म
वित्तमाः ॥ तपोनिष्ठाः शुभाचाराः सत्यव्रतपरायणाः ॥ २७ ॥ मासोपवासैः कृशितास्तथा चांद्रायणादिभिः ॥ सदाचाराश्च ब्रह्मण्याः केन नित्यो
पजीविनः ॥ तत्सर्वमादितः कृत्स्नं ब्रूहि मे वदतां वर ॥ २८ ॥ दानवास्तत्र दैतेया भूतवेतालसंभवाः ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च उद्वेजंते कथं न
तान् ॥ २९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वार्धे धर्मारण्यमाहात्म्ये युधिष्ठिरप्रश्नवर्णनंनाम द्विती
योऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ श्रूयतां नृपशार्दूल कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ यां श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र
संशयः ॥ १ ॥ एकदा धर्मराजो वै तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैर्जलवर्षातपादिषाट् ॥ २ ॥ आदौ त्रेतायुगे राजन्वर्षाणामयुतत्रयम् ॥
मध्येवनं तपस्यंतमशोकतरुमूलगम् ॥ ३ ॥ शुष्कस्नायुपिनद्धास्थिसंचयं निश्चलाकृतिम् ॥ वल्मीककीटिकाकोटिशोषिताशेषशोणितम् ॥ ४ ॥
निर्मांसकीकसचयं स्फटिकोपलनिश्चलम् ॥ शंखकुंदेंदुतुहिनमहाशंखलसच्छ्रियम् ॥ ५ ॥ सत्त्वावलंबितप्राणमायुःशेषेण रक्षितम् ॥ निश्वासोच्छ्वास
पवनवृत्तिसूचितजीवितम् ॥ ६ ॥ निमेषोन्मेषसंचारपिशुनीकृतजन्तुकम् ॥ पिशंगितस्फुरद्रश्मिनेत्रदीपितदिङ्मुखम् ॥ ७ ॥ तत्तपोग्निशिखादाव
चुंबितम्लानकाननम् ॥ तच्छांत्युदसुधावर्षसंसिक्ताखिलभूरुहम ॥ ८ ॥ साक्षात्तपस्यंतमिव तपो धृत्वा नराकृतिम् ॥ निराकृतिं निराकांक्षं कृत्वा
भक्तिं च कांचनम् ॥ ९ ॥ कुरंगशावैर्गणशो भ्रमद्भिः परिवारितम् ॥ निनादभीषणास्यैश्च वनजैः परिरक्षितम् ॥ १० ॥ एतादृशं महाभीमं दृष्ट्वा
देवाः सवासवाः ॥ ध्यायंतं च महादेवं सर्वेषां चाभयप्रदम् ॥ ११ ॥ ब्रह्माद्या देवताः सर्वे कैलासं प्रति जग्मिरे ॥ पारिजाततरुच्छायामासीनं च
सहोमया ॥ १२ ॥ नंदिभृंगिर्महाकालस्तथान्ये च महागणाः ॥ स्कन्दस्वामी च भगवान्गणपश्च तथैव च ॥ तत्र देवाः सब्रह्माद्याः स्वस्वस्थानेषु
तस्थिरे ॥ १३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नमोस्त्वनंतरूपाय नीलकंठ नमोऽस्तु ते ॥ अविज्ञातस्वरूपाय कैवल्यायामृताय च ॥ १४ ॥ नांतं
देवा विजानंति यस्य तस्मै नमोनमः ॥ यं न वाचः प्रशंसंति नमस्तस्मै चिदात्मने ॥ १५ ॥ योगिनो यं हृदः कोशे प्रणिधानेन निश्चलाः ॥
ज्योतीरूपं प्रपश्यंति तस्मै श्रीब्रह्मणे नमः ॥ १६ ॥ कालात्पराय कालाय स्वेच्छया पुरुषाय च ॥ गुणत्रयस्वरूपाय नमः प्रकृतिरूपिणे ॥१७॥

विष्णवे सत्त्वरूपाय रजोरूपाय वेधसे ॥ तमोरूपाय रुद्राय स्थितिसर्गांतकारिणे ॥ १८ ॥ नमो बुद्धिस्वरूपाय त्रिधाहंकाररूपिणे ॥ पंचतन्मात्ररू
पाय नमः प्रकृतिरूपिणे ॥ १९ ॥ नमो नमः स्वरूपाय पंचबुद्धींद्रियात्मने ॥ क्षित्यादिपंचरूपाय नमस्ते विषयात्मने ॥ २० ॥ नमो ब्रह्मांडरू
पाय तदंतर्वर्तिने नमः ॥ अर्वाचीनपराचीनविश्वरूपाय ते नमः ॥२१॥ अनित्यनित्यरूपाय सदसत्पतये नमः ॥ नमस्ते भक्तकृपया स्वेच्छावि
ष्कृतविग्रह ॥ २२ ॥ तव निश्वसितं वेदास्तव वेदोऽखिलं जगत् ॥ विश्वाभूतानि ते पादः शिरो द्यौः समवर्तत ॥ २३ ॥ नाभ्या
आसीदंतरिक्षं लोमानि च वनस्पतिः ॥ चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यस्तव प्रभो ॥ २४ ॥ त्वमेव सर्वं त्वयि देव सर्वं सर्वस्तुति
स्तव्य इह त्वमेव ॥ ईश त्वया वास्यमिदं हि सर्वं नमोऽस्तु भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ २५ ॥ इति स्तुत्वा महादेवं निपेतुर्दंडव
त्क्षितौ ॥ प्रत्युवाच तदा शंभुर्वरदोऽस्मि किमिच्छति ॥ २६ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ कथं व्यग्राः सुराः सर्वे बृहस्प
तिपुरोगमाः ॥ तत्समाचक्ष्व मां ब्रह्मन्भवतां दुःखकारणम् ॥ २७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नीलकंठ महादेव दुःखनाशाभयप्रद ॥ शृणु त्वं दुः
खमस्माकं भवतो यद्वदाम्यहम् ॥ २८ ॥ धर्मराजोऽपि धर्मात्मा तपस्तेपे सुदुःसहम् ॥ न जानेऽसौ किमिच्छति देवानां पदमुत्तमम् ॥ २९ ॥
तेन त्रस्तास्तत्तपसा सर्वं इंद्रपुरोगमाः ॥ भवतोंघ्रौ चिरेणैव मनस्तेन समर्पितम् ॥ तमुत्थापय देवेश किमिच्छति स धर्मराट् ॥ ३० ॥ ॥
ईश्वर उवाच ॥ ॥ भवतां नास्ति नु भयं धर्मात्सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ३१ ॥ तत उत्थाय ते सर्वे देवाः सह दिवौकसः ॥ रुद्रं प्रदक्षिणीकृत्य
नमस्कृत्वा पुनःपुनः ॥ ३२ ॥ इन्द्रेण सहिताः सर्वे कैलात्पुनरागताः ॥ स्वस्वस्थाने तदा शीघ्रं गताः सर्वे दिवौकसः ॥ ३३ ॥ इन्द्रोऽपि वै
सुधर्मायां गतवान्प्रभुरीश्वरः ॥ न निद्रां लब्धवांस्तत्र न सुखं न च निर्वृतिम् ॥ ३४ ॥ मनसा चिंतयामास विघ्नं मे समुपस्थितम् ॥ अवाप
महतीं चिंतां तदा देवः शचीपतिः ॥ ३५ ॥ मम स्थानं पराहर्तुं स्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥ सर्वान्देवान्समाहूय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥
॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ शृण्वंतु देवताः सर्वा मम दुःखस्य कारणम् ॥ दुःखेन मम यल्लब्धं तत्किं वा प्रार्थयेद्यमः ॥ बृहस्पतिः समालोक्य सर्वान्दे
वानथाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ तपसे नास्ति सामर्थ्यं विघ्नं कर्तुं दिवौकसः ॥ उर्वश्याद्याः समाहूय संप्रेष्यंतां च तत्र वै ॥
॥ ३८ ॥ तासामाकारणार्थाय प्रतिद्वारं प्रतस्थिवान् ॥ स गत्वा ताः समादाय सभायां शीघ्रमाययौ ॥ ३९ ॥ आगतास्ता हरि[1]ः प्राह महत्कार्यमु

१ हरिः इन्द्रः--इत्यर्थः ।

पस्थितम् ॥ गच्छन्तु त्वरिताः सर्वा धर्मारण्यं प्रति द्रुतम् ॥ ४० ॥ यत्र वै धर्मराजोसौ तपश्चक्रे सुदुष्करम् ॥ हास्यभावकटाक्षैश्च गीतनृत्यादि भिस्तथा ॥ ४१ ॥ तं लोभयध्वं यमिनं तपःस्थानाच्च्युतिर्भवेत् ॥ देवस्य वचनं श्रुत्वा तथा अप्सरसां गणाः ॥ ४२ ॥ मिथः संरेभिरे कर्तुं विचार्य च परस्परम् ॥ धर्मारण्यं प्रतस्थेसाप्युर्वशी स्वर्वरांगना ॥ ४३ ॥ तुष्टुवुः पुष्पवर्षांश्च ससृजुस्तच्छिरस्यमी ॥ ततस्तु देवैर्विप्रैश्च स्तूयमाना समंततः ॥ ४४ ॥ निर्ययौ परमप्रीत्या वनं परमपावनम् ॥ बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसंकुलम् ॥ ४५ ॥ न सूर्यो भाति तत्रैव महांधकार संयुतम् ॥ निर्जनं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ॥ ४६ ॥ मृगैः सिंहैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ पुष्पितैः पादपैः कीर्णं सुमनोहरशाद्वलम् ॥ ॥ ४७ ॥ विपुलं मधुरानादैर्नादितं विहगैस्तथा ॥ पुंस्कोकिलनिनादाढ्यंझिल्लीकगणनादितम् ॥ ४८ ॥ प्रवृद्धविकटैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ॥ वृक्षैराच्छादिततलं लक्ष्म्या परमया युतम् ॥४९॥ नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कंटकी ॥ षट्पदैरप्यनाकीर्णं नास्मिन्वै कानने भवेत् ॥५०॥ विहंगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव हि ॥ सर्वर्तुकुसमैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ॥ ५१ ॥ मारुताकलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशाखिनः ॥ पुष्पवृष्टिं विचित्रां तु विसृजंति च पादपाः ॥ ५२ ॥ दिवस्पृशोऽथ संपुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वनैः ॥ विरेजुः पादपास्तत्र सुगन्धकुसुमैर्वृताः ॥ ५३ ॥ तिष्ठंति च प्रवालेषु पुष्पभारावनादिषु ॥ रुवंति मधुरालापाः षट्पदा मधुलिप्सवः ॥ ५४ ॥ तत्र प्रदेशांश्च बहूनामोदांकुरमंडितान् ॥ लतागृह परिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्द्धनान् ॥ ५५ ॥ संपश्यंती महातेजा बभूव मुदिता तदा ॥ परस्पराश्लिष्टशाखैः पादपैः कुसमाचितैः ॥ ५६ ॥ अशोभत वनं तत्तु महेंद्रध्वजसन्निभैः ॥ सुखशीतसुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ॥ ५७ ॥ एवंगुणसमायुक्तं ददर्श सा वनं तदा ॥ तदा सूर्योद्भवां तत्र पवित्रां परिशोभिताम् ॥ ५८ ॥ आश्रमप्रवरं तत्र ददर्श च मनोरमम् ॥ पतिभिर्वालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणा वृतम् ॥ ५९ ॥ अभ्यगारैश्च बहुभिर्वृक्षशाखावलंबितैः ॥ धूम्रपानकणैस्तत्र दिग्वासोयतिभिस्तथा ॥ ६० ॥ पाल्या वन्या मृगास्तत्र सौम्या भूयो बभूविरे ॥ मार्जारा मूषकैस्तत्र सर्पैश्च नकुलास्तथा ॥ ६१ ॥ मृगशावैस्तथा सिंहाः सत्त्वरूपा बभूविरे ॥ परस्परं चिक्रीडुस्ते यथा चैव सहोदराः ॥ दूराद्ददर्श च वनं तत्र देवोऽब्रवीत्तदा ॥ ६२ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ अयं च खलु धर्मराट् तपस्युग्रेवतिष्ठते ॥ मम राज्याभि कांक्षोऽसावतोर्थे यत्यतामिह ॥ ६३ ॥ तपोविघ्नं प्रकुर्वंतु ममाज्ञा तत्र गम्यताम् ॥ इन्द्रस्य वचनं श्रुत्वा उर्वशी च तिलोत्तमा ॥ ६४ ॥ सुकेशी मंजुघोषा च घृताची मेनका तथा ॥ विश्वाची चैव रंभा च प्रम्लोचा चारुभाषिणी ॥ ६५ ॥ पूर्वचित्तिः सुरूपा च अनुम्लोचा यशस्विनी ॥

एताश्चान्याश्च बहुशस्तत्र संस्था व्यचिंतयन् ॥ ६६ ॥ परस्परं विलोक्यैव शंकमाना भयेन हि ॥ यमश्चैव तथा शक्र उभौ वायतनं हि वः ॥
॥ ६७ ॥ एवं विचार्य बहुधा वर्द्धनीनाम भारत ॥ सर्वासामप्सरसां श्रेष्ठा सर्वाभरणभूषिता ॥ ६८ ॥ उवाचैवोर्वशी तत्र किं खिद्यसि
शुभानने ॥ देवानां कार्यसिद्ध्यर्थं मायारूपबलेन च ॥ वर्णधर्मो यथा भूयात्करिष्ये पाकशासन ॥ ६९ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ साधुसाधु
महाभागे वर्द्धनीनाम सुव्रता ॥ शीघ्रं गच्छ स्वयं भद्रे कुरु कार्यं कृशोदरि ॥ ७० ॥ धीराणामवने शक्ता नान्या सुभ्रु त्वया विना ॥ वर्द्धनी च
तथेत्युक्त्वा गता यत्र स धर्मराट् ॥ ७१ ॥ महता भूषणेनैव रूपं कृत्वा मनोरमम् ॥ कुंकुमैः कज्जलैर्वस्त्रैर्भूषणैश्चैव भूषिता ॥ ७२ ॥ कुसुमं च
तथा वस्त्रं किंकिणीकटिराजिता ॥ झणत्कारैस्तथा कष्टैर्भूषिता च पदद्वये ॥ ७३ ॥ नानाभूषणभूषाढ्या नानाचंदनचर्चिता ॥ नानाकुसुम
मालाढ्या दुकूलेनावृता शुभा ॥ ७४ ॥ प्रगृह्य वीणां संशुद्धां करे सर्वांगसुन्दरी ॥ नर्तनं त्रिविधं तत्र चक्रे लोकमनोरमम् ॥ ७५ ॥ तारस्वरेण
मधुरैर्वंशनादेन मिश्रितम् ॥ ७६ ॥ मूर्च्छनातालसंयुक्तं तंत्रीलयसमन्वितम् ॥ क्षणेन सहसा देवो धर्मराजो जितात्मवान् ॥ विमनाः स तदा
जातो धर्मराजो नृपात्मजः ॥ ७७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ आश्चर्यं परमं ब्रह्मञ्ज्ञातं मे ब्रह्मसत्तम ॥ कथं ब्रह्मोपपन्नस्य तपश्छेदो बभूव
ह ॥ ७८ ॥ धर्मे धरा च नाकश्च धर्मे पातालमेव च ॥ धर्मे चंद्रार्कमापश्च धर्मे च पवनोऽनलः ॥ ७९ ॥ धर्मे चैवाखिलं विश्वं स धर्मो व्यग्रतां
कथम् ॥ गतः स्वामिंस्तद्वैयग्र्यं तथ्यं कथय सुव्रत ॥ ८० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ पतनं साहसानां च नरकस्यैव कारणम् ॥ योनिकुण्डमिदं
सृष्टं कुंभीपाकसमं भुवि ॥ ८१ ॥ नेत्ररज्ज्वा दृढं बद्ध्वा धर्षयंति मनस्विनः॥ कुचरूपैर्महादंडैस्ताड्यमानमचेतसम् ॥ ८२ ॥ कृत्वा वै पातयंत्याशु
नरकं नृपसत्तम ॥ मोहनं सर्वभूतानां नारी चैवं विनिर्मिता ॥८३॥ तावद्धत्ते मनःस्थैर्यं श्रुतं सत्यमनाकुलम् ॥ यावन्मत्तांगनाग्रे न वागुरेव सुचेतसा
म् ॥८४॥ तावत्तपोभिवृद्धिस्तु तावद्दानं दया दमः॥ तावत्स्वाध्यायवृत्तं च तावच्छौचं धृतं व्रतम् ॥८५॥ यावत्रस्तमृगीदृष्टिं चपलां न विलोकयेत्॥
तावन्माता पिता तावद्भ्राता तावत्ससुहृज्जनः ॥ ८६ ॥ तावल्लज्जा भयं तावत्स्वाचारस्तावदेव हि ॥ ज्ञानमौदार्यमैश्वर्यं तावदेव हि भासते ॥ यावन्म
त्तांगनापाशैः पातितो नैव बन्धनैः ॥ ८७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे धर्मारण्यमाहात्म्ये इन्द्रभ
यकथनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मराजस्य चेष्टितम् ॥ यच्छ्रुत्वा यमदूतानां न भयं विद्यते
क्वचित् ॥१॥ धर्मराजेन सा दृष्टा वर्द्धनी च वराप्सरा ॥ महत्यरण्ये का ह्येषा सुन्दरांग्यतिसुन्दरी ॥२॥ निर्मानुषवनं चेदं सिंहव्याघ्रभयानकम् ॥

आश्चर्यं परमं ज्ञात्वा धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ३ ॥ ॥ धर्मराज उवाच ॥ ॥ कस्मात्त्वं मानिनि ह्येका वने चरसि निर्जने ॥ कस्मात्स्थानात्समायाता
कस्य पत्नी सुशोभने ॥ ४ ॥ सुता त्वं कस्य वामोरु अतिरूपवती शुभा ॥ मानुषी वाथ गंधर्वी अमरी वाथ किंनरी ॥ ५ ॥ अप्सरा पक्षिणी
वाथ अथवा वनदेवता ॥ राक्षसी वा खेचरी वा कस्य भार्या च तद्वद ॥ ६ ॥ सत्यं च वद मे सुभ्रूरित्याहार्कसुतस्तदा ॥ किमिच्छसि त्वया भद्रे
किं कार्यं वा वदात्र वै ॥ ७ ॥ यदिच्छसि त्वं वामोरु ददामि तव वांछितम् ॥ ८ ॥ ॥ वर्द्धन्युवाच ॥ ॥ धर्मे तिष्ठति सर्वं वै स्थावरं जंगमं
विभो ॥ स धर्मो दुष्करं कर्म कस्मात्त्वं कुरुषेऽनघ ॥ ९ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ ईशानस्य च यद्रूपं द्रष्टुमिच्छामि भामिनि ॥ तेनाहं तपसा
युक्तः शिवया सह शंकरम् ॥ १० ॥ यशः प्राप्स्ये सुखं प्राप्स्ये करोमि च सुदुष्करम् ॥ युगेयुगे मम ख्यातिर्भवेदिति मतिर्मम ॥ ११ ॥ कल्पे
कल्पे महाकल्पे भूयः ख्यातिर्भवेदिति ॥ एतस्मात्कारणात्सुभ्रूस्तप्यते परमं तपः ॥ १२ ॥ कस्मात्त्वमागता भद्रे कथयस्व यथातथा ॥ किं कार्यं
कस्य हेतुश्च सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ ॥ वर्द्धन्युवाच ॥ ॥ तपसैव त्वया धर्म भयभीतो दिवस्पतिः ॥ तेनाहं नोदिता चात्र तपोवि
घ्नस्य कांक्षया ॥ १४ ॥ इन्द्रासनभयाद्भीता हरिणा हरिसन्निधौ ॥ प्रेषिताहं महाभाग सत्यं हि प्रवदाम्यहम् ॥ १५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥
सत्यवाक्येन च तदा तोषितो रविनंदनः ॥ उवाचैनां महाभाग्यो वरदोहं प्रयच्छ मे ॥ १६ ॥ यमोऽहं सर्वभूतानां दुष्टानां कर्मकारिणाम् ॥ धर्म
रूपो हि सर्वेषां मनुजानां जितात्मनाम् ॥ १७ ॥ स धर्मोऽहं वरारोहे ददामि तव दुर्लभम् ॥ तत्सर्वं प्रार्थय त्वं मे शीघ्रं चाप्सरसां वरे ॥ १८ ॥
॥ ॥ वर्द्धन्युवाच ॥ ॥ इन्द्रस्थाने सदारम्ये सुस्थिरत्वं प्रयच्छ मे ॥ स्वामिन्धर्मभृतां श्रेष्ठ लोकानां च हिताय वै ॥ १९ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥
एवमस्त्विति तां प्राह चान्यं वरय सत्वरम् ॥ ददामि वरमुत्कृष्टं गानेन तोषितोस्म्यहम् ॥ २० ॥ ॥ वर्द्धन्युवाच ॥ ॥ अस्मिन्स्थाने महाक्षेत्रे मम
तीर्थं महामते ॥ भूयाच्च सर्वपापघ्नं मन्नाम्नेति च विश्रुतम् ॥ २१ ॥ तत्र दत्तं हुतं तप्तं पठितं वाऽक्षयं भवेत् ॥ पञ्चरात्रं निषेवेत वर्द्धमानं सरोवर
म् ॥ २२ ॥ पूर्वजास्तस्य तुष्येरंस्तर्प्यमाणा दिनेदिने ॥ तथेत्युक्त्वा तु तां धर्मो मौनमाचष्ट संस्थितः ॥ त्रिः परिक्रम्य तं धर्मं नमस्कृत्य दिवं ययौ
॥ २३ ॥ ॥ वर्द्धन्युवाच ॥ ॥ मा भयं कुरु देवेश यमस्यार्कसुतस्य च ॥ अयं स्वार्थपरो धर्म यशसे च समाचरेत् ॥ २४ ॥ ॥ व्यास
उवाच ॥ ॥ वर्द्धनी पूजिता तेन शक्रेण च शुभानना ॥ साधुसाधु महाभागे देवकार्यं कृतं त्वया ॥२५॥ निर्भयत्वं वरारोहे सुखवासश्च ते सदा ॥
यशः सौख्यं श्रियं रम्यां प्राप्स्यसि त्वं शुभानने ॥ २६ ॥ तथेति देवास्तामूचुर्निर्भयानंदचेतसा ॥ नमस्कृत्य च शक्रं सा गता स्थानं स्वकं

शुभम् ॥ २७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ गतेऽप्सरसि राजेन्द्र धर्मस्तस्थौ यथाविधि ॥ तपस्तेपे महाघोरं विश्वस्योद्वेगदायकम् ॥ २८ ॥ पंचाग्निसा
धनं शुक्रे मासि सूर्येण तापिते ॥ चक्रे सुदुःसहं राजन्देवैरपि दुरासदम् ॥ २९ ॥ ततो वर्षशते पूर्णे अन्तको मौनमास्थितः॥ काष्ठभूत इमवातस्थौ
वल्मीकशतसंवृतः ॥ ३० ॥ नानापक्षिगणैस्तत्र कृतनीडैः स धर्मराट् ॥ उपविष्टे व्रतं राजन्दृश्यते नैव कुत्रचित् ॥ ३१ ॥ संस्मरंतोऽथ देवेश
मुमापतिमनिंदितम् ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षाश्चोद्विग्नमानसाः ॥ कैलासशिखरं भूय आजग्मुः शिवसन्निधौ ॥ ३२ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥
त्राहित्राहि महादेव श्रीकण्ठ जगतः पते ॥ त्राहि नो भूतभव्येश त्राहि नो वृषभध्वज ॥ दयालुस्त्वं कृपानाथ निर्विघ्नं कुरु
शंकर ॥ ३३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ केनापराधिता देवाः केन वा मानमर्दिताः ॥ मर्त्ये स्वर्गेऽथवा नागे शीघ्रं कथय
ताचिरम् ॥ ३४ ॥ अनेनैव त्रिशूलेन खड्वांगेनाथवा पुनः ॥ अथ पाशुपतेनैव निहनिष्यामि तं रणे ॥ शीघ्रं वै वदतास्माक
मत्रागमनकारणम् ॥ ३५ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ कृपासिन्धो हि देवेश जगदानन्दकारक ॥ न भयं मानुषादद्य न ना
गाद्देवदानवात् ॥ ३६ ॥ मर्त्यलोके महादेव प्रेतनाथो महाकृतिः ॥ आत्मकार्यं महाघोरं क्लेशयेदिति निश्चयः ॥ ३७ ॥ उग्रेण तपसा
कृत्वा क्लिश्यदात्मानमात्मना ॥ तेनात्र वयमुद्विग्ना देवाः सर्वे सदाशिव ॥ शरणं त्वामनुप्राप्ता यदिच्छसि कुरुष्व तत् ॥ ३८ ॥ ॥ सूत
उवाच ॥ ॥ देवानां वचनं श्रुत्वा वृषारूढो वृषध्वजः ॥ आयुधान्परिसंगृह्य कवचं सुमनोहरम् ॥ गतवानथ तं देशं यत्र धर्मो व्यवस्थितः ॥
॥ ३९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अनेन तपसा धर्म संतुष्टं मम मानसम् ॥ वरं ब्रूहि वरं ब्रूहि वरं ब्रूहीत्युवाच ह ॥ ४० ॥ इच्छसे त्वं यथा कामा
न्यथा ते मनसि स्थितान् ॥ यंयं प्रार्थयसे भद्र ददामि तव सांप्रतम् ॥ ४१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं संभाषमाणं तु दृष्ट्वा देवं महेश्वरम् ॥
वल्मीकादुत्थितो राजन्गृहीत्वा करसंपुटम् ॥ तुष्टाव वचनैः शुद्धैर्लोकनाथमरिंदम् ॥ ४२ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ ईश्वराय नमस्तुभ्यं नमस्ते
योगरूपिणे ॥ नमस्ते तेजोरूपाय नीलकंठ नमोऽस्तु ते ॥ ४३ ॥ ध्यातॄणामनुरूपाय भक्तिगम्याय ते नमः ॥ नमस्ते ब्रह्मरूपाय विष्णुरूप नमोऽ
स्तु ते ॥ ४४ ॥ नमः स्थूलाय सूक्ष्माय अणुरूपाय वै नमः ॥ नमस्ते कामरूपाय सृष्टिस्थित्यंतकारिणे ॥ ४५ ॥ नमो नित्याय सौम्याय
मृडाय हरये नमः ॥ आतपाय नमस्तुभ्यं नमः शीतकराय च ॥ ४६ ॥ सृष्टिरूप नमस्तुभ्यं लोकपाल नमोऽस्तु ते ॥ नम उग्राय भीमाय शांत
रूपाय ते नमः ॥ ४७ ॥ नमश्चानंतरूपाय विश्वरूपाय ते नमः ॥ नमो भस्मांगलिप्ताय नमस्ते चंद्रशेखर ॥ नमोऽस्तु पंचवक्त्राय त्रिनेत्राय नमो

ऽस्तु ते ॥ ४८ ॥ नमस्ते व्यालभूषाय कक्षापटधराय च ॥ नमोंऽधकविनाशाय दक्षपापापहारिणे ॥ कामनिर्दाहिने तुभ्यं त्रिपुरारे नमोऽस्तु ते ॥
॥ ४९ ॥ चत्वारिंशच्च नामानि मयोक्तानि च यः पठेत् ॥ शुचिर्भूत्वा त्रिकालं तु पठेद्वा शृणुयादपि ॥ ५० ॥ गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च सुरापो गुरुत
ल्पगः ॥ ब्रह्महा हेमहारी च ह्यथवा वृषलीपतिः ॥ ५१ ॥ स्त्रीबालघातकश्चैव पापी चानृतभाषणः ॥ अनाचारी तथा स्तेयी परदाराभिगस्तथा ॥
॥ ५२ ॥ परापवादी द्वेषी च वृत्तिलोपकरस्तथा ॥ अकार्यकारी कृत्यघ्नो ब्रह्मद्विड्डाडवाधमः ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः कैलासं स च गच्छति ॥
॥ ५३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्येवं बहुभिर्वाक्यैर्धर्मराजेन वै मुहुः ॥ ईडितोऽपि महद्भक्त्या प्रणम्य शिरसा स्वयम् ॥ ५४ ॥ तुष्टः शंभुस्तदा
तस्मा उवाचेदं वचः शुभम् ॥ वरं वृणु महाभाग यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ५५ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि देवेश दयां कृत्वा ममोपरि ॥
तं कुरुष्व महाभाग त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५६ ॥ मन्नाम्ना स्थानमेतद्धि ख्यातं लोके भवेदिति ॥ अच्छेद्यं चाप्यभेद्यं च पुण्यं[१]पापप्रणाशनम् ॥
॥ ५७ ॥ स्थानं कुरु महादेव यदि तुष्टोऽसि मे भव ॥ शिवेन स्थानकं दत्तं काशीतुल्यं तदा नृप ॥ तद्दत्त्वा च पुनः प्राह अन्यं[१] वरय सत्तम
॥ ५८ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि देवेश दयां कृत्वा ममोपरि ॥ तं कुरुष्व महाभाग त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ वरेणैवं यथा ख्यातिं
गमिष्यामि युगेयुगे ॥ ५९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ब्रूहि कीनाश तत्सर्वं प्रकरोमि तवेप्सितम् ॥ तपसा तोषितोऽहं वै ददामि वरमीप्सितम् ॥
॥ ६० ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ यदि मे वांछितं देव ददासि तर्हि शंकर ॥ अस्मिन्स्थाने महाक्षेत्रे मन्नाम्ना भव सर्वदा ॥ ६१ ॥
धर्मारण्यमिति ख्यातिस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ यथा संजायते देव तथा कुरु महेश्वर ॥ ६२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥
धर्मारण्यमिदं ख्यातं सदा भूयाद्युगेयुगे ॥ त्वन्नाम्ना स्थापितं देव ख्यातिमेतद्गमिष्यति ॥ अथान्यदपि यत्किंचित्करोम्येष वदस्व तत् ॥
॥ ६३ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ योजनद्वयविस्तीर्णं मन्नाम्ना तीर्थमुत्तमम् ॥ मुक्तेश्च शाश्वतं स्थानं पावनं सर्वदेहिनाम् ॥
॥ ६४ ॥ मक्षिकाः कीटकाश्चैव पशुपक्षिमृगादयः ॥ पतंगा भूतवेताला पिशाचोरगराक्षसाः ॥ ६५ ॥ नारी वाथ नरो वाथ मत्क्षेत्रे
धर्मसंज्ञके ॥ त्यजते यः प्रियान्प्राणान्मुक्तिर्भवतु शाश्वती ॥ ६६ ॥ एवमस्त्विति सर्वोपि देवा ब्रह्मादयस्तथा ॥ पुष्पवृष्टिं प्रकुर्वाणाः परं
हर्षमवापुः ॥ ६७ ॥ देवदुंदुभयो नेदुर्गंधर्वपतयो जगुः ॥ ववुः पुण्यास्तथा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ६८ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥

१ ईशः—महादेवः । अपिश्चार्थः—तथा ब्रह्मादयो देवाः—इति योजना ।

यमेन तपसा भक्त्या तोषितो हि सदाशिवः ॥ उवाच वचनं देवं रम्यं साधुमनोरमम् ॥ ६९ ॥ अनुज्ञां देहि मे तात यथा गच्छामि सत्वरम् ॥
कैलासं पर्वतश्रेष्ठं देवानां हितकाम्यया ॥ ७० ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ न मे स्थानं परित्यक्तुं त्वया युक्तं महेश्वर ॥ कैलासादधिकं देव जायते
वचनादिदम् ॥ ७१ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ साधु प्रोक्तं त्वया युक्तमेकांशेनात्र मे स्थितिः ॥ न मया त्यजितं साधु स्थानं तव सुनिर्मलम् ॥
॥ ७२ ॥ विश्वेश्वरं महालिंगं मन्नाम्नात्र भविष्यति ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ७३ ॥ शिवस्य वचनात्तत्र तदा लिंगं तदद्भुतम् ॥
तं दृष्ट्वा च सुरैस्तत्र यथानामानुकीर्त्तनम् ॥ ७४ ॥ स्वंस्वं लिंगं तदा सृष्टं धर्मारण्ये सुरोत्तमैः ॥ यस्य देवस्य यल्लिंगं तन्नाम्ना परिकीर्तितम् ॥
॥ ७५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ धर्मेण स्थापितं लिंगं धर्मेश्वरमुपस्थितम् ॥ स्मरणात्पूजनात्तस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७६ ॥ यद्ब्रह्म योगिनां
गम्यं सर्वेषां हृदये स्थितम् ॥ तिष्ठते यस्य लिंगं तु स्वयंभुवमिति स्थितम् ॥ ७७ ॥ भूतनाथं च संपूज्य व्याधिभिर्मुच्यते जनः ॥ धर्मवापीं
ततश्चैव चक्रे तत्र मनोरमाम् ॥ ७८ ॥ आहृत्य कोटितीर्थानां जलं वाप्यां मुमोच ह ॥ यमतीर्थस्वरूपं च स्नानं कृत्वा मनोरमम् ॥ ७९ ॥
स्नानार्थं देवतानां च ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८० ॥ धर्मवाप्यां नरः स्नात्वा दृष्ट्वा धर्मेश्वरं
शिवम् ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो न मातुर्गर्भमाविशेत् ॥ ८१ ॥ तत्र स्नात्वा नरो यस्तु करोति यमतर्पणम् ॥ व्याधिदोषविनाशार्थं क्लेशदोषोप
शांतये ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च ॥ वैवस्वताय कालाय दध्नाय परमेष्ठिने ॥८२॥ वृकोदराय वृकाय दक्षिणेशाय ते नमः ॥ नीलाय
चित्रगुप्ताय चित्र वैचित्र ते नमः ॥ ८३ ॥ यमार्थं तर्पणं यो वै धर्मवाप्यां करिष्यति ॥ साक्षतैर्नामभिश्चैतैस्तस्य नोपद्रवो भवेत् ॥ ८४ ॥ एकां
तरस्तृतीयस्तु ज्वरश्चातुर्थिकस्तथा ॥ वेलायां जायते यस्तु ज्वरः शीतज्वरस्तथा ॥ ८५ ॥ पीडयन्ति न चैतस्य यस्यैवो मतिरीदृशी ॥ रेवत्या
दिग्रहा दोषा डाकिनी शाकिनी तथा ॥ ८६ ॥ धनधान्यसमृद्धिः स्यात्संततिर्वर्धते सदा ॥ भूतेश्वरं तु संपूज्य सुस्नातो विजितेंद्रियः ॥ ८७ ॥
सांगं रुद्रजपं कृत्वा व्याधिदोषात्प्रमुच्यते ॥ अमावास्यां सोमदिने व्यतीपाते च वैधृतौ ॥ संक्रांतौ ग्रहणे चैव तत्र श्राद्धं स्मृतं नृणाम् ॥ ८८ ॥
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं निरस्य चैतत्पितरस्त्ववदंति ॥ पानीयमेवापि तिलैर्विमिश्रितं ददाति यो वै प्रथितो मनुष्यः ॥८९॥ एकविंशतिवारैस्तु
गंयायां पिंडदानतः ॥ धर्मेश्वरे सकृद्दत्तं पितॄणां चाक्षयं भवेत् ॥ ९० ॥ धर्मेशात्पश्चिमे भागे विश्वेश्वरांतरेपि वा ॥ धर्मवापीति विख्याता
स्वर्गसोपानदायिनी ॥ ९१ ॥ धर्मेण निर्मिता पूर्वं शिवार्थं धर्मबुद्धिना ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च तर्पिताः पितृदेवताः ॥ ९२ ॥ शमीपत्रप्रमाणं

तु पिंडं दद्याच्च यो नरः ॥ धर्मवाप्यां महापुण्यां गर्भवासं न चाप्नुयात् ॥ ९३ ॥ कुम्भीपाकान्महारौद्राद्रौरवान्नरकात्पुनः ॥ अंधता मिस्रकाद्राजन्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एकवर्षं तर्पणीयं धर्मवाप्यां नरोत्तमः ॥ ऋतौ मासे च पक्षे च विपरीतं च जायते ॥ ९५ ॥ बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च आज्यपाः सोमपास्तथा ॥ तृप्तिं प्रयांति परमां वाप्यां वै तर्पणेन तु ॥ ९६ ॥ कुरुक्षेत्रादि क्षेत्राणि अयोध्यादिपुरस्तथा ॥ पुष्कराद्यानि सर्वाणि मुक्तिनामानि संति वै ॥ ९७ ॥ तानि सर्वाणि तुल्यानि धर्मकूपोऽधिको भवेत् ॥ मन्त्रो वेदास्तथा यज्ञा दानानि च व्रतानि च ॥ ९८ ॥ अक्षयाणि प्रजायंते दत्त्वा जप्त्वा नरेश्वर ॥ अभिचाराश्च ये चान्ये सुसिद्धाथर्ववेदजाः ॥ ९९ ॥ ते सर्वे सिद्धिमायांति तस्मिन्स्थाने कृता अपि ॥ आदितीर्थं नृपश्रेष्ठ काजेशैरुपसेवितम् ॥ १०० ॥ सिद्धिस्थानं सुसौम्यं च ब्रह्माद्यैरपि सेवितम् ॥ कृते तु युगपर्यंतं त्रेतायां लक्षपञ्चकम् ॥ १ ॥ द्वापरे लक्षमेकं तु दिनैकेन फलं कलौ ॥ एतदुक्तं मया ब्रह्मन्धर्मारण्यस्य वर्णनम् ॥ फलं चैवात्र सर्वं हि उक्तं द्वैपायनेन तु ॥ २ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मवाक्यं मनोरमम् ॥ देवानां हितकामाय आज्ञाप्य च यदुक्तवान् ॥ ३ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ अस्मिन्क्षेत्रे प्रकुर्वंति विष्णुमायाविमोहिताः ॥ पारदार्यं महादुष्टं स्वर्णस्तेयादिकं तथा ॥ ४ ॥ अन्यच्च विकृतं सर्वं कुर्वाणो नरकं व्रजेत् ॥ अन्यक्षेत्रे कृतं पापं धर्मारण्ये विनश्यति ॥ ५ ॥ धर्मारण्ये कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥ यथा पुण्यं तथा पापं यत्किंचिच्च शुभाशुभम् ॥ ६ ॥ तत्सर्वं वर्द्धते नित्यं वर्षाणि शतमित्युत ॥ कामिनां कामदं पुण्यं योगिनां मुक्तिदायकम् ॥ ७ ॥ सिद्धानां सिद्धिदं प्रोक्तं धर्मारण्यं तु सर्वदा ॥ अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्धनो धनवान्भवेत् ॥ ८ ॥ एतदाख्यानकं पुण्यं धर्मेण कथितं पुरा ॥ यः शृणोति नरो भक्त्या नारी वा श्रावयेत्तु यः ॥ गोसहस्रफलं तस्य अंते हरिपुरं व्रजेत् ॥ १०९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये क्षेत्रस्थापनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मारण्यनिवासिना ॥ यत्कार्यं पुरुषेणेह गार्हस्थ्यमनुतिष्ठता ॥ १ ॥ धर्मारण्येषु ये जाता ब्राह्मणाः शुद्धवंशजाः ॥ अष्टादशसहस्राश्च काजेशैश्च विनिर्मिताः ॥ २ ॥ सदाचाराः पवित्राश्च ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥ तेषां दर्शनमात्रेण महापापैर्विमुच्यते ॥ ३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ पाराशर्य समाख्याहि सदाचारं च मे प्रभो ॥ आचाराद्धर्ममाप्नोति आचाराल्लभते फलम् ॥ आचाराच्छ्रियमाप्नोति तदाचारं वदस्व

१ महापुण्याम्—महापुण्यायाम्—आर्षम् विभक्तिवैपरीत्यं छन्दोनुरोधेन ।

मे ॥ ४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ स्थावराः कृमयोऽब्जांश्च पक्षिणः पशवो नराः ॥ क्रमेण धार्मिकास्त्वेत एतेभ्यो धार्मिकाः सुराः ॥ ५ ॥
सहस्रभागात्प्रथमे द्वितीयानुक्रमास्तथा ॥ सर्वे एते महाभागाः पापान्मुक्तिसमाश्रयाः ॥ ६ ॥ चतुर्णामपि भूतानां प्राणिनोतीव चोत्तमाः ॥ प्राणि
भ्योपि मुनिश्रेष्ठाः सर्वे बुद्ध्युपजीविनः ॥ ७ ॥ मतिमद्भ्यो नराः श्रेष्ठास्तेभ्य श्रेष्ठास्तु वाडवाः ॥ विप्रेभ्योऽपि च विद्वांसो विद्वद्भ्यः कृतबुद्धयः ॥
॥ ८ ॥ कृतधीभ्योऽपि कर्तारः कर्तृभ्यो ब्रह्मतत्पराः ॥ न तेभ्योऽभ्यधिकः कश्चित्रिषु लोकेषु भारत ॥ ९ ॥ अन्योन्यपूजकास्ते वै तपो
विद्याविशेषतः ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मणा सृष्टः सर्वभूतेश्वरो यतः ॥ १० ॥ अतो जगत्स्थितं सर्वं ब्राह्मणोऽर्हति नापरः ॥ सदाचारो हि सर्वार्हो
नाचाराद्विच्युतः पुनः ॥ ११ ॥ तस्माद्विप्रेण सततं भाव्यमाचारशीलिना ॥ विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति यं मुने ॥ १२ ॥ सद्भि
यस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः ॥ लक्षणैः परिहीनोऽपि सम्यगाचारतत्परः ॥ १३ ॥ श्रद्धालुरनसूयुश्च नरो जीवेत्समाः शतम् ॥
श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितं स्वेषुस्वेषु च कर्मसु ॥ १४ ॥ सदाचारं निषेवेत धर्ममूलमतन्द्रितः ॥ दुराचाररतो लोके गर्हणीयः पुमा
न्भवेत् ॥ १५ ॥ व्याधिभिश्चाभिभूयेत सदाल्पायुः सुदुःखभाक् ॥ त्याज्यं कर्म पराधीनं कार्यमात्मवशं सदा ॥ १६ ॥ दुःखी यतः पराधीनः
सदैवात्मवशः सुखी ॥ यस्मिन्कर्मण्यंतरात्मा क्रियमाणे प्रसीदति ॥ १७ ॥ तदेव कर्म कर्त्तव्यं विपरीतं न च क्वचित् ॥ प्रथमं धर्मसर्वस्वं प्रोक्तं
यन्नियमा यमाः ॥ १८ ॥ अतस्तेष्वेव वै यत्नः कर्त्तव्यो धर्ममिच्छता ॥ सत्यं क्षमार्तवं ध्यानमानृशंस्यमहिंसनम् ॥ १९ ॥ दमः प्रसादो माधुर्यं
मृदुतेति यमा दश ॥ शौचं स्नानं तपो दानं मौनेज्याध्ययनं व्रतम् ॥ २० ॥ उपोषणोपस्थदंडो दशैते नियमाः स्मृताः ॥ कामं क्रोधं दमं मोहं मा
त्सर्यं लोभमेव च ॥ २१ ॥ अमून्षड्वैरिणो जित्वा सर्वत्र विजयी भवेत् ॥ शनैः संचिनुयाद्धर्मं वल्मीकं शृंगवान्यथा ॥ २२ ॥ परपीडामकुर्वाणः पर
लोकसहायिनम् ॥ धर्मं एव सहायी स्यादमुत्र परिरक्षितः ॥ २३ ॥ पितृमातृसुतभ्रातृयोषिद्बंधुजनाधिकः ॥ जायते चैकलः प्राणी म्रियते च तथै
कलः ॥ २४ ॥ एकलः सुकृतं भुंक्ते भुंक्ते दुष्कृतमेकलः ॥ देहे पंचत्वमापन्ने त्यक्त्वैकं काष्ठलोष्टवत् ॥ २५ ॥ बांधवा विमुखा यांति धर्मो यांतमनु
व्रजेत् ॥ अतः संचिनुयाद्धर्म्ममत्राऽमुत्र सहायिनम् ॥ २६ ॥ धर्मं सहायिनं लब्ध्वा संतरेद्दुस्तरं तमः ॥ संबंधानाचारेन्नित्यमुत्तमैरुत्तमैः सुधीः ॥
॥२७॥ अधमानधमांस्त्यक्त्वा कुलमुत्कर्षतां नयेत् ॥ उत्तमानुत्तमानेव गच्छेद्धीनांश्च वर्जयेत् ॥ ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ २८ ॥

१ अब्जाः—जलजन्तवः—इत्यर्थः । २ शृंगवान्—वल्मीकनिर्माणकर्ता पिपीलिकाजातीयः कीटकविशेषः ।

अनध्ययनशीलं च सदाचारविलंघिनम् ॥ सालसं च दुरन्नादं ब्राह्मणं बाधतेंऽतकः ॥ २९ ॥ अतोऽभ्यस्येत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः ॥
तीर्थान्यप्यभिलष्यंति सदाचारिसमागमम् ॥ ३० ॥ रजनीप्रांतयामार्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते ॥ स्वहितं चिंतयेत्प्राज्ञस्तस्मिंश्चोत्थाय सर्वदा ॥
॥ ३१ ॥ गजास्यं संस्मरेदादौ तत ईशं सहांबया ॥ श्रीरंगं श्रीसमेतं तु ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥ ३२ ॥ इंद्रादीन्सकलान्देवान्वसिष्ठादीन्मुनीनपि ॥
गंगाद्याः सरितः सर्वाः श्रीशैलाद्यखिलान्गिरीन् ॥ ३३ ॥ क्षीरोदादीन्समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च ॥ वनानि नंदनादीनि धेनूः कामदुघादयः ॥
॥ ३४ ॥ कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून्कांचनमुख्यतः ॥ दिव्यस्त्रीरुर्वशीमुख्याः प्रह्लादाद्यान्हरेः प्रियान् ॥ ३५ ॥ जननीचरणौ स्मृत्वा सर्वतीर्थोत्त
मोत्तमौ ॥ पितरं च गुरूंश्चापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः ॥ ३६ ॥ ततश्चावश्यकं कर्त्तुं नैर्ऋतीं दिशमाव्रजेत् ॥ ग्रामाद्धनुःशतं गच्छेन्नगराच्च चतुर्गुण
म् ॥ ३७ ॥ तृणैराच्छाद्य वसुधां शिरः प्रावृत्य वाससा ॥ कर्णोपवीत उदग्वक्त्रो दिवसे संध्ययोरपि ॥ ३८ ॥ विण्मूत्रे विसृजेन्मौनी निशायां
दक्षिणामुखः ॥ न तिष्ठन्नाशु नो विप्रगोवन्ह्यनिलसंमुखः ॥ ३९ ॥ न फालकृष्टे भूभागे न रथ्यासेव्यभूतले ॥ नालोकयेद्दिशो भागान्ज्यो
तिश्चक्रं नभो मलम् ॥ ४० ॥ वामेन पाणिना शिश्नं धृत्वोत्तिष्ठेत्प्रयत्नवान् ॥ अथो मृदं समादद्याज्जंतुकर्करवर्जिताम् ॥ ४१ ॥ विहाय मूषको
त्खातां चोच्छिष्टां केशसंकुलाम् ॥ गुह्ये दद्यान्मृदं चैकां प्रक्षाल्य चांबुना ततः ॥ ४२ ॥ पुनर्वामकरेणेति पंचधा क्षालयेद्गुदम् ॥ एकैक
पादयोर्दद्यात्तिस्रः पाण्योर्मृदस्तथा ॥ ४३ ॥ इत्थं शौचं गृही कुर्याद्गंधलेपक्षयावधि ॥ क्रमाद्द्विगुण्यतः कुर्याद्ब्रह्मचर्यादिषु त्रिषु ॥ ४४ ॥
दिवाविहितशौचाच्च रात्रावर्द्धं समाचरेत् ॥ परग्रामे तदर्धं च पथि तस्यार्धमेव च ॥ ४५ ॥ तदर्धं रोगिणां चापि सुस्थे न्यूनं न कार
येत् ॥ अपि सर्वनदीतोयैर्मृत्कूटैश्चाप्यगोपमैः ॥ ४६ ॥ आपातमाचरेच्छौचं भावदुष्टो न शुद्धिभाक् ॥ आर्द्रधात्रीफलोन्माना
मृदः शौचे प्रकीर्तिताः ॥ ४७ ॥ सर्वाश्चाहुतयोऽप्येवं ग्रासाश्चांद्रायणेपि च ॥ प्रागास्य उदगास्यो वा सूपविष्टः शुचौ भुवि ॥ ४८ ॥ उपस्पृशे
द्विहीनाभिस्तुषांगारास्थिभस्मभिः ॥ अतिस्वच्छाभिरद्भिश्च यावद्बुद्बुदाभिरत्वरः ॥ ४९ ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मतीर्थेन दृष्टिपूताभिराचमेत् ॥ कण्ठगा
भिर्नृपः शुध्येत्तालुगाभिस्तथोरुजः ॥ ५० ॥ स्त्रीशूद्रावाथ संस्पर्शमात्रेणापि विशुध्यतः ॥ शिरः शब्दं सकंठं वा जले मुक्तशिखोऽपि वा
॥ ५१ ॥ अक्षालितपदद्वंद्व आचांतोऽप्यशुचिर्म्मतः ॥ त्रिः पीत्वांबु विशुद्ध्यर्थं ततः खानि विशोधयेत् ॥ ५२ ॥ अंगुष्ठमूलदेशेन ह्यधरोष्ठौ परि
मृजेत् ॥ स्पृष्ट्वा जलेन हृदयं समस्ताभिः शिरः स्पृशेत् ॥ ५३ ॥ अंगुल्यग्रैस्तथा स्कन्धौ सांबु सर्व्वत्र संस्पृशेत् ॥ आचांतः पुनराचामे

त्कृत्वा रथ्योपसर्पणम् ॥ ५४ ॥ स्नात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा प्रारंभे शुभकर्मणाम् ॥ सुप्त्वा वासः परीधाय दृष्ट्वा तथाप्यमंगलम् ॥ ५५ ॥ प्रमादादशुचि स्मृत्वा द्विराचांतः शुचिर्भवेत् ॥ दंतधावनं प्रकुर्वीत यथोक्तं धर्मशास्त्रतः ॥ आचांतोऽप्यशुचिर्यस्मादकृत्वा दंतधावनम् ॥ ५६ ॥ प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे ॥ दंतानां काष्ठसंयोगो दहेदासप्तमं कुलम् ॥ ५७ ॥ अलाभे दंतकाष्ठानां निषिद्धे वाथ वासरे ॥ गंडूषा द्वादश ग्राह्या मुखस्य परिशुद्धये ॥ ५८ ॥ कनिष्ठाग्रपरीमाणं सत्वचं निर्व्रणारुजम् ॥ द्वादशांगुलमानं च सार्द्रं स्याद्दंतधावनम् ॥ ५९ ॥ एकेकांगुलमानं तच्चर्वयेद्दंतधावनम् ॥ प्रातः स्नानं चरित्वा च शुद्ध्यै तीर्थे विशेषतः ॥ ६० ॥ प्रातः स्नानाद्यतः शुद्ध्येत्कायोऽयं मलिनः सदा ॥ यन्मलं नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम् ॥ ६१ ॥ उत्साहमेधासौभाग्यरूपसंपत्प्रवर्द्धकम् ॥ प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महाघविनाशकृत् ॥ ६२ ॥ प्रातः स्नानं हरेत्पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च ॥ अशुचित्वं च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति ॥ ६३ ॥ नोपसर्प्पंति वै दुष्टाः प्रातस्नायिजनं क्वचित् ॥ दृष्टादृष्टफलं यस्मात्प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥ ६४ ॥ प्रसंगतः स्नानविधिं प्रवक्ष्यामि नृपोत्तमाः ॥ विधिस्नानं यतः प्राहुः स्नानाच्छतगुणोत्तरम् ॥ ६५ ॥ विशुद्धां मृदमादाय बर्हिषस्तिलगोमयम् ॥ शुचौ देशे परिस्थाप्य ह्याचम्य स्नानमाचरेत् ॥ ६६ ॥ उपग्रही बद्धशिखो जलमध्ये समाविशेत् ॥ स्वशाखोक्तविधानेन स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥ ६७ ॥ स्नात्वेत्थं वस्त्रमापीड्य गृह्णीयाद्धौतवाससी ॥ आचम्य च ततः कुर्यात्प्रातःसंध्यां कुशान्वितः ॥ ६८ ॥ प्राणायामांश्चरन्विप्रो नियम्य मानसं दृढम् ॥ अहोरात्रकृतैः पापैर्मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥ ॥ ६९ ॥ दश द्वादशसंख्या वा प्राणायामाः कृता यदि ॥ नियम्य मानसं तेन तदा तप्तं महत्तपः ॥ ७० ॥ सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ॥ अपि भ्रूणहनं मासात्पुनंत्यहरहःकृताः ॥ ७१ ॥ यथा पार्थिवधातूनां दह्यंते धमनान्मलाः ॥ तथेंद्रियैः कृता दोषा ज्वाल्यंते प्राणसंयमात् ॥ ७२ ॥ एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ॥ गायत्र्यास्तु परं नास्ति पावनं च नृपोत्तम ॥ ७३ ॥ कर्मणा मनसा वाचा यद्रात्रौ कुरुते त्वघम् ॥ उत्तिष्ठन्पूर्वसंध्यायां प्राणायामैर्विशोधयेत् ॥ ७४ ॥ यदह्ना कुरुते पापं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥ पश्चिमां तु समासीनो मलं हंति दिवाकृतम् ॥ ७५ ॥ नोपतिष्ठेत्तु यः पूर्व्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् ॥ स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥ ७६ ॥ अपां समीपमासाद्य नित्यकर्म समाचरेत् ॥ तत आचमनं कुर्याद्यथाविध्यनुपूर्वशः ॥ ७७ ॥ आपोहिष्ठेति तिसृभिर्मार्जनं तु ततश्चरेत् ॥ भूमौ शिरसि चाकाश आकाशे भुवि मस्तके ॥ ७८ ॥ मस्तके

च तथाकाशे भूमौ च नवधा क्षिपेत् ॥ भूमिशब्देन चरणावाकाशं हृदयं स्मृतम् ॥ शिरस्येव शिरःशब्दो मार्जनं तैरुदाहृतम् ॥ ७९ ॥ वारुणादपि चाग्नेयाद्वायव्यादपि चेंद्रतः ॥ मंत्रस्थानादपि परं ब्राह्मं स्नानमिदं परम् ॥ ब्राह्मस्नानेन यः स्नातः स बाह्याभ्यंतरं शुचिः ॥ ८० ॥ सर्वत्र चार्हतामेति देवपूजादिकर्मणि ॥ नक्तंदिनं निमज्ज्याप्सु कैवर्ताः किमु पावनाः ॥ ८१ ॥ शतशोऽपि तथा स्नाता न शुद्धा भावदूषिताः ॥ अंतःकरणशुद्धांश्च तान्विभूतिः पवित्रयेत् ॥ ८२ ॥ किं पावनाः प्रकीर्त्यंते रासभा भस्मधूसराः ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु मलैः सर्वैर्विवर्जितः ॥८३॥ तेन क्रतुशतैरिष्टं चेतो यस्येह निर्मलम् ॥ तदेव निर्मलं चेतो यथा स्यात्तन्मुने शृणु ॥ ८४ ॥ विश्वेशश्चेत्प्रसन्नः स्यात्तदा स्यान्नान्यथा क्वचित् ॥ तस्माच्चेतोविशुद्ध्यर्थं काशीनाथं समाश्रयेत् ॥ ८५ ॥ इदं शरीरमुत्सृज्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ द्रुपदांतं ततो जप्त्वा जलमादाय पाणिना ॥ ॥ ८६ ॥ कुर्याद्धृतं च मंत्रेण विधिज्ञस्त्वघमर्षणम् ॥ निमज्ज्याप्सु च यो विद्वाञ्जपेत्त्रिरघमर्षणम् ॥ ८७ ॥ जले वापि स्थले वापि यः कुर्यादघमर्षणम् ॥ तस्याघौघो विनश्येत यथा सूर्योदये तमः ॥ ८८ ॥ गायत्रीं शिरसा हीनां महाव्याहृतिपूर्विकाम् ॥ प्रणवाद्यां जपंस्तिष्ठन्क्षिपेदंभोंजलित्रयम् ॥ ८९ ॥ तेन वज्रोदकेनाशु मंदेहानाम राक्षसाः ॥ सूर्यतेजः प्रलोपंते शैला इव विवस्वतः ॥ ९० ॥ सहायार्थं च सूर्यस्य यो द्विजो नांजलित्रयम् ॥ क्षिपेन्मंदेहनाशाय सोपि मंदेहतां व्रजेत् ॥९१॥ प्रातस्तावज्जपंस्तिष्ठेद्यावत्सूर्यस्य दर्शनम् ॥ उपविष्टो जपेत्सायमृक्षाणामाविलोकनात् ॥ ॥ ९२ ॥ काललोपो न कर्त्तव्यो द्विजेन स्वहितेप्सुना ॥ अर्द्धोदयास्तसमये तस्माद्वज्रोदकं क्षिपेत् ॥ ९३ ॥ विधिनापि कृता संध्या कालातीताऽफला भवेत् ॥ अयमेव हि दृष्टांतो वंध्यास्त्रीमैथुनं यथा ॥९४॥ जले वामकरं कृत्वा या संध्याऽऽचरिता द्विजैः ॥ वृषली सा परिज्ञेया रक्षोगणमुदावहा ॥ ९५ ॥ उपस्थानं ततः कुर्याच्छाखोक्तविधिना ततः ॥ सहस्रकृत्वो गायत्र्याः शतकृत्वोथवा पुनः ॥ ९६ ॥ दशकृत्वोऽथ देव्यै च कुर्यात्सौरीमुपस्थितिम् ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥ ९७ ॥ गायत्रीं यो जपेद्विप्रो न स पापैः प्रलिप्यते ॥ रक्तचंदनमिश्राभिरद्भिश्च कुसुमैः कुशैः ॥ ९८ ॥ वेदोक्तैरागमोक्तैर्वा मंत्रैरर्घं प्रदापयेत् ॥ अर्चितः सविता येन तेन त्रैलोक्यमर्चितम् ॥ ९९ ॥ अर्चितः सविता दत्ते सुतान्पशुवसूनि च ॥ व्याधीन्हरेद्ददात्यायुः पूरयेद्वांछितान्यपि ॥ १०० ॥ अयं हि रुद्र आदित्यो हरिरेष दिवाकरः ॥ रविर्हिरण्यरूपोऽसौ त्रयीरूपोऽयमर्यमा ॥ १०१ ॥ ततस्तु तर्पणं कुर्यात्स्वशाखोक्तविधानतः ॥ ब्रह्मादीनखिलान्देवान्मरीच्यादींस्तथा मुनीन् ॥ १०२ ॥ चंदनागुरुकर्पूरगंधवत्कुसुमैरपि ॥ तर्पयेच्छुचिभिस्तोयैस्तृप्यंत्विति समुच्चरन् ॥ ३ ॥ सनकादीन्मनुष्यांश्च निवीती तर्पयेद्यवैः ॥ अंगुष्ठद्वयमध्ये तु कृत्वा दर्भानृजू

न्द्विजः ॥ ४ ॥ कव्यवाडनलादींश्च पितॄन्दिव्यान्प्रतर्प्पयेत् ॥ प्राचीनावीतिको दर्भैर्द्विगुणैस्तिलमिश्रितैः ॥ ५ ॥ रवौ शुक्ले त्रयोदश्यां सप्तम्यां
निशि संध्ययोः ॥ श्रेयोर्थी ब्राह्मणो जातु न कुर्यात्तिलतर्प्पणम् ॥ ६ ॥ यदि कुर्यात्ततः कुर्याच्छुक्लैरेव तिलैः कृती ॥ चतुर्दश यमान्पश्चात्तर्पयेन्नाम
उच्चरन् ॥७॥ ततः स्वगोत्रमुच्चार्य तर्पयेत्स्वान्पितॄन्मुदा ॥ सव्यजानुनिपातेन पितृतीर्थेन वाग्यतः ॥८॥ एकैकमंजलिं देवा द्वौद्वौ तु सनकादिकाः ॥
पितरस्त्रीन्प्रवांछंति स्त्रिय एकैकमंजलिम् ॥ ९ ॥ अंगुल्यग्रेण वै दैवमार्षमंगुलिमूलगम् ॥ ब्राह्ममंगुष्ठमूले तु पाणिमध्ये प्रजापतेः ॥ ११० ॥ मध्येंमु
ष्ठप्रदेशिन्योः पित्र्यं तीर्थं प्रचक्षते ॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं देवार्षिपितृमानवाः ॥ ११ ॥ तृप्यंतु सर्व्वे पितरो मातृमातामहादयः ॥ अन्ये च मंत्राः
प्रोक्ता ये वेदोक्ताः पुराणसंभवाः ॥ १२ ॥ सांगं च तर्प्पणं कुर्यात्पितॄणां च सुखप्रदम् ॥ अग्निकार्यं ततः कृत्वा वेदाभ्यासं ततश्चरेत् ॥ १३ ॥
श्रुत्यभ्यासः पंचधा स्यात्स्वीकारोऽर्थविचारणम् ॥ अभ्यासश्च तपश्चापि शिष्येभ्यः प्रतिपादनम् ॥ १४ ॥ लब्धस्य प्रतिपालार्थमलब्धस्य च
लब्धये ॥ प्रातःकृत्यमिदं प्रोक्तं द्विजातीनां नृपोत्तम ॥ १५ ॥ अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च ॥ शौचाचमनमादाय भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
॥ १६ ॥ विशोध्य सर्वगात्राणि प्रातःसंध्यां समाचरेत् ॥ वेदार्थानधिगच्छेद्वै शास्त्राणि विविधान्यपि ॥ १७ ॥ अध्यापयेच्छुचीञ्छिष्यान्हितान्मे
धासमन्वितान् ॥ उपेयादीश्वरं[1] चापि योगक्षेमादिसिद्धये ॥ १८ ॥ ततो मध्याह्नसिद्धच्यर्थं पूर्वोक्तं स्नानमाचरेत् ॥ स्नात्वा माध्याह्निकीं संध्या
मुपासीत विचक्षणः ॥ १९ ॥ देवतां परिपूज्याथ नैमित्तिकं विधिं चरेत् ॥ पवनाग्निं समुज्ज्वाल्य वैश्वदेवं समाचरेत् ॥ १२० ॥ निष्पावान्को
द्रवान्माषान्कलांपांश्चणकांस्त्यजेत्[2] ॥ तैलपक्वमपक्वान्नं सर्वं लवणयुक्त्यजेत् ॥ २१ ॥ आढक्यन्नं मसूरान्नं वर्तुलधान्यसंभवम् ॥ भुक्तशेषं
पर्युषितं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥ २२ ॥ दर्भपाणिः समाचम्य प्राणायामं विधाय च ॥ पृषोदिवीति मंत्रेण पर्य्युक्षणमथाचरेत् ॥ २३ ॥ प्रदक्षिणं
च पर्य्युक्ष्य द्विः परिस्तीर्य वै कुशान् ॥ रापोर्द्ध (?) देवमन्त्रेण कुर्याद्वाह्निं स्वसंमुखे ॥ २४ ॥ वैश्वानरं समभ्यर्च्य गन्धपुष्पाक्षतैस्तथा ॥ स्वशाखो
क्तप्रकारेण होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥ २५ ॥ अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च विद्यार्थी गुरुपोषकः ॥ यतिश्च ब्रह्मचारी च षडेते धर्मभिक्षकाः ॥ २६ ॥
अतिथिः पांथिको ज्ञेयोऽनूचानः श्रुतिपारगः ॥ मान्यावेतौ गृहस्थानां ब्रह्मलोकमभीप्सताम् ॥ २७ ॥ अपि श्वपाके शुनि वा नैवान्नं निष्फलं
भवेत् ॥ अत्रार्थिनि समायाते पात्रापात्रं न चिंतयेत् ॥ २८ ॥ शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ॥ काकानां च कृमीणां च

१ ईश्वरम्–धनवन्तम्–यजमानम्–यद्वा सर्वयोगक्षेमनिर्वाहसमर्थं परमेश्वरमेव शरणं गच्छेत्। २ कषायान्–इ०पा०।

बहिरन्नं किरेद्भुवि ॥ २९ ॥ ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋताश्च ये ॥ प्रतिगृह्णंत्विमं पिंडं काका भूमौ मयार्पितम् ॥ १३० ॥ इत्थं भूत
बलिं कृत्वा कालं गोदोहमात्रकम् ॥ प्रतीक्ष्यातिथिमायातं विशद्भोज्यगृहं ततः ॥ ३१ ॥ अदत्त्वा वायसबलिं नित्यश्राद्धं समाचरेत् ॥
नित्यश्राद्धे स्वसामर्थ्यात्रीन्द्वावेकमथापि वा ॥ ३२ ॥ भोजयेत्पितृयज्ञार्थं दद्यादुद्धृत्य वारि च ॥ नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविवर्जितम् ॥
॥ ३३ ॥ दक्षिणारहितं त्वेतद्दातृभोक्तृसुतृप्तिकृत् ॥ पितृयज्ञं विधायेत्थं स्वस्थबुद्धिरनातुरः ॥ ३४ ॥ अदुष्टासनमध्यास्य भुंजीत शिशुभिः सह ॥
सुगन्धिः सुमनाः स्रग्वी शुचिवासोद्वयान्वितः ॥ ३५ ॥ प्रागास्य उदगास्यो वा भुंजीत पितृसेवितम् ॥ विधायान्नमनग्नं तदुपरिष्टादधस्तथा
॥ ३६ ॥ आपोशानविधानेन कृत्वाश्नीयात्सुधीर्द्विजः ॥ भूमौ बलित्रयं कुर्यादपो दद्यात्तदोपरि ॥ ३७ ॥ सकृच्चाप उपस्पृश्य
प्राणाद्याहुतिपंचकम् ॥ दद्याज्जठरकुंडाग्नौ दर्भपाणिः प्रसन्नधीः ॥ ३८ ॥ दर्भपाणिस्तु यो भुंक्ते तस्य दोषो न विद्यते ॥ केशकीटादिसं
भूतस्तदश्नीयात्सदर्भकः ॥ ३९ ॥ ततो मौनेन भुञ्जीत न कुर्याद्दंतघर्षणम् ॥ प्रक्षालितव्यहस्तस्य दक्षिणांगुष्ठमूलतः ॥ १४० ॥ रौरवेऽपुण्यनि
लये अधोलोकनिवासिनाम् ॥ उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ ४१ ॥ पुनराचम्य मेधावी शुचिर्भूत्वा प्रयत्नतः ॥ मुखशुद्धिं ततः
कृत्वा पुराणश्रवणादिभिः ॥ ४२ ॥ अतिवाह्य दिवाशेषं ततः संध्यां समाचरेत् ॥ गृहेषु प्राकृता संध्या गोष्टे दशगुणा स्मृता ॥ ४३ ॥ नद्याम
युतसंख्या स्यादनंता शिवसन्निधौ ॥ अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ॥ पुनाति वृषलस्थानं संध्या बहिरुपासिता ॥ ४४ ॥ उद्देशतः
समाख्यात एष नित्यतनो विधिः ॥ इत्थं समाचरन्विप्रो नावसीदति कर्हिचित् ॥ १४५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहि
तायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये सदाचारवर्णनंनाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ उपकाराय
साधूनां गृहस्थाश्रमवासिनाम् ॥ यथा च क्रियते धर्मो यथावत्कथयामि ते ॥ १ ॥ वत्स गार्हस्थ्यमास्थाय नरः सर्वमिदं जगत् ॥ पुष्णाति तेन
लोकांश्च स जयत्यभिवांछितान् ॥ २ ॥ पितरो मुनयो देवा भूतानि मनुजास्तथा ॥ क्रिमिकीटपतंगाश्च वयांसि पितरोऽसुराः ॥ ३ ॥ गृहस्थ
मुपजीवंति ततस्तृप्तिं प्रयांति च ॥ मुखं वास्य निरीक्षंते अपो नो दास्यतीति च ॥ ४ ॥ सर्वस्याधारभूता ये वत्स धेनुस्त्रयीमयी ॥ अस्यां

१ याम्यानैर्ऋतिकाश्च ये—इ० पा० ।

प्रतिष्ठितं विश्वं विश्वहेतुश्च या मता ॥ ५ ॥ ऋक्पृष्ठासौ यजुःसंध्या सामकुक्षिपयोधरा ॥ इष्टापूर्तविषाणा च साधुसूक्ततनूरुहा ॥ ६ ॥ शांति पुष्टिशकृन्मूत्रा वर्णपादप्रतिष्ठिता ॥ उपजीव्यमाना जगतां पदक्रमजटाघनैः ॥ ७ ॥ स्वाहाकारस्वधाकारौ वषट्कारश्च पुत्रक ॥ हन्तकारस्तथैवान्यस्तस्याः स्तनचतुष्टयम् ॥ ८ ॥ स्वाहाकारस्तनं देवाः पितरश्च स्वधामयम् ॥ मुनयश्च वषट्कारं देवभूतसुरेश्वराः ॥ ९ ॥ हन्तकारं मनुष्याश्च पिबंति सततं स्तनम् ॥ एवमध्यापयेदेव वेदानां प्रत्यहं त्रयीम् ॥ १० ॥ तेषामुच्छेदकर्त्ता यः पुरुषोऽनंतपापकृत् ॥ स तमस्यंधतामिस्रे नरके हि निमज्जति ॥ ११ ॥ यस्त्वेनां मानवो धेनुं स्ववत्सैरमरादिभिः ॥ पूजयत्युचिते काले स स्वर्गायोपपद्यते ॥ १२ ॥ तस्मात्पुत्र मनुष्येण देवर्षिपितृमानवाः ॥ भूतानि चानुदिवसं पोष्याणि स्वतनुर्यथा ॥ १३ ॥ तस्मात्स्नातः शुचिर्भूत्वा देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ यज्ञस्यांते[1] तथैवाद्भिः काले कुर्यात्समाहितः ॥ १४ ॥ सुमनोगन्धपुष्पैश्च देवानभ्यर्च्य मानवः[2] ॥ ततोग्नेस्तर्पणं कुर्याद्दद्याच्चापि बलींस्तथा ॥ १५ ॥ नक्तंचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥ पितॄणां निर्वपेत्तद्वद्दक्षिणाभिमुखस्ततः ॥ १६ ॥ गृहस्थस्तत्परो भूत्वा सुसमाहितमानसः ॥ ततस्तोयमुपादाय तेष्वेवार्पण सत्क्रियाम् ॥ १७ ॥ स्थानेषु निक्षिपेत्प्राज्ञो नाम्ना तूदिश्य देवताः ॥ एवं बलिं गृहे दत्त्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ॥ १८ ॥ आचम्य च ततः कुर्यात्प्राज्ञो द्वारावलोकनम् ॥ मुहूर्तस्याष्टमं भागमुदीक्षेतातिथिं ततः ॥ १९ ॥ अतिथिं तत्र संप्राप्तमर्घ्यपाद्योदकेन च ॥ बुभुक्षुमागतं श्रांतं याचमानमकिंचनम् ॥ २० ॥ ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं संपूज्य शक्तितो बुधैः ॥ न पृच्छेत्तत्राचरणं स्वाध्यायं चापि पंडितः ॥२१॥ शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिम् ॥ अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ २२ ॥ तस्मै दत्त्वा तु यो भुंक्ते स तु भुंक्तेऽमृतं नरः ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रति निवर्तते ॥२३॥ स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ अपि वा शाकदानेन यद्वा तोयप्रदानतः ॥ पूजयेत्तं नरः शक्त्या तेनैवातो विमुच्यते ॥२४॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ विवाहा ब्राह्मदैवार्षाः प्राजापत्यासुरौ तथा ॥ गांधर्वो राक्षसश्चापि पैशाचोष्टम उच्यते ॥२५॥ एतेषां च विधिं ब्रूहि तथा कार्यं च तत्त्वतः ॥ गृहस्थानां तथा धर्मान्ब्रूहि मे त्वं विशेषतः ॥ २६ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ स ब्राह्मो वरमाहूय यत्र कन्या स्वलंकृता ॥ दीयते तत्सुतः पुयात्पुरुषानेकविंशतिम् ॥ २७ ॥ यज्ञस्थायर्त्विजे दैवस्तज्जः पाति चतुर्दश ॥ वरादादाय गोद्वन्द्वमार्षस्तज्जः पुनाति षट् ॥ २८ ॥ सहोभौ चरतां धर्मं प्राजापत्यः स ईरितः ॥ वरवध्वोः स्वेच्छया च गांधर्वोऽन्योन्यमैत्रतः ॥ प्रसह्य कन्याहरणाद्रा

१ यज्ञस्य—ब्रह्मयज्ञस्य । २ पूजयेदिति शेषः ।

क्षसो निन्दितः सताम् ॥ २९ ॥ छलेन कन्याहरणात्पैशाचो गर्हितोऽष्टमः ॥ प्रायः क्षत्रविशोरुक्ता गांधर्वासुरराक्षसाः ॥ ३० ॥ अष्टमस्त्वेष पापिष्ठः पापिष्ठानां च संभवः ॥ सवर्णया करो ग्राह्यो धार्यः क्षत्रियया शरः ॥ ३१ ॥ प्रतोदो वैश्यया धार्यो वासोंतः[1] शूद्रया तथा ॥ असवर्णास्वेष विधिः स्मृतो दृष्टश्च वेदने ॥ ३२ ॥ सवर्णाभिस्तु सर्वाभिः पाणिर्ग्राह्यस्त्वयं विधिः ॥ धर्म्ये विवाहे जायंते धर्म्याः पुत्राः शतायुषः ॥ ३३ ॥ अधर्म्याद्धर्म्मरहिता मंदभाग्यधनायुषः ॥ कृतकालाभिगमने धर्मोयं गृहिणः परः ॥३४॥ स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथवा भवेत् ॥ दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यं परं मतम् ॥ ३५ ॥ श्राद्धाहः सर्वपर्वाणि न गंतव्यानि धीमता ॥ तत्र गच्छन्स्त्रियं मोहाद्धर्मात्प्रच्यवते परात् ॥ ३६ ॥ ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः ॥ स सदा ब्रह्मचारी हि विज्ञेयः स गृहाश्रमी ॥ ३७ ॥ आर्षे विवाहे गोद्वंद्वं यदुक्तं तत्र शस्यते ॥ शुल्कमण्वपि कन्यायाः कन्याविक्रयपापकृत् ॥ ३८ ॥ अपत्यविक्रयात्कल्पं वसेद्विट्कृमिभोजने ॥ अतो नाण्वपि कन्याया उपजीव्यं नरैर्धनम् ॥ ३९ ॥ तत्र तुष्टा महालक्ष्मीर्निवसेद्दानवारिणा ॥ वाणिज्यं नीचसेवा च वेदानध्ययनं तथा ॥ ४० ॥ कुविवाहः क्रियालोपः कुले पतनहेतवः ॥ कुर्याद्वैवाहिके चाग्नौ गृह्यकर्म्मान्वहं गृही ॥ ४१ ॥ पञ्चयज्ञक्रियां चापि पंक्तिं दैनंदिनीमपि ॥ गृहस्थाश्रमिणः पञ्चसूनाकर्म दिनेदिने ॥ ४२ ॥ कुण्डनी पेषणी चुल्ली ह्युदकुम्भी तु मार्जनी ॥ तासां च पंचसूनानां निराकरणहेतवः ॥ क्रतवः पंच निर्दिष्टा गृहिश्रेयोभिवर्द्धनाः ॥ ४३ ॥ पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्तर्पणं च पितृक्रतुः ॥ होमो दैवो बलिर्भौत आतिथ्यं नृक्रतुः क्रमात् ॥ ४४ ॥ वैश्वदेवांतरे प्राप्तः सूर्योढो वातिथिः स्मृतः ॥ अतिथेरादितोप्येते भोज्या नात्र विचारणा ॥ ४५ ॥ पितृदेवमनुष्येभ्यो दत्त्वाश्नात्यमृतं गृही ॥ अदत्त्वान्नं च यो भुंक्ते केवलं स्वोदरंभरिः ॥ ४६ ॥ वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्जिताः ॥ सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः ॥४७॥ अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जंते ये द्विजाधमाः ॥ इह लोकेन्नहीनाः स्युः काकयोनिं व्रजंत्यथो ॥ ४८॥ वेदोक्तं विदितं कर्म्म नित्यं कुर्यादतंद्रितः ॥ यदि कुर्याद्यथाशक्ति प्राप्नुयात्सद्गतिं पराम् ॥ ४९ ॥ षष्ठ्यष्टम्योर्वसेत्पापं तैले मांसे सदैव हि ॥ चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां तथैव च क्षुरे भगे ॥ ५० ॥ उदयन्तं न वीक्षेत नास्तं यंतं न मस्तके ॥ न राहुणोपस्पृष्टं च नांडस्थं वीक्षयेद्रविम् ॥५१॥ न वीक्षेतात्मनो रूपमप्सु धावेन्न कर्दमे ॥ न नग्नां स्त्रियमीक्षेत न नग्नो जलमाविशेत् ॥५२॥ देवतायतनं विप्रं धेनुं मधु मृदं तथा ॥ जातिवृद्धं वयोवृद्धं विद्यावृद्धं तथैव च ॥५३॥ अश्वत्थं चैत्यवृक्षं च गुरुं जलभृतं घटम् ॥ सिद्धान्नं दधि सिद्धार्थं गच्छन्कुर्या

[1] वासोंतः -वस्त्रांतभाग--इत्यर्थः ।

त्प्रदक्षिणम् ॥ ५४ ॥ रजस्वलां न सेवेत नाश्नीयात्सह भार्यया ॥ एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोत्कटासने ॥ ५५ ॥ नाशुचिं स्त्रियमीक्षेत तेज स्कामो द्विजोत्तमः ॥ असंतर्प्य पितृन्देवान्नाद्यादन्नं च कुत्रचित् ॥५६॥ पक्वान्नं चापि नो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः ॥ न मूत्रणं व्रजे कुर्यान्न वल्मी के न भस्मनि ॥ ५७ ॥ न गर्त्तेषु ससत्त्वेषु न तिष्ठन्न व्रजन्नपि ॥ ब्राह्मणं सूर्यमग्निं च चंद्रऋक्षगुरूनपि ॥ ५८ ॥ अभिपश्यन्न कुर्वीत मलमूत्रविसर्ज नम् ॥ मुखेनोपधमेन्नाग्निं नग्नां नेक्षेत योषितम् ॥ ५९ ॥ नांघ्री प्रतापयेदग्नौ न वस्तु अशुचि क्षिपेत् ॥ प्राणिहिंसां न कुर्वीत नाश्नीयात्संध्य योर्द्वयोः ॥ ६० ॥ न संविशेच्च संध्यायां प्रातः सायं क्वचिद्बुधः ॥ नाचक्षीत धयंतीं गां नेंद्रचापं प्रदर्शयेत् ॥ ६१ ॥ नैकः सुप्यात्क्वचिच्छून्ये न शयानं प्रबोधयेत् ॥ पंथानं नैकलो यायान्न वार्य्यंजलिना पिबेत् ॥ ६२ ॥ न दिवोद्धृतसारं च भक्षयेद्दधि नो निशि ॥ स्त्रीधर्मिणीं नाभिवदे न्नाद्यादातृप्ति रात्रिषु ॥ ६३ ॥ तौर्यत्रिकप्रियो न स्यात्कांस्ये पादौ न धावयेत् ॥ श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे योऽश्नीयाज्ज्ञानवर्जितः ॥ ६४ ॥ दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता किल्बिषभुग्भवेत् ॥ न धारयेदन्यभुक्तं वासश्चोपानहावपि ॥ ६५ ॥ न भिन्नभाजनेऽश्नीयान्नासीताग्न्यादिदूषिते ॥ आरोहणं गवां पृष्ठे प्रेतधूमं सरित्तटम् ॥ ६६ ॥ बालातपं दिवास्वापं त्यजेद्दीर्घं जिजीविषुः ॥ स्नात्वा न मार्जयेद्गात्रं विसृजेन्न शिखां पथि ॥ ॥ ६७ ॥ हस्तौ शिरो न धुनुयान्नाकर्षेदासनं पदा ॥ करेण नो मृजेद्गात्रं स्नानवस्त्रेण वा पुनः ॥ ६८ ॥ शुनोच्छिष्टं भवेद्गात्रं पुनः स्नानेन शुध्यति ॥ नोत्पाटयेल्लोमनखं दशनेन कदाचन ॥ ६९ ॥ करजैः करजच्छेदं विवर्जयेच्छुभाय तु ॥ यदायत्यां त्यजेत्तन्न कुर्यात्कर्म प्रयत्नतः ॥ ॥ ७० ॥ अद्वारेण न गन्तव्यं स्ववेश्मापि कदाचन ॥ क्रीडेन्नाक्षैः[1] सहासीत न धर्म्मघ्नैर्न रोगिभिः ॥ ७१ ॥ न शयीत क्वचिन्नग्नः पाणौ भुंजीत नैव च ॥ आर्द्रपादकरास्योऽश्नन्दीर्घकालं न जीवति ॥ ७२ ॥ संविशेन्नार्द्रचरणो नोच्छिष्टः क्वचिदाव्रजेत् ॥ शयनस्थो न चाश्नीयान्न पिबेच्च जलं द्विजः ॥ ७३ ॥ सोपानत्को नोपविशेन्न जलं चोत्थितः पिबेत् ॥ सर्व्वमम्लमयं नाद्यादारोग्यस्याभिलाषुकः ॥ ७४ ॥ न निरीक्षेत विण्मू मूत्रे नोच्छिष्टः संस्पृशेच्छिरः ॥ नाधितिष्ठेत्तुषांगारभस्मकेशकपालिकाः ॥ ७५ ॥ पतितैः सह संवासः पतनायैव जायते ॥ दद्यादूर्ध्वासनं मंचं न शूद्राय कदाचन ॥ ७६ ॥ ब्राह्मण्याद्धीयते विप्रः शूद्रो धर्माच्च हीयते ॥ धर्मोपदेशः शूद्राणां स्वश्रेयः प्रतिघातयेत् ॥ ७७ ॥ द्विजशुश्रूषणं धर्म्मः शूद्राणां हि परो मतः ॥ कण्डूयनं हि शिरसः पाणिभ्यां न शुभं मतम् ॥ ७८ ॥ आदिशेद्वैदिकं मंत्रं न शूद्राय कदाचन ॥ ब्राह्मण्या

१ अक्षैः--क्रीडानभिज्ञैः--इत्यर्थः ।

द्वीयते विप्रः शूद्रो धर्म्माच्च हीयते ॥ ७९ ॥ आताडनं कराभ्यां च क्रोशनं केशलुंचनम् ॥ अशास्त्रवर्तनं भूयो लुब्ध्वात्कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥ ८० ॥
ब्राह्मणः स च वै याति नरकानेकविंशतिम् ॥ अकालमेघस्तनिते वर्षर्तौ पांसुवर्षणे ॥ ८१ ॥ महाबालध्वनौ रात्रावनध्यायाः
प्रकीर्तिताः ॥ उल्कापाते च भूकंपे दिग्दाहे मध्यरात्रिषु ॥ ८२ ॥ संध्ययोर्वृषलोपान्ते राज्यहारे च सूतके ॥ दशाष्टकासु भूतायां श्राद्धाहे
प्रतिपद्यपि ॥८३॥ पूर्णिमायां तथाष्टम्यां विड्वरे राष्ट्रविप्लवे ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे कल्पादिषु युगादिषु ॥८४॥ आरण्यकमधीत्यापि बाणसाम्नोरपि
ध्वनौ ॥ अनध्यायेषु चैतेषु चाधीयीत न वै क्वचित् ॥८५॥ भूताष्टम्योः पञ्चदश्योर्ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ अनायुष्यकरं चेह परदारोपसर्पणम् ॥
तस्मात्तद्दूरतस्त्याज्यं वैरिणां चोपसेवनम् ॥ ८६ ॥ पूर्वर्द्धिभिः परित्यक्तमात्मानं नावमानयेत् ॥ सदोद्यमवतां यस्माच्छ्रियो विद्या न दुर्लभाः ॥
॥ ८७ ॥ सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ॥ प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मो विधीयते ॥ ८८ ॥ वाचोवेगं मनोवेगं जिह्वावेगं च वर्जे
येत् ॥ गुह्यजान्यपि लोमानि तत्स्पर्शादशुचिर्भवेत् ॥ ८९ ॥ पादधौतोदकं मूत्रमुच्छिष्टान्युदकानि च ॥ निष्ठीवनं च श्लेष्माणं गृहाद्दूरं विनिः
क्षिपेत् ॥ ९० ॥ अहर्निशं श्रुतेर्जाप्याच्छौचाचारनिषेवणात् ॥ अद्रोहवत्या बुद्ध्या च पूर्वजन्म स्मरेद्द्विजः ॥ ९१ ॥ वृद्धान्प्रयत्नाद्वंदेत दद्यात्तेषां
स्वमासनम् ॥ विनम्रकन्धरो भूयादनुयायात्ततश्च तान् ॥ ९२ ॥ श्रुतिभूदेवदेवानां नृपसाधुतपस्विनाम् ॥ पतिव्रतानां नारीणां निन्दां कुर्यान्न कर्हि
चित् ॥ ९३ ॥ उद्धृत्य पञ्चमृत्पिंडान्स्नायात्परजलाशये ॥ श्रद्धया पात्रमासाद्य यत्किंचिद्दीयते वसु ॥ ९४ ॥ देशे काले च विधिना तदानंत्याय
कल्पते ॥ भूप्रदो मण्डलाधीशः सर्वत्र सुखितोऽन्नदः ॥ ९५ ॥ तोयदाता सुरूपः स्यात्पुष्टश्चान्नप्रदो भवेत् ॥ प्रदीपदो निर्मलाक्षो गोदातार्यमलोक
भाक् ॥९६॥ स्वर्णदाता च दीर्घायुस्तिलदः स्याच्च सुप्रजः ॥ वेश्मदोऽत्युच्चसौधेशो वस्त्रदश्चन्द्रलोकभाक् ॥९७॥ हयप्रदो दिव्यदेहो लक्ष्मीवान्वृषभ
प्रदः॥ सुभार्यः शिबिकादाता सुपर्यंकप्रदोऽपि च ॥९८॥ श्रद्धया प्रतिगृह्णाति श्रद्धया यः प्रयच्छति ॥ स्वर्गिणौ तावुभौ स्यातां पततोऽश्रद्धया त्वधः
॥९९॥ अनृतेन क्षरेद्यज्ञस्तपो विस्मयतः क्षरेत् ॥ क्षरेत्कीर्तिर्विना दानमायुर्विप्रापमानतः ॥१००॥ गंधं पुष्पं कुशा गावः शाकं मांसं पयो दधि ॥
मणिमत्स्यगृहं धान्यं ग्राह्यमेतदुपस्थितम् ॥१०१॥ मधूदकं फलं मूलमेधांस्यभयदक्षिणा ॥ अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि त्वेतान्यपि निकृष्टतः॥१०२॥
दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः ॥ भोज्यान्नाः शूद्रवर्गेमी तथात्मविनिवेदकः ॥१०३॥ इत्थमाचारधर्मोयं धर्मारण्यनिवासिनाम् ॥ श्रुतिस्मृ
त्युक्तधर्मोऽयं युधिष्ठिर निवेदितः ॥ १०४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये

सदाचारलक्षणवर्णनंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ संप्राप्य धर्मवाप्यां च यः कुर्यात्पितृतर्पणम् ॥ तृप्तिं प्रयांति
पितरो यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ १ ॥ पितरश्चात्र पूज्याश्च स्वर्गता ये च पूर्वजाः ॥ पिंडांश्च निर्वपेत्तेषां प्राप्येमां मुक्तिदायिकाम् ॥ २ ॥ त्रेतायां पंच
दिवसैर्द्वापरे त्रिदिनेन तु ॥ एकचित्तेन यो विप्राः पिंडं दद्यात्कलौ युगे ॥ ३ ॥ लोलुपा मानवा लोके संप्राप्ते तु कलौ युगे ॥ परदाररता लोकाः
स्त्रियोऽतिचपलाः पुनः॥४॥परद्रोहरताः सर्वे नरनारीनपुंसकाः॥परनिन्दापरा नित्यं परच्छिद्रोपदर्शकाः॥५॥परोद्वेगकरा नूनं कलहा मित्रभेदिनः॥
सर्वे ते शुद्धतां यांति काजेशाः स्वयमब्रुवन् ॥६॥ एतदुक्तं महाभाग धर्मारण्यस्य वर्णनम् ॥ फलं चैवात्र सर्वं हि यदुक्तं शूलपाणिना ॥ ७ ॥ वाङ्मनः
कायशुद्धाश्च परदारपराङ्मुखाः ॥ अद्रोहाश्च समाः क्रुद्धा मातापितृपरायणाः ॥ ८ ॥ अलौल्या लोभरहिता दानधर्मपरायणाः ॥ आस्तिकाश्चैव
धर्मज्ञाः स्वामिभक्तिरताश्च ये ॥ ९ ॥ पतिव्रता तु या नारी पतिशुश्रूषणे रता ॥ अहिंसका आतिथेयाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ १० ॥ ॥ शौनक
उवाच ॥ ॥ शृणु सूत महाभाग सर्वधर्मविदांवर ॥ गृहस्थानां सदाचारः श्रुतश्च त्वन्मुखान्मया ॥ ११ ॥ एकं मनेप्सितं मेद्य तत्कथयस्व
सूतज ॥ पतिव्रतानां सर्वासां लक्षणं कीदृशं वद ॥ १२ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ पतिव्रता गृहे यस्य सफलं तस्य जीवनम् ॥ यस्यांगच्छा
यया तुल्या यत्कथा पुण्यकारिणी ॥ १३ ॥ पतिव्रतास्त्वरुंधत्या सावित्र्याप्यनसूयया ॥ शांडिल्या चैव सत्या च लक्ष्म्या च शतरूपया ॥
॥ १४ ॥ मेनया च सुनीत्या च संज्ञया स्वाहया समाः ॥ पतिव्रतानां धर्मा हि मुनिना च प्रकीर्तिताः ॥ १५ ॥ भुंक्ते भुक्ते स्वामिनि च तिष्ठ
ति त्वनुतिष्ठति ॥ विनिद्रिते या निद्राति प्रथमं परिबुध्यति ॥ १६ ॥ अनलंकृतमात्मानं देशांते भर्तरि स्थिते ॥ कार्यार्थं प्रोषिते क्वापि सर्वमंड
नवर्जिता ॥ १७ ॥ भर्तुर्नाम न गृह्णाति ह्यायुषोऽस्य हि वृद्धये ॥ पुरुषांतरनामापि न गृह्णति कदाचन ॥ १८ ॥ आक्रुष्टापि च नाक्रोशेत्ताडितापि
प्रसीदति ॥ इदं कुरु कृतं स्वामिन्मन्यतामिति वक्ति च ॥ १९ ॥ आहूता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छति सत्वरम् ॥ किमर्थं व्याहृता नाथ स
प्रसादो विधीयताम् ॥ २० ॥ न चिरं तिष्ठति द्वारि न द्वारमुपसेवते ॥ अदातव्यं स्वयं किंचित्कर्हिचिन्न ददात्यपि ॥ २१ ॥ पूजोपकरणं सर्वम
नुक्ता साधयेत्स्वयम् ॥ नियमोदकबर्हींषि यत्र पुष्पाक्षतादिकम् ॥ २२ ॥ प्रतीक्षमाणा च वरं यथाकालोचितं हि यत् ॥ तदुपस्थापयेत्सर्वमनुद्वि
ग्नातिहृष्टवत् ॥२३॥ सेवते भर्त्तुरुच्छिष्टमिष्टमन्नं फलादिकम् ॥ दूरतो वर्ज्जयेदेषा समाजोत्सवदर्शनम् ॥ २४ ॥ न गच्छेत्तीर्थयात्रादिविवाहप्रेक्षणा
दिषु ॥ सुखसुप्तं सुखासीनं रममाणं यदृच्छया ॥ २५ ॥ अंतरायेऽपि कार्येषु पतिं नोत्थापयेत्क्वचित् ॥ स्त्रीधर्मिणी त्रिरात्रं तु स्वमुखं नैव दर्श

येत् ॥ २६ ॥ स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि यावत्स्नात्वा न शुध्यति ॥ सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षेतान्यस्य न क्वचित् ॥ अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत् ॥२७॥ हरिद्रां कुंकुमं चैव सिंदूरं कज्जलं तथा ॥ कूर्पासकं च तांबूलं मांगल्याभरणं शुभम् ॥ २८ ॥ केशसंस्कारकं चैव करकर्णादिभूषणम् ॥ भर्तुरायुष्यमिच्छंती दूरयेन्न पतिव्रता ॥ २९ ॥ भर्तृविद्वेषिणीं नारीं नैषा संभाषते क्वचित् ॥ नैकाकिनी क्वचिद्भूयान्न नग्ना स्नाति च क्वचित् ॥३०॥ नोलूखले न मुशले न वर्द्धन्यां दृषद्यपि ॥ न यंत्रके न देहल्यां सती चोपविशेत्क्वचित् ॥ ३१ ॥ विना व्यवायसमयात्प्रागल्भ्यं न क्वचिच्चरेत् ॥ यत्रयत्र रुचिर्भर्तुस्तत्र प्रेमवती सदा ॥ ३२ ॥ इदमेव व्रतं स्त्रीणामयमेव परो वृषः ॥ इयमेव च पूजा च भर्तुर्वाक्यं न लंघयेत् ॥ ॥ ३३ ॥ क्लीबं वा दुरवस्थं वा व्याधितं वृद्धमेव वा ॥ सुस्थिरं दुःस्थिरं वापि पतिमेकं न लंघयेत् ॥ ३४ ॥ सर्पिर्लवणहिंग्वादिक्षयेऽपि च पतिव्रता ॥ पतिं नास्तीति न[1] ब्रूयादायसीषु[2] न भोजयेत् ॥ ३५ ॥ तीर्थस्नानार्थिनी चैव पतिपादोदकं पिबेत् ॥ शंकरादपि वा विष्णोः पतिरेवाधिकः स्त्रियः ॥ ३६ ॥ व्रतोपवासनियमं पतिमुल्लंघ्य या चरेत् ॥ आयुष्यं हरते भर्तुर्मृता निरयमृच्छति ॥ ३७ ॥ उक्ता प्रत्युत्तरं दद्यान्नारी या क्रोधतत्परा ॥ सरमा जायते ग्रामे शृगाली निर्जने वने ॥ ३८ ॥ स्त्रीणां हि परमश्चैको नियमः समुदाहृतः ॥ अभ्यर्च्य चरणौ भर्तुर्भोक्तव्यं कृतनिश्चया ॥ ३९ ॥ उच्चासनं न सेवेत न व्रजेत्परवेश्मसु ॥ तत्र पारुष्यवाक्यानि ब्रूयान्नैव कदाचन ॥४०॥ गुरूणां सन्निधौ वापि नोच्चैर्ब्रूयान्नवाहयेत् ॥ ४१ ॥ या भर्तारं परित्यज्य रहश्चरति दुर्मतिः ॥ उलूकी जायते क्रूरा वृक्षकोटरशायिनी ॥ ४२ ॥ ताडिता ताडयेच्चेत्तं सा व्याघ्री वृषदंशिका ॥ कटाक्षयति याऽन्यं वै केकराक्षी तु सा भवेत् ॥ ४३ ॥ या भर्तारं परित्यज्य मिष्टमश्नाति केवलम् ॥ ग्रामे सा सूकरी भूयाद्वल्गुली वाथ विड्भुजा ॥ ४४ ॥ हुन्त्वंकृत्याप्रियं ब्रूते मूका सा जायते खलु ॥ या सपत्नीं सदेर्ष्येत दुर्भगा सा पुनःपुनः ॥ दृष्टिं विलुप्य भर्तुर्या कंचिदन्यं समीक्षते ॥ ४५ ॥ काणा च विमुखा वापि कुरूपापि च जायते ॥ बाह्यादायांतमालोक्य त्वरिता च जलासनैः ॥ तांबूलैर्व्यजनैश्चैव पादसंवाहनादिभिः ॥ ४६ ॥ तथैव चारुवचनैः स्वेदसंनोदनैः परैः ॥ या प्रियं प्रीणयेत्प्रीता त्रिलोकी प्रीणिता तया ॥ मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता सुतं सुतः ॥ ४७ ॥ अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि

१ न ब्रूयात्–सिद्धायां पाकक्रियायां न ब्रूयाद्भोजनसमय एव पाकः क्रियातः प्राक्–भोजनोत्तरं च ब्रूयादेव । अन्यथा तदानयनं न स्यात्–इति तत्वार्थः । २ आयसीषु–लोहपात्रीषु–न भोजयेत् अन्नं न परिविष्यात्–इत्यर्थः ।

च ॥ तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत् ॥ ४८ ॥ जीवहीनो यथा देही क्षणादशुचितां व्रजेत् ॥ भर्तृहीना तथा योषित्सुस्नाताप्य
शुचिः सदा ॥ ४९ ॥ अमंगलेभ्यः सर्वेभ्यो विधवा स्याद मंगला ॥ विधवादर्शनात्सिद्धिः क्वापि जातु न जायते ॥ ५० ॥ विहाय मातरं चैकां
सर्वा मंगलवर्जिताः ॥ तदाशिषमपि प्राज्ञस्त्यजेदाशीविषोपमाम् ॥ ५१ ॥ कन्याविवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः ॥ भर्तुः सहचरी भूयाज्जीवतो
ऽजीवतोपि वा ॥ ५२ ॥ अनुव्रजन्ती भर्तारं गृहात्पितृवनं मुदा ॥ पदेपदेश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ५३ ॥ व्यालग्राही यथा व्यालं
बलादुद्धरते बिलात् ॥ एवमुत्क्रम्य दूतेभ्यः[1] पतिं स्वर्गं व्रजेत्सती ॥ ५४ ॥ यमदूताः पलायंते तामालोक्य पतिव्रताम् ॥ तपनस्तप्यते नूनं
दहनोपि च दह्यते ॥ ५५ ॥ कंपंते सर्वतेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः ॥ यावत्स्वलोमसंख्यास्ति तावत्कोटचयुतानि च ॥ ५६ ॥ भर्त्रा स्वर्गसुखं
भुंक्ते रममाणा पतिव्रता ॥ धन्या सा जननी लोके धन्योऽसौ जनकः पुनः ॥ ५७ ॥ धन्यः स च पतिः श्रीमान्येषां गेहे पतिव्रता ॥ पितृवं
श्या मातृवंश्याः पतिवंश्यास्त्रयस्त्रयः ॥ पतिव्रतायाः पुण्येन स्वर्गसौख्यानि भुंजते ॥ ५८ ॥ शीलभंगेन दुर्वृत्ताः पातयंति कुलत्रयम् ॥ पितु
र्मातुस्तथा पत्युरिहामुत्र च दुःखिताः ॥ ५९ ॥ पतिव्रतायाश्चरणो यत्रयत्र स्पृशेद्भुवम् ॥ सा तीर्थभूमिर्म्मान्येति नात्र भारोऽस्ति पावनः ॥ ६० ॥
बिभ्यत्पतिव्रतास्पर्शं कुरुते भानुमानपि ॥ सोमो गन्धर्व एवापि स्वपावित्र्याय नान्यथा ॥ ६१ ॥ आपः पतिव्रतास्पर्शमभिलष्यंति सर्वदा ॥
गायत्र्याघविनाशो नो पातिव्रत्येन साऽघनुत् ॥ ६२ ॥ गृहेगृहे न किं नार्य्यो रूपलावण्यगर्विताः ॥ परं विश्वेशभक्त्यैव लभ्यते स्त्री पति
व्रता ॥ ६३ ॥ भार्या मूलं गृहस्थस्य भार्या मूलं सुखस्य च ॥ भार्या धर्मफलायैव भार्या संतानवृद्धये ॥ ६४ ॥ परलोकस्त्वयं लोको
जीयते भार्यया द्वयम् ॥ देवपित्रतिथीनां च तृप्तिः स्याद्भार्यया गृहे ॥ गृहस्थः स तु विज्ञेयो गृहे यस्य पतिव्रता ॥ ६५ ॥ यथा गंगावगाहेन
शरीरं पावनं भवेत् ॥ तथा पतिव्रतां दृष्ट्वा सदनं पावनं भवेत् ॥ ६६ ॥ पर्यंकशायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिम् ॥ तस्माद्भूशयनं कार्य्यं
पतिसौख्यसमीहया ॥ ६७ ॥ नैवांगोद्वर्त्तनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ॥ गन्धद्रव्यस्य संभोगो नैव कार्य्यस्तया क्वचित् ॥ ६८ ॥
तर्प्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ॥ तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥ ६९ ॥ विष्णोः संपूजनं कार्यं पतिबुद्ध्या न चान्यथा ॥
पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं हरिम् ॥ ७० ॥ यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत्पत्युः समीहितम् ॥ तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया ॥ ७१ ॥

१ दूतेभ्यः—यमदूतेभ्यः ।

वैजाखे कार्त्तिके मासे विशेषनियमांश्चरेत् ॥ स्नानं दानं तीर्थयात्रां पुराणश्रवणं मुहुः ॥ ७२ ॥ वैशाखे जलकुम्भाश्च कार्त्तिके घृतदीपिकाः ॥ माघे धान्यतिलोत्सर्गः स्वर्गलोके विशिष्यते ॥ ७३ ॥ प्रपा कार्या च वैशाखे देवे देया गलंतिका ॥ उशीरं व्यजनं छत्रं सूक्ष्मवासांसि चंदनम् ॥ ॥७४॥ सकर्पूरं च तांबूलं पुष्पदानं तथैव च ॥ जलपात्राण्यनेकानि तथा पुष्पगृहाणि च ॥ ७५ ॥ पानानि च विचित्राणि द्राक्षारंभाफलानि च ॥ देयानि द्विजमुख्येभ्यः पतिर्मे प्रीयतामिति ॥७६॥ ऊर्ज्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथवा पुनः॥वृन्ताकं सूरणं चैव शूकशिंबीं च वर्जयेत्॥७७॥ कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैलं कांस्यं चापि विवर्जयेत् ॥ कार्त्तिके मौननियमे चारुघण्टां प्रदापयेत् ॥ ७८ ॥ पत्रभोजी कांस्यपात्रं घृतपूर्णं प्रयच्छति ॥ भूमिशय्याव्रते देया शय्या श्लक्ष्णा सतूलिका ॥७९॥ फलत्यागे फलं देयं रसत्यागे च तद्रसः ॥ धान्यत्यागे च तद्धान्यमथवा शालयः स्मृताः ॥ धेनुं दद्यात्प्रयत्नेन सालंकारां सकांचनाम् ॥८०॥ एकतः सर्वदानानि दीपदानं तथैकतः ॥ कार्त्तिके दीपदानस्य कलां नार्हंति षोडशीम् ॥८१॥ इत्यादिविधवानां च नियमाः संप्रकीर्तिताः ॥ तेषां फलमिदं राजन्नान्येषां च कदाचन ॥ ८२ ॥ धर्मवापीं समासाद्य दानं दद्याद्विचक्षणः ॥ कोटिधा वर्द्धते नित्यं ब्रह्मणो वचनं यथा ॥ ८३ ॥ तिलधेनुं च यो दद्याद्धर्मेश्वरपुरः स्थितः ॥ तिलसंख्यानि वर्षाणि स्वर्गे लोके महीयते ॥ ८४ ॥ धर्मक्षेत्रे तु संप्राप्य श्राद्धं कुर्यादतंद्रितः ॥ तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ॥ ८५ ॥ ये चान्ये पूर्वजाः स्वर्गे ये चान्ये नरकौकसः ॥ ये च तिर्यक्त्वमापन्ना ये च भूतादिसंस्थिताः ॥ ८६ ॥ तान्सर्वान्धर्मकूपे वै श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ॥ अत्र प्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ॥ तेन ते तृप्तिमायांति ये पिशाचत्वमागताः ॥ ८७ ॥ येषां तु स्नानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक ॥ तेन ये तरुतां प्राप्तास्तेषां तृप्तिः प्रजायते ॥ ८८ ॥ या वै यवानां कणिकाः पतंति धरणीतले ॥ ताभिराप्यायनं तेषां ये तु देवत्वमागताः ॥ ८९ ॥ उद्धृतेष्वथ पिंडेषु यावान्नकणिका भुवि ॥ ताभिराप्यायनं तेषां ये च पातालमागताः ॥ ९० ॥ ये वा वर्णाश्रमाचारक्रियालोपा ह्यसंस्कृताः ॥ विपन्नास्ते भवंत्यत्र संमार्जनजलाशिनः ॥ ९१ ॥ भुक्त्वा वाचमनं यच्च जलं पतति भूतले ॥ ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन तृप्तिं प्रयांति वै ॥ ९२ ॥ एवं यो यजमानश्च यच्च तेषां द्विजन्मनाम् ॥ क्वचिज्जलान्नविक्षेपः शुचिरस्पृष्ट एव च ॥ ९३ ॥ ये चान्ये नरके जातास्तत्र योन्यंतरं गताः ॥ प्रयांत्याप्यायनं वत्स सम्यक्छ्राद्धक्रियावताम् ॥ ॥ ९४ ॥ अन्यायोपार्जितैर्द्रव्यैः श्राद्धं यत्क्रियते नरैः ॥ तृप्यंति तेन चण्डालपुल्कसादिषु योनिषु ॥ ९५ ॥ एवमाप्यायिता वत्स तेन चानेक

१ दातव्याः—इति शेषः । उभयत्रान्वयः ।

बांधवाः ॥ श्राद्धं कर्तुमशक्तिश्चेच्छाकैरपि हि जायते ॥ ९६ ॥ तस्माच्छ्राद्धं नरो भक्त्या शाकैरपि यथाविधि ॥ कुरुते कुर्वतः श्राद्धं कुलं कश्चिन्न
सीदति ॥ ९७ ॥ पापं यदि कृतं सर्वं पापं च वर्द्धते ध्रुवम् ॥ कुर्वाणो नरके घोरे पच्यते नात्र संशयः ॥ ९८ ॥ यथा पुण्यं तथा
पापं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ तत्सर्वं वर्द्धते नूनं धर्मारण्ये नृपोत्तम ॥ ९९ ॥ कामिकं कामदं देवं योगिनां मुक्तिदायकम् ॥ सिद्धानां सि
द्धिदं प्रोक्तं धर्मारण्यं तु सर्वदा ॥ १०० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यक्षेत्रमाहात्म्ये
धर्मांचारवर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ धर्मारण्यकथां पुण्यां श्रुत्वा तृप्तिर्न मे विभो ॥ यदायदा कथयसि तदा
प्रोत्सहते मनः ॥ अतः परं किमभवत्परं कौतूहलं हि मे ॥ १ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु पार्थ महापुण्यां कथां स्कंदपुराणजाम् ॥ स्था
णुनोक्तां च स्कंदाय धर्मारण्योद्भवां शुभाम् ॥ २ ॥ सर्वतीर्थस्य फलदां सर्वोपद्रवनाशिनीम् ॥ कैलासशिखरासीनं देवदेवं जगद्गुरुम् ॥ पंचवक्त्रं
दशभुजं त्रिनेत्रं शूलपाणिनम् ॥ ३ ॥ कपालखट्वांगकरं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ गणैः परिवृतं तत्र सुरासुरनमस्कृतम् ॥ ४ ॥ नानारूपगुणैर्गीतं
नारदप्रमुखैर्युतम् ॥ गंधर्वैश्चाप्सरोभिश्च सेवितं तमुमापतिम् ॥ तत्रस्थं च महादेवं प्रणिपत्याब्रवीत्सुतः ॥ ५ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ स्वामि
न्निंद्रादयो देवा ब्रह्माद्याश्चैव सर्वशः ॥ तव द्वारे समायातास्त्वद्दर्शनैकलालसाः ॥ किमाज्ञापयसे देव करवाणि तवाग्रतः ॥ ६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥
स्कंदस्य वचनं श्रुत्वा आसनादुत्थितो हरः ॥ वृषभं न[1] समारूढो गंतुकामोऽभवत्तदा ॥ ७ ॥ गंतुकामं शिवं दृष्ट्वा स्कंदो वाक्यमथाब्रवीत् ॥
॥ ८ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ किं कार्यं देव देवानां यत्त्वमाहूयसे त्वरम् ॥ वृषं त्यक्त्वा कृपासिंधो कृपास्ति यदि मे वद ॥ ९ ॥ देवदानव
युद्धं वा किं कार्यं वा महत्तरम् ॥ १० ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ शृणुष्वैकाग्रमनसा येनाहं व्यग्रचेतसः ॥ अस्ति स्थानं महापुण्यं धर्म्मारण्यं
च भूतले ॥ ११ ॥ तत्रापि गंतुकामोऽहं देवैः सह षडाननः ॥ १२ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ तत्र गत्वा महादेव किं करिष्यसि सांप्रतम् ॥
तन्मे ब्रूहि जगन्नाथ कृत्यं सर्वमशेषतः ॥ १३ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ श्रूयतां वचनं पुत्र मनसोल्हादकारणम् ॥ आदितः सर्व्ववृत्तानां सृष्टि
स्थितिकरं महत ॥ १४ ॥ परंतु प्रलये जाते सर्वतस्तमसा वृतम् ॥ आसीदेकं तदा ब्रह्म निर्गुणं बीजमव्ययम् ॥ १५ ॥ निर्मितं वै गुणैरादौ मह
द्रव्यं प्रचक्ष्यते ॥ १६ ॥ महाकल्पे च संप्राप्ते चराचरे क्षयं गते ॥ जलरूपी जगन्नाथो रममाणस्तु लीलया ॥ १७ ॥ चिरकाले गते सोपि पृथि

१ वृषभं न समारूढः—वृषभमनारुह्यैव त्वरया—इत्यर्थः ।

न्यादिसुतत्त्वकैः ॥ वृक्षमुत्पादयामासाद्भुतशाखामनोरमम् ॥ १८ ॥ फलैर्विशालैराकीर्णं स्कंधकांडादिशोभितम् ॥ फलौघाढ्यो जटायुक्तो न्यग्रो
धो विटपो महान् ॥ १९ ॥ बालभावं ततः कृत्वा वासुदेवो जनार्दनः ॥ शेतेऽसौ वटपत्रेषु विश्वं निर्मातुमुत्सुकः ॥ २० ॥ स नाभिकमले विष्णो
र्जातो ब्रह्मा हि लोककृत् ॥ सर्वं जलमयं पश्यन्नानाकारमरूपकम् ॥ २१ ॥ तं दृष्ट्वा सहसोद्वेगाद्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ इदमाह तदा पुत्र किं करो
मीति निश्चितम् ॥ २२ ॥ खे जजान ततो वाणी दैवात्सा चाशरीरिणी ॥ तपस्तप विधे धातर्यथा मे दर्शनं भवेत् ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तत्र
ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ प्रातप्यत तपो घोरं परमं दुष्करं महत् ॥ २४ ॥ प्रहसन्स तदा बालरूपेण कमलापतिः ॥ उवाच मधुरां वाचं कृपालुर्बाल
लीलया ॥ २५ ॥ ॥ श्रीविष्णुरुवाच ॥ ॥ पुत्र त्वं विधिना चाद्य कुरु ब्रह्मांडगोलके ॥ पातालं भूतलं चैव सिंधुसागरकाननम् ॥ २६ ॥
वृक्षाश्च गिरयो द्विपदाः पशवस्तथा ॥ पक्षिणश्चैव गंधर्वाः सिद्धा यक्षाश्च राक्षसाः ॥ २७ ॥ श्वापदाद्याश्च ये जीवाश्चतुराशीतियोनयः ॥ उद्भिज्जाः
स्वेदजाश्चैव जरायुजास्तथांडजाः ॥२८॥ एकविंशतिलक्षाणि एकैकस्य च योनयः ॥ कुरु त्वं सकलं चाशु इत्युक्त्वांतरधीयत ॥ ब्रह्मणा निर्मितं सर्वं
ब्रह्मांडं च यथोदितम् ॥ २९ ॥ यस्मिन्पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ॥ स्थाणुः सुरगुरुर्भानुः प्रचेताः परमेष्ठिनः ॥ ३० ॥ यथा दक्षो दक्षपुत्रा
स्तथा सप्तर्षयश्च ये ॥ ततः प्रजानां पतयः प्राभवन्नेकविंशतिः ॥ ३१ ॥ पुरुषश्चाप्रमेयश्च एवं वंश्यर्षयो विदुः ॥ विश्वेदेवास्तथादित्या वसव
श्चाश्विनावपि ॥ ३२ ॥ यक्षाः पिशाचाः साध्याश्च पितरो गुह्यकास्तथा ॥ ततः प्रसूता विद्वांसो ह्यष्टौ ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ३३ ॥ राजर्षयश्च बहवः
सर्वे समुदिता गुणैः ॥ द्यौरापः पृथिवी वायुरंतरिक्षं दिशस्तथा ॥ ३४ ॥ संवत्सरार्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ॥ कलाकाष्ठामुहूर्तादिनिमे
षादिलवास्तथा ॥ ३५ ॥ ग्रहचक्रं सनक्षत्रं युगा मन्वन्तरादयः ॥ यच्चान्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३६ ॥ यदिदं दृश्यते चक्रं किंचि
त्स्थावरजंगमम् ॥ पुनः संक्षिप्यते पुत्र जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३७ ॥ यथर्तावृतुलिंगानि नामरूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा वत्स
युगादिकम् ॥ ३८ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ ब्रह्मणश्च तथा पुत्र वंशस्यैवानुकीर्तनम् ॥ ३९ ॥
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ४० ॥ मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपाच्चरमाः प्रजाः ॥
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ ४१ ॥ अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ॥ क्रोधा प्रोवा[1] वसिष्ठा च विनता कपिला

[1] प्रोवा—इति नाम्नी ।

तथा ॥ ४२ ॥ कण्डूश्चैव सुनेत्रा च कश्यपाय ददौ तदा ॥ अदित्यां द्वादशादित्याः संजाता हि शुभाननाः ॥ ४३ ॥ सूर्याद्वै धर्मराड् जज्ञे ते नेदं निर्मितं पुरा ॥ धर्मेण निर्मितं दृष्ट्वा धर्मारण्यमनुत्तमम् ॥ धर्मारण्यमिति प्रोक्तं यन्मया स्कन्द पुण्यदम् ॥ ४४ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ॥ धर्मारण्यस्य चाख्यानं परमं पावनं तथा ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं कथयस्व महेश्वर ॥ ४५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इन्द्राद्याः सकला देवा अन्वयुर्ब्रह्मणा सह ॥ अहं वै तत्र यास्यामि क्षेत्रं पापनिषूदनम् ॥ ४६ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ॥ अहमप्यागमिष्यामि तं द्रष्टुं शशिशेखर ॥ ४७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ ततः स्कन्दस्तथा रुद्रः सूर्यश्चैवानिलोऽनलः ॥ सिद्धाश्चैव सगन्धर्वास्तथैवाप्सरसः शुभाः ॥ ४८ ॥ पिशाचा गुह्यकाः सर्व इन्द्रो वरुण एव च ॥ नागाः सर्वाः समाजग्मुः शुक्रो वाचस्पतिस्तथा ॥ ४९ ॥ ग्रहाः सर्वे सनक्षत्रा वसवोऽष्टौ ध्रुवादयः ॥ अंतरिक्षचराः सर्वे ये चान्ये नगवासिनः ॥ ५० ॥ ब्रह्मादयः सुराः सर्वे वैकुण्ठं परया मुदा ॥ मन्त्रणार्थं तदा ब्रह्मा विष्णवेऽमिततेजसे ॥ ५१ ॥ गत्वा तस्मिंश्च वैकुण्ठे ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ध्यात्वा मुहूर्तमाचष्ट विष्णुं प्रति सुहर्षितः ॥ ५२ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो कृपालो परमेश्वर ॥ स्रष्टा त्वं चैव हर्ता त्वं त्वमेव जगतः पिता ॥ ५३ ॥ नमस्ते विष्णवे सौम्य नमस्ते गरुडध्वज ॥ नमस्ते कमलाकांत नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥ ५४ ॥ नमस्ते मत्स्यरूपाय विश्वरूपाय वै नमः ॥ नमस्ते दैत्यनाशाय भक्तानामभयाय च ॥ ५५ ॥ कंसघ्नाय नमस्तेस्तु बलदैत्यजिते नमः ॥ ब्रह्मणैवं स्तुतश्चासीत्प्रत्यक्षोऽसौ जनार्दनः ॥ ५६ ॥ पीतांबरो घनश्यामो नागारिकृतवाहनः ॥ चतुर्भुजो महातेजाः शंखचक्रगदाधरः ॥ ५७ ॥ स्तूयमानः सुरैः सर्वैः स देवोऽमितविक्रमः ॥ विद्याधरैस्तथा नागैः स्तूयमानश्च सर्वशः ॥ ५८ ॥ उत्तस्थौ स तदा देवो भास्करामितदीप्तिमान् ॥ कोटिरत्नप्रभाभास्वन्मुकुटादिविभूषितः ॥ ५९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये विष्णुसमागमोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ श्रूयतां राजशार्दूल पुण्यमाख्यानमुत्तमम् ॥ स्तूयमानो जगन्नाथ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ किमर्थमागताः सर्वे ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः॥ पृथिव्यां कुशलं कच्चित्कुतो वो भयमागतम् ॥२॥ ततः प्रोवाच वै हृष्टो ब्रह्मा तं केशवं वचः ॥ न भयं विद्यतेऽस्माकं त्रैलोक्ये सचराचरे ॥३॥ एकविज्ञापनार्थाय आगतोऽहं तवांतिके ॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि तदेतच्छृणु मे वचः ॥ ४ ॥ पेरं तु पूर्वं धर्मेण स्थापितं तीर्थमुत्तमम् ॥ तद्द्रष्टुका

१ परम्–श्रेष्ठम्–इत्यर्थः ।

मोऽहं देव त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ५ ॥ तत्र त्वं देवदेवेश गमने कुरु मानसम् ॥ यथा सत्तीर्थतां याति धर्मारण्यमनुत्तमम् ॥ ६ ॥ विष्णुरुवाच ॥ साधुसाधु महाभागत वर्य्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ममापि चित्तं तत्रैव तद्दर्शनेस्ति लालसम् ॥ ७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तार्क्ष्यमारुह्य गोविंद स्तत्रागाच्छीघ्रमेव हि ॥ ततो धर्मेण ते देवाः सेंद्राः सर्षिगणास्तथा ॥ ८ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या दृष्ट्वा दूरान्मुमोद च ॥ धर्मराजोपि तान्दृष्ट्वा देवा न्विष्णुपुरोगमान् ॥ ९ ॥ आगतः स्वाश्रमात्तत्र पूजां प्रगृह्य तत्पुरः ॥ आसनादुत्थितः शीघ्रं सपर्याद्यं प्रगृह्य च ॥ एकैकस्य चकाराथ पूजां चैव पृथक्पृथक् ॥ १० ॥ चकार पूजां विधिवत्तेषां तत्रार्कनंदनः ॥ आसनेषूपवेश्याथ पूजां कृत्वा गरीयसीम् ॥ ११ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ तीर्थरूपमिदं क्षेत्रं प्रसादाद्देवकीसुत ॥ त्वत्तोषविधिना चाद्य कृपया च शिवस्य च ॥ १२ ॥ अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥ अद्य मे सफलं स्थानं काजेशानां समागमात् ॥ १३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एवं स्तुतस्तदा विष्णुः प्रोवाच मधुरं वचः ॥ तुष्टोऽस्मि धर्म राजेंद्र अहं स्तोत्रेण ते विभो ॥ १४ ॥ किंचित्प्रार्थय मत्तोऽहं करोमि तव वांछितम् ॥ यत्तेऽस्त्यभीप्सितं तुभ्यं तद्ददामि न संशयः ॥ १५ ॥ यम उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि देवेश वांछितं कुरुषे यदि ॥ धर्मारण्ये महापुण्ये ऋषीणामाश्रमान्कुरु ॥ १६ ॥ वसंति वाडवा यत्र यजंति चैव याज्ञिकाः ॥ वेदनिर्घोषसंयुक्तं भाति तत्तीर्थमुत्तमम् ॥ १७ ॥ अब्राह्मणमिदं तीर्थं पीडयिष्यंति जन्तवः ॥ तस्मात्त्वं वाडवान्छौरे समानय ऋषी न्बहून् ॥ धर्मारण्यं यथा भाति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १८ ॥ ततो विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रशीर्षः सहस्रपात् ॥ सहस्रशस्तदा रूपं कृत वान्धर्मवत्सलः ॥ यस्मिन्स्थाने च ये विप्राः सदाचाराः शुभव्रताः ॥ १९ ॥ अशेषधर्मकुशलाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ तपोज्ञाने महाख्याता ब्रह्मयज्ञपरायणाः ॥ स्थापिता ऋषयः सर्वे सहस्राण्यष्टादशैव तु ॥ २० ॥ नानादेशात्समानीय स्थापितास्तत्र तैः सुरैः ॥ आश्रमांश्च बहूंस्तत्र काजेशैरपि निर्मितान् ॥ २१ ॥ धर्मोपदेशात्[1]कृष्णेन ब्रह्मणा च शिवेन च ॥ स्वेस्वे स्थाने यथायोग्ये स्थापयामास केशवः ॥ २२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कस्मिन्वंशे समुत्पन्ना ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ स्थापिताः सपरीवाराः पुत्रपौत्रसमावृताः ॥ शिष्यैश्च बहुभिर्युक्ता अग्निहोत्रपरायणाः ॥ तेषां स्थानानि नामानि यथावच्च वदस्व मे ॥ २३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ श्रूयतां नृपशार्दूल धर्म्मारण्यनिवासिनाम् ॥ २४ ॥ महात्मनां ब्राह्मणानामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥ तेषां वै पुत्रपौत्राणां नामानि च वदाम्यहम् ॥ २५ ॥

१ धर्मोपदेशहेतोः—धर्मोपदेशार्थम्—इत्यर्थो बोध्यः ।

चतुर्विंशतिगोत्राणि द्विजानां पांडवर्षभ ॥ तेषां शाखाः प्रशाखाश्च पुत्रपौत्रादयस्तथा ॥ २६ ॥ जज्ञिरे बहवः पुत्राः शतशोऽथ
सहस्रशः ॥ चतुर्विंशतिमुख्यानां नामानि प्रवदामि ते ॥ द्विजानामृषयः प्रोक्ताः प्रवराणि तथा शृणु ॥ २७ ॥ भारद्वाजस्तथा वत्सः
कौशिकः कुश एव च ॥ शांडिल्यः काश्यपश्चैव गौतमश्छांधनस्तथा ॥ २८ ॥ जातूकर्ण्यस्तथा वत्सो वसिष्ठो धारणस्तथा ॥ आत्रेयो
भांडिलश्चैव लौकिकाश्च इतः परम् ॥ २९ ॥ कृष्णायनोपमन्युश्च गार्ग्यमुद्गलमौषकाः ॥ पुण्यासनः पराशरः कौंडिन्यश्च ततः परम् ॥
॥ ३० ॥ तथा गान्यासनश्चैव प्रवराणि चतुर्विंशतिः ॥ जामदग्न्यस्य गोत्रस्य प्रवराः पंच एव हि ॥ ३१ ॥ भार्गवश्च्यवनाप्नुवानौर्वश्च जमदग्निकः ॥
पंचैते प्रवरा राजन्विख्याता लोकविश्रुताः ॥३२ ॥ एवं गोत्रसमुत्पन्ना वाडवा वेदपारगाः ॥ द्विजपूजाक्रियायुक्ता नानाक्रतुक्रियापराः ॥ ३३ ॥ गुणे
नसंहिता आसन् षट्कर्मनिरताश्च ये ॥ एवंविधा महाभागा नानादेशभवा द्विजाः ॥ ३४ ॥ भामेवसं तृतीयं च प्रवराः पंच एव हि ॥ भार्गवच्या
वनाप्नुवानौर्वजामदग्न्यसंयुताः ॥ आत्रेयोऽर्चनानसश्च श्यावास्येति तृतीयकः ॥ ३५ ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्रा दुष्टाः कुटिलगामिनः ॥ धनिनो
धर्मनिष्ठाश्च वेदवेदांगपारगाः ॥३६॥ दानभोगरताः सर्वे श्रौतस्मार्तेषु संमताः ॥ मांडव्यगोत्रे विज्ञेयाः प्रवरैः पंचभिर्युताः ॥३७॥ भार्गवश्च्यावनो
ऽत्रिश्चाप्नुवानौर्वस्तथैव च ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः श्रुतिस्मृतिपरायणाः ॥ ३८ ॥ रोगिणो लोभिनो दुष्टा यजने याजने रताः ॥ ब्रह्मक्रिया
पराः सर्वे मांडव्याः कुरुसत्तम ॥ ३९ ॥ गार्ग्यस्य गोत्रे ये जातास्तेषां तु प्रवरास्त्रयः ॥ अंगिराश्चांबरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ ४० ॥ अस्मि
न्गोत्रे समुत्पन्नाः सद्वृत्ताः सत्यभाषिणः ॥ शांताश्च भिन्नवर्णाश्च निर्द्धनाश्च कुचैलिनः ॥ ४१ ॥ संगवात्सल्ययुक्ताश्च वेदशास्त्रेषु निश्चलाः ॥
वत्सगोत्रे द्विजा भूप प्रवराः पंच एव हि ॥ ४२ ॥ भार्गवश्च्यवनाप्नुवानौर्वश्च जमदग्निकः ॥ एभिस्तु पंच विख्याता द्विजा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥ ४३ ॥
शांता दांताः सुशीलाश्च धर्मपुत्रैः सुसंयुताः ॥ वेदाध्ययनहीनाश्च कुशलाः सर्वकर्मसु ॥ ४४ ॥ सुरूपाश्च सदाचाराः सर्वधर्मेषु निष्ठिताः॥ दानधर्म
रताः सर्वे अन्नदा जलदा द्विजाः ॥ ४५ ॥ दयालवः सुशीलाश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ काश्यपा ब्राह्मणा राजन्प्रवरत्रयसंयुताः ॥ ४६ ॥ काश्यप
श्चापवत्सारो नैध्रुवश्च तृतीयकः ॥ वेदज्ञा गौरवर्णाश्च नैष्ठिका यज्ञकारकाः ॥ ४७ ॥ प्रियवासा महादक्षा गुरुभक्तिरताः सदा ॥ प्रतिष्ठामानव
न्तश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ ४८ ॥ यजंते च महायज्ञान्काश्यपेया द्विजातयः॥ धारीणसगोत्रजांश्च प्रवरैस्त्रिभिरन्विताः ॥ ४९ ॥ अगस्तिदर्विश्वेताश्च
दध्यवाहनसंज्ञकाः ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता धर्मकर्मसमाश्रिताः ॥ ५० ॥ कर्मक्रूराश्च ते सर्वे तथैवोदरिणस्तु ते ॥ लंबकर्णा महादंष्ट्रा

द्विजा धनपरायणाः ॥ ५१ ॥ क्रोधिनो द्वेषिणश्चैव सर्वसत्त्वभयंकराः ॥ लौगाक्षसोद्भवा ये वै वाडवाः सत्यसंश्रिताः ॥ ५२ ॥
प्रवराश्च त्रयस्तेषां तत्त्वज्ञानस्वरूपकाः ॥ कश्यपश्चैव वत्सश्च वसिष्ठश्च तृतीयकः ॥ ५३ ॥ सदाचारास्तु विख्याता वैष्णवा बहुवृ
त्तयः ॥ रोमभिर्बहुभिर्व्याप्ताः कृष्णवर्णास्तु वाडवाः ॥ ५४ ॥ शांता दांताः सुशीलाश्च स्वदारनिरताः सदा ॥ कुशिकसगोत्रे ये
जाताः प्रवरैस्त्रिभिरन्विताः ॥ ५५ ॥ विश्वामित्रो देवरात औदलश्च त्रयश्च ये ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ ५६ ॥
असत्यभाषिणो विप्राः सुरूपा नृपसत्तमाः ॥ सर्व्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तमाः ॥ ५७ ॥ उपमन्युसगोत्रेयाः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ वसिष्ठश्च
भरद्वाजस्त्विंद्रप्रमद एव वा ॥ ५८ ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये विप्राः क्रूराः कुटिलगामिनः ॥ दूषणा द्वेषिणस्तुच्छाः सर्वसंग्रहतत्पराः ॥ ५९ ॥ कलहो
त्पादने दक्षा धनिनो मानिनस्तथा ॥ सर्वदैव प्रदुष्टाश्च दुष्टसंगरतास्तथा ॥ ६० ॥ रोगिणो दुर्बलाश्चैव वृत्त्युपकल्पवर्जिताः ॥ वात्स्यगोत्रे भवा
विप्राः प्रवरैः पंचभिर्युताः ॥ ६१ ॥ भार्गवच्यावनाप्नुवानौर्वश्च जमदग्निकः ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः स्थूलाश्च बहुबुद्धयः ॥ ६२ ॥ सर्वकर्मरता
श्चैव सर्वधर्मेषु निश्चलाः ॥ वेदशास्त्रार्थनिपुणा यजने याजने रताः ॥ ६३ ॥ सदाचाराः सुरूपाश्च बुद्धितो दीर्घदर्शिनः ॥ वात्स्यायनसगोत्रेयाः
प्रवरैः पंचभिर्युताः ॥ ६४ ॥ भार्गवच्यावनाप्नुवानौर्वश्च जमदग्निकः ॥ पूर्वोक्ताः प्रवराश्चास्य कथितास्तव भारत ॥ ६५ ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये
जाता पाकयज्ञरताः सदा ॥ लोभिनः क्रोधिनश्चैव प्रजायन्ते बहुप्रजाः ॥ ६६ ॥ स्नानदानादिनिरताः सर्वदाश्च जितेंद्रियाः ॥ वापीकूपतडागानां
कर्तारश्च सहस्रशः ॥ व्रतशीला गुणज्ञाश्च मूर्खा वेदविवर्जिताः ॥ ६७ ॥ कौशिकवंशे ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ विश्वामित्रोऽघमर्षी च
कौशिकश्च तृतीयकः ॥ ६८ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता ब्राह्मणा ब्रह्मवेदिनः ॥ शांता दांताः सुशीलाश्च सर्वधर्मपरायणाः ॥ ६९ ॥ अपुत्रिण
स्तथा रूक्षास्तेजोहीना द्विजोत्तमाः ॥ भारद्वाजसगोत्रेयाः प्रवरैः पंचभिर्युताः ॥ ७० ॥ आंगिरसो बार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तु सैन्यसः ॥ गार्ग्यश्चै
वेति विज्ञेयाः प्रवराः पंच एव च ॥ ७१ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता वाडवा धनिनः शुभाः ॥ वस्त्रालंकरणोपेता द्विजभक्तिपरायणाः ॥ ७२ ॥
ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वधर्मपरायणाः ॥ काश्यपगोत्रे ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ ७३ ॥ काश्यपश्चापवत्सारो रैभ्येति विश्रुतास्त्रयः ॥ अस्मि
न्गोत्रे भवा विप्रा रक्ताक्षाः क्रूरदृष्टयः ॥ ७४ ॥ जिह्वालौल्यरताः सर्वे सर्वे ते पारमार्थिनः ॥ निर्धना रोगिणश्चैते तस्करानृतभाषिणः ॥ ७५ ॥
शास्त्रार्थविदिनः सर्वे वेदस्मृतिविवर्जिताः ॥ शुनकेषु च ये जाता विप्रा ध्यानपरायणाः ॥ ७६ ॥ तपस्विनो योगिनश्च वेदवेदांगपारगाः ॥

साधवश्च सदाचारा विष्णुभक्तिपरायणाः ॥ ७७ ॥ ह्रस्वकाया भिन्नवर्णा बहुरामा द्विजोत्तमाः ॥ दयालाः सरलाः शांता ब्रह्मभोज्यपरायणाः ॥ ॥ ७८ ॥ शौनकसेषु ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ भार्गवशौनहोत्रेति गात्स्यंप्रमद इति त्रयः ॥ ७९ ॥ अस्मिन्वंशे समुत्पन्ना वाडवा दुःसहा नृप ॥ महोत्कटा महाकायाः प्रलंबाश्च मदोद्धताः ॥ ८० ॥ क्लेशरूपाः कृष्णवर्णाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ बहुभुजो मानिनो दक्षा रागद्वेषोपवर्जिताः ॥ ८१ ॥ सुवस्त्रभूषारूपा वै ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ वसिष्ठगोत्रे ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ ८२ ॥ वसिष्ठो भारद्वाजश्च इन्द्रप्रमद एव च ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्रा वेदवेदांगपारगाः ॥ ८३ ॥ याज्ञिका यज्ञशीलाश्च सुस्वराः सुखिनस्तथा ॥ द्वेषिणो धनवंतश्च पुत्रिणो गुणिनस्तथा ॥ ८४ ॥ विशालहृदया राजञ्छूराः शत्रुनिबर्हणाः ॥ गौतमसगोत्रे ये जाताः प्रवराः पंच एव हि ॥ ८५ ॥ कौत्सगार्ग्योमवाहाश्च असितो देवलस्तथा ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता विप्राः परमपावनाः ॥ ८६ ॥ परोपकारिणः सर्वे श्रुतिस्मृतिपरायणाः ॥ बकासनाश्च कुटिलाश्छद्मवृत्तिपरास्तथा ॥ ८७ ॥ नानाशास्त्रार्थनिपुणा नानाभरणभूषिताः ॥ वृक्षादिकर्मकुशला दीर्घरोषाश्च रोगिणः ॥ ८८ ॥ आंगिरसगोत्रे ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ आंगिरसोंबरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ ८९ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः सत्यसंभाषिणस्तथा ॥ जितेंद्रियाः सुरूपाश्च अल्पाहाराः शुभाननाः ॥ ९० ॥ महाव्रताः पुराणज्ञा महादानपरायणाः ॥ निर्द्वेषिणो लोभयुता वेदाध्ययनतत्पराः ॥ ९१ ॥ दीर्घदर्शिमहातेजोमहामायाविमोहिताः ॥ शांडिलसगोत्रेये प्रवरत्रयसंयुताः ॥ ९२ ॥ असितो देवलश्चैव शांडिलस्तु तृतीयकः ॥ अस्मिन्गोत्रे महाभागाः कुब्जाश्च द्विजसत्तमाः ॥ ९३ ॥ नेत्ररोगी महादुष्टा महात्यागा अनायुषः ॥ कलहोत्पादने दक्षाः सर्वसंग्रहतत्पराः ॥९४॥ मलिना मानिनश्चैव ज्योतिःशास्त्रविशारदाः ॥ आत्रेयसगोत्रे ये जाताः पंचप्रवरसंयुताः ॥ ९५ ॥ आत्रेयोऽर्चनानसश्यावाश्वोंगिरसोऽत्रिश्च ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाता द्विजास्ते सूर्यवर्चसः ॥ ९६ ॥ चंद्रवच्छीतलाः सर्वे धर्मारण्ये व्यवस्थिताः ॥ सदाचारा महादक्षाः श्रुतिशास्त्रपरायणाः ॥ ९७ ॥ याज्ञिकाश्च शुभाचाराः सत्यशौचपरायणाः ॥ धर्मज्ञा दानशीलाश्च निर्मलाश्च महोत्सुकाः[1] ॥ ९८ ॥ तपःस्वाध्यायनिरता न्यायधर्मपरायणाः ॥ ९९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कथयस्व महाबाहो धर्मारण्यकथामृतम् ॥ यच्छ्रुत्वा मुच्यते पापाद्घोराद्ब्रह्मवधादपि ॥ ॥ १०० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथामेतां सुदुर्लभाम् ॥ १ ॥ यक्षरक्षःपिशाचाद्या उद्वेजयंति वाडवान् ॥ जृंभकोनाम

१ मदोत्सुकाः–इ० पा० ।

यक्षोऽभूद्धर्म्मारण्यसमीपतः ॥ २ ॥ उद्वेजयति नित्यं स धर्मारण्यनिवासिनः ॥ ततस्तैश्च द्विजाग्र्यैस्तु देवेभ्यो विनिवेदितम् ॥ ३ ॥ यक्षरक्षादिना
चैव परिभूता वयं सुराः ॥ त्यक्ष्यामोऽद्य वरं स्थानं तद्भयान्नात्र संशयः ॥ ४ ॥ ततो देवैः संगधर्वैः स्थापितास्तत्र भूमिषु ॥ सिद्धाश्च वरयोगिन्यः
श्रीमातृप्रभृतयस्तथा ॥ ५ ॥ रक्षणार्थं हि विप्राणां लोकानां हितकाम्यया ॥ गोत्रान्प्रति तथैकैका स्थापिता योगिनी तदा ॥ ६ ॥ यस्य गोत्रस्य
या शक्ती रक्षणे पालने क्षमा ॥ सा तस्य कुलदेवीति साक्षात्तत्र बभूव ह ॥ ७ ॥ श्रीमाता तारणी देवी आशापूरी च गोत्रपा ॥ इच्छाऽऽर्तिनाशिनी
चैव पिप्पली विकारवशा ॥८॥ जगन्माता महामाता सिद्धा भट्टारिका तथा ॥ कदंबा विकरा मीठा सुपर्णा वसुजा तथा ॥९॥ मातंगी च महादेवी
वाणी च मुकुटेश्वरी ॥ भद्री चैव महाशक्तिः संहारी च महाबला॥११०॥चामुंडा च महादेवी इत्येता गोत्रमातरः ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैः स्थापितास्तत्र
रक्षणे ॥११॥ ताः पूजयंति विप्रेंद्राः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ततः प्रभृति योगिन्यः स्वेस्वे काले सुरक्षिताः ॥१२॥ वाडवाः स्वस्थतां जग्मुः पुत्रपौत्रैः
समावृताः ॥ ततो देवाः सगंधर्वा हर्षनिर्भरमानसाः ॥ विमानवरमारूढा जग्मुर्नाकेऽमृताशनाः ॥ १३ ॥ गते वर्षशते राजन्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
स्मृत्वा तु धर्मारण्यस्य प्रेक्षणार्थं कुतूहलात् ॥१४॥ समाजग्मुस्तदा राजन्प्रभाते उदिते रवौ ॥ विमानवरमारुह्य अप्सरोगणसेविताः ॥१५॥ गंधर्वै
र्गीयमानास्ते स्तूयमानाः प्रबोधकैः ॥ तत्र स्थाने द्विजा राजन्समित्पुष्पकुशान्बहून् ॥१६॥आश्रमांस्तान्परित्यज्य गताः सर्वे दिशो दश ॥ नमश्र
मपदं दृष्ट्वा शून्यं चैव महेश्वरः ॥१७॥ उवाच वाक्यं धर्मज्ञो वाडवान्क्लिशते विभो ॥ शुश्रूषार्थं हि शुश्रूषून्कल्पयेदिति मे मतिः ॥१८॥ श्रुत्वा तु वचनं
शंभोर्देवदेवो जनार्दनः ॥ सत्यंसत्यमिति प्रोच्य ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ भोभो ब्रह्मन्द्विजातीनां शुश्रूषार्थं प्रकल्पय ॥ सृष्टिर्हि शाश्वतीवाद्य
द्विजोघोपि सुखी भवेत् ॥ विष्णोर्वाक्यमभिश्रुत्य ब्रह्मालोकपितामहः॥१२०॥संस्मरन्कामधेनुं वै स्मरणेनैव तत्क्षणे॥ अगता तत्र सा धेनुर्धर्मारण्ये
पवित्रके ॥ १२१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वार्धे धर्मारण्यमाहात्म्ये गोत्रप्रवरगोत्रदेवीकथनं नाम
नवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥छ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्यथावृत्तं धर्म्मारण्ये शुभं मतम् ॥ यदिदं कथयिष्यामि अशेषाघौघनाशनम् ॥ १ ॥
अजेशेन तदा राजन्प्रेरितेन स्वयंभुवा ॥ कामधेनुः समाहूता कथयामास तां प्रति ॥ २ ॥ विप्रेभ्योऽनुचरान्देहि एकैकस्मै द्विजातये ॥ द्वौ द्वौ
शुद्धात्मकौ चैवं देहि मातः प्रसीद मे ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वा महाधेनुः क्षीरेणोल्लेखयद्धराम् ॥ हुंकारात्तस्य निष्क्रांताः शिखासूत्रधरा नराः ॥ ४ ॥ षट्
त्रिंशच्च सहस्राणि वणिजश्च महाबलाः ॥ सोपवीता महादक्षाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ ५ ॥ द्विजभक्तिसमायुक्ता ब्रह्मण्यास्ते तपोन्विताः ॥ पुराणज्ञाः

सदाचारा धार्मिका ब्रह्मभोजकाः ॥ ६ ॥ स्वर्गे देवाः प्रशंसंति धर्मारण्यनिवासिनः ॥ तपोऽध्ययनदानेषु सर्वकालेप्यतींद्रियाः ॥ ७ ॥ एकैकस्मै
द्विजायैव दत्तं जातु चरद्वयम् ॥ वाडवस्य च यद्गोत्रं पुरा प्रोक्तं महीपते ॥ ८ ॥ परस्परं च तद्गोत्रं तस्य चानुचरस्य च ॥ इति कृत्वा व्यवस्थां च
न्यवसंस्तत्र भूमिषु ॥९॥ ततश्च शिष्यता देवैर्दत्ता चानुचरान्भुवि ॥ ब्रह्मणा कथितं सर्वं तेषामनुहिताय वै ॥१०॥ कुरुध्वं वचनं चैषां दद्ध्वं च
यदिच्छितम् ॥ समित्पुष्पकुशादीनि आनयध्वं दिनेदिने ॥ ११ ॥ अनुज्ञयैषां वर्तध्वं मावज्ञां कुरुत क्वचित् ॥ जातकं नामकरणं तथान्न
प्राशनं शुभम् ॥ १२ ॥ क्षौरं चैवोपनयनं महानाम्न्यादिकं तथा ॥ क्रियाकर्मादिकं यच्च व्रतं दानोपवासकम् ॥ १३ ॥ अनुज्ञयैषां कर्तव्यं काजेशा
इदमब्रुवन् ॥ अनुज्ञया विनैषां यः कार्यमारभते यदि ॥ १४ ॥ दर्शं वा श्राद्धकार्यं वा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ दारिद्र्यं पुत्रशोकं च कीर्तिनाशं
तथैव च ॥ १५ ॥ रोगैर्निपीड्यते नित्यं न क्वचित्सुखमाप्नुयुः ॥ तथेति च ततो देवाः शक्राद्याः सुरसत्तमाः ॥ १६ ॥ स्तुतिं कुर्वंति ते सर्वे काम
धेनोः पुरः स्थिताः ॥ कृतकृत्यास्तदा देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १७ ॥ त्वं माता सर्वदेवानां त्वं च यज्ञस्य कारणम् ॥ त्वं तीर्थं सर्वतीर्थानां नम
स्तेऽस्तु सदानघे ॥ १८ ॥ शशिसूर्यारुणा यस्या ललाटे वृषभध्वजः ॥ सरस्वती च हुंकारे सर्वे नागाश्च कंबले ॥ १९ ॥ क्षुरपृष्ठे च गन्धर्वा
वेदाश्चत्वार एव च ॥ मुखाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ॥ २० ॥ एवंविधैश्च बहुशो वचनैस्तोषिता च सा ॥ सुप्रसन्ना तदा धेनुः किं
करोमीति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ सृष्टाः सर्वे त्वया मातर्देव्यैतेऽनुचराः शुभाः ॥ त्वत्प्रसादान्महाभागे ब्राह्मणाः सुखिनोऽ
भवन् ॥ २२ ॥ ततोऽसौ सुरभी राजन्गता नाकं यशस्विनी ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यास्तत्रैवांतरधुस्ततः ॥ २३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अभा
र्यास्ते महातेजा गोजा अनुचरास्तथा ॥ उद्वाहिताः कथं ब्रह्मन्सुतास्तेषां कदाऽभवन् ॥ २४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ परिग्रहार्थं
वै तेषां रुद्रेण च यमेन च ॥ गन्धर्वकन्या आहृत्य दारास्तत्रोपकल्पिताः ॥ २५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ को वा गन्धर्वराजासौ किंनामा
कुत्र वा स्थितः ॥ कियन्मात्रास्तस्य कन्याः किमाचारा ब्रवीहि मे ॥ २६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ विश्वावसुरिति ख्यातो गन्धर्वाधिपतिर्नृ
प ॥ षष्टिकन्यासहस्राणि आसते तस्य वेश्मनि ॥ २७ ॥ अंतरिक्षे गृहं तस्य गधर्वनगरं शुभम् ॥ यौवनस्थाः सुरूपाश्च कन्या गन्धर्वजाः
शुभाः ॥ २८ ॥ रुद्रस्यानुचरौ राजन्नंदी भृंगी शुभाननौ ॥ पूर्वदृष्टाश्च ताः कन्याः कथयामासतुः शिवम् ॥ २९ ॥ दृष्टाः पुरा महादेव
गन्धर्वनगरे विभो ॥ विश्वावसुगृहे कन्या असंख्याताः सहस्रशः ॥ ३० ॥ ता आनीय बलादेव गोभुजेभ्यः प्रयच्छ भो ॥ एवं श्रुत्वा ततो देव

त्रिपुरघ्नः सदाशिवः ॥ ३१ ॥ प्रेषयामास दूतं तु विजयं नाम भारत ॥ स तत्र गत्वा यत्रास्ते विश्वावसुररिंदमः ॥ ३२ ॥ उवाच वचनं चैव पथ्यं चैव शिवेरितम् ॥ धर्मारण्ये महाभाग काजेशेन विनिर्मिताः ॥ ३३ ॥ स्थापिता वाडवास्तत्र वेदवेदांगपारगाः ॥ तेषां वै परिचर्यार्थं कामधेनुश्च प्रार्थिता ॥ ३४ ॥ तया कृताः शुभाचारा वणिजस्ते त्वयोनिजाः ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि कुमारास्ते महाबलाः ॥ ३५ ॥ शिवेन प्रेषितोऽहं वै त्वत्समीपमुपागतः ॥ कन्यार्थं हि महाभाग देहिदेहीत्युवाच ह ॥ ३६ ॥ ॥ गन्धर्व उवाच ॥ ॥ देवानां चैव सर्वेषां गन्धर्वाणां महामते ॥ परित्यज्य कथं लोके मानुषाणां ददामि वै ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य निवृत्तो विजयस्तदा ॥ कथयामास तत्सर्वं गन्धर्व चरितं महत् ॥ ३८ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततः कोपसमाविष्टो भगवाँल्लोकशंकरः ॥ वृषभे च समारूढः शूलहस्तः सदाशिवः ॥ ३९ ॥ भूतप्रेतपिशाचाद्यैः सहस्रैरावृतः प्रभुः ॥ ततो देवास्तथा नागा भूतवेतालखेचराः ॥ ४० ॥ क्रोधेन महताविष्टाः समाजग्मुः सहस्रशः ॥ हाहाकारो महानासीत्तस्मिन्सैन्ये विसर्पति ॥ ४१ ॥ प्रकंपिता धरादेवी दिशापाला भयातुराः ॥ घोरा वातास्तदाऽशांताः शब्दं कुर्वंति दिग्गजाः ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तदागतं महासैन्यं दृष्ट्वा भयविलोलितम् ॥ गन्धर्वनगरात्सर्वे विनेशुस्ते दिशो दश ॥ ४३ ॥ गन्धर्वराजो नगरं त्यक्त्वा मेरुं गतो नृप ॥ ताः कन्या यौवनोपेता रूपौदार्यसमन्विताः ॥ ४४ ॥ गृहीत्वा प्रददौ सर्वा वणिग्भ्यश्च तदा नृप ॥ वेदोक्तेन विधानेन तथा वै देवसन्निधौ ॥ ४५ ॥ आज्यभागं तदा दत्त्वा गन्धर्वाय गवात्मजाः ॥ देवानां पूर्वजानां च सूर्याचंद्रमसोस्तथा ॥ ४६ ॥ यमाय मृत्यवे चैव आज्यभागं तदा ददुः ॥ दत्त्वाज्यभागान्विधिवद्वव्रिरे ते शुभव्रताः ॥ ४७ ॥ ततः प्रभृति गान्धर्वविवाहे समुपस्थिते ॥ आज्यभागं प्रगृह्णन्ति अद्यापि सर्वतो भृशम् ॥ ४८ ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि कुमारा यन्न्यवेदयन् ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४९ ॥ अत एव हि ताः सर्वा दासत्वे हि विनिर्मिताः ॥ क्षत्रियाश्च महावीरा किंकरत्वे हि निर्मिताः ॥ ५० ॥ ततो देवास्तदा राजञ्जग्मुः सर्वे यथातथा ॥ गते देवे द्विजाः सर्वे स्थानेऽस्मिन्निवसंति ते ॥ ५१ ॥ पुत्रपौत्रयुता राजन्निवसंत्यकुतोभयाः ॥ पठंति वेदान्वेदज्ञाः क्वचिच्छास्त्रार्थमुद्गिरन् ॥ ५२ ॥ केचिद्विष्णुं जपंतीह शिवं केचिज्जपंति हि ॥ ब्रह्माणं च जपंत्येके यमसूक्तं हि केचन ॥ ५३ ॥ यजंति याजकाश्चैव अग्निहोत्रमुपासते ॥ स्वाहाकारस्वधाकारवषट्कारैश्च सुव्रत ॥ ५४ ॥ शब्दैरापूयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ वणिजश्च महादक्षा द्विजशुश्रूणोत्सुकाः ॥ ५५ ॥ धर्मारण्ये शुभे दिव्ये ते वसंति सुनिष्ठिताः ॥ अन्नपानादिकं सर्वं समित्कुशफलादिकम् ॥ ५६ ॥ आपूरयन्द्वि

जातीनां वणिजस्ते गवात्मजाः ॥ ५७ ॥ पुष्पोपहारनिचयं स्नानवस्त्रादिधावनम् ॥ उपलादिकनिर्माणं मार्जनादिशुभक्रियाः ॥ ५८ ॥ वणि
क्स्त्रियः प्रकुर्वंति कंडनं पेषणादिकम् ॥ शुश्रूषंति च तान्विप्रान्काजेशवचनेन हि ॥ ५९ ॥ स्वस्था जातास्तदा सर्वे द्विजा हर्षपरायणाः ॥
काजेशादीनुपासंते दिवारात्रौ हि संध्ययोः ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मार
ण्यमाहात्म्ये वणिक्परिग्रहवर्णनंनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अतः परं किमभवद्ब्रवीतु द्विजसत्तम ॥ त्वद्वचनामृतं
पीत्वा तृप्तिर्नास्ति मम प्रभो ॥ १ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अथ किंचिद्गते काले युगांतसमये सति ॥ त्रेतादौ लोलजिह्वाख्य अभवद्राक्षसे
श्वरः ॥ २ ॥ तेन विद्रावितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ जित्वा स सकलाँल्लोकान्धर्मारण्ये समागतः ॥ ३ ॥ तद्दृष्ट्वा सकलं पुण्यं रम्यं द्विजनिषे
वितम् ॥ ब्रह्मद्वेषाच्च तेनैव दाहितं च पुरं शुभम् ॥ ४ ॥ दह्यमानं पुरं दृष्ट्वा प्रणष्टा द्विजसत्तमाः ॥ यथागतं प्रजग्मुस्ते धर्मारण्यनिवासिनः ॥
॥ ५ ॥ श्रीमाताद्यास्तदा देव्यः कोपिता राक्षसेन वै ॥ घातयंत्येव शब्देन तर्जयित्वा च राक्षसम् ॥ ६ ॥ समुच्छ्रितास्तदा देव्यः शतशोऽथ सह
स्रशः ॥ त्रिशूलवरधारिण्यः शंखचक्रगदाधराः ॥७॥ कमंडलुधराः काश्चित्कशाखड्गधराः पराः ॥ पाशांकुशधरा काचित्खड्गखेटकधारिणी ॥ ८ ॥
काचित्परशुहस्ता च दिव्यायुधधरा परा ॥ नानाभरणभूषाढ्या नानारत्नाभिशोभिता ॥ ९ ॥ राक्षसानां विनाशाय ब्राह्मणानां हिताय च ॥
आजग्मुस्तत्र यत्रास्ते लोलजिह्वो हि राक्षसः ॥१०॥ महादंष्ट्रो महाकायो विद्युज्जिह्वो भयंकरः ॥ दृष्ट्वा ता राक्षसो घोरं सिंहनादमथाकरोत् ॥११॥
तेन नादेन महता त्रासितं भुवनत्रयम् ॥ आपूरिता दिशः सर्वाः क्षुभितानेकसागराः ॥ १२ ॥ कोलाहलो महानासीद्धर्मारण्ये तदा नृप ॥ तच्छ्रुत्वा
वासवेनाथ प्रेषितो नलकूबरः ॥ १३ ॥ किमिदं पश्य गत्वा त्वं दृष्ट्वा मह्यं निवेदय ॥ तत्तस्य वचनं श्रुत्वा गतो वै नलकूबरः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तत्र
महायुद्धं श्रीमातालोलजिह्वयोः ॥ यथादृष्टं यथाजातं शक्राग्रे स न्यवेदयत् ॥ १५ ॥ उद्वेजयति लोकांस्त्रीन्धर्मारण्यमितो गतः ॥ तच्छ्रुत्वा वासवो
विष्णुं निवेद्य क्षितिमागमत् ॥ १६ ॥ दाहितं तत्पुरं रम्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥ न दृष्टा वाडवास्तत्र गताः सर्वे दिशो दश ॥ १७ ॥ श्रीमाता
योगिनी तत्र कुरुते युद्धमुत्तमम् ॥ हाहाभूता प्रजा सर्वा इतश्चेतश्च धावति ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवो हि गृहीत्वा च सुदर्शनम् ॥ सत्यलोकात्तदा
राजन्समागच्छन्महीतले ॥ १९ ॥ धर्मारण्यं ततो गत्वा तच्चक्रं प्रमुमोच ह ॥ लोलजिह्वस्तदा रंगे मूर्च्छितो निपपात ह ॥ २० ॥ त्रिशूलेन ततो
भिन्नः शक्तिभिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ हन्यमानस्तदा रक्षः प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ॥ २१ ॥ ततो देवाः सगंधर्वा हर्षनिर्भरमानसाः ॥ तुष्टुवुस्तं जगन्नाथं

सत्यलोकात्समागताः ॥ २२ ॥ उद्वसं तत्समालोक्य विष्णुर्वचनमब्रवीत् ॥ क्व च ते ब्राह्मणाः सर्वे ऋषीणामाश्रमे पुनः ॥ २३ ॥ ततो देवाः सगं
धर्वा इतस्ततः पलायितान् ॥ संशोध्य तरसा राजन्ब्राह्मणानिदमब्रुवन् ॥ २४ ॥ श्रूयतां नो वचो विप्रा निहतो राक्षसाधमः ॥ वासुदेवेन देवेन
चक्रेण निरकृंतत ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वा वाडवाः सर्वे प्रहर्षोत्फुल्ललोचनाः ॥ समाजग्मुस्तदा राजन्स्वस्वस्थाने समाविशन् ॥ २६ ॥ श्रीकांताय तदा
राजन्वाक्यमुक्तं मनोरमम् ॥ यस्मात्त्वं सत्यलोकाच्च आगतोऽसि जगत्प्रभुः ॥ स्थापितं च पुरं चेदं हिताय च [1]द्विजात्मनाम् ॥ २७ ॥ सत्यमंदि
रमिति ख्यातं तदा लोके भविष्यति ॥ कृते युगे धर्मारण्यं त्रेतायां सत्यमंदिरम् ॥ २८ ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवेन तथेति प्रतिपद्य च ॥ ततस्ते वाड
वाः सर्वे पुत्रपौत्रसमन्विताः ॥ २९ ॥ सपत्नीकाः सानुचरा यथापूर्वं न्यवात्सिषुः ॥ तपोयज्ञक्रियाद्येषु वर्ततेऽध्ययनादिषु ॥ ३० ॥ एवं ते
सर्वमाख्यातं धर्म वै सत्यमंदिरे ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे धर्मारण्यमाहात्म्ये
लोलजिह्वासुरवधपूर्वकं सत्यमंदिरसंस्थापनवर्णनंनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततो देवैर्नृपश्रेष्ठ रक्षार्थं
सत्यमदिरम् ॥ स्थापितं तत्तदाद्यैव सत्याभिख्या हि सा पुरी ॥ १ ॥ पूर्वं धर्मेश्वरो देवो दक्षिणेन गणाधिपः ॥ पश्चिमे स्थापितो भानुरुत्तरे च
स्वयंभुवः ॥ २ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ गणेशः स्थापितः केन कस्मात्स्थापितवानसौ ॥ किंनामासौ महाभाग तन्मे कथय मा
चिरम् ॥ ३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अधुनाहं प्रवक्ष्यामि गणेशोत्पत्तिकारणम् ॥ ४ ॥ समये मिलिताः सर्वे देवता मातरस्तथा ॥ धर्मा
रण्ये महाराज स्थापितश्चंडिकासुतः ॥ ५ ॥ आदौ देवैर्नृपश्रेष्ठ भूमौ वै सत्ययोषिताम् ॥ प्राकारश्चाभवत्तत्र पताकाध्वजशोभितः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणा
यतने तत्र प्राकारमण्डलान्तरे ॥ तन्मध्ये रचितं पीठमिष्टकाभिः सुशोभितम् ॥ ७ ॥ प्रतोल्यश्च चतस्रो वै शुद्धा एव सतोरणाः ॥ पूर्वे धर्मेश्वरो
देवो दक्षिणे गणनायकः ॥ ८ ॥ पश्चिमे स्थापितो भानुरुत्तरे च स्वयंभुवः ॥ धर्मेश्वरोत्पत्तिवृत्तमाख्यातं तत्तवाग्रतः ॥ ९ ॥ अधुनाहं प्रवक्ष्यामि
गणेशोत्पत्तिहेतुकम् ॥ कदाचित्पार्वती गात्रोद्वर्त्तनं कृतवत्यभूत् ॥ १० ॥ मलं तज्जनितं दृष्ट्वा हस्ते धृत्वा स्वगात्रजम् ॥ प्रतिमां च ततः कृत्वा
सुरूपं च ददर्श ह ॥ ११ ॥ जीवं तस्यां च संचार्य उदतिष्ठत्तदग्रतः ॥ मातरं स तदोवाच किं करोमि तवाज्ञया ॥ १२ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥
यावत्स्नानं करिष्यामि तावत्त्वं द्वारि तिष्ठ मे ॥ आयुधानि च सर्वाणि परश्वादीनि यानि तु ॥ १३ ॥ त्वयि तिष्ठति मद्वारे कोऽपि विघ्नं करोतु

१ ब्राह्मणायतने—ब्राह्मणानां निवासस्थाने—इत्यर्थः ।

न ॥ एवमुक्तो महादेव्या द्वारेऽतिष्ठत्स सायुधः ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नंतरे देवो महादेवो जगाम ह ॥ आभ्यंतरे प्रवेष्टुं च मतिं दध्रे महेश्वरः ॥ १५ ॥ द्वारस्थेन गणेशेन प्रवेशोदायि तस्य न ॥ ततः क्रुद्धो महादेवः परस्परमयुध्यत ॥ १६ ॥ युद्धं कृत्वा ततश्चोभौ परस्परवधैषिणौ ॥ परशुं जघ्नि वान्देवललाटे परमे शुभम् ॥ १७ ॥ ततो देवो महादेवः शूलमुद्यम्य चाहनत् ॥ शिरश्चिच्छेद शूलेन तद्भूमौ निपपात ह ॥ १८ ॥ तंदृष्ट्वा पतितं पुत्रं पार्वती प्ररुरोद ह ॥ हाहाकारो महानासीत्तदा तत्र निपातिते ॥ १९ ॥ पार्वतीं विकलां दृष्ट्वा देवदेवो महेश्वरः ॥ चिंतयामास देवोऽपि किं कृतं वा मुधा मया ॥ २० ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र गजासुरमपश्यत ॥ तं दृष्ट्वा च महादैत्यं सर्वलोकैकपूजितः ॥ २१ ॥ जघ्निवांस्तच्छिरो गृह्य पार्वत्या कृतमर्भकम् ॥ उत्तस्थौ सगणस्तत्र महादेवस्य सन्निधौ ॥ २२ ॥ ततो नाम चकारास्य गजानन इति स्फुटम् ॥ सुराः सर्वे च संपृक्ता हर्षिता मुनयस्तथा ॥ २३ ॥ स्तुवंति स्तुतिभिः शश्वत्कुटुम्बकुशलंकरम् ॥ विक्रीणाति कुटुम्बं यो मोदकार्थं समर्चके ॥ २४ ॥ दक्षिणस्यां प्रतोल्यां तमेकदंतं च पीवरम् ॥ आर्चयच्च महादेवं स्वयंभूः सुरपूजितम् ॥ २५ ॥ जटिलं वामनं चैव नागयज्ञोपवीतकम् ॥ त्र्यक्षं चैव महाकायं करध्वज़कुठारकम् ॥ २६ ॥ दधानं कमलं हस्ते सर्वविघ्नविनाशनम् ॥ रक्षणाय च लोकानां नगराद्दक्षिणाश्रितम् ॥२७॥ सुप्रसन्नं गणाध्यक्षं सिद्धिबुद्धिनमस्कृतम् ॥ सिंदूराभं सुरश्रेष्ठं तीव्रांकुशधरं शुभम् ॥ २८ ॥ शतपुष्पैः शुभैः पुष्पैरर्चितं ह्यमराधिपः ॥ प्रणम्य च महाभक्त्या तुष्टुवुस्तं सुरास्ततः ॥ २९ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ नमस्तेस्तु सुरेशाय गणानां पतये नमः ॥ गजानन नमस्तुभ्यं महादेवाधिदैवत ॥ ३० ॥ भक्तिप्रियाय देवाय गणाध्यक्ष नमोस्तु ते ॥ इत्येतैश्च शुभैः स्तोत्रैः स्तूयमानो गणाधिपः ॥ सुप्रीतश्च गणाध्यक्षः तदाऽसौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ गणाध्यक्ष उवाच ॥ तुष्टोऽहं वो सुरा ब्रूत वांछितं च ददामि वः ॥ ३२ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ त्वमत्रस्थो महाभाग कुरु कार्यं च नः प्रभो ॥ धर्मारण्ये च विप्राणां वणिग्जननिवासिनाम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मचर्यादियुक्तानां धार्मिकाणां गणेश्वर ॥ वर्णाश्रमेतराणां च रक्षिता भव सर्वदा ॥ ३४ ॥ त्वत्प्रसादान्महाभाग धनसौख्ययुता द्विजाः ॥ भवंतु सर्वे सततं वणिजश्च महाबलाः ॥३५॥ रक्षितव्यास्त्वया देव यावच्चंद्रार्कमेदिनी ॥ एवमस्त्विति सोवादीद्गणनाथो महेश्वरः ॥ ३६ ॥ देवाश्च हर्षमापन्नाः पूजयंति गणाधिपम् ॥ ततो देवा मुदा युक्ताः पुष्पधूपादितर्पणैः ॥ ३७ ॥

१ संहितः—इत्यर्थः—जटित इतियावत् ।

ये चान्ये मनुजा लोके निर्विघ्नार्थं च पूजयन् ॥ ३८ ॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु पूर्वमाराधितो भवेत् ॥ धर्मारण्योद्भवानां च प्रसन्नो भव सर्वदा ॥
॥ ३९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे गणेशप्रस्थापनावर्णनंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शंभोश्च पश्चिमे भागे स्थापितः कश्यपात्मजः ॥ तत्रास्ति तन्महाभाग रविक्षेत्रं तदुच्यते ॥ १ ॥ तत्रोत्पन्नौ महादिव्यौ
रूपयौवनसंयुतौ ॥ नासत्यावश्विनौ देवौ विख्यातौ गदनाशनौ ॥ २ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ पितामह महाभाग कथयस्व प्रसादतः ॥
उत्पत्तिरश्विनोश्चैव मृत्युलोके च तत्कथम् ॥ ३ ॥ रविलोकात्कथं सूर्यो धरायामवतारितः ॥ एतत्सर्वं प्रयत्नेन कथयस्व प्रसादतः ॥ ४ ॥
यच्छ्रुत्वा हि महाभाग सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया भूप ऊर्ध्वलोककथानकम् ॥ यच्छ्रुत्वा नरशार्दूल
सर्वरोगात्प्रमुच्यते ॥ विश्वकर्म्मसुता संज्ञा अंशुमद्द्रविणा वृता ॥ ६ ॥ सूर्यं दृष्ट्वा सदा संज्ञा स्वाक्षिसंयमनं व्यधात् ॥ यतस्ततः सरोषोऽर्कः
संज्ञां वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ मयि दृष्टे सदा यस्मात्कुरुषे स्वाक्षिसंयमम् ॥ तस्माज्जनिष्यते मूढे प्रजासंयमनो यमः ॥
॥ ८ ॥ ततः सा चपलं देवी ददर्श च भयाकुलम् ॥ विलोलितदृशं दृष्ट्वा पुनराह च तां रविः ॥ ९ ॥ यस्माद्विलोलिता दृष्टिर्मयि दृष्टे त्वया
धुना ॥ तस्माद्विलोलितां संज्ञे तनयां प्रसविष्यसि ॥ १० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततस्तस्यास्तु संजज्ञे भर्तृशापेन तेन वै ॥ यमश्च
यमुना येयं विख्याता सुमहानदी ॥ ११ ॥ सा च संज्ञा रवेस्तेजो महद्दुःखेन भामिनी ॥ असहंतीव सा चित्ते चिंतयामास वै तदा ॥ १२ ॥
किं करोमि क्व गच्छामि क्व गतायाश्च निर्वृतिः ॥ भवेन्मम कथं भर्तुः कोपमर्कस्य नश्यति ॥१३॥ इति संचिंत्य बहुधा प्रजापतिसुता तदा ॥
साधु मेने महाभागा पितृसंश्रयमाप सा ॥१४॥ ततः पितृगृहं गंतुं कृतबुद्धिर्यशस्विनी ॥ छायामाहूयात्मनस्तु सा देवी दयिता रवेः ॥१५॥ तां चो
वाच त्वया स्थेयमत्र भानोर्यथा मया ॥ तथा सम्यगपत्येषु वर्तितव्यं तथा रवौ ॥१६॥ दुष्टमपि न वाच्यं ते यथा बहुमतं मम ॥ सैवास्मि संज्ञाह
मिति वाच्यमेवं त्वयानघे ॥ १७ ॥ ॥ छायासंज्ञोवाच ॥ ॥ आकेशग्रहणाच्चाहमाशापाच्च वचस्तथा ॥ करिष्ये कथयिष्यामि यावत्केशापकर्षणा
त् ॥ १८ ॥ इत्युक्ता सा तदा देवी जगाम भवनं पितुः ॥ ददर्श तत्र त्वष्टारं तपसा धूतकिल्बिषम् ॥ १९ ॥ बहुमानाच्च तेनापि पूजिता विश्व
कर्म्मणा ॥ तत्स्थौ पितृगृहे सा तु किंचित्कालमनिंदिता ॥ २० ॥ ततः प्राह स धर्मज्ञः पिता नातिचिरोषिताम् ॥ विश्वकर्मा सुतां प्रेम्णा बहुमा
नपुरःससरम् ॥ २१ ॥ त्वां तु मे पश्यतो वत्से दिनानि सुबहून्यपि ॥ मुहूर्तेन समानि स्युः किं तु धर्मो विलुप्यते ॥ २२ ॥ बांधवेषु चिरं वासो

न नारीणां यशस्करः ॥ मनोरथो बांधवानां भार्या पितृगृहे स्थिता ॥ २३ ॥ सा त्वं त्रैलोक्यनाथेन भर्त्रा सूर्येण संगता ॥ पितुर्गृहे चिरं कालं वस्तुं नार्हसि पुत्रिके ॥ २४ ॥ अतो भर्तृगृहं गच्छ हृष्टोऽहं पूजिता च मे ॥ पुनरागमनं कार्यं दर्शनाय शुभेक्षणे ॥ २५ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इत्युक्ता सा तदा क्षिप्रं तथेत्युक्त्वा च वै मुने ॥ पूजयित्वा तु पितरं सा जगामोत्तरान्कुरून् ॥ २६ ॥ सूर्यतापमनिच्छंती तेजसस्तस्य बिभ्यती ॥ तपश्चचार तत्रापि वडवारूपधारिणी ॥ २७ ॥ संज्ञामित्येव मन्वानो द्वितीयायां दिवस्पतिः ॥ जनयामास तनयौ कन्यां चैकां मनोरमाम् ॥ २८ ॥ छाया स्वतनयेष्वेव यथा प्रेम्णाध्यवर्तत ॥ तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चाप्यवर्तत ॥ लालनासु च भोज्येषु विशेषमनुवासरम् ॥ २९ ॥ मनुस्तत्क्षांतवानस्या यमस्तस्या न चाक्षमत् ॥ ताडनाय ततः कोपात्पादस्तेन समुद्यतः ॥ तस्याः पुनः क्षांतमना न तु देहे न्यपातयत् ॥ ३० ॥ ततः शशाप तं कोपाच्छायासंज्ञा यमं नृप ॥ किंचित्प्रस्फुरमाणोष्ठी विचलत्पाणिपल्लवा ॥ ३१ ॥ पत्न्यां पितुर्मयि यदि पादमुद्यच्छसे बलात् ॥ भुवि तस्मादयं पादस्तवाद्यैव भविष्यति ॥ ३२ ॥ इत्याकर्ण्य यमः शापं मातर्यतिविशंकितः ॥ अभ्येत्य पितरं प्राह प्रणिपातपुरस्सरम् ॥ ३३ ॥ तातैतन्महदाश्चर्यमदृष्टमिति च क्वचित्[1] ॥ मातावात्सल्यरूपेण शापं पुत्रे प्रयच्छंति ॥३४॥ यथा माता ममाचष्ट नेयं माता तथा मम ॥ निर्गुणेष्वपि पुत्रेषु न माता निर्गुणा भवेत् ॥ ३५ ॥ यमस्यैतद्वचः श्रुत्वा भगवांस्तिमिरापहः ॥ छायासंज्ञामथाहूय पप्रच्छ क्वगतेति च ॥३६॥ सा चाह तनया त्वष्टुरहं संज्ञा विभावसो ॥ पत्नी तव त्वयापत्यान्येतानि जनितानि मे ॥ ३७ ॥ इत्थं विवस्वतस्तां तु बहुशः पृच्छतो यदा ॥ नाचचक्षे तदा क्रुद्धो भास्वांस्तां शप्तुमुद्यतः ॥ ३८ ॥ ततः सा कथयामास यथावृत्तं विवस्वते ॥ विदितार्थश्च भगवाञ्जगाम त्वष्टुरालयम् ॥ ३९ ॥ ततः संपूजयामास त्वष्टा त्रैलोक्यपूजितम् ॥ भास्वन्किं रहिता शक्त्या निजगेहमुपागतः ॥ ४० ॥ संज्ञां पप्रच्छ तं तस्मै कथयामास तत्त्ववित् ॥ आगता सेह मे वेश्म भवतः प्रेषिता रवे ॥ ४१ ॥ दिवाकरः समाधिस्थो वडवारूपधारिणीम् ॥ तपश्चरंतीं ददृशे उत्तरेषु कुरुष्वथ ॥ ४२ ॥ असह्यमाना सूर्यस्य तेजस्तेनातिपीडिता ॥ वह्न्याभनिजरूपं तु च्छायारूपं विमुच्य च ॥ ४३ ॥ धर्मारण्ये समागत्य तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ छायापुत्रं शनिं दृष्ट्वा यमं चान्यं च भूपते ॥ ४४ ॥ तदैव विस्मितः सूर्यो दुष्टपुत्रौ समीक्ष्य च ॥ ज्ञातुं दध्यौ क्षणं ध्यात्वा विदित्वा तच्च कारणम् ॥ ४५ ॥ घृण्यौष्ण्याद्दग्धदेहा सा तपस्तेपे पतिव्रता ॥ येन मां तेजसा सह्यं द्रष्टुं नैव शशाक ह ॥ ४६ ॥

१ इति च क्वचित्—अदृष्टं महदाश्चर्यम् ।

पश्चाशद्धायनेतीते गत्वा कौ तप आचरत् ॥ प्रद्योतनो विचार्यैवं गत्वा शीघ्रं मनोजवः ॥ ४७ ॥ धर्मारण्ये वरे पुण्ये यत्र संज्ञास्थिता तपः ॥ आगतं तं रविं दृष्ट्वा वडवा समजायत ॥ ४८ ॥ सूर्यपत्नी सदा संज्ञा सूर्यश्चाश्वस्ततोऽभवत् ॥ ताभ्यां सहाभूत्संयोगो घ्राणे लिंगं निवेश्य च ॥ ४९ ॥ तदा तौ च समुत्पन्नौ युगलावश्विनौ भुवि ॥ प्रादुर्भूतं जलं तत्र दक्षिणेन खुरेण च ॥ ५० ॥ विदलिते भूमिभागे तत्र कुंडं समुद्बभौ ॥ द्वितीयं तु पुनः कुंडं पश्चार्धचरणोद्भवम् ॥ ५१ ॥ उत्तरवाहिन्याः काश्याः कुरुक्षेत्रादि वै तथा ॥ गंगापुरीसमफलं कुण्डेऽत्र मुनिनोदितम् ॥ ५२ ॥ तत्फलं समवाप्नोति तत्तकुण्डे न संशयः ॥ स्नानं विधाय तत्रैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३ ॥ न पुनर्जायते देहः कुष्ठादिव्याधिपीडितः ॥ एतत्ते कथितं भूप दस्रांशोत्पत्तिकारणम् ॥ ५४ ॥ तदा ब्रह्मादयो देवा आगतास्तत्र भूपते ॥ दत्त्वा संज्ञावरं शुभ्रं चिंतितादधिकं हि तैः ॥ ५५ ॥ स्थापयित्वा रविं तत्र बकुलाख्यवनाधिपम् ॥ आनर्चुस्ते तदा संज्ञां पूर्वरूपाऽभवत्तदा ॥ ५६ ॥ स्थापिता तत्र राज्ञी च कुमारौ युगलौ तदा ॥ एतत्तीर्थफलं वक्ष्ये शृणु राजन्महामते ॥ ५७ ॥ आदिस्थानं कुरुश्रेष्ठ देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ रविकुण्डे नरः स्नात्वा श्रद्धायुक्तो जितेंद्रियः ॥ ५८ ॥ तारयेत्स पितन्सर्वान्महानरकगानपि ॥ श्रद्धया यः पिबेत्तोयं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ५९ ॥ स्वल्पं वापि बहुवापि सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ सप्तम्यां रविवारेण ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः ॥ ६० ॥ रविकुण्डे च ये स्नाताः न ते वै गर्भगामिनः ॥ संक्रांतौ च व्यतीपाते वैधृतेषु च पर्वसु ॥ ६१ ॥ पूर्णमास्याममावास्यां चतुर्दश्यां सितासिते ॥ रविकुंडे च यः स्नातः क्रतुकोटिफलं लभेत् ॥ ६२ ॥ पूजयेद्बकुलार्कं च एकचित्तेन मानवः ॥ स याति परमं धाम स यावत्तपते रविः ॥ ६३ ॥ तस्य लक्ष्मीः स्थिरा नूनं लभते संततिं सुखम् ॥ अरिवर्गः क्षयं याति प्रसादाच्च दिवस्पतेः ॥ ६४ ॥ नाग्नेर्भयं हि तस्य स्यान्न व्याघ्रान्न च दंतिनः ॥ नच सर्प्पभयं क्वापि भूतप्रेतादिभीर्न हि ॥ ६५ ॥ बालग्रहाश्च सर्वेऽपि रेवती वृद्धरेवती ॥ ते सर्वे नाशमायांति बकुलार्क नमोस्तु ते ॥ ६६ ॥ गाव स्तस्य विवर्द्धंते धनं धान्यं तथैव च ॥ अविच्छेदो भवेद्वंशो बकुलार्के नमस्कृते ॥ ६७ ॥ काकवन्ध्या च या नारी अनपत्या मृतप्रजा ॥ वन्ध्या विरूपिता चैव विषकन्याश्च याः स्त्रियः ॥ ६८ ॥ एवं दोषैः प्रमुच्यंते स्नात्वा कुण्डे च भूपते ॥ सौभाग्यस्त्रीसुतांश्चैव रूपं चाप्नोति सर्वशः ॥ ॥ ६९ ॥ व्याधिग्रस्तोपि यो मर्त्यः षण्मासाच्चैव मानवः ॥ रविकुण्डे च सुस्नातः सर्वरोगात्प्रमुच्यते ॥ ७० ॥ नीलोत्सर्गविधिं यस्तु रविक्षेत्रे

१ षण्मुख–इ० पा०।

करोति वै ॥ पितरस्तृप्तिमायांति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ७१ ॥ कन्यादानं च यः कुर्यादस्मिन्क्षेत्रे च पुत्रक ॥ उद्वाहपरिपूतात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ७२ ॥ धेनुदानं च शय्यां च विद्रुमं च हयं तथा ॥ दासीमहिषीघण्टाश्च तिलं कांचनसंयुतम् ॥ ७३ ॥ धेनुं तिलमयीं दद्यादस्मिन्क्षेत्रे च भारत ॥ उपानहौ च छत्रं च शीतत्राणादिकं तथा ॥ ७४ ॥ लक्षहोमं तथा रुद्रं रुद्रातिरुद्रमेव च ॥ तस्मिन्स्थाने च यत्किंचिद्ददाति श्रद्धयान्वितः ॥ ७५ ॥ एकैकस्य फलं तात वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः ॥ दानेन लभते भोगानिह लोके परत्र च ॥ ७६ ॥ राज्यं च लभते मर्त्यः कृत्वोद्वाहं तु मानुषाः ॥ जायातो धर्मकामार्थाः प्राप्यंते नात्र संशयः ॥ ७७ ॥ पूजाया लभते सौख्यं भवेज्जन्मनिजन्मनि ॥ सप्तम्यां रवियुक्तायां बकुलार्कं स्मरेत्तु यः ॥ ७८ ॥ ज्वरादेः शत्रुतश्चैव व्याधेस्तस्य भयं नहि ॥७९॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ बकुलार्केति वै नाम कथं जातं रवेर्मुने ॥ एतन्मे वदतां श्रेष्ठ तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥८०॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ यदा संज्ञा च राजेंद्र सूर्यार्थं चैकचेतसा ॥ तेपे बकुलवृक्षाधः पत्युस्तेजः प्रशांतये ॥८१॥ प्रादुर्भावं रवेर्दृष्ट्वा वडवा समजायत ॥ अत्यंतं गोपतिः शांतो बकुलस्य समीपतः ॥८२॥ सुषुवे च तदा राज्ञी सुतौ दिव्यौ मनोहरौ ॥ तेनास्य प्रथितं नाम बकुलार्केति वै रवेः ॥८३॥ यस्तत्र कुरुते स्नानं व्याधिस्तस्य न पीडयेत् ॥ धर्ममर्थं च कामं च लभते नात्र संशयः ॥८४॥ षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति मोक्षं च लभते नरः ॥ एतदुक्तं महाराज बकुलार्कस्य वैभवम् ॥ ८५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्योपाख्याने बकुलार्कमाहात्म्यकथनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कृपासिंधो महाभाग सर्वव्यापिन्सुरेश्वर ॥ कदा ह्यत्र तपस्तप्तं विष्णुनामिततेजसा ॥ १ ॥ स्कंदाय कथितं चैव शर्वेण च महात्मना ॥ आनुपूर्व्येण सर्वं हि कथयस्व त्वमेव हि ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि धर्म्मारण्ये नृपोत्तम ॥ एकदात्र तपस्तप्तं विष्णुनाऽमिततेजसा ॥ ॥ ३ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ कथं देवसरोनाम पंपा चंपा गया तथा ॥ वाराणस्यधिका चैव कथमश्वमुखो हरिः ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अत्र नारायणो देवस्तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ दिव्यवर्षशतं त्रीणि जातः सुश्वाननश्च सः ॥ ५ ॥ तपस्तेपे महाविष्णुः सुरूपार्थं च पुत्रक ॥ वाजिमुखो हरिस्तत्र सिद्धस्थाने महाद्युते ॥ ६ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ कारणं ब्रूहि नोद्य त्वमश्वाननः कथं हरिः ॥ महारिपोश्च हंता च देवदेवो जगत्पतिः ॥ ॥ ७ ॥ यस्य नाम्ना महाभाग पातकानि बहून्यपि ॥ विलीयंते तु वेगेन तमः सूर्योदये यथा ॥ ८ ॥ श्रूयंते यस्य कर्माणि अद्भुतान्यद्भुतानि वै ॥ सर्वेषामेव जीवानां कारणं परमेश्वरः ॥ ९ ॥ प्राणरूपेण यो देवो हयरूपः कथं भवेत् ॥ सर्वेषामपि तंत्राणामेकरूपः प्रकीर्तितः ॥ १० ॥ भक्ति

गम्यो धर्मभाजां सुखरूपः सदा शुचिः ॥ गुणातीतोऽपि नित्योऽसौ सर्वगो निर्गुणस्तथा ॥ ११ ॥ स्रष्टासौ पालको हंता अव्यक्तः सर्वदेहिनाम् ॥
अनुकूलो महातेजाः कस्मादश्वमुखोऽभवत् ॥ १२ ॥ यस्य रोमोद्भवा देवा वृक्षाद्याः पन्नगा नगाः ॥ कल्पेकल्पे जगत्सर्वं जायते यस्य देहतः ॥
॥ १३ ॥ स एव विश्वप्रभवः स एवात्यंतकारणम् ॥ येनानीताः पुनर्विद्या यज्ञाश्च प्रलयं गताः ॥१४॥ घातितो दुष्टदैत्योऽसौ वेदार्थं कृत उद्यमः ॥
एवमासीन्महाविष्णुः कथमश्वमुखोऽभवत् ॥ १५ ॥ रत्नगर्भा धृता येन पृष्ठदेशे च लीलया ॥ कृत्वा व्यवस्थितं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥
॥ १६ ॥ स देवो विश्वरूपो वै कथं वाजिमुखोऽभवत् ॥ हिरण्याक्षस्य हंता यो रूपं कृत्वा वराहजम् ॥ १७ ॥ सुपवित्रं महातेजाः प्रविश्य जलसा
गरे ॥ उद्धृता च मही सर्वा ससागरमहीधरा ॥ १८ ॥ उद्धृता च मही नूनं दंष्ट्राग्रे येन लीलया ॥ कृत्वा रूपं वराहं च कपिलं शोकनाशनम् ॥
॥ १९ ॥ स देवः कथमीशानो हयग्रीवत्वमागतः ॥ प्रह्लादार्थे स चेशानो रूपं कृत्वा भयावहम् ॥ २० ॥ नारसिंहं महादेवं सर्वदुष्टनिवारणम् ॥
पर्वताग्निसमुद्रस्थं ररक्ष भक्तसत्तमम् ॥ २१ ॥ हिरण्यकशिपुं दुष्टं जघान रजनीमुखे ॥ इंद्रासने च संस्थाप्य प्रह्लादस्य सुखप्रदम् ॥ २२ ॥ प्रह्ला
दार्थे च वै नूनं नृसिंहत्वमुपागतः ॥ विरोचनसुतस्याग्रे याचकोऽसौ भवेत्तदा ॥ २३ ॥ यज्ञे चैवाश्वमेधे वै बलिना यः समर्चितः ॥ हृता वसुमती
तस्य त्रिपदीकृतरोदसी ॥ २४ ॥ विश्वरूपेण वै येन पाताले क्षपितो बलिः ॥ त्रिःसप्तवारं येनैव क्षत्रियानवनीतले ॥ २५ ॥ हत्वाऽददाच्च विप्रेभ्यो
महीमतिमहौजसा ॥ घातितो हैहयो राजा येनैव जननी हता ॥ २६ ॥ येन वै शिशुनोर्व्यां हि घातिता दुष्टचारिणी ॥ राक्षसी ताडका नाम्नी
कौशिकस्य प्रसादतः ॥ २७ ॥ विश्वामित्रस्य यज्ञे तु येन लीलानृदेहिना ॥ चतुर्दशसहस्राणि घातिता राक्षसा बलात् ॥ २८ ॥
हता शूर्पणखा येन त्रिशिराश्च निपातितः ॥ सुग्रीवं वालिनं हत्वा सुग्रीवेण सहायवान् ॥ २९ ॥ कृत्वा सेतुं समुद्रस्य रणे
हत्वा दशाननम् ॥ धर्मारण्यं समासाद्य ब्राह्मणानन्वपूजयत् ॥ ३० ॥ शासनं द्विजवर्येभ्यो दत्त्वा ग्रामान्बहूंस्तथा ॥ स्नात्वा चैव धर्मवाप्यां
सुदानान्यददाद्बहून् ॥ ३१ ॥ साधूनां पालनं कृत्वा निग्रहाय दुरात्मनाम् ॥ एवमन्यानि कर्म्माणि श्रुतानि च धरातले ॥३२॥ स देवो लीलया
कृत्वा कथं चाश्वमुखोऽभवत् ॥ यो जातो यादवे वंशे पूतनाशकटादिकम् ॥ ३३ ॥ अरिष्टदैत्यः केशी च वृकासुरबकासुरौ ॥ शकटासुरो महासुर
स्तृणावर्तश्च धेनुकः ॥ ३४ ॥ मल्लश्चैव तथा कंसो जरासंधस्तथैव च ॥ कालयवनस्य हंता च कथं वै स हयाननः ॥ तारकासुरं रणे जित्वा
अयुतषट्पुरं तथा ॥ ३५ ॥ कन्याश्चोद्वाहिता येन सहस्राणि च षड् दश ॥ अमानुषाणि कृत्वेत्थं कथं सोऽश्वमुखोऽभवत् ॥ ३६ ॥ त्राता यः

सर्वभक्तानां हंता सर्वदुरात्मनाम् ॥ धर्मस्थापनकृत्सोऽपि कल्किर्विष्णुपदे स्थितः ॥ ३७ ॥ एतद्वै महदाश्चर्य्यं भवता यत्प्रकाशितम् ॥ एतदा
चक्ष्व मे सर्वं कारणं त्रिपुरांतक ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं महाबाहो कारणं तस्य वच्म्यहम् ॥ हयग्रीवस्य कृष्णस्य शृणुष्वे
काग्रमानसः ॥ ३९ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ पुरा देवैः समारब्धो यज्ञो नूनं धरातले ॥ वेदमंत्रैराह्वयितुं सर्वे रुद्रपुरोगमाः ॥४०॥ वैकुण्ठे च गताः
सर्वे क्षीराब्धौ च निजालये ॥ पातालेऽपि पुनर्गत्वा न विदुः कृष्णदर्शनम् ॥ ४१ ॥ मोहाविष्टास्ततः सर्वे इतश्चेतश्च धाविताः ॥ नैव दृष्टस्तदा
तैस्तु ब्रह्मरूपो जनार्दनः ॥ ४२ ॥ विचारयंति ते सर्वे देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ क्व गतोऽसौ महाविष्णुः केनोपायेन दृश्यते ॥ ४३ ॥ प्रणम्य शिरसा
देवं वागीशं[1] प्रोचुरादरात् ॥ देवदेव महाविष्णुं कथयस्व प्रसादतः ॥ ४४ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ न जाने केन कार्येण योगारूढो महा
त्मवान् ॥ योगरूपोऽभवद्विष्णुर्योगीशो हरिरच्युतः ॥ ४५ ॥ क्षणं ध्यात्वा स्वमात्मानं धिषणेन ख्यापितो हरिः ॥ तत्र सर्वे गता देवा यत्र देवो
जगत्पतिः ॥ ४६ ॥ तदा दृष्टो महाविष्णुर्ध्यानस्थोऽसौ जनार्दनः ॥ ध्यात्वा कृत्यसमाकारं सशरं दैत्यसूदनम् ॥ ४७ ॥ समास्थानं ततो दृष्ट्वा
बोधोपायं प्रचक्रमे ॥ आह तांश्च तदा वम्र्यो[2] धनुर्गुणं प्रयत्नतः ॥ छेत्स्यंति चेत्तच्छब्देन[3] प्रबुध्येत हरिः स्वयम् ॥ ४८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥
गुणभक्षं[4] कुरुध्वं वै येनासौ बुध्यते हरिः ॥ ऋत्वर्थिनो वयं वम्र्यः[5] प्रभुं विज्ञापयामहे ॥ ४९ ॥ ॥ वम्र्य ऊचुः ॥ ॥ निद्राभंगं कथाच्छेदं
दम्पत्योर्मैत्रभेदनम् ॥ शिशुमातृविभेदं वा कुर्वाणो नरकं व्रजेत् ॥ ५० ॥ योगारूढो जगन्नाथः समाधिस्थो महाबलः ॥ तस्य श्रीजगदीशस्य
विघ्नं नैव तु कुर्महे ॥ ५१ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ भवतां सर्वभक्षत्वं देवकार्यं क्रियेत चेत् ॥ कर्त्तव्यं च ततो वम्र्यो यज्ञसिद्धिर्यथा भवेत् ॥
वम्रीशा सा तदा वत्स पुनरेवमुवाच ह ॥ ५२ ॥ ॥ वम्र्युवाच ॥ ॥ दुःखसाध्यो जगन्नाथो मलयानिलसंनिभः ॥ कथं वा बोध्यतां
ब्रह्मन्नस्माभिः सुरपूजितः ॥ ५३ ॥ नैव यज्ञेन मे कार्यं सुरैश्चैव तथैव च ॥ सर्वेषु यज्ञकार्येषु भागं ददतु मे सुराः ॥ ५४ ॥
॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ प्रदास्यामो वयं वम्र्यै भागं यज्ञेषु सर्वदा ॥ यज्ञाय दत्तमस्माभिः कुरुष्वैवं वचो हि नः ॥ ५५ ॥ तथेति
विधिनाप्युक्तं वम्री चोद्यममाश्रिता ॥ गुणभक्षादिकं कर्म तया सर्वं कृतं नृप ॥ ५६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अस्य वा बोधने

१ वागीशं बृहस्पतिम् । २ वम्र्यः—पुस्तकपत्रवस्त्रादिभक्षिकाः कीटिकाः 'उधई' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धाः । ३ तच्छब्देन धनुष्यटणत्कारशब्देन । ४ गुणभक्षम्—धनुर्ज्याभक्षणम् । ५ हे वम्र्यः—इति संबोधनम् ।

देवा गुणभंगे समाधिषु ॥ एतदाश्चर्यं विप्रर्षे सत्यं सत्यवतीसुत ॥ ५७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ व्यग्रचित्ताः सुराः सर्वे आकृष्टं हरिकार्मुकम् ॥ न जाने केन कार्येण विष्णुमायाविमोहिताः ॥ ५८ ॥ मुदितास्ताः प्रमुश्चंति वल्मीकं चाग्रतो हरेः ॥ कोटिपार्श्वे ततो नीतं वल्मीकं पर्वतोपमम् ॥ ५९ ॥ गुणे च भक्षिते तस्मिंस्तत्क्षणादेव दूषिते ॥ ज्याघातकोटिभिः सार्द्धं शीर्षं छित्त्वा दिवं गतम् ॥ ६० ॥ गते शीर्षे च ते देवा भृशमुद्विग्नमानसाः ॥ धावंति सर्वतः सर्वे शिरआलोकनाय ते ॥ ६१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये विष्णुशिरोनाशोनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ न पश्यंति तदा शीर्षं ब्रह्माद्यास्तु सुरास्तदा ॥ किं कुर्म इति हेत्युक्त्वा ज्ञानिनस्ते व्यचिन्तयन् ॥ १ ॥ उवाच विश्वकर्माणं तदा ब्रह्मा सुरान्वितः ॥२॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ विश्वकर्मंस्त्वमेवासि कार्यकर्ता सदा विभो ॥ शीघ्रमेव कुरु त्वं वै वक्रं सांद्रं च धन्विनः ॥ ३ ॥ नमस्कृत्य तदा तस्मै स्तुतोऽसौ देववर्द्धकिः ॥ उवाच परया भक्त्या ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥ ३ ॥ यज्ञकार्यं निर्वृत्याशु[1] वदंति विविधाः सुराः ॥ ४ ॥ यज्ञभागविहीनं मां किं पुनर्वच्मि तेऽग्रतः ॥ यज्ञभागमहं देव लभेयैवं सुरैः सह ॥ ५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ दास्यामि सर्वयज्ञेषु विभागं सुरवर्द्धके ॥ सोमे त्वं प्रथमं वीर पूज्यसे श्रुतिकोविदैः ॥ ६ ॥ तद्विष्णोश्च शिरस्तावत्संधत्स्वामरवर्द्धक ॥ विश्वकर्माब्रवीद्देवानानयध्वं शिरस्त्विति ॥ ७ ॥ तन्नास्तीति सुराः सर्वे वदंति नृपसत्तम ॥ मध्याह्ने तु समुद्भूते रथस्थो दिवि चांशुमान् ॥ ८ ॥ दृष्टं तदा सुरैः सर्वै रथादश्वमथानयन् ॥ छित्त्वा शीर्षं महीपाल कबंधाद्वाजिनो हरेः ॥ ९ ॥ कबंधे योजयामास विश्वकर्मातिचातुरः ॥ दृष्ट्वा तं देवदेवेशं सुराः स्तुतिमकुर्वत ॥ १० ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ नमस्तेऽस्तु जगद्बीज नमस्ते कमलापते ॥ नमस्तेऽस्तु सुरेशान नमस्ते कमलेक्षण ॥ ११ ॥ त्वं स्थितिः सर्वभूतानां त्वमेव शरणं सताम् ॥ त्वं हंता सर्वदुष्टानां हयग्रीव नमोऽस्तु ते ॥ १२ ॥ त्वमोंकारो वषट्कारः स्वाहा स्वधा चतुर्विधा ॥ आद्यस्त्वं च सुरेशान त्वमेव शरणं सदा ॥ १३ ॥ यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा द्रव्यं होता हुतस्तथा ॥ त्वदर्थं हूयते देव त्वमेव शरणं सखा ॥ १४ ॥ कालः करालरूपस्त्वं त्वं वार्कः शीतदीधितिः ॥ त्वमग्निर्वरुणश्चैव त्वं च कालक्षयंकरः ॥ १५ ॥ गुणत्रयं त्वमेवेह गुणहीनस्त्वमेव हि ॥ गुणानामालयस्त्वं च गोप्ता सर्वेषु जंतुषु ॥ १६ ॥ स्त्रीपुंसोश्च द्विधा त्वं च पशुपक्ष्यादिमानवैः ॥ चतुर्विधं कुलं त्वं हि चतुराशीतिलक्षणः ॥ १७ ॥ दिनांतश्चैव पक्षांतो मासांतो हायनं युगम् ॥ कल्पांतश्च महांतश्च

१ निर्वृत्य- मद्धस्तेन सर्वं संपाद्य--इत्यर्थः ।

कालांतस्त्वं च वै हरे ॥ १८ ॥ एवंविधैर्महादिव्यैः स्तूयमानः सुरैर्नृप ॥ संतुष्टः प्राह सर्वेषां देवानां पुरतः प्रभुः ॥ १९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
किमर्थमिह संप्राप्ताः सर्वे देवगणा भुवि ॥ किमेतत्कारणं देवाः किं नु दैत्यप्रपीडिताः ॥ २० ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ न दैत्यस्य भयं जातं यज्ञ
कर्मोत्सुका वयम् ॥ त्वद्दर्शनपराः सर्वे पश्यामो वै दिशो दश ॥ २१ ॥ त्वन्मायामोहिताः सर्वे व्यग्रचित्ता भयातुराः ॥ योगारूढस्वरूपं च दृष्टं
तेऽस्माभिरुत्तमम् ॥ २२ ॥ वम्री च नोदितास्माभिर्जागराय तवेश्वर ॥ ततश्चापूर्वमभवच्छिरश्छिन्नं बभूव ते ॥ २३ ॥ सूर्याश्वशीर्षमानीय विश्व
कर्मातिचातुरः ॥ समधत्त शिरो विष्णो हयग्रीवोऽस्यतः प्रभो ॥ २४ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ तुष्टोऽहं नाकिनः सर्वे ददामि वरमीप्सितम् ॥
हयग्रीवोऽस्म्यहं जातो देवदेवो जगत्पतिः ॥ २५ ॥ न रौद्रं न विरूपं च सुरैरपि च सेवितम् ॥ जातोऽहं वरदो देवा हयाननेति तोषितः ॥ २६ ॥
॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ कृते सत्रे ततो वेधा धीमान्सन्तुष्टचेतसा ॥ यज्ञभागं ततो दत्त्वा वम्रीभ्यो विश्वकर्मणे ॥ २७ ॥ यज्ञांते च सुरश्रेष्ठं
नमस्कृत्य दिवं ययौ ॥ एतच्च कारणं विद्धि हयाननो यतो हरिः ॥ २८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ येनाक्रांता मही सर्वा क्रमेणैकेन तत्त्वतः ॥
विवरे विवरे रोम्णां वर्तंते च पृथक्पृथक् ॥२९॥ ब्रह्मांडानि सहस्राणि दृश्यंते च महाद्युते ॥ न वेत्तिःवेदो यत्पारं शीर्षघातो हि वै कथम् ॥ ३० ॥
॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु त्वं पांडवश्रेष्ठ कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ ईश्वरस्य चरित्रं हि नैव वेत्ति चराचरे ॥३१॥ एकदा ब्रह्मसभायां गता देवाः
सवासवाः॥ भूर्लोकाद्याश्च सर्वे हि स्थावराणि चराणि च॥३२॥ देवा ब्रह्मर्षयः सर्वे नमस्कर्तुं पितामहम् ॥ विष्णुरप्यागतस्तत्र सभायां मंत्रकारणात्
॥३३॥ ब्रह्मा चापि विगर्विष्ठ उवाचेदं वचस्तदा ॥ भोभो देवाः शृणुध्वं कस्त्रयाणां कारणं महत् ॥३४॥ सत्यं ब्रुवंतु वै देवा ब्रह्मेशविष्णुमध्यतः ॥ तां
वाचं च समाकर्ण्य देवा विस्मयमागताः॥३५॥ ऊचुश्चैव ततो देवा न जानीमो वयं सुराः ॥ ब्रह्मपत्नी तदोवाच विष्णुं प्रति सुरेश्वरम् ॥ त्रयाणामपि
देवानां महांतं च वदस्व मे ॥ ३६ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ विष्णुमायाबलेनैव मोहितं भुवनत्रयम् ॥ ततो ब्रह्मोवाच चेदं न त्वं जानासि भो विभोः
॥ ३७ ॥ नैव मुह्यंति ते मायाबलेन नैवमेव च ॥ गर्वहिंसापरो देवो जगद्भर्ता जगत्प्रभुः ॥३८॥ ज्येष्ठं त्वां न विदुः सर्वे विष्णुमायावृताः खिलाः ॥
ततो ब्रह्मा स रोषेण क्रुद्धः प्रस्फुरिताननः ॥ ३९ ॥ उवाच वचनं कोपाद्धे विष्णो शृणु मे वचः ॥ येन वक्त्रेण सभायां वचनं समुदीरितम् ॥ ४० ॥
तच्छीर्षं पततादाशु चाल्पकालेन वै पुनः ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं सेंद्राः सर्षिपुरोगमाः ॥ ४१ ॥ ब्रह्माणं क्षमयामासुर्विष्णुंप्रति सुरोत्तमाः ॥ विष्णुश्च

१ स्तोत्रैः--इति शेषः ।

तद्वचः श्रुत्वा सत्यंसत्यं भविष्यति ॥ ४२ ॥ ततो विष्णुर्महातेजास्तीर्थस्योत्पादनेन च ॥ तपस्तेपे तु वै तत्र धर्मारण्ये सुरेश्वरः ॥ अश्वशीर्षं
मुखं दृष्ट्वा हयग्रीवो जनार्द्दनः ॥ ४३ ॥ तपस्तेपे महाभाग विधिना सह भारत ॥ न शक्यं केनचित्कर्तुमात्मनात्मैव तुष्टवान् ॥ ४४ ॥ ब्रह्मापि
तपसा युक्तस्तेपे वर्षशतत्रयम् ॥ तिष्ठन्नेव पुरो विष्णोर्विष्णुमायाविमोहितः ॥ ४५ ॥ यज्ञार्थमवदत्तुष्टो देवदेवो जगत्पतिः ॥ ब्रह्मंस्ते मुक्तताद्यास्ति
मम मायाप्यदुःसहा ॥ ४६ ॥ ततो लब्धवरो ब्रह्मा हृष्टचित्तो जनार्द्दनः ॥ उवाच मधुरां वाचं सर्वेषां हितकारणात् ॥ ४७ ॥ अत्राभवन्महाक्षेत्रं
पुण्यं पापप्रणाशनम् ॥ विधिविष्णुमयं चैतद्भवत्वेतन्न संशयः ॥ ४८ ॥ तीर्थस्य महिमा राजन्हयशीर्षस्तदा हरिः ॥ शुभाननो हि संजातः पूर्वेणैवा
ननेन तु ॥ ४९ ॥ कंदर्पकोटिलावण्यो जातः कृष्णस्तदा नृप ॥ ब्रह्मापि तपसा युक्तो दिव्यं वर्षशतत्रयम् ॥ ५० ॥ सावित्र्या च
कृतं यत्र विष्णुमाया न बाधते ॥ मायया तु कृतं शीर्षं पंचमं शार्दुलस्य वा ॥ ५१ ॥ धर्मारण्ये कृतं रम्यं हरेण च्छेदितं पुरा ॥ तस्मै
दत्त्वा वरं विष्णुर्जगामादर्शनं ततः ॥ ५२ ॥ स्थापयित्वा विधिस्तत्र तीर्थं चैव त्रिलोचनम् ॥ मुक्तेशंनाम देवस्य मोक्षतीर्थमरिंदम ॥ ५३ ॥
गतः सोऽपि सुरश्रेष्ठः स्वस्थानं सुरसेवितम् ॥ तत्र प्रेता दिवं यांति तर्पणेन प्रतर्पिताः ॥ ५४ ॥ अश्वमेधफलं स्नाने पाने गोदानजं फलम् ॥
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गंगाद्याः सरितस्तथा ॥ ५५ ॥ स्नानार्थमत्रागच्छंति देवताः पितरस्तथा ॥ कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगे मुक्तेशं
पूजयेत्तु यः ॥ ५६ ॥ स्नात्वा देवसरे रम्ये नत्वा देवं जनार्दनम् ॥ यः करोति नरो भक्त्या सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५७ ॥ भुक्त्वा भोगा
न्यथाकामं विष्णुलोकं स गच्छति ॥ अपुत्रा काकवंध्या च मृतवत्सा मृतप्रजा ॥ ५८ ॥ एकांबरेण सुस्नातौ पतिपत्न्यौ यथाविधि ॥
तद्दोषं नाशयेन्नूनं प्रजातिप्रतिबन्धकम् ॥ ५९ ॥ मोक्षेश्वरप्रसादेन पुत्रपौत्रादि वर्द्धयेत् ॥ दद्याद्वैकेन चित्तेन फलानि सत्यसंयुता ॥
॥ ६० ॥ निधाय वंशपात्रेऽपि नारी दोषात्प्रमुच्यते ॥ प्राप्नुवंति च देवाश्च अग्निष्टोमफलं नृप ॥ ६१ ॥ वेधा हरिर्हरश्चैव तप्यंते परमं
तपः ॥ धर्मारण्ये त्रिसंध्यं च स्नात्वा देवसरस्यथ ॥ ६२ ॥ तत्र मोक्षेश्वरः शंभुः स्थापितो वै ततः सुरैः ॥ तत्र सांगं जपं कृत्वा न
भूयः स्तनपो भवेत् ॥ ६३ ॥ एवं क्षेत्रं महाराज प्रसिद्धं भुवनत्रये ॥ यस्तत्र कुरुते श्राद्धं पितॄणां श्रद्धयान्वितः ॥ ६४ ॥ उद्धरेत्सप्त
गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ देवसरो महारम्यं नानापुष्पैः समन्वितम् ॥ श्यामं सकलंकल्हारैर्विविधैर्जलजंतुभिः ॥ ६५ ॥ ब्रह्मविष्णुमहे

१ येन मुखेन ब्रह्मा विष्णवे शापमदात्तत्तस्य मुखं शार्दूलस्येव मुखं पंचममासीत् तत् हरेण पुरा च्छेदितम्—इति संबंधतोऽर्थो बोद्धव्यः । २ यदि स्यात्—तदा—इत्यध्याहृत्य अर्थसंगतिर्योजनीया ।

शाद्यैः सेवितं सुरमानुषैः ॥ सिद्धैर्यक्षैश्च मुनिनिः सेवितं सर्वतः शुभम् ॥ ६६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कीदृशं तत्सरः ख्यातं तस्मि
न्स्थाने द्विजोत्तम ॥ तस्य रूपं प्रकारं च कथयस्व यथातथम् ॥ ६७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ साधुसाधु महाप्राज्ञ धर्मपुत्र युधिष्ठिर ॥
यस्य संकीर्तनान्नूनं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६८ ॥ अतिस्वच्छतरं शीतं गंगोदकसमप्रभम् ॥ पवित्रं मधुरं स्वादु जलं तस्य नृपोत्तम ॥ ६९ ॥
महाविशालं गंभीरं देवखातं मनोरमम् ॥ लहर्यादिभिर्गंभीरैः फेनावर्तसमाकुलम् ॥ ७० ॥ झषमंडूककमठैर्मकरैश्च समाकुलम् ॥ शंखशुक्त्यादि
भिर्युक्तं राजहंसैः सुशोभितम् ॥ ७१ ॥ वटप्लक्षैः समायुक्तमश्वत्थाम्रैश्च वेष्टितम् ॥ चक्रवाकसमोपतं बकसारसटिट्टिभैः ॥ ७२ ॥ कमनीय
प्रगन्धाच्छच्छत्रपत्रैः सुशोभितम् ॥ सेव्यमानं द्विजैः सर्वैः सारसाद्यैः सुशोभितम् ॥ ७३ ॥ सदेवैर्मुनिभिश्चैव विप्रैर्मर्त्यैश्च भूमिप ॥ सेवितं
दुःखहं चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ७४ ॥ अनादिनिधनोदंतं सेवितं सिद्धमंडलैः ॥ स्नानादिभिः सर्वदैव तत्सरो नृपसत्तम ॥ ७५ ॥ विधिना
कुरुते यस्तु नीलोत्सर्गं च तत्तटे ॥ प्रेता नैव कुले तस्य यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ ७६ ॥ कन्यादानं च ये कुर्युर्विधिना तत्र भूपते ॥ ते तिष्ठन्ति
ब्रह्मलोके यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ७७ ॥ महिषीं गृहदासीं च सुरभीं सुतसंयुताम् ॥ हेम विद्यां तथा भूमिं रथांश्च गजवाससी ॥ ७८ ॥ ददाति
श्रद्धया तत्र सोऽक्षयं स्वर्गमश्नुते ॥ देवखातस्य माहात्म्यं यः पठेच्छिवसन्निधौ ॥ दीर्घमायुस्तथा सौख्यं लभते नात्र संशयः ॥ ७९ ॥ यः
शृणोति नरो भक्त्या नारी वा त्विदमद्भुतम् ॥ कुले तस्य भवेच्छ्रेयः कल्पांतेऽपि युधिष्ठिर ॥ ८० ॥ एतत्सर्वं मयाख्यातं हयग्रीवस्य कारणम् ॥
प्रभास्तस्य तीर्थस्य सर्वपापायनुत्तये ॥ ८१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्य
माहात्म्ये हयग्रीवस्याख्यानवर्णनंनाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ रक्षसां चैव दैत्यानां यक्षाणामथ
पक्षिणाम् ॥ भयनाशाय काजेशैर्धर्मारण्यनिवासिनाम् ॥ १ ॥ शक्तीः संस्थापिता नूनं नानारूपा ह्यनेकशः ॥ तासां स्थानानि नामा
नि यथारूपाणि मे वद ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु पार्थ महाबाहो धर्ममूर्ते नृपोत्तम ॥ स्थाने वै स्थापिता शक्तिः
काजेशैश्चैव गोत्रपा ॥ ३ ॥ श्रीमाता मदारिकायां शांता नंदापुरे वरे ॥ रक्षार्थं द्विजमुख्यानां चतुर्दिक्षु स्थिताश्च ताः ॥
॥ ४ ॥ युक्ताश्चैव सुरैः सर्वैः स्वस्वस्थाने नृपोत्तम ॥ वनमध्ये स्थिताः सर्वा द्विजानां रक्षणाय वै ॥ ५ ॥ सा बभूव
महाराज सावित्रीतिप्रथा शिवा ॥ असुराणां वधार्थाय ज्ञानजा स्थापिता सुरैः ॥ ६ ॥ गात्रायी पक्षिणी देवी छत्रजा द्रा

रवासिनी ॥ शीहोरी चूटसंज्ञा या पिप्पलाशापुरी तथा ॥ अन्याश्च बहवश्चैव स्थापिता भयरक्षणे ॥ ७ ॥ प्रतीच्योदीच्यां याम्यां वै विबुधैः स्थापिता हि सा ॥ नानायुधधरा सा च नानाभरणभूषिता ॥ ८ ॥ नानावाहनमारूढा नानारूपधरा च सा ॥ नानाकोपसमायुक्ता नानाभयविनाशिनी ॥ ९ ॥ स्थाप्या मातर्यथास्थाने यथायोग्या दिशोदिश ॥ गरुडेन समारूढा त्रिशूलवरधारिणी ॥ १० ॥ सिंहारूढा शुद्धरूपा वारुणी पानदर्पिता ॥ खड्गखेटकबाणाढ्यैः करैर्भाति शुभानना ॥ ११ ॥ रक्तवस्त्रावृता चैव पीनोन्नतपयोधरा ॥ उद्यदादित्यबिंबाभा मदाघूर्णितलोचना ॥ ॥ १२ ॥ एवमेषा महादिव्या काजेशैः स्थापिता तदा ॥ रक्षार्थं सर्वजंतूनां सत्यमंदिरवासिनाम् ॥ १३ ॥ सा देवी नृपशार्दूल स्तुता संपूजिता सह ॥ ददाति सकलान्कामान्वांछितान्नृपसत्तम ॥ १४ ॥ धर्मारण्यात्पश्चिमतः स्थापिता छत्रजा शुभा ॥ तत्रस्था रक्षते विप्रान्क्रियच्छक्तिसमन्विता ॥ १५ ॥ भैरवं रूपमास्थाय राक्षसानां वधाय च ॥ धारयंत्यायुधानीत्थं विप्राणामभयाय च ॥ १६ ॥ सरश्चकार तस्याग्रे उत्तमं जलपूरितम् ॥ सरस्यस्मिन्महाभाग कृत्वा स्नानादितर्पणम् ॥ १७ ॥ पिंडदानादिकं सर्वमक्षयं चैव जायते ॥ भूमौ क्षिप्तांजलीन्दिव्यान्धूपदीपादिकं सदा ॥ १८ ॥ तस्य नो बाधते व्याधिः शत्रूणां नाश एव च ॥ बलिदानादिकं तत्र कुर्याद्भूयः स्वशक्तितः ॥ १९ ॥ शत्रवो नाशमायांति धनं धान्यं विवर्धते ॥ आनंदा स्थापिता राजञ्छत्रयंशा च मनोरमा ॥ २० ॥ रक्षणार्थं द्विजातीनां माहात्म्यं शृणु भूपते ॥ शुक्लांबरधरा दिव्या हेमभूषणभूषिता ॥ २१ ॥ सिंहारूढा चतुर्हस्ता शशांककृतशेखरा ॥ मुक्ताहारलतोपेता पीतोन्नतपयोधरा ॥ २२ ॥ अक्षमालासिहस्ता च गुणतोमरधारिणी ॥ दिव्यगंधवराधारा दिव्यमालाविभूषिता ॥ २३ ॥ सात्त्विकी शक्तिरानंदा स्थिता तस्मिन्पुरे पुरा ॥ पूजयेत्तां च वै राजन्कर्पूरारक्तचंदनैः ॥ २४ ॥ भोजयेत्पायसैः शुभ्रैर्मध्वाज्यसितया सह ॥ भवान्याः प्रीतये राजन्कुमार्याः पूजनं तथा ॥ २५ ॥ तत्र जप्तं हुतं दत्तं ध्यातं च नृपसत्तम ॥ तत्सर्वं चाक्षयं तत्र जायते नात्र संशयः ॥ २६ ॥ त्रिगुणे त्रिगुणा वृद्धिस्तस्मिन्स्थाने नृपोत्तम ॥ साधकस्य भवेन्नूनं धनदारादिसंपदः ॥ २७ ॥ न हानिर्न च रोगश्च न शत्रुर्न च दुष्कृतम् ॥ गावस्तस्य विवर्द्धंते धनधान्यादिसंकुलम् ॥ २८ ॥ न शाकिन्या भयं तस्य न च राज्ञश्च वैरिणः ॥ नच व्याधिभयं चैव सर्वत्र विजयी भवेत् ॥ २९ ॥ विद्याश्चतुर्दशास्यैव भासंते पठिता इव ॥ सूर्यवद्द्योतते भूमावानंदमाश्रितो नरः ॥ ३० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वार्धे धर्मारण्यमाहात्म्य आनंदास्थापनवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ दक्षिणे स्थापिता राजञ्छांता देवी महाबला ॥ सा चित्रांबरधरा वनमालाविभू

षिता ॥ १ ॥ तामसी सा महाराज मधुकैटभनाशिनी ॥ विष्णुना तत्र वै न्यस्ता शिवपत्नी नृपोत्तम ॥ २ ॥ सा चैवाष्टभुजा रम्या मेघश्यामा
मनोरमा ॥ कृष्णांबरधरा देवी व्याघ्रवाहनसंस्थिता ॥ ३ ॥ द्वीपिचर्मपरीधाना दिव्याभरणभूषिता ॥ घंटात्रिशूलाक्षमालाकमंडलुधरा
शुभा ॥ ४ ॥ अलंकृतभुजा देवी सर्वदेवनमस्कृता ॥ धनं धान्यं सुतान्भोगान्स्वभक्तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ५ ॥ पूजयेत्कमलै
र्दिव्यैः कर्पूरागरुचंदनैः ॥ तदुद्देशेन तत्रैव पूजयेद्द्विजसत्तमान् ॥ ६ ॥ कुमारीर्भोजयेदन्नैर्विविधैर्भक्तिभावतः ॥ धूपैर्दीपैः फलैः
रम्यैः पूजयेच्च सुरादिभिः ॥ ७ ॥ मांसैस्तु विविधैर्दिव्यैरथवा धान्यपिष्टजैः ॥ अन्यैश्च विविधैर्धान्यैः पायसैर्वटकैस्तथा ॥ ८ ॥
ओदनैः कृशरापूपैः पूजयेत्सुसमाहितः ॥ स्तुतिपाठेन तत्रैव शक्तिस्तोत्रैर्मनोहरैः ॥ ९ ॥ रिपवस्तस्य नश्यंति सर्वत्र विजयी भवेत् ॥
रणे राजकुले द्यूते लभते जयमंगलम् ॥ १० ॥ सौम्या शांता महाराज स्थापिता कुलमातृका ॥ श्रीमाता सा प्रसिद्धा च माहात्म्यं शृणु
भूपते ॥ ११ ॥ कुलमाता महाशक्तिस्तत्रास्ते नृपसत्तम ॥ कुमारी ब्रह्मपुत्री सा रक्षार्थं विधिना कृता ॥ १२ ॥ स्थानमाता च सा देवी
श्रीमाता साभिधानतः ॥ त्रिरूपा सा द्विजातीनां निर्मिता रक्षणाय च ॥ १३ ॥ कमण्डलुधरा देवी घण्टाभरणभूषिता ॥ अक्षमालायुता राज
ञ्छुभा सा शुभरूपिणी ॥ १४ ॥ कुमारी चादिमाता च स्थानत्राणकरापि च ॥ दैत्यघ्नी कामदा चैव महामोहविनाशिनी ॥ १५ ॥ भक्तिगम्या
च सा देवी कुमारी ब्रह्मणः सुता ॥ रक्तांबरधरा साधुरक्तचंदनचर्चिता ॥ १६ ॥ रक्तमाल्या दशभुजा पंचवक्त्रा सुरेश्वरी ॥ चंद्रावतंसिका माता सुरा
सुरनमस्कृता ॥ १७ ॥ साक्षात्सरस्वतीरूपा रक्षार्थं विधिना कृता ॥ ॐकारा सा महापुण्या काजेशेन विनिर्मिता ॥ १८ ॥ ऋषिभिः सिद्धयक्षा
दिसुरपन्नगमानवैः ॥ प्रणम्यांघ्रियुगा तेभ्यो ददाति मनसेप्सितम् ॥ १९ ॥ पालयन्ती च संस्थानं द्विजातीनां हिताय वै ॥ यथौरसान्सुतान्माता
पालयन्तीह सद्गुणैः ॥ २० ॥ अथ पालयती देवी श्रीमाता कुलदेवता ॥ उपद्रवाणि सर्वाणि नाशयेत्सततं स्तुता ॥ २१ ॥ सर्वविघ्नोपशमनी
श्रीमाता स्मरणेन हि ॥ विवाहे चोपवीते च सीमंते शुभकर्मणि ॥ २२ ॥ सर्वेषु भक्तकार्येषु श्रीमाता पूज्यते सदा ॥ यथा लंबोदरं देवं पूज
यित्वा समारभेत् ॥ २३ ॥ कार्यं शुभं सर्वमपि श्रीमातरं तथा नृप ॥ यत्किंचिद्भोजनं त्वत्र ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥ २४ ॥ अथवा विनिवेद्यं
च क्रियते यत्परस्परम् ॥ अनिवेद्य च तां राजन्कुर्वाणो विघ्नमेष्यति ॥ २५ ॥ तस्मात्तस्यै निवेद्याथ ततः कर्म समारभेत् ॥ तद्वरेणाखिलं कर्म
अविघ्नेन हि सिद्ध्यति ॥ हेमंते शिशिरे प्राप्ते पूजयेद्धर्मपुत्रिकाम् ॥ २६ ॥ हेमपत्रे समालिख्य राजते वाथ कारयेत् ॥ पादुकां चोत्तमां राजञ्छी

मातायै निवेदयेत् ॥ २७ ॥ स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा तिलामलकमिश्रितैः॥ वासोभिः सुमनोभिश्च दुकूलैः सुमनोहरैः ॥ २८ ॥ लेपयेच्चंदनैः शुभ्रैः
कुंकुमैः सिंदुरासकैः ॥ कर्पूरागुरुकस्तूरीमिश्रितैः कर्दमैस्तथा ॥ २९ ॥ कर्णिकारैश्च कह्लारैः करवीरैः सितारुणैः ॥ चंपकैः केतकीभिश्च जपा
कुसुमकैस्तथा ॥ ३० ॥ यक्षकर्दमकैश्चैव बिल्वपत्रैरखंडितैः ॥ पालाशजातिपुष्पैश्च वटकैर्माषसंभवैः ॥ पूपभक्तादिदालीभिस्तोषयेच्छाकसंचयैः ॥
॥ ३१ ॥ धूपदीपादिपूर्वं तु पूजयेज्जगदंबिकाम् ॥ तद्दिव्यैव कुमारीर्वै विप्रानपि च भोजयेत् ॥ पायसैर्घृतयुक्तैश्च शर्करामिश्रितैर्नृप ॥ ३२ ॥ पक्वान्नै
र्मोदकाद्यैश्च तर्पयेद्भक्तिभावतः ॥ तर्प्यमाणे द्विजेकस्मिन्[1]सहस्रफलमश्नुते ॥३३॥ दैत्यानां घातकं स्तोत्रं[2] वाचयेच्च पुनः पुनः ॥ एकाग्रमानसो भूत्वा
श्रीमातरं स्तुवीय यः ॥३४॥ तस्य तुष्टा वरं दद्यात्स्नापिता पूजिता स्तुता ॥ अनिष्टानि च सर्वाणि नाशयेद्धर्मपुत्रिका ॥३५॥ अपुत्रो लभते पुत्रान्नि
र्धनो धनवान्भवेत् ॥ राज्यार्थी लभते राज्यं विद्यार्थी लभते च ताम् ॥३६॥ श्रियोर्थी लभते लक्ष्मीं भार्यार्थी लभते च ताम् ॥ प्रसादाच्च सरस्वत्या
लभते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥ अन्ते च परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम् ॥ प्राप्नोति पुरुषो नित्यं सरस्वत्याः प्रसादतः ॥ ३८ ॥ इति श्रीस्कांदे
महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये श्रीमातामाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
॥ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ शृणु स्कन्द महाप्राज्ञ ह्यद्भुतं यत्कृतं मया ॥ धर्मारण्ये महादुष्टो दैत्यः कर्णाटकाभिधः ॥ १ ॥ निभृतं हि समागत्य
दंपत्योर्विघ्नमाचरत् ॥ तं दृष्ट्वा तद्भयाल्लोकः प्रदुद्राव निरन्तरम् ॥ २ ॥ त्यक्त्वा स्थानं गताः सर्वे वणिजो वाडवादयः ॥ मातंगीरूपमास्थाय
श्रीमात्रा त्वनया सुत ॥ ३ ॥ हतः कर्णाटकोनाम राक्षसो द्विजघातकः ॥ तदा सर्वेऽपि वै विप्रा हृष्टास्ते तेन कर्मणा ॥ ४ ॥ स्तुवंति पूजयंति
स्म वणिजो भक्तितत्पराः ॥ वर्षेवर्षे प्रकुर्वंति श्रीमातापूजनं शुभम् ॥ ५ ॥ शुभकार्येषु सर्वेषु प्रथमं पूजयेत्तु ताम् ॥ न स विघ्नं प्रपश्येत तदाप्रभृति
पुत्रक ॥ ६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कोऽसौ दुष्टो महादैत्यः कस्मिन्वंशे समुद्भवः ॥ किं किं तेन कृतं तात सर्वं कथय सुव्रत ॥ ७ ॥
॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कर्णाटकविचेष्टितम् ॥ देवानां दानवानां यो दुःसहो वीर्यदर्पितः ॥ ८ ॥ दुष्टकर्मा दुराचारो
महाराष्ट्रो महाभुजः ॥ जित्वा च सकलाँल्लोकांस्त्रैलोक्ये च गतागतः ॥ ९ ॥ यत्र देवाश्च ऋषयस्तत्र गत्वा महासुरः ॥ छद्मना वा बलेनैव विघ्नं
प्रकुरुते नृप ॥१०॥ न वेदाध्ययनं लोके भवेत्तस्य भयेन च ॥ कुर्वते वाडवा देवा न च संध्याद्युपासनम ॥ ११ ॥ न क्रतुर्वर्तते तत्र न चैव सुरपूज

---

१ आर्षः प्रयोगः । द्विजे एकस्मिन्—इति पदच्छेदः । २ दुर्गासत[illegible]त्या [illegible]ोत्रम्—इत्यर्थः ।

नम् ॥ देशेदेशे च सर्वत्र ग्रामेग्रामे पुरेपुरे ॥ १२ ॥ तीर्थेतीर्थे च सर्वत्र विघ्नं प्रकुरुतेऽसुरः ॥ परंतु शक्यते नैव धर्मारण्ये प्रवेशितुम् ॥ १३ ॥ भया च्छक्त्याश्च श्रीमातुर्दानवो विक्लवस्तदा ॥ केनोपायेन तत्रैव गम्यते त्विति चिंतयन् ॥ १४ ॥ विघ्नं करिष्ये हि कथं ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ वेदाध्ययनकर्तॄणां यज्ञे कर्माधितिष्ठताम् ॥ १५ ॥ वेदाध्ययनजं शब्दं श्रुत्वा दूरात्स दानवः ॥ विव्यथे स यथा राजन्वज्राहत इव द्विपः ॥ १६ ॥ निःश्वासान्मुमुचे रोषाद्दंतैर्दंतांश्च घर्षयन् ॥ दशमानो निजावोष्ठौ पेषयंश्च करावुभौ ॥ १७ ॥ उन्मत्तवद्विचरत इतश्चेतश्च मारिष ॥ सन्निपातस्य दोषेण यथा भवति मानवः ॥ १८ ॥ तथैव दानवो घोरो धर्मारण्यसमीपगः ॥ भ्रमते दहते चैव दूरादेव भयान्वितः ॥ १९ ॥ विवाहकाले विप्राणां रूपं कृत्वा द्विजन्मनः ॥ तत्रागत्य दुराधर्षो नीत्वा दांपत्यमुत्तमम् ॥ २० ॥ उत्पपात महीपृष्ठाद्गगने सोऽसुराधमः ॥ स्वयं च रमते पापो द्वेषाज्जातिस्वभावतः ॥ २१ ॥ एवं च बहुशःसोऽथ धर्मारण्याच्च दंपती ॥ गृहीत्वा कुरुते पापं देवानामपि दुःसहम् ॥ २२ ॥ विघ्नं करोति दुष्टोऽसौ दंपत्योः सततं भुवि ॥ महाघोरतरं कर्म कुर्वंस्तस्मिन्पुरे वरे ॥ २३ ॥ तत्रोद्विग्ना द्विजाः सर्वे पलायंते दिशो दश ॥ गताः सर्वे भूमिदेवा स्त्यक्त्वा स्थानं मनोरमम् ॥ २४ ॥ यत्रयत्र महत्तीर्थं तत्रतत्र गता द्विजाः ॥ उद्वसं तत्पुरं जातं तस्मिन्काले नृपोत्तम ॥ २५ ॥ न वेदाध्ययनं तत्र न च यज्ञः प्रवर्तते ॥ मनुजास्तत्र तिष्ठंति न कर्णाटभयार्दिताः ॥ २६ ॥ द्विजाः सर्वे ततो राजन्वणिजश्च महायशाः ॥ एकत्र मिलिताः सर्वे वक्तुं मंत्रं यथोचितम् ॥ २७॥ कर्णाटस्य वधोपायं मंत्रयंति द्विजर्षभाः ॥ विचार्यमाणे तैर्दैवाद्वाग्जाता चाशरीरिणी ॥ २८ ॥ आराधयत श्रीमातां सर्वदुःखापहारिणीम् ॥ सर्वदैत्यक्षयकरीं सर्वोपद्रवनाशनीम् ॥ २९ ॥ तच्छ्रुत्वा वाडवाः सर्वे हर्षव्याकुललोचनाः ॥ श्रीमातां तु समागत्य गृहीत्वा बलिमुत्तमम् ॥ ३० ॥ मधु क्षीरं दधि घृतं शर्करा पञ्चधारया ॥ धूपं दीपं तथा चैव चंदनं कुसुमानि च ॥ ३१ ॥ फलानि विविधान्येव गृहीत्वा वाडवा नृप ॥ धान्यं तु विविधं राजन्भक्तापूपा घृताचिताः ॥ ३२ ॥ कुल्माषा वटकाश्चैव पायसं घृतमिश्रितम् ॥ सोहालिका दीपिकाश्च सार्द्राश्च वटकास्तथा ॥ ३३ ॥ राजिकाभिश्च संलिप्ता नवच्छिद्रसमन्विताः ॥ चंद्रबिंबप्रतीकाशा मण्डकास्तत्र कल्पिताः ॥ ३४ ॥ पञ्चामृतेन स्नपनं कृत्वा गन्धोदकेन च ॥ धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैस्तोषयामासुरीश्वरीम् ॥ ३५ ॥ नीराजनैः सकर्पूरैः पुष्पैर्दीपैः सुचंदनैः ॥ श्रीमाता तोषिता राजन्सर्वोपद्रवनाशनी ॥ ३६ ॥ श्रीमाता च जगन्माता ब्राह्मी सौम्या वरप्रदा ॥ रूपत्रयं समास्थाय पालयेत्सा जगत्त्रयम् ॥ ३७ ॥

१ आर्षत्वाट्टाबन्तो बोध्यः । श्रीमातरम्—इत्यपेक्षितम् ।

त्रयीरूपेण धर्मात्मन्रक्षते सत्यमंदिरम् ॥ जितेंद्रिया जितात्मानो मिलितास्ते द्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥ तैः सर्वैरर्चिता माता चंदनाद्येन तोषिता ॥
स्तुतिमारेभिरे तत्र वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥ एकचित्तेन भावेन ब्रह्मपुत्र्याः पुरः स्थिताः ॥ ३९ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ नमस्ते ब्रह्मपुत्र्यास्तु
नमस्ते ब्रह्मचारिणि ॥ नमस्ते जगतां मातर्नमस्ते सर्वगे सदा ॥ ४० ॥ क्षुन्निद्रा त्वं तृषा त्वं च क्रोधतंद्रादयस्तथा ॥ त्वं शांतिस्त्वं रतिश्चैव त्वं
जया विजया तथा ॥ ४१ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैस्त्वं प्रपन्ना सुरेश्वरि ॥ सावित्री श्रीरुमा चैव त्वं च माता व्यवस्थिता ॥ ४२ ॥ ब्रह्मविष्णु
सुरेशानास्त्वदाधारे व्यवस्थिताः ॥ नमस्तुभ्यं जगन्मातर्धृतिपुष्टिस्वरूपिणि ॥ ४३ ॥ रतिः क्रोधा महामाया छाया ज्योतिःस्वरूपिणि ॥ सृष्टि
स्थित्यंतकृद्देवि कार्यकारणदा सदा ॥४४॥ धरा तेजस्तथा वायुः सलिलाकाशमेव च ॥ नमस्तेऽस्तु महाविद्ये महाज्ञानमयेऽनघे ॥ ४५ ॥ ह्रींकारी
देवरूपा त्वं क्लींकारी त्वं महाद्युते ॥ आदिमध्यावसाना त्वं त्राहि चास्मान्महाभयात् ॥ ४६ ॥ महापापो हि दुष्टात्मा दैत्योऽयं बाधतेऽधुना ॥
त्राणरूपा त्वमेका च अस्माकं कुलदेवता ॥ ४७॥ त्राहित्राहि महादेवि रक्षरक्ष महेश्वरि ॥ हनहंन दानवं दुष्टं द्विजातीनां विघ्नकारकम् ॥४८॥
एवं स्तुता तदा देवी महामाया द्विजन्मभिः ॥ कर्णाटस्य वधार्थाय द्विजातीनां हिताय च ॥ प्रत्यक्षा साऽभवत्तत्र वरं ब्रूहीत्युवाच ह ॥ ४९ ॥
॥ ॥ श्रीमातोवाच ॥ ॥ केन वै त्रासिता विप्राः केन वोद्वेजिताः पुनः ॥ तस्याहं कुपिता विप्रा नयिष्ये यमसादनम् ॥५०॥ क्षीणायुषं नरं वित्त
येन यूयं निपीडिताः ॥ ददामि वो द्विजातिभ्यो यथेष्टं वक्तुमर्हथ ॥५१॥ भक्त्या हि भवतां विप्राः करिष्ये नात्र संशयः ॥५२॥ ॥ द्विजा ऊचुः ॥ ॥
कर्णाटाख्यो महारौद्रो दानवो मदगर्वितः ॥ विघ्नं प्रकुरुते नित्यं सत्यमंदिरवासिनाम् ॥५३॥ ब्राह्मणान्सत्यशीलांश्च वेदाध्ययनतत्परान् ॥ द्वेषाद्वेष्टि
द्वेषणस्तान्नित्यमेव महामते ॥ वेदविद्वेषणो दुष्टो घातयैनं महाद्युते ॥ ५४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तथेत्युक्त्वा तु सा देवी प्रहस्य कुलदेवता ॥
वधोपायं विचिंत्यास्य भक्तानां रक्षणाय वै ॥ ५५ ॥ ततः कोपपरा जाता श्रीमाता नृपसत्तम ॥ कोपेन भृकुटीं कृत्वा रक्तनेत्रांतलोचनाम् ॥ ५६ ॥
कोपेन महताऽऽविष्टा वसंती पावकं यथा ॥ महाज्वाला मुखान्नेत्रान्नासाकर्णाच्च भारत ॥५७॥ तत्तेजसा समुद्भूता मातंगी कामरूपिणी ॥ काली करा
लवदना दुर्दर्शवदनोज्ज्वला ॥५८॥ रक्तमाल्यांबरधरा मदाघूर्णितलोचना ॥ न्यग्रोधस्य समीपे सा श्रीमाता संश्रिता तदा ॥५९॥ अष्टादशभुजा सा
तु शुभा माता सुशोभना ॥ धनुर्बाणधरा देवी खड्गखेटकधारिणी ॥ ६० ॥ कुठारं क्षुरिकां बिभ्रत्त्रिशूलं पानपात्रकम् ॥ गदां सर्पं च परिघं पिनाकं

१ पादद्वयेऽप्यक्षराधिक्यं छांदसम् ।

चैव पाशकम् ॥ ६१ ॥ अक्षमालाधरा राजन्मद्यकुंभानुधारिणी ॥ शक्तिं च मुशलं चोग्रं कर्त्तरीं खर्परं तथा ॥ ६२ ॥ कंटकाढ्यां च बदरीं बिभ्रती तु महानना ॥ तत्राभवन्महायुद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ६३ ॥ मातंग्याः सह कर्णाटदानवेन नृपोत्तम ॥ ६४ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कथं युद्धं समभवत्कथं चैवापवर्तत ॥ जितं केनैव धर्मज्ञ तन्ममाचक्ष्व मारिष ॥ ६५ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एकदा शृणु राजेंद्र यज्जातं दैत्यसंगरे ॥ तत्सर्वं कथयाम्याशु यथावृत्तं हि तत्पुरा ॥ ६६ ॥ प्रणष्टयोषा ये विप्रा वणिजश्चैव भारत ॥ चैत्रमासे तु संप्राप्ते धर्मारण्ये नृपोत्तम ॥ ६७ ॥ गौरीमुद्वाहयामासुर्विप्रास्ते संशितव्रताः ॥ स्वस्थानं सुशुभं ज्ञात्वा तीर्थराजं तथोत्तमम् ॥ ६८ ॥ विवाहं तत्र कुर्वंतो मिलितास्ते द्विजोत्तमाः ॥ कोटिकन्याकुलं तत्र एकत्रासीन्महोत्सवे ॥ धर्मारण्ये महाप्राज्ञ सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ६९ ॥ चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यंतरतोऽग्निमादधुः ॥ आसनं ब्रह्मणे दत्त्वा अग्निं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ७० ॥ स्थालीपाकं च कृत्वाथ कृत्वा वेदीः शुभास्तदा ॥ चतुर्हस्ताः सकलशा नागपाशसमन्विताः ॥ ७१ ॥ वेदमंत्रेण शुभ्रेण मंत्रयंते ततो द्विजाः ॥ चरतां दंपतीनां हि परिवेश्य यथोचितम् ॥ ७२ ॥ ब्रह्मणा सहितास्तत्र वाडवास्ते सुहर्षिताः ॥ कुर्वंते वेदनिर्घोषं तारस्वरनिनादितम् ॥ ७३ ॥ तेन शब्देन महता कृत्स्नमापूरितं नभः ॥ तं श्रुत्वा दानवो घोरो वेदध्वनिं द्विजेरितम् ॥ ७४ ॥ उत्पपातासनात्तूर्णं ससैन्यो गतचेतनः ॥ धावतः सर्वभृत्यास्तं ये चान्ये तानुवाच सः ॥ ७५ ॥ श्रूयतां कुत्र शब्दोऽयं वाडवानां समुत्थितः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दैतेयाः सत्वरं ययुः ॥ ७६ ॥ विभ्रांतचेतसः सर्वे इतश्चेतश्च धाविताः ॥ धर्मारण्ये गताः केचित्तत्र दृष्टा द्विजातयः ॥ ७७ ॥ उद्गिरंतो हि निगमान्विवाहसमये नृप ॥ सर्वं निवेदयामासुः कर्णाटाय दुरात्मने ॥ ७८ ॥ तच्छ्रुत्वा रक्तताम्राक्षो द्विजद्विट् कोपपूरितः ॥ अभ्यधावन्महाभाग यत्र ते दंपती नृप ॥ ७९ ॥ खमाश्रित्य तदा दैत्यमायां कुर्वन्स राक्षसः ॥ अहरद्दंपती राजन्सर्वालंकारसंयुतान् ॥ ८० ॥ ततस्ते वाडवाः सर्वे संगता भुवनेश्वरीम् ॥ बुंबारवं प्रकुर्वाणास्त्राहित्राहीति चोचिरे ॥ ८१ ॥ तच्छ्रुत्वा विश्वजननी मातंगी भुवनेश्वरी ॥ सिंहनादं प्रकुर्वाणा त्रिशूलवरधारिणी[1] ॥ ८२ ॥ ततः प्रववृते युद्धं देवीकर्णाटयोस्तथा ॥ ऋषीणां पश्यतां तत्र वणिजां च द्विजन्मनाम् ॥ ८३ ॥ पश्यतामभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ अस्त्रैश्चिच्छेद मातंगी मदविह्वलितं रिपुम् ॥ ८४ ॥ सोऽपि दैत्यस्ततस्तस्या बाणेनैकेन वक्षसि ॥ असावपि त्रिशूलेन घातितः कश्मलं गतः ॥ ८५ ॥ मुष्टिभिश्चैव तां देवीं सोऽपि ताडयतेऽसुरः ॥ सोऽपि देव्या ततः शीघ्रं नागपाशेन यंत्रितः ॥ ८६ ॥ ततस्तेनैव दैत्येन गरुडास्त्रं समादधे ॥ तया नारायणास्त्रं तु संदधे शरपातनम् ॥ ८७ ॥ एवमन्योन्यमाकृष्य युध्यमानौ जयेच्छया ॥ ततः परिघ

१ अभ्याययौ इति शेषः ।

मादाय आयसं दैत्यपुंगवः ॥ ८८ ॥ मातंगीं प्रति संक्रुद्धो जघान परवीरहा ॥ देवी क्रुद्धा मुष्टिपातैश्चूर्णयामास दानवम् ॥ ८९ ॥
तेन मुष्टिप्रहारेण मूर्च्छितो निपपात ह ॥ ततस्तु सहसोत्थाय शक्तिं धृत्वा करे मुदा ॥ ९० ॥ शतघ्नीं पातयामास तस्या
उपरि दानवः ॥ शक्तिं चिच्छेद सा देवी मातंगी च शुभानना ॥ ९१ ॥ जहासोच्चैस्तु सा सुभ्रूः शतघ्नीं वज्रसन्निभा ॥ एव
मन्योन्यशस्त्रौघैरर्दयंतौ परस्परम् ॥ ९२ ॥ ततस्त्रिशूलेन हतो हृदये निपपात ह ॥ मूर्छां विहाय दैत्योऽसौ मायां कृत्वा च राक्षसीम् ॥ ९३ ॥
पश्यतां तत्र तेषां तु अदृश्योऽभून्महासुरः ॥ पपौ पानं ततो देवी जहासारुणलोचना ॥ ९४ ॥ सर्वत्रगं तं सा देवी त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ९५ ॥
क्व पास्यस्तीति ब्रूते सा ब्रूहि त्वं सांप्रतं हि मे ॥ कर्णाटक महादुष्ट एहि शीघ्रं हि युध्यताम् ॥ ९६ ॥ ततोऽभवन्महायुद्धं दारुणं च भयानकम् ॥
पपौ देवी तु मैरेयं वधार्थं सुमहाबला ॥ ९७ ॥ मातंगी च ततः क्रुद्धा वक्त्रे चिक्षेप दानवम् ॥ ततोऽपि दानवो रौद्रो नासारंध्रेण निर्गतः ॥९८॥
युध्यते स पुनर्दैत्यः कर्णाटो मदपूरितः ॥ ततो देवी प्रकुपिता मातंगी मदपूरिता ॥ ९९ ॥ दशनैर्मथयित्वा च चर्वयित्वा पुनःपुनः ॥ शवास्थि मे
दसा युक्तं मज्जामांसादिपूरितम् ॥ १०० ॥ नखरोमाभिसंयुक्तं प्रक्षिप्य चोदरेऽसुरम् ॥ करेकेण मुखं रुद्ध्वं करेणैकेन नासिकाम् ॥ १ ॥ ततो
महाबलो दैत्यः कर्णरंध्रेण निर्गतः ॥ ततस्तया महादेव्या नाम चक्रे तदा भुवि ॥ २ ॥ कर्णरंध्रप्रसूतोऽयं कर्णाटेति विदुर्बुधाः ॥ पुनर्युद्धार्थ
मायातो दैत्यो हि बलदर्पितः ॥ ३ ॥ गर्जमानोसुरस्तत्र सायुधो युधि संस्थितः ॥ तं दृष्ट्वा दुःसहं दैत्यं विमृश्य च पुनः पुनः ॥ ४ ॥ वधोपायं
हि मातंगी चिंतयामास भारत ॥ यदा चिंतयते[1] देवी मातंगी मदपूरिता[2] ॥ ५ ॥ मायारूपं समास्थाय कर्णाटः कुसुमायुधः ॥ गौरश्चाबुजपत्राक्षं
स्तथा षोडशवार्षिकम् ॥ ६ ॥ अभ्येत्य देवीं ब्रूते स्म मां त्वं वरय शोभने ॥ ७ ॥ ॥ श्रीमातोवाच ॥ ॥ साधु चेदं त्वया प्रोक्तं दैत्यराज
सुनिश्चितम् ॥ रूपेण सदृशो नान्यो विद्यते भुवनत्रये ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञा मे कृता पूर्वं श्रुता किमसुरोत्तम ॥ ममानुजा शुभा श्यामा विवाहे विप्र
कांक्षिणी ॥ ९ ॥ पित्रा मे स्थापिता दैत्य रक्षार्थं हि द्विजन्मनाम् ॥ केवलं श्यामलांगी सा सर्वलोकहितावहा ॥ ११० ॥ न कश्चिद्धरयेत्क
न्यामित्युक्त्वा स्थापिता तु सा ॥ कथयाशु तव शुभं श्रुत्वोपायं कथं शुभम् ॥ ११ ॥ भगिनी मेऽस्ति दैत्येंद्र श्यामलाद्यपरिग्रहा ॥ तवार्थं
रक्षिता शूर तां च पूर्वेण चोद्वह ॥ १२ ॥ स पिता तां महावीर दास्यते वै शुभामिमाम् ॥ गच्छ त्वं व्रियतां ह्येव श्यामला कोपसंयुता ॥ १३ ॥

१ चिंतयते—अचिंतयत् । २ एतदग्रे 'तदा' इति शेषः ।

ततः कर्णाटकः क्रुद्धो गृहीत्वा शक्तिमूर्जिताम् ॥ अभ्यधावत दुष्टात्मा श्यामलानिधनेच्छया ॥१४॥ आगतं चासुरं दृष्ट्वा श्यामला सुमहामनाः॥ विवाहार्थं परं ज्ञात्वाऽभिप्रायं दुष्टचेतसः ॥ १५ ॥ महायुद्धमभूत्तत्र श्यामलाऽसुरवर्ययोः ॥ मासत्रयं ततो राजं श्चाभवत्तुमुलं क्षितौ ॥ १६ ॥ माघे कृष्णतृतीयायां धर्मारण्ये महारणे ॥ मध्याह्नसमये भूप कर्णाटाख्यो निपातितः ॥ १७ ॥ कार्णाटिः पतितस्तत्र यत्र देव्या निपातितः ॥ तच्छैल शृंगप्रतिमं पपात शिर उत्तमम् ॥ १८ ॥ चचाल सकला पृथ्वी साब्धिद्वीपा सपर्वता ॥ ततो विप्राः प्रहृष्टास्ते जय मातरुदैरयन् ॥ १९ ॥ जगु र्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ततोत्सवं प्रकुर्वन्तो गीतं नृत्यं शुभप्रदम् ॥ २० ॥ पायसैर्वटकैश्चैव नैवेद्यैर्मोदकैस्तथा ॥ तुष्टवुःशुभवाण्या ते स्थाने, मोटेरके वरे ॥ २१ ॥ श्रीमती पूजिता सा च सुतसौख्यधनप्रदा ॥ महोत्सवे च संप्राप्ते मातंगीपूजनं हितम् ॥ २२ ॥ ये ऽर्चयंति स्थापयित्वा धनपुत्रार्थसिद्धये ॥ सुखं कीर्तिं तथायुष्यं यशः पुण्यं समाप्नुयुः ॥ २३ ॥ व्याधयो नाशमायांति चादित्याद्या ग्रहाः शुभाः ॥ भूतवेतालशाकिन्यो जंभाद्याः पीडयन्ति न ॥ २४ ॥ न जायते तथा क्वापि प्रेतादीनां प्रपीडनम् ॥ ततो विप्राः प्रहृष्टाश्च स्तुतिं कर्तुं समुद्यताः ॥ २५ ॥ श्रीमातां चैव शक्तीश्च मातंगीमस्तुवंस्तदा ॥ श्यामलां च महादेवीं हर्षेण महतायुता ॥ २६ ॥ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ मातस्त्वमेवमस्माकं रक्षिका स्थानके भव ॥ दंपतीनां हितार्थाय यथा नोद्विजते द्विजाः ॥ २७ ॥ ॥ मातंग्युवाच ॥ ॥ तुष्टाहं वो महाभागाः स्तवेनानेन वो द्विजाः ॥ वरयध्वं वरं यद्वो मनसा समभीप्सितम् ॥ २८ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ दास्यामहे बलिं देवि यस्ते मनसि वर्तते ॥ अस्माकं चैव दम्पत्यो रक्षार्थं त्वं स्थिरा भव ॥ २९ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ स्वस्थाः संतु द्विजाः सर्वे न च पीडा भविष्यति ॥ मयि स्थितायां दुर्धर्षा दैत्या येऽन्ये च राक्षसाः ॥१३०॥ शाकिनीभूतप्रेताश्च जंभाद्याश्च ग्रहास्तथा ॥ शाकिन्यादिग्रहाश्चैव सर्पा व्याघ्रादयस्तथा ॥ १३१ ॥ पीडयिष्यंति न क्वापि स्थितायां मयि शासने ॥ महोत्सवं यः कुरुते विवाहे समुपस्थिते ॥ ३२ ॥ दंपत्यो श्च हितार्थं हि पूजयेन्मां सदा नरः ॥ तस्याहं सकलां बाधां नाशयिष्याम्यसंशयम् ॥ ३३ ॥ नाधयो व्याधयश्चैव न क्लेशो न च संभ्रमः ॥ प्राप्यते परमं सौख्यं यशः पुण्यं धनं सदा ॥ नाकाले मरणं तस्य वातपित्तादिकं नहि ॥ ३४ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ केन वा विधिना पूजा नैवेद्यं कीदृशं भवेत् ॥ धूपं च कीदृशं मातः कथं पूजां प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ ॥ श्रूयतां मे वचो विप्रा पत्रे चैव हिरण्मये ॥ लिखित्वा पूजयेद्यस्तु चिरायुर्दंपती भवेत् ॥ ३६ ॥ अथवा राजते पत्रे कांसपत्रेऽथवा पुनः ॥ अष्टादशभुजा देवी

चंदनेन विचर्चिता ॥ ३७ ॥ शूर्पं शरैः करे श्वानं पद्मं तु परमं पुनः ॥ कर्त्तरीं कारयेदेकां तूणीरं च धनूंषि च ॥ ३८ ॥ चर्म पाशं मुद्गरं च कांसालं तोमरं तथा ॥ शंखं चक्रं गदां शुभ्रां मुशलं परिघं शुभम् ॥ ३९ ॥ खट्वांगं बदरीं चैव अंकुशं च मनोरमम् ॥ अष्टादशायुधैरेभिः संयुता भुवनेश्वरी ॥ १४० ॥ लिखेत्सकुंडलां देवीं बाहुनूपुरभूषिताम् ॥ केयूरमुक्तापद्मैश्च मुंडमालाभिरन्विताम् ॥ ४१ ॥ मातृकाक्षरपरिवृतामंगुलीयकसंयुताम् ॥ नानाभरणशोभाढ्यां लिखित्वा भुवनेश्वरीम् ॥ ४२ ॥ मातंगीमिति विख्यातां प्रतिष्ठार्थं द्विजोत्तमाः ॥ चन्दनेन च हद्येन पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् ॥ ४३ ॥ यक्षकर्दममानीय मातंगीं पूजयेत्सुधीः ॥ घृतेन बोधयेद्दीपं सप्तवार्तियुतं शुभम् ॥ ४४ ॥ धूपयेद्गुग्गुलेनाथ साज्येनातिसुगंधिना ॥ नालिकेरेण शुभ्रेण दद्यादर्घं च दंपती ॥ ४५ ॥ प्रदक्षिणाः प्रकुर्वीत चतुरः सुमनोरमम् ॥ वस्त्रांशुकं गुंठयित्वा अग्रे कृत्वा च दंपती ॥ ४६ ॥ प्रोक्षिणीकृत्य मातंग्याः प्राश्य माध्वीकमुत्तमम् ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्मातंगीं पूजयेत्सुधीः ॥ ४७ ॥ सुवासिनीस्तु तद्रूपा मातंगीसंभवा इति ॥ नृत्यंती दम्पती चाग्रे सर्वोपद्रवशांतये ॥ ४८ ॥ नैवेद्यं विविधान्नेन अष्टादशविधं शुभम् ॥ वटकापूपिकाः शुभ्राः क्षीरं शर्करया युतम् ॥ ४९ ॥ बल्लाकरं वरं यूपा क्षितकुल्माषकं तथा ॥ सोहालिका भिन्नवटा लाप्सिका पद्मचूर्णकम् ॥ १५० ॥ शैवेया विमलास्तत्र पर्पटाः शालकादयः ॥ पूरणं तस्य मासस्य कुर्याच्छुभ्रं मनोरमम् ॥ ५१ ॥ राजमाषाः सूपचिताः कल्पयेत्तत्र दंपती ॥ फेणिका रोपि कास्तत्र कुर्याच्चैव मनोरमाः ॥ ५२ ॥ एतान्यष्टादशान्यानि पक्वान्नानि प्रकल्पयेत् ॥ आज्यशर्करायुक्तानि युक्तानि शाकसंचयैः ॥ ५३ ॥ रात्रौ जागरणं कार्यं सुवासिनीं च पूजयेत् ॥ मुखावलोकनं चाज्ये कुर्वीयातां च दम्पती ॥ ५४ ॥ परस्परं हि कुर्वीत उत्पातपरिशांतये ॥ एवं विधं मयाख्यातं मातंगीपूजनं शुभम् ॥ ५५ ॥ न पूजयति यो मूढस्तस्य विघ्नं करोति सा ॥ दंपत्योर्मरणं चाथ धननाशं महाभयम् ॥ ५६ ॥ क्लेशं रोगं तथा वह्नेः प्रादुर्भावं प्रपश्यति ॥ एतस्मात्कारणाद्विप्रा मातंगीं पूजयेत्सुधीः ॥ ५७ ॥ दंपतीनां च सर्वेषांद्विजातीनां च शासने ॥ वणिजां च महादेवी निर्विघ्नं कुरुते सदा ॥ ५८ ॥ तथेति चैव तैरुक्ते पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ श्रूयतां ब्राह्मणाः सर्वे विवाहादिमहोत्सवम् ॥ ५९ ॥ मदीयवचनं श्रुत्वा तथा कुरुत वै विधिम् ॥ विवाहकाले संप्राप्ते दंपत्योः सौख्यहेतवे ॥ १६० ॥ निर्विघ्नार्थं तु कर्तव्यं निजैश्च सह सेवकैः ॥ अंजनं नयने कुर्यात्सं बंधिनां च सर्वशः ॥ ६१ ॥ भ्रूमध्यात्तु प्रकर्त्तव्यमर्द्धचंद्रसमाकृति ॥ बिंदुं तु कारयेद्विप्रास्तस्योपरि मनोहरम् ॥ ६२ ॥ एवं कृते तदा विप्राः शांतिर्भवतिनान्यथा ॥ पुत्रवृद्धिकरं चैतत्तिलकं चार्द्धबिंबकम् ॥ सर्वविघ्नहरं सर्वदौःस्थ्यव्याधिविनाशनम् ॥ ६३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततः शांताः

प्रजाः सर्वा धर्मारण्ये नराधिप ॥ प्रसादाच्चैव मातङ्ग्या देव्या वै सत्यमंदिरे ॥६४॥ ततो हृष्टहृदा विप्राः पुपूजुस्ते विधेः सुताम् ॥ मातंग्याश्च प्रक
र्त्तव्यं वर्षेवर्षे च पूजनम् ॥ ६५ ॥ माघासिते तृतीयायां भक्ष्यभोज्यादिभिस्तथा ॥ कर्णाटस्य तथोत्पत्तिः पुनर्जाता तु भूतले ॥ ६६ ॥ भयाच्चैव
हि तत्स्थानं त्यक्त्वा याम्यमगात्ततः ॥ गच्छमानस्तदा दैत्यो यक्ष्मरूपो ह्यभाषत ॥ ६७॥ श्रूयतां भो द्विजाः सर्वे धर्मारण्यनिवासिनः ॥ वणिजश्च
महच्चेदं मद्वाक्यं परिपाल्यताम् ॥ ६८ ॥ माघमासे हि मत्प्रीत्या निर्विघ्नार्थं सदा भुवि ॥ त्रिदलेन च धान्येन मूलकेन विशेषतः ॥ ६९ ॥ तिल
तैलेन वा कुर्यात्पुरुषो नियतव्रतः ॥ एकाशनं हि कुरुते यक्ष्मप्रीत्यै निरंतरम् ॥ १७० ॥ आबाल्यौवनेनैव वृद्धेनापीह सर्वदा ॥ वर्षेवर्षे प्रकर्त्त
व्यं यक्ष्मणो व्रतमुत्तमम् ॥ ७१ ॥ यस्मिन्गृहे हि यावच्च पुरुषाकाररूपिणः ॥ तस्याह्वयं प्रकुर्युस्त एकभक्तरताः सदा ॥ ७२ ॥ बालस्यार्थे तु
जननी कुरुते व्रतमुत्तमम् ॥ पिता वाप्यथवा भ्राता यन्निमित्तं व्रतं चरेत् ॥ ७३ ॥ न च तस्य भयं क्वापि न व्याधिर्नेच बंधनम् ॥ भर्तुर्निमित्ते
स्त्री कुर्यादशक्ते त्वितरेण च[1] ॥ ७४ ॥ एवं समादिशन्दैत्यः सत्यमंदिरमुत्सृजन् ॥ गतोऽसौ याम्यदिग्भाग उदधेस्तीर उत्तमे ॥ ७५ ॥ विपुलं देह
मासाद्य कर्णाटः स नराधिप ॥ स्वनाम्ना चैव तं देशं स्थापयामास चोत्तमम् ॥७६॥ यस्मिंश्च सर्ववस्तूनि धनधान्यानि भूरिशः ॥ कर्णाटदेशं तं
राजन्परिवार्य चिरं स्थितः ॥७७॥ धर्मारण्यकथां पुण्यां कथितां नरसत्तम ॥ श्रीमातुश्चैव माहात्म्यं शृण्वंति श्रावयंति ये ॥ ७८ ॥ तेषां कुले कदा
चित्तु अरिष्टं नैव जायते ॥ अपुत्रो लभते पुत्रान्धनहीनस्तु संपदः ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं श्रीमातुश्च प्रसादतः ॥ १७९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण
एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये मातंगीकर्णाटकोपाख्यानवर्णनंनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ छ ॥ ॥
॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इन्द्रसरे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा चेद्रेश्वरं शिवम् ॥ सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ १ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥
केन चादौ निर्मितं तत्तीर्थं सर्वोत्तमोत्तमम् ॥ यथावद्वर्णय त्वं मे भगवन्द्विजसत्तम ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इन्द्रेणैव महाराज तपस्तप्तं
सुदुष्करम् ॥ ग्रामादुत्तरदिग्भागे शतवर्षाणि तत्र वै ॥ ३ ॥ शिवोद्देशं महाघोरमेकांगुष्ठेन भारत ॥ उर्द्धबाहुर्महातेजाः सूर्यस्याभिमुखोऽभवत् ॥
॥ ४ ॥ वृत्रस्य वधतो ज्ञातं यत्पापं तस्य नुत्तये ॥ एकाग्रः प्रयतो भूत्वा शिवस्याराधने रतः ॥ ५ ॥ तपसा च तदा शंभुस्तोषितः शशिशे
खरः ॥ तत्राऽऽजगाम जटिलो भस्मांगो वृषभध्वजः ॥ ६ ॥ खट्वांगी पंचवक्त्रश्च दशबाहुस्त्रिलोचनः ॥ गंगाधरो वृषारूढोभूतप्रेतादिवेष्टितः ॥ ७ ॥

१ कारयितव्यामिति शेषः ।

सुप्रसन्नः सुरश्रेष्ठः कृपालुर्वरदायकः ॥ तदा हृष्टमना देवो देवेन्द्रमिदमूचिवान् ॥ ८ ॥ ॥ हर उवाच ॥ ॥ यत्त्वं याचयसे देव तदहं प्रद
दामि ते ॥ ९ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोसि देवेश कृपासिंधो महेश्वर ॥ ब्रह्महत्या हि मां देव उद्वेजयति नित्यशः ॥ १० ॥ वृत्रासुरस्य
हनने जातं पापं सुरोत्तम ॥ तत्पापं नाशय विभो मम दुःखप्रदं सदा ॥ ११ ॥ ॥ हर उवाच ॥ ॥ धर्मारण्ये सुरपते ब्रह्महत्या न पीडयेत् ॥
हत्या गवां द्विजातीनां बालस्य योषितामपि ॥ १२ ॥ वचनान्मम देवेंद्र ब्रह्मणः केशवस्य च ॥ यमस्य वचनाज्जिष्णो हत्या नैवात्र तिष्ठति ॥
प्रविश्य त्वं महाराज अतोत्र स्नानमाचर ॥ १३ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ यदि त्वं मम तुष्टोऽसि कृपासिंधो महेश्वर ॥ मन्नाम्ना च महादेव
स्थापितो भव शंकर ॥ १४ ॥ तथेत्युक्त्वा महादेवः सुप्रसन्नो हरस्तदा ॥ दर्शयामास तत्रैव लिंगं पापप्रणाशनम् ॥ १५ ॥ कूर्मपृष्ठात्समुत्पाद्य
आत्मयोगेन शंभुना ॥ स्थितस्तत्रैव श्रीकण्ठः कालत्रयविदो विदुः ॥ १६ ॥ वृत्रहत्यासमुत्त्रस्तदेवराजस्य सन्निधौ ॥ इन्द्रेश्वरस्तदा तत्र धर्मा
रण्ये स्थितो नृप ॥ १७ ॥ सर्वपापविशुद्ध्यर्थं लोकानां हितकाम्यया ॥ इन्द्रेश्वरं तु राजेंद्र पुष्पधूपादिकैः सदा ॥ १८ ॥ पूजयेच्च नरो भक्त्या
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां माघमासे विशेषतः ॥ १९ ॥ सर्वपापविशुद्ध्यर्थं शिवलोके महीयते ॥ नीलोत्सर्गं तु यो मर्त्यः
करोति च तदग्रतः ॥ २० ॥ उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ सांगरुद्रजपं यस्तु चतुर्दश्यां करोति वै ॥ २१ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा
लभते परमं पदम् ॥ २२ ॥ सौवर्णनयनं कृत्वा मध्ये रत्नसमन्वितम् ॥ यो ददाति द्विजातिभ्य इन्द्रतीर्थे तथोत्तमे ॥ २३ ॥ अन्धता न भवे
त्तस्य जन्मानि षष्टिसंख्यया ॥ निर्मलत्वं सदा तेषां नयनेषु प्रजायते ॥ महारोगास्तथा चान्ये स्नात्वा यांति तदग्रतः ॥ २४ ॥ पूजिते चैकचित्ते
न सर्वरोगात्प्रमुच्यते ॥ स्नात्वा कुण्डे नरो यस्तु संतर्पयति यः पितॄन् ॥ २५ ॥ तस्य तृप्ताः सदा भूप पितरश्च पितामहाः ॥ ये वै ग्रस्ता
महारोगैः कुष्ठाद्यैश्चैव देहिनः ॥ २६ ॥ स्नानमात्रेण संशुद्धा दिव्यदेहा भवंति ते ॥ ज्वरादिकष्टमापन्ना नराः स्वात्महिताय वै ॥ २७ ॥ स्नान
मात्रेण संशुद्धा दिव्यदेहा भवंति ते ॥ स्नात्वा च पूजयेद्देवं मुच्यते ज्वरबन्धनात् ॥ २८ ॥ एकाहिकं द्व्याहिकं च चातुर्थं वा तृतीयकम् ॥
विषमज्वरपीडा च मासपक्षादिकं ज्वरम् ॥ २९ ॥ इन्द्रेश्वरप्रसादाच्च नश्यते नात्र संशयः ॥ विज्वरो जायते नूनं सत्यंसत्यं च भूपते ॥ ३० ॥
वन्ध्या च दुर्भगा नारी काकवन्ध्या मृतप्रजा ॥ मृतवत्सा महादुष्टा स्नात्वा कुण्डे शिवाग्रतः ॥ पूजयेदेकचित्तेन स्नानमात्रेण शुद्ध्यति ॥ ३१ ॥
एवंविधांश्च बहुशो वरान्दत्त्वा पिनाकधृक् ॥ गतोऽसौ स्वपुरं पार्थ सेव्यमानः सुरासुरैः ॥ ३२ ॥ ततः शक्रो महातेजा गतो वै स्वपुरं प्रति ॥

जयंतेनापि तत्रैव स्थापितं लिंगमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ जयंतस्य हरस्तुष्टस्तस्मिल्लिंगे स्तुतः सदा ॥ त्रिकालं पुत्रसंयुक्तः पूजनार्थं सुरेश्वरः ॥ ३४ ॥ आयाति च महाबाहो त्यक्त्वा स्थानं स्वकं हि वै ॥ एतत्सर्वं समाख्यातं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥ ३५ ॥ इन्द्रेश्वरे तु यत्पुण्यं जयंतेशस्य पूजनात् ॥ तदेवाप्नोति राजेन्द्र सत्यंसत्यं न संशयः ॥ ३६ ॥ स्नात्वा कुण्डे महाराज संपूज्यैकाग्रमानसः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा इन्द्रलोके महीयते ॥ ३७ ॥ यः शृणोति नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति जयंतेशप्रसादतः ॥ ३८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये इन्द्रेश्वरजयंतेश्वरमहिमवर्णनोनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि शिवतीर्थमनुत्तमम् ॥ यत्रासौ शंकरो देवः पुनर्जन्मधरोऽभवत् ॥ १ ॥ कीलितो देवदेवेशः शंकरश्च त्रिलोचनः ॥ गिरिजया महाभाग पातितो भूमिमंडले ॥ २ ॥ छलितो मुह्यमानस्तु दिवारात्रिं न वेत्ति च ॥ पुंस्त्रीनपुंसकाश्चैव जडीभूतस्त्रिलोचनः ॥ ३ ॥ कल्पांतमिव संजातं तदा तस्मिंश्च कीलिते ॥ पार्वत्या सहसा तस्य कृतं कीलनकं तदा ॥ ४ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ एतदाश्चर्यमतुलं वचनं यत्त्वयोदितम् ॥ यो गुरुः सर्वदेवानां योगिनां चैव सर्वदा ॥ ५ ॥ पार्वत्या कीलितः कस्मान्नष्टवृत्तिः शिवः कथम् ॥ कारणं कथ्यतां तत्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ मन्त्रौघा विविधा राजञ्छंकरेण प्रकाशिताः ॥ पार्वत्यग्रे महाराज अथर्वणोपवेदजाः ॥ ७ ॥ शाकिनी डाकिनी चैव काकिनी हाकिनी तथा ॥ एकिनी लाकिनी ह्येताः षद्भेदास्तत्र कीर्तिताः ॥ ८ ॥ बीजान्युद्धृत्य वै ताभ्यो माला चैकवृता कृता ॥ शंभुना कथिता चैव पार्वत्यग्रे नृपोत्तम ॥ ९ ॥ तैश्चैव अष्टा भवति मंत्रोद्धारः कृतस्तु सा ॥ साधयेत्सा महादुष्टा शाकिनी प्रमदानघे ॥ १० ॥ ॥ श्रीपार्वत्युवाच ॥ ॥ प्रकाशितास्त्वया नाथ भेदा ह्येते षडेव हि ॥ षड्विधाः शक्तयो नाथ अगम्यायोगमालिनीः ॥ षड्विधोक्तं त्वयैकेन कूटात्कृतं वदस्व माम् ॥ ११ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ ॥ अप्रकाशो महादेवि देवासुरैस्तु मानवैः ॥ १२ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ नमस्ते सर्वरूपाय नमस्ते वृषभध्वज ॥ जटिलेश नमस्तुभ्यं नीलकण्ठ नमोस्तुते ॥ ॥ १३ ॥ कृपासिंधो नमस्तुभ्यं नमस्ते कालरूपिणे ॥ एतैश्च बहुभिर्वाक्यैः कोमलैः करुणानिधिम् ॥ १४ ॥ तोषयित्वाद्रितनया दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥ जग्राह पादयुगलं तां प्रोवाच दयापरः ॥ १५ ॥ किमर्थं स्तूयसे भद्रे याच्यतां मनसीप्सितम् ॥ १६ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ समाहारं च सध्यानं कथयस्व सविस्तरम् ॥ असंदेहमशेषं च यद्यहं वल्लभा तव ॥ १७ ॥ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ न प्रकाश्यं त्वया देवि

समाहारोद्भवं फलम् ॥ सर्वं तत्त्वमहं वक्ष्ये मंत्रकूटाद्यमेव हि ॥ १८ ॥ मायाबीजं तु सर्वेषां कूटानां हि वरानने ॥ सर्वेषां मध्यमो वर्णो बिंदुना दादिशोभितः ॥ १९ ॥ वह्निबीजं सवातं च कूर्मबीजसमन्वितम् ॥ आदित्यप्रभवं बीजं शक्तिबीजोद्भवं सदा ॥ २० ॥ एतत्कूटं चाद्यबीजं द्वितीयं च विभोर्मतम् ॥ तृतीयं चाग्निबीजं तु संयुक्तं बिंदुनेंदुना ॥ २१ ॥ चतुर्थं युक्तं शेषेण ब्रह्मबीजमृषिस्तथा ॥ पंचमं कालबीजं च षष्ठं पार्थिव बीजकम् ॥ २२ ॥ सप्तमे चाष्टमे बाह्यं नृसिंहेन समन्वितम् ॥ नवमे द्वितीयमेकं च दशमे चाष्टकूटकम् ॥ २३ ॥ विपरीतं तयोर्बीजं रुद्राक्षे वर चारिणि ॥ चतुर्दशे चतुर्थ्यर्थं पृथ्वीबीजेन संयुतम् ॥ २४ ॥ कूटाः शेषाक्षराः केचिद्रक्षिता मेनकात्मजे ॥ सा पपात यदोर्व्यां हि शिवपत्नी तदा नृप ॥ २५ ॥ रामेणाश्वासिता तत्र प्रहसंस्त्रिपुरांतकः ॥ भद्रे यस्मात्त्वया पत्रं जंत्रशक्तिर्भविष्यति ॥ २६ ॥ मारणे मोहने वश्ये आकर्षणे च क्षोभणे ॥ यंयं कामयते नूनं ततत्सिद्धिर्भविष्यति ॥ २७ ॥ इति श्रुत्वा तदा देवी दुष्टचित्ता शुचिस्मिता ॥ कूटशेषास्ततो वीराःप्रोक्तास्तस्यै तु शंभुना ॥२८॥ उवाचचक्रुपासिंधुः साधयस्व यथाविधि ॥ कैलासात्तु हरस्तत्र धर्मारण्यं गतो भृशम् ॥२९॥ ज्ञात्वा देवी ययौ तत्र यत्रासौ वृषभध्वजः ॥ तत्क्षणात्पतितो भूमौ धर्मारण्ये नृपोत्तम ॥३०॥ जटा चंद्रोरगाः शूलं वृषभाद्यायुधानि वै ॥ मुंडमाला च कौपीनं कपालं ब्रह्मणस्तु वै ॥३१॥ गंता गणाश्च सर्वत्र भूतप्रेता दिशो दश ॥ विसंज्ञं च स्वमात्मानं ज्ञात्वा देवो महेश्वरः ॥ ३२ ॥ स्वेदजास्तु समुत्पन्ना गणाः कूटादयस्तथा ॥ पंचकूटान्समुत्पाद्य तस्मात्तदाधमूलिने ॥ ३३ ॥ साधकास्ते महाराज जपहोमपरायणाः ॥ प्रेतासनास्तु ते सर्वे कालकूटोपरि स्थिताः ॥ ३४ ॥ कथयंति स्वमात्मानं येन मोक्षः पिनाकिनः ॥ ततः कष्टसमाविष्टा गौरी वह्निभयातुरा ॥ ३५ ॥ सभाजितःशिवस्तैश्च गौरी ह्रीणा त्वधोमुखी ॥ तपस्तेपे च तत्रस्था शंकरादेशकारिणी ॥ ३६ ॥ पंचाग्निसेवनं कृत्वा धूम्रपानमधोमुखी ॥ कूटाक्षरैः स्तुतस्तैस्तु तोषितो वृषभध्वजः ॥ ३७ ॥ धराक्षेत्रमिदं राजन्पापघ्नं सर्वकामदम् ॥ देवमज्जनकं शुभ्रं स्थानकेऽस्मिन्विराजते ॥ ३८ ॥ आश्विने कृष्णपक्षे च चतुर्दश्या दिने नृप ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३९ ॥ पूजयित्वा च देवेशमुपोष्य च विधानतः ॥ शाकिनी डाकिनी चैव वेतालाः पितरो ग्रहाः ॥ ४० ॥ ग्रहा धिष्ण्या न पीडयंते सत्यंसत्यं वरानने ॥ सांगं रुद्रजपं तत्र कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ नश्यंति त्रिविधा रोगाः सत्यंसत्यं च भूपते ॥ एतत्सर्वं मया ख्यातं देवमज्जनकं शृणु ॥ ४२ ॥ अश्वमेधसहस्रैस्तु कृतैस्तु भूरिदक्षिणैः ॥ तत्फलं समवाप्नोति श्रोता श्रावयिता नरः ॥ ४३ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्धनो धनमाप्नुयात् ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं लभते नात्र संशयः ॥ ४४ ॥ मनोवाक्कायजनितं पातकं त्रिविधं च यत् ॥ तत्सर्वं

नाशमायाति स्मरणात्कीर्तनान्नृप ॥ ४५ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं सुखसंतानदायकम् ॥ माहात्म्यं शृणुयाद्वत्स सर्वसौख्यान्वितो भवेत् ॥४६॥ सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलम् ॥ सर्वयज्ञैश्च यत्पुण्यं जायते श्रवणान्नृप ॥ ४७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये धराक्षेत्रवर्णनं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तया चोत्पादिता राजञ्छरीरात्कुलदेवताः ॥ १ ॥ भट्टारिकी १तथा छत्रा २ ओविका ३ ज्ञानजा तथा ४ ॥ १ ॥ भद्रकाली च ५ माहेशी ६ सिंहोरी ७ धनमर्दनी ८ गात्रा ९ शांता १० शेषदेवी ११ वाराही १२ भद्रयोगिनी १३ ॥ २ ॥ योगेश्वरी १४ मोहलज्जा १५ कुलेशी १६ शकुलाचितः १७ तारणी १८ वनकानंदा १९ चामुंडा २० च सुरेश्वरी २१ ॥ ३ ॥ दारभट्टारिकेत्या २२ द्या प्रत्येका शतधा पुनः ॥ उत्पन्नाः शक्तयस्तस्मिन्नानारूपान्विताः शुभाः ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रवराण्यथ देवताः ॥ ४ ॥ औपमन्यवसगोत्रप्रवर[१]३ गोत्रदेव्यागात्रावसिष्ठ १ भरद्वाज २ इंद्रप्रमदक ३ यासगोत्रशगोत्रदेव्याज्ञानजा २ प्रवर ३ काश्यपः अवत्सारः २ रैभ्यः ३ मांडव्यसगोत्र ३ गोत्रजा दारभदारिका ३ प्रवर ५ भार्गवच्यव ना अप्रिअवी जमदग्निः ५ कुशिकसगोत्रऽजातारणी ६ महाबलाप्रवर ३ विश्वामित्रदेवराजउद्दालक ६ शौनकसगोत्र ७ गोत्रदेवी ७ शांता प्रवर ३ भार्गवाणेनहोत्रगार्त्समद ३ कृष्णात्रेयसगोत्रवीगोत्रदेव्याभद्रयोगिनी ८ प्रवर ३ आत्रेयअर्चनानसश्यावाश्व ३ गार्ग्यायणसगोत्र गोत्रजा शांता प्रवर ५ भार्गवच्यवनआप्नवान्‌अवीजमदग्निः १० गार्गायणगोत्रगोत्रजाज्ञानजा प्रवर ५ काश्यपअवत्सारशांडिलअसितदेवलगांगेयस गोत्रदेवा शांता द्वारवासिनी प्रवर ३ गार्ग्यगार्गि शंख लिखित १२ पैंग्यसगोत्रजाज्ञानजा शेषलउध प्रवर आंगिरसआंबरीषयौवनाश्व १३ वत्ससगोत्रं गोत्रजाज्ञानजाप्रवर ५ भार्गवच्यावनआप्नवान औौर्वपुरोधसः १४ वात्ससगोत्रगोत्रजाज्ञानजाप्रवर ५ भार्गवच्यावन आप्नवान् औौर्वपुरोधसः १५ वात्स्यसगोत्रस्य गोत्रजा शीहरीप्रवर ५ भार्गवच्यावनआप्नुवान् औौर्वपुरोधसः १६ श्यामायनसगोत्रस्य गोत्रजा शीहरी प्रवर भार्गवच्यावनआप्नुवान् अवि जमदग्निः १७ धारणसगोत्रस्य गोत्रजा छत्रजा प्रवर ३ अगस्त्यदार्वच्युतदध्यवाहन १८ काश्यपगोत्रस्य गोत्रजा चामुण्डा प्रवर ३ काश्यपस्यावत्सार नैध्रुव १९ भरद्वाजगोत्रस्य गोत्रजा पक्षिणी प्रवर २

१ एतेषां गोत्रप्रवरदेवतावटंकादीनां सम्यक्परिज्ञानाभावादत्र शुद्धमशुद्धं सम्यङ्निर्णेतुमशक्यम्, अतो विज्ञापयामहे—येषामेतेगोत्रदेवतादयस्तैः सज्जनैरयं विषयः सम्यक्परिशोधपूर्वकम् परिष्कृत्यास्माकं राज्ञि प्रेषणीयः द्वितीयावृत्तौ सम्यङ्मुद्रापयिष्यामः ।

आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाज २२ मांडव्यसगोत्रस्य वत्ससवात्स्यसवात्स्यायनस ४ सामान्यलौगाक्षसगोत्रस्य गोत्रजा भद्रयोगिनी प्रवर ३ काश्यपवसिष्ठ अवत्सार २० कौशिकसगोत्रस्य गोत्रजा पक्षिणी प्रवर ३ विश्वामित्र अथर्व भारद्वाज २१ सामान्यप्रवर १ पैंग्यसभरद्वाज २ समानप्रवरा २ लौगाक्षसगार्ग्यायनसकाश्यपकश्यप ४ समानप्रवर ३ कौशिककुशिकसाः २ समानप्रवरः ४ औपमन्युलौगाक्षस २ समानप्रवराः ५ ॥ यावतां प्रवरेष्वेको विश्वामित्रोऽनुवर्तते ॥ न तावतां सगोत्रत्वाद्विवाहः स्यात्परस्परम् ॥ ॥ ५ ॥ त्यजेत्समानप्रवरां सगोत्रां मातुः सपिंडामचिकित्स्यरोगाम् ॥ अजातलोम्नीं च तथान्यपूर्वां सुतेन हीनस्य सुतां सुकृष्णाम् ॥ ॥ ६ ॥ एक एव ऋषिर्यत्र प्रवरेष्वनुवर्तते ॥ तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वंगिरोगणात् ॥ ७ ॥ पंचसु त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ॥ भृग्वंगिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोपि वारयेत् ॥ ८ ॥ समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढ्वोपगम्य च ॥ तस्यामुत्पाद्य चांडालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ ९ ॥ कात्यायनः ॥ परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ॥ त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १० ॥ उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥ पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृत स्तथा ॥ १२ ॥ असमानप्रवरैर्विवाह इति गौतमः ॥ यद्येकं प्रवरं भिन्नं मातृगोत्रवरस्य च ॥ तत्रोद्वाहो न कर्तव्यः सा कन्या भगिनी भवेत् ॥ १३ ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ॥ परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १४ ॥ सदा पौनर्भवा कन्या वर्जनीया कुलाधमा ॥ वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमंगला ॥ १५ ॥ उदकस्पर्शिता याच याच पाणिगृहीतका ॥ अग्निं परिगता या च पुनर्भूः प्रसवा च या ॥ १६ ॥ इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहंति कुलमग्निवत् ॥ १७ ॥ अथावटंकाः[1] कथ्यंते गोत्रं १ पात्र २ दात्र ३ त्राशयत्र ४ लडकात्र १५ मंडकीयात्र १६ विडलात्र १७ रहिला १८ भादिल १९ वालूआ २० पोकीया २१ वाकीया २२ मकाल्या २३ लाडआ २४ माणवेदा २५ कालीया २६ ताली २७ वेलीया २८ पांवलन्डीया २९ मूडा ३० पीतूला ३१ धिगमच ३२ भूतपादवादी ३४ होफोया ३५ शेवार्दत ३६ वपार ३७ वथार ३८ साधका ३९ बहुधिया ४० ॥ १८ ॥ मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ॥

१ एतेऽवटंकाः— यथाप्रतिपुस्तके दृष्टास्तथैव मुद्रिताः, ते च तत्तदवटंकयुतैस्तत्परिचितैश्च विद्वद्भिः शोधनीयाः ।

समानप्रवरां चैव त्यक्का चांद्रायणं चरेत् ॥ १९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्य
माहात्म्ये श्रीमाताकथितनामगोत्रप्रवरकृतदेव्यवटंककथनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ स्थान
वासिन्यो योगिन्यः काजेशेन विनिर्मिताः ॥ कस्मिन्स्थाने हि का देव्यः कीदृश्यस्ता वदस्व मे ॥ १ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ सर्वज्ञोसि
कुलीनोसि साधु पृष्टं त्वयानघ ॥ कथयिष्याम्यहं सर्वमखिलेन युधिष्ठिर ॥ २ ॥ नानाभरणभूषाढ्या नानारत्नोपशोभिताः ॥ नानावसनसंवीता
नानायुधसमन्विताः ॥ ३ ॥ नानावाहनसंयुक्ता नानास्वरनिनादिनीः ॥ भयनाशाय विप्राणां काजेशेन विनिर्मिताः ॥ ४ ॥ प्राच्यां याम्या
मुदीच्यां च प्रतीच्यां स्थापिता हि ताः ॥ आग्नेयां नैर्ऋते देशे वायव्येशानयोस्तथा ॥ ५ ॥ आशापुरी च गात्राई छत्राई ज्ञानजा तथा ॥ पिप्प
लांबा तथा शांता सिद्धा भट्टारिका तथा ॥ ६ ॥ कदंबा विकटा मीठा सुपर्णा वसुजा तथा ॥ मातंगी च महादेवी वाराही मुकुटेश्वरी ॥ ७ ॥
भद्रा चैव महाशक्तिः सिंहारा च महाबला ॥ एताश्चान्याश्च बहवः कथितुं नैव शक्यते ॥ ८ ॥ नानारूपधरा देव्यो नानादेषसमाश्रिताः ॥
स्थानादुत्तरदिग्भागे आशापूर्णासमीपतः ॥ ९ ॥ पूर्वे तु विद्यते देवी आनंदानंददायिनी ॥ वसंती चोत्तरे देव्यो नानारूपधरा मुदा ॥ १० ॥
इष्टान्कामान्ददात्येता जलदानेन तर्प्पिताः ॥ स्थाने नैर्ऋतिदिग्भागे शांता शांतिप्रदायिनी ॥ ११ ॥ सिंहोपरि समासीना चतुर्हस्ता वरप्रदा ॥
भट्टारी च महाशक्तिः पुनस्तत्रैव तिष्ठति ॥ १२ ॥ संस्तुता पूजिता भक्त्या भक्तानां भयनाशिनी ॥ स्थानात्तु सप्तमे क्रोशे क्षेमलाभा व्यव
स्थिता ॥ १३ ॥ सा विलेपमयी पूज्या चिंतिता सिद्धिदायिनी ॥ पूर्वस्यां दिशि लोकैस्तु बलिदानेन तर्पिता ॥ परिवारेण संयुक्ता भुक्तिमुक्ति
प्रदायिनी ॥ १४ ॥ अचिंत्यरूपचरिता सर्वशत्रुविनाशनी ॥ संध्यायास्त्रिषु कालेषु प्रत्यक्षैव हि दृश्यते ॥ १५ ॥ स्थानात्तु सप्तमे क्रोशे दक्षिणा
विन्ध्यवासिनी ॥ सायुधा रूपसंपन्ना भक्तानां भयहारिणी ॥ १६ ॥ पश्चिमे निंबजा देवी तावद्भूमिसमाश्रिता ॥ महाबला सा दृष्टापि नयनानन्द
दायिनी ॥ १७ ॥ स्थानादुत्तरदिग्भागे तावद्भूमिसमाश्रिता ॥ शक्तिर्बहुसुवर्णाक्षा पूजिता सासुवर्णदा ॥ १८ ॥ स्थानाद्वायव्यकोणे च क्रोशमात्र
मिते श्रिता ॥ क्षेत्रधरा महादेवी समये च्छागधारिणी ॥ १९ ॥ पुरादुत्तरदिग्भागे क्रोशमात्रे तु कर्णिका ॥ सर्वोपकारनिरता स्थानोपद्रवनाशनी ॥१३९॥
॥ २० ॥ स्थानान्निर्ऋतिदिग्भागे ब्रह्माणीप्रमुखास्तथा ॥ नानारूपधरा देव्यो विद्यंते जलमातरः ॥ २१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति
साहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये देवतास्थापनंनामद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यत्कृतं पुरा ॥ तत्सर्वं कथयाम्यद्य शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ १ ॥ देवानां दानवानां च वैराद्युद्धं बभूवह ॥ तस्मिन्युद्धे महादुष्टे देवाः संक्लिष्टमानसाः ॥ २ ॥ बभूवुस्तत्र सोद्वेगा ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ ब्रह्मन्केन प्रकारेण दैत्यानां वधमेव च ॥ करोम्यद्य उपायं हि कथ्यतां शीघ्रमेव मे ॥४॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ मया हि शंकरेणैव विष्णुना हि तथा पुरा ॥ यमस्य तपसा तुष्टैर्धर्मारण्यं विनिर्मितम् ॥ ५ ॥ तत्र यद्दीयते दानं यज्ञं वा तप उत्तमम् ॥ तत्सर्वं कोटिगुणितं भवेदिति न संशयः ॥ ६ ॥ पापं वा यदि वा पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ तस्माद्दैत्यैर्न धर्षितं कदाचिदपि भोः सुराः ॥ ७ ॥ श्रुत्वा तु ब्रह्मणो वाक्यं देवाः सर्वे सविस्मयाः ॥ ब्रह्माणं त्वग्रतः कृत्वा धर्मारण्यमुपाययुः ॥ ८ ॥ सत्रं तत्र समारभ्य सहस्राब्दमनुत्तमम् ॥ वृत्वाऽऽचार्यं चांगिरसं मार्कंडेयं तथैव च ॥ ९ ॥ अत्रिं च कश्यपं चैव होता कृत्वा महामतिः ॥ जमदग्निं गौतमं च अध्वर्युत्वं न्यवेदयन् ॥ १० ॥ भरद्वाजं वसिष्ठं तु प्रत्यध्वर्युत्वमादिशन् ॥ नारदं चैव वाल्मीकिं नोदनायाकरोत्तदा ॥ ११ ॥ ब्रह्मासने च ब्रह्माणं स्थापयामासुरादरात् ॥ क्रोशचतुष्कमात्रां च वेदिं कृत्वा सुरैस्ततः ॥ १२ ॥ द्विजाः सर्वे समाहूता यज्ञस्यार्थे हि जापकाः ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वान्वै वेदानुद्गिरयंति ये ॥ १३ ॥ गणनाथं शंभुसुतं कार्त्तिकेयं तथैव च ॥ इन्द्रं वज्रधरं चैव जयंतं चन्द्रसूनुकम् ॥ १४ ॥ चत्वारो द्वारपालाश्च देवाः शूरा विनिर्मिताः ॥ ततो राक्षोघ्नमंत्रेण हूयते हव्यवाहनः ॥ १५ ॥ तिलांश्च यवमिश्रांश्च मध्वाज्येन च मिश्रितान् ॥ जुहुवुस्ते तदा देवा वेदमंत्रैर्नरेश्वर ॥ १६ ॥ आघारावाज्यभागौ च हुत्वा चैव ततः परम् ॥ द्राक्षेक्षुपूगनारिंगजंबीरं बीजपूरकम् ॥ १७ ॥ उत्तरतो नालिकेरं दाडिमं च यथाक्रमम् ॥ मध्वाज्यं पयसा युक्तं कृशरशर्करायुतम् ॥ १८ ॥ तंडुलैः शतपत्रैश्च यज्ञे वाचं नियम्य च ॥ विचिंत्य च महाभागाः कृत्वा यज्ञं सदक्षिणम् ॥ १९ ॥ उत्तमं च शुभं स्तोमं कृत्वा हर्षमुपाययुः ॥ अवारितान्नमदद्दीनांधकृपणेष्वपि ॥ २० ॥ ब्राह्मणेभ्यो विशेषेण दत्तमन्नं यथेप्सितम् ॥ पायसं शर्करायुक्तं साज्यशाकसमन्वितम् ॥ २१ ॥ मंडकावटकाः पूपास्तथा वै वेष्टिकाः शुभाः ॥ सहस्रमोदकाश्चापि फेणिका घुर्घुरादयः ॥ २२ ॥ ओदनश्च तथा दाली आढकीसंभवा शुभा ॥ तथा वै मुद्गदाली च पर्पटा वटिका तथा ॥ २३ ॥ प्रलेह्यानि विचित्राणि युक्तान्यूषणसंचयैः ॥ कुल्माषा वेल्लकाश्चैव कोमला वालकाः शुभाः ॥ २४ ॥ कर्कटिकाश्चार्द्रयुता मरिचेन समन्विताः ॥ एवंविधानि चान्नानि शाकानि विविधानि च ॥ २५ ॥ भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्धर्मारण्यनिवासिनः ॥ अष्टादशसहस्राणि सपुत्रांश्च तदा नृप ॥ २६ ॥ प्रतिदिनं तदा देवा भोजयंति स्म वाडवान् ॥ एवं वर्षसहस्रं वै कृत्वा यज्ञं

तदामराः ॥ २७ ॥ कृत्वा दैत्यवधं राजन्निर्भयत्वमवाप्नुयुः ॥ स्वर्गं जग्मुस्ते सहसा देवाः सर्वे मरुद्गणाः ॥ २८ ॥ तथैवाप्सरसः सर्वा ब्रह्मवि
ष्णुमहेश्वराः ॥ कैलासशिखरं रम्यं वैकुंठं विष्णुवल्लभम् ॥ २९ ॥ ब्रह्मलोकं महापुण्यं प्राप्य सर्वे दिवौकसः ॥ परं हर्षमुपाजग्मुः प्राप्य
नंदनमुत्तमम् ॥ ३० ॥ स्वेस्वे स्थाने स्थिरीभूत्वा तस्थुः सर्वे हि निर्भयाः ॥ ३१ ॥ ततः कालेन महता कृताख्ययुगपर्यये ॥ लोहासुरो
मदोन्मत्तो ब्रह्मवेषधरः सदा ॥ ३२ ॥ आगत्य सर्वान्विप्रांश्च धर्षयेद्धर्मवित्तमान् ॥ शूद्रांश्च वणिजश्चैव दंडघातेन ताडयेत् ॥ ३३ ॥ विध्वं
सयेच्च यज्ञादीन्होमद्रव्याणि भक्षयेत् ॥ वेदिका दीर्घिका दृष्ट्वा कश्मलेन प्रदूषयेत् ॥ ३४ ॥ मूत्रोत्सर्गपुरीषेण दूषयेत्पुण्यभूमिकाः ॥ गहनेन
तथा राजन्स्त्रियो दूषयते हि सः ॥ ३५ ॥ ततस्ते वाडवाः सर्वे लोहासुरभयातुराः ॥ प्रनष्टाः सपरीवारा गतास्ते वै दिशो दश ॥ ३६ ॥ वणि
जस्ते भयोद्विग्ना विप्राननुययुर्नृप ॥ महाभयेन संभीता दूरं गत्वा विमृश्य च ॥३७॥ सह शूद्रैर्द्विजैः सर्व एकीभूत्वा गतास्तदा ॥ मुक्तारण्यं पुण्यतमं
निर्जनं हि ययुश्च ते ॥ ३८ ॥ निवासं कारयामासुर्नातिदूरे नरेश्वर ॥ वजिङ्गनाम्ना हि तद्ग्रामं वासयामासुरेव ते ॥ ३९ ॥ लोहासुरभयाद्राजन्विप्र
नाम्ना विनिर्मितम् ॥ शंभुना वणिजा यस्मात्तस्मात्तन्नामधारणम् ॥ ४० ॥ शंभुग्राममिति ख्यातं लोके विख्यातिमागतम् ॥ अथ केचिद्भ
यान्नष्टा वणिजः प्रथमं तदा ॥ ४१ ॥ ते नातिदूरे गत्वा वै मंडलं चक्रुरुत्तमम् ॥ विप्रागमनकांक्षास्ते तत्र वासमकल्पयन् ॥ ४२ ॥ मंडलेति च
नाम्ना वै ग्रामं कृत्वा न्यवीवसन् ॥ विप्रसार्थपरिभ्रष्टाः केचित्तु वणिजस्तदा ॥ ४३ ॥ अन्यमार्गे गता ये वै लोहासुरभयार्दिताः ॥ धर्मारण्यान्नाति
दूरे गत्वा चिंतामुपाययुः ॥ ४४ ॥ कस्मिन्मार्गे वयं प्राप्ताः कस्मिन्प्राप्ता द्विजातयः ॥ इति चिंतां परं प्राप्ता वासं तत्र त्वकारयन् ॥ ४५ ॥
अन्यमार्गे गता यस्मात्तस्मात्तन्नामसंभवम् ॥ ग्रामं निवासयामासुरडालंजमिति क्षितौ ॥ ४६ ॥ यस्मिन्ग्रामे निवासी यो यत्संज्ञश्च वणिग्भवेत् ॥
तस्य ग्रामस्य तन्नाम ह्यभवत्पृथिवीपते ॥ ४७ ॥ वणिजश्च तथा विप्रा मोहं प्राप्ता भयार्दिताः ॥ तस्मान्मोहेतिसंज्ञास्ते राजन्सर्वे निरब्रुवन् ॥
॥ ४८ ॥ एवं प्रनषणं नष्टास्ते गताश्च दिशो दिश ॥ धर्मारण्ये न तिष्ठंति वाडवा वणिजोऽपि वा ॥ ४९ ॥ उद्वसं हि तदा जातं धर्मारण्यं च
दुर्लभम् ॥ भूषणं सर्वतीर्थानां कृतं लोहासुरेण तत् ॥ ५० ॥ नष्टद्विजं नष्टतीर्थं स्थानं कृत्वा हि दानवः ॥ परां मुदमवाप्यैव जगाम स्वालयं ततः
॥ ५१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ज्ञातिभेदवर्णननामत्रयोविंशो
ऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एतत्तीर्थस्य माहात्म्यं मया प्रोक्तं तवाग्रतः ॥ अनेकपूर्वजन्मोत्थपातकघ्नं महीपते ॥१॥

स्थानानामुत्तमं स्थानं परं स्वस्त्ययनं महत् ॥ स्कंदस्याग्रे पुरा प्रोक्तं महारुद्रेण धीमता ॥ २ ॥ त्वं पार्थ तत्र स्नात्वा हि मोक्ष्यसे सर्वपात
कात् ॥ तच्छ्रुत्त्वा व्यासवाक्यं हि धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ धर्मात्मजस्तदा तात धर्मारण्यं समाविशत् ॥ महापातकनाशाय साधुपालनत
त्परः ॥ ४ ॥ विगाह्य तत्र तीर्थानि देवतायतनानि च ॥ इष्टापूर्तादिकं सर्वं कृतं तेन यथेप्सितम् ॥ ५ ॥ ततः पापविनिर्मुक्तः पुनर्गत्वा स्वकं
पुरम् ॥ इंद्रप्रस्थं महासेन[1] शशास वसुधातलम् ॥ ६ ॥ इदं हि स्थानमासाद्य ये शृण्वंति नरोत्तमाः॥ तेषां भुक्तिश्च मुक्तिश्च भविष्यति न संशयः॥
॥ ७ ॥ भुक्त्वा भोगान्पार्थिवांश्च परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥ श्राद्धकाले च संप्राप्ते ये पठंति द्विजातयः ॥ ८ ॥ उद्धृताः पितरस्तैस्तु यावच्चंद्रार्कमेदिनि॥
द्वापरे च युगे भूत्वा व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ ९ ॥ वारिमात्रे धर्मवाप्यां गयाश्राद्धफलं लभेत् ॥ अत्रागतस्य मर्त्यस्य पापं यमपदे स्थितम् ॥
॥ १० ॥ कथितं धर्मपुत्रेण लोकानां हितकाम्यया ॥ विना अन्नैर्विना दर्भैर्विना चासनमेव वा ॥ ११ ॥ तोयेन नाशमायाति कोटिजन्मकृतं त्व
घम् ॥ सहस्रमुरुशृंगीणां धेनूनां कुरुजांगले ॥ दत्त्वा सूर्यग्रहे पुण्यं धर्मवाप्यां च तर्पणाम् ॥ १२ ॥ एतद्वः कथितं सर्वं धर्मारण्यस्य चेष्टितम् ॥
यच्छ्रुत्वा ब्रह्महा गोघ्नो मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १३ ॥ एकविंशतिवारैस्तु गयायां पिंडपातने ॥ तत्फलं समवाप्नोति सकृदस्मिञ्छ्रुते सति ॥ १४ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यतीर्थमाहात्म्यप्रभावकथनंनाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥
॥ २४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम ॥ धर्मारण्ये यथाऽऽनीता सत्यलोकात्सरस्वती ॥ १ ॥
मार्कंडेयं सुखासीनं महामुनिनिषेवितम् ॥ तरुणादित्यसंकाशं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २ ॥ सर्वतीर्थमयं दिव्यमृषीणां प्रवरं द्विजम् ॥
आसनस्थं समायुक्तं धन्यं पूज्यं दृढव्रतम् ॥ ३ ॥ योगात्मानं परं शांतं कमंडलुधरं विभुम् ॥ अक्षसूत्रधरं शांतं तथा कल्पां
तवासिनम् ॥ ४ ॥ अक्षोभ्यं ज्ञानिनं स्वस्थं पितामहसमुद्युतिम् ॥ एवं दृष्ट्वा समाधिस्थं प्रहर्षोत्फुल्ललोचनम् ॥ ५ ॥ प्रणम्य स्तुति
भिर्युक्त्या मार्कंडं मुनयोऽब्रुवन् ॥ भगवन्नैमिषारण्ये सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ६ ॥ त्वयावतारिता ब्रह्मन्नदी या ब्रह्मणः सुता॥ तथा कृतं च तत्रैव गंगा
वतरणं क्षितौ ॥ ७ ॥ गीयमाने कुलपतेः शौनकस्य मुनेः पुरः ॥ सूतेन मुनिना ख्यातमन्येषामपि शृण्वताम् ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा महदाख्यानम
स्माकं हृदि संस्थितम् ॥ पापघ्नी पुण्यजननी प्राणिनां दर्शनादपि ॥ ९ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ धर्मारण्ये मया विप्राः सत्यलोका

१ महासेन—हे षण्मुख—इत्यर्थः ।

त्सरस्वती ॥ समानीता सुरेखाद्रौ शरण्या शरणार्थिनाम् ॥१०॥ भाद्रपदे सिते पक्षे द्वादशी पुण्यसंयुता ॥ तत्र द्वारावतीतीर्थे मुनिगंधर्वसेविते ॥ ॥ ११ ॥ तस्मिन्दिने च तत्तीर्थे पिंडदानादि कारयेत् ॥ तत्फलं समवाप्नोति पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ १२ ॥ महदाख्यानमखिलं पापघ्नं पुण्यदं च यत् ॥ पवित्रं यत्पवित्राणां महापातकनाशनम् ॥ १३ ॥ सर्वमंगलमांगल्यं पुण्यं सारस्वतं जलम् ॥ ऊर्ध्वं किं दिवि यत्पुण्यं प्रभासांते व्यवस्थितम् ॥ १४ ॥ सारस्वतजलं नृणां ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ सरस्वत्यां नराः स्नात्वा संतर्प्य पितृदेवताः ॥ पश्चात्पिंडप्रदातारो न भवंति स्तनंधयाः ॥ १५ ॥ यथा कामदुघा गावो भवन्तीष्टफलप्रदाः ॥ तथा स्वर्गापवर्गैकहेतुभूता सरस्वती ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये सरस्वतीमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ मार्कंडेयोद्घाटितं वै स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ तत्र ये देहसंत्यागं कुर्वंति फलकांक्षया ॥ १ ॥ लभंते तत्फलं ह्यंते विष्णोः सायुज्यमाप्नुयुः ॥ अतः किं बहुनोक्तेन द्वारवत्यां सदा नरैः ॥ २ ॥ देहत्यागः प्रकर्त्तव्यो विष्णोर्लोकजिगीषया ॥ अनाशके जले वाग्नौ ये च संति नरोत्तमाः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ता यांति विष्णोः पुरीं सदा ॥ ३ ॥ अन्योपि व्याधिरहितो गच्छेदनशनं तु यः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो याति विष्णोः पुरीं नरः ॥ ४ ॥ शतवर्षसहस्राणां वसेदंते दिवि द्विजः ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पवित्रं पावनं भुवि ॥ ५ ॥ उपवासैस्तथा तुल्यं तपः कर्म्म न विद्यते ॥ नास्ति वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ६ ॥ न धर्मात्परमस्तीह तपो नानशनात्परम् ॥ स्नात्वा यः कुरुते ऽत्रापि श्राद्धं पिंडोदकक्रियाम् ॥ ७ ॥ तृप्यंति पितरस्तस्य यावद्ब्रह्मदिवानिशम् ॥ तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा केशवं यस्तु पूजयेत् ॥ ८ ॥ समुक्तपातकैः सर्वैर्विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ तीर्थानामुत्तमं तीर्थं यत्र संनिहितो हरिः ॥ ९ ॥ हरते सकलं पापं तस्मिंस्तीर्थे स्थितस्य सः ॥ मुक्तिदं मोक्षकामानां धनदं च धनार्थिनाम् ॥ आयुर्दं सुखदं चैव सर्वकामफलप्रदम् ॥१०॥ किमन्येनात्र तीर्थेन यत्र देवो जनार्दनः ॥ स्वयं वसति नित्यं हि सर्वेषामनुकम्पया ॥ ११ ॥ तत्र यद्दीयते किंचिद्दानं श्रद्धासमन्वितम् ॥ अक्षयं तद्भवेत्सर्वमिह लोके परत्र च ॥ १२ ॥ यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्च यत्फलं प्राप्यते बुधैः ॥ तदत्र स्नानमात्रेण शूद्रैरपि सुसेवकैः ॥ १३ ॥ तत्र श्राद्धं च यः कुर्यादेकादश्यामुपोषितः ॥ स पितॄनुद्धरेत्सर्वान्नरकेभ्यो न संशयः ॥ १४ ॥ अक्षय्यां तृप्तिमाप्नोति परमात्मा जनार्दनः ॥ दीयतेऽत्र यदुद्दिश्य तदक्षय्यमुदाहृतम् ॥ १५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये द्वारिकामाहात्म्यवर्णनंनाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥छ॥ ॥

॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तत्र तस्य समीपस्थं मार्कंडेनोपलक्षितम् ॥ तीर्थं गोवत्ससंज्ञं तु सर्वत्र भुवि संश्रुतम् ॥ १ ॥ तत्रा
वतीर्य गोवत्सस्वरूपेणांबिकापतिः ॥ स्वयंभूलिंगरूपेण संस्थितो जगतां पतिः ॥ २ ॥ आसीद्बलाहकोनाम रुद्रभक्तो महाबलः ॥ आखेट
कसमायुक्तो नृपः परपुरंजयः ॥ ३ ॥ मृगयूथे स्थितं दृष्ट्वा गोवत्सं तत्पदातिना ॥ उक्तो राजा मया दृष्टं कौतुकं नृपसंत्तम ॥ ४ ॥ गोवत्सो
मृगयूथस्य दृष्टो मध्यस्थितो मया ॥ तेषामेवानुरक्तोऽसौ जनन्या रहितस्तथा ॥ ५ ॥ द्रष्टुं तु कौतुकं राजा तं पदातिं पुरः स्थितम् ॥
उवाच दर्शयस्वेति गोवत्सं च समाविशत् ॥ ६ ॥ गत्वाटवीं तदा राज्ञो दर्शितः स पदातिना ॥ पदातिभिर्मृगानीकं दुद्राव त्रासितं यदा ॥ ७ ॥
पीलुगुल्मं प्रति गतं गोवत्सः प्रस्थितस्तदा ॥ राजा तद्धरणाकांक्षो प्राविशद्गुल्ममादरात् ॥ ८ ॥ तत्र स्थितं स गोवत्समपश्यन्नृपतिः स्वयम् ॥
यावद्गृह्णाति तं तावल्लिंगं जातं समुज्ज्वलम् ॥ ९ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा किमेतादित्यचिंतयत् ॥ यावच्चिंतयते ह्येवं देहं त्यक्त्वा दिवं
गतः ॥ १० ॥ अंत्रांतरे गगनतले समंततः श्रूयते सुरजयकारगर्जितम् ॥ पपात पुष्पवृष्टिरंबराद्राजा गतः शिवभुवनं च तत्क्षणात् ॥ ११ ॥
तावत्पश्यति तत्राभ्यं गोवत्सं बालकं स्थितम् ॥ नूनमेष महादेवो वत्सरूपी महेश्वरः ॥ १२ ॥ तमानेतुं समुद्युक्तो राजा तमुज्जहार च ॥ तदा तदेव
लिंगं तु नोत्तिष्ठति कथंचन ॥ तदा देवाः सहानेन प्रार्थयामासुरीश्वरम् ॥ १३ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ भगवन्सर्वदेवेश स्थातव्यं भवता त्रिभो॥
शुक्लेन लिंगरूपेण सर्वलोकहितैषिणा ॥ १४ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ स्थास्याम्यहं सदैवात्र लिंगरूपेण देवताः ॥ यस्माद्भाद्रपदे मासि
कृष्णपक्षे कुहूदिने ॥ १५ ॥ तथा तद्दिवसे तत्र स्नानं कृत्वा विधानतः ॥ लिंगं ये पूजयिष्यंति न तेषां विद्यते भयम् ॥ १६ ॥ ऋते च पिंडदानेन
पूर्वजाः शाश्वतीः समाः ॥ रौरवे नरके घोरे कुंभीपाके च ये गताः ॥ १७ ॥ अनेकनरकस्थाश्च तिर्यग्योनिगताश्च ये ॥ सकृत्पिंडप्रदानेन स्यात्ते
षामक्षया गतिः ॥ १८ ॥ ततो बलाहको राजा सर्वदेवसमन्वितः ॥ स्थापयामास तल्लिंगं सर्वदेवसमीपतः ॥ १९ ॥ चकार बहुदानानि लोकानां
हितकाम्यया ॥ यावदर्चयते ह्येवं रुद्रोऽपि स्वयमागतः ॥ २० ॥ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ अस्यां रात्रौ तु मनुजाः श्रद्धाभक्तिसमन्विताः ॥
येर्चयिष्यंति देवेशं तेषां पुण्यमनंतकम् ॥ २१ ॥ जागरं ये करिष्यंति गीतशास्त्रपुरःसरम् ॥ उद्धरिष्यंति ते मर्त्त्याः कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ २२ ॥
तावद्गर्जंति तीर्थानि नैमिषं पुष्करं गया ॥ प्रयागं च प्रभासं च द्वारका मथुराऽर्बुदः ॥ २३ ॥ यावन्न दृश्यते लिंगं गोवत्सं परमाद्भुतम् ॥ यदा हि

१ एतत्पद्यं—छन्दःशास्त्रीयेन केन लक्षणेन लक्षितं न ज्ञायते सम्यक् । आर्षत्वात् तथैव—स्थापितमाति बोद्धव्यं सुधीभिः ।

कुरुते भावं गोवत्सगमनं प्रति ॥ २४ ॥ स्ववंशजास्तदा सर्वे नृत्यंति हर्षिता ध्रुवम् ॥ २५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ यच्चान्यदद्भुतं तत्र वृत्तातं शृणु
त द्विजाः ॥ येन वै श्रुतमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ २६ ॥ यदा वै स्थापितं लिंगं सर्वदेवैः पुरातनम् ॥ विष्णोः प्रतिष्ठानगुणात्सर्वेषां च दिवौक
साम् ॥ २७ ॥ अणुमात्रप्रमाणेन प्रत्यहं समवर्द्धत ॥ ततस्ते मनुजा देवा भीतास्तं शरणं ययुः ॥ २८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ वृद्धिं संहर देवेश लोका
नां स्वस्ति तद्भवेत्॥एवमुक्ते ततो लिंगाद्वागुवाचाशरीरिणी॥२९॥ ॥ शिववाण्युवाच ॥ ॥ हे लोका मा भयं वोऽस्तु उपायः श्रूयतामयम् ॥ कश्चि
च्चंडालमानीय मत्पुरः स्थाप्यतां ध्रुवम् ॥३०॥ चंडालांश्च समानीय दधुर्देवस्य ते पुरः॥तथापि तस्य वृद्धिस्तु नैव निर्वर्तते पुनः ॥३१॥ वागुवाच ॥
कर्म्मणा यस्तु चंडालः सोऽग्रे मे स्थाप्यतां जनाः ॥ तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं मतिं चक्रुर्विलोचने ॥ ३२ ॥ मार्गमाणास्तदा ते तु ग्रामाणि च
पुराणि च ॥ कश्चित्कर्मरतं पापं ददृशुर्ब्राह्मणब्रुवम् ॥३३॥ वृषभान्भारसंयुक्तान्मध्याह्नेवाहयत्तु सः ॥ क्षुत्तृट्श्रमपरीतांश्च दुर्बलान्क्रूरमानसः ॥३४॥
अस्नात्वापि पर्युषितं भक्षयंतीह वै द्विजाः ॥ तं समादाय देवेशं जग्मुर्यत्र जगद्गुरुः ॥ ३५ ॥ देवालयाग्रभूमौ तं स्थापयासुराहताः ॥ भस्मी
बभूव सहसा गोवत्साग्रे निरूपितः ॥ ३६ ॥ चंडालस्थल इत्येष प्रसिद्धोसौऽभवत्क्षितौ ॥ तत्र स्थितैर्न चाद्यापि प्रासादो दृश्यते हि सः ॥
॥ ३७ ॥ तदाप्रभृति तल्लिंगं साम्यभावमुपागतम् ॥ धौतपाप्मा गतस्तीर्थं द्विजो लिंगनिरीक्षिणात् ॥ ३८ ॥ प्रत्यहं पूजयामास गोवत्सं गत
किल्बिषः ॥ विशेषात्कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां समागतः ॥ ३९ ॥ एतत्तदद्भुतं तस्य देवस्य च त्रिशूलिनः ॥ शृणुयाद्योनरो भक्त्या सर्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ ४० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ गोवत्समिति विख्यातं नराणां पुण्यदं परम् ॥ अनेकजन्मपापघ्नं मार्कंडेयेन भाषितम् ॥ ४१ ॥
तत्र तीर्थे सकृत्स्नानं रुद्रलोकप्रदं नृणाम् ॥ पापदेहविशुद्ध्यर्थं पापेनोपहतात्मनाम् ॥ ४२ ॥ कूपे तर्पणतश्चैव श्राद्धतश्चैव तृप्तता ॥ भाद्रपदे विशे
षेण पक्षस्यांते भवेत्कलौ ॥ ४३ ॥ एकविंशतिवारांस्तु गयायां तर्प्पणे कृते ॥ पितॄणां परमा तृप्तिः सकृद्वै गंगकूपके ॥ ४४ ॥ तस्मिन्गोवत्ससा
मीप्ये तिष्ठते गंगकूपकः ॥ तस्मिंस्तिलोदकेनापि सद्गतिं यांति तर्प्पिताः ॥ ४५ ॥ पितरो नरकाद्वापि सुपुण्येन सुमेधसा ॥ गोप्रदानं
प्रशंसंति तस्मिंस्तीर्थे मुनीश्वराः ॥ ४६ ॥ विप्राय स्वर्णदानं तु रुद्रलोके नयेन्नरम् ॥ सरस्वतीशिवक्षेत्रे गंगा च गंगकूपके ॥ ४७ ॥ एक
स्थमेतत्त्रितयं स्वर्गापवर्गकारणम् ॥ सेवितं चर्षिभिः सिद्धैस्तीर्थं सर्वत्र विश्रुतम् ॥ ४८ ॥ पीलुयुग्मं स्थितं तत्र तत्तीर्थं मुनिसेवितम् ॥

१ विष्णुकृतं सर्वदेवकृतं च यत् प्रतिष्ठापनम् तस्य गुणात् गुणेन इत्यर्थसंदर्भोऽनुसन्धेयः ।

स्नानात्स्वर्गप्रदं चैव पानात्पापविशुद्धिदम् ॥ ४९ ॥ कीर्त्तनात्पुण्यजननं सेवनान्मुक्तिदं परम् ॥ तद्वै पश्यंति ये भक्त्या ब्रह्महा यदि मातृहा ॥ ॥ ५० ॥ बालघाती च गोघ्नश्च ये च स्त्रीशूद्रघातकाः ॥ गरदाश्चाग्निदाश्चैव गुरुद्रोहरताश्च ये ॥ ५१ ॥ तपस्विनिन्दकाश्चैव कूटसाक्ष्यं करोति यः ॥ वक्ता च परदोषस्य परस्य गुणलोपकः ॥ ५२ ॥ सर्वपापमयोऽप्यत्र मुच्यते लिंगदर्शनात् ॥ ५३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पातालखण्डे धर्मारण्यमाहात्म्ये बलाहकोपाख्यानवर्णनंनाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ गोवत्सान्नैर्ऋते भागे दृश्यते लोहयष्टिका ॥ स्वयंभुर्लिंगरूपेण रुद्रस्तत्र स्थितः स्वयम् ॥ ॥ श्रीमार्कंडेय उवाच ॥ ॥ मोक्षतीर्थे सरस्वत्या नभस्ये चंद्रसंक्षये ॥ विप्रान्संपूज्य विधिवत्तेभ्यो दत्त्वा च दक्षिणाम् ॥ १ ॥ एकविंशतिवारांस्तु भक्त्या पिंडस्य यत्फलम् ॥ गयायां प्राप्यते पुंसां ध्रुवं तदिह तर्प्पणात् ॥ २ ॥ लोहयष्ट्यां कृते श्राद्धे नभस्ये चंद्रसंक्षये ॥ प्रेतयोनिविनिर्मुक्ताः क्रीडंति पितरो दिवि ॥ ३ ॥ अपि नः संकुले भूयाद्यो वै दद्यात्तिलोदकम् ॥ पिंडं वाप्युदकं वापि प्रेतपक्षे विधूदये ॥ ३ ॥ लोहयष्ट्याममावस्यां कार्यं भाद्रपदे जनैः ॥ श्राद्धं वै मुनयः प्राहुः पितरो यदि वल्लभाः ॥ ५ ॥ क्षीरेण तु तिलैः श्वैतैः स्नात्वा सारस्वते जले ॥ पितॄंस्तर्पयते यस्तु तृप्तास्तत्पितरो ध्रुवम् ॥ ६ ॥ तत्र श्राद्धानि कुर्वीत सक्तुभिः पयसा सह ॥ अमावास्यादिनं प्राप्य पितॄणां मोक्षमिच्छकैः ॥ ७ ॥ रुद्रतीर्थे ततो धेनुं दद्याद्वस्त्रादिभूषिताम् ॥ विष्णुतीर्थे हिरण्यं च प्रदद्यान्मोक्षमिच्छुकः ॥ ८ ॥ गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ॥ तं ध्यात्वा पुंडरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥ ९ ॥ प्रार्थयेत्तत्र गत्वा तं देवदेवं जनार्दनम् ॥ आगतोऽस्मि गयां देव पितृभ्यः पिंडदित्सया ॥ एष पिंडो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ॥ १० ॥ परलोकगतेभ्यश्च त्वं हि दाता भविष्यसि ॥ अनेनैव च मंत्रेण तत्र दद्याद्धरेः करे ॥ ११ ॥ चंद्रे क्षीणे चतुर्दश्यां नभस्ये पिंडमाहरेत् ॥ पितॄणा मक्षया तृप्तिर्भविष्यति न संशयः ॥ १२ ॥ एकविंशतिवारांश्च गयायां पिंडपातनैः ॥ भक्त्या तृप्तिमवाप्नोति लोहयष्ट्यां पितृतर्प्पणे ॥ १३ ॥ वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमत्र हि ॥ फलप्रदः सुतान्भक्तानारोग्यमभयप्रदः॥१४॥ वित्तं न्यायार्जितं दत्तं स्वल्पं तत्र महाफलम् ॥ स्नानेनापिहि तत्तीर्थे रुद्रस्यानुचरो भवेत् ॥१५॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे एकाकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये संक्षेपत स्तीर्थमाहात्म्य वर्णनं नामाष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अतः परं शृणुध्वं हि लोहासुरविचेष्टितम् ॥ बलेः पुत्रशतस्यापि कथ

१ लभत इति शेषः ।

यिष्यामि विश्रुतम् ॥ १ ॥ यथा तौ भ्रातरौ वृद्धौ प्रापतुः स्थानमुत्तमम् ॥ तदाप्रभृति वैराग्यं दैत्यो लोहासुरे दधौ ॥ २ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि
तपसे स्थानमुत्तमम् ॥ यस्य पारं न जानंति देवता मुनयो नराः ॥ ३ ॥ को मयाऽऽराध्यतां देवो हृदि चिंतयते भृशम् ॥ इति चिंतयतस्तस्य
मतिर्जाता महात्मनः ॥ ४ ॥ दधौ गंगां स्वशीर्षेण पुष्पवंतौ च नेत्रयोः ॥ हृदा नारायणं देवं ब्रह्माणं कटिमंडले ॥ ५ ॥ इंद्राद्या देवताः सर्वे
यद्देहे प्रतिबिंबिताः ॥ प्रपश्यंति तदात्मानं भास्करः सलिले यथा ॥ ६ ॥ तमेवाराधयिष्यामि निरंजनमकल्मषः ॥ एवं कृत्वा मतिं दैत्य
स्तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ भीतो जन्मभयाद्धोराद्दुष्करं यन्महात्मभिः ॥ ७ ॥ अंबुभक्षो वायुभक्षः शीर्णपर्णाशनस्तथा ॥ दिव्यं वर्षशतं साग्रं
यदा तेपे महत्तपः ॥ ततस्तुतोष भगवांस्त्रिशूलवरधारकः ॥ ८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते मनसा यदभीप्सितम् ॥
लोहासुर मयादेयं तव नास्ति तपोबलात् ॥ ९ ॥ इत्युक्तो दानवस्तत्र शंकराग्रे वचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ ॥ लोहासुर उवाच ॥ ॥ यदि
तुष्टोसि देवेश वरमेकं वृणोम्यहम् ॥ शरीरस्याजरत्वं च मा मृत्योरपि मेभयम् ॥ ११ ॥ जन्मन्यस्मिन्प्रभो भूयात्स्थातव्यं हृदये मम ॥ एवमस्तु
शिवः प्राह तत्र तं दानवेश्वरम् ॥ १२ ॥ शर्वलब्धवरो दैवात्पुनस्तेपे महत्तपः ॥ रम्ये सरस्वतीतीरे तरणाय भवार्णवात् ॥ १३ ॥
वत्सराणां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ शंकते भगवानिंद्रो भीतस्तस्य तपोबलात् ॥ १४ ॥ मा मे पदच्युतिर्भूयाद्दैत्यल्लोहासुरात्क्वचित् ॥
मघवान्गुप्तरूपेण समेत्याश्रमकाननम् ॥ १५ ॥ तपोभंगं प्रकुरुते कंपयित्वा महासुरम् ॥ ताडयंति शरीरे तं मुष्टिभिस्तीक्ष्णकर्कशैः ॥ १६ ॥
अथ तेन च दैत्येन ध्यानमुत्सृज्य वीक्षितम् ॥ इंद्रेण तत्कृतं सर्वं तपोबलविनाशनम् ॥ १७ ॥ तस्य तैरभवद्युद्धमिंद्राद्यैरथ कर्कशैः ॥ एक
स्य बहुभिः सार्द्धं देवास्ते तेन संयुगे ॥ १८ ॥ रुधिराक्लिन्नदेहा वै प्रहारैर्जर्जरीकृताः ॥ केशवं शरणं प्राप्ता त्राहि त्राहीति भाषिणः ॥ १९ ॥
॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ देवानां वाक्यमाकर्ण्य वासुदेवो जनार्दनः ॥ युयुधे केशवस्तेन युद्धे वर्षशतं किल ॥ २० ॥ ततो नारायणं
तत्र जिगाय स वरोर्जितः ॥ अथ नारायणो देवो जितो लोहासुरेण तु ॥ २१ ॥ मंत्रयामास रुद्रेण ब्रह्मणा च पुनःपुनः ॥ मीमांसित्वा
त्रयो देवाः पुनर्युद्धसमुद्यमम् ॥ २२ ॥ लोहासुरस्य दैत्यस्य वपुर्दृष्ट्वा पुनर्नवम् ॥ महदासीत्पुनर्युद्धं दैत्यकेशवयोस्ततः ॥ २३ ॥ न ममार यदा
दैत्यो विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ तरसा तं केशवोऽपि पातयामास भूतले ॥ २४ ॥ उत्तानं पतितं दृष्ट्वा पिनाकी परमेश्वरः ॥ दधार हृदये तस्य

१ पुष्पवंतौ—सूर्याचन्द्रमसौ "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ।" इत्यमरः ।

स्वरूपं रूपवर्जितः ॥ २५ ॥ कण्ठे तस्थौ ततो ब्रह्मा तस्य लोहासुरस्य च ॥ चरणौ पीडयामास स्वस्थित्या पुरुषोत्तमः ॥ २६ ॥ अथ दैत्यः समुत्तस्थौ भृशं बद्धोपि भूतले ॥ दृष्ट्वोत्थितं ततो दैत्यं पातयंतं सुरोत्तमान् ॥ २७ ॥ उवाच दिव्यया वाचा विरंचिः कमलासनः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ लोहासुर सदा रक्ष वाचोधर्ममभीक्ष्णशः ॥ त्वया यत्प्रार्थितं रुद्रात्तदेव समुपस्थितम् ॥ २९ ॥ अहं विष्णुश्च रुद्रश्च त्रयोऽमी सुरसत्तमाः ॥ त्वद्देहमुपवेक्ष्यामो यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ३० ॥ दानवेश शिवप्राप्तिर्भावभक्त्यैव जायते ॥ शिवं चालयितुं बुद्धिः कथं तव भविष्यति ॥ ३१ ॥ अचलांश्चालयेद्यस्तु प्रासादान्ब्राह्मणान्पुरान् ॥ अचिरेणैव कालेन पातकेनैव लिप्यते ॥ ३२ ॥ श्मशानवत्परित्याज्यः सत्यधर्मबहिष्कृतः ॥ सत्यवागसि भद्रं ते मा विचालय देवताः ॥ ३३ ॥ येन यातास्तु पितरो येन याताः पितामहाः ॥ तेन मार्गेण गतव्यं न चोल्लंघ्या सतां गतिः ॥ ३४ ॥ दानवेश पिता ते हि ददौ लोकत्रयं हरेः ॥ वाक्पाशबद्धः पाताले राज्यं चक्रे महीपतिः ॥ ३५ ॥ तथा त्वमसि वाक्पाशाच्छिवभक्तिसमन्वितः ॥ भूतले तिष्ठ दैत्येंद्र मावाग्वैकल्प्यमाप्नुहि ॥ ३६ ॥ वरांस्ते च प्रदास्यामो मा विचाल्या हि देवताः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा ब्रह्मणो वाक्यं संतुष्टो दानवेश्वरः ॥ प्राह प्रसन्नया वाचा ब्रह्माणं केशवं हरम् ॥ ३८ ॥ ॥ लोहासुर उवाच ॥ ॥ वाक्पाशबद्धस्तिष्ठामि न पुनर्भवतां बले ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रयोऽमी सुरसत्तमाः ॥ ३९ ॥ स्थास्यंति चेच्छरीरे मे किं न लब्धं मया ततः ॥ इदं कलेवरं मे हि समारूढं त्रिभिः सुरैः ॥ ४० ॥ भूम्यां भवतु विख्यातं मत्प्रभावात्सुरोत्तमाः ॥ ४१ ॥ लोहासुरस्य वाक्येन हर्षिता स्त्रिदशास्त्रयः ॥ ददुः प्रत्युत्तरं तस्मै ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ४२ ॥ सत्यवाक्पाशतो दैत्यो न सत्याच्चलितो यतः ॥ तेन सत्येन संतुष्टा दास्यामस्ते मनीप्सितम् ॥ ४३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ यथा स्नानं ब्रह्मज्ञानं देहत्यागो गयातले ॥ धर्मारण्ये तथा दैत्य धर्म्मेश्वरपुरः स्थिते ॥ ४४ ॥ कूपे तर्प्पणकं श्राद्धं शंसंति पितरो दिवि ॥ संतुष्टा पिंडदानेन गयायां पितरो यथा ॥ ४५ ॥ वांछंति तर्प्पणं कूपे धर्मारण्ये विशुद्धये ॥ दानवेंद्र शरीरं तु तीर्थं तव भविष्यति ॥ ४६ ॥ एकविंशतिवारांस्तु गयायां तर्प्पणे कृते ॥ पितॄणां या परा तृप्तिर्जायते दानवाधिप ॥ ४७ ॥ धर्मेश्वर पुरस्तात्सा त्वेकदा पितृतर्पणात् ॥ स्याद्वै दशगुणा तृप्तिः सत्यमेव न संशयः ॥ ४८ ॥ पितॄणां पिंडदानेन अक्षय्या तृप्तिरस्त्विह ॥ शिवरूपांतराले वै धर्मारण्ये धरातले ॥४९॥ श्रद्धयैव हि कर्त्तव्याः श्राद्धपिंडोदकक्रियाः ॥ तथांतराले चास्माकं श्राद्धपिंडौ विशेषतः ॥ ५० ॥ तथा शरीरे क्वापि

१ अस्माकं ब्रह्मविष्णुरुद्राणामन्तरालेंऽतरालप्रदेशे—इति योजना ।

स्तांचिंता सत्योऽसि सुव्रत॥ त्रिषु लोकेषु दुष्प्रापं सत्यं ते दिवि संस्थितम् ॥५१॥ अस्मद्वाक्येन सत्येन तत्तथाऽसुरसत्तम ॥ गयासमधिकं तीर्थं तव
जातं धरातले॥५२॥ अस्माकं स्थितिरव्यग्रा तव देहे न संशयः ॥ सत्यपाशेन बद्धाः स्म दृढमेव त्वयाऽनघ ॥५३॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ गयाप्रयाग
कस्याऽपि फल समधिकं स्मृतम् ॥ चतुर्दश्याममावास्यां लोहयष्ट्यां पिंडदानतः ॥ ५४ ॥ बलिपुत्रस्य सत्येन महती तृप्तिरत्र हि ॥ मा कुरु वात्र
संदेहं तव देहे स्थिता स्वयम् ॥ ५५ ॥ सरस्वती पुण्यतोया ब्रह्मलोकात्प्रयात्युत ॥ प्लावयिष्यंति देहांगं मया सह सुसंगता ॥५६॥ यथा वै द्वारका
वासो देवस्तत्र महेश्वरः ॥ विरंचिर्यत्र तीर्थानि त्रीण्येतानि धरातले ॥ ५७ ॥ भविष्यति च पाताले स्वर्गलोके यमक्षये ॥ विख्यातान्यसुरश्रेष्ठ पि
तृणां तृप्तिहेतवे ॥५८॥ अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि गाथां पितृकृतां पराम् ॥ आज्ञारूपां हि पुत्राणां तां शृणुष्व ममानघ ॥५९॥ पितर ऊचुः॥ शंकरस्या
ग्रतः स्थानं रुद्रलोकप्रदं नृणाम् ॥ पापदेहविशुद्ध्यर्थं पापेनोपहतात्मनाम् ॥६०॥ तस्मिंस्तिलोदकेनापि सद्गतिं यांति तर्पिताः ॥ पितरो नरकाद्वा
पि सुपुत्रेण सुमेधसा ॥ ६१ ॥ गोप्रदानं प्रशंसंति तत्तत्र पितृमुक्तये ॥ पित्रादिकान्समुद्दिश्य दृष्ट्वा रुद्रं च केशवम् ॥६२॥ तिलपिण्याकपिंडेन तृप्तिं
यास्यामहे पराम् ॥ चतुर्दश्याममावास्यां तथा च पितृतर्पणम् ॥ ६३ ॥ अज्ञातगोत्रजन्मानस्तेभ्यः पिंडांस्तु निर्वपेत् ॥ तेऽपि यांति दिवं सर्वे पिंडे
दत्त इति श्रुतिः ॥ ६४ ॥ सर्वकार्याणि संत्यज्य मानवैः पुण्यमीप्सुभिः ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासे गंतव्या लोहयष्टिका ॥ अज्ञातगोत्रनाम्ना तु पिंड
मंत्रमिमं शृणु ॥ ६५ ॥ पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ॥ अतीतगोत्रजास्तेभ्यः पिंडोऽयमुपतिष्ठतु ॥ ६६ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ अनेनैव
तु मंत्रेण ममाग्रे सुरसत्तम ॥ क्षीणे चंद्रे चतुर्दश्यां नभस्ये पिंडमाहरेत् ॥ ६७ ॥ पितॄणामक्षया तृप्तिर्भविष्यति न संशयः ॥ तिलपिण्याकपिंडेन
पितरो मोक्षमाप्नुयुः ॥ ६८ ॥ क्षणत्रयविनिर्मुक्ता मानवा जगतीतले ॥ भविष्यंति न संदेहो लोहयष्ट्यां तिलतर्पणे ॥ ६९ ॥ स्नात्वा यः कुरुते
चात्र पितृपिंडोदकक्रियाः ॥ पितरस्तस्यः तृप्यंति यावद्ब्रह्मदिवानिशम् ॥ ७० ॥ अमावास्यादिनं प्राप्य मासि भाद्रपदे सरः ॥ ब्रह्मणो यष्टिकायां
तु यः कुर्यात्पितृतर्पणम् ॥ ७१ ॥ पितरस्तस्य तृप्ताः स्युर्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ तेषां प्रसन्नो भगवानादिदेवो महेश्वरः ॥ ७२ ॥ अस्य तीर्थस्य
यात्रायां मतिर्येषां भविष्यति ॥ गोक्षीरेण तिलैः श्वेतैः स्नात्वा सारस्वते जले ॥ ७३ ॥ तर्पयेदक्षया तृप्तिः पितॄणां तस्य जायते ॥ श्राद्धं चैव प्रकु
र्वीत सक्तुभिः पयसा सह ॥ ७४ ॥ अमावास्यादिनं प्राप्य पितॄणां मोदमिच्छुकः ॥ रुद्रतीर्थे ततो धेनुं दद्याद्वस्त्राणि यमतीर्थके ॥ ७५ ॥ विष्णु
तीर्थे हिरण्यं च पितॄणां मोक्षमिच्छुकः ॥ विनाक्षतैर्विना दर्भैर्विना चासनमेव च ॥ वारिमात्राल्लोहयष्ट्यां गयाश्राद्धफलं लभेत् ॥ ७६ ॥ ॥ सूत

उवाच ॥ ॥ एतद्वः कथितं विप्रा लोहासुरविचेष्टितम् ॥ यच्छ्रुत्वा ब्रह्महा गोघ्नो मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ७७ ॥ एकविंशतिवारन्तु गयायां पिंड
पातने ॥ तत्फलं समवाप्नोति सकृदस्मिञ्छ्रुते सति ॥ ७८ ॥ चतुःष्कोटिर्द्विलक्षं च सहस्रं शतमेव च ॥ धेनवस्तेन दत्ताः स्युर्माहात्म्यं शृणु
यात्तु यः ॥ ७९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये लोहासुरमाहात्म्यसंप्र
तिर्नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ पुरा त्रेतायुगे प्राप्ते वैष्णवांशो रघूद्वहः ॥ सूर्यवंशे समुत्पन्नो रामो
राजीवलोचनः ॥ १ ॥ स रामो लक्ष्मणश्चैव काकपक्षधरावुभौ ॥ तातस्य वचनात्तौ तु विश्वामित्रमनुव्रतौ ॥ २ ॥ यज्ञसंरक्षणार्थाय राज्ञा दत्तौ
कुमारकौ ॥ धनुःशरधरौ वीरौ पितुर्वचनपालकौ ॥ ३ ॥ पथि प्रव्रजतो यावत्ताडकानाम राक्षसी ॥ तावदागम्य पुरतस्तस्थौ वै विघ्नकारणात् ॥
॥ ४ ॥ ऋषेरनुज्ञया रामस्ताडकां समघातयत्॥ प्रादिशच्च धनुर्वेदविद्यां रामाय गाधिजः ॥५॥ तस्य पादतलस्पर्शाच्छिला वासवयोगतः ॥ अहल्या
गौतमवधूः पुनर्जाता स्वरूपिणी ॥ ६ ॥ विश्वामित्रस्य यज्ञे तु संप्रवृत्ते रघूत्तमः ॥ मारीचं च सुबाहुं च जघान परमेषुभिः ॥७॥ ईश्वरस्य धनुर्भग्नं
जनकस्य गृहे स्थितम् ॥ रामः पंचदशे वर्षे षड्वर्षां चैव मैथिलीम् ॥ ८ ॥ उपयेमे तदा राजन्रम्यां सीतामयोनिजाम् ॥ कृतकृत्यस्तदा जातः सीतां
संप्राप्य राघवः ॥ ९ ॥ अयोध्यामगमन्मार्गे जामदग्न्यमवेक्ष्य च ॥ संग्रामोऽभूत्तदा राजन्देवानामपि दुःसहः ॥ १० ॥ ततो रामं पराजित्य
सीतया गृहमागतः ॥ ततो द्वादशवर्षाणि रेमे रामस्तया सह ॥ ११ ॥ सप्तविंशतिमे वर्षे यौवराज्यप्रदायकम् ॥ राजानमथ कैकेयी वरद्वयमयाच
त ॥ १२ ॥ तयोरेकेन रामस्तु ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ जटाधरः प्रव्रजतां वर्षाणीह चतुर्दश ॥ १३ ॥ भरतस्तु द्वितीयेन यौवराज्याधिपोऽस्तु मे ॥
मंथरावचनान्मूढा वरमेतमयाचत ॥ १४ ॥ जानकीलक्ष्मणसखं रामं प्राव्राजयन्नृपः ॥ त्रिरात्रमुदकाहारश्चतुर्थेऽह्नि फलाशनः ॥ १५ ॥ पञ्चमे चित्र
कूटे तु रामो वासमकल्पयत् ॥ तदा दशरथः स्वर्गं गतो राम इति ब्रुवन् ॥ १६ ॥ ब्रह्मशापं तु सफलं कृत्वा स्वर्गं जगाम किम् ॥ ततो भरत
शत्रुघ्नौ चित्रकूटे समागतौ ॥ १७ ॥ स्वर्गतं पितरं राजन्रामाय विनिवेद्य च ॥ सांत्वनं भरतस्यास्य कृत्वा निवर्तनं प्रति ॥ १८ ॥ ततो भरत
शत्रुघ्नौ नंदिग्रामं समागतौ ॥ पादुकापूजनरतौ तत्र राज्यधरावुभौ ॥ १९ ॥ अत्रिं दृष्ट्वा महात्मानं दण्डकारण्यमागमत् ॥ रक्षोगणवधारम्भे विराधे
विनिपातिते ॥ २० ॥ अर्द्धत्रयोदशे वर्षे पंचवट्यामुवास ह ॥ ततो विरूपयामास शूर्पणखां निशाचरीम् ॥ वने विचरतस्तस्य जानकीसहितस्य

१ रामम्--परशुरामम्--इत्यर्थः । २ रामः--इति शेषः । दाशरथी रामः--इत्यर्थः ।

च ॥ २१ ॥ आगतो राक्षसो घोरः सीतापहरणाय सः ॥ ततो माघासिताष्टम्यां मुहूर्ते वृन्दसंज्ञके ॥ २२ ॥ राघवाभ्यां विना सीतां जहार दश
कन्धरः ॥ मारीचस्याश्रमं गत्वा मृगरूपेण तेन च ॥ २३ ॥ नीत्वा दूरं राघवं च लक्ष्मणेन समन्वितम् ॥ ततो रामो जघानाशु मारीचं मृगरू
पिणम् ॥ २४ ॥ पुनः प्राप्याश्रमं रामो विना सीतां ददर्श ह ॥ तत्रैव ह्रियमाणा सा चक्रंद कुररी यथा ॥ २५ ॥ रामरामेति मां रक्ष रक्ष मां रक्षसा
हृताम् ॥ यथा श्येनः क्षुधायुक्तः क्रन्दंतीं वर्तिकां नयेत् ॥ २६ ॥ तथा कामवशं प्राप्तो राक्षसो जनकात्मजाम् ॥ नयत्येष जनकजां तच्छ्रुत्वा
पक्षिराट् तदा ॥ २७ ॥ युयुधे राक्षसेंद्रेण रावणेन हतोऽपतत् ॥ माघासितनवम्यां तु वसंतीं रावणालये ॥ २८ ॥ मार्गमाणौ तदा तौ तु भ्रातरौ
रामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥ जटायुषं तु दृष्ट्वैव ज्ञात्वा राक्षससंहृताम् ॥ सीतां ज्ञात्वा ततः पक्षी संस्कृतस्तेन भक्तितः ॥ ३० ॥ अग्रतः प्रययौ रामो
लक्ष्मणस्तत्पदानुगः ॥ पंपाभ्याशमनुप्राप्य शबरीमनुगृह्य च ॥३१॥ तज्जलं समुपस्पृश्य हनुमद्दर्शनं कृतम् ॥ ततो रामो हनुमता सह सख्यं चकार
ह ॥ ३२ ॥ ततः सुग्रीवमभ्येत्य अहनद्वालिवानरम् ॥ प्रेषिता रामदेवेन हनुमत्प्रमुखाः प्रियाम् ॥ ३३ ॥ अंगुलीयकमादाय वायुसूनुस्तदा गतः ॥
संपातिर्दशमे मासि आचख्यौ वानराय ताम्॥३४॥ततस्तद्वचनादब्धिं पुप्लुवे शतयोजनम् ॥ हनुमान्निशि तस्यां तु लंकायां परितोऽचिनोत्॥३५॥
तद्रात्रिशेषे सीताया दर्शनं तु हनूमतः ॥ द्वादश्यां शिंशपावृक्षे हनुमान्पर्यवस्थितः ॥ ३६ ॥ तस्यां निशायां जानक्या विश्वासायाह संकथाम् ॥
अक्षादिभिस्त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३७ ॥ ब्रह्मास्त्रेण त्रयोदश्यां बद्धः शक्रजिता कपिः ॥ दारुणानि च रूक्षाणि वाक्यानि राक्षसाधिपम् ॥
॥ ३८ ॥ अब्रवीद्वायुसूनुस्तं बद्धो ब्रह्मास्त्रसंयुतः ॥ वह्निना पुच्छयुक्तेन लंकाया दहनं कृतम् ॥ ३९ ॥ पूर्णिमायां महेंद्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ॥
मार्गशीर्षप्रतिपदः पंचभिः पथि वासरैः ॥ ४० ॥ पुनरागत्य वर्षेह्नि ध्वस्तं मधुवनं किल ॥ सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं सर्वनिवेदनम् ॥ ४१ ॥
मणिप्रदानं सीतायाः सर्वं रामाय शंसयत् ॥ अष्टम्युत्तरफाल्गुन्यां मुहूर्ते विजयाभिधे ॥ ४२ ॥ मध्यं प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य च ॥
रामः कृत्वा प्रतिज्ञां हि प्रयातुं दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥ तीर्त्वाहं सागरमपि हनिष्ये राक्षसेश्वरम् ॥ दक्षिणाशां प्रयातस्य सुग्रीवोऽथाभव
त्सखा ॥ ४४ ॥ वासरैः सप्तभिः सिंधोस्तीरे सैन्यनिवेशनम् ॥ पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीयां यावदंबुधौ ॥ उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य ॥१४५॥
बभूव ह ॥ ४५ ॥ विभीषणश्चतुर्थ्यां तु रामेण सह संगतः ॥ समुद्रतरणार्थाय पंचम्यां मंत्रे उद्यतेः ॥ ४६ ॥ प्रायोपवेशनं चक्रे रामो दिन

१ अशंसयत्—अडभाव आर्षः । २ मंत्रे—मंत्रणे ।

चतुष्टयम् ॥ समुद्राद्वरलाभश्च सहोपायप्रदर्शनः ॥ ४७॥ सेतोर्दशम्यामारंभस्त्रयोदश्यां समापनम् ॥ चतुर्दश्यां सुवेलाद्रौ रामः सेनां न्यवे शयत् ॥ ४८॥ पूर्णिमास्या द्वितीयायां त्रिदिनैः सैन्यतारणम् ॥ तीर्त्वा तोयनिधिं रामः शूरवानरसैन्यवान् ॥ ४९ ॥ रुरोध च पुरीं लंकां सीतार्थं शुभलक्षणः ॥ तृतीयादिदशम्यंतं निवेशश्च दिनाष्टकः ॥ ५० ॥ शुकसारणयोस्तत्र प्राप्तिरेकादशीदिने ॥ पौषासिते च द्वादश्यां सैन्यसंख्यानमेव च ॥ ५१ ॥ शार्दूलेन कपींद्राणां सारासारोपवर्णनम् ॥ त्रयोदश्याद्यमांते च लंकायां दिवसैस्त्रिभिः ॥ ५२ ॥ रावणः सैन्यसं ख्यानं रणोत्साहं तदाऽकरोत् ॥ प्रययावंगदो दौत्ये माघशुक्लाद्यवासरे ॥ ५३ ॥ सीतायाश्च तदा भर्तुर्मायामूर्धादिदर्शनम् ॥ माघशुक्लद्वितीया यां दिनैः सप्तभिरष्टमीम् ॥ ५४ ॥ रक्षसां वानराणां च युद्धमासीच्च संकुलम् ॥ माघशुक्लनवम्यां तु रात्राविंद्रजिता रणे ॥ ५५ ॥ रामलक्ष्मणयोर्ना गपाशबंधः कृतः किल ॥ आकुलेषु कपीशेषु हताशेषु च सर्वशः ॥ ५६ ॥ वायूपदेशाद्गरुडं सस्मार राघवस्तदा ॥ नागपाशविमोक्षार्थं दशम्यां गरु डोऽभ्यगात् ॥ ५७ ॥ अवहारो माघशुक्लस्यैकादश्यां दिनद्वयम् ॥ द्वादश्यामांजनेयेन धूम्राक्षस्य वधः कृतः ॥ ५८ ॥ त्रयोदश्यां तु तेनैव निहतोऽकंपनो रणे ॥ मायासीतां दर्शयित्वा रामाय दशकंधरः ॥ ५९ ॥ त्रासयामास च तदा सर्वान्सैन्यगतानपि ॥ माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत्कृष्णादिवासरम् ॥ ६० ॥ त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितो वधः ॥ माघकृष्णद्वितीयायाश्चतुर्थ्यंतं त्रिभिर्दिनैः ॥ ६१ ॥ रामेण तुमुले युद्धे रावणो द्राविततो रणात् ॥ पञ्चम्या अष्टमी यावद्रावणेन प्रबोधितः ॥ ६२ ॥ कुंभकर्णस्तदा चक्रेऽभ्यवहारं चतुर्दिनम् ॥ कुम्भकर्णोकरो द्युद्धं नवम्यादिचतुर्दिनैः ॥ ६३ ॥ रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभक्षकः ॥ अमावास्यादिने शोकाऽभ्यवहारो बभूव ह ॥ ६४ ॥ फाल्गुनप्रति पदादौ चतुर्थ्यंतैश्चतुर्दिनैः ॥ नरांतकप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः ॥ ६५ ॥ पंचम्याः सप्तमीं यावदतिकायवधस्त्र्यहात् ॥ अष्टम्या द्वादशीं यावन्निहतौ दिनपंचकात् ॥ ६६ ॥ निकुम्भकुम्भौ द्वावेतौ मकराक्षश्चतुर्दिनैः ॥ फाल्गुनासितद्वितीयाया दिने वै शक्रजिज्जितः ॥ ६७ ॥ तृतीयादौ सप्तम्यंतदिनपञ्चकमेव च ॥ ओषध्यानयवैयग्र्यादवहारो बभूव ह ॥ ६८ ॥ अष्टम्यां रावणो मायामैथिलीं हतवान्कुधीः॥ शोकावेगा त्तदा रामश्चक्रे सैन्यावधारणम् ॥ ६९ ॥ ततस्त्रयोदशीं यावद्दिनैः पंचभिरिंद्रजित् ॥ लक्ष्मणेन हतो युद्धे विख्यातबलपौरुषः ॥ ७० ॥ चतुर्दश्यां दशग्रीवो दीक्षामापावहारतः ॥ अमावास्यादिने प्रागाद्युद्धाय दशकंधरः ॥ ७१ ॥ चैत्रशुक्लप्रतिपदः पंचमीदिनपंचके ॥ रावणो युध्यमानो ऽभूत्प्रचुरो रक्षसां वधः ॥ ७२ ॥ चैत्रशुक्लाष्टमीं यावत्स्यंदनाश्वादिसूदनम् ॥ चैत्रशुक्लनवम्यां तु सौमित्रेः शक्तिभेदने ॥ ७३ ॥ कोपाविष्टेन रामेण

द्राविता दशकंधरः ॥ बिभीषणोपदेशेन हनुमद्युद्धमेव च ॥ ७४ ॥ द्रोणाद्रेरोषधीं नेतुं लक्ष्मणार्थमुपागतः ॥ विशल्यां तु समादाय लक्ष्मणं तामपाश्ययत् ॥ ७५ ॥ दशम्यामवहारोऽभूद्रात्रौ युद्धं तु रक्षसाम् ॥ एकादश्यां तु रामाय रथो मातलिसारथिः ॥ ७६ ॥ प्राप्तो युद्धाय द्वादश्यां यावत्कृष्णां चतुर्दशीम् ॥ अष्टादशदिने रामो रावणं द्वैरथेऽवधीत् ॥ ७७ ॥ संस्कारा रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवन् ॥ संग्रामे तुमुले जाते रामो जयमवाप्तवान् ॥ ७८ ॥ माघशुक्लद्वितीयादिचैत्रकृष्णचतुर्दशीम् ॥ सप्ताशीतिदिनान्येवं मध्ये पंचदशाहकम् ॥ ७९ ॥ युद्धावहारः संग्रामो द्वासप्ततिदिनान्यभूत् ॥ वैशाखादितिथौ राम उवास रणभूमिषु ॥ अभिषिक्तो द्वितीयायां लंकाराज्ये बिभीषणः ॥ ८० ॥ सीताशुद्धिस्तृतीयायां देवेभ्यो वरलंभनम् ॥ दशरथस्यागमनं तत्र चैवानुमोदनम् ॥ ८१ ॥ हत्वा त्वरेण लंकेशं लक्ष्मणस्याग्रजो विभुः॥ गृहीत्वा जानकीं पुण्यां दुःखितां राक्षसेन तु ॥ ८२ ॥ आदाय परया प्रीत्या जानकीं स न्यवर्तत ॥ वैशाखस्य चतुर्थ्यां तु रामः पुष्पकमाश्रितः ॥ ८३ ॥ विहायसा निवृत्तस्तु भूयोऽयोध्यां पुरीं प्रति ॥ पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यां माधवस्य च ॥ ८४ ॥ भारद्वाजाश्रमे रामः सगणः समुपाविशत् ॥ नंदिग्रामे तु षष्ठ्यां स पुष्पकेण समागतः ॥ ८५ ॥ सप्तम्यामभिषिक्तोऽसौ भूयोऽयोध्यायां रघूद्वहः ॥ दशाहाधिकमासांश्च चतुर्दश हि मैथिली ॥ ८६ ॥ उवास रामरहिता रावणस्य निवेशने ॥ द्वाचत्वारिंशके वर्षे रामो राज्यमकारयत् ॥ ८७ ॥ सीतायास्तु त्रयस्त्रिंशद्वर्षाणि तु तदाभवन् ॥ स चतुर्दशवर्षांते प्रविष्टः स्वां पुरीं प्रभुः ॥ ८८ ॥ अयोध्यांनाम मुदितो रामो रावणदर्पहा ॥ भ्रातृभिः सहितस्तत्र रामो राज्यमकारयत् ॥ ८९ ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ रामो राज्यं पालयित्वा जगाम त्रिदिवालयम् ॥ ९० ॥ रामराज्ये तदा लोका हर्षनिर्भरमानसाः ॥ बभूवुर्धनधान्याढ्याः पुत्रपौत्रयुता नराः ॥ ९१ ॥ कामवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि गुणवंति च ॥ गावस्तु घटदोहिन्यः पादपाश्च सदा फलाः ॥ ९२ ॥ नाधयो व्याधयश्चैव रामराज्ये नराधिप ॥ नार्यः पतिव्रताश्चासन्पितृभक्तिपरा नराः ॥ ९३ ॥ द्विजा वेदपरा नित्यं क्षत्रिया द्विजसेविनः ॥ कुर्वते वैश्यवर्णाश्च भक्तिं द्विजगवां सदा ॥ ९४ ॥ न योनिसंकरश्चासीत्तत्र नाचारसंकरः ॥ न वंध्या दुर्भगा नारी काकवंध्या मृतप्रजा ॥ ९५ ॥ विधवा नैव काप्यासीत्सभर्तृका न लंप्यते[1] ॥ नावज्ञां कुर्वते केपि मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥ ९६ ॥ न च वाक्यं हि वृद्धानामुल्लंघयति पुण्यकृत् ॥ न भूमिहरणं तत्र परनारीपराङ्मुखाः ॥ ९७ ॥ नापवादपरो लोको न दरिद्रो न रोगभाक् ॥ न स्तेयो द्यूतकारी च मैरेयी[2]

१ न लप्यते—न विलप्यते—पुत्रपौत्रादिसुखमनुभवन्त्याः सौभाग्यवत्याः पत्युरग्रे नातिरोगेण मरणात्—इत्यर्थः । २ मैरेयम्—मद्यम्—तत्प्राशकः—मैरेयी ।

पापिनो नहि ॥ ९८ ॥ न हेमहारी ब्रह्मघ्नो न चैव गुरुतल्पगः ॥ न स्त्रीघ्नो न च बालघ्नो न चैवानृतभाषणः ॥ ९९ ॥ न वृत्तिलोपकश्चासीत्कूट
साक्षी न चैव हि ॥ न शठो न कृतघ्नश्च मलिनो नैव दृश्यते ॥ १०० ॥ सदा सर्वत्र पूज्यंते ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ नावैष्णवोऽव्रती राजन्राम
राज्येऽतिविश्रुते ॥ १०१ ॥ राज्यं प्रकुर्वतस्तस्य पुरोधा वदतां वरः ॥ वसिष्ठो मुनिभिः सार्द्धं कृत्वा तीर्थान्यनेकशः ॥ २ ॥ आजगाम ब्रह्मपुत्रो
महाभागस्तपोनिधिः ॥ रामस्तं पूजयामास मुनिभिः सहितं गुरुम् ॥ ३ ॥ अभ्युत्थानार्घपाद्यैश्च मधुपर्कादिपूजया ॥ प्रपच्छ कुशलं रामं वसिष्ठो
मुनिपुंगवः ॥ ४ ॥ राज्ये चाश्वे गजे कोशे देशे सद्भ्रातृभृत्ययोः ॥ कुशलं वर्त्तते राम इति पृष्टे मुनेस्तदा ॥ ५ ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥
सर्वत्र कुशलं मेऽद्य प्रसादाद्भवतः सदा ॥ पप्रच्छ कुशलं रामो वसिष्ठं मुनिपुंगवम् ॥ ६ ॥ सर्वतः कुशली त्वं हि भार्यापुत्रसमन्वितः ॥
स सर्वं कथयामास यथा तीर्थान्यशेषतः ॥ ७ ॥ सेवितानि धरापृष्ठे क्षेत्राण्यायतनानि च ॥ रामाय कथयामास सर्वत्र कुशलं तदा ॥ ८ ॥ ततः
स विस्मयाविष्टो रामो राजीवलोचनः ॥ पप्रच्छ तीर्थमाहात्म्यं यत्तीर्थेषूत्तमोत्तमम् ॥ १०९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां
संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये रामचरित्रवर्णनंनाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥
भगवन्यानि तीर्थानि सेवितानि त्वया विभो ॥ एतेषां परमं तीर्थं तन्ममाचक्ष्व मानद ॥ १ ॥ मया तु सीताहरणे निहता ब्रह्मराक्षसाः ॥ तत्पा
पस्य विशुद्ध्यर्थं वद तीर्थोत्तमोत्तमम् ॥ २ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ गंगा च नर्मदा तापी यमुना च सरस्वती ॥ गंडकी गोमती पूर्णा एता
नद्यः सुपावनाः ॥ ३ ॥ एतासां नर्मदा श्रेष्ठा गंगा त्रिपथगामिनी ॥ दहते किल्बिषं सर्वं दर्शनादेव राघव ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा जन्मशतं पापं गत्वा
जन्मशतत्रयम् ॥ स्नात्वा जन्मसहस्रं च हंति रेवा कलौ युगे ॥ ५ ॥ नर्मदातीरमाश्रित्य शाकमूलफलैरपि ॥ एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटि
भोजफलं लभेत् ॥ ६ ॥ गंगा गंगेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ७ ॥ फाल्गुनांते कुहूं
प्राप्य तथा प्रौष्ठपदेऽसिते ॥ पक्षे गंगामधि प्राप्य स्नानं च पितृतर्प्पणम् ॥ ८ ॥ कुरुते पिंडदानानि सोऽक्षयं फलमश्नुते ॥ शुचौ मासे च
संप्राप्ते स्नानं वाप्यां करोति यः ॥ ९ ॥ चतुरशीतिनरकान्न पश्यति नरो नृप ॥ तपत्याः स्मरणे राम महापातकिनामपि ॥ १० ॥
उद्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ यमुनायां नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११ ॥ महापातकयुक्तोऽपि स गच्छेत्परमां गतिम् ॥
कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगे सरस्वत्यां निमज्जयेत् ॥ १२ ॥ गच्छेत्स गरुडारूढः स्तूयमानः सुरोत्तमैः ॥ स्नात्वा यः कार्तिके मासि यत्र प्राची

सरस्वती ॥ १३ ॥ प्राचीं माधवमास्तूय स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ गंडकीपुण्यतीर्थे हि स्नानं यः कुरुते नरः ॥ १४ ॥ शालग्रामशिलामर्च्य न भूयः स्तनपो भवेत् ॥ गोमतीजलकल्लोलैर्मज्जयेत्कृष्णसन्निधौ ॥ १५ ॥ चतुर्भुजो नरो भूत्वा वैकुण्ठे मोदते चिरम् ॥ चर्मण्वतीं नमस्कृत्य अपः स्पृशति यो नरः ॥ १६ ॥ स तारयति पूर्वजान्दश पूर्वान्दशापरान् ॥ द्वयोश्च संगमं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा सागरध्वनिम् ॥ १७ ॥ ब्रह्महत्यायुतो वापि पूतो गच्छेत्परां गतिम् ॥ माघमासे प्रयागे तु मज्जनं कुरुते नरः ॥ १८ ॥ इह लोके सुखं भुक्त्वा अन्ते विष्णुपदं व्रजेत् ॥ प्रभासे ये नरा राम त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणः ॥ १९ ॥ यमलोकं न पश्येयुः कुंभीपाकादिकं तथा ॥ नैमिषारण्यवासी यो नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥ २० ॥ देवानामालयं यस्मात्तदेव भुवि दुर्लभम् ॥ कुरुक्षेत्रे नरो राम ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ २१ ॥ हेमदानाच्च राजेंद्र न भूयः स्तनपो भवेत् ॥ श्रीस्थले दर्शनं कृत्वा नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ २२ ॥ सर्वदुःखविनाशे च विष्णुलोके महीयते ॥ काश्यपीं स्पर्शयेद्यो गां मानवो भुवि राघव ॥ ॥ २३ ॥ सर्वकामदुघावासमृषिलोकं स गच्छति ॥ उज्जयिन्यां तु वैशाखे शिप्रायां स्नानमाचरेत् ॥ २४ ॥ मोचयेद्रौरवाद्धोरात्पूर्वजांश्च सहस्रशः ॥ सिंधुस्नानं नरो राम प्रकरोति दिनत्रयम् ॥ २५ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा कैलासे मोदते नरः ॥ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा कोटीश्वरं शिवम् ॥ २६ ॥ ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्लिप्यते न च स क्वचित् ॥ अज्ञानामपि जंतूनां महाऽमेध्ये तु गच्छताम् ॥ ॥ २७ ॥ पादोद्भूतं पयः पीत्वा सर्वपापं प्रणश्यति ॥ वेदवत्यां नरो यस्तु स्नाति सूर्योदये शुभे ॥ २८ ॥ सर्वरोगात्प्रमुच्येत परं सुखमवाप्नुयात् ॥ तीर्थानि राम सर्वत्र स्नानपानावगाहनैः ॥ २९ ॥ नाशयंति मनुष्याणां सर्वपापानि लीलया ॥ तीर्थानां परमं तीर्थं धर्मारण्यं प्रचक्षते ॥ ३० ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैर्यदादौ संस्थापितं पुरा ॥ अरण्यानां च सर्वेषां तीर्थानां च विशेषतः ॥ ३१ ॥ धर्मारण्यात्परं नास्ति भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ स्वर्गे देवाः प्रशंसंति धर्मारण्यनिवासिनः ॥ ३२ ॥ ते पुण्यास्ते पुण्यकृतो ये वसंति कलौ नराः ॥ धर्मारण्ये रामदेव सर्वकिल्बिषनाशने ॥ ३३ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि सर्वस्तेयकृतानि च ॥ परदारप्रसंगादि अभक्ष्यभक्षणादि वै ॥ ३४ ॥ अगम्यागमनाद्यानि अस्पर्शस्पर्शनादि च ॥ भस्मीभवंति लोकानां धर्मारण्यावगाहनात् ॥ ३५ ॥ ब्रह्मघ्नश्च कृतघ्नश्च बालघ्नोऽनृतभाषणः ॥ स्त्रीगोघ्नश्चैव ग्रामघ्नो धर्मारण्ये विमुच्यते ॥ ३६ ॥ नातः परं पावनं हि पापिनां प्राणिनां भुवि ॥ स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं वांछितार्थप्रदं शुभम् ॥ ३७ ॥ कामिनां

१ गल्लकी—इति सर्वत्र पाठांतरम् ।

कामदं क्षेत्रं यतीनां मुक्तिदायकम् ॥ सिद्धानां सिद्धिदं प्रोक्तं धर्मारण्यं युगेयुगे ॥ ३८ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ वसिष्ठवचनं श्रुत्वा रामो धर्म
भृतां वरः ॥ परं हर्षमनुप्राप्य हृदयानंदकारकम् ॥ ३९ ॥ प्रोत्फुल्लहृदयो रामो रोमांचिततनूरुहः ॥ गमनाय मतिं चक्रे धर्मारण्ये शुभव्रतः ॥
॥ ४० ॥ यस्मिन्कीटपतंगादिमानुषाः पशवस्तथा ॥ त्रिरात्रसेवनेनैव मुच्यन्तेः सर्वपातकैः ॥ ४१ ॥ कुशस्थली यथा काशी शूलपाणिश्च
भैरवः ॥ यथा वै मुक्तिदो राम धर्मारण्यं तथोत्तमम् ॥ ४२ ॥ ततो रामो महेष्वासो मुदा परमया युतः ॥ प्रस्थितस्तीर्थयात्रायां सीतया भ्रातृभिः
सह ॥ ४३ ॥ अनुजग्मुस्तदा रामं हनुमांश्च कपीश्वरः ॥ कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च मुदान्विता ॥ ४४ ॥ लक्ष्मणो लक्षणोपेतो भरतश्च
महामतिः ॥ शत्रुघ्नः सैन्यसहितोप्ययोध्यावासिनस्तथा ॥ ४५ ॥ प्रकृतयो नरव्याघ्र धर्मारण्ये विनिर्ययुः ॥ अनुजग्मुस्तदा रामं मुदा परमया
युताः ॥ ४६ ॥ तीर्थयात्राविधिं कर्तुं गृहात्प्रचलितो नृपः ॥ वसिष्ठं स्वकुलाचार्यमिदमाह महीपते ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥
एतदाश्चर्यमतुलं किमादि द्वारकाभवत् ॥ कियत्कालसमुत्पन्ना वसिष्ठेदं वदस्व मे ॥ ४८ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ न जानामि महाराज
कियत्कालादभूदिदम् ॥ लोमशो जांबवांश्चैव जानातीति च कारणम् ॥ ४९ ॥ शरीरे यत्कृतं पापं नानाजन्मांतरेष्वपि ॥ प्रायश्चित्तं
हि सर्वेषामेतत्क्षेत्रं परं स्मृतम् ॥ ५० ॥ श्रुत्वेति वचनं तस्य रामं ज्ञानवतां वरः ॥ गन्तुं कृतमतिस्तीर्थं यात्राविधिमथाचरत् ॥ ५१ ॥
वसिष्ठं चाग्रतः कृत्वा महामांडलिकैर्नृपैः ॥ पुनश्चरविधिं कृत्वा प्रस्थितश्चोत्तरां दिशम् ॥ ५२ ॥ वसिष्ठं चाग्रतः कृत्वा प्रतस्थे पश्चिमां
दिशम् ॥ ग्रामाद्ग्राममतिक्रम्य देशाद्देशं वनाद्वनम् ॥५३॥ विमुच्य निर्ययौ रामः ससैन्यः सपरिच्छदः ॥ गजवाजिसहस्रौघै रथैर्यानैश्च कोटिभिः॥
॥ ५४ ॥ शिबिकाभिश्चासंख्याभिः प्रययौ राघवस्तदा ॥ गजारूढः प्रपश्यंश्च देशान्विविधसौहृदान् ॥ ५५ ॥ श्वेतातपत्रं विधृत्य चामरेण
शुभेन च ॥ वीजितश्च जनौघेन रामस्तत्र समभ्यगात् ॥ ५६ ॥ वादित्राणां स्वनैर्घोरैर्नृत्यगीतपुरःसरैः ॥ स्तूयमानोपि सूतैश्च ययौ रामो
मुदान्वितः ॥ ५७ ॥ दशमेऽहनि संप्राप्तं धर्मारण्यमनुत्तमम् ॥ अदूरे हि ततो रामो दृष्ट्वा मांडलिकं पुरम् ॥ ५८ ॥ तत्र स्थित्वा ससैन्यस्तु
उवास निशि तां पुरीम् ॥ श्रुत्वा तु निर्जनं क्षेत्रमुद्वसं च भयानकम् ॥ ५९ ॥ व्याघ्रसिंहाकुलं तत्र यक्षराक्षससेवितम् ॥ श्रुत्वा
जनमुखाद्रामो धर्मारण्यमरण्यकम् ॥ तच्छ्रुत्वा रामदेवस्तु न चिंता क्रियतामिति ॥ ६० ॥ तत्रस्थान्वणिजः शूरान्दक्षान्स्वव्यव

१ इदं—क्षेत्रम्। २ विमुच्य—गमनेन अतिक्रम्य—इत्यर्थः।

सायके ॥ ६१ ॥ समर्थान्हि महाकायान्महाबलपराक्रमान् ॥ समाहूय तदा काले वाक्यमेतदथाब्रवीत् ॥ ६२ ॥ शिबिकां सुसुवर्णां
मे शीघ्रं वाहयताचिरम् ॥ यथा क्षणेन चैकेन धर्मारण्यं व्रजाम्यहम् ॥ ६३ ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ एवं ते
वणिजः सर्वे रामेण प्रेरितास्तदा ॥ ६४ ॥ तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे ऊहुस्तच्छिबिकां तदा ॥ क्षेत्रमध्ये यदा रामः प्रविष्टः सहसैनिकः ॥
॥ ६५ ॥ तद्यानस्य गतिर्मंदा संजाता किल भारत ॥ मंदशब्दानि वाद्यानि मातंगा मंदगामिनः ॥ ६६ ॥ हयाश्च तादृशा जाता रामो विस्मय
मागतः ॥ गुरुं पप्रच्छ विनयाद्वसिष्ठं मुनिपुंगवम् ॥ ६७ ॥ किमेतन्मंदगतयश्चित्रं हृदि मुनीश्वर ॥ त्रिकालज्ञो मुनिः प्राह धर्मक्षेत्रमुपागतम् ॥
॥ ६८ ॥ तीर्थे पुरातने राम पादचारेण गम्यते ॥ एवं कृते ततः पश्चात्सैन्यसौख्यं भविष्यति ॥ ६९ ॥ पादचारी ततो रामः सैन्येन सह संयुतः ॥
मधुवासनके ग्रामे प्रातः परमभावनः ॥ ७० ॥ गुरुणा चोक्तमार्गेण मातॄणां पूजनं कृतम् ॥ नानोपहारैर्विविधैः प्रतिष्ठाविधिपूर्वकम् ॥ ७१ ॥
ततो रामो हरिक्षेत्रं सुवर्णादक्षिणे तटे ॥ निरीक्ष्य यज्ञयोग्याश्च भूमीर्वै बहुशस्तथा ॥ ७२ ॥ कृतकृत्यं तदात्मानं मेने रामो रघूद्वहः ॥ धर्मस्थानं
निरीक्ष्याथ सुवर्णाक्षोत्तरे तटे ॥ ७३ ॥ सैन्यसंघं समुत्तीर्य्य बभ्राम क्षेत्रमध्यतः ॥ तत्र तीर्थेषु सर्वेषु देवतायतनेषु च ॥७४॥ यथोक्तानि च कर्माणि
रामश्चक्रे विधानतः ॥ श्राद्धानि विधिवच्चक्रे श्रद्धया परया युतः ॥ ७५ ॥ स्थापयामास रामेशं तथा कामेश्वरं पुनः ॥ स्थानाद्वायुप्रदेशे तु सुवर्णो
भयतस्तटे ॥ ७६ ॥ कृत्वैवं कृतकृत्योऽभूद्रामो दशरथात्मजः ॥ कृत्वा सर्वविधिं चैव सभायां समुपाविशत् ॥ ७७ ॥ तां निशां स नदीतीरे
सुष्वाप रघुनंदनः ॥ ततोऽर्द्धरात्रे संजाते रामो राजीवलोचनः ॥ ७८ ॥ जागृतस्तु तदा काल एकाकी धर्मवत्सलः ॥ अश्रौषीच्च क्षणे तस्मि
न्रामो नारीविरोदनम् ॥ ७९ ॥ निशायां करुणैर्वाक्यै रुदंतीं कुररीमिव ॥ चारैर्विलोकयामास रामस्तामतिसंभ्रमात् ॥ ८० ॥ दृष्ट्वातिविह्वलां नारीं
क्रंदन्तीं करुणैः स्वरैः ॥ पृष्टा सा दुःखिता नारी रामदूतैस्तदानघ ॥ ८१ ॥ ॥ दूता ऊचुः ॥ ॥ कासि त्वं सुभगे नारि देवी वा दानवी नु
किम् ॥ केन वा त्रासितासि त्वं मुष्टं केन धनं तव ॥८२॥ विकला दारुणाञ्छब्दानुद्गिरंती मुहुर्मुहुः ॥ कथयस्व यथातथ्यं रामो राजाभिपृच्छति॥
॥ ८३ ॥ तयोक्तं स्वामिनं दूताः प्रेषयध्वं ममांतिकम् ॥ यथाहं मानसं दुःखं शांत्यै तस्मै निवेदये ॥ ८४ ॥ तथेत्युक्त्वा ततो दूता राममागत्य
चाब्रुवन् ॥ ८५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये दूतागमनंनामैकत्रिंशो
ऽध्यायः ॥ ३१ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततश्च रामदूतास्ते नत्वा राममथाब्रुवन् ॥ रामराम महाबाहो वरनारी शुभानना ॥ १ ॥

सुवस्त्रभूषाभरणां मृदुवाक्यपरायणाम् ॥ एकाकिनीं क्रंदमानां दृष्ट्वा तां विस्मिता वयम् ॥ २ ॥ समीपवर्तिनो भूत्वा पृष्टा सा सुरसुन्दरी ॥ का त्वं देवि वरारोहे देवी वा दानवी नु किम् ॥ ३ ॥ रामः पृच्छति देवि त्वां ब्रूहि सर्वं यथातथम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं रामा सोवाच मधुरं वचः ॥ ४ ॥ रामं प्रेषयत भद्रं वो मम दुःखापहं परम् ॥ ५ ॥ तदाकर्ण्य ततो रामः संभ्रमात्त्वरितो ययौ ॥ दृष्ट्वा तां दुःखसंतप्तां स्वयं दुःखमवाप सः ॥ उवाच वचनं रामः कृतांजलिपुटस्तदा ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा केनावधूता विजने निरस्ता ॥ मुष्टं धनं केन च तावकीनमाचक्ष्व मातः सकलं ममाग्रे ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा चातिदुःखार्तो रामो मतिमतां वरः ॥ प्रणामं दंडवच्चक्रे चक्रपाणिरिवापरः ॥८॥ तयाभिवंदितो रामः प्रणम्य च पुनःपुनः ॥ तुष्टया परया प्रीत्या स्तुतो मधुरया गिरा ॥ ९ ॥ परमात्मन्परेशान दुःखहारिन्सनातन ॥ यदर्थमवतारस्ते तच्च कार्यं त्वया कृतम् ॥ १० ॥ रावणः कुंभकर्णश्च शक्रजित्प्रमुखास्तथा ॥ खरदूषणत्रिशिरोमारीचाक्षकुमारकाः ॥ ११ ॥ असंख्या निर्जिता रौद्रा राक्षसाः समरांगणे ॥ १२ ॥ किं वच्मि लोकेश सुकीर्त्तिमद्य ते वेधास्त्वदीयांगजपद्मसंभवः ॥ विश्वं निविष्टं च ततो ददर्श वटस्य पत्रे हि यथा वटो मतः ॥ १३ ॥ धन्यो दशरथो लोके कौशल्या जननी तव ॥ ययोर्जातोसि गोविंद जगदीश परः पुमान् ॥ १४ ॥ धन्यं च तत्कुलं राम यत्र त्वमागतः स्वयम् ॥ धन्याऽयोध्यापुरी राम धन्यो लोकस्त्वदाश्रयः ॥ १५ ॥ धन्यः सोऽपि हि वाल्मीकिर्येन रामायणं कृतम् ॥ कविना विप्रमुख्येभ्य आत्मबुद्ध्या ह्यनागतम् ॥ १६ ॥ त्वत्तोऽभवत्कुलं चेदं त्वया देव सुपावितम् ॥१७॥ नरपतिरिति लोकैः स्मर्यते वैष्णवांशः स्वयमसि रमणीयैस्त्वं गुणैर्विष्णुरेव ॥ किमपि भुवनकार्यं यद्विचिंत्यावतीर्य तदिह घटयतस्ते वत्स निर्विघ्नमस्तु ॥१८॥ स्तुत्वा वाचाथ रामं हि त्वयि नाथे नु सांप्रतम् ॥ शून्यां वर्ते चिरं कालं यथा दोषस्तथैव हि ॥ १९ ॥ धर्मारण्यस्य क्षेत्रस्य विद्धि मामधिदेवताम् ॥ वर्षाणि द्वादशैहैव जातानि दुःखितास्म्यहम् ॥ २० ॥ निर्जनत्वं ममाद्य त्वमुद्धरस्व महामते ॥ लोहासुरभयाद्राम विप्राः सर्वे दिशो दश ॥ २१ ॥ गताश्च वणिजः सर्वे यथास्थानं सुदुःखिताः ॥ स दैत्यो घातितो राम देवैः सुरभयंकरः ॥ २२ ॥ आक्रम्यात्र महामायो दुराधर्षो दुरत्ययः ॥ न ते जनाः समायांति तद्भयादतिशंकिताः ॥ २३ ॥ अद्य वै द्वादश समाः शून्यागारमनाथवत् ॥ यस्माच्च दीर्घिकायां मे स्नानदानोद्यतो जनः ॥ २४ ॥ राम तस्यां दीर्घिकायां निपतंति च शूकराः ॥ यत्रांगना भर्तृयुता जलक्रीडापरायणाः ॥ २५ ॥ चिक्रीडुस्तत्र महिषा निपतंति जलाशये ॥ यत्र स्थाने सुपुष्पाणां प्रकरः

प्रचुरोऽभवत् ॥ २६ ॥ तद्वद्धं कंटकैर्वृक्षैः सिंहव्याघ्रसमाकुलैः ॥ संचिक्रीडुः कुमाराश्च यस्यां भूमौ निरंतरम् ॥२७॥ कुमार्यश्चित्रकाणां च तत्र क्रीडं
ति हर्षिताः ॥ अकुर्वन्वाडवा यत्र वेदगानं निरंतरम् ॥२८॥ शिवानां तत्र फेत्काराः श्रूयंतेऽतिभयंकराः ॥ यत्र धूमोऽग्निहोत्राणां दृश्यते वै गृहेगृहे
॥ २९ ॥ तत्र दावाः सधूमाश्च दृश्यंतेऽत्युल्बणा भृशम् ॥ नृत्यंते नर्त्तका यत्र हर्षिता हि द्विजाग्रतः ॥ ३० ॥ तत्रैव भूतवेताला प्रेताः नृत्यंति
मोहिताः ॥ नृपा यत्र सभायां तु न्यषीदन्मंत्रतत्पराः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्स्थाने निषीदंति गवया ऋक्षशल्लकाः ॥ आवासा यत्र दृश्यन्ते द्विजानां
वणिजां तथा ॥३२॥ कुट्टिमप्रतिमा राम दृश्यंतेत्र बिलानि वै ॥ कोटराणीह वृक्षाणां गवाक्षाणीह सर्वतः ॥ ३३ ॥ चतुष्का यज्ञवेदिर्हि सोच्छ्राया
ह्यभवत्पुरा ॥ तेऽत्र वल्मीकनिचयैर्दृश्यंते परिवेष्टिताः ॥ ३४ ॥ एवंविधं निवासं मे विद्धि राम नृपोत्तम ॥ शून्यं तु सर्वतो यस्मान्निवासाय द्विजा
गताः ॥ ३५ ॥ तेन मे सुमहद्दुःखं तस्मात्त्राहि नरेश्वर ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राम उवाच वदतां वरः ॥ ३६ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ न जाने
तावकान्विप्रांश्चतुर्दिक्षु समाश्रितान् ॥ न तेषां वेद्म्यहं संख्यां नामगोत्रे द्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥ यथा ज्ञातिर्यथा गोत्रं याथातथ्यं निवेदय ॥
तत आनीय तान्सर्वान्स्वस्थाने वासयाम्यहम् ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीमातोवाच ॥ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशैश्च स्थापिता ये नरेश्वर ॥ अष्टादश
सहस्राणि ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ३९ ॥ त्रयीविद्यासु विख्याता लोकेऽस्मिन्नमितद्युते ॥ चतुष्षष्टिकगोत्राणां वाडवा ये प्रतिष्ठिताः ॥
॥ ४० ॥ श्रीमातादात्त्रयीविद्यां लोके सर्वे द्विजोत्तमाः ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि वैश्या धर्मपरायणाः ॥ ४१ ॥ आर्यवृत्तास्तु विज्ञेया
द्विजशुश्रूषणे रताः ॥ बहुलार्को नृपो यत्र संज्ञया सह राजते ॥ ४२ ॥ कुमारावश्विनौ देवौ धनदो व्ययपूरकः ॥ अधिष्ठात्री त्वहं
राम नाम्ना भट्टारिका स्मृता ॥ ४३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ स्थानाचाराश्च ये केचित्कुलाचारास्तथैव च ॥ श्रीमात्रा कथितं सर्वं
रामस्याग्रे पुरातनम् ॥ ४४ ॥ तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा रामो मुदमवाप ह ॥ सत्यंसत्यं पुनः सत्यं सत्यं हि भाषितं त्वया ॥ ४५ ॥
यस्मात्सत्यं त्वया प्रोक्तं तन्नाम्ना नगरं शुभम् ॥ वासयामि जगन्मातः सत्यमंदिरमेव च ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्ये ख्यातिमाप्नोतु सत्यमंदिरमु
त्तमम् ॥ ४७ ॥ एतदुक्त्वा ततो रामः सहस्रशतसंख्यया ॥ स्वभृत्यान्प्रेषयामास विप्रानयनहेतवे ॥ ४८ ॥ यस्मिन्देशे प्रदेशे वा वने वा सरि
तस्तटे ॥ पर्यंते वा यथास्थाने ग्रामे वा तत्रतत्र च ॥ ४९ ॥ धर्मारण्यनिवासाश्च याता यत्र द्विजोत्तमाः ॥ अर्घपाद्यैः पूजयित्वा शीघ्रमानय

१ चित्रकाः—व्याघ्रजातीयहिंस्रपशुविशेषाः 'चित्ता' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धाः । २ शुद्धाः—इ० पु० ।

तात्र तान् ॥ ५० ॥ अहमत्र तदा भोक्ष्ये यदा द्रक्ष्ये द्विजोत्तमान् ॥ ५१ ॥ विमान्य च द्विजानेतानागमिष्यति यो नरः ॥ स मे वध्यश्च दंड्यश्च निर्वास्यो विषयाद्बहिः ॥ ५२ ॥ तच्छ्रुत्वा दारुणं वाक्यं दुःसहं दुःप्रधर्षणम् ॥ रामाज्ञाकारिणो दूता गताः सर्वे दिशो दश ॥ ५३ ॥ शोधिता वाडवाः सर्वे लब्धाः सर्वे सुहर्षिताः ॥ यथोक्तेन विधानेन अर्घपाद्यैरपूजयन् ॥ ५४ ॥ स्तुतिं चक्रुश्च विधिवद्विनयाचारपूर्वकम् ॥ आमंत्र्य च द्विजान्सर्वान्रामवाक्यं प्रकाशयन् ॥ ५५ ॥ ततस्ते वाडवाः सर्वे द्विजाः सेवकसंयुताः ॥ गमनायोद्यताः सर्वे वेदशास्त्रपरायणाः ॥ ५६ ॥ आगता रामपार्श्वं च बहुमानपुरःसराः ॥ समागतान्द्विजान्दृष्ट्वा रोमांचिततनूरुहः ॥ ५७ ॥ कृतकृत्यमिवात्मानं मेने दाशरथिर्नृपः ॥ स संभ्रमात्समुत्थाय पदातिः प्रययौ पुरः ॥ ५८ ॥ करसंपुटकं कृत्वा हर्षाश्रु प्रतिमुञ्चयन् ॥ जानुभ्यामवनिं गत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५९ ॥ विप्रप्रसादात्कमलावरोऽहं विप्रप्रसादाद्धरणीधरोऽहम् ॥ विप्रप्रसादाज्जगतीपतिश्च विप्रप्रसादान्मम रामनाम ॥ ६० ॥ इत्येवमुक्ता रामेण वाडवास्ते प्रहर्षिताः ॥ जयाशीर्भिः प्रपूज्याथ दीर्घायुरिति चाब्रुवन् ॥ ६१ ॥ आवर्जितास्ते रामेण पाद्यार्घ्यविष्टरादिभिः ॥ स्तुतिं चकार विप्राणां दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥ ६२ ॥ कृतांजलिपुटः स्थित्वा चक्रे पादाभिवंदनम् ॥ आसनानि विचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ ६३ ॥ समर्पयामास ततो रामो दशरथात्मजः ॥ अंगुलीयकवासांसि उपवीतानि कर्णकान् ॥ ६४ ॥ प्रददौ विप्रमुख्येभ्यो नानावर्णाश्च धेनवः ॥ एकैकशतसंख्याका घटोध्नीश्च सवत्सकाः ॥ ६५ ॥ सवस्त्रा बद्धघंटाश्च हेमशृंगविभूषिताः ॥ रूप्यखुरास्ताम्रपृष्ठीः कांस्यपात्रसमन्विताः ॥ ६६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्रह्मनारदसंवादे सत्यमंदिरस्थापनवर्णनोनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ जीर्णोद्धारं करिष्यामि श्रीमातुर्वचनादहम् ॥ आज्ञा प्रदीयतां मह्यं यथादानं ददामि वः ॥ १ ॥ पात्रे दानं प्रदातव्यं कृत्वा यज्ञवरं द्विजाः ॥ नापात्रे दीयते किंचिद्दत्तं न तु सुखावहम् ॥ २ ॥ सुपात्रं नौरिव सदा तारयेदुभयोरपि ॥ लोहपिंडोपमं ज्ञेयं कुपात्रं भञ्जनात्मकम् ॥ ३ ॥ जातिमात्रेण विप्रत्वं जायते न हि भो द्विजाः ॥ क्रिया बलवती लोके क्रियाहीने कुतः फलम् ॥ ४ ॥ पूज्यास्तस्मात्पूज्यतमा ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ यज्ञकार्ये समुत्पन्ने कृपां कुर्वंतु सर्वदा ॥ ५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ ततस्तु मिलिताः सर्वे विमृश्य च परस्परम् ॥ केचिद्चुस्तदा रामं वयं शिलोंछजीविकाः ॥ ६ ॥ संतोषं परमास्थाय स्थिता धर्मपरायणाः ॥ प्रतिग्रहप्रयोगेण न चास्माकं प्रयोजनम् ॥ ७ ॥ दशसूनासमश्चक्री दशचक्रिसमो

ध्वजः ॥ दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥ ८ ॥ राजप्रतिग्रहो घोरो राम सत्यं न संशयः ॥ तस्माद्वयं न चेच्छामः प्रतिग्रहं भया
वहम् ॥ ९ ॥ एकाहिका द्विजाः केचित्केचित्स्वामृतवृत्तयः ॥ कुम्भीधान्या द्विजाः केचित्केचित्षट्कर्मतत्पराः ॥ १० ॥ त्रिमूर्तिस्थापिताः
सर्वे पृथग्भावाः पृथग्गुणाः ॥ केचिदेवं वदंति स्म त्रिमूर्त्याज्ञां विना वयम् ॥ ११ ॥ प्रतिग्रहस्य स्वीकारं कथं कुर्याम ह द्विजाः ॥ न तांबूलं
स्वीकृतं नो[1] ह्यन्नो दानेन भषितम् ॥ १२ ॥ विमृश्य स तदा रामो वसिष्ठेन महात्मना ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां सस्मार गुरुणा सह ॥ स्मृतमात्रा
स्ततो देवास्तं देशं समुपागमन् ॥ सूर्यकोटिप्रतीकाशविमानावलिसंवृताः ॥ १४ ॥ रामेण ते यथान्यायं पूजिताः परया मुदा ॥ १३ ॥ निवेदितं
तु तत्सर्वं रामेणातिसुबुद्धिना ॥ १५ ॥ अधिदेव्या वचनतो जीर्णोद्धारं करोम्यहम् ॥ धर्मारण्ये हरिक्षेत्रे धर्मकूपसमीपतः ॥ १६ ॥ ततस्ते
वाडवाः सर्वे त्रिमूर्त्तीः प्रणिपत्य च ॥ महता हर्षवृंदेन पूर्णाः प्राप्तमनोरथाः ॥ १७ ॥ अर्घ्यपाद्यादिविधिना श्रद्धया तानपूजयन् ॥ क्षणं विश्रम्य
ते देवा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ १८ ॥ ऊचू रामं महाशक्तिं विनयात्कृतसंपुटम् ॥ १९ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ देवद्रुहस्त्वया राम ये हता
रावणादयः ॥ तेन तुष्टा वयं सर्वे भानुवंशविभूषण ॥ २० ॥ उद्धरस्व महास्थानं महतीं कीर्तिमाप्नुहि ॥ २१ ॥ लब्ध्वा स तेषामाज्ञां तु प्रीतो
दशरथात्मजः ॥ जीर्णोद्धारेऽनंतगुणं फलमिच्छन्निलापतिः ॥ २२ ॥ देवानां संनिधौ तेषां कार्यारंभमथाकरोत् ॥ स्थंडिलं पूर्वतः कृत्वा महागिरि
समं शुभम् ॥२३॥ तस्योपरि बहिःशाला गृहशाला ह्यनेकशः ॥ ब्रह्मशालाश्च बहुशो निर्ममे शोभनाकृतीः ॥२४॥ निधानैश्च समायुक्ता गृहोपकरणै
र्वृताः ॥ सुवर्णकोटिसंपूर्णा रसवस्त्रादिपूरिताः ॥ २५ ॥ धनधान्यसमृद्धाश्च सर्वधातुयुतास्तथा ॥ एतत्सर्वं कारयित्वा ब्राह्मणेभ्यस्तदा ददौ ॥ २६ ॥
एकैकशो दशदश ददौ धेनूः पयस्विनीः ॥ चत्वारिंशच्छतं प्रादाद्ग्रामाणां चतुराधिकम् ॥ २७ ॥ त्रैविद्यद्विजविप्रेभ्यो रामो दशरथात्मजः ॥
काजेशेन त्रयेणैव स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥ २८ ॥ तस्मात्त्रयीविद्य इति ख्यातिर्लोके बभूव ह ॥ एवंविधं द्विजेभ्यः स दत्त्वा दानं महाद्भुतम् ॥
॥ २९ ॥ आत्मानं चापि मेने स कृतकृत्यं नरेश्वरः ॥ ब्रह्मणा स्थापिताः पूर्वं विष्णुना शंकरेण ये ॥ ३० ॥ ते पूजिता राघवेण जीर्णोद्धारे
कृते सति ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि गोभुजा ये वणिग्वराः ॥ ३१ ॥ शुश्रूषार्थं प्रदत्ता वै देवैर्हरिहरादिभिः ॥ संतुष्टेन तु शर्वेण तेभ्यो दत्तं तु चेत
नम् ॥ ३२ ॥ श्वेताश्वचामरौ दत्तौ खड्गं दत्तं सुनिर्मलम् ॥ तदा प्रबोधितास्ते च द्विजशुश्रूषणाय वै ॥ ३३ ॥ विवाहादौ सदा भाव्यं चामरै

१ नः–अस्माकम्–इत्यर्थः ।

मंगलं वरम् ॥ खड्गं शुभं तदा धार्य्यं मम चिह्नं करे स्थितम् ॥ ३४ ॥ गुरुपूजा सदा कार्या कुलदेव्याः पुनःपुनः ॥ वृद्ध्यागमेषु प्राप्तेषु वृद्धिदायकदक्षिणा ॥ ३५ ॥ एकादश्यां शनेर्वारे दानं देयं द्विजन्मने ॥ प्रदेयं बालवृद्धेभ्यो मम रामस्य शासनात् ॥ ३६ ॥ मंडलेषु च ये शुद्रा वणिग्वृत्तिरताः पराः ॥ सपादलक्षास्ते दत्ता रामशासनपालकाः ॥ ३७ ॥ मांडलीकास्तु ते ज्ञेया राजानो मंडलेश्वराः ॥ द्विजशुश्रूषणे दत्ता रामेण वणिजां वराः ॥ ३८ ॥ चामरद्वितयं रामो दत्तवान्खड्गमेव च ॥ कुलस्य स्वामिनं सूर्यं प्रतिष्ठाविधिपूर्वकम् ॥ ॥ ३९ ॥ ब्रह्माणं स्थापयामास चतुर्वेदसमन्वितम् ॥ श्रीमातरं महाशक्तिं शून्यस्वामिहरिं तथा ॥ ४० ॥ विघ्नापध्वंसनार्थाय दक्षिणद्वारसंस्थितम् ॥ गणं संस्थापयामास तथान्याश्चैव देवताः ॥ ४१ ॥ कारितास्तेन वीरेण प्रासादाः सप्तभूमिकाः ॥ यत्किंचित्कुरुते कार्यं शुभं मांगल्यरूपकम् ॥ ४२ ॥ पुत्रे जाते जातके वान्नाशने मुंडनेऽपि वा ॥ लक्षहोमे कोटिहोमे तथा यज्ञक्रियासु च ॥ ४३ ॥ वास्तुपूजाग्रहशांत्योः प्राप्ते चैव महोत्सवे ॥ यत्किंचित्कुरुते दानं द्रव्यं वा धान्यमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ वस्त्रं वा धेनवो नाथ हेम रूप्यं तथैव च ॥ विप्राणामथ शूद्राणां दीनानाथांधकेषु च ॥ ४५ ॥ प्रथमं बकुलार्कस्य श्रीमातुश्चैव मानवः ॥ भागं दद्याच्च निर्विघ्नकार्यसिद्धये निरन्तरम् ॥ ४६ ॥ वचनं मे समुल्लंघ्य कुरुते योऽन्यथा नरः ॥ तस्य तत्कर्मणो विघ्नं भविष्यति न संशयः ॥ ४७ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ देवानामथ वापीश्च प्राकारांस्तु सुशोभनान् ॥ ४८ ॥ दुर्गोपकरणैर्युक्तान्प्रतोलीश्च सुविस्तृताः ॥ निर्ममे चैव कुंडानि सरांसि सरसीस्तथा ॥ ४९ ॥ धर्मवापीश्च कूपांश्च तथान्यान्देवनिर्मितान् ॥ एतत्सर्वं च विस्तार्य धर्मारण्ये मनोरमे ॥ ५० ॥ ददौ त्रैविद्यमुख्येभ्यः श्रद्धया परया पुनः ॥ ताम्रपट्टस्थितं रामशासनं लोपयेत्तु यः ॥५१॥ पूर्वजास्तस्य नरके पतंत्यग्रे न संततिः ॥ वायुपुत्रं समाहूय ततो रामोऽब्रवीद्वचः ॥ ॥ ५२ ॥ वायुपुत्र महावीर तव पूजा भविष्यति ॥ अस्य क्षेत्रस्य रक्षायै त्वमत्र स्थितिमाचर ॥ ५३ ॥ आंजनेयस्तु तद्वाक्यं प्रणम्य शिरसादधौ ॥ जीर्णोद्धारं तदा कृत्वा कृतकृत्यो बभूव ह ॥ ५४ ॥ श्रीमातरं तदाभ्यर्च्य प्रसन्नेनांतरात्मना ॥ श्रीमातरं नमस्कृत्य तीर्थान्यन्यानि राघवः ॥५५॥ तेऽपि देवाः स्वकं स्थानं ययुर्ब्रह्मपुरोगमाः ॥५६॥ दत्त्वाशिषं तु रामाय वांछितं ते भविष्यति ॥ रम्यं कृतं त्वया राम विप्राणां स्थापनादिकम् ॥ ॥ ५७ ॥ अस्माकमपि वात्सल्यं कृतं पुण्यवता त्वया ॥ इति स्तुवंतस्ते देवाः स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ५८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वार्धे धर्मारण्यमाहात्म्ये श्रीरामचन्द्रस्य पुरप्रत्यागमनवर्णनंनाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ छ ॥

॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एवं रामेण धर्मज्ञ जीर्णोद्धारः पुरा कृतः ॥ द्विजानां च हितार्थाय श्रीमातुर्वचनेन च ॥ १ ॥ ॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ ॥ कीदृशं शासनं ब्रह्मन्रामेण लिखितं पुरा ॥ कथयस्व प्रसादेन त्रेतायां सत्यमंदिरे ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ धर्मारण्ये
वरे दिव्ये बकुलार्के स्वधिष्ठिते ॥ शून्यस्वामिनि विप्रेंद्र स्थिते नारायणे प्रभौ ॥ ३ ॥ रक्षणाधिपतौ देवे सर्वज्ञे गुणनायके ॥ भवसागर
मग्नानां तारिणी यत्र योगिनी ॥ ४ ॥ शासनं तत्र रामस्य राघवस्य च नामतः ॥ शृणु ताम्राश्रयं तत्र लिखितं धर्मशास्त्रतः ॥ ५ ॥ महा
श्चर्यकरं तच्च ह्यनेकयुगसंस्थितम् ॥ सर्वो धातुः क्षयं याति सुवर्णं क्षयमेति च ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षं दृश्यते पुत्र द्विजशासनमक्षयम् ॥ अविनाशो हि ताम्र
स्य कारणं तत्र विद्यते ॥ ७ ॥ वदोक्तं सकलं यस्माद्विष्णुरेव हि कथ्यते ॥ पुराणेषु च वेदेषु धर्मशास्त्रेषु भारत ॥ ८ ॥ सर्वत्र गीयते विष्णुर्नाना
भावसमाश्रयः ॥ नानादेशेषु धर्मेषु नानाधर्मनिषेविभिः ॥ ९ ॥ नानाभेदैस्तु सर्वत्र विष्णुरेवेति चिंत्यते ॥ अवतीर्णः स वै साक्षात्पुराणपुरुषो
त्तमः ॥ १० ॥ देववैरिविनाशाय धर्मसंरक्षणाय च ॥ तेनेदं शासनं दत्तमविनाशात्मकं सुत ॥ ११ ॥ यस्य प्रतापाद्दृषदस्तारिता जलमध्यतः ॥
वानरैर्वेष्टिता लंका हेलया राक्षसा हताः ॥ १२ ॥ मुनिपुत्रं मृतं रामो यमलोकादुपानयत् ॥ दुंदुभिर्निहतो येन कबंधोऽभिहतस्तथा ॥ १३ ॥
निहता ताडका चैव सप्तताला विभेदिताः ॥ खरश्च दूषणश्चैव त्रिशिराश्च महासुरः ॥ १४ ॥ चतुर्दशसहस्राणि जवेन निहता रणे ॥ तेनेदं शासनं
दत्तमक्षयं न कथं भवेत् ॥ १५ ॥ स्ववंशवर्णनं तत्र लिखित्वा स्वयमेव तु ॥ देशकालादिकं सर्वं लिलेख विधिपूर्वकम् ॥ १६ ॥ स्वमुद्राचिह्नितं तत्र
त्रैविद्येभ्यस्तथा ददौ ॥ चतुश्चत्वारिंशवर्षो रामो दशरथात्मजः ॥ १७ ॥ तस्मिन्काले महाश्चर्यं संदत्तं किल भारत ॥ तत्र स्वर्णोपमं चापि रौप्योपमम
थापि च ॥ १८ ॥ उवाह सलिलं तीर्थे देवर्षिपितृतृप्तिदम् ॥ स्ववंशनायकस्याग्रे सूर्येण कृतमेव तत् ॥ १९ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं रामो विष्णुं प्रपूज्य
च ॥ रामलेखविचित्रैस्तु लिखितं धर्मशासनम् ॥ २० ॥ यद्दृष्ट्वाथ द्विजाः सर्वे संसारभयबंधनम् ॥ कुर्वते नैव यस्माच्च तस्मान्निखिलरक्षकम् ॥
॥ २१ ॥ ये पापिष्ठा दुराचारा मित्रद्रोहरताश्च ये ॥ तेषां प्रबोधनार्थाय प्रसिद्धिमकरोत्पुरा ॥ २२ ॥ रामलेखविचित्रैस्तु विचित्रे ताम्रपट्टके ॥ ॥१५१॥
वाक्यानीमानि श्रूयंते शासने किल नारद ॥ २३ ॥ आस्फोटयंति पितरः कथयंति पितामहाः ॥ भूमिदोऽस्मत्कुले जातः सोऽस्मान्संतार
यिष्यति ॥ २४ ॥ बहुभिर्बहुधा भुक्ता राजभिः पृथिवी त्वियम् ॥ यस्ययस्य यदा भूमिस्तस्यतस्य तदा फलम् ॥ २५ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि

स्वर्गे वसति भूमिदः ॥ आच्छेत्ता चानुमंता च तान्येवं नरकं व्रजेत् ॥ २६ ॥ संदंशैस्तुद्यमानस्तु मुद्गरैर्विनिहत्य च ॥ पाशैः सुबध्यमानस्तु रोरवीति महास्वरम् ॥ २७ ॥ ताड्यमानः शिरे दंडैः समालिंग्य विभावसुम् ॥ क्षुरिकया छिद्यमानो रोरवीति महास्वनम् ॥ २८ ॥ यमदूतैर्महा घोरैर्ब्रह्मवृत्तिविलोपकः ॥ एवंविधैर्महादुष्टैः पीडयंते ते महागणैः ॥ २९ ॥ ततस्तिर्यक्त्वमाप्नोति योनिं वा राक्षसीं शुनीम् ॥ व्यालीं शृगालीं पैशाचीं महाभूतभयंकरीम् ॥ ३० ॥ भूमेरंगुलहर्ता हि स कथं पापमाचरेत् ॥ भूमेरंगुलदाता च स कथं पुण्यमाचरेत् ॥ ३१ ॥ अश्वमेधसहस्राणां राजसूयशतस्य च ॥ कन्याशतप्रदानस्य फलं प्राप्नोति भूमिदः ॥ ३२ ॥ आयुर्यशः सुखं प्रज्ञा धर्मो धान्यं धनं जयः ॥ संतानं वर्द्धते नित्यं भूमिदः सुखमश्नुते ॥ ३३ ॥ भूमेरंगुलमेकं तु ये हरंति खला नराः ॥ वंध्याटवीष्वतोयासु शुष्ककोटरवासिनः ॥ कृष्णसर्पाः प्रजायंते दत्तदायापहारकाः ॥ ३४ ॥ तडागानां सहस्रेण अश्वमेधशतेन वा ॥ गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता विशुध्यति ॥ ३५ ॥ यानीह दत्तानि पुनर्धनानि दानानि धर्मार्थयशस्कराणि ॥ औदार्यतो विप्रनिवेदितानि को नाम साधुः पुनराददीत ॥ ३६ ॥ चलदलदललीलाचंचले जीवलोके तृणलवलघुसारे सर्वसंसारसौख्ये ॥ अपहरति दुराशः शासनं ब्राह्मणानां नरकगहनगर्त्तावर्तपातोत्सुको यः ॥ ३७ ॥ ये पास्यंति महीभुजः क्षितिमिमां यास्यंति भुक्त्वाखिलां नो याता न तु याति यास्यति न वा केनापि सार्द्धं धरा ॥ यत्किंचिद्भुवि तद्विनाशि सकलं कीर्तिः परं स्थायिनी त्वेवं वै वसुधापि यैरुपकृता लोप्या न सत्कीर्तयः ॥ ३८ ॥ एकैव भगिनी लोके सर्वेषामेव भूभुजाम् ॥ न भोज्या न करग्राह्या विप्रदत्ता वसुंधरा ॥ ३९ ॥ दत्त्वा भूमिं भाविनः पार्थिवेशान्भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः ॥ सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां स्वे स्वे काले पालनीयो भवद्भिः ॥४०॥ अस्मिन्वंशे क्षितौ कोपि राजा यदि भविष्यति ॥ तस्याहं करलग्नोस्मि मद्दत्तं यदि पाल्यते॥४१॥लिखित्वा शासनं रामश्चातुर्वेद्यद्विजोत्तमान् ॥ संपूज्य प्रददौ धीमान्वसिष्ठस्य च सन्निधौ ॥ ४२ ॥ ते वाडवा गृहीत्वा तं पट्टं रामाज्ञया शुभम् ॥ ताम्रं हैमाक्षर युतं धर्म्यं धर्मविभूषणम् ॥ ४३ ॥ पूजार्थं भक्तिकामार्थास्तद्रक्षणमकुर्वत ॥ चंदनेन च दिव्येन पुष्पेण च सुगन्धिना ॥ ४४ ॥ तथा सुवर्णपुष्पेण रूप्यपुष्पेण वा पुनः ॥ अहन्यहनि पूजां ते कुर्वते वाडवाः शुभाम् ॥ ४५ ॥ तदग्रे दीपकं चैव घृतेन विमलेन हि ॥ सप्तव र्तियुतं राजन्नर्घ्यं प्रकुर्वते द्विजाः ॥ ४६ ॥ नैवेद्यं कुर्वते नित्यं भक्तिपूर्वं द्विजोत्तमाः ॥ रामरामेति रामेति मन्त्रमप्युच्चरंति हि ॥ ४७ ॥ अशने

१ तान्येव—षष्टिवर्षसहस्राणि—इत्यर्थः ।

शयने पाने गमने चोपवेशने ॥ सुखे वाप्यथवा दुःखे राममन्त्रं समुच्चरेत् ॥ ४८ ॥ न तस्य दुःखदौर्भाग्यं नाधिव्याधिभयं भवेत् ॥ आयुः श्रियं
बलं तस्य वर्द्धयंति दिने दिने ॥ ४९ ॥ रामेति नाम्ना मुच्येत पापाद्वै दारुणादपि ॥ नरकं नहि गच्छेत गतिं प्राप्नोति शाश्वतीम् ॥ ५० ॥
॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इति कृत्वा ततो रामः कृतकृत्यममन्यत ॥ प्रदक्षिणीकृत्य तदा प्रणम्य च द्विजान्बहून् ॥ ५१ ॥ दत्त्वा दानं
भूरितरं गवाश्वमहिषीरथम् ॥ ततः सर्वान्निजांस्तांश्च वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ५२ ॥ अत्रैव स्थीयतां सर्वैर्यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ यावन्मेरुर्महीपृष्ठे
सागराः सत एव च ॥ ५३ ॥ तावदत्रैव स्थातव्यं भवद्भिर्हि न संशयः ॥ यदाहि शासनं विप्रा न मन्यंते नृपा भुवि ॥ ५४ ॥ अथवा वणिजः
शूरा मदमायाविमोहिताः ॥ मदाज्ञां न प्रकुर्वंति मन्यंते वा न ते जनाः ॥ ५५ ॥ तदा वै वायुपुत्रस्य स्मरणं क्रियतां द्विजाः ॥ स्मृतमात्रो
हनूमान्वै समागत्य करिष्यति ॥ ५६ ॥ सहसा भस्म तान्सत्यं वचनान्मे न संशयः ॥ य इदं शासनं रम्यं पालयिष्यति भूपतिः ॥
॥ ५७ ॥ वायुपुत्रः सदा तस्य सौख्यमृद्धिं प्रदास्यति ॥ ददाति पुत्रान्पौत्रांश्च साध्वीं पत्नीं यशो जयम् ॥ ५८ ॥ इत्येवं कथयित्वा च हनुमंतं
प्रबोध्य च ॥ निर्वर्तितो रामदेवः ससैन्यः सपरिच्छदः ॥ ५९ ॥ वादित्राणां स्वनैर्विष्वक्सूच्यमानशुभागमः ॥ श्वेतातपत्रयुक्तोऽसौ चामरैर्वी
जितो नरैः ॥ अयोध्यां नगरीं प्राप्य चिरं राज्यं चकार ह ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्रह्मनारदसंवादे श्रीरामेण ब्राह्मणेभ्यः शासनपट्टप्रदानवर्णनंनाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ छ ॥ ॥
॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश सृष्टिसंहारकारक ॥ गुणातीतो गुणैर्युक्तो मुक्तीनां साधनं परम् ॥ १ ॥ संस्थाप्य वेदभवनं विधिवद्द्विज
सत्तमान् ॥ किं चक्रे रघुनाथस्तु भूयोऽयोध्यां गतस्तदा ॥ २ ॥ स्वस्थाने ब्राह्मणास्तत्र कानि कर्माणि चक्रिरे ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ इष्टापूर्तरताः
शांताः प्रतिग्रहपराङ्मुखाः ॥ ३ ॥ राज्यं चक्रुर्वनस्यास्य पुरोधा[1] द्विजसत्तमः ॥ उवाच रामपुरतस्तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ४ ॥ प्रयागस्य च
माहात्म्यं त्रिवेणीफलमुत्तमम् ॥ प्रयागतीर्थमहिमा शुक्लतीर्थस्य चैव हि ॥ ५ ॥ सिद्धक्षेत्रस्य काश्याश्च गंगाया महिमा तथा ॥ वसिष्ठः कथया
मास तीर्थान्यन्यानि नारद ॥ ६ ॥ धर्मारण्यसुवर्णाया हरिक्षेत्रस्य तस्य च ॥ स्नानदानादिकं सर्वं वाराणस्या यवाधिकम्[2] ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा
रामदेवः स चमत्कृतमानसः ॥ धर्मारण्ये पुनर्यात्रां कर्त्तुकामः समभ्यगात् ॥ ८ ॥ सीतया सह धर्मज्ञो गुरुसैन्यपुरःसरः ॥ लक्ष्मणेन सह

१ पुरोधाः—वसिष्ठः । २ यवाधिकम्—वाराणस्यपेक्षयायवमात्रमधिकमेव—इत्यर्थः ।

भ्रात्रा भरतेन सहायवान् ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नेन परिवृतो गतो मोहेरके पुरे ॥ तत्र गत्वा वसिष्ठं तु पृच्छतेऽसौ महामनाः ॥ १० ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ धर्मारण्ये महाक्षेत्रे किं कर्त्तव्यं द्विजोत्तम ॥ दानं वा नियमो वाथ स्नानं वा तप उत्तमम् ॥ ११ ॥ ध्यानं वाथ क्रतुं वाथ होमं वा जपमुत्तमम् ॥ दानं वा नियमं वाथ स्नानं वा तप उत्तमम् ॥ १२ ॥ येन वै क्रियमाणेन तीर्थेऽस्मिन्द्विजसत्तम ॥ ब्रह्मह त्यादिपापेभ्यो मुच्यते तद्ब्रवीहि मे ॥ १३ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ यज्ञं कुरु महाभाग धर्मारण्ये त्वमुत्तमम् ॥ दिनेदिने कोटिगुणं यावद्वर्षशतं भवेत् ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा चैव गुरुतो यज्ञारंभं चकार सः ॥ तस्मिन्नवसरे सीता रामं व्यज्ञापयन्मुदा ॥ १५ ॥ स्वामि न्पूर्वं त्वया विप्रा वृता ये वेदपारगाः ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशेन निर्मिता ये पुरा द्विजाः ॥ १६ ॥ कृते त्रेतायुगे चैव धर्मारण्यनिवासिनः ॥ विप्रांस्तान्वै वृणुष्व त्वं तैरेव साधकोऽध्वरः ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा रामदेवेन आहूता ब्राह्मणास्तदा ॥ स्थापिताश्च यथापूर्वमस्मिन्मोहे रके पुरे ॥ १८ ॥ तैस्त्वष्टादशसंख्याकैस्त्रैविद्यैर्मेहिवाडवैः ॥ यज्ञं चकार विधिवत्तैरेवायतबुद्धिभिः ॥ १९ ॥ कुशिकः कौशिको वत्स उपमन्युश्च काश्यपः ॥ कृष्णात्रेयो भरद्वाजो धारिणः शौनको वरः ॥ २० ॥ मांडव्यो भार्गवः पैंग्यो वात्स्यो लौगाक्ष एव च ॥ गांगायनोथ गांगेयः शुनकः शौनकस्तथा ॥ २१ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ एभिर्विप्रैः क्रतुं रामः समाप्य विधिवन्नृपः ॥ चकारावभृथं रामो विप्रा न्संपूज्य भक्तितः ॥ २२ ॥ यज्ञांते सीतया रामो विज्ञप्तः सुविनीतया ॥ अस्याध्वरस्य संपत्तौ दक्षिणां देहि सुव्रत ॥ २३ ॥ मन्नाम्ना च पुरं तत्र स्थाप्यतां शीघ्रमेव च ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे नृपोत्तमः ॥ २४ ॥ तेषां च ब्राह्मणानां च स्थानमेकं सुनिर्भयम् ॥ दत्तं रामेण सीतायाः संतोषाय महीभृता ॥ २५ ॥ सीतापुरमिति ख्यातं नाम चक्रे तदा किल ॥ तस्याधिदेव्यौ वर्त्तेते शांता चैव सुमंगला ॥ २६ ॥ मोहेरकस्य पुरतो ग्रामद्वादशकं पुरः ॥ ददौ विप्राय विदुषे समुत्थाय प्रहर्षितः ॥ २७ ॥ तीर्थांतरं जगामाशु काश्यपीसारितस्तटे ॥ वाडवाः केऽपि नीतास्ते रामेण सह धर्मवित् ॥ २८ ॥ धर्मालये गतः सद्यो यत्र माला कमंडलुः ॥ पुरा धर्मेण सुमहत्कृतं यत्र तपो मुने ॥ २९ ॥ तदारभ्य सुविख्यातं धर्मालयमिति श्रुतम् ॥ ददौ दाशरथिस्तत्र महादानानि षोडश ॥ ३० ॥ ये पंचाशत्तदा ग्रामाः सीतापुरसमन्विताः ॥ सत्यमंदिरपर्यंता रघुना थेन वै तदा ॥ ३१ ॥ सीताया वचनात्तत्र गुरुवाक्येन चैव हि ॥ आत्मनो वंशवृद्ध्यर्थं द्विजेभ्योऽदाद्रघूत्तमः ॥ ३२ ॥ अष्टादशसहस्राणां द्विजा नामभवत्कुलम् ॥ वात्स्यायन उपमन्युर्जातूकर्ण्योऽथ पिंगलः ॥ ३३ ॥ भारद्वाजस्तथा वत्सः कौशिकः कुश एव च ॥ शांडिल्यः कश्यपश्चैव

गौतमश्छांधनस्तथा ॥ ३४ ॥ कृष्णात्रेयस्तथा वत्सो वसिष्ठो धारणस्तथा ॥ भांडिलश्चैव विज्ञेयो यौवनाश्वस्ततः परम् ॥ ३५ ॥ कृष्णायनोपम न्यू च गार्ग्यमुद्गलमौखकाः ॥ पुशिः पराशरश्चैव कौंडिन्यश्च ततः परम् ॥ ३६ ॥ पंचपंचाशद्ग्रामाणां नामान्येवं यथाक्रमम् ॥ सीतापुरं श्रीक्षेत्रं च मुशली मुद्गली तथा ॥ ३७ ॥ ज्येष्ठला श्रेयस्थानं च दंताली वटपत्रका ॥ राज्ञः पुरं कृष्णवाटं देहं लोहं चनस्थनम् ॥ ३८ ॥ कोहेचं चंदनक्षेत्रं थलं च हस्तिनापुरम् ॥ कर्पटं कंनजह्नवी वनोडफनफावली ॥ ३९ ॥ मोहोधं शमोहोरली गोविंदणं थलत्यजम् ॥ चारणसिद्धं सोद्गीत्राभाज्यजं वटमालिका ॥४०॥ गोधरं मारणजं चैव मात्रमध्यं च मातरम् ॥ बलवती गंधवती ईआम्ली च राज्यजम् ॥४१॥ रूपावली बहुधनं छत्रीटं वंशंजं तथा ॥ जायासंरणं गोतिकी च चित्रलेखं तथैव च ॥ ४२ ॥ दुग्धावली हंसावली च वैहोलं चैह्लजं तथा ॥ नालावली आसावली सुहाली कामतः परम् ॥४३॥ रामेण पंचपंचाशद्ग्रामाणि वसनाय च ॥ स्वयं निर्माय दत्तानि द्विजेभ्यस्तेभ्य एव च ॥ ४४ ॥ तेषां शुश्रूषणार्थाय वैश्यान्ग्रामो न्यवेदयत् ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि शूद्रांस्तेभ्यश्चतुर्गुणान् ॥४५॥ तेभ्यो दत्तानि दानानि गवाश्ववसनानि च ॥ हिरण्यं रजतं ताम्रं श्रद्धया परया मुदा ॥ ४६ ॥ नारद उवाच ॥ अष्टादशसहस्रास्ते ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ कथं ते व्यभजन्ग्रामान्ग्रामोत्पन्नं तथा वसु ॥ वस्त्राद्यं भूषणाद्यं च तन्मे कथय सुव्रतम् ॥४७॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ यज्ञांते दक्षिणा यावत्सर्त्विग्भिः स्वीकृता सुत ॥ महादानादिकं सर्वं तेभ्य एव समर्पितम् ॥४८॥ ग्रामाः साधारणा दत्ता महास्थानानि वै तदा ॥ ये वसंति च यत्रैव तानि तेषां भवंत्विति ॥ ४९ ॥ वशिष्ठवचनात्तत्र ग्रामास्ते विप्रसात्कृताः ॥ रघूद्वहेन धीरेण नोद्वसंति यथा द्विजाः ॥५०॥ धान्यं तेषां प्रदत्तं हि विप्राणां चामितं वसु ॥ कृतांजलिस्ततो रामो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥५१॥ यथा कृतयुगे विप्रास्त्रेतायां च यथा पुरा ॥ तथा चाद्यैव वर्त्तव्यं मम राज्ये न संशयः ॥ ५२ ॥ यत्किंचिद्धनधान्यं वा यानं वा वसनानि वा ॥ मणयः कांचनादींश्च हेमादींश्च तथा वसु ॥ ५३ ॥ ताम्राद्यं रजतादींश्च प्रार्थयध्वं ममाधुना ॥ अधुना वा भविष्ये वाभ्यर्थनीयं यथोचितम् ॥ ५४ ॥ प्रेषणीयं वाचिकं मे सर्वदा द्विजसत्तमाः ॥ यंयं कामं प्रार्थयध्वं तं तं दास्याम्यहं विभो ॥ ५५ ॥ ततो रामः सेवकादीनादरात्प्रत्यभाषत ॥ विप्राज्ञा नोल्लंघनीया सेवनीया प्रयत्नतः ॥ ५६ ॥ यंयं कामं प्रार्थयंते कारयध्वं ततस्ततः ॥ एवं नत्वा च विप्राणां सेवनं कुरुते तु यः ॥ ५७ ॥ स शूद्रः स्वर्गमाप्नोति धन

१ एतेषां सीतापुरादीनां पंचपंचाशद्ग्रामाणां नामानि कानिचिदशुद्धानीव भासन्ते, अपरिचितत्वाद्यथाप्रतिपुस्तकमेवात्र मुद्रितानि सन्ति । तानि च तत्तद्ग्रामनामपरिचितैस्तत्रत्यैर्विद्वद्भिः शोधनीयानि इति सविनयं सूच्यतेऽस्माभिः । २ संदेशवाग्वाचिकं स्यात्—इत्यमरः ।

वान्पुत्रवान्भवेत् ॥ अन्यथा निर्धनत्वं हि लभते नात्र संशयः ॥ ५८ ॥ यवनो म्लेच्छजातीयो दैत्यो वा राक्षसोपि वा ॥ योत्र विघ्नं करोत्येव भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥ ५९ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य द्विजान्रामोऽतिहर्षितः ॥ प्रस्थानाभिमुखो विप्रैराशीर्भिरभिनंदितः ॥ ६० ॥ आसीमांतमनुव्रज्य स्नेहव्याकुललोचनाः ॥ द्विजाः सर्वे विनिर्वृत्ता धर्मारण्ये विमोहिताः ॥ ६१ ॥ एवं कृत्वा ततो रामः प्रतस्थे स्वां पुरीं प्रति ॥ काश्यपाश्चैव गर्गाश्च कृतकृत्या दृढव्रताः ॥ ६२ ॥ गुर्वासनसमाविष्टाः सभार्याः ससुहृत्सुताः ॥ राजधानीं तदा प्राप रामोऽयोध्यां गुणान्विताम् ॥ ६३ ॥ दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वे लोकाः श्रीरघुनन्दनम् ॥ ततो रामः स धर्मात्मा प्रजापालनतत्परः ॥ ६४ ॥ सीतया सह धर्मात्मा राज्यं कुर्वंस्तदा सुधीः ॥ जानक्यां गर्भमाधत्त रविवंशोद्भवाय च ॥ ६५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये श्रीरामचन्द्रकृतधर्मारण्यतीर्थक्षेत्रजीर्णोद्धारवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अतः परं किमभवत्तन्मे कथय सुव्रत ॥ पूर्वं च तदशेषेण शंस मे वदताम्वर ॥ १ ॥ स्थिरीभूतं च तत्स्थानं कियत्कालं वदस्व मे ॥ केन वै रक्ष्यमाणं च कस्याज्ञा वर्तते प्रभो ॥ २ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ त्रेतातो द्वापरांतं च यावत्कलिसमागमः ॥ तावत्संरक्षणे चैको हनूमान्पवनात्मजः ॥ ३ ॥ समर्थो नान्यथा कोपि विना हनुमता सुत ॥ लंका विध्वंसिता येन राक्षसाः प्रबला हताः ॥४॥ स एव रक्षते तत्र रामादेशेन पुत्रक ॥ द्विजस्याज्ञा प्रवर्तेत श्रीमातायास्तथैव च ॥ ५ ॥ दिनेदिने प्रहर्षोभूज्जनानां तत्र वासिनाः ॥ पठंति स्म द्विजास्तत्र ऋग्युजुःसामलक्षणान् ॥ ६ ॥ अथर्वणमपि तत्र पठंति स्म दिवानिशम् ॥ वेदनिर्घोषजः शब्दस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ७ ॥ उत्सवास्तत्र जायंते ग्रामेग्रामे पुरेपुरे ॥ नाना यज्ञाः प्रवर्तंते नानाधर्मसमाश्रिताः ॥ ८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कदापि तस्य स्थानस्य भंगो जातोथ वा नवा ॥ दैत्यैर्जितं कदा स्थानमथवा दुष्टराक्षसैः ॥ ९ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया राजन्धर्मज्ञस्त्वं सदा शुचिः ॥ आदौ कलियुगे प्राप्ते यद्वृत्तं तच्छृणुष्व भोः ॥ १० ॥ लोकानां च हितार्थाय कामाय च सुखाय च ॥ यज्ञं च कथमिष्यामि तत्सर्वं शृणु भूपते ॥ ११ ॥ इदानीं च कलौ प्राप्त आमो नाम्ना बभूव ह ॥ कान्यकुब्जाधिपः श्रीमान्धर्मज्ञो नीतितत्परः ॥ १२ ॥ शांतो दांतः सुशीलश्च सत्यधर्मपरायणः ॥ द्वापरांते नृपश्रेष्ठ अनागते कलौ युगे ॥ १३ ॥ भयात्कलिविशेषेण अधर्मस्य भयादिभिः ॥ सर्वे देवाः क्षितिं त्यक्त्वा नैमिषारण्यमाश्रिताः ॥ १४ ॥ रामोपि सेतुबंधं हि ससहायो गतो नृप ॥ १५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कीदृशं हि कलौ प्राप्ते भयं लोके सुदुस्तरम् ॥ यस्मिन्सुरैः परित्यक्ता

रत्नगर्भा वसुन्धरा ॥ १६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणुष्व कलिधर्मांस्त्वं भविष्यंति यथा नृप ॥ असत्यवादिनो लोकाः साधुनिन्दापरा
यणाः ॥ १७ ॥ दस्युकर्मरताः सर्वे पितृभक्तिविवर्जिताः ॥ स्वगोत्रदाराभिरता लौल्यध्यानपरायणाः ॥ १८ ॥ ब्रह्मविद्वेषिणः सर्वे परस्परविरो
धिनः ॥ शरणागतहंतारो भविष्यंति कलौ युगे ॥ १९ ॥ वैश्याचाररता विप्रा वेदभ्रष्टाश्च मानिनः ॥ भविष्यंति कलौ प्राप्ते संध्यालोपकरा
द्विजाः ॥ २० ॥ शांतौ शूरा भये दीनाः श्राद्धतर्पणवर्जिताः ॥ असुराचारनिरता विष्णुभक्तिविवर्जिताः ॥ २१ ॥ परवित्ताभिलाषाश्च उत्कोच
ग्रहणे रताः ॥ अस्नातभोजिनो विप्राः क्षत्रिया रणवर्ज्जिताः ॥ २२ ॥ भविष्यंति कलौ प्राप्ते मलिना दुष्टवृत्तयः ॥ मद्यपानरताः सर्वेऽप्यया
ज्यानां हि याजकाः ॥ २३ ॥ भर्तृद्वेषकरा रामाः पितृद्वेषकराः सुताः ॥ भ्रातृद्वेषकराः क्षुद्रा भविष्यंति कलौ युगे ॥ २४ ॥ गव्यविक्रयि
णस्ते वै ब्राह्मणा वित्ततत्पराः ॥ गावो दुग्धं न दुह्यंते संप्राप्ते हि कलौ युगे ॥ २५ ॥ फलंते नैव वृक्षाश्च कदाचिदपि भारत ॥ कन्याविक्रय
कर्त्तारो गोजाविक्रयकारकाः ॥ २६ ॥ विषविक्रयकर्त्तारो रसविक्रयकारकाः ॥ वेदविक्रयकर्त्तारो भविष्यंति कलौ युगे ॥ २७ ॥ नारी गर्भं
समाधत्ते हायनैकादशेन हि ॥ एकादश्युपवासस्य विरताः सर्वतो जनाः ॥ २८ ॥ न तीर्थसेवनरता भविष्यंति च वाडवाः ॥ बह्वाहारा
भविष्यंति बहुनिद्रासमाकुलाः ॥ २९ ॥ जिह्मवृत्तिपराः सर्वे वेदनिंदापरायणाः ॥ यतिनिंदापराश्चैव च्छद्मकाराः परस्परम् ॥ ३० ॥ स्पर्शदोष
भयं नैव भविष्यति कलौ युगे ॥ क्षत्रिया राज्यहीनाश्च म्लेच्छो राजा भविष्यति ॥ ३१ ॥ विश्वासघातिनः सर्वे गुरुद्रोहरतास्तथा ॥ मित्र
द्रोहरता राजञ्छिश्नोदरपरायणाः ॥ ३२ ॥ एकवर्णा भविष्यंति वर्णाश्चत्वार एव च ॥ कलौ प्राप्ते महाराज नान्यथा वचनं मम ॥ ३३ ॥
एतच्छ्रुत्वा गुरोरेव कान्यकुब्जाधिपो बली ॥ राज्यं प्रकुरुते तत्र आमो नाम्ना हि भूतले ॥ ३४ ॥ सार्वभौमत्वमापन्नः प्रजापालनतत्परः ॥
प्रजानां कलिना तत्र पापे बुद्धिरजायत ॥ ३५ ॥ वैष्णवं धर्ममुत्सृज्य बौद्धधर्ममुपागताः ॥ प्रजास्तमनुवर्तिन्यः क्षपणैः[1] प्रतिबोधिताः॥३६॥
तस्य राज्ञो महादेवी मामानाम्न्यतिविश्रुता ॥ गर्भं दधार सा राज्ञो सर्वलक्षणसंयुता ॥ ३७ ॥ संपूर्णे दशमे मासि जाता तस्याः सुरूपिणी ॥
दुहिता समये राज्ञ्याः पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ ३८ ॥ रत्नगंगेति नाम्ना सा मणिमाणिक्यभूषिता ॥ एकदा दैवयोगेन देशांतरादुपागतः ॥ ३९ ॥
नाम्ना चैवेंद्रसूरिर्वै देशेस्मिन्कान्यकुब्जके ॥ षोडशाब्दा च सा कन्या नोपनीता नृपात्मजा ॥४०॥ दास्यांतरेण मिलिता इन्द्रसूरिश्च जीविकः ॥

१ क्षपणैः—बौद्धधर्मानुयायिसंन्यासिभिः ।

शाबरीं मंत्रविद्यां च कथयामास भारत ॥४१॥ एकचित्ताभवत्सा तु शूलिकर्मविमोहिता ॥ ततः सा मोहमापन्ना तत्तद्वाक्यपरायणा ॥४२॥ क्षपणैर्बोधिता वत्स जैनधर्मपरायणा ॥ ब्रह्मावर्ताधिपतये कुंभीपालाय धीमते ॥४३॥ रत्नगंगां महादेवीं ददौ तामिति विक्रमी[1] ॥ मोहेरेकं ददौ तस्मै विवाहे दैवमोहितः ॥ ४४ ॥ धर्मारण्यं समागत्य राजधानी कृता तदा ॥ देवांश्च स्थापयामास जैनधर्मप्रणीतकान् ॥ ४५ ॥ सर्वे वर्णास्तथाभूता जैनधर्मसमाश्रिताः ॥ ब्राह्मणा नैव पूज्यंते न च शांतिकपौष्टिकम् ॥ ४६ ॥ न ददाति कदा दानमेवं कालः प्रवर्तते ॥ लब्धशासनका विप्रा लुप्तस्वाम्या अहर्निशम् ॥ ४७ ॥ समाकुलितचित्तास्ते नृपमामं सम[illegible]ः ॥ कन्यकुब्जस्थितं शूरं पांखण्डैः परिवेष्टितम् ॥ ४८ ॥ कान्यकुब्जपुरं प्राप्य कतिभिर्वासरैर्नृप ॥ गंगोपकण्ठे न्यवसञ्छ्रांतास्ते म[illegible]ढवाडवाः ॥ ४९ ॥ चारैश्च कथितास्ते च नृपस्याग्रे समागताः ॥ प्रातरा कारिता विप्रा आगता नृपसंसदि ॥ ५० ॥ प्रत्युत्थानाभिवादादीन्न चक्रे सादरं नृपः ॥ तिष्ठतो ब्राह्मणान्सर्वान्पर्यपृच्छदसौ ततः ॥ ५१ ॥ किमर्थमागता विप्राः किंस्वित्कार्यं ब्रुवंतु तत् ॥ ५२ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ धर्मारण्यादिहायातास्त्वत्समीपं नराधिप ॥ राजंस्तव सुता यास्तु भर्ता कुमारपालकः ॥ ५३ ॥ तेन प्रलुप्तं विप्राणां शासनं महदद्भुतम् ॥ वर्तता जैनधर्मेण प्रेरितेनेंद्रसूरिणा ॥ ५४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ केन वै स्थापिता यूयमस्मिन्मोहेरके पुरे ॥ एतद्धि वाडवाः सर्वं ब्रूत वृत्तं यथातथम् ॥ ५५ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ काजेशैः स्थापिताः पूर्वं धर्मराजेन धीमता ॥ कृता चात्र शुभे स्थाने रामेण च ततः पुरी ॥ ५६ ॥ शासनं रामचंद्रस्य दृष्ट्वाऽन्यैश्चैव राजभिः ॥ पालितं धर्मतो ह्यत्र शासनं नृपसत्तम ॥ ५७ ॥ इदानीं तव जामाता विप्रान्पालयते न हि ॥ तच्छ्रुत्वा विप्रवाक्यं तु राजा विप्रानथाब्रवीत् ॥ ५८ ॥ यांतु शीघ्रं हि भो विप्राः कथयंतु ममाज्ञया ॥ राज्ञे कुमारपालाय देहि त्वं ब्राह्मणालयम् ॥ ५९ ॥ श्रुत्वा वाक्यं ततो विप्राः परं हर्षमुपागताः ॥ जग्मुस्ततोऽतिमुदिता वाक्यं तत्र निवेदितम् ॥ ६० ॥ श्वशुरस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ॥ ॥ कुमारपाल उवाच ॥ ॥ रामस्य शासनं विप्राः पालयिष्याम्यहं नहि ॥ ६१ ॥ त्यजामि ब्राह्मणान्यज्ञे पशुहिंसापरायणान् ॥ तस्माद्धि हिंसकानां तु न मे भक्तिर्भवेद्द्विजाः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ कथं पाखंडधर्मेण लुप्तशासनको भवान् ॥ पालयस्व नृपश्रेष्ठ मा स्म पापे मनः कृथाः ॥ ६३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ अहिंसा परमो धर्मो अहिंसा च परं तपः ॥ अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमं फलम् ॥ ६४ ॥ तृणेषु चैव वृक्षेषु पतंगेषु नरेषु च ॥ कीटेषु

१ विक्रमी–पराक्रमवान् इति, अतो हेतोः इति योजना ।

मत्कुणाद्येषु अजाश्वेषु गजेषु च ॥ ६५ ॥ लूतासु चैव सर्पेषु महिष्यादिषु वै तथा ॥ जंतवः सदृशा विप्राः सूक्ष्मेषु च महत्सु च ॥ ६६ ॥ कथं
यूयं प्रवर्तध्वे विप्रा हिंसापरायणाः ॥ तच्छ्रुत्वा वज्रतुल्यं हि वचनं च द्विजोत्तमाः ॥ ६७ ॥ प्रत्यूचुर्वाडवाः सर्वे क्रोधरक्तेक्षणा दृशा ॥ ६८ ॥
॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ अहिंसा परमो धर्मः सत्यमेतत्त्वयोदितम् ॥ परं तथापि धर्मोऽस्ति शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ ६९ ॥ या वेदविहिता
हिंसा सा न हिंसेति निर्णयः ॥ शस्त्रेणाहन्यते यच्च पीडा जंतुषु जायते ॥ ७० ॥ स एवाधर्म एवास्ति लोके धर्मविदां वर ॥ वेदमंत्रैर्विहन्यंते विना
शस्त्रेण जंतवः ॥ ७१ ॥ जंतुपीडाकरा नैव सा हिंसा सुखदायिनी ॥ परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ ७२ ॥ वेदोदितां विधायापि हिंसां
पापैर्न लिप्यते ॥ विप्राणां वचनं श्रुत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ७३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ब्रह्मादीनां परं क्षेत्रं धर्मारण्यमनुत्तमम् ॥ ब्रह्मविष्णु
महेशाद्या नेदानीमत्र संति ते ॥ ७४ ॥ न धर्मो विद्यते वात्र उक्तो रामः स मानुषः ॥ क्व वापि लंबपुच्छोऽसौ यो मुक्तो रक्षणाय वः ॥ ७५ ॥
शासनं चेन्न दृष्टं वो नैव तत्पालयाम्यहम् ॥ द्विजाः कोपसमाविष्टा ददुः प्रत्युत्तरं तदा ॥ ७६ ॥ ॥ द्विजा ऊचुः ॥ ॥ रे मूढ त्वं कथं वेत्थं
भाषसे मदलोलुपः ॥ स दैत्यानां विनाशाय धर्मसंरक्षणाय च ॥ ७७ ॥ रामश्चतुर्भुजः साक्षान्मानुषत्वं गतो भुवि ॥ अगतीनां च गतिदः स वै
धर्मपरायणः ॥ दयालुश्च कृपालुश्च जंतूनां परिपालकः ॥ ७८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कुतोऽद्य वर्त्तते रामः कुतो वै वायुनंदनः ॥ भ्रष्टाभ्रमिव ते
सर्वे क्व रामो हनुमानिति ॥ ७९ ॥ परंतु रामो हनुमान्यदि वर्त्तेत सर्वतः ॥ इदानीं विप्रसाहाय्य आगमिष्यति मे मतिः ॥ ८० ॥ दर्शयध्वं हनूमंतं
रामं वा लक्ष्मणं तथा ॥ यद्यस्ति प्रत्ययः कश्चित्स नो विप्राः प्रदर्श्यताम् ॥८१॥उक्तं तै रामदेवेन दूतं कृत्वांजनीसुतम् ॥ चतुश्चत्वारिंशदधिकं दत्तं
ग्रामशातं नृप ॥ ८२ ॥ पुनरागत्य स्थानेऽस्मिन्दत्ता ग्रामास्त्रयोदश ॥ काश्यप्यां चैव गंगायां महादानानि षोडश ॥ ८३ ॥ दत्तानि विप्रमुख्येभ्यो
दत्ता ग्रामाः सुशोभनाः ॥ पुनः संकल्पिता वीर षट्पंचाशकसंख्यया ॥ ८४ ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि गोभूजा जज्ञिरे वराः ॥ सपादलक्षा वणिजो
दत्ता मांडलिकाभिधाः ॥ ८५ ॥ तेनोक्तं वाडवाः सर्वे दर्शयध्वं हि मारुतिम् ॥ यस्याभिज्ञानमात्रेण स्थितिं पूर्वां ददाम्यहम् ॥ ८६ ॥ विप्रवाक्यं
करिष्यामि प्रत्ययो दर्श्यते यदि ॥ ततः सर्वे भविष्यंति वेदधर्मपरायणाः ॥ ८७ ॥ अन्यथा जनधर्मेण वर्त्तयध्वं हि सर्वशः ॥ नृपवाक्यं तु ते
श्रुत्वा स्वेस्वे स्थाने समागताः ॥ ८८ ॥ वाडवः खिन्नमनसः क्रोधेनांधीकृता भुवि ॥ निश्वासान्मुंचमानास्ते हाहेति प्रवदंति च ॥८९॥ दंतान्प्रा
घर्षयन्सर्वान्व्यपीडंश्च करैः करान् ॥ परस्परं भाषमाणाः कथं कुर्मो वयं त्वितः ॥९०॥ मिलित्वा वाडवाः सर्वे चक्रुस्ते मंत्रमुत्तमम् ॥ रामवाक्यं हृदि

ध्यात्वा ध्यात्वा चैवांजनीसुतम् ॥९१॥ द्विजमेलापकं चक्रुर्वाला वृद्धतमा अपि ॥ तेषां वृद्धतमो विप्रो वाक्यमूचे शुभं तदा ॥ ९२ ॥ चतुःषष्टिश्च गोत्राणामस्माकं ये द्विसप्ततिः ॥ स्वस्वगोत्रस्यावटंका एकग्रामाभिभाषिणः ॥ ९३ ॥ प्रयातु स्वस्ववर्गस्य एको ह्येको द्विजः सुधीः ॥ रामेश्वरं सेतुबंधं हनूमांस्तत्र विद्यते ॥ ९४ ॥ सर्वे प्रयांतु तत्रैव रामपार्श्वे निरामयाः ॥ निराहारा जितक्रोधा मायया वर्जिताः पुनः ॥ ९५ ॥ एकाग्रमानसाः सर्वे स्तुत्वा ध्यात्वा जपंतु तम् ॥ ततो दाशरथी रामो दयां कृत्वा द्विजन्मसु ॥९६॥ शासनं च प्रदास्यति अचलं च युगेयुगे ॥ महता तपसा तुष्टः प्रदास्यति समीहितम् ॥ ९७ ॥ यस्य वर्गस्य यो विप्रो न प्रयास्यति तत्र वै ॥ स च वर्गात्परित्याज्यः स्थानधर्मान्न संशयः ॥९८॥ वणिग्वृत्ते न संबंधे न विवाहे कदाचन ॥ ग्रामवृत्ते न संबंधः सर्वस्थाने बहिष्कृताः ॥ ९९ ॥ सभावाक्यं च तच्छ्रुत्वा तन्मध्ये वाडवः शुचिः ॥ वाग्मी दक्षः सुशब्दश्च त्रिरवैः श्रावयन्द्विजान् ॥ १०० ॥ प्रतिवाक्यं दत्ततालं तिष्ठन्नेतद्वचोऽब्रवीत् ॥ असत्यवादिनां यच्च पातकं परिनिंदके ॥ परदाराभिगमने परद्रोहरते नरे ॥ १ ॥ मद्यपेषु च यत्पापं यत्पापं हेमहारिषु ॥ तत्पापं च भवेत्तस्य गमने यः पराङ्मुखः ॥ अथ किं बहुनोक्तेन यांतु सत्यं द्विजोत्तमाः ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा दारुणं वाक्यं गमनाय मनो दधे ॥ गच्छतस्तान्द्विजाञ्छ्रुत्वा राजा कुमारपालकः ॥ ३ ॥ समाहूय कृषेः कर्म भिक्षाटनमथापि वा ॥ नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रापयिष्ये न संशयः ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा व्यथिताः सर्वे किं भविष्यत्यतः परम् ॥ तथा त्रीणि सहस्राणि प्रबंधं चक्रिरे तदा ॥ ५ ॥ गमिष्यामो वयं सर्वे रामं प्रति न संशयः ॥ हस्ताक्षरप्रदानं वै अन्योन्यं तु कृतं द्विजैः ॥ ६ ॥ कृतांजलिपुटा विप्रा वाक्यमेतदथाब्रुवन् ॥ नश्यतेऽत्र त्रयी विद्या त्रयीमूर्तिः प्रकुप्यति ॥ ७ ॥ तस्मात्तत्रैव गंतव्यमष्टादशसहस्रकैः ॥ ततः स वणिजः सर्वान्समाहूय च गोभुजान् ॥ ८ ॥ वाक्यमूचे नृपश्रेष्ठो वारयध्वं द्विजानिति ॥ ९ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ न जैनधर्मे ये लिप्ता गोभुजा वणिगुत्तमाः ॥ वृत्तिभंगभयात्तत्र मौनमेव समाचरन् ॥ ११० ॥ वारयाम कथं विप्रान्वह्निरूपान्दहंति ते ॥ शापाग्निना नरपते द्विजा मृत्युपरायणाः ॥ ११ ॥ अडालयेषु ये जाताः शूद्रा आहूय तान्नृपः ॥ निवार्यतामिति प्राह वाडवा गमनोद्यताः ॥ ॥ १२ ॥ तेषां मध्ये कतिपया जैनधर्मसमाश्रिताः ॥ गता वाडवपुंजेषु राजादेशान्निवारणे ॥ १३ ॥ ॥ केचिच्छूद्रा ऊचुः ॥ ॥ क्व रामो लक्ष्मणोपेतः क्व च वायुसुतो बली ॥ वर्तमानेन कालेन वक्तव्यं द्विजसत्तमाः ॥ १४ ॥ व्याघ्रसिंहाकुले दुर्गे वने वनगजाश्रिते ॥ परित्यज्य प्रियान्प्राणान्पुत्रान्दारान्निकेतनान् ॥ १५ ॥ किमर्थं गम्यते विप्रा राज्ये वै दुष्टशासने ॥ तच्छ्रुत्वा वाडवाः केचिद्व्याकुलेन मनसाऽस्मरन् ॥ १६ ॥

पंचदशसहस्रास्ते वाडवा नृपसत्तमात् ॥ भयाल्लोभाच्च दानाच्च तत्सर्वं भवतामिति ॥ १७ ॥ वृत्त्योपकल्पनेनैव करिष्यामः कदाचन ॥ कृषि
कर्म करिष्यामो भिक्षाटनमथापि वा ॥ १८ ॥ ततश्च ते पंचदशसहस्रा द्विजसत्तमाः ॥ दारुणं वाक्यमूचुस्तान्यांतु चान्ये यथोचितम् ॥ १९ ॥
शासनं भवतामस्तु रामदत्तं न संशयः ॥ त्रयीविद्यास्तु विख्याताः सर्वे वाडवपुंगवाः ॥ १२० ॥ सहस्राणि च त्रीण्येव त्रैविद्या अभवन्ध्रुवम् ॥
॥ २१ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ चतुर्थांशेन राज्यं च किंचिद्दत्ता वसुन्धरा ॥ तस्माच्चतुर्विधेत्येवं ज्ञातिबन्धमतः परम् ॥ २२ ॥ च्यवनो दास्यते
कन्यां यूयं कन्यामवाप्नुत ॥ न वृत्तिर्न च संबंधो भवतां स्यात्कदापि वा ॥ २३ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयीविद्याश्च वाडवाः ॥ स्वेस्वे स्थाने
गताः सर्वे संकेतादनिवृत्त्य च ॥ २४ ॥ पंचदश सहस्राणि ततस्तु द्विजपुंगवाः ॥ यथागतं गताः सर्वे चातुर्विद्या द्विजोत्तमाः ॥ २५ ॥ तद्दिने
अतिवाह्याथ चिंताविष्टेन चेतसा ॥ वार्यमाणाः स्वपुत्रैस्ते दारैश्च विनयान्वितैः ॥ २६ ॥ एकाग्रमानसाः सर्वे न निद्रामुपलेभिरे ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते
चोत्थाय मायां त्यक्त्वा हि लौकिकीम् ॥ २७ ॥ परित्यज्य प्रियान्पुत्रान्दारान्सनिलयानपि ॥ ग्रामोपांतेषु मिलिताः सर्वे वाडवपुंगवाः ॥ २८ ॥
सहस्राणि तदा त्रीणि कृतनित्याह्निकक्रियाः ॥ विप्रेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा संपूज्य कुलमातरम् ॥ २९ ॥ विघ्नसंघविनाशाय दक्षिणद्वारसंस्थितः ॥
सिंदूरपुष्पमालाभिः पूजितो गणनायकः ॥ १३० ॥ पूजितो बकुलस्वामी सूर्यः सर्वार्थसाधकः ॥ आदराच्च महाशक्तिः श्रीमाता पूजिता
तथा ॥ ३१ ॥ शांतां चैव नमस्कृत्य ज्ञानजां गोत्रमातरम् ॥ गमनेनोद्यमानास्ते परं हर्षमुपाययुः ॥ ३२ ॥ चातुर्विद्या द्वि
जाश्चैव पुनरामंत्र्य तान्प्रति ॥ पप्रच्छुश्च मुहुः सर्वं समागमनकारणम् ॥ ३३ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ न गंतव्यं भवद्भिर्वै गत्वा
वाऽऽयांतु सत्वराः ॥ ३४ ॥ यथा रामप्रदत्तं हि उपकल्पयसेऽचिरात् ॥ श्रुत्वा पुनरथोचुस्ते चातुर्विद्या द्विजोत्तमाः ॥ ३५ ॥ न स्थानेन द्विजै
र्वापि न च वृत्त्यां कथंचन ॥ वयं नैवागमिष्यामः कथनीयं न वै पुनः ॥ ३६ ॥ रघूद्वहेन दत्ता वै वृत्तिर्वो द्विजसत्तमाः ॥ तां वृत्तिं
प्रति यास्यामो जपहोमार्चनादिभिः ॥ ३७ ॥ ते पंचदशसाहस्राः पुनस्तानूचुरादरात् ॥ अस्माभिरत्र स्थातव्यमग्निसेवार्थतत्परैः ॥ ३८ ॥
युष्माभिस्तत्र गंतव्यं सर्वेषां कार्यसिद्धये ॥ अन्योन्यं सर्वसाहाय्या वृत्तिं याम न संशयः ॥ ३९ ॥ त्यक्तस्वकीयवचना वृत्तिहीना भविष्यथ ॥
ततस्तन्मध्यतः कश्चिच्चातुर्विद्य उवाच ह ॥ १४० ॥ ॥ चातुर्विद्य उवाच ॥ ॥ पूर्वं हि वृत्तिमस्माकं रामो वै दत्तवान्द्विजाः ॥ चातुर्विद्या महासत्त्वाः

१ आत्मनेपदमार्षं छन्दोनुरोधेन । भवन्त्विति–बोध्यम् ।

स्वधर्मप्रतिपालकाः ॥ ४१ ॥ याजनाध्ययनायुक्ताः काजेशेन विनिर्मिताः ॥ दानं दत्त्वा तु रामेण उक्तं हि भवतां पुनः ॥ ४२ ॥ स्थानं त्यक्त्वा न गंतव्यमित्थं हि नियमः कृतः ॥ आपत्काले तु स्मर्तव्यो वायुपुत्रो महाबलः ॥ ४३ ॥ इति रामेण पूर्वं हि स्वे स्थाने स्थापितास्तदा ॥ राम वाक्यमन्यथा तत्कृत्वा गच्छेत्कथं पुनः ॥ ४४ ॥ तस्माद्युष्मान्वयं ब्रूमो गच्छतः कार्यसिद्धये ॥ भवतां कार्यसिद्ध्यर्थं वयं होमार्चनादिभिः ॥ ४५ ॥ झटिति कार्यसिद्धिः स्यात्सत्यं सत्यं न संशयः ॥ इति वाक्यं ततः श्रुत्वा ते द्विजा गमनं प्रति ॥ ४६ ॥ प्रस्थानं च विधायादौ गम नाय मनो दधुः ॥ त्रिसाहस्रास्तदा तस्मात्प्रस्थिता द्विजसत्तमाः ॥ ४७ ॥ देशाद्देशांतरं गत्वा वनाच्चैव वनांतरम् ॥ तीर्थेतीर्थे कृतश्राद्धाः सुसंत र्पितपूर्वजाः ॥ ४८ ॥ ध्यायंतो रामरामेति हनुमंतेति वै पुनः ॥ एकाशनाः सदाचारा द्विजा जग्मुः शनैःशनैः ॥ ४९ ॥ त्यक्तप्रतिग्रहाः शांताः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ते गता दूरमध्वानं हनुमद्दर्शनार्थिनः ॥ १५० ॥ संध्यामुपासते नित्यं त्रिकालं चैकमानसाः ॥ एवं तु गच्छतां तेषां शकुना अभवञ्छुभाः ॥ ५१ ॥ एवं तु गच्छतां तेषां पाथेयं त्रुटितं तदा ॥ श्रांता ग्लानिं गताः सर्वे पदं परममास्थिताः ॥ ५२ ॥ क्रमित्वा कियतीं भूमिं पदं गंतुं न तु क्षमाः ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा दृढीकृत्य स्वमानसम् ॥ ५३ ॥ हनूमंतमदृष्ट्वैव न यास्यामो वयं गृहान् ॥ त्रैविद्यास्तु गतास्तत्र यत्र रामेश्वरो हरिः ॥ ५४ ॥ दृढव्रताः सत्यपराः कन्दमूलफलाशनाः ॥ ध्यायंतो रामरामेति हनूमंतेति वै पुनः ॥ ५५ ॥ गृहीत्वा नियमं तेऽपि त्यक्त्वा चान्नं तथोदकम् ॥ तृषार्ताश्च क्षुधार्त्ताश्च ययुर्व्रतपरायणाः ॥ ५६ ॥ एवं तु क्लिश्यमानानां द्विजानां भक्तिभाजनः ॥ उद्विग्नमानसो रामो हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ५७ ॥ शीघ्रं गच्छ द्विजार्थे त्वं पवनात्मज धर्मवित् ॥ क्लिश्यंते वाडवाः सर्वे धर्मारण्यनिवासिनः ॥ ५८ ॥ दह्यते मानसं मेऽद्य नान्यथा शांतिरस्ति मे ॥ विप्राणां दुःखकर्त्ता च शास्तव्यो नात्र संशयः ॥ ५९ ॥ येन वै दुःखिता विप्रास्तेनाहं दुःखितः कपे ॥ याहि शीघ्रं हि मां त्यक्त्वा विप्राणां परिपालने ॥ १६० ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा नमस्कृत्य च राघवम् ॥ कृपया परयाविष्टः प्रादुरासीद्धरीश्वरः ॥ ॥ ६१ ॥ वृद्धब्राह्मणरूपेण परीक्षार्थं द्विजन्मनाम् ॥ उवाच परया भक्त्या ब्राह्मणाञ्छ्रमदुर्बलान् ॥ ६२ ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा करान्मुक्त्वा कमंडलुम् ॥ सर्वान्प्रत्यभिवाद्याथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६३ ॥ कुतः स्थानादिह प्राप्ता गंतुकामाश्च वै कुतः ॥ किमर्थं वै भवद्भिश्च गम्यते दारुणं वनम् ॥ ६४ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ धर्मारण्यात्समायाता निजदुःखं निवेदितुम् ॥ रामस्य दर्शनार्थं हि गंतुकामा वयं द्विजाः ॥ ६५ ॥ सेतुबंधं महातीर्थं सर्वकामप्रदायकम् ॥ नियमस्थाः क्षीणदेहा रामं द्रष्टुं समुत्सुकाः ॥ ६६ ॥ यत्र रामेश्वरो देवः साक्षाद्वायुसुतः कपिः ॥

 महत् ॥ ६८ ॥ गत्वा यस्मान्न वर्तंते तदुग्रमनुजीविनः ॥ निवर्तध्वं महाभागा यदि कार्यं हि मद्वचः ॥ ६९ ॥ अथवा गम्यतां विप्राश्चिरं
जीव सुखी भव ॥ वृद्धस्य वाक्यं तच्छ्रुत्वा वाडवाश्चैकमानसाः ॥१७०॥ विप्र गच्छामहे सर्वे रामपार्श्वमसंशयः ॥ म्रियेत यदि मार्गेऽस्मिन्नामलोक
मवाप्नुयात् ॥ ७१ ॥ जीवन्वृत्तिमवाप्नोति रामादेव न संशयः ॥ अन्यथा शरणं नास्ति अस्माकं राघवं विना ॥ ७२ ॥ इत्युक्त्वा निर्गताः सर्वे
रामदर्शनतत्पराः ॥ दिनांतमतिवाह्याथ प्रभाते विमले पुनः ॥ ७३ ॥ हनुमान्ब्रह्मरूपी स वृद्धः पूर्वगुणान्वितः ॥ कमंडलुधरो धीमानभिवादनत
त्परः ॥ ७४ ॥ कुत्रस्थानादिह प्राप्ताः सर्वे यूयं हि वाडवाः ॥ कुत्रास्ति वा महालाभो विवाहोत्सव एव वा ॥ ७५ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा वाडवा
विस्मयं गताः ॥ प्रणामपूर्वां विज्ञप्तिं कथयामासुरादृताः ॥ ७६ ॥ अस्माकं तु पुरा वृत्तं महदाश्चर्यकारकम् ॥ भूमिदेव शृणुष्व त्वं दयालुर्दृश्यसे
यतः ॥ ७७ ॥ आदौ सृष्टिसमारंभे स्थापिता केशवेन च ॥ शिवेन ब्रह्मणा चैव त्रिमूर्तिस्थापिता वयम् ॥ ७८ ॥ श्रीरामेण ततः पश्चाज्जीर्णोद्धारेण
स्थापिताः ॥ ब्राह्मणानां वेतनं दत्तं हरिराजेन चादरात् ॥७९॥ चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुःशतमितात्मनाम् ॥ ग्रामास्त्रयोदशाचाँर्थं सीतापुरसमन्विताः॥
॥१८०॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि वणिजो द्विजपालने ॥ गोभूजसंज्ञास्ते शूद्रास्तेभ्यः सपादलक्षकाः ॥ ८१ ॥ ते च जातास्त्रिधा तात गोभूजाडालजा
स्तथा ॥ मांडलीयास्तथा चैते त्रिविधाश्च मनोरमाः ॥८२॥ वृत्त्यर्थं तेन दत्ता वै ह्यनर्घ्या रत्नकोटयः ॥ तदा ते मोढ १८००० गोभूजा १८०००
मांडलीया १२५००० अडालजाः १८००० ॥८३॥ अधुना वाडवश्रेष्ठ आमोनाम महीपतिः ॥ शासनं रामचंद्रस्य न मानयति दुर्मतिः ॥८४॥
जामाता तस्य दुष्टो वै नाम्ना कुमारपालकः ॥ पाषंडैर्वेष्टितो नित्यं कलिधर्मेण संमतः ॥ ८५ ॥ इन्द्रसूत्रेण[2] जैनेन प्रेरितो बौद्धधर्मिणा ॥ शासनं
तेन लुप्तं हि रामदत्तं न संशयः ॥ ८६ ॥ वाणिजस्तादृशाः केऽपि तन्मनस्का बभूविरे ॥ निषेधयंति रामं ते हनुमंतं महामतिम् ॥८७॥ प्रत्ययं तु
विना विप्रा न दास्यामीति निश्चितम् ॥ तं ज्ञात्वा तु इमे विप्रा रामं शरणमाययुः ॥८८॥ हनुमंतं महावीरं रामशासनपालकम् ॥ तस्माद्गच्छामहे
सर्वे रामं प्रति महामते ॥ ८९ ॥ आंजनेयो यदास्माकं न दास्यति समीहितम् ॥ अनाहारव्रतेनैव प्राणांस्त्यक्ष्यामहे वयम् ॥ १९० ॥ अस्माभिस्ते ॥१५७॥
विशेषेण कथितं परिपृच्छते ॥ स्नेहभावं विचिंत्याशु निजवृत्तिं प्रकाशय ॥९१॥ हनुमानुवाच ॥ प्राप्ते कलियुगे विप्राः क देवदर्शनं भवेत् ॥ निवर्त्तध्वं

१ प्रत्येकमाशीर्वादाभिप्रायेणैकवचनम् । २ इंद्रसूरिः—इति पूर्वं तन्नामासीत्, अत्र तु—इंद्रसूत्रेण—इत्युक्तम् । तस्मात्—इंद्रसूरिः—इति,—इंद्रसूत्रः—इति च तन्नामनी—इति बोद्धव्यम् ।

हि विप्रेन्द्रा यदीच्छथ सुखं महत् ॥ ९२ ॥ व्याघ्रसिंहाकुले शून्ये वने वनगजाश्रिते ॥ बहुदावसमाविष्टे प्रवेष्टुं नैव शक्यते ॥ ९३ ॥ ॥ विप्राऊचुः ॥
अतीते दिवसे विप्र एकं कथितवानिदम् ॥ अद्यैव त्वं समागम्य एवमेव प्रभाषसे ॥ ९४ ॥ कस्त्वं वाडवरूपेण रामो वाऽथ वायुजः ॥ सत्यं कथय
नः स्वास्मिन्दयां कृत्वा महाद्विज ॥ ९५ ॥ हनुमान्कथयामास गोपितं यद्द्विजाग्रतः ॥ हनुमानिलाहं विप्रा बुध्यध्वं निश्चिता हि माम् ॥ ९६ ॥
स्वरूपं प्रकटीकृत्य लांगूलं दर्शयन्महत् ॥ ९७ ॥ ॥ हनुमानुवाच ॥ ॥ अयमंभोनिधिः साक्षात्सेतुबंधो मनोरमः ॥ अयं रामेश्वरो देवो
गर्भवासविनाशकृत् ॥ ९८ ॥ इयं तु नगरी श्रेष्ठा लंकानामेति विश्रुता ॥ यत्र सीता मया प्राप्ता रामशोकापहारिणी ॥ ९९ ॥ तर्जन्यग्रे द्विज
श्रेष्ठा अगम्या मां विना परैः ॥ सा सुवर्णमयी भाति यस्यां राज्ये विभीषणः ॥ २०० ॥ स्थापितो रामदेवेन सेयं लंका महापुरी ॥
नियमस्थैः साधुवृंदैस्तीर्थयात्राप्रसंगतः ॥ २०१ ॥ आनीय गंगासलिलं रामेशमभिषिच्य च ॥ क्षिप्ता एते महाभारा दृश्यंते सागरांतरे ॥२०२॥
निष्पापास्तेन संजाताः साधवस्ते दृढव्रताः ॥ नूनं पुण्योदये वृद्धिः पापे हानिश्च जायते ॥ २०३ ॥ स्थानभ्रष्टाः कृताः पूर्वं चातुर्विद्या द्विजा
तयः ॥ जीर्णोद्धारेण रामेण स्थापिताः पुनरेव हि ॥ पूर्वजन्मनि भो विप्रा हरिपूजा कृता मया ॥ २०४ ॥ सांप्रतं निश्चला भक्तिर्भवत्सेवा हि
दृश्यते ॥ तेन पुण्यप्रभावेण तुष्टो दास्यामि वो वरम् ॥ २०५ ॥ धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सुभाग्योऽहं धरातले ॥ अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च
सुजीवितम् ॥ २०६ ॥ यदहं ब्राह्मणानां च प्राप्तवांश्चरणांतिकम् ॥ २०७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ दृष्ट्वैव हनुमन्तं ते पुलकांकितविग्रहाः ॥ सग
द्गदं यथोचुस्ते वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ २०८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे धर्मारण्यमाहात्म्ये
हनुमत्समागमो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे प्रत्यूचुः पवनात्मजम् ॥ अधुना सफलं जन्म
जीवितं च सुजीवितम् ॥ १ ॥ अद्य नो मोढलोकानां धन्यो धर्मश्च वै गृहाः ॥ धन्या च सकला पृथ्वी यत्र धर्मा ह्यनेकशः ॥ २ ॥ नमः श्रीराम
भक्ताय अक्षविध्वंसनाय च ॥ नमो रक्षःपुरीदाहकारिणे वज्रधारिणे ॥ ३ ॥ जानकीहृदयत्राणकारिणे करुणात्मने ॥ सीताविरह
तप्तस्य श्रीरामस्य प्रियाय च ॥ ४ ॥ नमोऽस्तु ते महावीर रक्षास्मान्मज्जतः क्षितौ ॥ नमो ब्राह्मणदेवाय वायुपुत्राय ते नमः ॥ ५ ॥ नमोऽस्तु राम
भक्ताय गोब्राह्मणहिताय च ॥ नमोस्तु रुद्ररूपाय कृष्णवक्त्राय ते नमः ॥ ६ ॥ अंजनीसुनवे नित्यं सर्वव्याधिहराय च ॥ नागयज्ञोपवी
ताय प्रबलाय नमोऽस्तु ते ॥ ७ ॥ स्वयं समुद्रतीर्णाय सेतुबंधनकारिणे ॥ ८ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ स्तोत्रेणैवामुना तुष्टो वायुपुत्रोऽब्रवीद्

चः ॥ शृणुध्वं हि वरं विप्रा यद्वो मनसि रोचते ॥ ९ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि देवेश रामाज्ञापालक प्रभो ॥ स्वरूपं दर्शयस्वाद्य
लंकायां यत्कृतं हरे ॥ १० ॥ तथा विध्वंसयाद्य त्वं राजानं पापकारिणम् ॥ दुष्टं कुमारपालं हि आमं चैव न संशयः ॥ ११ ॥ वृत्तिलोपफलं सद्यः
प्राप्नुयात्त्वं तथा कुरु ॥ प्रतीत्यर्थं महाबाहो किं विलंबं वदस्व नः ॥१२॥ त्वयि चित्तेन दत्तेन स राजा पुण्यभाग्भवेत् ॥ प्रत्यये दर्शिते वीर शासनं
पालयिष्यति ॥ १३ ॥ त्रयीधर्म्मः पृथिव्यां तु विस्तारं प्रापयिष्यति ॥ धर्मधीर महावीर स्वरूपं दर्शयस्व नः ॥ १४ ॥ ॥ हनुमानुवाच ॥ ॥
मत्स्वरूपं महाकायं न चक्षुर्विषयं कलौ ॥ तेजोराशिमयं दिव्यमिति जानंतु वाडवाः ॥ १५ ॥ तथापि परया भक्त्या प्रसन्नोऽहं स्तवादिभिः ॥
वसनांतरितं रूपं दर्शयिष्यामि पश्यत ॥ १६ ॥ एवमुक्तास्तदा विप्राः सर्वकार्यसमुत्सुकाः ॥ महारूपं महाकायं महापुच्छसमाकुलम् ॥ १७ ॥
दृष्ट्वा दिव्यस्वरूपं तं हनुमंतं जहर्षिरे ॥ कथंचिद्धैर्यमालंब्य विप्राः प्रोचुः शनैः शनैः ॥ १८ ॥ यथोक्तं तु पुराणेषु तत्तथैव हि दृश्यते ॥ उवाच स
हि तान्सर्वांश्चक्षुः प्रच्छाद्य संस्थितान् ॥ १९ ॥ फलानीमानि गृह्णीध्वं भक्षणार्थमृषीश्वराः ॥ एभिस्तु भक्षितैर्विप्रा ह्यतितृप्तिर्भविष्यति ॥ २० ॥
धर्मारण्यं विना चाद्य क्षुधा वः शाम्यति ध्रुवम् ॥ २१ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ क्षुधाक्रांतैस्तदा विप्रैः कृतं वै फलभक्षणम् ॥ अमृतप्राशन
मिव तृप्तिस्तेषामजायत ॥ २२ ॥ न तृषा नैव क्षुच्चैव विप्राः संक्लिष्टमानसाः ॥ अभवन्सहसा राजन्विस्मयाविष्टचेतसः ॥२३॥ ततः प्राहांजनीपुत्रः
संप्राप्ते हि कलौ द्विजाः ॥ नागमिष्याम्यहं तत्र मुक्त्वा रामेश्वरं शिवम् ॥ २४ ॥ अभिज्ञानं मया दत्तं गृहीत्वा तत्र गच्छत ॥ तथ्यमेतत्प्रतीयेत
तस्य राज्ञो न संशयः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा बाहुमुद्धृत्य भुजयोरुभयोरपि ॥ पृथग्रोमाणि संगृह्य चकार पुटिकाद्वयम् ॥ २६ ॥ भूर्जपत्रेण संवेष्ट्य ते
अदाद्द्विजकक्षयोः ॥ वामे तु वामकक्षोत्थां दक्षिणोत्थां तु दक्षिणे ॥ २७ ॥ कामदां रामभक्तस्य अन्येषां क्षयकारिणीम् ॥ उवाच च यदा राजा
ब्रूते चिह्नं प्रदीयताम् ॥ २८ ॥ तदा प्रदीयतां शीघ्रं वामकक्षोद्भवा पुटी ॥ अथवा तस्य राज्ञस्तु द्वारे तु पुटिकां क्षिप ॥ २९ ॥ ज्वालयति च
तत्सैन्यं गृहं कोशं तथैव च ॥ महिष्यः पुत्रकाः सर्वं ज्वलमानं भविष्यति ॥ ३० ॥ यदा तु वृत्तिं ग्रामांश्च वणिजानां बलिं तथा ॥ पूर्वं स्थितं तु
यत्किंचित्तत्तदास्यति वाडवाः ॥ ३१ ॥ लिखित्वा निश्चयं कृत्वाप्यथ दद्यात्स पूर्ववत् ॥ करसंपुटकं कृत्वा प्रणमेच्च यदा नृपः ॥ ३२ ॥ संप्राप्य
च पुरा वृत्तिं रामदत्तां द्विजोत्तमाः ॥ ततो दक्षिणकक्षास्थकेशानां पुटिका त्वियम् ॥ ३३ ॥ प्रक्षिप्यतां तदा सैन्यं पुरावच्च भविष्यति ॥
गृहाणि च तथा कोशः पुत्रपौत्रादयस्तथा ॥ ३४ ॥ वह्निना मुच्यमानास्ते दृश्यंते तत्क्षणादिति ॥ श्रुत्वाऽमृतमयं वाक्यं हनुमंतोदितं परम् ॥३५॥

अलभन्त मुदं विप्रा ननृतुः प्रजगुर्भृशम् ॥ जयं चोदैरयन्केऽपि प्रहसन्ति परस्परम् ॥ ३६ ॥ पुलकांकितसर्वाङ्गाः स्तुवन्ति च मुहुर्मुहुः ॥
पुच्छं तस्य च संगृह्य चुचुंबुः केचिदुत्सुकाः ॥ ३७ ॥ ब्रूतेऽन्यो मम यत्नेन कार्यं नियतमेव हि ॥ अन्यो ब्रूते महाभाग मयेदं कृतमित्युत ॥३८॥
ततः प्रोवाच हनुमांस्त्रिरात्रं स्थीयतामिह ॥ रामतीर्थस्य च फलं यथा प्राप्स्यथ वाडवाः ॥ ३९ ॥ तथेत्युक्त्वाथ ते विप्रा ब्रह्मयज्ञं प्रचक्रिरे ॥
ब्रह्मघोषेण महता तद्वनं बधिरं कृतम् ॥ ४० ॥ स्थित्वा त्रिरात्रं ते विप्रा गमने कृतबुद्धयः ॥ रात्रौ हनुमतोऽग्रे त इदमूचुः सुभक्तितः ॥ ४१ ॥
॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ वयं प्रातर्गमिष्यामो धर्मारण्यं सुनिर्मलम् ॥ न विस्मार्या वयं तात क्षम्यतांक्षम्यतामिति ॥ ४२ ॥ ततो वायुसुतो
राजन्पर्वतान्महतीं शिलाम् ॥ बृहतीं च चतुःशालां दशयोजनमायतीम् ॥ ४३ ॥ आस्तीर्य प्राह तान्विप्राञ्छिलायां द्विजसत्तमाः ॥ रक्ष्यमाणा
मया विप्राः शयीध्वं विगतज्वराः ॥ ४४ ॥ इति श्रुत्वा ततः सर्वे निद्रामापुः सुखप्रदाम् ॥ एवं ते कृतकृत्यास्तु भूत्वा सुप्ता निशामुखे ॥
॥ ४५ ॥ कृपालुः स च रुद्रात्मा रामशासनपालकः ॥ रक्षणार्थं हि विप्राणामतिष्ठच्च धरातले ॥ ४६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अर्द्धरात्रे तु
संप्राप्ते सर्वे निद्रामुपागताः ॥ तातं संप्रार्थयामास कृतानुग्रहको भवान् ॥ ४७ ॥ समीरण द्विजानेतान्स्थानं स्वं प्रापयस्व भोः ॥ ततो निद्राभि
भूतांस्तान्वायुपुत्रप्रणोदितः ॥ ४८ ॥ समुद्धृत्य शिलां तां तु पिता पुत्रेण भारत ॥ विशिष्टो यापयामास स्वस्थानं -द्विजसत्तमान् ॥ ४९ ॥
षड्भिर्मासैश्च यः पन्था अतिक्रांतो द्विजातिभिः ॥ त्रिभिरेव मुहूर्त्तैस्तु धर्मारण्यमवाप्तवान् ॥ ५० ॥ भ्रममाणां शिलां ज्ञात्वा विप्र एको
द्विजाग्रतः ॥ वात्स्यगोत्रसमुत्पन्नो लोकान्संगीतवान्कलम् ॥ ५१ ॥ गीतानि गायनोक्तानि श्रुत्वा विस्मयमाययुः ॥ प्रभाते सुप्रसन्ने तु
उदतिष्ठन्परस्परम् ॥ ५२ ॥ ऊचुस्ते विस्मिताः सर्वे स्वप्नोऽयं वाथ विभ्रमः ॥ ससंभ्रमाः समुत्थाय ददृशुः सत्यमंदिरम् ॥ ५३ ॥
अंतर्बुद्ध्या समालोक्य प्रभावो वायुजस्य च ॥ श्रुत्वा वेदध्वनिं विप्राः परं हर्षमुपागताः ॥ ५४ ॥ ग्रामीणाश्च ततो लोका दृष्ट्वा तु
महतीं शिलाम् ॥ अद्भुतं मेनिरे सर्वे किमिदं किमिदं त्विति ॥ ५५ ॥ गृहेगृहे हि ते लोकाः प्रवदंति तथाद्भुतम् ॥ ब्राह्मणैः पूर्यमाणा सा
शिला च महती शुभा ॥ ५६ ॥ अशुभा वा शुभा वापि न जानीमो वयं किल ॥ संवदंते ततो लोकाः परस्परमिदं वचः ॥ ५७ ॥ ॥ व्यास
उवाच ॥ ॥ ततो द्विजानां ते पुत्राः पौत्राश्चैव समागताः ॥ ऊचुस्ते दिष्ट्या भो विप्रा आगताः पथिका द्विजाः ॥ ५८ ॥ ते तु संतुष्टमनसा
सन्मुखाः प्रययुर्मुदा ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां परिरंभणकं तथा ॥ ५९ ॥ आघ्राणकादींश्च कृत्वा यथायोग्यं प्रपूज्य च ॥ सर्वं विस्तार्य कथितं

श्रीश्रमागममात्मनः ॥ ६० ॥ ततः संपूज्य तान्सर्वान्गंधतांबूलकुम्कुमैः ॥ शांतिपाठं पठंतस्ते हृष्टा निजगृहान्ययुः ॥ ६१ ॥ आनंदाया महा
पीठे प्रातः पार्थाः समुत्थिताः ॥ ददृशुस्ते महास्थानं सोत्कंठा हर्षपूरिताः ॥ ६२ ॥ आश्चर्यं परमं प्रापुः किमेतत्स्थानमुत्तमम् ॥ अयंतुदक्षिण
द्वारे शांतिपाठोऽत्र पठ्यते ॥ ६३ ॥ गृहा रम्याः प्रदृश्यंते शचीपतिगृहोपमाः ॥ प्रासादाः कुलमातॄणां दृश्यंते चाग्निशोभनाः ॥ ६४ ॥ एवं
ब्रुवत्सु विप्रेषु महाशक्तिप्रपूजने ॥ आगतो ब्राह्मणोऽपश्यत्तत्र विप्रकदंबकम् ॥ ६५ ॥ हर्षितो भावितस्तत्र यत्र विप्राः सभासदः ॥ उवाच दिष्ट्या
भो विप्रा ह्यागताः पथिका द्विजाः ॥ ६६ ॥ प्रत्युत्तस्थुस्ततो विप्राः पूजां गृहीत्वा समागताः ॥ प्रत्युत्थानाभिवादौ चाकुर्वंस्ते च परस्परम् ॥ ६७ ॥
तेते संपूज्य वेगात्तु यथायोग्यं यथाविधि ॥ हरीश्वरस्य यद्वृत्तं विप्राग्रे संप्रकाशितम् ॥ ६८ ॥ पथिकानां वचः श्रुत्वा हर्षपूर्णा द्विजोत्तमाः ॥
शांतिपाठं पठन्तस्ते हृष्टा निजगृहान्ययुः ॥ ६९ ॥ विमृश्य मिलिताः प्रातर्ज्योतिर्विद्भिः प्रतिष्ठिताः ॥ बाह्मे मूहूर्ते चोत्थाय कान्यकुब्जं गता
द्विजाः ॥७०॥ दोलाभिर्वाहिताः केचित्केचिदश्वै रथैस्तथा ॥ केचित्तु शिबिकारूढा नानावाहनगाश्च ते ॥७१॥ तत्पुरं तु समासाद्य गंगायाः शोभने
तटे ॥ अकुर्वन्वसतिं धीराः स्नानदानादिकर्म्म च ॥ ७२ ॥ चरेण केनचिद्दृष्टाः कथिता नृपसन्निधौ ॥ अश्वाश्च बहुशो दोला रथाश्च बहुशो
वृषाः ॥ ७३ ॥ विप्राणामिह दृश्यंते धर्मारण्यनिवासिनाम् ॥ नूनं ते च समायाता नृपेणोक्तं ममाग्रतः ॥ ७४ ॥ अभिज्ञापय मे पूर्वं प्रेषिताः
कपिसंनिधौ ॥ ७५ ॥ इति श्रीस्कांदे महाराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्ड पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्राह्मणानां प्रत्यागमन
वर्णनं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततः प्रभाते विमले कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ॥ शुभवस्त्रपरीधानाः फल
हस्ताः पृथक्पृथक् ॥ १ ॥ रत्नांगदाढ्यदोर्दंडा अंगुलीयकभूषिताः ॥ कर्णाभरणसंयुक्ताः समाजग्मुः प्रहर्षिताः ॥ २ ॥ राजद्वारं तु संप्राप्य संत
स्थुर्ब्रह्मवादिनः ॥ तान्दृष्ट्वा राजपुत्रस्तु ईषत्प्रहसितो बली ॥ ३ ॥ रामं च हनुमंतं च गत्वा विप्राः समागताः ॥ श्रूयतां मंत्रिणः सर्वे दृश्यंतो द्विज
सत्तमान् ॥ ४ ॥ एतदुक्त्वा तु वचनं तूष्णीं भूत्वा स्थितो नृपः ॥ ततो द्विरा द्विजाः सर्वे उपविष्टाः क्रमात्ततः ॥ ५ ॥ क्षेमं पप्रच्छुर्नृपतिं
हस्तिरथपदातिषु ॥ ततः प्रोवाच नृपतिर्विप्रान्प्रति महामनाः ॥ ६ ॥ अरिहंतप्रसादेन सर्वत्र कुशलं मम ॥ सा जिह्वा या जिनं स्तौ
ति तौ करौ यौ जिनार्चनौ ॥ ७ ॥ सा दृष्टिर्या जिने लीना तन्मनो यज्जिने रतम् ॥ दया सर्वत्र कर्तव्या जीवात्मा पूज्यते सदा ॥ ८ ॥
योगशाला हि गंतव्या कर्त्तव्यं गुरुवंदनम् ॥ न चकारं महामंत्रं जपितव्यमहर्निशम् ॥ ९ ॥ पंचूषणं हि कर्त्तव्यं दातव्यं श्रमणे सदा ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततो विप्रास्तस्य दंतानपीडयन् ॥ १० ॥ विमुच्य दीर्घनिश्वासमूचुस्ते नृपतिं प्रति ॥ रामेण कथितं राजन्धीमता च हनूमता ॥ ११॥
दीयतां विप्रवृत्तिं च धर्मिष्ठोऽसि धरातले ॥ ज्ञायते तव दत्ता स्यान्मदत्ता नैव नैव च ॥१२॥ रक्षस्व रामवाक्यं त्वं यत्कृत्वा त्वं सुखी भव ॥१३॥
॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ यत्र रामहनूमंतौ यांतु सर्वेऽपि तत्र वै ॥ रामो दास्यति सर्वस्वं किं प्राप्ता इह वै द्विजाः ॥ १४ ॥ न दास्यामि न दास्यामि
एकां चैव वराटिकाम् ॥ न ग्रामं नैव वृत्तिं च गच्छध्वं यत्र रोचते ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा दारुणं वाक्यं द्विजाः कोपाकुलास्तदा ॥ सहस्व रामकोपं हि
साम्प्रतश्च हनूमंतः ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा हनुमद्दत्ता वामकक्षोद्भवा पुटी ॥ प्रक्षिप्ता चास्य निलये व्यावृत्ता द्विजसत्तमाः ॥ १७॥ गते तदा विप्रसंघे
ज्वालामालाकुलं त्वभूत् ॥ अग्निज्वालाकुलं सर्वं संजातं चैव तत्र हि ॥ १८ ॥ दह्यंते राजवस्तूनिच्छत्राणि चामराणि च ॥ कोशागाराणि सर्वाणि
आयुधागारमेव च ॥१९॥ महिष्यो राजपुत्राश्च गजा अश्वा ह्यनेकशः ॥ विमानानि च दह्यंते दह्यंते वाहनानि च ॥२०॥ शिबिकाश्च विचित्रा वै
रथाश्चैव सहस्रशः ॥ सर्वत्र दह्यमानं च दृष्ट्वा राजापि विव्यथे ॥ २१ ॥ न कोपि त्राता तस्यास्ति मानवा भयविक्लवाः ॥ न मंत्रयंत्रैर्वह्निः स साध्यते
न च मूलिकैः ॥ २२ ॥ कौटिल्यकोटिनाशी च यत्र रामः प्रकुप्यते ॥ तत्र सर्वे प्रणश्यंति किं तत्कुमारपालकः ॥ २३ ॥ सर्वं तज्ज्वलितं दृष्ट्वा
नग्नक्षपणकास्तदा ॥ धृत्वा करेण पात्राणि नीत्वा दण्डान्शुभानपि ॥ २४ ॥ रक्तकंबलिका गृह्य वेपमाना मुहुर्मुहुः ॥ अनुपानहिकाश्चैव नष्टाः सर्वे
दिशो दश ॥ २५ ॥ कोलाहलं प्रकुर्वाणाः पलायध्वमिति ब्रुवन् ॥ दाहिता विप्रमुख्यैश्च वयं सर्वे न संशयः ॥ २६ ॥ केचिच्च भग्नपात्रास्ते भग्नदं
डास्तथापरे ॥ प्रनष्टाश्च विवस्त्रास्ते वीतरागमिति ब्रुवन् ॥ २७ ॥ अर्हंतमेव केचिच्च पलायनपरायणाः ॥ ततो वायुः समभवद्वह्निर्मांदोलयन्निव ॥
॥ २८ ॥ प्रेषितो वै हनुमता विप्राणां प्रियकाम्यया ॥ धावन्स नृपतिः पश्चादितश्चेतश्च वै तदा ॥ २९ ॥ पदातिरेकः प्ररुदन्क विप्रा इति जल्पकः ॥
लोकाच्छ्रुत्वा ततो राजा गतस्तत्र यतो द्विजाः ॥ ३० ॥ गत्वा तु सहसा राजन्गृहीत्वा चरणौ तदा ॥ विप्राणां नृपतिर्भूमौ मूर्च्छितो न्यपत
त्तदा ॥ ३१ ॥ उवाच वचनं राजा विप्रान्विनयतत्परः ॥ जपन्दाशरथिं रामं रामरामेति वै पुनः ॥ ३२ ॥ तस्य दासस्य दासोहं रामस्य च द्विज
स्य च ॥ अज्ञानतिमिरांधेन जातोस्म्यंधो हि संप्रति ॥ ३३ ॥ अंजनं च मया लब्धं रामनाममहौषधम् ॥ रामं मुक्त्वा हि ये मर्त्या ह्यन्यं देव
मुपासते ॥ दह्यंते तेऽग्निना स्वामिन्यथाहं मूढचेतनः ॥ ३४ ॥ हरिर्भागीरथी विप्रा विप्रा भागीरथी हरिः ॥ भागीरथी हरिर्विप्राः सारमेकं जगत्त्रये ॥
॥ ३५ ॥ स्वर्गस्य चैव सोपानं विप्रा भागीरथी हरिः ॥ रामनाममहारज्ज्वा वैकुंठे येन नीयते ॥ ३६ ॥ इत्येवं प्रणमन्राजा प्रांजलिर्वाक्यमब्र

वीत् ॥ वह्निः प्रशाम्यतां विप्राः शासनं वो ददाम्यहम् ॥ ३७ ॥ दासोऽस्मि सांप्रतं विप्रा न मे वागन्यथा भवेत् ॥ यत्पापं ब्रह्महत्यायाः पर
दाराभिगामिनाम् ॥ ३८ ॥ यत्पापं मद्यपानां च सुवर्णस्तेयिनां तथा ॥ यत्पापं गुरुघातानां तत्पापं वा भवेन्मम ॥ ३९ ॥ यंयं
चिंतयते कामं तं तं दास्याम्यहं पुनः ॥ विप्रभक्तिः सदा कार्या रामभक्तिस्तथैव च ॥ ४० ॥ अन्यथा करणीयं मे न कदाचि
द्द्विजोत्तमाः ॥ ४१ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तस्मिन्नवसरे विप्रा जाता भूप दयालवः ॥ अन्या या पुटिका चासीत्सा दत्ता
शापशांतये ॥ ४२ ॥ जीवितं चैव तत्सैन्यं जातं क्षिप्तेषु रोमसु ॥ दिशः प्रसन्नाः संजाताः शांता दिग्जनितस्वनाः ॥ ४३ ॥ प्रजा स्वस्था
ऽभवत्तत्र हर्षनिर्भरमानसा ॥ अवतस्थे यथापूर्वं पुत्रपौत्रादिकं तथा ॥ ४४ ॥ विप्राज्ञाकारिणो लोकाः संजाताश्च यथा पुरा ॥ विष्णुधर्मं परित्यज्य
नान्यं जानंति ते वृषम् ॥ ४५ ॥ नवीनं शासनं कृत्वा पूर्ववद्विधिपूर्वकम् ॥ निष्कासितास्तु पाषंडाः कृतशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ४६ ॥ वेदबाह्याः
प्रनष्टास्ते उत्तमाधममध्यमाः ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि येऽभूवन्गोभुजाः पुरा ॥ ४७ ॥ तेषां मध्यात्तु संजाता अढवीजा वणिग्जनाः ॥ शुश्रूषार्थं
ब्राह्मणानां राज्ञा सर्वे निरूपिताः ॥ ४८ ॥ सदाचाराः सुनिपुणा देवब्राह्मणपूजकाः ॥ त्यक्त्वा पाखण्डमार्गं तु विष्णुभक्तिपरास्तु ते ॥ ४९ ॥
जाह्नवीतीरमासाद्य त्रैविद्येभ्यो ददौ नृपः ॥ शासनं तु यदा दत्तं तेषां वै भक्तिपूर्वकम् ॥ ५० ॥ स्थानधर्मात्प्रचलिता वाडवास्ते समागताः ॥ नृपो
विज्ञापितो विप्रैस्तैरेवं क्लेशकारिभिः ॥ ५१ ॥ ये त्यक्तवाचो विप्रेंद्रास्तान्निःसारय भूपते ॥ परस्परं विवादास्तु संजाता दत्तवृत्तये ॥ ५२ ॥ न्याय
प्रदर्शनार्थं च कारितास्तु सभासदः ॥ हस्ताक्षरेषु दृष्टेषु पृथक्पृथक् प्रपादितम् ॥ ५३ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो राजा तुलादानं चकार ह ॥ दीयमाने
तदा दाने चातुर्विद्या बभाषिरे ॥ ५४ ॥ अस्माभिर्हारिता जातिः कथं कुर्मः प्रतिग्रहम् ॥ निवारितास्तु ते सर्वे स्थानान्मोहेरका द्विजाः ॥५५॥
दशपंच सहस्राणि वेदवेदांगपारगाः ॥ ततस्तेन तदा राजन्नाज्ञा रामानुवर्तिना ॥ ५६ ॥ आहूतावाडवांस्तास्तु ज्ञातिभेदं चकार सः ॥ त्रयीविद्या
वाडवा ये सेतुबंधं प्रति प्रभुम् ॥ ५७ ॥ गतास्ते वृत्तिभाजः स्युर्नान्ये वृत्त्यभिभागिनः ॥ तत्र नैव गता ये वै चातुर्विद्यत्वमागताः ॥ ५८ ॥
वणिग्भिर्न च संबंधो न विवाहश्च तैः सह ॥ ग्रामवृत्तौ न संबंधो ज्ञातिभेदे कृते सति ॥५९॥ द्विजभक्तिपराः शूद्राः ये पाखंडैर्न लोपिताः॥ जैन ॥१६०॥
धर्मात्परावृत्तास्ते गोभूजास्तथोत्तमाः ॥ ६० ॥ ये च पाखंडनिरता रामशासनलोपकाः ॥ सर्वे विप्रास्तथा शूद्रा प्रतिबंधेन योजिताः ॥ ६१ ॥
सत्यप्रतिज्ञां कुर्वाणास्तत्रस्थाः सुखिनोऽभवन् ॥ चातुर्विद्या बहिर्ग्रामे राज्ञा तेन निवासिताः ॥६२॥ यथा रामो न कुप्येत तथा कार्यं मया ध्रुवम् ॥

पराङ्मुखा ये रामस्य सन्मुखानुगताः किल ॥ ६३ ॥ चातुर्विद्यास्ते विज्ञेया वृत्तिबाह्याः कृतास्तदा ॥ कृतकृत्यस्तदा जातो राजा कुमारपालकः
॥ ६४ ॥ विप्राणां पुरतः प्राह प्रश्रयेण वचस्तदा ॥ ग्रामवृत्तिर्न मे लुप्ता एतद्वै देवनिर्मितम् ॥ ६५ ॥ स्वयं कृतापराधानां दोषो कस्य न दीयते ॥
यथा वने काष्ठवर्षाद्वह्निः स्याद्दैवयोगतः ॥ ६६ ॥ भवद्भिस्तु पणः प्रोक्तो ह्यभिज्ञानस्य हेतवे ॥ रामस्य शासनं कृत्वा वायुपुत्रस्य हेतवे ॥ ६७ ॥
व्यावृत्ता वाडवा यूयं स दोषः कस्य दीयते ॥ अवसाने हरिं स्मृत्वा महापापयुतोऽपि वा ॥ ६८ ॥ विष्णुलोकं व्रजत्याशु संशयस्तु कथं भवेत् ॥
महत्पुण्योदये नृणां बुद्धिः श्रेयसि जायते ॥ ६९ ॥ पापस्योदयकाले च विपरीता हि सा भवेत् ॥ सकृत्पालयते यस्तु धर्मेणैतज्जगत्त्रयम् ॥
॥ ७० ॥ योंतरात्मा च भूतानां संशयस्तत्र नो हितः ॥ इंद्रादयोऽमराः सर्वे सनकाद्यास्तपोधनाः ॥ ७१ ॥ मुक्त्यर्थमर्चयंतीह संशयस्तत्र
नो हितः ॥ सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनामेति गीयते ॥ ७२ ॥ तस्मिन्ननिश्चयं कृत्वा कथं सिद्धिर्भवेदिह ॥ मम जन्मकृतात्पुण्यादभिज्ञानं ददौ
हरिः ॥ ७३ ॥ पाखंडाद्यत्कृतं पापं मृष्टं तद्वः प्रणामतः ॥ प्रसीदंतु भवंतश्च त्यक्त्वा क्रोधं ममाधुना ॥ ७४ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ राज
न्धर्मो विलुप्तस्ते प्रापितानां तथा पुनः ॥ अवश्यं भाविनो भावा भवंति महतामपि ॥ ७५ ॥ नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥ एतद्दैव
कृतं सर्वं प्रभुर्यः सुखदुःखयोः ॥ ७६ ॥ सत्यप्रतिज्ञास्त्रैविद्या भजंतु रामशासनम् ॥ अस्माकं तु परं देहि स्थानं यत्र वसामहे ॥ ७७ ॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा सुखमिच्छुर्द्विजन्मनाम् ॥ तेषां स्थानं तु दत्तं वै सुखवासं तु नामतः ॥ ७८ ॥ हिरण्यं पुष्पवासांसि गावः कामदुघा नृप ॥
स्वर्णालंकरणं सर्वं नानावस्तुचयं तथा ॥ ७९ ॥ श्रद्धया परया दत्त्वा मुदं लेभे नराधिपः ॥ त्रयीविद्यास्तु ते ज्ञेयाः स्थापिता ये त्रिमूर्तिभिः ॥
॥ ८० ॥ चतुर्थेनैव भूपेन स्थापिताः सुखवासने ॥ ते बभूवुर्द्विजश्रेष्ठाश्चातुर्विद्याः कलौ युगे ॥ ८१ ॥ चातुर्विद्याश्च ते सर्वे धर्मारण्ये प्रतिष्ठिताः ॥
वेदोक्ता आशिषो दत्त्वा तस्मै राज्ञे महात्मने ॥ ८२ ॥ रथैरश्वैरुह्यमानाः कृतकृत्या द्विजातयः ॥ महत्प्रमोदयुक्तास्ते प्रापुर्मोहेरकं महत् ॥ ८३ ॥
पौषशुक्लत्रयोदश्यां लब्धं शासनकं द्विजैः ॥ बलिप्रदानं तु कृतमुद्दिश्य कुलदेवताम् ॥ ८४ ॥ वर्षेवर्षे प्रकर्त्तव्यं बलिदानं यथाविधि ॥ कार्यं च
मंगलस्नानं पुरुषेण महात्मना ॥ ८५ ॥ गीतं नृत्यं तथा वाद्यं कुर्वीत तद्दिने ध्रुवम् ॥ तन्मासे तद्दिने नैव वृत्तिनाशो भवेद्यथा ॥ ८६ ॥ दैवा
दतीतकाले चेत् वृद्धिरापद्यते यदा ॥ तदा प्रथमतः कृत्वा पश्चाद्वृद्धिर्विधीयते ॥ ८७ ॥ ये च भिन्नप्रपाप्रायास्त्रैविद्या मोढवंशजाः ॥ तथा चातुर्वेदि
नश्च कुर्वंति गोत्रपूजनम् ॥ ८८ ॥ वर्षमध्ये प्रकुर्वीत तथा सुप्ते जनार्दने ॥ पौषे च लुप्तं कृत्वा च श्रौतं स्मार्त्तं करोति यः ॥ ८९ ॥ तत्र क्रोधसमा

विष्टा निघ्नंति कुलदेवताः ॥ विवाहोत्सवकाले च मौंजीबंधादिकर्मणि ॥ ९० ॥ मुहूर्तं गणनाथस्य ततः प्रभृति शोभनम् ॥ ९१ ॥ निर्वासितास्तु
ये विप्रा आमराज्ञा स्वशासनात् ॥ पंचदशसहस्राणि ययुस्ते सुखवासकन् ॥ ९२ ॥ पंचपञ्चाशतो ग्रामान्ददौ रामः पुरा स्वयम् ॥ तत्रस्था
वणिजश्चैव तेषां वृत्तिमकल्पयन् ॥ ९३ ॥ अडालजा माण्डलीया गोभूजाश्च पवित्रकाः ॥ ब्राह्मणानां वृत्तिदास्ते ब्रह्मसेवासु तत्पराः ॥ ९४ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्राह्मणानां शासनवृत्तिप्राप्तिवर्णनं नामा
ष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि रहस्यं परमं मतम् ॥ एते ब्रह्मविदः प्रोक्ताश्चातुर्विद्या महा
द्विजाः ॥ १ ॥ स्वाध्यायाश्च वषट्कारा: स्वधाकाराश्च नित्यशः ॥ रामाज्ञापालकाश्चैव हनुमद्भक्तितत्पराः ॥ २ ॥ एकदा तु ततो देवा ब्रह्माणं
समुपागताः ॥ ब्राह्मणान्द्रष्टुकामास्ते ब्रह्मविष्णुपुरोगमाः ॥ ३ ॥ तान्देवानागतान्दृष्ट्वा स्वस्थानाच्चलितास्तु ते ॥ अर्घपाद्यं पुरस्कृत्य मधुपर्कं
तथैव च ॥ ४ ॥ पूजयित्वा ततो विप्रा देवान्ब्रह्मपुरोगमान् ॥ ब्रह्माग्र उपविष्टास्ते वेदानुच्चारयन्ति हि ॥ ५ ॥ संहितां च पदं चैव क्रमं घनं तथैव
च ॥ उच्चैः स्वरेण कुर्वीत ऋचामृग्वेदसंहिताम् ॥ ६ ॥ सामगाश्च प्रकुर्वंति स्तोत्राणि विविधानि च ॥ शास्त्राणि च तथा याज्यापुरोनुवाक्या
स्तथा ॥ ७ ॥ चतुरक्षरं[1] परं चैव चतुरक्षरमेव च ॥ द्व्यक्षरं च तथापंचाक्षरं द्व्यक्षरमेव च ॥ एतद्यज्ञस्वरूपं च यो जपेज्ज्ञानपूर्वकम् ॥८॥ अंते ब्रह्म
पदप्राप्तिः सत्यंसत्यं वदाम्यहम् ॥ एकाग्रमानसाः सर्वे वेदपाठरता द्विजाः ॥ ९ ॥ तेषामंगणदेशेषु कण्डूयन्ते कचान्मृगाः ॥ ब्राह्मणा वेदमातां[2] च
जपंति विधिपूर्वकम् ॥१०॥ हस्ते धृतांश्च तैर्दर्भान्भक्षंते मृगपोतकाः॥ निर्वैरं तं तदा दृष्ट्वा आश्रमं गृहमेधिनाम् ॥११॥ तुतुषुः परमं देवा ऊचुस्ते च
परस्परम्॥त्रेतायुगमिदानीं च सर्वे धर्मपरायणाः॥१२॥कलिर्दुष्टस्तथा प्रोक्तः किं करिष्यति पापकः॥चातुर्विद्यान्समाहूय ऊचुस्ते त्रय एव च॥१३॥
वृत्त्यर्थं भवतां चैव त्रैविद्यानां तथैव च ॥ विभागं वः प्रदास्यामो यथावत्प्रतिपाल्यताम्॥१४॥ ये वणिजः पुरा प्रोक्ताः षट्त्रिंशच्च सहस्रकाः ॥ त्रिसह
स्रास्तु त्रैविद्या दशपंचसहस्रकाः ॥ १५ ॥ चातुर्विद्यास्तथा प्रोक्ता अन्योन्यं वृत्तिमाश्रिताः ॥ सत्रिभागास्तु त्रैविद्याश्चतुर्भागास्तु चात्रिणः ॥१६॥
वणिजां गृहमागत्य पौरोहित्यस्य नित्यशः ॥ भागं विभज्य संप्रापुः काजेशेन विनिर्मिताः ॥ १७ ॥ परस्परं न विवाहश्चातुर्विद्यत्रिविद्ययोः ॥

१ चतुरक्षरम्–'यजामहे' इति, चतुरक्षरम्–अस्तु श्रौषट्' इति, द्व्यक्षरम्–'यज' इति, पंचाक्षरम्–'ये यजामहे' इति, द्व्यक्षरम्–'वौषट्' इति पंच यज्ञसामयिकान्यध्वर्य्वाद्युच्चारणीयानि वाक्यानि "चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥" एतस्य वचनस्याप्ययमेवार्थो बोद्धव्यः । २ आर्षःप्रयोगः । वेदमातरम्-इत्यपेक्षितम् ।

चातुर्विद्या मया प्रोक्तास्त्रिविद्यास्तु तथैव च ॥ १८ ॥ त्रैविभागेन त्रैविद्याश्चतुर्भागेन चात्रिणः ॥ एवं ज्ञातिविभागस्तु काजेशेन विनिर्मितः ॥ ॥ १९ ॥ कृतकृत्यास्तु ते विप्राः प्रणेमुस्तान्सुरोत्तमान् ॥ वृत्तिं दत्त्वा ततो देवाः स्वस्थानं च प्रतस्थिरे ॥ २० ॥ पंचपंचाशद्ग्रामाणां ते द्विजाश्च निवासिनः ॥ चतुर्विद्यास्तु ते प्रोक्तास्तदादि तु त्रिविद्यकाः ॥ २१ ॥ चातुर्विद्यस्य गोत्राणि दशपंच तथैव च ॥ भारद्वाजस्तथा वत्सः कौशिकः ८ कुश एव च ॥ २२ ॥ शांडिल्यः ९ कश्यपश्चैव गौतमश्छादनस्तथा ८ ॥ जातूकर्ण्यस्तथा कुंतो वशिष्ठो ११ धारणस्तथा ॥ २३ ॥ आत्रेयो मांडिलश्चैव १४ लौगाक्षश्च १५ ततः परम् ॥ स्वस्थानानां च नामानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ २४ ॥ सीतापुरं च श्रीक्षेत्रं २ मगोडी च ३ तथा स्मृता ॥ ज्येठलोजस्तथा चैव शेरथा च ततः परम् ॥ २५ ॥ छेदे ताली वनोडी च गोव्यंदली तथैव च ॥ कंटाचोषली चैव कोहेचं चंदनस्तथा ॥२६॥ थलग्रामश्च सोहं च हाथंजं कपडवाणकम् ॥ व्रजन्होरी च वनोडी च फीणां दगोलं हणस्तथा (?) ॥२७॥ थलजा चारणं सिद्धा भालजाश्च ततः परम् ॥ महोवी आईया मलीआ गोधरी आमतः परम् ॥ २८ ॥ वाठसुहाली तथा चैव माणजा सानंदीयास्तथा ॥ आनन्दीया पाटडीअ टीकोलीया ततः परम् ॥ २९ ॥ गंभी धणीआ मात्रा च नातमोरास्तथैव च ॥ वलोला रांत्यजाश्चैव रूपोला बोधणीच वै ॥ ३० ॥ छत्रोटा अलु एवा च वासतडीआमतः परम् ॥ जाषासणा गोतीया च चरणीया दुधीयास्तथा ॥ ३१ ॥ हालोला वेहोला च असाला नालाडास्तथा ॥ देहोलो सौहासीया च संहालीयास्तथैव च ॥ ३२ ॥ स्वस्थानं पंचपचाशद्ग्रामा एते ह्यनुक्रमात् ॥ दत्ता रामेण विधिवत्कृत्वा विप्रेभ्य एव च ॥ ३३ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि स्वस्थानस्य च गोत्रजान् ॥ तथा हि प्रवरांश्चैव यथावद्विधिपूर्वकम् ॥ ३४ ॥ ज्ञात्वा तु गोत्रदेवीं च तथा प्रवरमेव च ॥ स्वस्थानं जायते चैव द्विजाः स्वस्थानवासिनः ॥ ३५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कथं च जायते गोत्रं कथं तु ज्ञायते कुलम् ॥ कथं वा ज्ञायते देवी तद्वदस्व यथार्थतः ॥ ३६ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ सीतापुरं तु प्रथमं प्रवरद्वयमेव च ॥ कुशवत्सौ तथा चात्र मया ते परिकीर्त्तितौ ॥ ३७ ॥ १ श्रीक्षेत्रे द्वितीयं चैव गोत्राणां त्रयमेव च ॥ छांदनसस्तथा वत्सस्तृतीयं कुशमेव च ॥ ३८ ॥ तृतीयं मुद्गलं चैव कुशभारद्वाज मेव च ३ ॥ शोहोली च चतुर्थं वै कुशप्रवरमेव च ॥ ३९ ॥ ज्येष्ठला पंचमश्चैव वत्सकुशौ प्रकीर्त्तितौ ५ ॥ श्रेयस्थानं हि षष्ठं वै भारद्वाजः कुशस्तथा ॥ ४० ॥ दंताली सप्तमं चैव भारद्वाजः कुशस्तथा १ ॥ वटस्थानमष्टमं च निबोध सुतसत्तम ॥ ४१ ॥ तत्र गोत्रं कुशं

१ अत्र शुद्धप्रयोगा न संति तद्ग्रामनामापरिचयात्तथैव पाठोऽत्र स्थापितोऽस्माभिः ।

कृष्णवाटं दशमं चैव कुशप्रवरमेव च ॥
कुत्सं भारद्वाजं तथैव च ॥ राज्ञः पुरं नवमं च भारद्वाजप्रवरमेव च ९ ॥ ४२ ॥ चांचोदखे १२ देहोलोडी आत्रयश्च
दहलोडमेकादशं वत्सप्रवरमेव हि ॥ ४३ ॥ चेखलीद्वादशं पौककुशप्रवरमेव च ॥ ४४ ॥ नारणसिद्धा च
वत्सकुत्सकश्चैव ॥ भारद्वाजीकोणाया च भारद्वाजगोलंहणाशकुस्तथा ॥ ४५ ॥ थलत्यजाह्वये चैव कुशधारणमेव च ॥ ४७ ॥
स्वस्थानं कुत्सं गोत्रं प्रकीर्तितम् ॥ ४६ ॥ भालजां कुत्सवत्सौ च मोहोवी आकुशस्तथा ॥ ईयाल्लीआ शांडिलश्च गोधरीपात्रमेव च ॥
आनंदीया द्वे चैव भारद्वाजशांडिलश्चैवपाटडीआ कुशमेव च ॥ ४८ ॥ वांसडीआश्चैव जास्वा कौत्समणा वत्सआत्रेयौ गीता आकुशगौतमौ ॥
॥ ४९ ॥ चरणीआ भारद्वाजः दुधीआधारणसा हि अहो सोन्नामांडिल्यस्तथा ॥ ५० ॥ वेलोला हुशश्चैवा असाला कुशश्चैव धारणा च द्वितीय
कम् ॥ ५१ ॥ नालोला वत्सधारणीया च देलोला कुत्समेव च ॥ सोहासीया भारद्वाजकुशवत्समेव च ॥ ५२ ॥ सुहालीआ वत्सं वै प्रोक्तं गोत्राणि
यथाक्रमम् ॥ मया प्रोक्तानि चैवात्र स्वस्थानानि यथाक्रमम् ॥ ५३ ॥ शीतवाडिया ये प्रोक्ताः कुशो वत्सस्तथैव च ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयो
दलमेव च ॥ ५४ ॥ भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजमदग्निरेव हि ॥ वचाईशेषाबुटला गोत्रदेव्यः प्रकीर्तिताः ॥ ५५ ॥ इति प्रथमं गोत्रम् ॥ १ ॥ श्रीक्षेत्रं
द्वितीयं प्रोक्तं गोत्रद्वितयमेव च ॥ छांदनसस्तथा वत्सं देवी द्वितयमेव च ॥ ५६ ॥ आंगिरसांबरीषश्च यौवनाश्वस्तथैव च ॥ भृगुच्यवनआप्नवानौ
र्वजमदग्निमेव च ॥ ५७ ॥ देवी भट्टारिका प्रोक्ता द्वितीया शेपला तथा ॥ एतद्वंशोद्भवा ये च शृणु तान्मुनिसत्तम ॥ ५८ ॥ सक्रोधनाः सदाचाराः
श्रौतस्मार्तक्रियापराः ॥ पंचयज्ञरता नित्यं संबंधसंमाश्रिताः ॥ क्षतज्ञाः क्रतुजाश्चैव ते सर्वे नृपसत्तमाः ॥ ५९ ॥ इति द्वितीयगोत्रम् ॥ २ ॥
तृतीयं मगोडोआ वै गोत्रद्वितयमेव च ॥ भारद्वाजस्तथा कुत्सं देवी द्वितयमेव च ॥ ६० ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजस्तथैव च ॥ विश्वामित्रदेव
रातौप्रवरत्रयमेव च ॥६१॥ शेषला बुधला प्रोक्ताधारशांतिस्तथैव च ॥ अस्मिन्ग्रामे च ये जाता ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ ६२ ॥ द्विजपूजाक्रिया
युक्ता नानायज्ञक्रियापराः ॥ अस्मिन्गोत्रे समुत्पन्ना द्विजाः सर्वे मुनीश्वराः ॥ ६३ ॥ इति तृतीयगोत्रम् ॥ ३ ॥ चतुर्थं शीहोलियाग्रामं गोत्रद्वित
यमेव च ॥ विश्वामित्रदेवराततृतीयौदलमेव च ॥ ६४ ॥ देवी चचाई वै तेषां गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमा
नसाः ॥ ६५ ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम ॥ सर्व्वविद्याप्रवीणाश्च ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तम ॥ ६६ ॥ इति चतुर्थं स्थानम् ॥ ४ ॥

१ प्रथमं तु मोहेरकं स्थानम्–इति त्वत्र वक्तव्यम् परं तदुल्लेखो न क्वचिद्दृश्यते कुतो नास्तीति तु न विज्ञायते । अथवा पाठः खंडितोऽस्तीति तावदनुमीयते ।

ज्येष्ठलोजा पंचमं च स्वस्थानं प्रतिकीर्तितम् ॥ वत्सशीया कुत्सशीया प्रवरद्वितयं स्मृतम् ॥६७॥ आवारिवृवाप्रःयौवनाश्वभृगुच्यवनआप्नोर्वजमदग्नि
स्तथैव हि ? ॥६८॥ चचाई वत्सगोत्रस्य शांता च कुत्सगोत्रजा ॥ एतैस्त्रिभिः पंचभिश्च द्विजा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥६९॥ शांता दांताः सुशीलाश्च धन
पुत्रैश्च संयुताः ॥ वेदाध्ययनहीनाश्च कुशलाः सर्वकर्मसु॥७०॥सुरूपाश्च सदाचाराः सर्वधर्मेषु निष्ठिताः ॥ दानधर्म्मरताः सर्वे अत्रजा जलदा द्विजाः
॥७१॥ इति पंचमं स्थानम् ॥५॥ शेरथाग्रामेषु वै जाताः प्रवरद्वयसंयुताः ॥ कुशभारद्वाजाश्चैव देवीद्वयं तथैव च ॥७२॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौ
दल एव च ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च॥७३॥कमला च महालक्ष्मीर्द्वितीया यक्षिणी तथा॥अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः श्रौतस्मार्त्तरता
बुधाः॥७४॥वेदाध्ययनशीलाश्च तापसाश्चारिमर्द्दनाः॥रोषिणो लोभिनो दुष्टा यजने याजने रताः॥ब्रह्मक्रियापराः सर्वे ब्राह्मणास्ते मयोदिताः ॥७५॥
इति षष्ठं स्थानम्॥६॥ दंतालीया भारद्वाजकुत्सशायास्तथैव च॥आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च॥७६॥देवी च यक्षिणी प्रोक्ता द्वितीया कर्मला
तथा ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता वाडवा धनिनः शुभाः ॥७७॥ वस्त्रालंकरणोपेता द्विजभक्तिपरायणाः ॥ ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वे धर्मपरायणाः ॥
॥ ७८ ॥ इति सप्तमं स्थानम् ॥७॥ वडोद्रीयान्वये जाताश्चत्वारः प्रवराः स्मृताः ॥ कुशः कुत्सश्च वत्सश्च भारद्वाजस्तथैव च ॥७९॥ तत्प्रवराण्यहं
वक्ष्ये तथा गोत्राण्यनुक्रमात् ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदल एव च ॥ ८० ॥ आंगिरसांबरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ भार्गवश्च्यावनाप्न
वानौर्वजमदग्निस्तथैव च ॥ ८१ ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च ॥-कर्मला क्षेमला चैव धारभट्टारिका तथा ॥८२॥ चतुर्थी क्षेमला प्रोक्ता
गोत्रमाता अनुक्रमात् ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाताः पंचयज्ञरताः सदा ॥ ८३ ॥ लोभिनः क्रोधिनश्चैव प्रजायंते बुहुप्रजाः ॥ स्नानदानादि
निरताः सदा विनिर्जितेंद्रियाः ॥ ८४ ॥ वापीकूपतडागानां कर्त्तारश्च सहस्रशः ॥ व्रतशीला गुणज्ञाश्च मूर्खा वेदविवर्जिताः ॥ ८५ ॥ इत्यष्टमं
स्थानम् ॥ ८ ॥ गोदणीयाभिधे ग्रामे गोत्रौ द्वौ तत्र संस्थितौ ॥ वत्सगोत्रं प्रथमकं भारद्वाजं द्वितीयकम् ॥ ८६ ॥ भृगुच्यवनाप्नवानौर्वपुरोध
समेव च ॥ शीहरी प्रथमा ज्ञेया द्वितीया यक्षिणी तथा ॥ ८७ ॥ अस्मिन्गोत्रोद्भवा विप्रा धनधान्यसमन्विताः ॥ सामर्षा लौल्यहीनाश्चद्वेषि
णः कुटिलास्तथा ॥ ८८ ॥ हिंसिनो धनलुब्धाश्च मया प्रोक्तास्तु भूपते ॥ ८९ ॥ इति नवमं स्थानम् ॥ ९ ॥ कण्टवाडीआ ग्रामे विप्राः कुशगोत्र
समुद्भवाः ॥ प्रवरं तस्य वक्ष्यामि शृणु त्वं च नृपोत्तम ॥ ९० ॥ विश्वमित्रो देवरात उदलश्च त्रयः स्मृताः ॥ चचाई देवी सा प्रोक्ता शृणु त्वं नृप
सत्तम ॥ ९१ ॥ यजंते क्रतुभिस्तत्र हृष्टचित्तैकमानसाः ॥ सर्वविद्यासु कुशला ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ ९२ ॥ इति दशमं स्थानम् ॥ १० ॥

वेखलोया मया प्रोक्ता कुत्सवंशे समुद्भवाः ॥ प्रवरत्रयसंयुक्ताः शृणु त्वं च नृपोत्तम ॥ ९३ ॥ विश्वामित्रो देवराजौदलश्चेति त्रयः स्मृताः ॥ चचाई देवी तेषां वै कुलरक्षाकरी स्मृता ॥ ९४ ॥ ब्राह्मणाश्च महात्मानः सत्त्ववंतो गुणान्विताः ॥ तपस्वियोगिनश्चैव वेदवेदांगपारगाः ॥ ९५ ॥ साधवश्च सदाचारा विष्णुभक्तिपरायणाः ॥ स्नानसंध्यापरा नित्यं ब्रह्मभोज्यपरायणाः ॥ ९६ ॥ अस्मिन्वंशे मया प्रोक्ताः शृणु त्वं च अतः परम् ॥ ९७ ॥ इत्येकादशं स्थानम् ॥ ११ ॥ देहलोडीआ ये प्रोक्ताः कुत्सप्रवरसंयुताः ॥ आंगिरस आंबरीषो युवनाश्वस्तृतीयकः ॥ ९८ ॥ गोत्रदेवी मया प्रोक्ता श्रीशेषदुर्बलेति च ॥ कुत्सवंशे च ये जाताः सद्वृत्ताः सत्यभाषिणः ॥ ९९ ॥ वेदाध्ययनशीलाश्च परच्छिद्रैकदर्शिनः ॥ सामर्षा लौल्यतो हीना द्वेषिणः कुटिलास्तथा ॥ १०० ॥ हिंसिनो धनलुब्धाश्च ये च कुत्ससमुद्भवाः ॥ १ ॥ इति द्वादशं स्थानम् ॥ १२ ॥ कोहे च ब्राह्मणाः प्रोक्ता गोत्रत्रितयसंयुताः ॥ भारद्वाजस्तथा वत्सस्तृतीयः कुश एव च ॥ २ ॥ प्रवराण्यहं तथा वक्ष्ये यथा गोत्रक्रमेण हि ॥ भार्गवच्यवनाप्नवानौर्वजमदग्निस्तथैव च ॥ ३ ॥ कुशप्रवरं तृतीयं तु प्रवरत्रयमेव च ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च ॥ ४ ॥ यक्षिणी प्रथमा प्रोक्ता द्वितीया शीहुरी तथा ॥ तृतीया चचाई प्रोक्ता यथानुक्रमगोत्रजा ॥ ५ ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः श्रौतस्मार्त्तरता बुधाः ॥ वेदाध्ययनशीलाश्च तापसाश्चारिमर्दनाः ॥ ६ ॥ रोषिणो लोभिनो दुष्टा यजने याजने रताः ॥ ब्रह्मकर्मपराः सर्वे मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ॥ ७ ॥ इति त्रयोदशं स्थानम्॥१३॥ चांदणखेडे ये जाता भारद्वाजसमुद्भवाः॥ आंगिरसो बार्हस्पत्यस्तृतीयो भारद्वाजस्तथा ॥८॥ यक्षिणी चास्य वै देवी प्रोक्ता व्यासेन धीमता ॥ भारद्वाजास्तु ये जाता द्विजा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥ ९ ॥ शांता दांताः सुशीलाश्च धनपुत्रसमन्विताः ॥ धर्मारण्ये द्विजाः श्रेष्ठाः क्रतुकर्मणि कोविदाः ॥११०॥ गुरुभक्तिरताः सर्वे भासयंति स्वकं कुलम् ॥११॥ इति चतुर्दशं स्थानम् ॥१४॥ थलग्रामे च ये जाता भारद्वाजसमुद्भवाः ॥ आंगिरसो बार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तृतीयकः ॥ १२ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता वाडवा धनिनः शुभाः ॥ वस्त्रालंकरणोपेता द्विजभक्तिपरायणाः ॥ १३ ॥ ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वे धर्मपरायणाः ॥ गोत्रदेवी मया ख्याता यक्षिणी नाम रक्षिणी ॥ १४ ॥ इति पंचदशं स्थानम् ॥१५॥ मोऊत्रीयाश्च ये जाता द्वौ गोत्रौ तत्र कीर्तितौ ॥ भारद्वाजःकश्यपश्च देवीद्वितयमेव च ॥ १५ ॥ चामुण्डा यक्षिणी चैव देवी चात्र प्रकीर्त्तिता ॥ कश्यपाऽवत्सारश्चैव नैध्रुवश्च तृतीयकः ॥ १६ ॥ आंगिरसो बार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तृतीयकः ॥ प्रियवाक्या महादक्षा गुरु भक्तिरताः सदा ॥ १७ ॥ सदा प्रतिष्ठावंतश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ यजंति ते महायज्ञान्काश्यपा ये द्विजातयः ॥ १८ ॥ सर्वेषां याजनकरा याज्ञिकाः

परमाः स्मृताः ॥ १९ ॥ इति षोडशं स्थानम् ॥ १६ ॥ हाथीजणे च ये जाता वत्सा भारद्वाजास्तथा ॥ ज्ञानजा यक्षिणी चैव गोत्रदेव्यौ प्रकीर्तिते ॥ १२० ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः पंचयज्ञरताः सदा ॥ लोभिनः क्रोधिनश्चैव प्रजावंतो बहुश्रुताः ॥ २१ ॥ स्नानदानादिनिरता विष्णुभक्तिपरायणाः ॥ व्रतशीला गुणज्ञानमूर्खा वेदविवर्जिताः ॥ २२ ॥ इति सप्तदशं स्थानम् ॥ १७ ॥ कपड्वाणजा ब्राह्मणास्तु भारद्वाजाः कुशास्तथा ॥ देवी च यक्षिणी प्रोक्ता द्वितीया चचाई तथा ॥ २३ ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यौ भारद्वाजस्तृतीयकः ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च ॥ २४ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः सत्यवादिजितव्रताः ॥ जितेंद्रियाः सुरूपाश्च अल्पाहाराः शुभाननाः ॥ २५ ॥ सदोद्यताः पुराणज्ञा महादानपरायणाः ॥ निर्द्वेषिणो लोभयुता वेदाध्ययनतत्पराः ॥ २६ ॥ दीर्घदर्शिनो महातेजा महामायाविमोहिताः ॥ २७ ॥ इत्यष्टादशं स्थानम् ॥ १८ ॥ जन्होरी वाडवाः प्रोक्ताः कुशप्रवरसंयुताः ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदल एव च ॥ २८ ॥ तारणी च महामाया गोत्रदेवी प्रकीर्त्तिता ॥ अस्मिन्वंशे समुत्पन्ना वाडवा दुःसहा नृप ॥ २९ ॥ महोत्कटा महाकायाः प्रलंबाश्च महोद्धताः ॥ क्लेशरूपाः कृष्णवर्णाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ १३० ॥ बहुभुग्धनिनो दक्षा द्वेषपापविवर्जिताः ॥ सुवस्त्रभूषा वैरूपा ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ ३१ ॥ इत्येकोनविंशतितमं स्थानम् ॥ ॥ १९ ॥ वनोडीयाश्च ये जाता गोत्राणां त्रयमेव च ॥ कुशकुत्सौ च प्रवरौ तृतीयो भारद्वाजस्तथा ॥ ३२ ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च ॥ आंगिरस आंबरीषो युवनाश्वस्तृतीयकः ॥ ३३ ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च ॥ शेषला प्रथमा प्रोक्ता तथा शांता द्वितीयका ॥ ३४ ॥ तृतीया धारशांतिश्च गोत्रदेव्यो ह्यनुक्रमात् ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ ३५ ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम ॥ सर्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥ ३६ ॥ इति विंशतितमं स्थानम् ॥ २० ॥ कीणावाचनकं स्थानं यदेकाधिकविंशति ॥ भारद्वाजाश्च विप्रेंद्राः कथिता ब्राह्मणाः शुभाः ॥ ३७ ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च ॥ यक्षिणी च तथा देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ३८ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता वाडवा धनिनः शुभाः ॥ वस्त्रालंकरणोपेता द्विजभक्तिपरायणाः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वे धर्म्मपरायणाः ॥ १४० ॥ इत्येकविंशतितमं स्थानम् ॥ २१ ॥ गोविंदणा च स्वस्थाने ये जाता ब्रह्मसत्तमाः ॥ कुशगोत्रं न वै प्रोक्तं प्रवरत्रयमेव च ॥ ॥४१॥ विश्वामित्रो देवरातौदलप्रवरमेव च ॥ चचई च महादेवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ४२ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता ब्राह्मणा ब्रह्मवेदिनः ॥ यजंते क्रतुभिस्तत्र हृष्टचित्तैकमानसाः ॥ ४३ ॥ सर्वविद्यासु कुशला ब्रह्मण्या ब्रह्मवित्तमाः ॥ ४४ ॥ इति द्वाविंशतितमं स्थानम् ॥ २२ ॥ थलत्यजा हि

विप्रेंद्रा द्वौ गोत्रौ चाप्यधिष्ठितौ ॥ धारणं संकुशं चैव गोत्रद्वितयमेव च ॥ ४५ ॥ अगस्त्यो दाढर्च्यच्युतश्च रथ्यवाहनमेव च ॥ विश्वामित्रो देवरात
स्तृतीयौढ़ल एव च ॥ ४६ ॥ देवी च छत्रजा प्रोक्ता द्वितीया थलजा तथा ॥ धारणसग्गोत्रे ये जाता ब्रह्मण्या ब्रह्मवित्तमाः ॥ ४७ ॥ त्रिप्रवराश्चैव
विख्याता सत्त्ववंतो गुणान्विताः ॥ तदन्वये च ये जाता धर्मकर्म्मसमाश्रिताः ॥ ४८ ॥ धन्विनो ज्ञाननिष्ठाश्च तपोयज्ञक्रियादिषु ॥ त्रयोविंशं
प्रोक्तमेत्तत्स्थानं मोढकजातिनाम् ॥ ४९ ॥ इति त्रयोविंशतितमं स्थानम् ॥ २३ ॥ वारणसिद्धाश्च ये प्रोक्ता ब्राह्मणा ज्ञानवित्तमाः ॥ अस्मि
न्गोत्रे च ये विप्राः सत्यवादिजितव्रताः ॥ १५० ॥ जितेंद्रियाः सुरूपाश्च अल्पाहाराः शुभाननाः ॥ सदोद्यताः पुराणज्ञा महादानपरायणाः ॥
॥ ५१ ॥ निर्द्वेषिणोऽलोभयुता वेदाध्ययनतत्पराः ॥ दीर्घदर्शिनो महातेजा महामायाविमोहिताः ॥ ५२ ॥ चतुर्विंशतितमं प्रोक्तं स्वस्थानं परमं
मतम् ॥ ५३ ॥ इति चतुर्विंशतितमं स्थानम् ॥ २४ ॥ भालजाश्चात्र वै प्रोक्ता ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ ५४ ॥ वत्सगोत्रं कुशं चैव गोत्रद्वितयमेव
च ॥ तेषां प्रवराण्यहं वक्ष्ये पंचत्रितयमेव च ॥ भृगुश्च्यवनाप्रवानौर्वजमदग्निस्तथैव च ॥ ५५ ॥ आगिरसौबरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥
शांता च शेषला चात्र देवीद्वितयमेव च ॥ ५६ ॥ अस्मिन्वंशे समुत्पन्ना सद्वृत्ताः सत्यभाषिणः ॥ शांताश्च भिन्नवर्णाश्च निर्धनाश्च कुचैलिनः ॥
॥ ५७ ॥ सगर्वा लौल्ययुक्ताश्च वेदशास्त्रेषु निश्चलाः ॥ पंचविंशतिमं प्रोक्तं स्वस्थानं मोढज्ञातिनाम् ॥ ५८ ॥ इति पंचविंशतितमं स्थानम् ॥
॥ २५ ॥ महोवीआश्च ये संति ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥ एकमेव च वै गोत्रं कुशसंज्ञं पवित्रकम् ॥ ५९ ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदल एव च ॥
देवी चवाई चैवात्र रक्षारूपा व्यवस्थिता ॥ १६० ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः सत्यवादिजितेंद्रियाः ॥ सत्यव्रताः सुरूपाश्च अल्पाहाराः शुभा
ननाः ॥ ६१ ॥ दयालवः कृपालवः सर्वभूतहिते रताः ॥ षड्विंशतितमं प्रोक्तं स्वस्थानं ब्रह्मवादिनाम् ॥ ६२ ॥ रामेण संस्तुताश्चैव सानुजेन तथैव
च ॥ ६३ ॥ इति षड्विंशतितमं स्थानम् ॥ २६ ॥ तियाश्रीयामथो वक्ष्ये स्वस्थानं सप्तविंशकम् ॥ अस्मिन्स्थाने च ये जाता ब्राह्मणा वेदपारगाः
॥ ६४ ॥ शांडिल्यगोत्रं चैवात्र कथितं वेदसत्तमैः ॥ पंचप्रवरमथो प्रोक्तं ज्ञानजा चात्र देवता ॥ ६५ ॥ काश्यपावत्सारश्चैव शांडि
लोसित एव च ॥ पंचमो देवलश्चैव प्रवराणि तथाक्रमात् ॥ ज्ञानजा च तथा देवी कथिता स्थानदेवता ॥ ६६ ॥ अस्मिन्वंशे च ये ॥१६४॥
जातास्ते द्विजाः सूर्यवर्चसः ॥ चंद्रवच्छीतलाः सर्वे धर्मारण्ये व्यवस्थिताः ॥ ६७ ॥ सदाचारा महाराज वेदशास्त्रपरायणाः ॥ याज्ञि
काश्च शुभाचाराः सत्यशौचपरायणाः ॥ ६८ ॥ धर्मज्ञा दानशीलाश्च निर्मला हि मदोत्सुकाः ॥ तपःस्वाध्यायनिरता न्यायधर्मपरायणाः ॥

सप्तविंशतिमं स्थानं कथितं ब्रह्मवित्तमैः ॥ ६९ ॥ इति सप्तविंशं स्थानम् ॥ २७ ॥ गोधरीयाश्च ये जाता ब्राह्मणा ज्ञानसत्तमाः ॥ गोत्रत्रयमथो वक्ष्ये यथा चैवाप्यनुक्रमात् ॥ १७० ॥ प्रथमं धारणसं चैव जातूकर्णं द्वितीयकम् ॥ तृतीयं कौशिकं चैव यथा चैवाप्यनुक्रमात् ॥७१॥ धारणसगोत्रे ये जाताः प्रवरैस्त्रिभिः संयुताः ॥ अगस्तिश्च दार्ढच्युत इध्मवाहनसंज्ञकः ॥ ७२ ॥ वसिष्ठश्च तथात्रेयो जातूकर्णस्तृतीयकः ॥ विश्वामित्रो माधुच्छंदस अघमर्षणस्तृतीयकः ॥ ७३ ॥ महाबला च मालेया द्वितीया चैव यक्षिणी ॥ तृतीया च महायोगी गोत्रदेव्यः प्रकीर्तिताः ॥ ७४ ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाता ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ अलौल्याश्च महायज्ञा वेदाज्ञाप्रतिपालकाः ॥ ७५ ॥ इत्यष्टाविंशं स्थानम् ॥ २८ ॥ वाटस्रहाले ये जाता गोत्रत्रितयमेव च ॥ धारणं प्रथमं ज्ञेयं वत्ससंज्ञं द्वितीयकम् ॥ ७६ ॥ तृतीयं कुत्ससंज्ञं च गोत्रदेव्यस्तथैवच ॥ प्रथमं धारणसगोत्रं प्रवरत्रयमेव च ॥ ७७ ॥ अगस्तिदार्ढच्युतश्चैव इध्मवाहन एव च ॥ द्वितीयं वत्ससंज्ञं हि प्रवराणि च पंच वै ॥ ७८ ॥ भृगुच्यवनाप्नवानौर्वजमदग्निस्तथैव च ॥ तृतीयं कुत्ससंज्ञं हि प्रवरत्रयमेव च ॥ ७९ ॥ आंगिरसांबरीषौ च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ देवी चच्छत्रजा चैव द्वितीया शेषला तथा ॥ १८० ॥ ज्ञानजा चैव देवी च गोत्रदेव्यो ह्यनुक्रमात् ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये विप्राः सत्यवादिजितेंद्रियाः ॥ ८१ ॥ सुरूपाश्चाल्पाहाराश्च महादानपरायणाः ॥ निर्द्वेषिणो लोभयुता वेदाध्ययनतत्पराः ॥ ८२ ॥ दीर्घदर्शिनो महातेजा महोत्काः सत्यवादिनः ॥ ॥ ८३ ॥ इत्येकोनत्रिंशं स्थनम् ॥ २९ ॥ माणजा च महास्थानं गोत्रद्वितयमेव च ॥ शांडिल्यश्च कुशश्चैव गोत्रद्वयमितीरितम् ॥ ८४ ॥ काश्यपोऽवत्सारश्च शांडिल्योऽसित एव च ॥ पंचमो देवलश्चैव एकगोत्रं प्रकीर्तितम् ॥८५॥ ज्ञानजा च तथा देवी कथिता चात्र सैव च ॥ द्वितीयं च कुशं गोत्रं प्रवरत्रयमेव च ॥ ८६ ॥ विश्वामित्रो देवराजस्तृतीयौदलमेव च ॥ ज्ञानदा चात्र वै देवी द्वितीया संप्रकीर्तिता ॥ ८७ ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम ॥ ८८ ॥ सर्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तमाः ॥ ८९ ॥ इति त्रिंशं स्थानम् ॥३०॥ साणदा च परं स्थानं पवित्रं परमं मतम् ॥ कुशप्रवरजा विप्रास्तत्रस्थाः पावनाः स्मृताः ॥ ९० ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयोदल एव च ॥ ज्ञानदा च महादेवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ९१ ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम॥९२॥ सर्वविद्याकुशिलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥९३॥ इत्येकत्रिंशं स्थानम् ॥ ३१ ॥ आनन्दीया च संस्थानं गोत्रद्वितयमेव

१ त्रिंशत्स्थानैकत्रिंशस्थानस्थितानां ब्राह्मणानां च सर्वप्रकारेण समानाभिप्रायेण समानश्लोका एव पठिता इति बोद्धव्यं सुधीभिः ।

च ॥ भारद्वाजं नाम चैकं शांडिल्यं च द्वितीयकम् ॥९४॥ आंगिरसो बार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तृतीयकः ॥ चचाई चात्र या देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ९५ ॥ काश्यपावत्सारश्च शांडिल्योऽसित एव च ॥ पंचमो देवलश्चैव प्रवराणि यथाक्रमम् ॥ ९६ ॥ ज्ञानजा च तथा देवी कथिता गोत्रदेवता ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता निर्लोभाः शुद्धमानसाः ॥९७॥ यदृच्छालाभसंतुष्टा ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥९८॥ इति द्वात्रिंशं स्थानम् ॥३२॥ पाटडीया परं स्थानं पवित्रं परिकीर्तितम्॥कुशगोत्रं भवेदत्र प्रवरत्रयसंयुतम् ॥९९॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव हि ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता वेदशास्त्र परायणाः ॥२००॥ मदोद्धुराश्च ते विप्रा न्यायमार्गप्रवर्तकाः ॥१॥ इति त्रयस्त्रिंशं स्थानम् ॥ ३३ ॥ टीकोलिया परं स्थानं कुशगोत्रं तथैव च ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च ॥२॥ चचाई चात्र वै देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः श्रुतिस्मृतिपरायणाः ॥३॥ रोगिणो लोभिनो दुष्टा यजने याजने रताः ॥ ब्रह्मक्रियापराः सर्वे मोढाः प्रोक्ता मयात्र वै ॥४॥ इति चतुस्त्रिंशं स्थानम् ॥३४॥ गमीधाणीयं परमं स्थानं प्रोक्तं वै पंचत्रिंशकम्॥गोत्रं धारणसं चैव देवी चात्र महाबला॥५॥अगस्तिदार्ढच्युतइध्मवाहनसंज्ञकाः॥अस्मिन्वंशे च ये जाता ब्राह्मणा ब्रह्मतत्पराः ॥ ६ ॥ अलौल्याश्च महाप्राज्ञा वेदाज्ञाप्रतिपालकाः ॥ ७ ॥ इति पंचत्रिंशं स्थानम् ॥३५॥ मात्रा च परमं स्थानं पवित्रं सर्वदेहिनाम् ॥ कुशगोत्रं पवित्रं तु परमं चात्र धिष्ठितम् ॥ ८ ॥ विश्वामित्रो देवरातो दलश्चैव तृतीयकः ॥ ज्ञानदा च महादेवी सर्वलोकैकरक्षिणी ॥ ९ ॥ अस्मिन्वंशे समुद्भूता ब्राह्मणा देवतत्पराः ॥ सस्वाधायवषट्कारा वेदशास्त्रप्रवर्तकाः ॥ २१० ॥ इति षट्त्रिंशं स्थानम् ॥ ३६ ॥ नातमोरा परं स्थानं पवित्रं परमं शुभम् ॥ कुशगोत्रं च तत्रास्ति प्रवरत्रयसंयुतम् ॥ ११ ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च ॥ ज्ञानजा चात्र वै देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥ अस्मिन्वंशे भवा ये च ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥ धर्मज्ञाः सत्यवक्तारो व्रतदानपरायणाः ॥ १३ ॥ इति सप्तत्रिंशं स्थानम् ॥ ३७ ॥ बलोला च महास्थानं पवित्रं परमाद्भुतम् ॥ कुशगोत्रं समाख्यातं प्रवरत्रयमेव च ॥ १४ ॥ पूर्वोक्तं प्रवरं चैव देवी चैवात्र मानदा ॥ वंशेस्मिन्परमाः प्रोक्ताः काजेशेन विनिर्मिताः ॥ १५ ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम ॥ सर्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तमाः ॥ १६ ॥ इत्यष्टत्रिंशं स्थानम् ॥ ३८ ॥ राज्यजा च महास्थानं लौगाक्षाप्रवरं तथा ॥ काश्यपावत्सारवाशिष्ठं प्रवरत्रयमेव च ॥ १७ ॥ भद्रा च योगिनी चैव गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ अस्मिन्वंशे समुद्भूता ब्राह्मणा वेदतत्पराः ॥ १८ ॥ नित्यस्नाननित्यहोमनित्यदानपरायणाः ॥ नित्यधर्मरताश्चैव नित्यनैमित्ततत्पराः ॥ १९ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशं स्थानम ॥ ३९ ॥ रूपोला परमं स्थानं पवित्रमतिपुण्यदम् ॥ अस्मिन्गोत्रत्रये चैव देवीत्रितय

मेव च ॥२२०॥ प्रथमं कुत्सवत्साख्यौ भारद्वाजस्तृतीयकः ॥ आंगिरसोंबरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ २१ ॥ भृगुच्यवनाप्रवानौर्वजगदग्निस्तथैव च ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजस्तथैव च ॥२२॥ क्षेमला चैव वै देवी धारभट्टारिका तथा ॥ तृतीया क्षेमला प्रोक्ता गोत्रमाता ह्यनुक्रमात् ॥२३॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता पंचयज्ञरताः सदा ॥ लोभिनः क्रोधिनश्चैव प्रजायन्ते बहुप्रजाः ॥ २४ ॥ स्नानदानादिनिरताः सदा च विजितेंद्रियाः ॥ वापीकूपतडागानां कर्त्तारश्च सहस्रशः ॥ २५ ॥ इति चत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४० ॥ बोधणी परमं स्थानं पवित्रं पापनाशनम् ॥ कुशं च कौशिकं चैव गोत्रद्वितयमेव च ॥ २६ ॥ विश्वामित्रश्च प्रथमो देवरातोदलेति च ॥ विश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति तथैव च ॥ २७ ॥ यक्षिणी प्रथमा चैव द्वितीया तारणी तथा ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ २८ ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम ॥ सर्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तमाः ॥ २९ ॥ इत्येकचत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४१ ॥ छत्रोटा च परं स्थानं सर्वलोकैकपूजितम् ॥ कुशगोत्रं समाख्यातं प्रवरत्रयमेव हि ॥ २३० ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयो दलमेव वै ॥ चचाई चात्र वै देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ३१ ॥ अस्मिन्वंशे भवाश्चैव वेदशास्त्रपरायणाः ॥ महोदयाश्च ते विप्रा न्यायमार्गप्रवर्तकाः ॥ ३२ ॥ इति द्विचत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४२ ॥ खलएवात्र संस्थानं त्रयश्चत्वारिंशमेव हि ॥ वत्सगोत्रोद्भवा विप्राः कृषिकर्मप्रवर्तकाः ॥ ३३ ॥ गोत्रजा ज्ञानजा देवी प्रवराः पंच एव हि ॥ भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजामदग्न्येति चैव हि ॥ ३४ ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः श्रौताग्निसुनिषेवकाः ॥ वेदाध्ययनशीलाश्च तापसाश्चारिमर्दनाः ॥ ३५ ॥ रोषिणो लोभिनो हृष्टा यजने याजने रताः ॥ सर्वभूतदयाविष्टास्तथा परोपकारिणः ॥३६॥ इति त्रयश्चत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४३ ॥ वासंतडयां च विप्राणां कुशगोत्रमुदाहृतम् ॥ विश्वामित्रो देवारातस्तृतीयौदलमेव हि ॥३७॥ चचाई चात्र वै देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाताः पूर्वोक्ता ब्रह्मतत्पराः ॥ ३८ ॥ परोपकारिणश्चैव परचित्तानुवर्तिनः ॥ परस्वविमुखाश्चैव परमार्गप्रवर्त्तकाः ॥ ३९ ॥ इति चतुश्चत्वारिंशं स्थानम् ॥ ॥ ४४ ॥ अतः परं च संस्थानं जाखासणमुदाहृतम् ॥ गोत्रं वै वात्स्यसंज्ञं तु गोत्रजा शीहुरी तथा ॥ प्रवराणि च पंचैव मया तव प्रकाशितम् ॥ ॥ २४० ॥ भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वपुरोधसः स्मृतः ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाता वाडवाः सुखवासिनः ॥ विप्राः स्थूलाश्च ज्ञातारः सर्वकर्मरताश्च वै ॥ ४१ ॥ सर्वे धर्मैकविश्वासाः सर्वलोकैकपूजिताः ॥ वेदशास्त्रार्थनिपुणा यजने याजने रताः ॥ ४२ ॥ सदाचाराः सुरूपाश्च तुंदिला दीर्घदर्शिनः ॥ शीहुरी चात्र वै देवी कुलदेवी प्रकीर्तिता ॥ ४३ ॥ इति पंचचत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४५ ॥ षट्चत्वारिंशकं स्थानं मोटानां तु प्रका

शितम् ॥ गोतीआनामसंज्ञा तु कुशगोत्रमिहास्ति च ॥ ४४ ॥ विश्वामित्रं प्रथमं चैव द्वितीयं देवरातकम् ॥ तृतीयमौदलं चैव प्रवरत्रितयं
त्विदम् ॥ ४५ ॥ यक्षिणी चात्र वै देवी राक्षसानां प्रभंजनी ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाता ब्राह्मणा ब्रह्मतत्पराः ॥ ४६ ॥ धर्मे मतिप्रवृत्ताश्च
धर्मशास्त्रेषु निष्ठिताः ॥ ४७ ॥ इति षट्चत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४६ ॥ सप्तचत्वारिंशकं च संस्थानं परिकीर्तितम् ॥ वरलीयाख्यसंस्थानं पवित्रं परमं
मतम् ॥ ४८ ॥ भारद्वाजं तथा गोत्रं प्रवराणि तथैव च ॥ यक्षिणी चात्र वै देवी कुलदेवी प्रकीर्तिता ॥ ४९ ॥ आंगिरसं बार्हस्पत्यं भारद्वाजं
तृतीयकम् ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाताः ब्राह्मणा पूतमूर्तयः॥ २५० ॥ येषां वाक्योदकेनैव शुध्यंति पापिनो नराः ॥ ५१ ॥ इति सप्तचत्वारिंशकं
स्थाम् ॥ ४७ ॥ दुधीयाख्यं परं स्थानं गोत्रद्वितयमेव च ॥ धारणसं तथा गोत्रमांगिरकसमेव च ॥ ५२ ॥ अंगस्तिदार्ढच्युतइध्मवाहनसंज्ञकम् ॥
छत्राई च महादेवी द्वितीयं प्रवरं शृणु ॥ ५३ ॥ आंगिरसांबरीषौ च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ ज्ञानदा शेषला चैव ज्ञानदा सर्वदेहिनाम् ॥ ५४ ॥
अस्मिन्वंशे समुत्पन्ना वाडवा दुःसहा नृप ॥ मदोत्कटा महाकायाः प्रलंभाश्च मदोद्धताः ॥ ५५ ॥ क्लेशरूपाः कृष्णवर्णाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥
बहुभुग्धनिनो दक्षा द्वेषपापविवर्जिताः ॥ ५६ ॥ इत्यष्टाचत्वारिंशकं स्थानम् ॥ ४८ ॥ हासोलासं प्रवक्ष्यामि स्वस्थानं चात्र संश्रुतम् ॥ शांडि
ल्यगोत्रं चैवात्र प्रवरैः पंचभिर्युतम् ॥ ५७ ॥ भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वं वै जामदग्न्यकम् ॥ यक्षिणी चात्र वै देवी पवित्रा पापनाशिनी ॥ ५८ ॥
अस्मिन्वंशे च ये जाता ब्राह्मणाः स्थूलदेहिनः ॥ लंबोदरा लंबकर्णा लंबहस्ता महाद्विजाः ॥ ५९ ॥ अरोगिणः सदा देवाः सत्यव्रतपरायणाः ॥
॥ २६० ॥ इत्येकोनपञ्चाशत्तमं स्थानम् ॥ ४९ ॥ वेहालाख्यं च संस्थानं पंचाशत्तममेव हि ॥ कुशगोत्रं तथा चैव देवी चात्र महाबला ॥ ६१ ॥
अस्मिन्गोत्रे भवा विप्रा दुष्टाः कुटिलगामिनः ॥ धनिनो धर्मनिष्ठाश्च वेदवेदांगपारगाः ॥ ६२ ॥ दानभोगरताः सर्वे श्रौते च कृत
बुद्धयः ॥ ६३ ॥ इति पञ्चाशत्तमं स्थानम् ॥ ५० ॥ असाला परमं स्थानं प्रवरद्वयमेव हि ॥ कुशं च धारणं चैव प्रवराणि क्रमेण तु ॥६४॥ विश्वा
मित्रो देवरातो देवलस्तु[1] तृतीयकः ॥ ज्ञानजा च तथा देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ६५ ॥ इत्येकपंचाशत्तमं स्थानम् ॥ ५१ ॥ नालोला परमं
स्थानं द्विपंचाशत्तमं किल ॥ वत्सगोत्रं तथा ख्यातं द्वितीयं धारणसं तथा ॥ ६६ ॥ प्रवराश्चैव पूर्वोक्ता देव्युक्ता पूर्वमेव हि ॥ अस्मिन्वंशे च ये
जाताः पवित्राः परमा मताः ॥ ६७ ॥ बहुनोक्तेन किं विप्राः सर्व एवात्र सत्तमाः ॥ सर्वे शुद्धा महात्मानः सर्वे कुलपरंपराः॥६८॥ इति द्वापञ्चाश

१ औदलस्तु तृतीयकः–इ० पा० ।

त्तमं स्थानम्॥५२॥ देहोलं परमं स्थानं ब्राह्मणानां परंतप ॥ कुशवंशोद्भवा विप्रास्तत्र जाता नृसत्तम ॥ पूर्वोक्तप्रवराण्येव देवी पूर्वोदिता मया॥६९॥ तस्मिन्गोत्रे द्विजा जाताः पूर्वोक्तगुणशालिनः ॥२७०॥ इति त्रिपंचाशत्तमं स्थानम् ॥ ५३ ॥ सोहासीयापुरं स्थानं गोत्रत्रितयमेव हि ॥ भारद्वाजस्तथा ख्यातं गोत्रं वत्सं तथैव च ॥७१॥ यक्षिणी ज्ञानजा चैव सिद्दोली च यथाक्रमम्॥एतद्वंशपरीक्षा च पूर्वोक्ता नृपसत्तम ॥७२॥ इति चतुःपंचाशत्तमंस्थानम् ॥५४॥ पंचपंचाशकं स्थानं प्रवक्ष्यामि तवाधुना ॥ नाम्ना संहालियास्थानं दत्तं रामेण वै पुरा ॥७३॥ तत्र वै कुत्सगोत्रस्था ब्राह्मणां ब्रह्मवर्चसः॥ स्वधर्मनिरता नित्याः स्वकर्म्मनिरताश्च ते ॥७४ ॥ आंगिरसांबरीषेच यौवताश्वमतः परम् ॥ शांता चैवात्र वै देवी शांतिकर्म्मणि शातिदा ॥ ७५ ॥ इति पंचपंचाशत्तमं स्थानम् ॥ ५५ ॥ एवं मया ते गोत्राणि स्थानान्यपि तथैव च ॥ प्रवराणि तथैवात्र ब्राह्मणानां परंतप ॥७६॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रैविद्यानां परंतप ॥ स्वस्थानं च मया प्रोक्तं यथानुक्रमेण तु ॥ ७७ ॥ शीलायाः प्रथमं स्थानं मंडोरा च द्वितीयकम् ॥ एवडी च तृतीयं हि गुंदराणा चतुर्थकम् ॥७८॥ पंचमं कल्याणीया देगामः षष्ठकं तथा ॥ नायकपुरा सप्तमं च डलीआ चाष्टमं तथा ॥ ७९ ॥ कडोव्या नवमं चैव कोहाटोया दशमं तथा॥हरडीयैकादशं चैव भदुकीया द्वादशं तथा ॥२८०॥ संप्राणावा तथा चात्र कंदरावा प्रकीर्तितम् ॥ वासरोवा त्रयोदशं शरंडावा चतुर्दशम् ॥ ८१ ॥ लोलासणा पंचदशं वारोला षोडशं तथा ॥ नागलपुरा मया चात्र उक्तं सप्तदशं तथा ॥ ८२ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ चातुर्विद्यास्तु ये विप्रा नागताः पुनरागताः ॥ वसतिं तत्र रम्ये च चक्रिरे ते द्विजोत्तमाः ॥ ८३ ॥ चतुर्विंशतिसंख्याका रामशासनलिप्सया ॥ हनूमंतं प्रति गता व्यावृत्ताः पुनरागताः ॥८४॥ तेषां दोषात्समस्तास्ते स्थानभ्रंशत्वमागताः॥ कियत्काले गते तेषां विरोधः समपद्यत ॥ ८५ ॥ भिन्नाचारा भिन्नभाषा वेशसंशयमागताः ॥ पंचदशसहस्राणि मध्ये ये के च वाडवाः॥८६॥ कृषिकर्मरता आसन्केचिद्यज्ञपरायणाः॥ केचिन्मल्लाश्च संजाताः केचिद्वै वेदपाठकाः ॥८७॥ आयुर्वेदरताः केचित्केचिद्रजकयाजकाः ॥ संध्यास्नानपराः केचिन्नीलीकर्तृप्रयाजकाः ॥ ८८ ॥ तंतुकृद्यावनगतास्तंतुवायादियाचकाः ॥ कलौ प्राप्ते द्विजाः भ्रष्टा भविष्यंति न संशयः ॥ ८९ ॥ शूद्रेषु जातिभेदः स्यात्कलौ प्राप्ते नराधिप ॥ भ्रष्टाचाराः परं ज्ञात्वा ज्ञातिबंधेन पीडिताः ॥ २९० ॥ भोजनाच्छादने राजन्परित्यक्ता निजैर्जनैः ॥ न कोऽपि कन्यां विवहेत्संसर्गेण कदाचन ॥ ततस्ते वणिजो राजंस्तैलकाराः कलौ किल ॥ ९१ ॥ केचिच्च कलकाराश्च केचित्तंदुलकारिणः ॥ राजपुत्राश्रिताः केचिन्नानावर्णसमाश्रिताः ॥ कलौ प्राप्ते तु वणिजो भ्रष्टाः केपि महीतले ॥ ९२ ॥ तेषां तु पृथगाचाराः सम्बन्धाश्च पृथक्कृताः ॥ सीतापुरे च वसतिः केषांचित्समजायत ॥ ९३ ॥

साभ्रमत्यास्तटे केचिद्यत्र कुत्र व्यवस्थिताः ॥ सीतापुरात्तु ये पूर्वं भयभीताः समागताः ॥ ९४ ॥ साभ्रमत्युत्तरे कूले श्रीक्षेत्रे ये व्यवस्थिताः ॥
यदा तेषां पदं स्थानं दत्तं वै सुखवासकम् ॥९५॥ पुनस्तेऽपि गताः सद्यस्तस्मिन्सीतापुरे स्वयम्॥ पंचपञ्चाशद्ग्रामाश्च दत्तास्तु पुनरागमे ॥ ९६ ॥
रामेण मोढविप्राणां निवासांस्तेषु चक्रिरे ॥ वृत्तिबाह्यास्तु ये विप्रा धर्मारण्यांतरस्थिताः ॥ ९७ ॥ नास्माकं वणिजां वृत्तौ ग्रामवृत्तौ न किंचन ॥
प्रयोजनं हि विप्रेंद्रा वासोऽस्माकं तु रोचते ॥ ९८ ॥ इत्युक्ते समनुज्ञातास्त्रैविद्यैस्तैर्द्विजोत्तमैः ॥ तेषु ग्रामेषु ते विप्राश्चातुर्विद्या द्विजोत्तमाः ॥ ९९ ॥
स्वकर्मनिरताः शांताः कृषिकर्मपरायणाः ॥ धर्मारण्यान्नातिदूरे धेनूः संचारयंति ते ॥२००॥ बहवस्तत्र गोपाला बभूवुर्द्विजबालकाः ॥ चातुर्विद्यास्तु
शिशवस्तेषां धेनूरचारयन् ॥ तेषां भोजनकामाय अन्नपानादिसत्कृतम् ॥ १ ॥ अनयन्वै युवतयो विधवा अपि बालकाः ॥ २ ॥ कालेन कियता
राजंस्तेषां प्रीतिरभून्मिथः ॥ गोपाला बुभुजुः प्रेम्णा कुमार्यो द्विजबालिकाः ॥ ३ ॥ जाताः सगर्भास्ताः सर्वा दृष्टास्तैर्द्विजसत्तमैः ॥ परित्यक्ताश्च
सदनाद्धिक्कृताः पापकर्मणा ॥ ४ ॥ तेभ्यो जाता कुमारा ये कातीभा गोलकास्तथा ॥ धेनुजास्ते धरालोके ख्यातिं जग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ ५ ॥ वृत्ति
बाह्यास्तु ते विप्रा भिक्षां कुर्वंति नित्यशः ॥ अन्यच्च श्रूयतां राजंस्त्रैविद्यानां द्विजन्मनाम् ॥ ६ ॥ कुष्ठी कोऽपि तथा पंगुर्मूर्खो वा बधिरोऽपि
वा ॥ काणो वाप्यथ कुब्जो वा बद्धवागथवा पुनः ॥ ७ ॥ अप्राप्तकन्यका ह्येते चातुर्विद्यान्समाश्रिताः ॥ वित्तेन महता राजन्सुतांस्तेषां
कुमारिकाः ॥ ८ ॥ उद्वाहितास्तदा राजंस्तस्माज्जाताभकास्तु ये ॥ त्रिदलजास्ते विख्याताः क्षितिलोकेऽभवंस्ततः ॥ ९ ॥ वृत्तिं चक्रुर्ब्राह्मणास्तेऽ
न्योन्यं मिश्रसमुद्भवाः ॥ अन्यच्च श्रूयतां राजंस्त्रैविद्यानां द्विजन्मनाम् ॥ १० ॥ रामदत्तेन ग्रामेण करग्रहणहेतवे ॥ एकीभूय द्विजैः सर्वैर्ग्रामं
प्रदाय तं बलिम् ॥ ११ ॥ अर्द्धं निवेदयामासुरर्द्धं चैवोपरक्षितम् ॥ एतल्लब्धं हि मन्वानास्ते द्विजा लौल्यभागिनः ॥ १२ ॥ महास्थानगता
ये च ते हि विस्मयमाययुः ॥ तन्मध्ये कोऽपि विप्रस्तानुवाच कुपितो वचः ॥ १३ ॥ ॥ विप्र उवाच ॥ ॥ अनृतं चैव भाषंते लौल्येन
महता वृताः ॥ पुत्रपौत्रविनाशाय ब्रह्मस्वेष्वतिलोलुपाः ॥ १४ ॥ न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ॥ विषमेकाकिनं हंति ब्रह्मस्वं
पुत्रपौत्रकम् ॥ १५ ॥ ब्रह्मस्वेन च दग्धेषु पुत्रदारगृहादिषु ॥ न च तेऽपि तिष्ठंति ब्रह्मस्वेन विनाशिताः ॥ १६ ॥ न नाकं लभते सोऽथ
सदा ब्रह्मस्वहारकः ॥ यदा वराटिकां चैव ब्राह्मणस्य हरंति ये ॥ १७ ॥ ततो जन्मत्रयाण्येव हर्ता निरयमाव्रजेत् ॥ पूर्वजा नोपभुंजंति

१ अतएव-केचिद्गोलकजातीयाः-स्वान-गोवर्द्धनजातीन्प्रख्यापयन्ति-कुत्रचित्प्रदेशेषु तत्रेदं रहस्यं ज्ञेयम् ।

तत्प्रदत्तं जलं क्वचित् ॥ १८ ॥ क्षयाहे नोपभुंजंति तस्य पिंडोदकक्रियाः ॥ संततिं नैव लभते लभ्यमाना न जीवति ॥ १९ ॥
यदि जीवति दैवाच्चेद्भ्रष्टाचारा भवेदिति ॥ ३२० ॥ एकादशविप्रा ऊचुः ॥ नासत्यं भाषितं विप्राः कथं दूषयसे हि नः ॥ अपराधं
विना कस्य कटूक्तिर्युज्यते किल ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा तैर्द्विजैः पार्थ ग्रामग्राहयिता वणिक् ॥ परिपृष्टः स तत्सर्वं कथयामास कारणम् ॥ २२ ॥
वणिजैरेव मे दत्तो बलिश्च द्विजसत्तमाः ॥ तत्सर्वं शुद्धभावेन कथितं तु द्विजन्मसु ॥ २३ ॥ ततोऽर्द्धदलं ज्ञात्वा ते कुपिता द्विजपुत्रकाः ॥ वृत्तेर्ब
हिष्कृतास्ते वै एकादश द्विजास्ततः ॥ २४ ॥ एकादशसमा ज्ञातिर्विख्याता भुवनत्रये ॥ न तेषां सह संबन्धो न विवाहश्च जायते ॥ २५ ॥
एकादशसमा ये च बहिर्ग्रामे वसंति ते ॥ एवं भेदाः समभवन्नाना मोढद्विजन्मनाम् ॥ युगानुसारात्कालेन ज्ञातीनां च वृषस्य वा ॥ ३२६ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ज्ञातिभेदवर्णननामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥
॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ ज्ञातिभेदे तु संजाते तस्मिन्मोहेरके पुरे ॥ त्रैविद्यैः किं कृतं ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥
॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ स्वस्थाने वाडवाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः ॥ अग्निहोत्रपराः केऽपि केऽपि यज्ञपरायणाः ॥ २ ॥ केऽपि चाग्निसमाधानाः
केऽपि स्मार्ता निरंतरम् ॥ पुराणन्यायवेत्तारो वेदवेदांगवादिनः ॥ ३ ॥ सुखेन स्वान्सदाचारान्कुर्वन्तो ब्रह्मवादिनः ॥ एवं धर्मसमाचारान्कुर्वतां
कुशलात्मनाम् ॥ ४ ॥ स्थानाचारान्कुलाचारानधिदेव्याश्च भाषितान् ॥ धर्मशास्त्रस्थितं सर्वं काजेशैरुदितं च यत् ॥ ५ ॥ परंपरागतं धर्म
मूचुस्ते वाडवोत्तमाः ॥ ६ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ उपास्ते यश्च लिखितं रक्तपादैस्तु वाडवाः ॥ ज्ञातिश्रेष्ठः स विज्ञेयो बलिर्देयस्ततः
परम् ॥ ७ ॥ रक्तचंदनं प्रसाध्याथ प्रसिद्धं स्वकुलं तथा ॥ कुंकुमारक्तपादैस्तैर्गंधपुष्पादिचर्चितैः ॥ ८ ॥ संभूय लिखितं तच्च रक्तपादं तदुच्यते ॥
रामस्य लेख्यं ते सर्वे पूजयंतु समाहिताः ॥ ९ ॥ रामस्य करमुद्रां च पूजयंतु द्विजाः सदा ॥ येषां दोषाः सदाचारे व्यभिचारादयो यदि ॥
॥ १० ॥ तेषां दण्डो विधेयस्तु य उक्तो विधिवद्द्विजैः ॥ चिह्नं न राममुद्राया यावद्दंडं ददाति न ॥ ११ ॥ विना दण्डप्रदानेन मुद्राचिह्नं न
धार्यते ॥ मुद्राहस्ताश्च विज्ञेया वाडवा नृपसत्तम ॥ १२ ॥ पुत्रे जाते पिता दद्याच्छ्रीमात्रे तु बलिं सदा ॥ पलानि विंशतिः सर्पिर्गुडः पंचप
लानि च ॥ १३ ॥ कुंकुमादिभिरभ्यर्च्य जातमात्रः सुतस्तदा ॥ षष्ठे च दिवसे राजन्षष्ठीं पूजयते सदा ॥ १४ ॥ दद्यात्तत्र बलिं साज्यं कुर्याद्धि
बलिपंचकम् ॥ पंचप्रस्थान्बलीन्दद्यात्सवस्त्रान्छ्रीफलैर्युतान् ॥ १५ ॥ कुंकुमादिभिरभ्यर्च्य श्रीमात्रे भक्तिपूर्वकम् ॥ वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कुले

संततिवृद्धये ॥ १६ ॥ तद्धि चार्पयता द्रव्यं वृद्धौ यद्श्रीणितं पुनः ॥ जन्मनो नंतरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥ १७ ॥ विप्रानुकीर्तिता याऽत्र
वृत्तिः सापि विभज्यते ॥ प्रथमा लभ्यमाना च वृत्तिर्वै यावती पुनः ॥ १८ ॥ तस्या वृत्तेरर्द्धभागो गोत्रदेव्यै तु कल्प्यताम् ॥ द्विगुणं
वणिजां चैव पुत्रे जाते भवेदिति ॥ १९ ॥ मांडलीयाश्च ये शूद्रास्तेषामर्कंकरं त्विदम् ॥ अडालजानां त्रिगुणं गोभुजानां चतुर्गुणम् ॥ २० ॥
इत्येतत्कथितं सर्वमन्यच्च शूद्रजातिषु ॥ यस्य दोषस्तु हत्यायाः समुद्भूतो विधेर्वशात् ॥ २१ ॥ दण्डस्तु विधिवत्तस्य कर्त्तव्यो वेदशास्त्रिभिः ॥
अन्यायो न्यायवादी स्यान्निर्दोषे दोषदायकः ॥ २२ ॥ पंक्तिभेदस्य कर्त्ता च गोसहस्रवधः स्मृतः ॥ वृत्तिभागविभजनं तथा न्यायविचारणम् ॥
श्रीरामदूतकस्याग्रे कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥ २३ ॥ तस्य पूजां प्रकुर्वीत तदा कालेऽथवा सदा ॥ तैलेन लेपयेत्तस्य देहे वै विघ्नशांतये ॥ २४ ॥
धूपं दीपं फलं दद्यात्पुष्पैर्नानाविधैः किल ॥ पूजितो हनुमानेव ददाति तस्य वांछितम् ॥ २५ ॥ प्रतिपुत्रं तु तस्याग्रे कुर्यान्नान्यत्र कुत्रचित् ॥
श्रीमाताबकुलस्वामिभागधेयं तु पूर्वतः ॥ २६ ॥ पश्चात्प्रतिग्रहं विप्रैः कर्त्तव्यमिति निश्चितम् ॥ समागमेषु विप्राणां न्यायान्यायविनिर्णये ॥
॥ २७ ॥ निर्णयं हृदये धृत्वा तत्रस्थं श्रावयेद्द्विजान् ॥ केवलं धर्मबुद्ध्या च पक्षपातं विवर्जयेत् ॥ २८ ॥ सर्वेषां संमतं कार्यं तद्व्यविकृतमेव
च ॥ आकारितस्ततो विप्रः सभायां भयमेति चेत् ॥ २९ ॥ न तस्य वाक्यं श्रोतव्यं निर्णीतार्थनिवारणे ॥ यस्य वर्जस्तु क्रियते मिलित्वा सर्व
वाडवैः ॥ ३० ॥ खानपानादिकं सर्वं कार्यं तेन विवर्जयेत् ॥ तस्य कन्या न दातव्या तत्संसर्गी च तादृशः ॥ ३१ ॥ ततो दंडं प्रकुर्वीत सर्वैरेव
द्विजोत्तमैः ॥ भोजनं कन्यकादानमिति दाशरथेर्मतम् ॥ ३२ ॥ यत्किंचित्कुरुते पापं लब्धुं स्थलमथापि वा ॥ शुष्कार्द्रं वसते चान्ने तस्मादन्नं परि
त्यजेत् ॥ ३३ ॥ कुर्वंस्तत्पापभागी स्यात्तस्य दंडो यथाविधि ॥ न्यायं न पश्यते यस्तु शक्तौ सत्यां सदा यतः ॥३४॥ पापभागी स विज्ञेय इति
सत्यं न संशयः ॥ उत्कोचं यस्तु गृह्णाति पापिनां दुष्टकर्मिणाम् ॥ सकलं च भवेत्तस्य पापं नैवात्र संशयः ॥३५॥ तस्यान्नं गृह्यते नैव कन्यापि
न कदाचन ॥ हितमाचरते यस्तु पुत्राणामपि वै नरः ॥ ३६ ॥ स एतान्नियमान्सर्वान्पालयेन्नात्र संशयः ॥ एवं पत्रं लिखित्वा तु वाडवास्ते प्रह
र्षिताः ॥ ३७ ॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे यथा पापं न कुर्वते ॥ इति ज्ञात्वा तु सर्वे ते न्यायधर्मं प्रचक्रिरे ॥ ३८ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ कलौ
प्राप्ते द्विजाः सर्वे स्थानभ्रष्टा यतस्ततः ॥ पक्षमुत्कलं ग्रहीष्यंति तथा स्युः पक्षपातिनः ॥ ३९ ॥ भोक्ष्यंते म्लेच्छकग्रामान्कोलाविध्वंसिभिः किल ॥

१ गोसहस्रवधः स्मृतः—गोसहस्रवधकर्तुर्यथा पातकं तादृशपातकवान्स्यादित्यर्थः । २ संमतम्—इति शेषः । ३ कर्त्तव्यम्—इति शेषः । ४ आत्मनेपदमार्षम् ।

वेदभ्रष्टाश्च ते विप्रा भविष्यंति कलौ युगे ॥ ४० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ देशेदेशे गमिष्यंति ते विप्रा वणिजस्तथा ॥ कथं वै ज्ञायते सर्वैः केन चिह्नेन मारिष ॥४१॥ यस्मिन्गोत्रे समुत्पन्ना वाडवा ये महाबलाः ॥ ४२ ॥ व्यास उवाच ॥ ज्ञायते गोत्रसंज्ञाऽथ केचिच्चैव पराक्रमैः ॥ यस्ययस्य च यत्कर्म तस्य तस्यावटंककः ॥४३॥ अवटंकैर्हि ज्ञायंते नान्यथा ज्ञायते क्वचित्॥गोत्रैश्च प्रवरैश्चैव अवटंकैर्नृपात्मज॥४४॥ज्ञायंते हि द्विजा राजन्मोढ ब्राह्मणसत्तमाः ॥ ४५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ गोत्रैश्च प्रवरैश्चैव श्रुता एते तवाननात् ॥ कां वा शाखामधीयानास्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ज्ञायंते यत्रयत्रस्था माध्यंदिनीया महाबलाः ॥ कौथमीं च समाश्रित्य केचिद्विप्रा गुणान्विताः ॥४७॥ ऋगथर्वणजा शाखा नष्टा सा च महामते ॥ एवं वै वर्तमानास्ते वाडवा धर्मसंभवाः ॥४८॥ धर्मारण्ये महाभागाः पुत्रपौत्रान्विताऽभवन् ॥ शूद्राः सर्वे महाभागाः पुत्रपौत्र समावृताः ॥ ४९ ॥ धर्मारण्ये महातीर्थे सर्वे ते द्विजसेवकाः ॥ अभवन्रामभक्ताश्च रामाज्ञां पालयंति च ॥ ५० ॥ आज्ञामत्याऽऽदरेणेह हनूमंतश्च वीर्यवान् ॥ पालयेत्सोऽपि चेदानीं संप्राप्ते वै कलौ युगे ॥ ५१ ॥ अदृष्टरूपी हनुमांस्तत्र भ्रमति नित्यशः ॥ त्रैविद्या वाडवा यत्र चातुर्विद्यास्त थैव च ॥ ५२ ॥ सभायामुपविष्टा येऽन्यायात्पापं प्रकुर्वते ॥ जयो हि न्यायकर्तॄणामजयोऽन्यायकारिणाम् ॥ ५३ ॥ सापराधे यस्तु पुत्रे ताते भ्रातरि चापि वा ॥ पक्षपातं प्रकुर्वीत तस्य कुप्यति वायुजः ॥ ५४ ॥ कुपितो हनुमानेष धननाशं करोति वै ॥ पुत्रनाशं करोत्येव धामनाशं तथैव च ॥ ५५ ॥ सेवार्थं निर्मितः शूद्रो न विप्रान्परिषेवते ॥ वृत्तिं वा न ददात्येव हनुमांस्तस्य कुप्यति ॥ ५६ ॥ अर्थनाशं पुत्रनाशं स्थाननाशं महा भयम् ॥ कुरुते वायुपुत्रो हि रामवाक्यमनुस्मरन् ॥ ५७ ॥ यत्र कुत्र स्थिता विप्राः शूद्रा वा नृपसत्तम ॥ न निर्द्धना भवेयुस्ते प्रसादाद्राघवस्य च ॥ ५८ ॥ यो मूढश्चाप्यधर्मात्मा पापपाषंडमाश्रितः ॥ निजान्विप्रान्परित्यज्य परज्ञातींश्च मन्यते ॥ ५९ ॥ तस्य पूर्वकृतं पुण्यं भस्मीभवति नान्यथा ॥ अन्येषां दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥ ६० ॥ यथा भवति वै पूर्वं ब्रह्मविष्णुशिवैः कृतम् ॥ तस्य देवा न गृह्णंति हव्यं कव्यं च पूर्वजाः ॥ ६१ ॥ वंचयित्वा निजान्विप्रानन्येभ्यः प्रददेत्तु यः ॥ तस्य जन्मार्जितं पुण्यं भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥६२॥ ब्रह्मविष्णुशिवैश्चैव पूजिता ये द्विजोत्तमाः ॥ तेषां ये विमुखाः शूद्रा रौरवे निवसंति ते ॥ ६३ ॥ यो लौल्याच्च कुलाचारं गोत्राचारं प्रलोपयेत् ॥ स्वाचारं यो न कुर्वीत कदा चिद्वै विमोहितः ॥ ६४ ॥ सर्वनाशो भवेत्तस्य भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥ तस्मात्सर्वः कुलाचारः स्थानाचारस्तथैव च ॥ ६५ ॥ गोत्राचारः पाल नीयो यथावित्तानुसारतः ॥ एवं ते कथितं राजन्धर्मारण्यं पुरातनम् ॥ ६६ ॥ स्थापितं देवदेवैश्च ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥ धर्मारण्यं कृतयुगे त्रेतायां

सत्यमंदिरम् ॥ द्वापरे वेदभवनं कालौ मोहेरकं स्मृतम् ॥ ६७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ य इदं शृणुयात्पुत्र श्रद्धया परया युतः ॥ धर्मारण्यस्य माहात्म्यं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥ ६८ ॥ मनोवाक्कायजनितं पातकं त्रिविधं च यत् ॥ तत्सर्वं नाशमायाति श्रवणात्कीर्तनात्सकृत् ॥ ६९ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं सुखसंतानदायकम् ॥ माहात्म्यं शृणुयाद्वत्स सर्वसौख्याप्तये नरः ॥ ७० ॥ सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वक्षेत्रेषु यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति धर्मारण्यस्य सेवनात् ॥ ७१ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ धर्मारण्यस्य माहात्म्यं यच्छ्रुतं त्वन्मुखांबुजात् ॥ धर्मवाप्यां यत्र धर्म्मस्तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ ७२ ॥ तस्य क्षेत्रस्य महिमा मया त्वत्तोऽवधारितः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि धर्मारण्यदिदृक्षया ॥ ७३ ॥ तव वाक्यजलौघेन पावितोऽहं चतुर्मुख ॥ ७४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इदमाख्यानकं सर्वं कथितं पांडुनंदन ॥ यच्छ्रुत्वा गोसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ॥ ७५ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्द्धनो धनवान्भवेत् ॥ रोगी रोगात्प्रमुच्येत बद्धो मुच्येत बंधनात् ॥ ७६ ॥ विद्यार्थी लभते विद्यामुत्तमां कर्मसाधनाम् ॥ तीर्थयात्राफलं तस्य कोटिकन्याफलं लभेत् ॥ ७७ ॥ यः शृणोति नरो भक्त्या नारी वाथ नरोत्तम ॥ निरयं नैव पश्यंति एकोत्तरशतैः सह ॥ ७८ ॥ शुभे देशे निवेश्याथ क्षौमवस्त्रादिभिस्तथा ॥ पुराणपुस्तकं राजन्प्रयतः शिष्टसंमतः ॥ ७९ ॥ अर्चयेच्च यथान्यायं गंधमाल्यैः पृथक्पृथक् ॥ समाप्तौ नृप ग्रंथस्य वाचकस्यानुपूजनम् ॥ ८० ॥ दानादिभिर्यथान्यायं संपूर्णफलहेतवे ॥ मुद्रिकां कुंडले चैव ब्रह्मसूत्रं हिरण्मयम् ॥ ८१ ॥ वस्त्राणि च विचित्राणि गंधमाल्यानुलेपनैः ॥ देववत्पूजनं कृत्वा गां च दद्यात्पयस्विनीम् ॥ ८२ ॥ एवं विधानतः श्रुत्वा धर्मारण्यकथानकम् ॥ धर्मारण्यनिवासस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ॥ ८३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये धर्मारण्यनिवासिव्यवस्थावर्णनपूर्वकधर्मारण्यपुराणश्रवणमाहात्म्यवर्णनंनामचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे तृतीये ब्रह्मखण्डे द्वितीयं धर्मारण्यमाहात्म्यं समाप्तम् ॥ (३-२) ॥

॥ ❀ ॥ समाप्तोऽयं तृतीयब्रह्मखण्डपूर्वभागः ॥ ❀ ॥

॥इति श्रीस्कान्दे महापुराणे तृतीये ब्रह्मखण्डे द्वितीयं धर्मारण्यमाहात्म्यं समाप्तम्॥(३-२)॥

॥ अथ श्रीस्कांदे महापुराणे तृतीयब्रह्मोत्तरखण्डप्रारंभः (३–३) ॥

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ अथ ब्रह्मोत्तरखंडप्रारंभः ॥ ॥ ॐनमः शिवाय ॥ ॥ ज्योतिर्मात्रस्वरूपाय निर्मलज्ञानचक्षुषे[1] ॥ नमः शिवाय शांताय ब्रह्मणे लिंगमूर्त्तये ॥ १ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ आख्यातं भवता सूत विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ समस्ताघहरं पुण्यं समासेन श्रुतं च नः ॥ २ ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामो माहात्म्यं त्रिपुरद्विषः ॥ तद्भक्तानां च माहात्म्यमशेषाघहरं परम् ॥ ३ ॥ तन्मंत्राणां च[3] माहात्म्यं तथैव द्विजसत्तम ॥ तत्कथायाश्च तद्भक्तेः प्रभावमनुवर्णय ॥ ४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एतावदेव मर्त्यानां परं श्रेयः सनातनम् ॥ यदीश्वरकथायां वै जाता भक्तिरहैतुकी ॥ ५ ॥ अतस्तद्भक्तिलेशस्य माहात्म्यं वर्ण्यते मया ॥ अपि कल्पायुषा नालं वक्तुं विस्तरतः क्वचित् ॥ ६ ॥ सर्वेषामपि पुण्यानां सर्वेषां श्रेयसामपि ॥ सर्वेषामपि यज्ञानां जपयज्ञः परः स्मृतः॥ ७ ॥ तत्रादौ जपयज्ञस्य फलं स्वस्त्ययनं महत् ॥ शैवं षडक्षरं दिव्यं मंत्रमाहु[4]र्महर्षयः ॥ ८ ॥ देवानां परमो देवो यथा वै त्रिपुरांतकः ॥ मंत्राणां परमो मंत्रस्तथा शैवः[5] षडक्षरः ॥ ९ ॥ एष पंचाक्षरो मंत्रो जप्तॄणां मुक्तिदायकः ॥ संसेव्यते मुनिश्रेष्ठैरशेषैः सिद्धिकांक्षिभिः ॥ १० ॥ अस्यैवाक्षरमाहात्म्यं नालं वक्तुं[6] चतुर्मुखः ॥ श्रुतयो यत्र सिद्धांतं गताः परमनिर्वृताः ॥ ११ ॥ सर्वज्ञः परिपूर्णश्च सच्चिदानंदलक्षणः ॥ स शिवो यत्र रमते शैवे पंचाक्षरे शुभे ॥ १२ ॥ एतेन मंत्रराजेन सर्वोपनिषदात्मना ॥ लेभिरे मुनयः सर्वे परं ब्रह्म निरामयम् ॥१३॥ नमस्कारेण जीवत्वं शिवेऽत्र परमात्मनि ॥ ऐक्यं गतमतो मंत्रः परब्रह्ममयो ह्यसौ ॥ १४ ॥ भवपाशनिबद्धानां देहिनां हितकाम्यया ॥ आहोंनमः शिवायेति मंत्रमाद्यं शिवः स्वयम् ॥ १५ ॥ किं तस्य बहुभिर्मंत्रैः किं तीर्थैः किं तपोऽध्वरैः ॥ यस्योंनमः शिवायेति मंत्रो हृदयगोचरः ॥ १६ ॥ तावद्भ्रमंति संसारे दारुणे दुःखसंकुले ॥ यावन्नोच्चारयंतीमं मंत्रं देहभृतः सकृत् ॥ १७ ॥ मंत्राधिराजराजोऽयं सर्ववेदांतशेखरः ॥ सर्वज्ञाननिधानं च सोऽयं चैव षडक्षरः ॥ १८ ॥ कैवल्यमार्गदीपोऽयमविद्यासिंधुवाडवः ॥ महापातकदावाग्निः सोऽयं मंत्रः षडक्षरः ॥ १९ ॥ तस्मात्सर्वप्रदो मंत्रः सोऽयं पञ्चाक्षरः स्मृतः ॥ स्त्रीभिः शूद्रैश्च संकीर्णैर्धार्यते मुक्तिकांक्षिभिः ॥ २० ॥ नास्य दीक्षा न होमश्च न संस्कारो न तर्पणम् ॥ न कालो[7] नोपदेशश्च सदा शुचिरयं मनुः ॥ २१ ॥ महापातकविच्छित्त्यै शिव इत्यक्षरद्वयम् ॥ अलं नमस्क्रियायुक्तो मुक्तये परिकल्पते ॥ २२ ॥ उपदिष्टः सद्गुरुणा जप्तः क्षेत्रे च पावने ॥ सद्यो यथेप्सितां सिद्धिं ददातीति किमद्भुतम् ॥ २३ ॥ अतः सद्गुरुमाश्रित्य

१ निर्मलज्ञानरूपिणे—इति. निर्मलज्ञानहेतवे—इति च पाठान्तरम् । २ समस्तगुणवृत्तये—इ० पा० । ३ तद्भक्तानां तत्पूजायाश्च—इ० पा० । ४ मनीषिणः—इ० पा० । ५ सोऽयम्—इ० पा० । ६ साक्षात्—इ० पा० । ७ न कालनियमश्चात्र—जप्यः सर्वैरयं मनुः—इ० पा० ।

ग्राह्योऽयं मंत्रनायकः ॥ पुण्यक्षेत्रेषु जप्तव्यः सद्यः सिद्धिं प्रयच्छति ॥ २४ ॥ गुरवो निर्मलाः[1] शांताः साधवो मितभाषिणः ॥ कामक्रोधविनिर्मुक्ताः
सदाचारा जितेंद्रियाः ॥ २५ ॥ एतैः कारुण्यतो दत्तो मंत्रः क्षिप्रं प्रसिद्ध्यति[2] ॥ क्षेत्राणि जपयोग्यानि समासात्कथयाम्यहम् ॥ २६ ॥ प्रयागं
पुष्करं रम्यं केदारं सेतुबंधनम् ॥ गोकर्णं नैमिषारण्यं सद्यः सिद्धिंकरं[3] नृणाम् ॥२७॥ अत्रानुवर्ण्यंते सद्भिरितिहासः पुरातनः ॥ असकृद्वा सकृद्वापि
शृण्वतां मंगलप्रदः ॥ २८ ॥ मथुरायां यदुश्रेष्ठो दाशार्ह इति विश्रुतः[4] ॥ बभूव राजा मतिमान्महोत्साहो महाबलः ॥ २९ ॥ शास्त्रज्ञो नयवाक्छूरो
धैर्यवानमितद्युतिः ॥ अप्रधृष्यः सुगंभीरः संग्रामेष्वनिवर्त्तितः ॥ ३० ॥ महारथो महेष्वासो नानाशास्त्रार्थकोविदः ॥ वदान्यो रूपसंपन्नो युवा लक्ष
णसंयुतः ॥ ३१ ॥ स काशिराजतनयामुपयेमे वराननाम् ॥ कांतां कलावतीं नाम रूपशीलगुणान्विताम् ॥ ३२ ॥ कृतोद्वाहः स राजेंद्रः संप्राप्य
निजमंदिरम् ॥ रात्रौ तां शयनारूढां संगमाय समाह्वयत् ॥ ३३ ॥ सा स्वभर्त्रा समाहूता बहुशः प्रार्थिता सती ॥ न बबंध मनस्तस्मिन्न चागच्छ
त्तदंतिकम् ॥ ३४ ॥ संगमाय यदाहूता नागता निजवल्लभा ॥ बलादाहर्तुकामस्तामुदतिष्ठन्महीपतिः ॥ ३५ ॥ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ ॥ मा मां
स्पृश महाराज कारणज्ञां व्रते स्थिताम् ॥ धर्माधर्मौ विजानासि मा कार्षीः साहसं मयि ॥ ३६ ॥ क्वचित्प्रियेण भुक्तं यद्रोचते तु
मनीषिणाम् ॥ दंपत्योः प्रीतियोगेन संगमः प्रीतिवर्द्धनः ॥ ३७ ॥ प्रियं यदा मे जायेत तदा संगस्तु ते मयि ॥ का प्रीतिः किं सुखं
पुंसां बलाद्भोगेन योषिताम् ॥ ३८ ॥ अप्रीतां रोगिणीं नारीमंतर्वत्नीं धृतव्रताम् ॥ रजस्वलामकामां च न कामेत बलात्पुमान् ॥ ३९ ॥ प्रीणनं
लालनं पोषं रंजनं मार्दवं दयाम् ॥ कृत्वा वधूमुपगमेद्युवतीं प्रेमवान्पतिः ॥ युवतौ कुसुमे चैव विधेयं सुखमिच्छता ॥ ४० ॥ इत्युक्तोऽपि तया
साध्व्या स राजा स्मरविह्वलः ॥ बलादाकृष्य तां हस्ते परिरेभे रिरंसया ॥ ४१ ॥ तां स्पृष्टमात्रां सहसा तप्तायःपिंडसन्निभाम् ॥ निर्दहंतीमिवा
त्मानं तत्याज भयविह्वलः ॥ ४२ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ अहो सुमहदाश्चर्यमिदं दृष्टं तव प्रिये ॥ कथमग्निसमं जातं वपुः पल्लवकोमलम् ॥
॥ ४३ ॥ इत्थं सुविस्मितो राजा भीतः सा राजवल्लभा ॥ प्रत्युवाच विहस्यैनं विनयेन शुचिस्मिता ॥ ४४ ॥ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ ॥ राजन्मम पुरा
बाल्ये दुर्वासा मुनिपुंगवः ॥ शैवीं पंचाक्षरीं विद्यां कारुण्येनोपदिष्टवान् ॥४५॥ तेन मंत्रानुभावेन ममांगं कलुषोज्झितम् ॥ स्प्रष्टुं न शक्यते पुंभिः
सपापैर्दैववर्जितैः ॥ ४६ ॥ त्वया राजन्प्रकृतिना[5] कुलटागणिकादयः ॥ मदिरास्वादनिरता निषेव्यंते सदा स्त्रियः ॥४७॥ न स्नानं क्रियते नित्यं न

१ निर्ममाः–इ० पा० । २ हि सिद्ध्यति–इ० पा० । ३ सिद्धिं प्रयच्छति–इ० पा० । ४ संस्मृतः–इ० पा० । ५ राजप्रकृतिना–इ० पा० ।

मंत्रो जप्यते शुचिः ॥ नाराध्यते त्वयेशानः कथं मां स्प्रष्टुमर्हसि ॥ ४८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ तां समाख्याहि सुश्रोणि शैवीं[1] [illegible] शुभाम् ॥
विद्याविध्वस्तपापोऽहं त्वयीच्छामि रतिं प्रिये ॥ ४९ ॥ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ ॥ नाहं तवोपदेशं वै कुर्यां मम गुरुर्भवान् ॥ उपातिष्ठ गुरु [illegible] मंत्र
विदांवरम् ॥ ५० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति संभाषमाणौ तौ दंपती गर्गसन्निधिम् ॥ प्राप्य तच्चरणौ मूर्ध्ना ववंदाते कृताञ्जली ॥ ५१ ॥ अथ[2] राजा
गुरुं प्रीतमभिपूज्य पुनःपुनः ॥ समाचष्ट विनीतात्मा रहस्यात्ममनोरथम् ॥ ५२ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कृतार्थं मां कुरु गुरो संप्राप्तं करुणार्द्रधीः ॥
शैवीं पंचाक्षरीं विद्यामुपदेष्टुं त्वमर्हसि ॥ ५३ ॥ अनाज्ञातं यदाज्ञातं यत्कृतं राजकर्मणां[3] ॥ तत्पापं येन शुद्ध्येत तन्मंत्रं देहि मे गुरो ॥ ५४ ॥ एवम
भ्यर्थितो राज्ञा गर्गो ब्राह्मणपुंगवः ॥ तौ निनाय महापुण्यं कालिंद्यास्तटमुत्तमम् ॥ ५५ ॥ तत्र पुण्यतरोर्मूले निषण्णोऽथ गुरुः स्वयम् ॥
पुण्यतीर्थजले स्नातं राजानं समुपोषितम् ॥ ५६ ॥ प्राङ्मुखं चोपवेश्याथ नत्वा शिवपदाम्बुजम् ॥ तन्मस्तके करं न्यस्य ददौ मंत्रं शिवात्मकम् ॥
॥ ५७ ॥ तन्मंत्रधारणादेव तद्गुरोर्[4]हस्तसंगमात् ॥ निर्ययुस्तस्य वपुषो वायसाः शतकोटयः ॥ ५८ ॥ ते दग्धपक्षाः क्रोशंतो निपतंतो महीतले ॥
भस्मीभूतास्ततः सर्वे दृश्यंते स्म सहस्रशः ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वा तद्वायसकुलं दह्यमानं सुविस्मितौ ॥ राजा च राजमहिषी तं गुरुं पर्यपृच्छताम् ॥ ६० ॥
भगवन्निदमाश्चर्यं कथं जातं शरीरतः ॥ वायसानां कुलं दृष्टं किमेतत्साधु भण्यताम् ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीगुरुरुवाच[5] ॥ ॥ राजन्भवसहस्रेषु भवता
परिधावता ॥ संचितानि दुरन्तानि संति पापान्यनेकशः ॥ ६२ ॥ तेषु जन्मसहस्रेषु यानि पुण्यानि संति ते ॥ तेषामाधिक्यतः क्वापि जायते
पुण्ययोनिषु ॥ ६३ ॥ तथा पापीयसीं योनिं क्वचित्पापेन गच्छति ॥ साम्ये पुण्यान्ययोश्चैव मानुषीं योनिमाप्तवान् ॥ ६४ ॥ शैवी पंचाक्षरी विद्या
यदा ते हृदयं गता ॥ अघानां कोटयस्त्वत्तः काकरूपेण निर्गताः ॥ ६५ ॥ कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागम्यकोटयः ॥ स्वर्णस्तेयसुरापानभ्रूणहत्या
दिकोटयः ॥ भवकोटिसहस्रेषु येऽन्ये पातकराशयः ॥ ६६ ॥ क्षणाद्भस्मीभवंत्येव शैवे पंचाक्षरे धृते ॥ आसंस्तवाद्य राजेंद्र दग्धाः पातककोटयः ॥
॥ ६७ ॥ अनया सह पूतात्मा विहरस्व यथासुखम् ॥ इत्याभाष्य मुनिश्रेष्ठस्तं मंत्रमुपदिश्य च ॥६८॥ ताभ्यां विस्मितचित्ताभ्यां सहितः स्वगृहं
ययौ ॥ गुरुवर्यमनुज्ञाप्य मुदितौ तौ च दंपती ॥ ६९ ॥ ततः स्वभवनं प्राप्य रेजतुःस्म महाद्युती ॥ राजा दृढं[6] समाश्लिष्य पत्नीं चन्दनशीतलाम् ॥

१ शुभः–इ० पा० । २ स राजा च–इ० पा० । ३ राजकर्मभिः–इ० पा० । ४ तन्मुनेः–इ०पा० । ५ गर्ग उवाच–इ० पा० । ६ दृष्टः–इ०पा० ।

संतोषं परमं लेभे निःस्वः प्राप्य यथा धनम्[1] ॥ ७० ॥ अशेषवेदोपनिषत्पुराणशास्त्रावतंसोऽयमघांतकारी ॥ पंचाक्षरस्यैवं[2] महाप्रभावो मया[3] समासा
त्कथितो वरिष्ठः ॥ ७१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे पंचाक्षरमन्त्रमाहात्म्यवर्णनं नाम प्रथमोऽ
ध्यायः ॥ १ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथान्यदपि वक्ष्यामि माहात्म्यं त्रिपुरद्विषः ॥ श्रुतमात्रेण येनाशु च्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ १ ॥ अतः परतरं
नास्ति किंचित्पापविशोधनम् ॥ सर्वानंदकरं श्रीमत्सर्वकामार्थसाधनम् ॥ २ ॥ दीर्घायुर्विजयारोग्यभुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ यदनन्येन भावेन महे
शाराधनं परम् ॥ ३ ॥ आर्द्राणामपि शुष्काणामल्पानां महतामपि ॥ एतदेव विनिर्दिष्टं प्रायश्चित्त[4]मथोत्तमम् ॥ ४ ॥ सर्वकालेऽप्यभेद्यानाम
घानां क्षयकारणम् ॥ महामुनिविनिर्दिष्टैः प्रायश्चित्तैरथोत्तमैः ॥ ५ ॥ इदमेव परं श्रेयः सर्व[5]शास्त्रविनिश्चितम् ॥ यद्भक्त्या परमेशस्य पूजनं परमो
दयम् ॥ ६ ॥ जानताऽजानता वापि येन केनापि हेतुना ॥ यत्किंचिदपि देवाय कृतं कर्म[7] विमुक्तिदम् ॥ ७ ॥ माघे कृष्णचतुर्दश्यामुपवासोऽति
दुर्लभः ॥ तत्रापि दुर्लभं मन्ये[8] रात्रौ जागरणं नृणाम् ॥ ८ ॥ अतीव दुर्लभं मन्ये शिवलिंगस्य दर्शनम् ॥ सुदुर्लभतरं मन्ये[9] पूजनं परमेशितुः ॥
॥ ९ ॥ भवकोटिशतोत्पन्नपुण्यराशिविपाकतः ॥ लभ्यते वा पुनस्तत्र बिल्वपत्रार्चनं विभोः ॥ १० ॥ वर्षाणामयुतं येन स्नातं गंगासरिज्जले ॥
सकृद्बिल्वार्चनेनैव तत्फलं लभते नरः ॥११॥ यानियानि[11] तु पुण्यानि लीनानीह युगेयुगे ॥ माघेऽसितचतुर्दश्यां तानि तिष्ठंति कृत्स्नशः ॥ १२ ॥
एतामेव प्रशंसंति लोके ब्रह्मादयः सुराः ॥ मुनयश्च वशिष्ठाद्या माघेऽसितचतुर्दशीम् ॥ १३ ॥ अत्रोपवासः केनापि कृतः क्रतुशताधिकैः[12] ॥
रात्रौ जागरणं पुण्यं कल्पकोटितपोऽधिकम् ॥ १४ ॥ एकेन बिल्वपत्रेण शिवलिंगार्चनं कृतम् ॥ त्रैलोक्ये तस्य पुण्यस्य को वा सादृश्यमिच्छ
ति ॥ १५ ॥ अत्रानुवर्ण्यते गाथा[13] पुण्या परमशोभना ॥ गोपनीयापि कारुण्याद्गौतमेन प्रकाशिता ॥ १६ ॥ इक्ष्वाकुवंशजः श्रीमान्राजा[14] परम
धार्मिकः ॥ आसीन्मित्रसहोनाम श्रेष्ठः सर्वधनुर्भृताम् ॥ १७ ॥ स राजा सकलास्त्रज्ञः शास्त्रज्ञः श्रुतिपारगः ॥ वीरोऽत्यंतबलोत्साहो नित्योद्योगी
दयानिधिः ॥ १८ ॥ पुण्यानामिव संघातस्तेजसामिव पंजरः ॥ आश्चर्याणामिव क्षेत्रं यस्य मूर्तिर्विराजते ॥ १९ ॥ हृदयं दययाक्रांतं श्रियाक्रांतं

१ निधिम्–इ० पा० । २ एष महानुभवः–इ० पा० । ३ कलौ–इ पा० । ४ सर्वाघानां विशोधनम् इ० पा० । ५ सर्वेषां च इ० पा० । ६ माघासितचतुर्दश्याम्–इ० पा० । ७ माग्ने
८ कृतम्–इ० पा० । ९ तत्र–इ० पा० । १० तत्र –इ० पा० । ११ यानिकानि च पापानि भिन्नानीह युगेयुगे ॥ माघासितचतुर्दश्यां तानि नश्यंति कृत्स्नशः ॥–इ० पा० । १२ क्रत्न –इ० पा० ।
१३ पुण्यागाथा–इ० पा० । १४ आस्ते–इ० पा० ।

च तद्वपुः ॥ चरणौ यस्य सामंतचूडामणिमरीचिभिः ॥ २० ॥ एकदा मृगयाकेलिलोलुपः स महीपतिः ॥ विवेश गह्वरं घोरं बलेन महतावृतः ॥ ॥ २१ ॥ तत्र विव्याध विशिखैः शार्दूलान्गवयान्मृगान् ॥ रुरून्वराहान्महिषान्मृगेंद्रानपि भूरिशः ॥ २२ ॥ स रथी मृगयासक्तो गहनं दंशित श्चरन् ॥ कमपि ज्वलनाकारं निजघान निशाचरम् ॥ २३ ॥ तस्यानुजः शुचाविष्टो दृष्ट्वा दूरे तिरोहितः ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा चिंतयामास चेतसा ॥ २४ ॥ नन्वेष राजा दुर्द्धर्षो देवानां रक्षसामपि ॥ छद्मनैव प्रजेतव्यो मम शत्रुर्न चान्यथा ॥ २५ ॥ इति व्यवसितः पापो राक्षसो मनुजाकृतिः ॥ आससाद नृपश्रेष्ठमुत्पात इव मूर्तिमान् ॥ २६ ॥ तं विनम्राकृतिं दृष्ट्वा भृत्यतां कर्तुमागतम् ॥ चक्रे महानसाध्यक्षमज्ञानात्स महीपतिः ॥ २७ ॥ अथ तस्मिन्वने राजा किंचित्कालं विहृत्य सः ॥ निवृत्तो मृगयां हित्वा स्वपुरीं पुनराययौ ॥ २८ ॥ तस्य राजेंद्रमुख्यस्य मदयंतीतिनामतः ॥ दमयन्ती नलस्येव विदिता वल्लभा सती ॥ २९ ॥ एतस्मिन्समये राजा निमंत्र्य मुनिपुंगवम् ॥ वशिष्ठं गृहमानिन्ये संप्राप्ते पितृवासरे ॥ ३० ॥ रक्षसा सूदरूपेण संमिश्रितनरामिषम् ॥ शाकामिषं पुरः क्षिप्तं दृष्ट्वा गुरुरथाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ धिग्धिङ्नरामिषं राजं स्त्वयैतच्छद्मकारिणा ॥ खलेनोपहृतं मेऽद्य [3]अंतो रक्षो भविष्यसि ॥ ३२ ॥ रक्षःकृतमविज्ञाय शप्त्वैवं स गुरुस्ततः ॥ पुनर्विमृश्य तं शापं चकार द्वादशाब्दिकम् ॥ ३३ ॥ राजापि कोपितः प्राह यदिदं मे न चेष्टितम् ॥ न ज्ञातं च वृथा शप्तो गुरुं चैव शपाम्यहम् ॥ ३४ ॥ इत्यपोंजलिनादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः ॥ पतित्वा पादयोस्तस्य मदयन्ती न्यवारयत् ॥३५॥ ततो निवृत्तः शापाच्च तस्या वचनगौरवात् ॥ तत्याज पादयोरंभः पादौ कल्मषतां गतौ ॥३६॥ कल्मषांघ्रिरिति ख्यातस्ततः प्रभृति पार्थिवः ॥ बभूव गुरुशापेन राक्षसो वनगोचरः ॥३७॥ स बिभ्रद्राक्षसं रूपं घोरं कालां तकोपमम् ॥ चखाद विविधाञ्जंतून्मानुषादीन्वनेचरः ॥३८॥ स कदाचिद्वने क्वापि रममाणौ किशोरकौ ॥ अपश्यदंतकाकारो नवोढौ मुनिदंपती ॥ ॥३९॥ राक्षसो मानुषाहारः किशोरं मुनिनंदनम् ॥ जग्धुं जग्राह शापार्तो व्याघ्रो मृगशिशुं यथा ॥४०॥ [4]रक्षोगृहीतं भर्तारं दृष्ट्वा भीताथ तत्प्रिया ॥ उवाच करुणं बाला क्रंदंती भृशवेपिता ॥ ४१ ॥ भोभो मामा कृथाः पापं सूर्यवंशयशोधर ॥ मदयंतीपतिस्त्वं हि राजेंद्रो न तु राक्षसः ॥४२॥ न खाद मम भर्तारं प्राणात्प्रियतमं प्रभो ॥ आर्त्तानां शरणार्त्तानां त्वमेव हि यतो गतिः ॥ ४३ ॥ पापानामिव संघातैः किं मे दुष्टैर्जडासुभिः ॥ देहेन चातिभारेण विना भर्त्रा महात्मना ॥ ४४ ॥ मलीमसेन पापेन पांचभौतेन किं सुखम् ॥ बालोयं वेदविच्छांतस्तपस्वी बहुशास्त्रवित् ॥ ४५ ॥

१ अजानन्–इ० पा० । २ अंते–इ० पा० । ३ महान्–इ० पा० । ४ कक्षे–इ० पा० । ५ रुदन्ती–इ० पा० ।

अतोऽस्य प्राणदानेन जगद्रक्षा त्वया कृता ॥ कृपां कुरु महाराज बालायां ब्राह्मणस्त्रियाम् ॥ ४६ ॥ अनाथकृपणार्तेषु सघृणाः खलु साधवः ॥
इत्थमभ्यर्थितः सोऽपि पुरुषादः स निर्घृणः ॥ ४७ ॥ चखाद शिर उत्कृत्य विप्रपुत्रं दुराशयः ॥ अथ साध्वी कृशा दीना विलप्य भृशदुःखिता
॥ ४८ ॥ आहृत्य भर्तुरस्थीनि चितां चक्रे तथोल्बणाम्[1] ॥ भर्तारमनुगच्छंती संविशंती हुताशनम् ॥ ४९ ॥ राजानं राक्षसाकारं शापास्त्रेण
जघान तम् ॥ रेरे पार्थिव पापात्मंस्त्वया मे भक्षितः पतिः ॥ ५० ॥ अतः पतिव्रतायास्त्वं शापं भुंक्ष्व यथोल्बणम् ॥ अद्यप्रभृति नारीषु
यदा त्वमपि संगतः ॥ तदा मृतिस्तवेत्युक्त्वा विवेश ज्वलनं सती ॥ ५१ ॥ सोऽपि राजा गुरोः शापमुपभुज्य कृतावधिम् ॥ पुनः स्वरूपमादाय
स्वगृहं मुदितो ययौ ॥ ५२ ॥ ज्ञात्वा विप्रसतीशापं तत्पत्नी रतिलालसम् ॥ पतिं निवारयामास वैधव्यादतिबिभ्यती ॥ ५३ ॥ अनपत्यः स
निर्विण्णो राज्यभोगेषु पार्थिवः ॥ विसृज्य सकलां लक्ष्मीं ययौ भूयोऽपि काननम् ॥ ५४ ॥ सूर्यवंशप्रतिष्ठित्यै वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ तस्यामुत्पा
दयामास मदयंत्यां सुतोत्तमम् ॥ ५५ ॥ विसृष्टराज्यो राजापि विचरन्सकलां महीम् ॥ आयांतीं पृष्ठतोऽपश्यत्पिशाचीं घोररूपिणीम् ॥ ५६ ॥
सा हि मूर्तिमती घोरा ब्रह्महत्या दुरत्यया ॥ यदासौ शापविभ्रष्टो मुनिपुत्रमभक्षयत् ॥ ५७ ॥ तेनात्मकर्मणा यांतीं ब्रह्महत्यां स पृष्ठतः ॥
बुबुधे मुनिवर्याणामुपदेशेन भूपतिः ॥ ५८ ॥ तस्या निर्वेशमन्विच्छन्राजा[2] निर्विण्णमानसः ॥ नानाक्षेत्राणि तीर्थानि चचार बहुवत्सरम् ॥
॥ ५९ ॥ यदा सर्वेषु तीर्थेषु स्नात्वापि च मुहुर्मुहुः ॥ न निवृत्ता ब्रह्महत्या मिथिलामाययौ तदा ॥ बाह्योद्यानगतस्तस्याश्चिंतया परैर्यार्दितः[3]
॥ ६० ॥ ददर्श मुनिमायांतं गौतमं विमलाशयम् ॥ हुताशनमिवाशेषतपस्विजनसेवितम् ॥ ६१ ॥ विवस्वंतमिवात्यंतं घनदोषतमोनुदम् ॥
शशांकमिव निःशंकमवदातगुणोदयम् ॥ ६२ ॥ महेश्वरमिव श्रीमद्द्विजराजकलाधरम् ॥ शांतं शिष्यगणोपेतं तपसामेकभाजनम् ॥ ६३ ॥
उपसृत्य स राजेंद्रः प्रणनाम मुहुर्मुहुः ॥ गौतमोऽपि मुनिश्रेष्ठो राजानं रविवंशजम् ॥ ६४ ॥ अभिनंद्य मुनिः प्रीत्या सस्मितं[4] समभाषत ॥
॥ ६५ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ कच्चित्ते कुशलं राजन्कच्चित्ते पदमव्ययम् ॥ ६६ ॥ कुशलिन्यः प्रजाः कच्चिदवरोधजनोपि वा ॥ किमर्थ
मिह संप्राप्तो विसृज्य सकलां श्रियम्[5] ॥ ६७ ॥ किं च ध्यायसि भो राजन्दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ॥ ६८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ सर्वे
कुशलिनो ब्रह्मन्वयं त्वदनुकंपया ॥ राज्ञामुत्तमवंश्यानां ब्रह्मायत्ता हि संपदः ॥ किं नु मां बाधते त्वेषा पिशाची घोररूपिणी ॥ ६९ ॥ अल

१ यथोचिताम्–इ०पा० । २ निर्वेदम्–इ०पा० । ३ परया वृतः–इ०पा० । ४ विस्मितः–इ०पा० । ५ महीम्–र०पा० ।

क्षिता मदपरैर्भर्त्सयंती पदेपदे ॥ यन्मया शापदग्धेन कृतमंहो दुरत्ययम् ॥ नं शांतिर्जायते तस्य प्रायश्चित्तसहस्रकैः ॥ ७० ॥ इष्टाश्च विविधा यज्ञाः कोशसर्वस्वदक्षिणाः ॥ सरित्सरांसि स्नातानि[1] यानि पूज्यानि भूतले ॥ निषेवितानि सर्वाणि[2] क्षेत्राणि भ्रमता मया ॥ ७१ ॥ जप्तान्यखिलमंत्राणि ध्याताः सकलदेवताः ॥ महाव्रतानि चीर्णानि पर्णमूलफलाशिना ॥ ७२ ॥ तानि सर्वाणि कुर्वंति स्वस्थं मां न कदाचन ॥ अद्य मे जन्मसाफल्यं संप्राप्तमिव लक्ष्यते ॥ ७३ ॥ यतस्त्वद्दर्शनादेव ममात्मानंदभागभूत् ॥ अन्विच्छँल्लभते क्वापि वर्षपूगैर्मनोरथम् ॥ ७४ ॥ इत्येवं जनवादोऽपि संप्राप्तो मयि सत्यताम् ॥ आजन्मसंचितानां तु पुण्यानामुदयोदये ॥ ७५ ॥ यद्भवान्भवभीतानां त्राता नयनगोचरः ॥ कस्माद्देशादिहायातो भवान्भवभयापहः ॥ ७६ ॥ दूरभ्रमणविश्रांतं शंके त्वामिह चागतम् ॥ दृष्ट्वाश्चर्यमिवात्यर्थं मुदितोसि मुखश्रिया ॥ ७७ ॥ आनंदयसि मे चेतः प्रेम्णा संभाषणादिव ॥ अद्य मे तव पादाब्जशरणस्य कृतैनसः[3] ॥ शांतिं कुरु महाभाग येनाहं सुखमाप्नुयाम् ॥७८॥ इति तेन समादिष्टो गौतमः करुणानिधिः ॥ समादिदेश घोराणामघानां साधु निष्कृतिम् ॥ ७९ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ साधु राजेंद्र धन्योऽसि महाघेभ्यो भयं त्यज ॥८०॥ शिवे त्रातारि भक्तानां क्व भयं शरणैषिणाम् ॥ शृणु राजन्महाभाग क्षेत्रमन्यत्प्रतिष्ठितम् ॥८१॥ महापातकसंहारि गोकर्णाख्यं मनोरमम् ॥ यत्र स्थितिर्न पापानां महद्भ्यो महतामपि ॥ ८२ ॥ स्मृतो ह्यशेषपापघ्नो यत्र संनिहितः शिवः ॥ यथा कैलासशिखरे यथा मंदारमूर्द्धनि ॥ ८३ ॥ निवासो निश्चितः शंभोस्तथा गोकर्णमण्डले ॥ नाग्निना न शशांकेन न ताराग्रहनायकैः ॥ ८४ ॥ तमो निस्तीर्यते सम्यग्यथा सवितृदर्शनात् ॥ तथैव नेतरैस्तीर्थैर्न च क्षेत्रैर्मनोरमैः ॥ ८५ ॥ सर्वैः[4] पापविशुद्धिः स्याद्यथा गोकर्णदर्शनात् ॥ अपि पापशतं कृत्वा ब्रह्महत्यादि मानवः ॥ ८६ ॥ सकृत्प्रविश्य गोकर्णं न बिभेति ह्यघात्[5]क्वचित् ॥ तत्र सर्वे[6] महात्मानस्तपसा शांतिमा[7]गताः ॥८७॥ इन्द्रोपेंद्रविरिंच्याद्यैः सेव्यते सिद्धिकांक्षिभिः ॥ तत्रैकेन दिनेनापि यत्कृतं व्रतमुत्तमम् ॥ ८८ ॥ तदन्यत्राब्दलक्षेण [8]कृतं भवति तत्समम् ॥ यत्रेंद्रब्रह्मविष्ण्वादिदेवानां हितकाम्यया[9] ॥ ८९ ॥ महाबलाभिधानेन देवः संनिहितः स्वयम् ॥ घोरेण तपसा लब्धं रावणाख्येन रक्षसा ॥ ९० ॥ तल्लिंगं स्थापयामास गोकर्णे गणनायकः ॥ इन्द्रो ब्रह्मा मुकुन्दश्च विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥ ९१ ॥ आदित्या वसवो दस्रौ[10] शशांकश्च दिवाकरः[11] ॥ एते विमानगतयो

१ खातानि—इ० पा० । २ तर्थानि सर्वाणि—इ० पा० । ३ धृतैनसः—इ० पा० । ४ सर्वपापविशुद्धिः—इ० पा० । ५ यमात्—इ० पा० । ६ पूर्वे—इ० पा० । ७ सिद्धिम्—इ० पा० । ८ तपस्तपति संभूतः—इ० पा० । ९ प्रियकाम्यया—इ० पा० । १० रुद्रा—इ० पा० । ११ सतारकः—इ० पा० ।

देवास्ते सह पार्षदैः ॥ ९२ ॥ पूर्वद्वारं[१] निषेवन्ते देवदेवस्य शूलिनः ॥ योन्यो मृत्युः स्वयं साक्षाच्चित्रगुप्तश्च पावकः ॥ ९३ ॥ पितृभिः सह रुद्रैश्च
दक्षिणद्वारमाश्रितः ॥ वरुणः सरितां नाथो गंगादिसरितां गणैः ॥ ९४ ॥ आसेवते महादेवं पश्चिमद्वारमाश्रितः ॥ तथा वायुः कुबेरश्च देवेशी भद्रक
र्णिका ॥ ९५ ॥ मातृभिश्चंडिकाद्याभिरुत्तरद्वारमाश्रिता ॥ विश्वावसुश्चित्ररथश्चित्रसेनो महाबलः ॥ ९६ ॥ सह गन्धर्ववर्गैश्च पूजयंति महाबल
म् ॥ रंभा घृताची मेना च पूर्वचित्तिस्तिलोत्तमा ॥ ९७ ॥ नृत्यंति पुरतः शम्भोरुर्वश्याद्याः सुरस्त्रियः ॥ वशिष्ठः कश्यपः कण्वो विश्वामित्रो महा
तपाः ॥ ९८ ॥ जैमिनिश्च भरद्वाजो जाबालिः क्रतुरंगिराः ॥ एते वयं च राजेंद्र सर्वे ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ९९ ॥ देवं महाबलं भक्त्या समंतात्पर्यु
पास्महे ॥ मरीचिना सहात्रिश्च दक्षाद्याश्च मुनीश्वराः ॥ १०० ॥ सनकाद्या महात्मान उपविष्टा उपासते ॥ तथैव मुनयः साध्या अजिनांबर
धारिणः ॥ १ ॥ दंडिनो व्रतमुण्डाश्च स्नातका ब्रह्मचारिणः ॥ त्वगस्थिमात्रावयवास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ २ ॥ सेवन्ते परया भक्त्या देवदेवं
पिनाकिनम् ॥ तथा देवाः सगन्धर्वाः पितरः सिद्धचारणाः ॥ ३ ॥ विद्याधराः किंपुरुषाः किन्नरा गुह्यकाः खगाः ॥ नागाः पिशाचा वेताला
दैतेयाश्च महाबलाः ॥ ४ ॥ नानाविभवसंपन्ना नानाभूषणवाहनाः ॥ विमानैः सूर्यसंकाशैरग्निवर्णैः शशिप्रभैः ॥ ५ ॥ विद्युत्पुंजनिभैरन्यैः समं
तात्परिवारितम् ॥ प्रस्तुवंति प्रगायंति पठंति प्रणमंति च ॥ ६ ॥ प्रनृत्यंति प्रहृष्यंति गोकर्णे पृथिवीपते ॥ लभंतेऽभीप्सितान्कामात्रमंते च यथा
सुखम् ॥ ७ ॥ गोकर्णसदृशं क्षेत्रं नास्ति ब्रह्मांड[२]गोलके ॥ तत्र घोरं तपस्तप्तमगस्त्येन महात्मना ॥ ८ ॥ तथा सनत्कुमारेण प्रियव्रतसुतैरपि ॥
अग्निना देववर्येण कन्दर्पेण च पार्थिव ॥ ९ ॥ तथा देव्या भद्रकाल्या शिशुमारेण धीमता ॥ दुर्मुखेन फणींद्रेण मणिनागाह्वयेन च ॥ ११० ॥
[३]ईलावर्तादिभिर्नागैर्गरुडेन बलीयसा ॥ रक्षसा रावणेनापि कुम्भकर्णाह्वयेन तु ॥ ११ ॥ विभीषणेन पुण्येन तपस्तप्तं महात्मना ॥ एते चान्ये
च गीर्वाणाः सिद्धदानवमानवाः ॥ १२ ॥ गोकर्णे देवदेवेशं शिवमाराध्य भक्तितः ॥ स्वनामांकानि लिंगानि स्थापयित्वा सहस्रशः ॥ १३ ॥
लेभिरे परमां सिद्धिं तथा तीर्थानि चक्रिरे ॥ अत्र स्थानानि सर्वेषां देवानां संति पार्थिव ॥ १४ ॥ विष्णोश्च देवदेवस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
कार्त्तिकेयस्य वीरस्य गजवक्त्रस्य चानघ ॥ १५ ॥ धर्मस्य क्षेत्रपालस्य दुर्गायाश्च महामते ॥ गोकर्णे शिवलिंगानि विद्यंते कोटिकोटिशः ॥
॥ १६ ॥ असंख्यातानि तीर्थानि तिष्ठंति च पदेपदे ॥ बहुनात्र किमुक्तेन गोकर्णस्थानि पार्थिव ॥ १७ ॥ सर्वाण्यश्मानि लिंगानि तीर्थान्यंभांसि

१ तस्यैव प्रीतिकारणात्—इ० पा० । २ नास्ति जगत्त्रये—इ० पा० । ३ कालावर्तादिभिः—इ० पा० ।

सर्वशः ॥ गोकर्णे शिवलिंगानां तीर्थानामपि भूरिशः ॥ १८ ॥ गीयते महिमा राजन्पुराणेषु महर्षिभिः ॥ गोकर्णे कोटितीर्थं च तीर्थानां मुख्यतां गतम् ॥ १९ ॥ सर्वेषां शिवलिंगानां सार्वभौमो महाबलः ॥ कृते महाबलः श्वेतस्त्रेतायामतिलोहितः ॥ १२० ॥ द्वापरे पीतवर्णश्च कलौ श्यामो भविष्यति ॥ आक्रांतं सप्तपातालं कुर्वन्नपि महाबलः ॥ २१ ॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे मृदुतामुपयास्यति ॥ पश्चिमांबुधितीरस्थं गोकर्णक्षेत्रमुत्तमम् ॥ २२ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि दहतीति किमद्भुतम् ॥ ये चात्र ब्रह्महंतारो ये च भूतद्रुहः शठाः ॥ २३ ॥ ये सर्वगुणहीनाश्च परदाररताश्च ये ॥ ये दुर्वृत्ता दुराचारा दुःशीलाः कृपणाश्च ये ॥ २४ ॥ लुब्धाः क्रूराः खला मूढाः स्तेनाश्चैवातिकामिनः ॥ ते सर्वे प्राप्य गोकर्णं स्नात्वा तीर्थजलेषु च ॥ १२५ ॥ देवं महाबलं दृष्ट्वा प्रयाताः शांकरं पदम् ॥ तत्र पुण्यासु तिथिषु पुण्यर्क्षे पुण्यवासरे ॥ २६ ॥ येऽर्चयंति महेशानं ते रुद्राः स्युर्न संशयः ॥ यदा कदाचिद्गोकर्णं यो वा को वापि मानवः ॥ २७ ॥ प्रविश्य पूजयेदीशं स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ रवींदुसौम्यवारेषु यदा दर्शो भविष्यति ॥ २८ ॥ तदा जलनिधौ स्नानं दानं च पितृतर्पणम् ॥ शिवपूजा जपो होमो व्रतचर्या द्विजार्चनम् ॥ २९ ॥ यत्किंचिद्वा कृतं कर्म तदनंतफलप्रदम् ॥ व्यतीपातादियोगेषु रविसंक्रमणेषु च ॥ १३० ॥ महाप्रदोषवेलासु शिवपूजा विमुक्तिदा ॥ अथैकां ते प्रवक्ष्यामि तिथिं पार्थिव मुक्तिदाम् ॥ ३१ ॥ यस्यां किल महाव्याधो लेभे शंभोः परं पदम् ॥ माघमासे महापुण्या या सा कृष्णचतुर्दशी ॥ ३२ ॥ शिवलिंगं बिल्वपत्रं दुर्लभं हि चतुष्टयम् ॥ अहो बलवती माया यया शैवी महातिथिः ॥ ३३ ॥ नोपोष्यते जनैर्मूढैर्महामूकैरिव त्रयी ॥ उपवासो जागरणं सन्निधिः परमेशितुः ॥ ३४ ॥ गोकर्णं शिवलोकस्य नृणां सोपानपद्धतिः ॥ शृणु राजन्नहमपि गोकर्णादधुनागतः ॥ १३५ ॥ उपास्यैनां शिवतिथिं विलोक्य च महोत्सवम् ॥ अस्यां शिवतिथौ सर्वे महोत्सवदिदृक्षवः ॥ ३६ ॥ आगताः सर्वदेशेभ्यश्चातुर्वर्ण्या महाजनाः ॥ स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च चतुराश्रमवासिनः ॥ ३७ ॥ आगत्य दृष्ट्वा देवेशं लेभिरे कृतकृत्यताम् ॥ अथाहमप्यमी शिष्या ऋषयश्च तथाऽपरे ॥ ३८ ॥ राजर्षयश्च राजेंद्र सनकाद्याः सुरर्षयः ॥ स्नात्वा सर्वेषु तीर्थेषु समुपास्य महाबलम् ॥ ३९ ॥ लब्ध्वा च जन्मसाफल्यं प्रयाताः सर्वतोदिशम् ॥ अमुनाद्य नरेंद्रेण जनकेन यियक्षुणा ॥ १४० ॥ निमंत्रितोऽहं संप्राप्तो गोकर्णाच्छिवमंदिरात् ॥ प्रत्यागमं किमप्यंग

१ वर्ण्यते–इ० पा० । २ कुहरोऽपि–इ० पा० । ३ महात्मानम्–इ० पा० । ४ स्नात्वा कृत्वा च–इ० पा० । ५ चतुर्थाश्रमवासिनः–इ० पा० । ६ आराध्य–इ० पा० । ७ अपुत्रेण–इ० पा० ।

दृष्टवाश्चर्यमहं पथि ॥ महानंदेन मनसा कृतार्थोऽस्मि महीपते ॥ १४१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तर खंडे गोकर्णमहिमानुवर्णनंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ किं दृष्टं भवता ब्रह्मन्नाश्चर्यं पथि कुत्र वा ॥ तन्ममाख्याहि येनाहं कृतकृत्यत्वमाप्नुयाम् ॥ १ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ गोकर्णादहमागच्छन्क्वापि देशे विशांपते ॥ जाते मध्याह्नसमये लब्ध वान्विमलं सरः ॥ २ ॥ तत्रोपस्पृश्य सलिलं विनीय च पथिश्रमम् ॥ सुस्निग्धशीतलच्छायं न्यग्रोधं समुपाश्रयम् ॥ ३ ॥ अथाविदूरे चांडालीं वृद्धामंधां कृशाकृतिम् ॥ शुष्यन्मुखीं निराहारां बहुरोगनिपीडिताम् ॥ ४ ॥ कुष्ठव्रणपरीतांगीमुद्यत्कृमिकुलाकुलाम् ॥ पूयशोणितसंसक्तजीर्णरत्पटल सत्कटीम् ॥ ५ ॥ महायक्ष्मगलेस्थेन कंठसंरोधविह्वलाम् ॥ विनष्टदंतामव्यक्तां विलुठंतीं मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥ चंडार्ककिरणस्पृष्टखरोष्णरजसाप्लुताम् ॥ विण्मूत्रपूयदिग्धांगीमसृग्गंधदुरासदाम् ॥ ७ ॥ कफरोगबहुश्वासश्लथन्नाडीबहुव्यथाम् ॥ विध्वस्तकेशावयवामपश्यं मरणोन्मुखीम् ॥ ८ ॥ तादृ ग्व्यथां च तां वीक्ष्य कृपयाहं परिप्लुतः ॥ प्रतीक्षन्मरणं तस्याः क्षणं तत्रैव संस्थितः ॥ ९ ॥ अथांतरिक्षपदवीं सिंचंतमिव रश्मिभिः ॥ दिव्यं विमानमानीतमद्राक्षं शिवकिंकरैः ॥ १० ॥ तस्मिन्नरवींदुवह्नीनां तेजसामिव पंजरे ॥ विमाने सूर्यसंकाशानपश्यं शिवकिंकरान् ॥ ११ ॥ ते वै त्रिशूलखड्गांगटंकचर्मासिपाणयः ॥ चंद्रार्धभूषणाः सांद्रचंद्रकुंदोरुवर्चसः ॥ १२ ॥ किरीटकुंडलभ्राजन्महाहिवलयोज्वलाः ॥ शिवानुगा मया दृष्टा श्चत्वारः शुभलक्षणाः ॥ १३ ॥ तानापतत आलोक्य विमानस्थान्सुविस्मितः ॥ उपसृत्यांतिके वेगादपृच्छं गगने स्थितान् ॥ १४ ॥ नमोनमो वस्त्रिदशोत्तमेभ्यस्त्रिलोचनश्रीचरणानुगेभ्यः ॥ त्रिलोकरक्षाविधिमावहद्भ्यस्त्रिशूलचर्मासिगदाधरेभ्यः ॥ १५ ॥ विदिता हि मया यूयं महेश्वरपदा नुगाः ॥ इयं वो लोकरक्षार्था गतिराहो विनोदजा ॥ १६ ॥ उत सर्वजनाघौघविजयाय कृतोद्यमाः ॥ ब्रूत कारुण्यतो मह्यं यस्माद्यूयमिहागताः ॥ १७ ॥ ॥ शिवदूता ऊचुः ॥ ॥ एषाग्रे दृश्यते वृद्धा चांडाली मरणोन्मुखी ॥ एतामानेतुमायाताः संदिष्टाः प्रभुणा वयम् ॥ १८ ॥ इत्युक्ते शिवदूतैस्तैरपृच्छं पुनरप्यहम् ॥ विस्मयाविष्टचित्तस्तान्कृतांजलिरवस्थितः ॥ १९ ॥ अहो पापीयसी घोरा चांडाली कथमर्हति ॥ दिव्यं विमानमारोढुं शुनीवाध्वरमंडलम् ॥ २० ॥ आजन्मतोऽशुचिप्रायां पापां पापा नुगामिनीम् ॥ कथमेनां दुराचारां शिवलोकं निनीषथ ॥ २१ ॥ अस्या नास्ति शिवज्ञानं नास्ति घोरतरं तपः ॥ सत्यं नास्ति

१ जातानंदेन–इ० पा० । २ परिश्रमम्–इ० पा० । ३ क्षरत्पट–इ० पा० । ४ महायक्ष्मगलत्वेन–इ० पा० । ५ रजसि–इ० पा० । ६ पर्वते–इ० पा० । ७ शिवपुरुषा ऊचुः–इ०पा० ।

दया नास्ति कथमेनां निनीषथ ॥ २२ ॥ पशुमांसकृताहारां वारुणीपूरितोदराम् ॥ जीवहिंसारतां नित्यं कथमेनां निनीषथ ॥ २३ ॥ न च पंचाक्षरी जप्ता न कृतं शिवपूजनम् ॥ न ध्यातो भगवाञ्छंभुः कथमेनां निनीषथ ॥ २४ ॥ नोपोषिता शिवतिथिर्न कृतं शिवपूजनम् ॥ भूतसौहृदं न जानाति न च बिल्वशिवार्पणम् ॥ नेष्टापूर्तादिकं वापि कथमेनां निनीषथ ॥ २५ ॥ न च स्नातानि तीर्थानि न दानानि कृतानि च ॥ न च व्रतानि चीर्णानि कथमेनां निर्नीषथ ॥ २६ ॥ ईक्षणे परिहर्त्तव्या किमु संभाषणादिषु ॥ सत्संगरहितां चंडां कथमेनां निनीषथ ॥ २७ ॥ जन्मांतरार्जितं किंचिदस्याः सुकृतमस्ति वा ॥ तत्कथं कुष्ठरोगेण कृमिभिः परिभूयते ॥ २८ ॥ अहो ईश्वरचर्येयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम् ॥ पापात्मा नोऽपि नीयंते कारुण्यात्परमं पदम् ॥ २९ ॥ इत्युक्तास्ते मया दूता देवदेवस्य शूलिनः ॥ प्रत्यूचुर्मामथ प्रीत्या सर्वसंशयभेदिनः ॥ ३० ॥

॥ शिवदूता ऊचुः ॥ ॥ ब्रह्मन्सुमहदाश्चर्यं शृणु कौतूहलं यदि ॥ इमामुद्दिश्य चांडालीं यदुक्तं भवताधुना ॥ ३१ ॥ आसीदियं पूर्वभवे काचिद्व्राह्मणकन्यका ॥ सुमित्रानाम संपूर्णसोमबिम्बसमानना ॥ ३२ ॥ उत्फुल्लमल्लिकादामसुकुमारांगलक्षणा ॥ कैकेयद्विजमुख्यस्य कस्यचित्तनया सती ॥ ३३ ॥ तां सर्वलक्षणोपेतां रतेर्मूर्तिमिवापराम् ॥ वर्द्धमानां पितुर्गेहे वीक्ष्यासन्विस्मिता जनाः ॥ ३४ ॥ दिनेदिने वर्धमाना बंधुभिर्लालिता भृशम् ॥ सा शनैर्यौवनं भेजे स्मरस्येव महाधनुः ॥ ३५ ॥ अथ सा बंधुवर्गैश्च समेतेन कुमारिका ॥ पित्रा प्रदत्ता कस्मैचिद्विधिना द्विजसूनवे ॥ ३६ ॥ सा भर्त्तारमनुप्राप्य नवयौवनशालिनी ॥ कंचित्कालं शुभाचारा रेमे बंधुभिरावृता ॥ ३७ ॥ अथ कालवशात्तस्याः पतिस्तीव्ररुजार्दितः ॥ रूपयौवनकांतोपि पंचत्वमगमन्मुने ॥ ३८ ॥ मृते भर्त्तरि दुःखेन विदग्धहृदया सती ॥ उवास कतिचिन्मासान्सुशीला विजितेंद्रिया ॥ ३९ ॥ अथ यौवनभारेण जृंभमाणेन नित्यशः ॥ बभूव हृदयं तस्याः कंदर्पपरिकंपितम् ॥ ४० ॥ सा गुप्ता बन्धुवर्गेण शासितापि महोत्तमैः ॥ न शशाक मनो रोद्धुं मदनाकृष्टमंगना ॥ ४१ ॥ सा तीव्रमन्मथाविष्टा रूपयौवनशालिनी ॥ विधवापि विशेषेण जारमार्गरताभवत् ॥ ४२ ॥ न ज्ञाता केनचिदपि जारिणीति विचक्षणा ॥ जुगूहात्मदुराचारं कंचित्कालमसत्तमा ॥ ४३ ॥ तां दोहदसमाक्रांतां घननीलमुखस्तनीम् ॥ कालेन बंधुवर्गोपि बुबोध विटदूषिताम् ॥ ४४ ॥ इति भीतो महाक्लेशाच्चिंतां लेभे दुरत्ययाम् ॥ स्त्रियः कामेन नश्यंति ब्राह्मणा हीनसेवया ॥ ४५ ॥ राजानो ब्रह्मदंडेन यतयो भोगसंग्रहात् ॥ लीढं शुना तथैवान्नं सुरया वार्पितं पयः ॥ ४६ ॥ रूपं कुष्ठरुजाविष्टं कुलं नश्यति कुस्त्रिया ॥

१ लिंगपूजनम्–इ० पा० । २ दर्शने–इ०पा० । ३ कुष्ठयक्ष्मणा–इ० पा० । ४ विन्दन्ते–इ० पा० । ५ महत्–इ० पा० । ६ पुनः–इ० पा० । ७ कंदर्पज्वरपीडितम्–इ०पा० । ८ नीचसेवया–इ०पा० ।

इति सर्वे समालोच्य समेताः पतिसोदराः ॥ ४७ ॥ तत्यजुर्गोत्रतो दूरं गृहीत्वा सकचग्रहम् ॥ सघटोत्सर्गमुत्सृष्टा सा नारी सर्वबन्धुभिः ॥ ४८ ॥
विचरंती च शूद्रेण रममाणा रतिप्रिया ॥ सा ययौ स्त्री बहिर्ग्रामाद्दृष्टा शूद्रेण केनचित् ॥ ४९ ॥ स तां दृष्ट्वा वरारोहां पीनोन्नतपयोधराम् ॥ गृहं
निनाय साम्ना च विधवां शूद्रनायकः ॥ सा नारी तस्य महिषी भूत्वा तेन दिवानिशम् ॥ ५० ॥ रममाणा क्वचिद्देशे न्यवसद्गृहवल्लभा ॥ तत्र सा
पिशिताहारा नित्यमापीतवारुणी ॥ ५१ ॥ लेभे सुतं च शूद्रेण रममाणा रतिप्रिया ॥ कदाचिद्भर्त्तरि क्वापि याते पीतसुरा तु सा ॥ ५२ ॥ इयेष
पिशिताहारं मदिरामदविह्वला ॥ अथ मेषेषु बद्धेषु गोभिः सह बहिर्व्रजे ॥ ५३ ॥ ययौ कृपाणमादाय सा तमोंधे निशामुखे ॥ अविमृश्य
मदावेशान्मेषबुद्ध्यामिषप्रिया ॥ ५४ ॥ एकं जघान गोवत्सं क्रोशंतं निशि दुर्भगा ॥ निहतं गृहमानीय ज्ञात्वा गोवत्समंगना ॥ ५५ ॥
भीता शिवशिवेत्याह केनचित्पुण्यकर्मणा ॥ सा मुहूर्त्तमिति ध्यात्वा पिशितासवलालसा ॥ ५६ ॥ छित्त्वा तमेव गोवत्सं चकाराहारमी
प्सितम् ॥ गोवत्सार्धशरीरेण कृताहाराथ सा पुनः ॥ ५७ ॥ तदर्धदेहं निक्षिप्य बहिश्चुक्रोश कैतवात् ॥ अहो व्याघ्रेण भग्नोऽयं जग्धो
गोवत्सको व्रजे ॥ ५८ ॥ इति तस्याः समाक्रंदः सर्वगेहेषु शुश्रुवे ॥ अथ सर्वे शूद्रजनाः समागम्यांतिके स्थिताः ॥ ५९ ॥ हतं गोवत्समालोक्य
व्याघ्रेणेति शुचं ययुः ॥ गतेषु तेषु सर्वेषु व्युष्टायां च ततो निशि ॥ ६० ॥ तद्भर्ता गृहमागत्य दृष्टवान्गृहविड्वरम् ॥ एवं बहुतिथे
काले गते सा शूद्रवल्लभा ॥ ६१ ॥ कालस्य वशमापन्ना जगाम यममंदिरम् ॥ यमोपि धर्ममालोक्य तस्याः कर्म च पौर्विकम् ॥ ६२ ॥
निर्वर्त्य निरयावासाच्चक्रे चंडालजातिकाम् ॥ सापि भ्रष्टा यमपुराच्चांडालीगर्भमाश्रिता ॥ ६३ ॥ ततो बभूव जात्यंधा प्रशांतांगारमेचका ॥
तत्पिता कोपि चांडालो देशे कुत्रचिदास्थितः ॥ ६४ ॥ तां तादृशीमपि सुतां कृपया पर्यपोषयत् ॥ अभोज्येन कदन्नेन शुना लीढेन पूतिना
॥ ६५ ॥ अपेयैश्च रसैर्मात्रा पोषिता सा दिनेदिने ॥ जात्यंधा सापि कालेन बाल्ये कुष्ठरुजार्दिता ॥ ६६ ॥ ऊढा न केनचिद्वापि चांडालेना
तिदुर्भगा ॥ अतीतबाल्ये सा काले विध्वस्तपितृमातृका ॥ ६७ ॥ दुर्भगेति परित्यक्ता बंधुभिश्च सहोदरैः ॥ ततः क्षुधार्दिता दीना शोचन्ती
विगतेक्षणा ॥ ६८ ॥ गृहीतयष्टिः कृच्छ्रेण संचचाल सलोष्टिका ॥ पत्तनेष्वपि सर्वेषु याचमाना दिनेदिने ॥ ६९ ॥ चांडालोच्छिष्टपिंडेन जठरा
ग्निमतर्पयत् ॥ एवं कृच्छ्रेण महता नीत्वा सुबहुलं वयः ॥ ७० ॥ जरया ग्रस्तसर्वांगी दुःखमाप दुरत्ययम् ॥ निरन्नपानवसना सा कदाचि

१ धनवान्–इ० पा० । २ दुष्टेन–इ० पा० ।

न्महाजनान् ॥ ७१ ॥ आयास्यंत्यां शिवतिथौ गच्छतो बुबुधेऽध्वगान् ॥ तस्यां तु देवयात्रायां देशदेशांतयायिनाम् ॥ ७२ ॥ विप्राणां साग्निहोत्राणां सस्त्रीकाणां महात्मनाम् ॥ राज्ञां च सावरोधानां सहस्तिरथवाजिनाम् ॥ ७३ ॥ सपरीवारघोषाणां यानच्छत्रादिशोभिनाम् ॥ तथान्येषां च विट्शूद्रसंकीर्णानां सहस्रशः ॥ ७४ ॥ हसतां गायतां क्वापि नृत्यतामथ धावताम् ॥ जिघ्रतां पिबतां कामाद्गच्छतां प्रतिगर्जताम् ॥ ७५ ॥ संप्रयाणे मनुष्याणां संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ इति सर्वेषु गच्छत्सु गोकर्णं शिवमंदिरम् ॥ ७६ ॥ पश्यंति दिविजाः सर्वे[1] विमानस्थाः सकौतुकाः ॥ अथेयमपि चांडाली वसनाशनतृष्णया ॥ ७७ ॥ महाजनान्याचयितुं चचाल च शनैःशनैः ॥ करावलंबेनान्यस्याः प्राग्जन्मार्जितकर्मणा ॥ दिनैः कतिपयैर्यांती गोकर्णं क्षेत्रमाययौ ॥ ७८ ॥ ततो विदूरे मार्गस्य[2] निषण्णा विवृतांजलिः ॥ याचमाना मुहुर्मुहुः पांथान्बभाषे कृपणं वचः ॥ ७९ ॥ प्राग्जन्मार्जितपापौघैः पीडितायाश्चिरं मम ॥ आहारमात्रदानेन दयां कुरुत भो जनाः ॥ ८० ॥ त्रातारः परमार्तानां दातारः परमाशिषाम् ॥ कर्तारो बहुपुण्यानां दयां कुरुत भो जनाः ॥ ८१ ॥ वसनाशनहीनायां स्वपितायां महीतले ॥ महापांसुनिमग्नायां दयां कुरुत भो जनाः ॥ ८२ ॥ महाशीतातपार्त्तायां पीडितायां महारुजा ॥ अन्धायां मयि वृद्धायां दयां कुरुत भो जनाः ॥ ८३ ॥ चिरोपवासदीप्तायां जठराग्निविवर्धनैः ॥ संदह्यमानसर्वांग्यां दयां कुरुत भो जनाः ॥ ८४ ॥ अनुपार्जितपुण्यायां जन्मांतरशतेष्वपि ॥ पापायां मंदभाग्यायां दयां कुरुत भो जनाः ॥८५॥ एवमभ्यर्थयंत्यास्तु चांडाल्याः प्रसृतेंऽजलौ ॥ एकः पुण्यतमः पांथः प्राक्षिपद्बिल्वमंजरीम् ॥ ८६ ॥ तामंचलौ निपतितां सा विमृश्य पुनः पुनः ॥ अभक्ष्येत्येव मत्वाथ दूरे प्राक्षिपदातुरा ॥ ८७ ॥ तस्याः करेण निर्मुक्ता रात्रौ सा बिल्वमंजरी ॥ पपात कस्यचिदिष्ट्या शिवलिंगस्य मस्तके ॥ ८८ ॥ सैवं शिवचतुर्दश्यां रात्रौ पांथजनान्मुहुः ॥ याचमानापि यत्किंचिन्न लेभे दैवयोगतः ॥ ८९ ॥ तत्रोषितानया रात्रिर्भद्रकाल्यास्तु पृष्ठतः ॥ किंचिदुत्तरतः स्थानं तदर्धेनातिदूरतः ॥ ९० ॥ ततः प्रभाते भ्रष्टाशा[3] शोकेन महताप्लुता ॥ शनैर्निववृते दीना स्वदेशायैव केवला ॥ ९१ ॥ श्रांता चिरोपवासेन निपतन्ती पदेपदे ॥ क्रंदंती बहुरोगार्ता वेपमाना भृशातुरा[4] ॥ ९२ ॥ दह्यमानार्कतापेन नग्नदेहा सयष्टिका[5] ॥ अतीत्यैतावतीं भूमिं निपपात विचेतना ॥९३॥ अथ विश्वेश्वरः शंभुः करुणामृतवारिधिः ॥ एनामानयतेत्यस्मान्[6]युयुजे सविमानकान् ॥ ॥ ९४ ॥ एषा प्रवृत्तिश्चांडाल्यास्तवेह परिकीर्त्तिता ॥ तथा संदर्शिता शंभोः कृपणेषु कृपालुता ॥ ९५ ॥ कर्मणः परिपाकोत्थां गतिं पश्य महा

१ रापि—इ० पा० । २ पांथसंस्थान्—इ० पा० । ३ भ्रष्टा सा—इ० पा० । ४ कृशातुरा--क्षुधातुरा--इति च पा० । ५ आत्तयष्टिका—इ० पा० । ६ आदिदेश विमानगान्--इ० पा० ।

मते ॥ अधमापि परं स्थानमारोहति निरामयम् ॥ ९६ ॥ यदेतया पूर्वभवे नान्नदानादिकं कृतम् ॥ क्षुत्पिपासादिभिः क्लेशैस्तस्मादिह निपी
ड्यते ॥ ९७ ॥ यदेषा मदवेगांधा चक्रे पापं महोल्बणम् ॥ कर्मणा तेन जात्यंधा बभूवात्रैव जन्मनि ॥ ९८ ॥ अपि विज्ञाय गोवत्सं यदेषाऽभक्षय
त्पुरा ॥ कर्मणा तेन चांडाली बभूवेह विगर्हिता ॥ ९९ ॥ यदेषार्यपथं हित्वा जारमार्गरता पुरा ॥ तेन पापेन केनापि दुर्वृत्ता दुर्भगापि वा ॥
॥ १०० ॥ यदाश्लिष्य मदाविष्टा जारेण विधवा पुरा ॥ तेन पापेन महता बहुकुष्ठव्रणान्विता ॥ १०१ ॥ कामार्त्ता यदियं स्वैरं शूद्रेण रमिता
पुरा ॥ महासृक्पूयकृमिभिः पीड्यते तेन पाप्मना ॥ २ ॥ सुव्रतानि न चीर्णानि नेष्टापूर्तादिकं कृतम् ॥ सर्वभोगविहीनेयं दूयते तेन पाप्मना ॥
॥ ३ ॥ यदेतया पूर्वभवे सुरा पीता विमूढया ॥ महायक्ष्मार्तिहृच्छूलैः पीड्यते तेन पाप्मना ॥ ४ ॥ अत्रैव सर्वमर्त्येषु पापचिह्नानि कृत्स्नशः ॥
लक्ष्यंते मुनिशार्दूल सविवेकैर्महात्मभिः ॥ ५ ॥ अत्र ये बहुरोगार्त्ता ये पुत्रधनवर्जिताः ॥ ६ ॥ ये च दुर्लक्षणक्लिष्टा याचका विगतह्रियः ॥
वासोन्नपानशयनभूषणाभ्यंजनादिभिः ॥ ७ ॥ हीना विरूपा निर्विद्या विकलांगाः कुभोजनाः ॥ ये दुर्भाग्या निंदिताश्च ये चान्ये परसेवकाः ॥
॥ ८ ॥ एते पूर्वभवे सर्वे सुमहत्पापकारिणः ॥ एवं विमृश्य यत्नेन दृष्ट्वा लोकजनस्थितिम् ॥ ९ ॥ बुधो न कुरुते पापं यदि कुर्यात्स आत्महा ॥
देहोऽयं मानुषो जंतोर्बहुकर्मैकभाजनम् ॥ ११० ॥ सदा सत्कर्म सेवेत दुष्कर्म सततं त्यजेत् ॥ पुण्यं सुखार्थी कुर्वीत दुःखार्थी पापमाचरेत् ॥
॥ ११ ॥ द्वयोरेकतरे लोके गृहीते कुशलो जनः ॥ इमं मानुषमाश्रित्य देहं परमदुर्लभम् ॥ १२ ॥ य आत्महितवान्कश्चिद्देवमेकं समाश्रयेत् ॥
अथ पापानि सर्वाणि कुर्वन्नपि सदा नरः ॥ १३ ॥ शिवमेकमतिर्ध्यायेत्स संतरति पातकम् ॥ मृता पूर्वभवे त्वेषा यदा प्राप्ता यमालये ॥ १४ ॥
तदा वितर्कः सुमहानासीद्यमसभासदाम् ॥ यद्यपि ब्राह्मणी त्वेषा सत्कुलाचारदूषिता ॥ १५ ॥ अतोऽस्माभिरिहानीता निरयं यातु वा न वा ॥
अनया साधितो बाल्ये पुण्यलेशोऽस्ति वा न वा ॥ १६ ॥ अथापि सुविमृश्यैवं धार्यो दंडोऽत्र नान्यथा ॥ बहुजन्मसहस्रेषु कृतपुण्यविपाकतः ॥
॥ १७ ॥ नृणां ब्रह्मकुले जन्म लभ्यते हि कथंचन ॥ अतोस्याः पूर्वपूर्वेषु कृताघं नास्ति जन्मसु ॥१८॥ अन्यथा सत्कुले जन्म कथमेषा प्रपद्यते॥
अत्रैव जन्मन्यनया कृतमंहो दुरत्ययम् ॥ १९ ॥ अथापि नरकावासं प्रायशो नेयमर्हति ॥ किं तु गोवत्सकं हत्वा विमृश्यागतसाध्वसा ॥ १२० ॥
एषा शिवशिवेत्याह प्राग्जन्मार्जितकर्मणा ॥ यदेषा पापविच्छित्त्यै सकृदप्युरुमंगलम् ॥ २१ ॥ शिवनाम वदेद्भक्त्या तर्हि गच्छेत्परं पदम् ॥

१ आर्यपथम्–स्नानदानादिकं कर्म–इत्यर्थः स्वपथम्–इ० पा० । २ कुरूपाः–इ० पा० । ३ तथापि–इ० पा० । ४ तत्पुण्यं प्राग्भवार्जितम्–इ० पा० ।

एकजन्मकृतस्यास्य दारुणस्यापि यत्फलम् ॥ २२ ॥ क्रमेणानुभवत्वेषा भूत्वा चांडालजातिका ॥ अस्मादन्यतमः को वा नरकोऽस्ति नृणा मिह ॥ २३ ॥ अनेकक्लेशसंघातैर्यन्मुहुः परिपीडनम् ॥ दुष्कुले जन्म दारिद्र्यं महाव्याधिर्विमूढता ॥ २४ ॥ एकैक एव नरकः सर्वे वा चाथ किं पुनः ॥ प्राग्जन्मपुण्यभारेण यन्नाम विवशाऽब्रवीत् ॥ २५ ॥ तेनैषान्यभवे भूरि पुण्यमंते करिष्यति ॥ तेन पुण्येन महता निस्तीर्याघौघया तनाः ॥ २६ ॥ नीता तत्पुरुषैरंते प्रयास्यति परं पदम् ॥ एतादृशानां मर्त्यानां शास्तारो न वयं क्वचित् ॥ विचार्य स्वयमेवेशो यद्युक्तं तत्करोतु सः ॥ २७ ॥ एवं वैवस्वतपुरे सर्वैर्यमपुरोगमैः ॥ विमृश्य चित्रगुप्ताद्यैरियं मुक्ताऽपतद्भुवि ॥ २८ ॥ आदौ यदेषा शिवनाम नारी प्रमादतो वाप्य सती जगाद ॥ तेनेह भूयः सुकृतेन शंभोर्बिल्वांकुराराधनपुण्यमाप ॥ २९ ॥ श्रीगोकर्णे शिवतिथावुपोष्य शिवमस्तके ॥ कृत्वा जागरणं ह्येषा चक्रे बिल्वार्पणं निशि ॥ १३० ॥ अकामतः कृतस्यास्य पुण्यस्यैव च यत्फलम् ॥ अद्यैव भोक्ष्यते सेयं पश्यतस्तव नो मृषा ॥ ३१ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा शिवदूतास्ते तस्याश्चांडालयोनितः ॥ जीवलेशं समाकृष्य युयुजुर्दिव्यतेजसा ॥ ३२ ॥ तां दिव्यदेहसंक्रांतां तेजोराशिसमुज्वलाम् ॥ विमाने स्थापयामासुः प्रीतास्ते शिवकिंकराः ॥ ३३ ॥ अथ सा परमोदाररूपलावण्यशालिनी ॥ दिव्यभूषणदीप्तांगी दिव्यांबरविधारिणी ॥ ३४ ॥ देहेन दिव्यगंधेन दिव्यतेजोविकाशिना[2] ॥ दिव्यमाल्यावतंसेन विरराज विमानगा ॥ ३५ ॥ रत्नच्छत्रपताकाद्यैर्गी तवादित्रनिस्वनैः ॥ मध्ये सा शिवदूतानां मोदमाना वरानना ॥ ३६ ॥ अनुभूतानि जन्मानि स्मृत्वास्मृत्वा पुनःपुनः ॥ भीता त्रस्ता दृढा श्चर्यं दृष्ट्वा स्वप्नमिवोत्थिता ॥ ३७ ॥ काहं केऽमी महासिद्धाः कोयं लोको मनोरमः ॥ क्व गतं मे वपुः कष्टं चंडचांडालगोत्रजम् ॥ ३८ ॥ अहो सुमहदाश्चर्यं दृष्टं मायाविलासजम् ॥ यन्मे भवसहस्रेषु भ्रांतंभ्रांतं पुनःपुनः ॥ ३९ ॥ अहो ईश्वरपूजाया माहात्म्यं विस्मयावहम् ॥ पत्रमात्रेण संतुष्टो यो ददाति निजं पदम्[1] ॥ १४० ॥ इति तां जातनिर्वेदां स्मरन्तीं भगवत्पदम् ॥ दिव्यं विमानमारोप्य ते महेश्वरकिंकराः ॥ ॥ ४१ ॥ आलोकयत्सु सर्वेषु लोकेशेषु सविस्मयम् ॥ आमंत्र्य तामथानिन्युः परमेश्वरसन्निधिम् ॥ ४२ ॥ राजन्सुमहदाश्चर्यमाख्यातं गिरिजा पतेः ॥ माहात्म्यं भक्तिलेशस्य सर्वाघौघविनाशनम् ॥ ४३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ भगवन्परमेशस्य कीदृशो लोक उत्तमः ॥ तस्य मे लक्षणं ब्रूहि यद्यस्ति मयि ते दया ॥ ४४ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ ब्रह्मादिसुरनाथानां लोकेष्वपि सुदुर्लभः ॥ य आनंदः सदा यत्र स लोकः

१ पदं विभोः—इ० पा० । २ दिव्यतेजोविकाशिनी—इ० पा० ।

पारमेश्वरः ॥ ४९ ॥ सर्वातिगमनं यत्र ज्योतिर्यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ क्वापि नास्ति तमोयोगः स लोकः पारमेश्वरः ॥ ४६ ॥ गुणवृत्तिं विनिस्तीर्य
संप्राप्ता यत्र योगिनः ॥ न पतेयुः पुनः सर्वे स लोकः पारमेश्वरः ॥ ४७ ॥ यत्र वासं न कुर्वंति क्रोधलोभमदादयः ॥ यत्रावस्था न जन्माद्याः
स लोकः पारमेश्वरः ॥ ४८ ॥ सर्वेषां निगमानां च यदेकं क्षेत्रमुच्यते ॥ यस्मान्नास्ति परं वित्तं तत्पदं पारमेश्वरम् ॥ ४९ ॥ प्रत्याहारासन
ध्यानप्राणसंयमनादिभिः ॥ यत्र योगपथैः प्राप्तुं यतंते योगिनः सदा ॥ १५० ॥ यत्र देवः सदानंदनिर्मलज्ञानरूपया ॥ अस्ति देव्या सह
क्रीडन्स लोकः पारमेश्वरः ॥ ५१ ॥ जन्मानेकसहस्रेषु संभृतैः पुण्यराशिभिः ॥ आरूढाः पुरुषा नार्यः क्रीडन्ते यत्र संगताः ॥ ५२ ॥ तेजो
राशौ समालीना[1] दुर्विभाव्ये मनोरमे ॥ अहोरात्रादिसंस्थानं न विंदंति कदाचन ॥ ५३ ॥ स लोकः परमेशस्य दुर्लभो हि कुयोगिनः ॥ एतद्भक्ति
सुपूर्णा ये तैरेव प्रतिपद्यते ॥ ५४ ॥ ये तत्कथाश्रवणकीर्तनजातहर्षा ये सर्वभूतसुहृदः प्रशमैकनिष्ठाः ॥ संसारचक्रमतिवाह्य निरस्तमोहास्ते
शांकरं पदमवाप्य सुखं रमन्ते ॥ ५५ ॥ तथा त्वमपि राजेंद्र गोकर्णं गिरिशालयम् ॥ गत्वा प्रशमिताघौघः कृतकृत्यत्वमाप्नुहि[2] ॥ ५६ ॥
तत्र सर्वेषु कालेषु स्नात्वाभ्यर्च्य महाबलम् ॥ कृत्वा शिवचतुर्दश्यामुपवासं समाहितः ॥ ५७ ॥ कृत्वा जागरणं रात्रौ बिल्वैरभ्यर्च्य शंकरम् ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकमवाप्स्यसि ॥ ५८ ॥ एष ते विमलो राजन्नुपदेशो मया कृतः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि मिथिलाधिपतेः
पुरीम् ॥ ५९ ॥ इत्यामन्त्र्य मुनिः प्रीत्या गौतमो मिथिलां ययौ ॥ सोऽपि हृष्टमना राजा गोकर्णं प्रत्यपद्यत ॥ १६० ॥ तत्र दृष्ट्वा महादेवं
स्नात्वाभ्यर्च्य महाबलम् ॥ निर्धूताशेषपापौघो लेभे शम्भोः परं पदम् ॥ ६१ ॥ य इमां शृणुयान्नित्यं[3] कथां शैवीं मनोहराम् ॥ श्रावयेद्वा जनो
भक्त्या स याति परमां[4] गतिम् ॥ ६२ ॥ श्रद्दधानः सकृद्वापि य इमां शृणुयात्कथाम् ॥ त्रिःसप्तकुलजैः सार्धं शिवलोकमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥
इति कथितमशेषं श्रेयसामादिबीजं भवशतदुरितघ्नं ध्वस्तमोहांधकारम् ॥ चरितममरगेयं मन्मथारेरुदारं सततमपि निषेव्यं स्वस्तिमद्भिश्च लोकैः ॥
॥१६४॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे शिवचतुर्दशीगोकर्णमाहात्म्यवर्णनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥
॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ भूयोपि शिवमाहात्म्यं वक्ष्यामि परमाद्भुतम् ॥ शृण्वतां सर्वपापघ्नं भवपाशविमोचनम् ॥
॥ १ ॥ दुस्तरे दुरितांभोधौ मज्जतां विषयात्मनाम् ॥ शिवपूजां विना कश्चित्प्लवो नास्ति निरूपितः ॥ २ ॥ शिवपूजां सदा कुर्याद्बुद्धिमानिह

१ सदा लीनाः--इ० पा० । २ कृतकृत्यत्वमाप्नुहि--इ० पा० । ३ पुण्याम्--इ० पा० । ४ परमं पदम्--इ० पा० ।

मानवः ॥ अशक्तश्चेत्कृतां पूजां पश्येद्भक्तिविनम्रधीः ॥ ३ ॥ अश्रद्धयापि यः कुर्याच्छिवपूजां विमुक्तिदाम् ॥ पश्येद्वा सोपि कालेन प्रयाति परमं पदम् ॥ ४ ॥ आसीत्किरातदेशेषु नाम्ना राजा विमर्दनः ॥ शूरः परमदुर्द्धर्षो जितशत्रुः प्रतापवान् ॥ ५ ॥ सर्वदा मृगयासक्तः कृपणो निर्घृणो बली ॥ सर्वमांसाशनः क्रूरः सर्ववर्णांगनावृतः ॥ ६ ॥ तथापि कुरुते शंभोः पूजां नित्यमतंद्रितः ॥ चतुर्दश्यां विशेषेण पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ ७ ॥ महाविभवसंपन्नां पूजां कृत्वा स मोदते ॥ हर्षेण महताविष्टो नृत्यति स्तौति गायति ॥ ८ ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य नृपतेः सर्वभक्षिणः ॥ दुराचारस्य महिषी चेष्टितेनान्वतप्यत ॥ ९ ॥ सा वै कुमुद्वतीनाम राज्ञी शीलगुणान्विता ॥ एकदा पतिमासाद्य रहस्ये तदपृच्छत ॥ १० ॥ एतत्ते चरितं राजन्महदाश्चर्यकारणम् ॥ क्व ते महान्दुराचारः क्व भक्तिः परमेश्वरे ॥ ११ ॥ सर्वदा सर्वभक्षस्त्वं सर्वस्त्रीजनलालसः ॥ सर्वहिंसापरः क्रूरः कथं भक्तिस्तवेश्वरे ॥ १२ ॥ इति पृष्टः स भूपालो विमृश्य सुचिरं ततः ॥ त्रिकालज्ञः प्रहस्यैनां प्रोवाच सुकुतूहलः ॥ १३ ॥

॥ राजोवाच ॥

॥ अहं पूर्वभवे कश्चित्सारमेयो वरानने ॥ पंपानगरमाश्रित्य पर्यटामि समंततः ॥ १४ ॥ एवं कालेषु गच्छत्सु तत्रैव नगरोत्तमे ॥ कदाचिदागतः सोहं मनोज्ञं शिवमंदिरम् ॥ १५ ॥ पूजायां वर्तमानायां चतुर्दश्यां महातिथौ ॥ अपश्यमुत्सवं दूराद्बहिर्द्वारं समाश्रितः ॥ १६ ॥ अथाहं परमक्रुद्धैर्दंडहस्तैः प्रधावितः ॥ तस्माद्देशादपक्रांतः प्राणरक्षापरायणः ॥ १७ ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य मनोज्ञं शिवमंदिरम् ॥ द्वारदेशं पुनः प्राप्य पुनश्चैव निवारितः ॥ १८ ॥ पुनः प्रदक्षिणीकृत्य तदेव शिवमन्दिरम् ॥ बलिपिंडादिलोभेन पुनर्द्वारमुपागतः ॥ १९ ॥ एवं पुनःपुनस्तत्र कृत्वा कृत्वा प्रदक्षिणाम् ॥ द्वारदेशे समासीनं निजघ्नुर्निशितैः शरैः ॥ २० ॥ स विद्धगात्रः सहसा शिवद्वारि गतासुकः ॥ जातोऽस्म्यहं कुले राज्ञां प्रभावाच्छिवसन्निधेः ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा चतुर्दशीपूजां दीपमाला विलोकिताः ॥ तेन पुण्येन महता त्रिकालज्ञोऽस्मि भामिनि ॥ २२ ॥ प्राग्जन्मवासनाभिश्च सर्वभक्षोऽस्मि निर्घृणः ॥ विदुषामपि दुर्लंघ्या प्रकृतिर्वासनामयी ॥ २३ ॥ अतोऽहमर्चयामीशं चतुर्दश्यां जगद्गुरुम् ॥ त्वमपि श्रद्धया भद्रे भज देवं पिनाकिनम् ॥ २४ ॥

॥ राज्ञ्युवाच ॥

॥ त्रिकालज्ञोऽसि राजेन्द्र प्रसादाद्गिरिजापतेः ॥ मत्पूर्वजन्मचरितं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २५ ॥

॥ राजोवाच ॥

॥ त्वं तु पूर्वभवे काचित्कपोती व्योमचारिणी ॥ क्वापि लब्धवती किंचिन्मां

१ सदामांसाशनः—इ० पा० । २ युक्तः—इ०पा० । ३ कृत्वा पूजाम्—इ० पा० । ४ पक्वान्नगृहम्—इ० पा० । ५ तदेव—इ०पा० । ६ शिवध्यानगताशुभः—शिवद्वारि गताशुभः—इति च पा० । ७ भामिनि—इ०पा० । ८ कामचारिणी—इ०पा० ।

सर्पिंडं यदृच्छया ॥ २६ ॥ त्वद्गृहीतमथालोक्य गृध्रः कोप्यामिषं बली ॥ निरामिषः स्वयं वेगादभिदुद्राव भीषणः ॥ २७ ॥ ततस्त्वं वीक्ष्य
वित्रस्ता विद्रुतासि वरानने ॥ तेनानुयाता घोरेण मांसपिंडजिघृक्षया ॥ २८ ॥ दिष्ट्या श्रीगिरिमासाद्य श्रांता तत्र शिवालयम् ॥ प्रदक्षिणं
परिक्रम्य ध्वजाग्रे समुपस्थिता ॥ २९ ॥ अथानुसृत्य सहसा तीक्ष्णतुंडो विहंगमः ॥ त्वां निहत्य निपात्याधो मांसमादाय जग्मिवान् ॥ ३० ॥
प्रदक्षिणप्रक्रमणाद्देवदेवस्य शूलिनः ॥ तस्याग्रे मरणाच्चैव जातासीह नृपांगना ॥ ३१ ॥ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ ॥ श्रुतं सर्वमशेषेण प्राग्जन्मचरितं
मया ॥ जातं च महदाश्चर्यं भक्तिश्च मम चेतसि ॥ अथान्यच्छ्रोतुमिच्छामि त्रिकालज्ञ महामते ॥ इदं शरीरमुत्सृज्य यास्यावः कां गतिं पुनः ॥
॥ ३२ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ अतो भवे जनिष्येऽहं द्वितीये सैंधवो नृपः ॥ ३३ ॥ सृंजयेशसुता त्वं हि मामेव प्रतिपत्स्यसे ॥ तृतीये तु भवे
राजा सौराष्ट्रे भविताऽस्म्यहम् ॥ ३४ ॥ कलिंगराजतनया त्वं मे पत्नी भविष्यसि ॥ चतुर्थे तु भविष्यामि भवे गांधारभूमिपः ॥ ३५ ॥
मागधी राजतनया तत्र त्वं मम गेहिनी ॥ पंचमेऽवंतिनाथोऽहं भविष्यामि भवांतरे ॥ ३६ ॥ दाशार्हराजतनया त्वमेव मम वल्लभा ॥ अस्माज्ज
न्मनि षष्ठेऽहमानर्ते भविता नृपः ॥ ३७ ॥ ययातिवंशजा कन्या भूत्वा मामेव यास्यसि ॥ पांड्यराजकुमारोऽहं सप्तमे भविता भवे ॥ ३८ ॥
तत्र मत्सदृशो नान्यो रूपौदार्यगुणादिभिः ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बलवान्दृढविक्रमः ॥ ३९ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वलोकमनोरमः ॥ पद्मवर्ण
इति ख्यातः पद्ममित्रसमद्युतिः ॥ ४० ॥ भविता त्वं च वैदर्भी रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ नाम्ना वसुमती ख्याता रूपावयवशोभिनी ॥ ४१ ॥ सर्व
राजकुमाराणां मनोनयननंदिनी ॥ सा त्वं स्वयंवरे सर्वान्विहाय नृपनंदनान् ॥ ४२ ॥ वरं प्राप्स्यसि मामेव दमयंतीव नैषधम् ॥ सोऽहं जित्वा
नृपान्सर्वान्प्राप्य त्वां वरवर्णिनीम् ॥४३॥ स्वराष्ट्रस्थोऽखिलान्भोगान्भोक्ष्ये वर्षगणान्बहून् ॥ इष्ट्वा च विविधैर्यज्ञैर्वाजिमेधादिभिः शुभैः ॥ ४४ ॥
संतर्प्य पितृदेवर्षीन्दानैश्च द्विजसत्तमान् ॥ संपूज्य देवदेवेशं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ४५ ॥ पुत्रे राज्यधुरं न्यस्य गंतास्मि तपसे वनम् ॥ तत्रा
गस्त्यान्मुनिवराद्ब्रह्मज्ञानमवाप्य च ॥ ४६ ॥ त्वया सह गमिष्यामि शिवस्य परमं पदम् ॥ चतुर्दश्यां चतुर्दश्यामेवं संपूज्य शंकरम् ॥ ४७ ॥
सप्तजन्मसु राजत्वं भविष्यति वरानने ॥ इत्येतत्सुकृतं लब्धं पूजादर्शनमात्रतः ॥ क्व सारमेयो दुष्टात्मा क्वेदृशी बत सद्गतिः ॥ ४८ ॥ ॥ सूत
उवाच ॥ इत्युक्ता निजनाथेन सा राज्ञी शुभलक्षणा ॥ ४९ ॥ परं विस्मयमापन्ना पूजयामास तं मुदा ॥ सोऽपि राजा तया सार्द्धं भुक्त्वा भोगान्यथे

१ तरसा–इ०पा० । २ अस्मात्–इ०पा० । ३ मामवाप्स्यसि–इ०पा० । ४ युगांतरे–इ०पा० । ५ दशार्णराजतनया–इ०पा० । ६ पद्ममित्रसमद्युतिः सूर्यसमानकान्तिः–इत्यर्थः ।

प्सितान् ॥ ५० ॥ जगाम सप्तजन्मांते शंभोस्तत्परमं पदम् ॥ य एतच्छिवपूजाया माहात्म्यं परमाद्भुतम् ॥ शृणुयात्कीर्तयेद्वापि स गच्छे
त्परमं पदम् ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे चतुर्दशीमाहात्म्यवर्णनं नाम चतुर्थो
ऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ शिवो गुरुः शिवो देवः शिवो बंधुः शरीरिणाम् ॥ शिव आत्मा शिवो जीवः शिवादन्यन्न किंचन ॥ १ ॥
शिवमुद्दिश्य यत्किंचिद्दत्तं जप्तं हुतं कृतम् ॥ तदनंतफलं प्रोक्तं सर्वागमविनिश्चितम् ॥ २ ॥ भक्त्या निवेदितं शंभोः पत्रं पुष्पं फलं जलम् ॥
अल्पादल्पतरं वापि तदानंत्याय कल्पते ॥ ३ ॥ विहाय सकलान्धर्मान्सकलागमनिश्चितान् ॥ शिवमेकं भजेद्यस्तु मुच्यते सर्वबन्धनात्
॥ ४ ॥ या प्रीतिरात्मनः पुत्रे या कलत्रे धनेपि सा ॥ कृता चेच्छिवपूजायां त्रायतीति किमद्भुतम् ॥ ५ ॥ तस्मात्केचिन्महात्मानः सकलान्वि
षयासवान् ॥ त्यजंति शिवपूजार्थे स्वदेहमपि दुस्त्यजम् ॥ ६ ॥ सा जिह्वा या शिवं स्तौति तन्मनो ध्यायते शिवम् ॥ तौ कर्णौ तत्कथालोलौ
तौ हस्तौ तस्य पूजकौ ॥ ७ ॥ ते नेत्रे पश्यतः पूजां तच्छिरः प्रणतं शिवे ॥ तौ पादौ यौ शिवक्षेत्रं भक्त्या पर्यटतः सदा ॥ ८ ॥ यस्येन्द्रियाणि
सर्वाणि वर्त्तंते शिवकर्मसु ॥ स निस्तरति संसारं भुक्तिं मुक्तिं च विंदति ॥ ९ ॥ शिवभक्तियुतो मर्त्यश्चांडालः पुल्कसोपि च ॥ नारी नरो वा
षंढो वा सद्यो मुच्येत संसृतेः ॥ १० ॥ किं कुलेन किमाचारैः किं शीलेन गुणेन वा ॥ भक्तिलेशयुतः शंभोः स वंद्यः सर्वदेहिनाम् ॥ ११ ॥
उज्जयिन्यामभूद्राजा चन्द्रसेनसमाह्वयः ॥ जातो मानवरूपेण द्वितीय इव वासवः ॥ १२ ॥ तस्मिन्पुरे महाकालं वसंतं परमेश्वरम् ॥ संपूजयत्यसौ
भक्त्या चन्द्रसेनो नृपोत्तमः ॥ १३ ॥ तस्याभवत्सखा राज्ञः शिवपारिषदाग्रणीः ॥ मणिभद्रो जितांभद्रः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ १४ ॥ तस्यै
कदा महीभर्त्तुः प्रसन्नः शंकरानुगः ॥ चिन्तामणिं ददौ दिव्यं मणिभद्रो महामतिः ॥ १५ ॥ स मणिः कौस्तुभ इव द्योतमानोर्कसन्निभः ॥ दृष्टः
श्रुतो वा ध्यातो वा नृणां यच्छति चिंतितम् ॥ १६ ॥ तस्य कांतिलवस्पृष्टं कांस्यं ताम्रमयस्त्रपु ॥ पाषाणादिकमन्यद्वा सद्यो भवति कांचनम् ॥
॥ १७ ॥ स तं चिन्तामणिं कंठे बिभ्रद्राजासनं गतः ॥ रराज राजा देवानां मध्ये भानुरिव स्वयम् ॥ १८ ॥ सदा चिन्तामणिग्रीवं तं श्रुत्वा
राजसत्तमम् ॥ प्रवृद्धतर्षा राजानः सर्वे क्षुब्धहृदोऽभवन् ॥ १९ ॥ स्नेहात्केचिदयाचंत धार्ष्ट्यात्केचन दुर्मदाः ॥ दैवलब्धमजानंतो मणिं मत्स
रिणो नृपाः ॥ २० ॥ सर्वेषां भूभृतां याच्ञा यदा व्यर्थीकृतामुना ॥ राजानः सर्वदेशानां संरंभं चक्रिरे तदा ॥ २१ ॥ सौराष्ट्राः कैकयाः शाल्वाः

१ विद्यते—इ० पा० । २ सकलागमनोदितान्—इ० पा० । ३ सिद्धवर्तीति—इ० पा० । ४ पर्यटिनौ—इ० पा० । ५ महाभद्रः—इ० पा० । ६ मंगलम्—इ० पा० । ७ प्रवृद्धरोषाः—इ० पा० ।

कलिंगशकमद्रकाः ॥ पांचालावंतिसौवीरा मागधा मत्स्यसृंजयाः ॥ २२ ॥ एते चान्ये च राजानः सहाश्वरथकुंजराः ॥ चन्द्रसेनं मृधे जेतुमुद्यमं चक्रुरोजसा ॥ २३ ॥ ते तु सर्वे सुसंरब्धाः कंपयंतो वसुन्धराम् ॥ उज्जयिन्याश्चतुर्द्वारं रुरुधुर्बहुसैनिकाः ॥ २४ ॥ संरुध्यमानां[1] स्वपुरीं दृष्ट्वा राजभिरुद्धतैः ॥ चंद्रसेनो महाकालं तमेव शरणं ययौ ॥ २५ ॥ निर्विकल्पो निराहारः[2] स राजा दृढनिश्चयः ॥ अर्चयामास गौरीशं दिवा नक्तमनन्यधीः ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नंतरे[3] गोपी काचित्तत्पुरवासिनी ॥ एकपुत्रा भर्तृहीना तत्रैवासीच्चिरंतना ॥ २७ ॥ सा पंचहायनं बालं वहंती गतभर्तृका ॥ राज्ञा कृतां महापूजां ददर्श गिरिजापतेः ॥ २८ ॥ सा दृष्ट्वा सर्वमाश्चर्यं शिवपूजामहोदयम् ॥ प्रणिपत्य स्वशिबिरं पुनरेवाभ्यपद्यत ॥ ॥ २९ ॥ एतत्सर्वमशेषेण स दृष्ट्वा बल्लवीसुतः ॥ कुतूहलेन विदधे शिवपूजां विरक्तिदाम् ॥ ३० ॥ आनीय हृद्यं पाषाणं शून्ये तु शिबिरोत्तमे ॥ नातिदूरे[4] स्वशिबिराच्छिवलिंगमकल्पयत ॥ ३१ ॥ यानि कानि च पुष्पाणि हस्तलभ्यानि चात्मनः ॥ आनीय स्नाप्य तल्लिंगं पूजयामास भक्तितः ॥ ३२ ॥ गंधालंकारवासांसि धूपदीपाक्षतादिकम् ॥ विधाय कृत्रिमैर्दिव्यैर्नैवेद्यं चाप्यकल्पयत् ॥ ३३ ॥ भूयोभूयः समभ्यर्च्य पत्रैः पुष्पैर्मनोरमैः ॥ नृत्यं च विविधं कृत्वा प्रणनाम पुनःपुनः ॥३४॥ एवं पूजां प्रकुर्वाणं शिवस्यानन्यमानसम् ॥ सा पुत्रं प्रणयाद्गोपी भोजनाय समाह्वयत् ॥३५॥ मात्राहूतोपि बहुशः स पूजासक्तमानसः ॥ बालोपि भोजनं नच्छत्तदा माता स्वयं ययौ ॥ ३६ ॥ तं विलोक्य शिवस्याग्रे निषण्णं मीलितेक्षणम् ॥ चकर्ष पाणिं संगृह्य कोपेन समताडयत् ॥ ३७ ॥ आकृष्टस्ताडितो वापि नागच्छत्स्वसुतो यदा ॥ तां पूजां नाशयामास क्षिप्त्वा लिंगं विदूरतः[5] ॥ ३८ ॥ हाहेति रुदमानं तं निर्भर्त्स्य स्वसुतं तदा ॥ पुनर्विवेश स्वगृहं गोपी रोषसमन्विता ॥ ३९ ॥ मात्रा विनाशितां पूजां दृष्ट्वा देवस्य शूलिनः ॥ देवदेवेति[6] चुक्रोश निपपात स बालकः ॥ ४० ॥ प्रनष्टसंज्ञः सहसा बाष्पपूरपरिप्लुतः ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन चक्षुषी उदमीलयत् ॥ ॥ ४१ ॥ ततो मणिस्तंभविराजमानं हिरण्मयद्वारकपाटतोरणम् ॥ महार्हनीलामलवज्रवेदिकं तदेव जातं शिबिरं शिवालयम् ॥ ४२ ॥ संतप्तहेमकलशैर्बहुभिर्विचित्रैः प्रोद्भासितस्फटिकसौधतलाभिरामम् ॥ रम्यं च तच्छिवपुरं वरपीठमध्ये लिंगं च रत्नसहितं स ददर्श बालः ॥ ४३ ॥ स दृष्ट्वा सहसोत्थाय भीतविस्मितमानसः ॥ निमग्न इव संतोषात्परमानंदसागरे ॥ ४४ ॥ विज्ञाय शिवपूजाया माहात्म्यं तत्प्रभावतः ॥ ननाम दंड

---

१ निरुध्यमानाम्–इ० पा० । २ निरातंकः–इ० पा० । ३ " एतस्मिन्नेव समये तत्रैव नगरोत्तमे । चरन्ती गोपिका काचिन्महाकालान्तिकं ययौ ॥" इति पद्यं पाठान्तररूपेण पुस्तकद्वयेवर्तते । ४ अविदूरे–इ०पा० । ५च दूरतः–इ० पा० । ६ शिवशिवेति--इ० पा० । ७ महोदयम्--इ० पा० ।

वद्धमौ स्वमातुरघशांतये ॥ ४५ ॥ देव क्षमस्व दुरितं मम मातुरुमापते ॥ मूढायास्त्वामजानंत्याः प्रसन्नो भव शंकर ॥ ४६ ॥ यद्यस्ति मयि यत्किंचित्पुण्यं त्वद्भक्तिसंभवम् ॥ तेनापि शिव मे माता तव कारुण्यमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥ इति प्रसाद्य गिरिशं भूयोभूयः प्रणम्य च ॥ सूर्ये चास्तं गते बालो निर्जगाम शिवालयात् ॥ ४८ ॥ अथापश्यत्स्वशिबिरं पुरंदरपुरोपमम् ॥ सद्यो हिरण्मयीभूतं विचित्रविभवोज्ज्वलम् ॥ ४९ ॥ सोंतः प्रविश्य भवनं मोदमानो निशामुखे ॥ महामणिगणाकीर्णं हेमराशिसमुज्ज्वलम् ॥ ५० ॥ तत्रापश्यत्स्वजननीं स्मरंतीमकुतोभयाम् ॥ महार्हरत्न पर्यंके सितशय्यामधिश्रिताम् ॥ ५१ ॥ रत्नालंकारदीप्तांगीं दिव्यांबरविराजिनीम् ॥ दिव्यलक्षणसंपन्नां साक्षात्सुरवधूमिव ॥ ५२ ॥ जवेनोत्थापयामास संभ्रमोत्फुल्ललोचनः ॥ अंब जागृहि भद्रं ते पश्येदं महदद्भुतम् ॥ ५३ ॥ इति प्रबोधिता गोपी स्वपुत्रेण महात्मना ॥ ततोऽपश्यत्स्वजननी स्मयन्ती मुकुटोज्ज्वला ॥ ५४ ॥ ससंभ्रमं समुत्थाय तत्सर्वं प्रत्यवैक्षत[1] ॥ अपूर्वमिव चात्मानमपूर्वमिव बालकम् ॥ ५५ ॥ अपूर्वं च स्वसदनं दृष्ट्वा सीत्सुखविह्वला ॥ श्रुत्वा पुत्रमुखात्सर्वं प्रसादं गिरिजापतेः ॥ ५६ ॥ राज्ञे विज्ञापयामास यो भजत्यनिशं शिवम् ॥ स राजा सहसागत्य समाप्त नियमो निशि ॥ ५७ ॥ ददर्श गोपिकासूनोः प्रभावं शिवतोषजम् ॥ हिरण्मयं शिवस्थानं लिंगं मणिमयं तथा ॥ ५८ ॥ गोपवध्वाश्च सदनं माणिक्यवरकोज्ज्वलम् ॥ दृष्ट्वा महीपतिः सर्वं सामात्यः सपुरोहितः ॥ ५९ ॥ मुहूर्तं विस्मितधृतिः परमानंदनिर्भरः ॥ प्रेम्णा बाष्पजलं मुंचन्परिरेभे तमर्भकम् ॥ ६० ॥ एवमत्यद्भुताकाराच्छिवमाहात्म्यकीर्त्तनात् ॥ पौराणां संभ्रमाच्चैव सा रात्रिः क्षणतामगात् ॥ ६१ ॥ अथ प्रभाते युद्धाय पुरं संरुध्य संस्थिताः ॥ राजानश्चारवक्त्रेभ्यः शुश्रुवुः परमाद्भुतम् ॥ ६२ ॥ ते त्यक्तवैराः सहसा राजानश्चकिता भृशम् ॥ न्यस्तशस्त्रा निविविशुश्चंद्रसेनानुमोदिताः ॥ ६३ ॥ तां प्रविश्य पुरीं रम्यां महाकालं प्रणम्य च ॥ तद्गोपवनितागेहमाजग्मुः सर्वभूभृतः ॥ ६४ ॥ ते तत्र चंद्रसेनेन प्रत्युद्गम्याभिपूजिताः ॥ महार्हविष्टरगताः प्रीत्यानंदन्सुविस्मिताः ॥ ६५ ॥ गोपसूनोः प्रसादाय प्रादुर्भूतं शिवालयम् ॥ लिंगं च वीक्ष्य सुमहच्छिवे चक्रुः परां मतिम् ॥ ६६ ॥ तस्मै गोपकुमाराय प्रीतास्ते सर्वभूभुजः ॥ वासोहिरण्यरत्नानि गोमहिष्यादिकं धनम् ॥ ६७ ॥ गजानश्वान्रथान्रौक्मान्छत्रयानपरिच्छदान् ॥ दासान्दासीरनेकाश्च ददुः शिवकृपार्थिनः ॥ ६८ ॥ येये सर्वेषु देशेषु गोपास्तिष्ठंति भूरिशः ॥ तेषां तमेव राजानं चक्रिरे सर्व पार्थिवाः ॥६९॥ अथास्मिन्नंतरे सर्वैस्त्रिदशैरभिपूजितः ॥ प्रादुर्बभूव तेजस्वी हनूमान्वानरेश्वरः ॥७०॥ तस्याभिगमनादेव राजानो जातसंभ्रमाः ॥

१ समुदैक्षत--इ० पा० ।

प्रत्युत्थाय नमश्चक्रुर्भक्तिनम्रात्ममूर्त्तयः ॥ ७१ ॥ तेषां मध्ये समासीनः पूजितः प्लवगेश्वरः ॥ गोपात्मजं समाश्लिष्य राज्ञो वीक्ष्येदमब्रवीत् ॥
॥ ७२ ॥ सर्वे शृणुत भद्रं वो राजानो ये च देहिनः ॥ शिवपूजामृते नान्या गतिरस्ति शरीरिणाम् ॥ ७३ ॥ एष गोपसुतो दिष्ट्या प्रदोषे मंदवा
सरे ॥ अमंत्रेणापि संपूज्य शिवं शिवमवाप्तवान् ॥ ७४ ॥ मंदवारे प्रदोषोऽयं दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ॥ तत्रापि दुर्लभतरः कृष्णपक्षे समागते ॥
॥ ७५ ॥ एष पुण्यतमो लोके गोपानां कीर्तिवर्धनः ॥ अस्य वंशेऽष्टमो भावी नंदोनाम महायशाः ॥ प्राप्स्यते तस्य पुत्रत्वं कृष्णो नारा
यणः स्वयम् ॥ ७६ ॥ अद्यप्रभृति लोकेस्मिन्नेष गोपालनंदनः ॥ नाम्ना श्रीकर इत्युच्चैर्लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥ ७७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥
एवमुक्त्वांजनीसूनुस्तस्मै गोपकसूनवे ॥ उपदिश्य शिवाचारं तत्रैवांतरधीयत ॥ ७८ ॥ ते च सर्वे महीपालाः संहृष्टाः प्रतिपूजिताः ॥ चन्द्रसेनं
समामंत्र्य प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ७९ ॥ श्रीकरोऽपि महातेजा उपदिष्टो हनूमता ॥ ब्राह्मणैः सह धर्मज्ञैश्चक्रे शम्भोः समर्हणम् ॥ ८० ॥ कालेन
श्रीकरः सोऽपि चंद्रसेनश्च भूपतिः ॥ समाराध्य शिवं भक्त्या प्रापतुः परमं पदम् ॥ ८१ ॥ [1]इदं रहस्यं परमं पवित्रं यशस्करं पुण्यमहर्द्धिवर्धनम् ॥
आख्यानमाख्यातमघौघनाशनं गौरीशपादांबुजभक्तिवर्धनम् ॥ ८२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तर
खण्डे गोपकुमारचरितवर्णनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ यदुक्तं भवता सूत महदाख्यान[2]मद्भुतम् ॥
शम्भोर्माहात्म्यकथनमशेषाघहरं परम् ॥ १ ॥ भूयोपि श्रोतुमिच्छामस्तदेव सुसमाहिताः ॥ प्रदोषे भगवाञ्छंभुः पूजितस्तु महात्मभिः ॥ २ ॥
संप्रयच्छति कां सिद्धिमेतन्नो ब्रूहि सुव्रत ॥ श्रुतमप्यसकृत्सूत भूयस्तृष्णा प्रवर्धते ॥ ३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं महाप्राज्ञा भवद्भि
र्लोकविश्रुतैः ॥ अतोऽहं संप्रवक्ष्यामि शिवपूजाफलं महत् ॥ ४ ॥ त्रयोदश्यां तिथौ सायं प्रदोषः परिकीर्त्तितः ॥ तत्र पूज्यो महादेवो नान्यो
देवः फलार्थिभिः ॥ ५ ॥ प्रदोषपूजामाहात्म्यं को नु[3] वर्णयितुं क्षमः ॥ यत्र सर्वेऽपि विबुधास्तिष्ठंति गिरिशांतिके ॥ ६ ॥ प्रदोषसमये देवः कैलासे
रजतालये ॥ करोति नृत्यं विबुधैरभिष्टुतगुणोदयः ॥ ७ ॥ अतः पूजा जपो होमस्तत्कथास्तद्गुणस्तवः ॥ कर्त्तव्यो नियतं मर्त्यैश्चतुर्वर्गफला
र्थिभिः ॥ ८ ॥ दारिद्र्यतिमिरांधानां [4]मर्त्यानां भवभीरुणाम् ॥ भवसागरमग्नानां [5]प्लवोऽयं पारदर्शनः ॥ ९ ॥ दुःखशोकभयार्त्तानां क्लेशनिर्वाण

१ इदं पवित्रं परमं रहस्यं स्वर्ग्यं यशस्यं गतिदं विचित्रम्—इ० पा० । २ उत्तमम्—इ० पा० । ३ वै—इ० पा० । ४ इदं हि परमाञ्जनम्—इ० पा० । ५ शर्वः-इ० पा० ।

मिच्छताम् ॥ प्रदोषे पार्वतीशस्य पूजनं मंगलायनम् ॥ १० ॥ दुर्बुद्धिरपि नीचोपि मन्दभाग्यः शठोऽपि वा ॥ प्रदोषे पूज्य देवेशं विपद्भ्यः स
प्रमुच्यते ॥ ११ ॥ शत्रुभिर्हन्यमानोऽपि दश्यमानोपि पन्नगैः ॥ शैलैराक्रम्यमाणोऽपि पतितोऽपि महांबुधौ ॥ १२ ॥ आविद्धकालदण्डोऽपि
नानारोगहतोऽपि वा ॥ न विनश्यति मर्त्योऽसौ प्रदोषे गिरिशार्चनात् ॥ १३ ॥ दारिद्र्यं मरणं दुःखमृणभारं नगोपमम् ॥ सद्यो विधूय
संपद्भिः पूज्यते शिवपूजनात् ॥ १४ ॥ अत्र वक्ष्ये महापुण्यमितिहासं पुरातनम् ॥ यं श्रुत्वा मनुजाः सर्वे प्रयांति कृतकृत्यताम् ॥ १५ ॥
आसीद्विदर्भविषये नाम्ना सत्यरथो नृपः ॥ सर्वधर्मरतो धीरः सुशीलः सत्यसंगरः ॥ १६ ॥ तस्य पालयतो भूमिं धर्मेण मुनिपुंगवाः ॥
व्यतीयाय महान्कालः सुखेनैव महामतेः ॥ १७ ॥ अथ तस्य महीभर्तुर्बभूवुः शाल्वभूभुजः ॥ शत्रवश्चोद्धतबला दुर्मर्षणपुरोगमाः ॥ १८ ॥
कदाचिदथ ते शाल्वाः संनद्धबहुसैनिकाः ॥ विदर्भनगरीं प्राप्य रुरुधुर्विजिगीषवः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा निरुद्ध्यमानां तां विदर्भाधिपतिः पुरीम् ॥
योद्धुमभ्याययौ तूर्णं बलेन महता वृतः ॥ २० ॥ तस्य तैरभवद्युद्धं शाल्वैरपि बलोद्धतैः ॥ पाताले पन्नगेन्द्रस्य गन्धर्वैरिव दुर्मदैः ॥ २१ ॥
विदर्भनृपतिः सोऽथ कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥ प्रनष्टोरुबलैः शाल्वैर्निहतो रणमूर्धनि ॥ २२ ॥ तस्मिन्महारथे वीरे निहते मंत्रिभिः सह ॥
दुद्रुवुः समरे भग्ना हतशेषाश्च सैनिकाः ॥ २३ ॥ अथ युद्धेभिविरते नदत्सु रिपुमंत्रिषु ॥ नगर्यां युद्ध्यमानायां जाते कोलाहले रवे ॥ २४ ॥ तस्य
सत्यरथस्यैका विदर्भाधिपतेः सती ॥ भूरिशोकसमाविष्टा क्वचिद्यत्नाद्विनिर्ययौ ॥ २५ ॥ सा निशासमये यत्नादंतर्वत्नी नृपांगना ॥ निर्गता शोक
संतप्ता प्रतीचीं प्रययौ दिशम् ॥ २६ ॥ अथ प्रभाते मार्गेण गच्छन्ती शनैः सती ॥ अतीत्य दूरमध्वानं ददर्श विमलं सरः ॥ २७ ॥ तत्रागत्य
वरारोहा तप्ता तापेन भूयसा ॥ विलसंतं सरस्तीरे छायावृक्षं समाश्रयत् ॥ २८ ॥ तत्र दैववशाद्राज्ञी विजने तरुकुट्टिमे ॥ असूत तनयं साध्वी मुहूर्ते
सद्गुणान्विते ॥ २९ ॥ अथ सा राजमहिषी पिपासाभिहता भृशम् ॥ सरोऽवतीर्णा चार्वंगी ग्रस्ता ग्राहेण भूयसा ॥ ३० ॥ जातमात्रः कुमारोऽ
पि विनष्टपितृमातृकः ॥ रुरोदोच्चैः सरस्तीरे क्षुत्पिपासार्दितोऽबलः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्नेवं क्रन्दमाने जातमात्रे कुमारके ॥ काचिदभ्याययौ
शीघ्रं दिष्ट्या विप्रवरांगना ॥ ३२ ॥ साप्येकहायनं बालमुद्वहन्ती निजात्मजम् ॥ अधना भर्तृरहिता याचमाना गृहेगृहे ॥ ३३ ॥ एकात्म
जा बंधुहीना याच्ञामार्गवशंगता ॥ उमानाम द्विजसती ददर्श नृपनंदनम् ॥ ३४ ॥ सा दृष्ट्वा राजतनयं सूर्यबिंबमिव च्युतम् ॥ अनाथमेनं क्रंदंतं

१ क्लेशनिर्वाणकारणम्—इ० पा० । २ विपापः—इ० पा० । ३ महास्मृतेः—इ० पा० । ४ सहसा—इ० पा० । ५ विमले तत्सरस्तीरे—इ० पा० । ६ समये—इ० पा० । ७ अवतीर्य—इ० पा० ।

चिंतयामास भूरिशः ॥ ३५ ॥ अहो सुमहदाश्चर्यमिदं दृष्टं मयाधुन ॥ अच्छिन्ननाभिसूत्रोऽयं शिशुर्माता क्व वा गता ॥ ३६ ॥ पिता नास्ति
न चान्योस्ति नास्ति बंधुजनोऽपि वा ॥ अनाथः कृपणो बालः शेते केवलभूतले ॥ ३७ ॥ एष चांडालजो वापि शूद्रजो वैश्यजोपि वा ॥
विप्रात्मजो वा नृपजो ज्ञायते कथमर्भकः ॥ ३८ ॥ शिशुमेनं समुद्धृत्य पुष्णाम्यौरसवद्ध्रुवम् ॥ किं त्वविज्ञातकुलजं नोत्सहे स्प्रष्टुमुत्तमम् ॥ ३९ ॥
इति मीमांसमानायां तस्यां विप्रवरस्त्रियाम् ॥ ४० ॥ कश्चित्समाययौ भिक्षुः साक्षाद्देवः शिवः स्वयम् ॥ तामाह भिक्षुवर्योथ विप्रभामिनि मा
खिदः ॥ ४१ ॥ रक्षैनं बालकं सुभ्रूर्विसृज्य हृदि संशयम् ॥ अनेन परमं श्रेयः प्राप्स्यसे ह्यचिरादिह ॥ ४२ ॥ एतावदुक्त्वा त्वरितो भिक्षुः कारुणि
को ययौ ॥ अथ तस्मिन्गते भिक्षौ विश्रब्धा विप्रभामिनी ॥ ४३ ॥ तमर्भकं समादाय निजमेव गृहं ययौ ॥ भिक्षुवाक्येन विश्रब्धा सा राज
तनयं [1]सती ॥ ४४ ॥ आत्मपुत्रेण सदृशं कृपया पर्यपोषयत् ॥ एकचक्राह्वये रम्ये ग्रामे कृतनिकेतना ॥ ४५ ॥ स्वपुत्रं राजपुत्रं च भिक्षान्नेन व्यव
र्धयत् ॥ ब्राह्मणीतनयश्चैव स राजतनयस्तथा ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणैः कृतसंस्कारौ ववृधाते सुपूजितौ ॥ कृतोपनयनौ काले बालकौ नियमे स्थितौ ॥
॥ ४७ ॥ भिक्षार्थं चेरतुस्तत्र मात्रा सह दिनेदिने ॥ ताभ्यां कदाचिद्बालाभ्यां सा विप्रवनिता सह ॥ ४८ ॥ भैक्ष्यं चरंती दैवेन प्रविष्टा देवता
लयम् ॥ तत्र वृद्धैः समाकीर्णे मुनिभिर्देवतालये ॥ ४९ ॥ तौ दृष्ट्वा बालकौ धीमाञ्छांडिल्यो मुनिरब्रवीत् ॥ अहो दैवबलं चित्रमहो कर्म दुर
त्ययम् ॥ ५० ॥ एष बालोऽन्यजननीं श्रितो भैक्ष्येण जीवति ॥ इमामेव द्विजवधूं प्राप्य मातरमुत्तमाम् ॥ ५१ ॥ सहैव द्विजपुत्रेण द्विजभावं
समाश्रितः ॥ इति श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं शांडिल्यस्य द्विजांगना ॥ ५२ ॥ सा प्रणम्य सभामध्ये पर्यपृच्छत्सविस्मया ॥ ब्रह्मन्नेषोर्भको नीतो मया
भि[2]क्षोर्गिरा गृहम् ॥ ५३ ॥ अविज्ञातकुलोद्यापि सुतवत्परिपोष्यते ॥ कस्मिन्कुले प्रसूतोऽयं का माता जनकोस्य कः ॥ ५४ ॥ सर्वं विज्ञातुमि
च्छामि भवतो ज्ञानचक्षुषः ॥ ५५ ॥ इति पृष्टो मुनिः सोथ ज्ञानदृष्टिर्द्विजस्त्रियाः[3] ॥ आचख्यौ तस्य बालस्य जन्म कर्म च पौर्विकम् ॥ ५६ ॥
विदर्भराजपुत्रस्तु तत्पितुः समरे मृतिम् ॥ तन्मातुर्नक्रहरणं साकल्येन न्यवेदयत् ॥ ५७ ॥ अथ सा विस्मिता नारी पुनः प्रपच्छ तं मुनिम् ॥
स राजा सकलान्भोगान्हित्वा युद्धे कथं मृतः ॥ ५८ ॥ दारिद्र्यमस्य बालस्य कथं प्राप्तं महामुने ॥ दारिद्र्यं पुनरुद्धूय कथं राज्यमवाप्स्यति ॥
॥ ५९ ॥ अस्यापि मम पुत्रस्य भिक्षान्नेनैव जीवतः ॥ दारिद्र्यशमनोपायमुपदेष्टुं त्वमर्हसि ॥६०॥ ॥ शांडिल्य उवाच ॥ ॥ अमुष्य बालस्य

१ तथा इ० पा० । २ भिक्षुस्त्रिया—इ० पा० । ३ द्विजस्त्रियै—इ० पा० ।

पिता स विदर्भमहीपतिः ॥ पूर्वजन्मनि पांड्येशो बभूव नृपसत्तमः ॥ ६१ ॥ स राजा सर्वधर्मज्ञः पालयन्सकलां महीम् ॥ प्रदोषसमये शंभुं कदाचित्प्रत्यपूजयत् ॥ ६२ ॥ तस्य पूजयतो भक्त्या देवं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ आसीत्कलकलारावः सर्वत्र नगरे महान् ॥ ६३ ॥ श्रुत्वा तमुत्कटं शब्दं राजा त्यक्तशिवार्चनः[1] ॥ निर्ययौ राजभवनान्नगरक्षोभशंकया ॥ ६४ ॥ एतस्मिन्नेव समये तस्यामात्यो महाबलः ॥ शत्रुं गृहीत्वा सामंतं राजांतिकमुपागमत् ॥ ६५ ॥ अमात्येन समानीतं शत्रुं सामंतमुद्धतम् ॥ दृष्ट्वा क्रोधेन नृपतिः शिरच्छेदमकारयत् ॥ ६६ ॥ स तथैव महीपालो विसृज्य शिवपूजनम् ॥ असमाप्तात्मनियमश्चकार निशि भोजनम् ॥ ६७ ॥ तत्पुत्रोपि तथा चक्रे प्रदोषसमये शिवम् ॥ अनर्चयित्वा मूढात्मा भुक्त्वा सुष्वाप दुर्मदः ॥ ६८ ॥ जन्मांतरे स नृपतिर्विदर्भक्षितिपोऽभवत् ॥ शिवार्चनांतरायेण परैर्भोगांतरे हतः ॥ ६९ ॥ तत्पुत्रो यः पूर्वभवे सोऽस्मिञ्जन्मनि तत्सुतः ॥ भूत्वा दारिद्र्यमापन्नः शिवपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ७० ॥ अस्य माता पूर्वभवे सपत्नीं छद्मनाहनत् ॥ तेन पापेन महता ग्राहेणास्मिन्भवे हता ॥ ७१ ॥ एषा प्रवृत्तिरेतेषां भवत्यै समुदाहृता ॥ अनर्चितशिवा[2] मर्त्याः प्राप्नुवंति दरिद्रताम् ॥ ॥ ७२ ॥ सत्यं ब्रवीमि परलोकहितं ब्रवीमि सारं ब्रवीम्युपनिषद्धृदयं ब्रवीमि ॥ संसारमुल्बणमसारमवाप्य जंतोः सारो यमीश्वरपदांबुरुहस्य सेवा ॥ ७३ ॥ ये नार्चयंति गिरिशं समये प्रदोषे ये नार्चितं शिवमपि प्रणमंति चान्ये ॥ एतत्कथां श्रुतिपुटैर्न पिबंति मूढास्ते जन्मजन्मसु भवंति नरा दरिद्राः ॥ ७४ ॥ ये वै प्रदोषसमये परमेश्वरस्य कुर्वंत्यनन्यमनसोंऽघ्रिसरोजपूजाम् ॥ नित्यं प्रवृद्धधनधान्यकलत्रपुत्रसौभाग्यसंपदधिकास्त इहैव लोके ॥ ७५ ॥ कैलासशैलभवने त्रिजगज्जनित्रीं गौरीं निवेश्य कनकांचितरत्नपीठे ॥ नृत्यं विधातुमभिवाञ्छति शूलपाणौ देवाः प्रदोषसमयेऽनुभजंति सर्वे ॥ ७६ ॥ वाग्देवी धृतवल्लकी शतमखो वेणुं दधत्पद्मजस्तालोन्निद्रकरो रमा भगवती गेयप्रयोगान्विता ॥ विष्णुः सांद्रमृदंगवादनपटुर्देवाः समंतात्स्थिताः सेवंते तमनु प्रदोषसमये देवं मृडानीपतिम् ॥ ७७ ॥ गंधर्वयक्षपतगोरगसिद्धसाध्या विद्याधरामरवराप्सरसां[3] गणाश्च ॥ येऽन्ये त्रिलोकनिलयाः सह भूतवर्गाः प्राप्ते प्रदोषसमये हरपार्श्वसंस्थाः ॥ ७८ ॥ अतः प्रदोषे शिव एक एव पूज्योऽथ नान्ये हरिपद्मजाद्याः ॥ तस्मिन्महेशे विधिनेज्यमाने सर्वे प्रसीदंति सुराधिनाथाः ॥ ७९ ॥ एष ते तनयः पूर्वजन्मनि ब्राह्मणोत्तमः ॥ प्रतिग्रहैर्वयो निन्ये न यज्ञाद्यैः सुकर्मभिः ॥ ८० ॥ अतो दारिद्र्यमापन्नः पुत्रस्ते द्विजभामिनि ॥ तद्दोषपरिहारार्थं शरणं यातु

१ त्यक्त्वा शिवार्चनम्—इ० पा० । २ अनर्चिते शिवे—इ० पा० । ३ विद्याधरासुरवरा—इ०पा० ।

शंकरम् ॥ ८१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे प्रदोषमाहात्म्यवर्णनंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्ता मुनिना साध्वी सा विप्रवनिता पुनः ॥ तं प्रणम्याथ पप्रच्छ शिवपूजाविधेः क्रमम् ॥ १ ॥ ॥ शांडिल्य
उवाच ॥ ॥ पक्षद्वये त्रयोदश्यां निराहारो भवेद्यदा ॥ घटीत्रयादस्तमयात्पूर्वं स्नानं समाचरेत्[1] ॥ २ ॥ शुक्लांबरधरो धीरो वाग्यतो नियमान्वितः॥
कृतसंध्याजपविधिः शिवपूजां समारभेत् ॥ ३ ॥ देवस्य पुरतः सम्यगुपलिप्य नवांभसा ॥ विधाय मंडलं[2] रम्यं धौतवस्त्रादिभिर्बुधः ॥ ४ ॥ विता
नाद्यैरलंकृत्य फलपुष्पनवांकुरैः ॥ विचित्रपद्ममुद्धृत्य वर्णपंचकसंयुतम् ॥ ५ ॥ तत्रोपविश्य सुशुभे भक्तियुक्तः स्थिरासने ॥ सम्यक्संपादिताशेष
पूजोपकरणः शुचिः ॥ ६ ॥ आगमोक्तेन मंत्रेण पीठमामंत्रयेत्सुधीः ॥ ततः कृत्वात्मशुद्धिं च भूतशुद्ध्यादिकं क्रमात् ॥ ७ ॥ प्राणा
यामत्रयं कृत्वा बीजवर्णैः सबिंदुकैः ॥ मातृका न्यस्य विधिवद्ध्यात्वा तां देवतां पराम् ॥ ८ ॥ समाप्य मातृका भूयो ध्यात्वा चैव परं शिवम् ॥
वामभागे गुरुं नत्वा दक्षिणे गणपं नमेत्[3] ॥ ९ ॥ अंसोरुयुग्मे धर्मादीन्न्यस्य नाभौ च पार्श्वयोः ॥ अधर्मादीननंतादीन्हृदि पीठे मनुं न्यसेत् ॥
॥ १० ॥ आधारशक्तिमारभ्य ज्ञानात्मानमनुक्रमात् ॥ उक्तक्रमेण विन्यस्य हृत्पद्मे साधुभाविते ॥ ११ ॥ नवशक्तिमये रम्ये ध्यायेद्देवमुमापतिम्॥
चन्द्रकोटिप्रतीकाशं त्रिनेत्रं चन्द्रशेखरम्[4] ॥ १२ ॥ आपिंगलजटाजूटं रत्नमौलिविराजितम् ॥ नीलग्रीवमुदारांगं नागहारोपशोभितम् ॥ १३ ॥
वरदाभयहस्तं च धारिणं च परश्वधम् ॥ दधानं नागवलयकेयूरांगदमुद्रिकम् ॥ १४ ॥ व्याघ्रचर्मपरीधानं रत्नसिंहासने स्थितम् ॥ ध्यात्वा तद्वाम
भागे च चिंतयेद्गिरिकन्यकाम् ॥ १५ ॥ भास्वज्जपाप्रसूनाभामुदयार्कसमप्रभाम् ॥ विद्युत्पुंजनिभां तन्वीं मनोनयननंदिनीम् ॥ १६ ॥ बालेंदु
शेखरां स्निग्धां नीलकुंचितकुन्तलाम् ॥ भृंगसंघातरुचिरां नीलालकविराजिताम् ॥ १७ ॥ मणिकुंडलविद्योतन्मुखमंडलविभ्रमाम् ॥ नवकुम्कुमपं
कांककपोलदलदर्पणाम् ॥१८॥ मधुरस्मितविभ्राजदरुणाधरपल्लवाम् ॥ कंबुकंठीं शिवामुद्यत्कुचपंकजकुड्मलाम् ॥ १९ ॥ पाशांकुशाभयाभीष्टविल
सत्सुचतुर्भुजाम् ॥ अनेकरत्नविलसत्कंकणांकितमुद्रिकाम ॥ २० ॥ वलित्रयेण विलसद्धेमकांचीगुणान्विताम् ॥ रक्तमाल्यांबरधरां दिव्यचंदनच
र्चिताम् ॥ २१ ॥ दिक्पालवनितामौलिसन्नतांघ्रिसरोरुहाम् ॥ रत्नसिंहासनारूढां सर्पराजपरिच्छदाम् ॥ २१ ॥ एवं ध्यात्वा महादेवं देवीं च गिरि
कन्यकाम् ॥ न्यासक्रमेण संपूज्य देवं गंधादिभिः क्रमात् ॥ २३ ॥ पंचभिर्ब्रह्मभिः कुर्यात्प्रोक्तस्थानेषु वा हृदि ॥ पृथक्पुष्पांजलिं देहे मूलेन च

१ समाचरेत्--इ०पा० । २ मंडपम्--इ०पा० । ३ यजेत्--इ० पा० । ४ चन्द्रभूषणम्--इ०पा० ।

हृदि त्रिधा ॥ २४ ॥ पुनः स्वयं शिवो भूत्वा मूलमंत्रेण साधकः ॥ ततः संपूजयेद्देवं बाह्यपीठे पुनः क्रमात् ॥ २५ ॥ संकल्पं प्रवदत्तत्र पूजारंभे समाहितः ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा चिंतयेद्धृदि शंकरम् ॥ २६ ॥ ऋणपातकदौर्भाग्यदारिद्र्यविनिवृत्तये ॥ अशेषाघविनाशाय प्रसीद मम शंकर ॥ २७ ॥ दुःखशोकाग्निसंतप्तं संसारभयपीडितम् ॥ बहुरोगाकुलं दीनं त्राहि मां वृषवाहन ॥ २८ ॥ आगच्छ देवदेवेश महादेवाभयंकर ॥ गृहाण सह पार्वत्या तव पूजां मया कृताम् ॥ २९ ॥ इति संकल्प्य विधिवद्बाह्यपूजां समाचरेत् ॥ गुरुं गणपतिं चैव यजेत्सव्यापसव्ययोः ॥ ३० ॥ क्षेत्रेशमीशकोणे तु यजेद्वास्तोष्पतिं क्रमात् ॥ वाग्देवीं च यजेत्तत्र ततः कात्यायनीं यजेत् ॥ ३१ ॥ धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं च नमोऽतकैः ॥ स्वरैरीशादिकोणेषु पीठपादाननुक्रमात् ॥ आभ्यां बिंदुविसर्गाभ्यामधर्मादीन्प्रपूजयेत् ॥ ३२ ॥ सत्त्वरूपैश्चतुर्दिक्षु मध्येऽनंतं सतारकम् ॥ सत्त्वादींस्त्रिगुणांस्तंतुरूपान्पीठेषु विन्यसेत् ॥ ३३ ॥ अत ऊर्ध्वच्छदे मायां सह लक्ष्म्या शिवेन च ॥ ३४ ॥ तदंते चांबुजं भूयः सकलं मंडलत्रयम् ॥ पत्रकेसरकिंजल्कव्याप्तं ताराक्षरैः क्रमात् ॥ ३५ ॥ पद्मत्रयं तथाभ्यर्च्य मध्ये मंडलमादरात् ॥ वामां ज्येष्ठां च रौद्रीं च भागाद्यैर्दिक्षु पूजयेत् ॥ ॥ ३६ ॥ वामाद्या नव शक्तीश्च नवस्वरयुता यजेत् ॥ हृदि बीजत्रयाद्येन पीठमंत्रेण चार्चयेत् ॥ ३७ ॥ आवृत्तैः प्रथमांगैश्च पंचभिर्मूर्त्तिशक्तिभिः ॥ त्रिशक्तिमूर्त्तिभिश्चान्यैर्निधिद्वयसमन्वितैः ॥ ३८ ॥ अनंताद्यैः परीतांश्च मातृभिश्च वृषादिभिः ॥ सिद्धिभिश्चाणिमाद्याभिरिंद्राद्यैश्च सहायुधैः ॥ ॥ ३९ ॥ वृषभक्षेत्रचंडेशदुर्गाश्च स्कंदनंदिनौ ॥ गणेशः सैन्यपश्चैव स्वस्वलक्षणलक्षिताः ॥ ४० ॥ अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ॥ ईशित्वं च वशित्वं च प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ॥ ४१ ॥ अष्टैश्वर्याणि चोक्तानि तेजोरूपाणि केवलम् ॥ पंचभिर्ब्रह्मभिः पूर्वं हृल्लेखाद्यादिभिः क्रमात ॥ ४२ ॥ अंगैरुमाद्यैरिंद्राद्यैः पूजोक्ता मुनिभिस्तु तैः ॥ उमाचंडेश्वरादींश्च पूजयेदुत्तरादितः ॥ ४३ ॥ एवमावरणैर्युक्तं तेजोरूपं सदाशिवम् ॥ उमया सहितं देवमुपचारैः प्रपूजयेत् ॥ ४४ ॥ सुप्रतिष्ठितशंखस्य तीर्थैः पंचामृतैरपि ॥ अभिषिच्य महादेवं रुद्रसूक्तैः समाहितः ॥ ४५ ॥ कल्पयेद्विविधैर्मंत्रैरासनाद्युपचारकान् ॥ आसनं कल्पयेद्धैमं दिव्यवस्त्रसमन्वितम् ॥ ४६ ॥ अर्घ्यमष्टगुणोपेतं पाद्यं शुद्धोदकेन च ॥ तेनैवाचमनं दद्यान्मधुपर्कं मधूत्तरम् ॥ ४७ ॥ पुनराचमनं दत्त्वा स्नानं मंत्रैः प्रकल्पयेत् ॥ उपवीतं तथा वासो भूषणानि निवेदयेत् ॥ गंधमष्टांगसंयुक्तं सुपूतं विनिवेदयेत् ॥ ॥ ४८ ॥ ततश्च बिल्वमंदारकह्लारसरसीरुहम् ॥ धत्तूरकं कर्णिकारं शणपुष्पं च मल्लिकाम् ॥ ४९ ॥ कुशापामार्गतुलसीमाधवीचंपकादिकम् ॥

१ समारभेत्–इ० पा० । २ तत्राक्षरैः–इ० पा० । ३ मध्येमण्डपम्–इ० पा० । ४ नवशक्तीः–इत्यत्रान्वेतव्यम् ।

बृहतीकरवीराणि यथालब्धानि साधकः ॥ ५० ॥ निवेदयेत्सुगंधीनि माल्यानि विविधानि च ॥ धूपं कालागरूत्पन्नं दीपं च विमलं शुभम् ॥
॥५१॥ विशेषकम् ॥ अथ पायसनैवेद्यं सघृतं सोपदंशकम् ॥ मोदकापूपसंयुक्तं शर्करागुडसंयुतम् ॥ ५२ ॥ मधुनाक्तं दधियुतं जलपानसमन्वितम् ॥
तेनैव हविषा वह्नौ जुहुयान्मंत्रभाविते ॥ ५३ ॥ आगमोक्तेन विधिना गुरुवाक्यनियंत्रितः ॥ नैवेद्यं शंभवे भूयो दत्त्वा तांबूलमुत्तमम् ॥ ५४ ॥
धूपं नीराजनं रम्यं छत्रं दर्पणमुत्तमम् ॥ समर्पयित्वा विधिवन्मंत्रैर्वैदिकतांत्रिकैः ॥ ५५ ॥ यद्यशक्तः स्वयं निःस्वो यथाविभवमर्चयेत् ॥ भक्त्या
दत्तेन गौरीशः पुष्पमात्रेण तुष्यति ॥ ५६ ॥ अथांगभूतान्सकलान्गणेशादीन्प्रपूजयेत् ॥ स्तवैर्नानाविधैः स्तुत्वा साष्टांगं प्रणमेद्बुधः ॥ ५७ ॥
ततः प्रदक्षिणीकृत्य वृषचंडेश्वरादिकान्॥ पूजां समर्प्य विधिवत्प्रार्थयेद्गिरिजापतिम् ॥ ५८ ॥ जय देव जगन्नाथ जय शंकर शाश्वत ॥ जय सर्व
सुराध्यक्ष जय सर्वसुरार्चित ॥ ५९ ॥ जय सर्वगुणातीत जय सर्ववरप्रद ॥ जय नित्य निराधार जय विश्वंभराव्यय ॥ ६० ॥ जय विश्वैकवेद्येश
जय नागेंद्रभूषण ॥ जय गौरीपते शंभो जय चंद्रार्धशेखर ॥ ६१ ॥ जय कोट्यर्कसंकाश जयानंतगुणाश्रय ॥ ६२ ॥ जय रुद्र विरूपाक्ष
जयाचिंत्य निरंजन ॥ जय नाथ कृपासिंधो जय भक्तार्तिभञ्जन ॥ जय दुस्तरसंसारसागरोत्तारण प्रभो ॥ ६३ ॥ प्रसीद मे
महादेव संसारार्त्तस्य खिद्यतः ॥ सर्वपापभयं हृत्वा रक्ष मां परमेश्वर ॥ ६४ ॥ महादारिद्र्यमग्नस्य महापापहतस्य च ॥ महाशो
कविनष्टस्य महारोगातुरस्य च॥ ६५ ॥ ऋणभारपरीतस्य दह्यमानस्य कर्मभिः ॥ ग्रहैः प्रपीड्यमानस्य प्रसीद मम शंकर ॥ ६६ ॥ दरिद्रः
प्रार्थयेदेवं पूजांते गिरिजापतिम् ॥ अर्थाढ्यो वापि राजा वा प्रार्थयेद्देवमीश्वरम् ॥ ६७ ॥ दीर्घमायुः सदारोग्यं कोशवृद्धिर्बलोन्नतिः ॥ ममास्तु
नित्यमानन्दः प्रसादात्तव शंकर ॥ ६८ ॥ शत्रवः संक्षयं यांतु प्रसीदन्तु मम ग्रहाः ॥ नश्यन्तु दस्यवो राष्ट्रे जनाः संतु निरापदः ॥ ६९ ॥
दुर्भिक्षमारीसंतापाः शमं यांतु महीतले ॥ सर्वसस्यसमृद्धिश्च भूयात्सुखमया दिशः ॥ ७० ॥ एवमाराधयेद्देवं प्रदोषे गिरिजापतिम् ॥ ब्राह्मणा
न्भोजयेत्पश्चाद्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥ ७१ ॥ सर्वपापक्षयकरी सर्वदारिद्र्यनाशिनी ॥ शिवपूजा मया ख्याता सर्वाभीष्टवरप्रदा ॥ ७२ ॥ महा
पातकसंघातमधिकं चोपपातकम् ॥ शिवद्रव्यापहरणादन्यत्सर्वं निवारयेत् ॥ ७३ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां पुराणेषु स्मृतिष्वपि ॥ प्रायश्चित्तानि

१ नवचण्डेश्वरादिकान्-इ० पा० । २ अच्युत-इ० पा० । ३ विश्वैकवन्द्येश-इ० पा० । ४ नित्य-इ० पा० । ५ सर्वपापक्षयं कृत्वा-इ० पा० । ६ अथान्यो धापि-इ० पा० । ७ प्रजाः-इ० पा० । ८ विनाशयेत्-इ० पा० । ९ ब्रह्महत्यादिदोषाणाम्-इ० पा० ।

दृष्टानि न शिवद्रव्यहारिणाम् ॥ ७४ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन श्लोकार्द्धेन ब्रवीम्यहम् ॥ ब्रह्महत्याशतं वापि शिवपूजा विनाशयेत् ॥ ७५ ॥ मया कथितमेतत्ते प्रदोषे शिवपूजनम् ॥ रहस्यं सर्वजंतूनामत्र नास्त्येव संशयः ॥ ७६ ॥ एताभ्यामपि बालाभ्यामेवं पूजा विधीयताम् ॥ अतः संवत्सरादेव परां सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ७७ ॥ इति शांडिल्यवचनमाकर्ण्य द्विजभामिनी ॥ ताभ्यां तु सह बालाभ्यां प्रणनाम मुनेः पदम् ॥ ७८ ॥ ॥ ॥ विप्रस्युवाच ॥ ॥ अहमद्य कृतार्थास्मि तव दर्शनमात्रतः ॥ एतौ कुमारौ भगवंस्त्वामेव शरणं गतौ ॥ ७९ ॥ एष मे तनयो ब्रह्मञ्छुचिव्रत इतीरितः ॥ एष राजसुतो नाम्ना धर्मगुप्तः कृतो मया ॥ ८० ॥ एतावहं च भगवन्भवच्चरणकिंकराः ॥ समुद्धरास्मिन्पतितान्घोरे दारिद्र्यसागरे ॥ ८१ ॥ इति प्रपन्नां शरणं द्विजांगनामाश्वास्य वाक्यैरमृतोपमानैः ॥ उपादिदेशाथ तयोः कुमारयोर्मुनिः शिवाराधनमंत्रविद्याम् ॥ ८२ ॥ अथोपदिष्टौ मुनिना कुमारौ ब्राह्मणी च सा ॥ तं प्रणम्य समामंत्र्य जग्मुस्ते शिवमंदिरात् ॥ ८३ ॥ ततः प्रभृति तौ बालौ मुनिवर्योपदेशतः ॥ प्रदोषे पार्वतीशस्य पूजां चक्रतुरंजसा ॥ ८४ ॥ एवं पूजयतोर्देवं द्विजराजकुमारयोः ॥ सुखेनैव व्यतीयाय तयोर्मासचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥ कदाचिद्राजपुत्रेण विनासौ द्विजनंदनः ॥ स्नातुं गतो नदीतीरे चचार बहुलीलया ॥ ८६ ॥ तत्र निर्झरनिर्घातनिर्भिन्ने वप्रकुट्टिमे ॥ निधानकलशं स्थूलं प्रस्फुरंतं ददर्श ह ॥ ८७ ॥ तं दृष्ट्वा सहसागत्य हर्षकौतुकविह्वलः ॥ दैवोपपन्नं मन्वानो गृहीत्वा शिरसा ययौ ॥ ॥ ८८ ॥ ससंभ्रमं समानीय निधाय कलशं बलात् ॥ निधाय भवनस्यांते मातरं समभाषत ॥ ८९ ॥ मातर्मातरिमं पश्य प्रसादं गिरिजापतेः ॥ निधानं कुम्भरूपेण दर्शितं करुणात्मना ॥ ९० ॥ अथ सा विस्मिता साध्वी समाहूय नृपात्मजम् ॥ स्वपुत्रं प्रतिनंद्याह मानयन्ती शिवार्चनम् ॥ ॥ ९१ ॥ शृणुतां मे वचः पुत्रौ निधानकलशीमिमाम् ॥ समं विभज्य गृह्णीतं मम शासनगौरवात् ॥ ९२ ॥ इति मातुर्वचः श्रुत्वा तुतोष द्विजनंदनः ॥ प्रत्याह राजपुत्रस्तां विस्रब्धः शंकरार्चने ॥ ९३ ॥ मातस्तव सुतस्यैव सुकृतेन समागतम् ॥ नाहं ग्रहीतुमिच्छामि विभक्तं धनसंचयम् ॥ ९४ ॥ आत्मनः सुकृताल्लब्धं स्वयमेव भुनक्त्वसौ ॥ स एव भगवानीशः करिष्यति कृपां मयि ॥ ९५ ॥ एवमर्चयतोः शंभुं भूयोपि परया मुदा ॥ संवत्सरो व्यतीयाय तस्मिन्नेव गृहे तयोः ॥ ९६ ॥ अथैकदा राजसूनुः सह तेन द्विजन्मना ॥ वसंतसमये प्राप्ते विजहार वनांतरे ॥ ९७ ॥ अथ दूरं गतौ क्वापि वने द्विजनृपात्मजौ ॥ गन्धर्वकन्याः क्रीडंतीः शतशस्तावपश्यताम् ॥ ९८ ॥ ताः सर्वाश्चारुसर्वांग्यो

१ शिवपूजा—इ० पा० । २ संसारसागरे—इ० पा० । ३ यदा कदाचिद्गौरीशः—इ०पा० ।

विहरंत्यो मनोहरम् ॥ दृष्ट्वा द्विजात्मजो दूरादुवाच नृपनंदनम् ॥ ९९ ॥ इतः पुरो न गंतव्यं विहरंत्यग्रतः स्त्रियः ॥ स्त्रीसन्निधानं[1] विबु
धास्त्यजंति विमलाशयाः ॥ १०० ॥ एताः कैतवकारिण्यो घनयौवनदुर्मदाः ॥ मोहयन्त्यो जनं दृष्ट्वा वाचानुनयकोविदाः[2] ॥ १ ॥ अतः
परित्यजेत्स्त्रीणां सन्निधिं सहभाषणम् ॥ निजधर्मरतो[3] विद्वन्ब्रह्मचारी विशेषतः ॥ २ ॥ अतोऽहं नोत्सहे गन्तुं क्रीडास्थानं मृगीदृशाम् ॥ इत्युक्त्वा
द्विजपुत्रस्तु निवृत्तो दूरतः स्थितः ॥ ३ ॥ अथासौ राजपुत्रस्तु कौतुकाविष्टमानसः ॥ तासां विहारपदवीमेक एवाभयो[4] ययौ ॥ ४ ॥ तत्र
गंधर्वकन्यानां मध्ये त्वेका वरानना ॥ दृष्ट्वाऽऽयांतं राजपुत्रं चिंतयामास चेतसा ॥ ५ ॥ अहो कोयमुदारांगो युवा सर्वांगसुन्दरः ॥ मत्तमातंग
गमनो लावण्यामृतवारिधिः ॥ ६ ॥ लीलालोलविशालाक्षो मधुरस्मितपेशलः ॥ मदनोपमरूपश्रीः सुकुमारांगलक्षणः ॥ ७ ॥ इत्याश्चर्ययुता
बाला दूराद्दृष्ट्वा नृपात्मजम् ॥ सर्वाः सखीः समालोक्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ इतो विदूरे हे सख्यो वनमस्त्येकमुत्तमम् ॥ विचित्रचंप
काशोकपुन्नागबकुलैर्युतम् ॥ ९ ॥ तत्र गत्वा वनं सर्वाः संचीय कुसुमोत्करम् ॥ भवत्यः पुनरायांतु तावत्तिष्ठाम्यहं त्विह ॥ ११० ॥ इत्यादिष्टः
सखीवर्गो जगाम विपिनांतरम् ॥ सापि गंधर्वजा तस्थौ न्यस्तदृष्टिर्नृपात्मजे ॥ ११ ॥ तां समालोक्य तन्वंगीं नवयौवनशालिनीम् ॥ बालां
स्वरूपसंपत्त्या[5] परिभूततिलोत्तमाम् ॥ १२ ॥ राजपुत्रः समागम्य कौतुकोत्फुल्ललोचनः ॥ अवाप दैवयोगेन मदनस्य शरव्यथाम् ॥ १३ ॥
गन्धर्वतनया सापि प्राप्ताय नृपसूनवे ॥ उत्थाय तरसा तस्मै प्रददौ पल्लवासनम् ॥ १४ ॥ कृतोपचारमासीनं तमासाद्य सुमध्यमा ॥ पप्रच्छ
तद्रूपगुणैर्ध्वस्तधैर्याकुलेंद्रिया ॥ १५ ॥ कस्त्वं कमलपत्राक्ष कस्माद्देशादिहागतः ॥ कस्य पुत्र इति प्रेम्णा पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ १६ ॥ विदर्भ
राजतनयं विध्वस्तपितृमातृकम् ॥ शत्रुभिश्च हृतस्थानमात्मानं परराष्ट्रगम् ॥ १७ ॥ सर्वमावेद्य भूयस्तां पप्रच्छ नृपनंदनः ॥ का त्वं वामोरु
किं चात्र कार्यं ते कस्य चात्मजा ॥ १८ ॥ किमवध्यायसि हृदा किं वा वक्तुमिहेच्छसि ॥ इत्युक्ता सा पुनः प्राह शृणु राजेंद्रसत्तम ॥ १९ ॥
अस्त्येको द्रविकोनाम[6] गंधर्वाणां कुलाग्रणीः ॥ तस्याहमस्मि तनया नाम्ना चांशुमती स्मृता ॥ १२० ॥ त्वामायांतं विलोक्याहं त्वत्संभाषण
लालसा ॥ त्यक्त्वा सखीजनं सर्वमेकैवास्मि महामते ॥ २१ ॥ सर्वसंगीतविद्यासु न मत्तोऽन्यास्ति काचन ॥ मम योगेन तुष्यंति सर्वा अपि
सुरस्त्रियः ॥ २२ ॥ साहं सर्वकलाभिज्ञा ज्ञातसर्वजनेंगिता ॥ तवाहमीप्सितं वेद्मि मयि ते संगतं मनः ॥ २३ ॥ तथा ममापि चौत्सुक्यं दैवेन

१ स्त्रीसंनिकर्षम्–इ० पा० । २ बलान्मानुषकोविदात्–इ० पा० । ३ द्विजधर्मरतो विद्वन्–इ० पा० । ४ स्वयम्–इ० पा० । ५ स्वरूपसंपन्नाम्–इ०पा० । ६ अस्त्येको द्रविणोनाम–इ०पा० ।

प्रतिपादितम् ॥ आवयोः स्नेहभेदोऽत्र नाभिभूयादितः परम् ॥ २४ ॥ इति संभाष्य तेनाशु प्रेम्णा गन्धर्वनंदिनी ॥ मुक्ताहारं ददौ तस्मै स्वकुचांतरभूषणम् ॥ २५ ॥ तमादायाद्भुतं हारं स तस्याः प्रणयाकुलः ॥ गाढहर्षभरोत्सिक्तामिदमाह नृपात्मजः ॥ २६ ॥ सत्यमुक्तं त्वया भीरु तथाप्येकं वदाम्यहम् ॥ त्यक्तराज्यस्य निःस्वस्य कथं मे भवसि प्रिया ॥ २७ ॥ सा त्वं पितृमती बाला विलंघ्य पितृशासनम् ॥ स्वच्छंदाचरणं कर्तुं मूढेव कथमर्हसि ॥ २८ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा तं प्रत्याह शुचिस्मिता ॥ अस्तु नाम तथैवाहं करिष्ये पश्य कौतुकम् ॥ २९ ॥ गच्छ स्वभवनं कांत परश्वः प्रातरेव तु ॥ आगच्छ पुनरत्रैव कार्यमस्ति च नो मृषा ॥ १३० ॥ इत्युक्त्वा तं नृपसुतं सा संगतसखीजना ॥ अपाक्रामत चार्वंगी स चापि नृपनन्दनः ॥ ३१ ॥ स समभ्येत्य हर्षेण द्विजपुत्रस्य सन्निधिम् ॥ सर्वमाख्याय तेनैव सार्धं स्वभवनं ययौ ॥ ॥ ३२ ॥ तां च विप्रसतीं भूयो हर्षयित्वा नृपात्मजः ॥ परश्वो द्विजपुत्रेण सार्धं तेन वनं ययौ ॥ ३३ ॥ स तया पूर्वनिर्दिष्टं स्थानं प्राप्य नृपात्मजः ॥ गन्धर्वराजमद्राक्षीत्स्वदुहित्रा समन्वितम् ॥ ३४ ॥ स गंधर्वपतिः प्राप्तावभिनंद्य कुमारकौ ॥ उपवेश्यासने रम्ये राजपुत्रमभाषत ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ गंधर्व उवाच ॥ ॥ राजेंद्रपुत्र पूर्वेद्युः कैलासं गतवानहम् ॥ तत्रापश्यं महादेवं पार्वत्या सहितं प्रभुम् ॥ ३६ ॥ आहूय मां स देवेशः सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ सन्निधावाह भगवान्करुणामृतवारिधिः ॥ ३७ ॥ धर्मगुप्ताह्वयः कश्चिद्राजपुत्रोऽस्ति भूतले ॥ अकिञ्चनो भ्रष्टराज्यो हतदेशश्च शत्रुभिः ॥ ३८ ॥ स बालो गुरुवाक्येन मदर्चायां रतः सदा ॥ अद्य तत्पितरः सर्वे मां प्राप्तास्तत्प्रभावतः ॥ ३९ ॥ तस्य त्वमपि साहाय्यं कुरु गन्धर्वसत्तम ॥ अथासौ निजराज्यस्थो हतशत्रुर्भविष्यति ॥ १४० ॥ इत्याज्ञप्तो महेशेन संप्राप्तो निजमंदिरम् ॥ अनया मद्दुहित्रा च बहुशोऽभ्यर्थितस्तथा ॥ ४१ ॥ ज्ञात्वेमं सकलं शंभोर्नियोगं करुणात्मनः ॥ आदायेमां दुहितरं प्राप्तोऽस्मीदं वनांतरम् ॥४२॥ अत एनां प्रयच्छामि कन्यामंशुमतीं तव ॥ हत्वा शत्रून्स्वराष्ट्रे त्वां स्थापयामि शिवाज्ञया ॥ ४३ ॥ तस्मिन्पुरे त्वमनया भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ दशवर्षसहस्रान्ते गन्तासि गिरिशालयम् ॥४४॥ तत्रापि मम कन्येयं त्वामेव प्रतिपत्स्यते ॥ अनेनैव स्वदेहेन दिव्येन शिवसन्निधौ ॥ ४५ ॥ इति गन्धर्वराजस्तमाभाष्य नृपनन्दनम् ॥ तस्मिन्वने स्वदुहितुः पाणिग्रहमकारयत् ॥ ४६ ॥ पारिबर्हमदात्तस्मै रत्नभारान्महोज्ज्वलान् ॥ चूडामणिं चन्द्रनिभं मुक्ताहारांश्च भासुरान् ॥४७॥ दिव्यालंकारवासांसि कार्त्तस्वरपरिच्छदान् ॥ गजानामयुतं भूयो नियुतं नीलवाजिनाम् ॥४८॥

१ गाढहर्षपरासिक्ताम्–इ० पा० । २ त्वम्–इ० पा० । ३ हतबंधुश्च–इ० पा० । ४ अप्यसौ–इ० पा० ।

स्यन्दनानां सहस्राणि सौवर्णानि महांति च ॥ पुनरेकं रथं दिव्यं धनुश्चेन्द्रायुधोपमम् ॥ ४९ ॥ अस्त्राणां च सहस्राणि तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥
अभेद्यं वर्म[1] सौवर्णं शक्तिं च रिपुमर्दिनीम् ॥ १५० ॥ दुहितुः परिचर्यार्थं[2] दासीपञ्चसहस्रकम् ॥ ददौ प्रीतमनास्तस्मै धनानि विविधानि च ॥
॥ ५१ ॥ गंधर्वसैन्यमत्युग्रं चतुरंगसमन्वितम् ॥ पुनश्च तत्सहायार्थे गन्धर्वाधिपतिर्ददौ ॥ ५२ ॥ इत्थं राजेन्द्रतनयः संप्राप्तः श्रियमुत्तमाम् ॥
अभीष्टजायासहितो मुमुदे निजसंपदा ॥ ५३ ॥ कारयित्वा स्वदुहितुर्विवाहं समयोचितम् ॥ ययौ विमानमारुह्य गंधर्वाधिपतिर्दिवम् ॥ ५४ ॥
धर्मगुप्तः कृतोद्वाहः सह गंधर्वसेनया ॥ पुनः स्वनगरं प्राप्य जघान रिपुवाहिनीम् ॥ ५५ ॥ दुर्धर्षणं रणे हत्वा शक्त्या गंधर्वसेनया ॥ निः
शेषितारातिबलः प्रविवेश निजं पुरम् ॥ ५६ ॥ ततोभिषिक्तः सचिवैर्ब्राह्मणैश्च महोत्तमैः ॥ रत्नसिंहासनारूढश्चक्रे राज्यमकण्टकम् ॥ ५७ ॥
या विप्रवनिता पूर्वं तमपुष्णात्स्वपुत्रवत् ॥ सैव माताभवत्तस्य स भ्राता द्विजनन्दनः ॥ ५८ ॥ गंधर्वतनया जाया विदर्भनगरेश्वरः ॥ आराध्य
देवं गिरिशं धर्मगुप्तो नृपोऽभवत् ॥ ५९ ॥ एवमन्ये समाराध्य प्रदोषे गिरिजापतिम् ॥ लभंतेभीप्सितान्कामान्देहांते तु परां गतिम् ॥ १६० ॥
॥ सूत उवाच ॥ ॥ एतन्महाव्रतं पुण्यं प्रदोषे शंकरार्चनम् ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां यदेतत्साधनं परम् ॥ ६१ ॥ य एतच्छृणुयात्पुण्यं माहात्म्यं
परमाद्भुतम् ॥ प्रदोषे शिवपूजांते कथयेद्वा समाहितः ॥ ६२ ॥ भवेन्न तस्य दारिद्र्यं जन्मान्तरशतेष्वपि ॥ ज्ञानैश्वर्यसमायुक्तः सोन्ते शिवपुरं
व्रजेत् ॥ ६३ ॥ ये प्राप्य दुर्लभतरं मनुजाः शरीरं कुर्वंति हंत परमेश्वरपादपूजाम् ॥ धन्यास्त एव निजपुण्यजितत्रिलोकास्तेषां पदांबुजरजो भुवनं
पुनाति ॥ १६४ ॥ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे प्रदोषमहिमावर्णनं नाम सप्तमो
ऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ नित्यानंदमयं[3] शांतं निर्विकल्पं निरामयम् ॥ शिवतत्त्वमनाद्यंतं ये विदुस्ते परं गताः ॥ १ ॥
विरक्ताः कामभोगेभ्यो ये प्रकुर्वंत्यहैतुकीम् ॥ भक्तिं परां शिवे धीरास्तेषां मुक्तिर्न संसृतिः[4] ॥२॥ विषयानभिसंधाय ये कुर्वंति शिवे रतिम् ॥ विषयै
र्नाभिभूयंते भुंजानास्तत्फलान्यपि ॥ ३ ॥ येन केनापि भावेन शिवभक्तियुतो नरः ॥ न विनश्यति कालेन स याति परमां गतिम् ॥ ४ ॥
आरुरुक्षुः परं स्थानं विषयासक्तमानसः[5] ॥ पूजयेत्कर्मणा शंभुं[6] भोगांते शिवमाप्नुयात् ॥ ५ ॥ अशक्तः कश्चिदुत्स्रष्टुं प्रायो विषयवासनाम् ॥
अतः कर्ममयी पूजा कामधेनुः शरीरिणाम् ॥६॥ मायामयेपि संसारे ये विहृत्य चिरं सुखम्[6] ॥ मुक्तिमिच्छन्ति देहांते तेषां धर्मोयमीरितः ॥ ७ ॥

१ चर्म–इ० पा० । २ अभिनन्द्य स सस्त्रीकः–इ० पा० । ३ नित्यम्–इ० पा० । ४ संशयः–इ० पा० । ५ विषयांस्त्यक्तुमक्षमः–इ० पा० । ६ शम्भुम्–इ०, सुखम्–इ० च पा० ।

[1]शिवपूजा सदा लोके हेतुः स्वर्गापवर्गयोः ॥ सोमवारे विशेषेण प्रदोषादिगुणान्विते ॥ ८ ॥ केवलेनापि ये कुर्युः सोमवारे शिवार्चनम् ॥ न तेषां विद्यते किंचिदिहामुत्र च दुर्लभम् ॥ ९ ॥ उपोषितः शुचिर्भूत्वा सोमवारे जितेंद्रियः ॥ वैदिकैर्लौकिकैर्वापि विधिवत्पूजयेच्छिवम् ॥१०॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा कन्या वापि सभर्तृका ॥ विभर्तृका वा संपूज्य लभते वरमीप्सितम् ॥ ११ ॥ [2]अत्राहं कथयिष्यामि कथां श्रोतृमनोहराम् ॥ श्रुत्वा [3]मुक्तिं प्रयांत्येव भक्तिर्भवति शांभवी ॥ १२ ॥ आर्यावर्ते नृपः कश्चिदासी[4]द्धर्मभृतां वरः ॥ चित्रवर्मेति विख्यातो [5]धर्मराजो दुरात्मनाम् ॥ ॥ १३ ॥ स गोप्ता धर्मसेतूनां शास्ता दुष्पथगामिनाम् ॥ यष्टा समस्तयज्ञानां त्राता शरणमिच्छताम् ॥ १४ ॥ कर्त्ता सकलपुण्यानां दाता सकलसंपदाम् ॥ जेता सपत्नवृंदानां भक्तः शिवमुकुन्दयोः ॥ १५ ॥ सोनुकूलासु पत्नीषु लब्ध्वा पुत्रान्महौजसः ॥ चिरेण प्रार्थितां लेभे कन्यामेकां वराननाम् ॥ १६ ॥ स लब्ध्वा तनयां दिष्ट्या हिमवानिव पार्वतीम् ॥ आत्मानं देवसदृशं मेने पूर्णमनोरथम् ॥ १७ ॥ स एकदा [6]जातकलक्षणज्ञानाहूय साधून्द्विजमुख्यवृंदान् ॥ कुतूहलेनाभिनिविष्टचेताः पप्रच्छ [7]कन्यांजनने फलानि ॥ १८ ॥ अथ तत्राब्रवीदेको बहुज्ञो द्विजसत्तमः ॥ एषा सीमंतिनी नाम्ना कन्या तव महीपते ॥ १९ ॥ उमेव मांगल्यवती दमयंतीव रूपिणी ॥ भारतीव कलाभिज्ञा लक्ष्मीरिव महागुणा ॥ ॥ २० ॥ सुप्रजा देवमातेव जानकीव धृतव्रता ॥ रविप्रभेव सत्कांतिश्चंद्रिकेव मनोरमा ॥ २१ ॥ दशवर्षसहस्राणि सह भर्त्रा प्रमोदते ॥ प्रसूय तनयानष्टौ परं सुखमवाप्स्यति ॥ २२ ॥ इत्युक्तवंतं नृपतिर्धनैः संपूज्य तं द्विजम् ॥ अवाप परमां प्रीतिं तद्वागमृतसेवया ॥ २३ ॥ अथान्योऽपि द्विजः प्राह धैर्यवानमितद्युतिः ॥ एषा चतुर्दशे वर्षे वैधव्यं प्रतिपत्स्यति ॥ २४ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वज्रनिर्घातनिष्ठुरम् ॥ मुहूर्तमभवद्राजा चिंताव्याकुलमानसः ॥ २५ ॥ अथ सर्वान्समुत्सृज्य ब्राह्मणान्ब्रह्मवत्सलः ॥ सर्वं दैवकृतं मत्वा [8]निश्चितः पार्थिवोऽभवत् ॥ २६ ॥ सापि सीमंतिनी बाला क्रमेण गतशैशवा ॥ वैधव्यमात्मनो भावि शुश्रावात्मसखीमुखात् ॥ २७ ॥ परं निर्वेदमापन्ना चिंतयामास बालिका ॥ याज्ञवल्क्यमुनेः पत्नीं मैत्रेयीं पर्यपृच्छत ॥ २८ ॥ मातस्त्वच्चरणांभोजं प्रपन्नास्मि भयाकुला ॥ सौभाग्यवर्धनं कर्म मम [9]शंसितुमर्हसि ॥ २९ ॥ इति प्रपन्नां नृपतेः कन्यां प्राह मुनेः सती ॥ शरणं व्रज तन्वंगि पार्वतीं शिवसंयुताम् ॥ ३० ॥ सोमवारे शिवं गौरीं पूजयस्व समाहिता ॥ उपोषिता वा सुस्नाता विरजा

---

१ शिवभक्तिस्तथा कार्या—इ० पा० । २ अत्रापि—इ० पा० । ३ श्रुत्वा कृतधियः शंभौ भक्तिं कुर्वन्ति निश्चलाम्—इ० पा० । ४ परमधार्मिकः—इ० पा० । ५ धर्मराजो दुरात्मनाम्—दुरात्मनां धर्मराजः यमः अंतक इत्यर्थः । धर्मराजो महामनाः—इति पाठान्तरम् । ६ ज्ञातकलत्रलक्षणान्—इ० पा० । ७ तस्या जनने भविष्यम्—इ० पा० । ८ अविशंकितः—इ० पा० । ९ शासितुम्—इ० पा० ।

म्बरधारिणी ॥ ३१ ॥ यतवाङ्निश्चलमनाः[1] पूजां कृत्वा यथोचिताम् ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वाथ शिवं सम्यक्प्रसादयत् ॥३२॥ पापक्षयोऽभिषेकेण
साम्राज्यं पीठपूजनात् ॥ सौभाग्यमखिलं सौख्यं गंधमाल्याक्षतार्पणात् ॥ ३३ ॥ धूपदानेन सौगंध्यं कांतिर्दीपप्रदानतः ॥ नैवेद्यैश्च महाभोगो
लक्ष्मीस्तांबूलदानतः ॥ ३४ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाश्च नमस्कारप्रदानतः ॥ अष्टैश्वर्यादिसिद्धीनां जप एव हि कारणम् ॥ ३५ ॥ होमेन सर्वकां[2]मा
नां समृद्धिरुपजायते ॥ सर्वेषामेव देवानां तुष्टिर्ब्राह्मण[3]भोजनात् ॥ ३६ ॥ इत्थमाराधय शिवं सोमवारे शिवामपि ॥ अत्यापदमपि प्राप्ता निस्ती
र्णाभिभवा भवेः ॥ ३७ ॥ घोराद्घोरं प्रपन्नापि महाक्लेशं भयानकम् ॥ शिवपूजाप्रभावेण तरिष्यसि महद्भयम् ॥ ३८ ॥ इत्थं सीमंतिनीं सम्यगनु
शास्य पुनः सती ॥ ययौ सापि वरारोहा राजपुत्री तथाऽकरोत् ॥ ३९ ॥ दमयंत्यां नलस्यासीदिंद्रसेनाभिधः सुतः ॥ तस्य चंद्रांगदो नाम पुत्रोभू
च्चंद्रसन्निभः ॥ ४० ॥ चित्रवर्मा नृपश्रेष्ठस्तमाहूय नृपात्मजम् ॥ कन्यां सीमंतिनीं तस्मै प्रायच्छद्दुर्वनुज्ञया ॥ ४१ ॥ सोऽभून्महोत्सवस्तत्र तस्या
उद्वाहकर्मणि ॥ यत्र सर्वमहीपानां समवा[4]यो महानभूत् ॥ ४२ ॥ तस्याः पाणिग्रहं काले कृत्वा चंद्रांगदः कृती ॥ उवास कतिचिन्मासांस्तत्रैव
श्वशुरालये ॥ ४३ ॥ एकदा यमुनां तर्तुं स राजतनयो बली ॥ आरुरोह तरीं कैश्चिद्वयस्यैः सह लीलया ॥ ४४ ॥ तस्मिंस्तरति कालिंदीं राज
पुत्रे विधेर्वशात् ॥ ममज्ज सह कैवर्तैरावर्त्ताभिहता तरी ॥ ४५ ॥ हा हेति शब्दः सुमहानासीत्तस्यास्तटद्वये ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां प्रलापो दिवम
स्पृशत् ॥ ४६ ॥ मज्जंतो मम्रिरे केचित्केचिद्ग्राहोदरं गताः ॥ राजपुत्रादयः केचिन्नादृश्यंत महाजले ॥ ४७ ॥ तदुपश्रुत्य राजापि चित्रवर्मातिवि
ह्वलः ॥ यमुनायास्तटं प्राप्य विचेष्टः समजायत ॥४८॥ श्रुत्वाथ राजपत्न्यश्च बभूवुर्गतचेतनाः ॥ सा च सीमंतिनी श्रुत्वा पपाप भुवि मूर्च्छिता
॥ ४९ ॥ तथान्ये मंत्रिमुख्याश्च नायकाः सपुरोहिताः ॥ विह्वलाः शोकसंतप्ता विलेपुर्मुक्तमूर्धजाः ॥५०॥ इंद्रसेनोपि राजेंद्रः पुत्रवार्त्तां सुदुःखितः ॥
आकर्ण्य सह पत्नीभिर्नष्टसंज्ञः पपात ह ॥ ५१ ॥ तन्मंत्रिणश्च तत्पौरास्तथा तद्देशवासिनः ॥ आबालवृद्धवनिताश्चुक्रुशुः शोकविह्वलाः ॥ ५२ ॥
शोकात्केचिदुरो जघ्नुः शिरो जघ्नुश्च केचन ॥ हा राजपुत्र हा तात क्वासि क्वासीति बभ्रमुः ॥५३॥ एवं शोकाकुलं दीनमिंद्रसेनमहीपतेः ॥ नगरं
सहसा क्षुब्धं चित्रवर्मपुरं तथा ॥ ५४ ॥ अथ वृद्धैः समाश्वस्तश्चित्रवर्मा महीपतिः ॥ शनैर्नगरमागत्य सान्त्वयामास चात्मजाम् ॥ ५५ ॥ स राजां
भसि मग्नस्य जामातुस्तस्य बांधवैः ॥ आगतैः कारयामास साकल्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥५६॥ सा च सीमंतिनी साध्वी भर्तृलोकमतिः सती ॥ पित्रा

१ निश्चलमतिः—इ० पा० । २ सर्वकोशानाम्—इ० पा० । ३ संयमिभोजनात्—इ० पा० । ४ समुदाय—इ० पा० ।

निषिद्धा स्नेहेन वैधव्यं प्रत्यपद्यत ॥ ५७ ॥ मुनेः पत्न्योऽपदिष्टं यत्सोमवारव्रतं शुभम् ॥ न तत्याज शुभाचारा वैधव्यं प्राप्तवत्यपि ॥ ५८ ॥
एवं चतुर्दशे वर्षे दुःखं प्राप्य सुदारुणम् ॥ ध्यायन्ती शिवपादाब्जं वत्सरत्रयमत्यगात् ॥ ५९ ॥ पुत्रशोकादिवोन्मत्तमिंद्रसेनं महीपतिम् ॥
प्रसह्य तस्य दायादाः सप्तांगं[1] जहुरोजसा[2] ॥ ६० ॥ हृतसिंहासनः शूरैर्दायादैः सोऽप्रजो नृपः ॥ निगृह्य कारभवने सपत्नीको निवेशितः ॥
॥ ६१ ॥ चंद्रांगदोऽपि तत्पुत्रो निमग्नो यमुनाजले ॥ अधोधोमज्जमानोऽसौ ददर्शोरगकामिनीः ॥ ६२ ॥ जलक्रीडासु सक्तास्ता दृष्ट्वा राजकुमार
कम् ॥ विस्मितास्तमथो निन्युः पातलं पन्नगालयम् ॥ ६३ ॥ स नीयमानस्तैरसा[2] पन्नगीभिर्नृपात्मजः ॥ तक्षकस्य पुरं रम्यं विवेश परमाद्भुतम् ॥
॥ ६४ ॥ सोऽपश्यद्राजतनयो महेंद्रभवनोपमम् ॥ महारत्नपरिभ्राजन्मयूखपरिदीपितम् ॥ ६५ ॥ वज्रवैडूर्यपाचादिप्रासादशतसंकुलम् ॥ माणिक्य
गोपुरद्वारं मुक्तादामभिरुज्ज्वलम् ॥ ६६ ॥ चंद्रकांतस्थलं रम्यं हेमद्वारकपाटकम् ॥ अनेकशतसाहस्रमणिदीपविराजितम् ॥ ६७ ॥ तत्रापश्यत्सभा
मध्ये निषण्णं रत्नविष्टरे ॥ तक्षकं पन्नगाधीशं फणानेकशतोज्ज्वलम् ॥ ६८ ॥ दिव्यांबरधरं दीप्तं रत्नकुण्डलरांजितम्[3] ॥ नानारत्नपरिक्षिप्तमुकुट
द्युतिरंजितम् ॥ ६९ ॥ फणामणिमयूखाढ्यैरसंख्यैः[4] पन्नगोत्तमैः ॥ उपासितं प्रांजलिभिश्चित्ररत्नविभूषितैः[5] ॥ ७० ॥ रूपयौवनमाधुर्यविलासगति
शोभिना ॥ नागकन्यासहस्रेण समंतात्परिवारितम् ॥ ७१ ॥ दिव्याभरणदीप्तांगं दिव्यचंदनचर्चितम् ॥ कालाग्निमिव दुर्धर्षं तेजसादित्यसन्निभम् ॥
॥ ७२ ॥ दृष्ट्वा राजसुतो धीरः प्रणिपत्य सभास्थले ॥ उत्थितः प्रांजलिस्तस्य[6] तेजसाक्षिप्तलोचनः ॥ ७३ ॥ नागराजोपि तं दृष्ट्वा राजपुत्रं
मनोरमम् ॥ कोऽयं कस्मादिहायात इति पप्रच्छ पन्नगीः ॥ ७४ ॥ ता ऊचुर्यमुनातोये दृष्टोऽस्माभिर्यदृच्छया ॥ अज्ञातकुलनामायमानीतस्तव
सन्निधिम् ॥ ७५ ॥ अथ पृष्टो राजपुत्रस्तक्षकेण महात्मना ॥ कस्यासि तनयः कस्त्वं को देशः कथमागतः ॥ ७६ ॥ राजपुत्रो वचः श्रुत्वा
तक्षकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७७ ॥ ॥ राजपुत्र उवाच ॥ ॥ अस्ति भूमंडले कश्चिद्देशो निषधसंज्ञकः[7] ॥ तस्याधिपोऽभवद्राजा नलो नाम महा
यशाः ॥ स पुण्यकीर्तिः क्षितिपो दमयन्तीपतिः शुभः[8] ॥ ७८ ॥ तस्मादपींद्रसेनाख्यस्तस्य पुत्रो महाबलः ॥ चंद्रांगदोस्मि नाम्नाहं नवोढः
श्वशुरालये ॥ विहरन्यमुनातोये निमग्नो दैवचोदितः ॥ ७९ ॥ एताभिः पन्नगस्त्रीभिरानीतोस्मि तवांतिकम् ॥ दृष्ट्वाहं तव पादाब्जं पुण्यैर्जन्मां

१ सप्ताङ्गम्—राज्यम्—इत्यर्थः । "स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्यांगानि" इत्यमरः । २ सहसा—इ० पा० । ३ रत्नकुण्डलमण्डितम्—इ० पा० । ४ फणामणिसहस्रौघैः—इ० पा० ।
५ उपस्थितं प्रांजलिभिश्चित्रालंकारभूषितैः—इ० पा० । ६ तस्थौ—इ० पा० । ७ मगधसंज्ञक—इ०पा० । ८ प्रभुः—इ० पा० ।

तरार्जितैः ॥ ८० ॥ अद्य धन्योऽस्मि धन्योऽस्मि कृतार्थौ पितरौ मम ॥ यत्प्रेक्षितोऽहं कारुण्यात्त्वया संभाषितोपि च ॥ ८१ ॥ ॥ सूत
उवाच ॥ ॥ इत्युदारमसंभ्रांतं वचः श्रुत्वातिपेशलम् ॥ तक्षकः पुनरौत्सुक्याद्बभाषे राजनंदनम् ॥ ८२ ॥ ॥ तक्षक उवाच ॥ ॥ भोभो
नरेंद्रदायाद मा भैषीर्धीरतां व्रज ॥ सर्वदेवेषु को देवो युष्माभिः पूज्यते सदा ॥ ८३ ॥ ॥ राजपुत्र उवाच ॥ ॥ यो देवः सर्वदेवेषु महादेव
इति स्मृतः ॥ पूज्यते स हि विश्वात्मा शिवोऽस्माभिरुमापतिः ॥ ८४ ॥ यस्य तेजोंशलेशेन रजसा च प्रजापतिः ॥ कृतरूपोऽसृजद्विश्वं
स नः पूज्यो महेश्वरः ॥ ८५ ॥ यस्यांशात्सात्त्विकं दिव्यं बिभ्रद्विष्णुः सनातनः[1] ॥ विश्वं बिभर्त्ति भूतात्मा शिवोऽस्माभिः स पूज्यते ॥
॥ ८६ ॥ यस्यांशात्तामसाज्जातो रुद्रः कालाग्निसन्निभः ॥ विश्वमेतद्धरत्यंते स पूज्योऽस्माभिरीश्वरः ॥ ८७ ॥ यो विधाता विधातुश्च
कारणस्यापि कारणम् ॥ तेजसां परमं तेजः स शिवो नः परा गतिः ॥ ८८ ॥ योंतिकस्थोऽपि दूरस्थः पापोपहतचेतसाम् ॥ अपरिच्छेद्य
धामासौ शिवो नः परमा गतिः ॥ ८९ ॥ योऽग्नौ तिष्ठति यो भूमौ यो वायौ सलिले च यः ॥ य आकाशे च विश्वात्मा स पूज्यो नः
सदाशिवः ॥ ९० ॥ यः साक्षी सर्वभूतानां य आत्मस्थो निरंजनः ॥ यस्येच्छावशगो लोकः सोऽस्माभिः पूज्यते शिवः ॥ ९१ ॥ यमेकमाद्यं
पुरुषं पुराणं वदंति[2] भिन्नं गुणवैकृतेन ॥ क्षेत्रज्ञमेकेथ तुरीयमन्ये कूटस्थमन्ये स शिवो गतिर्नः ॥ ९२ ॥ यं नास्पृशंश्चैत्त्यमचिंत्यतत्त्वं दुरंतधामा
नमतत्स्वरूपम् ॥ मनोवचोवृत्तय आत्मभाजां स एष पूज्यः परमः शिवो नः ॥ ९३ ॥ यस्य प्रसादं प्रतिलभ्य संतो वांछंति नैंद्रं पदमुज्ज्वलं
वा ॥ निस्तीर्णकर्मार्गलकालचक्राश्चरंत्यभीताः स शिवो गतिर्नः ॥ ९४ ॥ यस्य स्मृतिः सकलपापरुजां विघातं सद्यः करोत्यपि च पुल्कसजन्म
भाजाम् ॥ यस्य स्वरूपमखिलं श्रुतिभिर्विमृग्यं तस्मै शिवाय सततं करवाम पूजाम् ॥ ९५ ॥ यन्मूर्ध्नि लब्धनिलया सुरलोकसिंधुर्यस्यांगगा[3]
भगवती जगदंबिका च ॥ यत्कुंडले[4] त्वहह तक्षकवासुकी द्वौ सोऽस्माकमेव गतिरर्धशशांकमौलिः ॥ ९६ ॥ जयति निगमचूडाग्रेषु यस्यांघ्रिपद्मं
जयति च[5] हृदि नित्यं योगिनां यस्य मूर्तिः ॥ जयति सकलतत्त्वोद्भासनं यस्य मूर्तिः स विजितगुणसर्गः[6] पूज्यतेऽस्माभिरीशः ॥ ९७ ॥ ॥
सूत उवाच ॥ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य तक्षकः प्रीतमानसः ॥ जातभक्तिर्महादेवे राजपुत्रमभाषत ॥ ९८ ॥ ॥ तक्षक उवाच ॥ ॥ परि

१ सनातनः—इ० पा० । २ वदंति—इ० पा० । ३ अंगना—इ०पा० । ४ यत्कंठभूषणमिदं गरलं करालं यद्भालनेत्रं ज्वलनः प्रचण्डः—इ० पा० । ५ जयति सदसि नित्यं योगिनां यस्य कीर्तिः—इ०पा० । ६ विजितगुणपूगः—इ०पा० ।

तुष्टोऽस्मि भद्रं स्तात्तव राजेंद्रनंदन ॥ बालोपि यत्परं तत्त्वं वेत्सि शैवं परात्परम् ॥ ९९ ॥ एष रत्नमयो लोक एताश्चारुदृशोऽबलाः ॥ एते कल्पद्रुमाः सर्वे वाप्योमृतरसांभसः ॥ १०० ॥ नात्र मृत्युभयं घोरं न जरारोगपीडनम् ॥ यथेष्टं विहरात्रैव भुंक्ष्व भोगान्यथोचितान् ॥ १०१ ॥ इत्युक्तो नागराजेन स राजेंद्रकुमारकः ॥ प्रत्युवाच परं प्रीत्या कृतांजलिरुदारधीः ॥ २ ॥ कृतदारोऽस्म्यहं काले सुव्रता गृहिणी मम ॥ शिव पूजापरा नित्यं पितरावेकपुत्रकौ ॥ ३ ॥ ते त्वद्य मां मृतं मत्त्वा शोकेन महतावृताः ॥ प्रायः प्राणैर्वियुज्यंते दैवात्प्राणान्वहंति वा ॥ ४ ॥ अतो मया बहुतिथं नात्र स्थेयं कथंचन ॥ तमेव लोकं कृपया मां प्रापयितुमर्हसि ॥ ५ ॥ इत्युक्तवंतं नरदेवपुत्रं दिव्यैर्वरान्नैः सुरपादपोत्थैः ॥ आप्याययित्वा वरगंधवासः स्रग्रत्नदिव्याभरणैर्विचित्रैः ॥ ६ ॥ संतोषयित्वा विविधैश्च भोगैः पुनर्बभाषे भुजगाधिराजः ॥ यदायदा त्वं स्मरसि त्वदग्रे तदा तदाविष्क्रियते मयेति ॥ ७ ॥ पुनश्च राजपुत्राय तक्षकोश्वं च कामगम् ॥ नानाद्वीपसमुद्रेषु लोकेषु च निरर्गलम् ॥ ८ ॥ दत्तवान्रत्ना भरणदिव्याभरणवाससाम् ॥ वाहनाय ददावेकं राक्षसं पन्नगेश्वरः ॥ ९ ॥ तत्सहायार्थमेकं च पन्नगेंद्रकुमारकम् ॥ नियुज्य तक्षकः प्रीत्या गच्छेति विससर्ज तम् ॥ १० ॥ इति चंद्रांगदः सोऽथ संगृह्य विविधं धनम् ॥ अश्वं कामगमारुह्य ताभ्यां सह विनिर्ययौ ॥११॥ स मूहूर्तादिवोन्मज्ज्य तस्मा देव सरिज्जलात् ॥ विजहार तटे रम्ये दिव्यमारुह्य वाजिनम् ॥ १२ ॥ अथास्मिन्समये तन्वी सा च सीमंतिनी सती ॥ स्नातुं समाययौ तत्र सखी भिः परिवारिता ॥ १३ ॥ सा ददर्श नदीतीरे विहरंतं नृपात्मजम् ॥ रक्षसा नररूपेण नागपुत्रेण चान्वितम् ॥ १४ ॥ दिव्यैरत्नसमाकीर्णं दिव्य माल्यावतंसकम् ॥ देहेन दिव्यगंधेन व्याक्षिप्तदशयोजनम् ॥ १५ ॥ तंमपूर्वाकृतिं वीक्ष्य दिव्याश्वमधिसंस्थितम् ॥ जडोन्मत्तेव भीतेव तस्थौ तन्न्यस्तलोचना ॥ १६ ॥ तां च राजेंद्रपुत्रोऽसौ दृष्टपूर्वामिति स्मरन् ॥ निर्मुक्तकंठाभरणां कंठसूत्रविवर्जिताम् ॥ १७ ॥ असंयोजितधम्मिल्लामं गरागविवर्जिताम् ॥ त्यक्तनीलांजनापांगीं कृशांगीं शोकदूषिताम् ॥ १८ ॥ दृष्ट्वाऽवतीर्य तुरगादुपविष्टः सरित्तटे ॥ तामाहूय वरारोहामुपत्रे[१]येदम ब्रवीत् ॥ १९ ॥ का त्वं कस्य कलत्रं वा कस्यासि तनया सती ॥ किमिदं तेंगने बाल्ये दुःसहं शोकलक्षणम् ॥ १२० ॥ इति स्नेहेन संपृष्टा सा वधूरश्रुलोचना ॥ लज्जिता स्वयमाख्यातुं तत्सखी सर्वमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इयं सीमंतिनी नाम्ना स्नुषा निषधभूपतेः ॥ चंद्रांगदस्य महिषी तनया चित्रवर्मणः ॥ २२ ॥ अस्याः पतिर्दैवयोगान्निमग्नोऽस्मिन्महाजले ॥ तेनेयं प्राप्तवैधव्या बाला दुःखेन शोषिता ॥ २३ ॥

---

१ यथेप्सितान्--इ०पा० । २ वरम्--इ०पा० । ३ शष्पतल्पे समासीनम्--इ०पा० । ४ नवदूर्वाकृतिं वीक्ष्य--इ०पा० । ५ मगधभूपतेः--इ०पा० । ६ शोकेन--इ०पा० ।

एवं वर्षत्रयं नीतं शोकेनातिबलीयसा ॥ अद्येंदुवारे संप्राप्ते स्नातुमत्र समागता ॥ २४ ॥ श्वशुरोऽस्याश्च राजेंद्रो हृतराज्यश्च शत्रु
भिः ॥ बलाद्गृहीतो बद्धश्च सभार्यस्तद्वशे स्थितः ॥ २५ ॥ तथाप्येषा शुभाचारा सोमवारे महेश्वरम् ॥ सांबिकं परया भक्त्या
पूजयत्यमलाशया ॥ २६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्थं सखीमुखेनैव सर्वमावेद्य सुव्रता ॥ ततः सीमंतिनी प्राह स्वयमेव
नृपात्मजम् ॥ २७ ॥ कस्त्वं कंदर्पसंकाशः काविमौ तव पार्श्वगौ ॥ देवो नरेंद्रः सिद्धो वा गंधर्वो वाथ किन्नरः ॥ २८ ॥ किमर्थं मम
वृत्तांतं स्नेहवानिव पृच्छसि ॥ किं मां वेत्सि महाबाहो दृष्टवान्किमु कुत्रचित् ॥ २९ ॥ दृष्टपूर्व इवाभासि मया च स्वजनो यथा ॥ सर्वं कथय
तत्त्वेन सत्यसारा हि साधवः ॥ १३० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ एतावदुक्त्वा नरदेवपुत्री सबाष्पकंठं सुचिरं रुरोद ॥ मुमोह भूमौ पतिता सखीभि
र्वृता न किंचित्कथितुं शशाक ॥ ३१ ॥ श्रुत्वा चंद्रांगदः सर्वं प्रियायाः शोककारणम् ॥ मुहूर्तमभवत्तूष्णीं स्वयं शोकसमाकुलः ॥ ३२ ॥ अथा
श्वास्य प्रियां तन्वीं विविधैर्वाक्यनैपुणैः ॥ सिद्धा नाम वयं देवाः कामगा इति सोऽब्रवीत् ॥ ३३ ॥ ततो बलादिवाकृष्य पाणिग्रहणशंकिताम् ॥
पुलकांचितसर्वांगीं तां कर्णे त्विदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ क्वापि लोके मया दृष्टस्तव भर्त्ता वरानने ॥ त्वद्व्रताचरणात्प्रीतः सद्य एवागमिष्यति ॥
॥ ३५ ॥ अपनेष्यति ते शोकं द्वित्रैरेव दिनैर्ध्रुवम् ॥ एतच्छंसितुमायातस्तव भर्त्तुः सखाऽस्म्यहम् ॥ ३६ ॥ अत्र कार्यो न संदेहः शपामि शिवपा
दयोः ॥ तावत्त्वद्धृदये स्थेयं न प्रकाश्यं च कुत्रचित् ॥ ३७ ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा सुधाधाराशताधिकम् ॥ संभ्रमोद्भ्रांतनयना तमेव मुहुरैक्षत ॥
॥ ३८ ॥ प्रेमबंधानुगुणितं वाक्यं चाह रसायनम् ॥ विभ्रमोदारसहितं मधुरापांगवीक्षणम् ॥ ३९ ॥ स्वपाणिस्पर्शनोद्भिन्नपुलकांचितविग्रहम् ॥ पूर्व
दृष्टानि चांगेषु लक्षणानि स्वरादिषु ॥ वयःप्रमाणं वर्णं च परीक्ष्यैनमतर्कयत् ॥ १४० ॥ एष एव पतिर्मे स्याद्ध्रुवं नान्यो भविष्यति ॥ अस्मिन्नेव
प्रसक्तं मे हृदयं प्रेमकातरम् ॥ १४१ ॥ परलोकादिहायातः कथमेवं स्वरूपधृक् ॥ दुर्भाग्यायाः कथं मे स्याद्भर्तुर्नष्टस्य दर्शनम् ॥ १४२ ॥ स्वप्नोयं
किमु न स्वप्नो भ्रमोऽयं किं तु न भ्रमः ॥ एष धूर्तोऽथवा कश्चिद्यक्षो गंधर्व एव वा ॥ १४३ ॥ मुनिपत्न्या यदुक्तं मे परमापद्गतापि च ॥ व्रतमे
तत्कुरुष्वेति तस्य वा फलमेव वा ॥ ४४ ॥ यो वर्षायुतसौभाग्यं ममेत्याह द्विजोत्तमः ॥ नूनं तस्य वचः सत्यं को विद्यादीश्वरं विना ॥ ४५ ॥
निमित्तानि च दृश्यंते मंगलानि दिनेदिने ॥ प्रसन्ने पार्वतीनाथे किमसाध्यं शरीरिणाम् ॥ ४६ ॥ इत्थं विमृश्य बहुधा तां पुनर्मुक्तसंशयाम् ॥

१ प्रमाथिभिः--इ० पा० । २ सुदुर्वृत्ताम्--इति पाठे दुर्भाग्यामित्यर्थः । ३ वाङ्मयैः शुभैः--इ० पा० । ४ मधुरसायनम्--इ० पा० ।

लज्जानम्रमुखीं कर्णे शशंस[1]ात्मप्रयोजनम् ॥ ४७ ॥ इमं वृत्तांतमाख्यातुं तत्पित्रोः[2] शोकतप्तयोः ॥ गच्छामः स्वस्ति ते भद्रे सद्यः पतिमवाप्स्यसि ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वाश्वं समारुह्य जगाम नृपनंदनः ॥ ताभ्यां सह निजं राष्ट्रं प्रत्यपद्यत तत्क्षणात् ॥ ४९ ॥ स पुरोपवनाभ्याशे स्थित्वा तं फणिपुत्रकम् ॥ विससर्जात्मदायादान्नृपासनगतान्प्रति ॥१५०॥ स गत्वोवाच ताञ्छीघ्रमिंद्रसेनो विमुच्यताम् ॥ चंद्रांगदस्तस्य सुतः प्राप्तोऽयं पन्नगालयात् ॥ १५१ ॥ नृपासनं विमुंचंतु भवंतो न विचार्यताम् ॥ नो चेच्चंद्रांगदस्याशु बाणाः प्राणान्हरंति वः ॥ १५२ ॥ स मग्नो यमुनातोये गत्वा तक्षकमंदिरम् ॥ लब्ध्वा च तस्य साहाय्यं पुनर्लोकादिहागतः ॥ १५३ ॥ इत्याख्यातमशेषेण तद्वृत्तांतं निशम्य ते ॥ साधुसाध्विति संभ्रांताः शशंसुः परिपंथिनः ॥ ५४ ॥ अथेंद्रसेनाय निवेद्य सत्वरं नष्टस्य पुत्रस्य पुनः समागमम् ॥ प्रसाद्य तं प्राप्तनरेश्वरासनं दायादमुख्यास्तु भयं प्रपेदिरे ॥ ५५ ॥ अथ पौरजनाः सर्वे पुरोद्याने नृपात्मजम् ॥ दृष्ट्वा राज्ञे द्रुतं प्रोचुर्लेभिरे च महाधनम् ॥ ५६ ॥ आकर्ण्य पुत्रमायांतं राजानंदजलाप्लुतः ॥ न व्यजानात्[3]दिमं लोकं राज्ञी च परया मुदा ॥ ५७ ॥ अथ नागरिकाः सर्वे मंत्रिवृद्धाः पुरोधसः ॥ प्रत्युद्गम्य परिष्वज्य तमानिन्युर्नृपांतिकम् ॥ ५८ ॥ अथोत्सवेन महता प्रविश्य निजमंदिरम् ॥ राजपुत्रः स्वपितरौ ववंदे बाष्पमुत्सृजन् ॥ ५९ ॥ तं पादमूले पतितं स्वपुत्रं विवेद नासौ पृथिवीपतिः क्षणम् ॥ प्रबोधितोऽमात्यजनैः कथंचिदुत्थाप्य क्लिन्नेन हृदालिलिंग ॥ १६० ॥ क्रमेण मातॄरभिवंद्य ताभिः प्रवर्धिताशीः प्रणयाकुलाभिः ॥ आलिंगितः पौरजनानशेषान्संभावयामास स राजसूनुः ॥६१॥ तेषां मध्ये समासीनः स्ववृत्तांतमशेषतः ॥ पित्रे निवेदयामास तक्षकस्य च मित्रताम् ॥६२॥ दत्तं भुजंगराजेन रत्नादिधनसंचयम् ॥ दिव्यं तद्राक्षसानीतं पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥६३॥ राजपुत्रस्य चरितं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विह्वलः ॥ मेने स्नुषायाः सौभाग्यं महेशाराधनार्जितम् ॥६४॥ सौमांगल्यमयीं वार्तामिमां निषधभूपतिः॥चारैर्निवेदयामास चित्रवर्ममहीपतेः ॥६५॥ श्रुत्वाऽमृतमयीं वार्त्तां स समुत्थाय संभ्रमात् ॥ तेभ्यो दत्त्वा धनं भूरि ननर्तानंदविह्वलः ॥६६॥ अथाहूय स्वतनयां परिष्वज्याश्रुलोचनः ॥ भूषणैर्भूषयामास त्यक्तवैधव्यलक्षणाम् ॥ ६७ ॥ अथोत्सवो महानासीद्राष्ट्रग्रामपुरादिषु ॥ सीमंतिन्याः शुभाचारं शशंसुः सर्वतो जनाः ॥ ६८ ॥ चित्रवर्माथ नृपतिः समाहूयेंद्रसेनजम् ॥ पुनर्विवाहविधिना सुतां तस्मै न्यवेदयत् ॥ ६९ ॥ चन्द्रांगदोऽपि रत्नाद्यैरानीतैस्तक्षकालयात् ॥ स्वां पत्नीं भूषयांचक्रे मर्त्यानामतिदुर्लभैः ॥ १७० ॥ अंगरागेण दिव्येन तप्तकांचनशोभिना ॥ शुशुभे सा सुगंधेन दशयोजनगामिना ॥ ७१ ॥ अम्लानमालया

१ शशंस—सः चंद्रांगदः—इति शेषः । २ मत्पित्रोः—इ० पा० । ३ आनंदातिशयादिमं लोकं न व्यजानात्—ब्रह्मानंदमिवात्यानन्दमन्वभूदितिभावः ।

शश्वत्पद्मकिंजल्कवर्णया ॥ कल्पद्रुमोत्थया बाला भूषिता शुशुभे सती ॥ ७२ ॥ एवं चंद्रांगदः पत्नीमवाप्य समये शुभे ॥ ययौ स्वनगरीं भूयः श्वशुरेणानुमोदितः ॥ ७३ ॥ इन्द्रसेनोऽपि राजेंद्रो राज्ये स्थाप्य निजात्मजम् ॥ तपसा शिवमाराध्य लेभे संयमिनां गतिम् ॥ ७४ ॥ दशवर्ष सहस्राणि सीमंतिन्या स्वभार्यया ॥ सार्धं चन्द्रांगदो राजा बुभुजे विषयान्बहून् ॥ ७५ ॥ प्रासूत तनयानष्टौ कन्यामेकां वराननाम् ॥ रेमे सीमंतिनी भर्त्रा पूजयती महेश्वरम् ॥ दिनेदिने च सौभाग्यं प्राप्तं चैवेन्दुवासरात् ॥ ७६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ विचित्रमिदमाख्यानं मया समनुवर्णितम् ॥ भूयोऽपि वक्ष्ये माहात्म्यं सोमवारव्रतोदितम् ॥ १७७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां ब्रह्मोत्तरखण्डे सोमवारव्रतवर्णननामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ साधुसाधु महाभाग त्वया कथितमुत्तमम् ॥ आख्यानं पुनरन्यच्च विचित्रं वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ विदर्भविषये पूर्वमासीदेको द्विजोत्तमः ॥ वेदमित्र इति ख्यातो वेद शास्त्रार्थवित्सुधीः ॥ २ ॥ तस्यासीदपरो विप्रः सखा सारस्वताह्वयः ॥ तावुभौ परमस्निग्धावेकदेशनिवासिनौ ॥ ३ ॥ वेदमित्रस्य पुत्रोऽभूत्सु मेधा नाम सुव्रतः ॥ सारस्वतस्य तनयः सोमवानिति विश्रुतः ॥ ४ ॥ उभौ सवयसौ बालौ समवेषौ समस्थिती ॥ समं च कृतसंस्कारौ सम विद्यौ बभूवतुः ॥ ५ ॥ सांगानधीत्य तौ वेदांस्तर्कव्याकरणानि च ॥ इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि कृत्स्नशः ॥ ६ ॥ सर्वविद्याकुशलिनौ बाल्य एव मनीषिणौ ॥ प्रहर्षमतुलं पित्रोर्ददतुः सकलैर्गुणैः ॥ ७ ॥ तावेकदा स्वतनयौ तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ ॥ आहूयावोचतां प्रीत्या षोड शाब्दौ शुभाकृती ॥ ८ ॥ हे पुत्रकौ युवां बाल्ये कृतविद्यौ सुवर्चसौ ॥ वैवाहिकोयं समयो वर्तते युवयोः समम् ॥ ९ ॥ इमं प्रसाद्य राजानं विदर्भेशं स्वविद्यया ॥ ततः प्राप्य धनं भूरि कृतोद्वाहौ भविष्यथः ॥ १० ॥ एवमुक्तौ सुतौ ताभ्यां तावुभौ द्विजनंदनौ ॥ विदर्भराजमासाद्य संतोषयतां गुणैः ॥ ११ ॥ विद्यया परितुष्टाय तस्मै द्विजकुमारकौ ॥ विवाहार्थं कृतोद्योगौ धनहीनावशंसताम् ॥ १२ ॥ तयोरपि मतं ज्ञात्वा स विदर्भमहीपतिः ॥ प्रहस्य किंचित्प्रोवाच लोकतत्त्वविवित्सया ॥ १३ ॥ आस्ते निषधराजस्य राज्ञी सीमंतिनी सती ॥ सोमवारे महादेवं पूजयत्यंबिकायुतम् ॥ १४ ॥ तस्मिन्दिने सपत्नीकान्द्विजाग्र्यान्वेदवित्तमान् ॥ संपूज्य परया भक्त्या धनं भूरि ददाति च ॥ १५ ॥ अतोऽत्र युवयोरेको नारीविभ्रमवेषधृक् ॥ एकस्तस्याः पतिर्भूत्वा जायेतां विप्रदंपती ॥ १६ ॥ युवां वधूवरौ भूत्वा प्राप्य सीमंतिनीगृहम् ॥ भुक्त्वा भूरि

१ हेमकिञ्जल्कवर्णया--इ०पा० । २ साधु श्रुतं महाप्राज्ञ—साधु सूत महाप्राज्ञ—इ० च पा० । ३ समद्युती—इ० पा० । ४ पर्यतोष्यताम्–इ०पा० । ५ इयम्–इ० पा० ।

धनं लब्ध्वा पुनर्यातं ममांतिकम् ॥ १७ ॥ इति राज्ञा समादिष्टौ भीतौ द्विजकुमारकौ ॥ प्रत्यूचतुरिदं कर्म कर्तुं नौ जायते भयम् ॥ १८ ॥ देवतासु गुरौ पित्रोस्तथा राजकुलेषु च ॥ कौटिल्यमाचरन्मोहात्सद्यो नश्यति सान्वयः ॥ १९ ॥ कथमंतर्गृहं राज्ञां छद्मना प्रविशेत्पुमान् ॥ गोप्यमानमपिच्छद्म कदाचित्ख्यातिमेष्यति ॥ २० ॥ ये गुणाः साधिताः पूर्वं शीलाचारश्रुतादिभिः ॥ सद्यस्ते नाशमायांति कौटिल्य पथगामिनः ॥ २१ ॥ पापं निंदा भयं वैरं चत्वार्येतानि देहिनाम् ॥ छद्ममार्गप्रपन्नानां तिष्ठंत्येव हि सर्वदा ॥ २२ ॥ अत आवां शुभाचारौ जातौ च शुचिनां कुले ॥ वृत्तं धूर्तजनश्लाघ्यं नाश्रयावः कदाचन ॥ २३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ देवतानां गुरूणां च पित्रोश्च पृथिवीपतेः ॥ शासनस्याप्यलंघ्यत्वात्प्रत्यादेशो न कर्हिचित् ॥ २४ ॥ एतैर्यद्यत्समादिष्टं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ कर्तव्यं नियतं भीतैरप्रमत्तैर्बुभूषुभिः ॥ ॥ २५ ॥ अहो वयं हि राजानः प्रजा यूयं हि संमताः ॥ राजाज्ञया प्रवृत्तानां श्रेयः स्यादन्यथा भयम् ॥ २६ ॥ अतो मच्छासनं कार्यं भवद्भ्यामविलंबितम् ॥ इत्युक्तौ नरदेवेन तौ तथेत्यूचतुर्भयात् ॥ २७ ॥ सारस्वतस्य तनयं सामवन्तं नराधिपः ॥ स्त्रीरूपधारिणं चक्रे वस्त्राकल्पांजनादिभिः ॥ २८ ॥ स कृत्रिमोद्भूतकलत्रभावः प्रयुक्तकर्णाभरणांगरागः ॥ स्निग्धाञ्जनाक्षः स्पृहणीयरूपो बभूव सद्यः प्रमदोत्तमाभः ॥ २९ ॥ तावुभौ दंपती भूत्वा द्विजपुत्रौ नृपाज्ञया ॥ जग्मतुर्नैषधं देशं यद्वा तद्वा भवत्विति ॥ ३० ॥ उपेत्य राजसदनं सोमवारे द्विजोत्तमैः ॥ सपत्नीकैः कृतातिथ्यौ धौतपादौ बभूवतुः ॥ ३१ ॥ सा राज्ञी ब्राह्मणान्सर्वानुपविष्टान्वरासने ॥ प्रत्येकमर्चयांचक्रे सपत्नीकान्द्विजोत्तमान् ॥ ३२ ॥ तौ च विप्रसुतौ दृष्ट्वा प्राप्तौ कृतकदंपती ॥ ज्ञात्वा किंचिद्विहस्याथ मेने गौरीमहेश्वरौ ॥ ३३ ॥ आवाह्य द्विजमुख्येषु देवदेवं सदाशिवम् ॥ पत्नीष्वावाहयामास सा देवीं जगदंबिकाम् ॥ ३४ ॥ गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिर्धूपैर्नीराजनैरपि ॥ अर्चयित्वा द्विजश्रेष्ठान्नमश्चक्रे समाहिता ॥ ३५ ॥ हिरण्मयेषु पात्रेषु पायसं घृतसंयुतम् ॥ शर्करामधुसंयुक्तं शाकैर्जुष्टं मनोरमैः ॥ ३६ ॥ गंधशाल्योदनैर्हृद्यैर्मोदकापूपराशिभिः ॥ शष्कुलीभिश्च संयावैः कृसरैर्माषपक्वकैः ॥ ३७ ॥ तथान्यैरप्यसंख्यातैर्भक्ष्यैर्भोज्यैर्मनोरमैः ॥ सुगन्धैः स्वादुभिः सूपैः पानीयैरपि शीतलैः ॥ ३८ ॥ कृतमन्नं द्विजाग्र्येभ्यः सा भक्त्या पर्यवेषयत् ॥ दध्योदनं निरुपमं निवेद्य समतोषयत् ॥ ३९ ॥ भुक्तवत्सु द्विजाग्र्येषु स्वाचांतेषु नृपांगना ॥ प्रणम्य दत्त्वा तांबूलं दक्षिणां च यथार्हतः ॥ ४० ॥ धेनूर्हिरण्यवासांसि रत्नस्रग्भूषणानि च ॥ दत्त्वा भूयो नमस्कृत्य विससर्ज द्विजोत्तमान् ॥ ४१ ॥ तयोर्द्वयोर्भूसुरवर्यपुत्रयोरेकस्तया हैमवतीधियार्चितः ॥ एको महादेवधियाभिपूजितः कृतप्रणामौ ययतुस्तदाज्ञया ॥ ४२ ॥ सा तु त्रिस्मृत

पुंभावा तस्मिन्नेव द्विजोत्तमे ॥ जातस्पृहा मदोत्सिक्ता कन्दर्पविवशाब्रवीत् ॥ ४३ ॥ अयि नाथ विशालाक्ष सर्वावयवसुन्दर ॥ तिष्ठतिष्ठ क्व वा
यासि मां न पश्यसि ते प्रियाम् ॥ ४४ ॥ इदमग्रे वनं रम्यं सुपुष्पितमहाद्रुमम् ॥ अस्मिन्विहर्तुमिच्छामि त्वया सह यथासुखम् ॥ ४५ ॥
इत्थं तयोक्तमाकर्ण्य पुरोऽगच्छद्द्विजात्मजः ॥ विचिंत्य परिहासोक्तिं गच्छति स्म यथा पुरा ॥ ४६ ॥ पुनरप्याह सा बाला तिष्ठतिष्ठ क्व यास्यसि॥
दुरुत्सहस्मरावेशां परिभोक्तुमुपेत्य माम् ॥ ४७ ॥ परिष्वजस्व मां कांतां पाययस्व तवाधरम् ॥ नाहं गंतुं समर्थास्मि स्मरबाणप्रपीडिता ॥
॥ ४८ ॥ इत्थमश्रुतपूर्वां तां निशम्य परिशंकितः ॥ आयांतीं पृष्ठतो वीक्ष्य सहसा विस्मयं गतः ॥४९॥ कैषा पद्मपलाशाक्षी पीनोन्नतपयोधरा ॥
कृशोदरी बृहच्छ्रोणी नवपल्लवकोमला ॥ ५० ॥ स एव मे सखा किन्तु जात एव वरांगना ॥ पृच्छाम्येनमतः सर्वमिति संचिन्त्य सोऽब्रवीत् ॥५१॥
किमपूर्व इवाभासि सखे रूपगुणादिभिः ॥ अपूर्वं भाषसे वाक्यं कामिनीव समाकुला ॥ ५२ ॥ यस्त्वं वेदपुराणज्ञो ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ॥ सार
स्वतात्मजः शांतः कथमेवं प्रभाषसे ॥ ५३ ॥ इत्युक्ता सा पुनः प्राह नाहमस्मि पुमान्प्रभो ॥ नाम्ना सामवती बाला तवास्मि रतिदायिनी॥ ५४ ॥
यदि ते संशयः कांत ममांगानि विलोकय ॥ इत्युक्तः सहसा मार्गे रहस्येनां व्यलोकयत् ॥५५॥ तामकृत्रिमधम्मिल्लां जघनस्तनशोभिनीम् ॥ सुरू
पां वीक्ष्य कामेन किंचिद्व्याकुलतामगात् ॥ ५६ ॥ पुनः संस्तभ्य यत्नेन चेतसो विकृतिं बुधः ॥ मुहूर्तं विस्मयाविष्टो न किंचित्प्रत्यभाषत ॥ ५७ ॥
॥ ॥ सामवत्युवाच ॥ ॥ गतस्ते संशयः कश्चित्तह्यागच्छ भजस्व माम् ॥ पश्येदं विपिनं कांत परस्त्रीसुरतोचितम् ॥ ५८ ॥ ॥ सुमेधा उवाच ॥ ॥
मैवं कथय मर्यादां मा हिंसीर्मदमत्तवत् ॥ आवां विज्ञातशास्त्रार्थौ त्वमेवं भाषसे कथम् ॥५९॥ अधीतस्य च शास्त्रस्य विवेकस्य कुलस्यच ॥ किमेष
सदृशो धर्मो जारधर्मनिषेवणम् ॥ ६० ॥ न त्वं स्त्री पुरुषो विद्वाञ्जानीह्यात्मानमात्मना ॥ अयं स्वयंकृतोऽनर्थ आवाभ्यां यद्विचेष्टितम् ॥ ६१ ॥
वंचयित्वात्मपितरौ धूर्तराजानुशासनात् ॥ कृत्वा चानुचितं कर्म तस्यैतद्भुज्यते फलम् ॥ ६२ ॥ सर्वं त्वनुचितं कर्म नृणां श्रेयोविनाशनम् ॥
यस्त्वं विप्रात्मजो विद्वान्गतः स्त्रीत्वं विगर्हितम् ॥ ६३ ॥ मार्गं त्यक्त्वा गतोऽरण्यं नरो विध्येत कण्टकैः ॥ बलाद्धिंस्येत वा हिंस्रैर्यदा त्यक्तसमा
गमः ॥ ६४ ॥ एवं विवेकमाश्रित्य तूष्णीमेहि स्वयं गृहम् ॥ देवद्विजप्रसादेन स्त्रीत्वं तव विलीयते ॥ ६५ ॥ अथवा दैवयोगेन स्त्रीत्वमेव भवेत्तव ॥
पित्रा दत्ता मया साकं रंस्यसे वरवर्णिनि ॥ ६६ ॥ अहो चित्रमहो दुःखमहो पापबलं महत् ॥ अहो राज्ञः प्रभावोयं शिवाराधनसंभृतः ॥ ६७ ॥

१ एहि–इ० पा० । २ सुपुष्पितलताद्रुमम्–इ० पा० । ३ सारस्वती–इ० पा० । ४ जारमार्गनिषेवणम्–इ० पा० ।

इत्युक्ताप्यसकृत्तेन सा वधूरतिविह्वला ॥ बलेन तं समालिंग्य चुचुंबाधरपल्लवम् ॥ ६८ ॥ धर्षितोपि तया धीरः सुमेधा नूतनस्त्रियम् ॥ यत्ना दानीय सदनं कृत्स्नं तत्र न्यवेदयत् ॥ ६९ ॥ तदाकर्ण्याथ तौ विप्रौ कुपितौ शोकविह्वलौ ॥ ताभ्यां सह कुमाराभ्यां वैदर्भांतिकमीयतुः ॥ ७० ॥ ततः सारस्वतः प्राह राजानं धूर्तचेष्टितम् ॥ राजन्ममात्मजं पश्य तव शासनयंत्रितम् ॥ ७१ ॥ एतौ तवाज्ञावशगौ चक्रतुः कर्म गर्हितम् ॥ मत्पुत्रस्तत्फलं भुंक्ते स्त्रीत्वं प्राप्य जुगुप्सितम्॥ ७२ ॥ अद्य मे संततिर्नष्टा निराशाः पितरो मम ॥ नापुत्रस्य हि लोकोस्ति लुप्तपिंडादिसंस्कृतेः ॥ ७३ ॥ शिखोपवीतमजिनं मौजीं दंडं कमंडलुम् ॥ ब्रह्मचर्योचितं चिह्नं विहायेमां दशां गतः ॥ ७४ ॥ ब्रह्मसूत्रं च सावित्रीं स्नानं संध्यां जपार्चनम् ॥ विसृज्य स्त्रीत्वमाप्तोस्य का गतिर्वद पार्थिव ॥ ७५ ॥ त्वया मे संततिर्नष्टा नष्टो वेदपथश्च मे ॥ एकात्मजस्य मे राजन्का गति र्वद शाश्वती ॥ ७६ ॥ इति सारस्वतेनोक्तं वाक्यमाकर्ण्य भूपतिः ॥ सीमंतिन्याः प्रभावेण विस्मयं परमं गतः ॥ ७७ ॥ अथ सर्वान्समाहूय महर्षीनमितद्युतीन् ॥ प्रसाद्य प्रार्थयामास तस्य पुंस्त्वं महीपतिः ॥ ७८ ॥ तेऽब्रुवन्नथ पार्वत्याः शिवस्य च समीहितम् ॥ तद्भक्तानां च माहा त्म्यं कोन्यथा कर्तुमीश्वरः ॥ ७९ ॥ अथ राजा भरद्वाजमादाय मुनिपुंगवम् ॥ ताभ्यां सह द्विजाग्र्याभ्यां तत्सुताभ्यां समन्वितः ॥ ८० ॥ अंबिकाभवनं प्राप्य भरद्वाजोपदेशतः ॥ तां देवीं नियमैस्तीव्रैरुपास्ते स्म महानिशि ॥ ८१ ॥ एवं त्रिरात्रं सुविसृष्टभोजनः स पार्वतीध्यान रतो महीपतिः ॥ सम्यक्प्रणामैर्विविधैश्च संस्तवैर्गौरीं प्रपन्नार्तिहरामतोषयत् ॥ ८२ ॥ ततः प्रसन्ना सा देवी भक्तस्य पृथिवीपतेः ॥ स्वरूपं दर्शयामास चंद्रकोटिसमप्रभम् ॥ ८३ ॥ अथाह गौरी राजानं किं ते ब्रूहि समीहितम् ॥ सोऽप्याह पुंस्त्वमेतस्य कृपया दीयतामिति ॥ ८४ ॥ भूयोप्याह महादेवी मद्भक्तैः कर्म यत्कृतम् ॥ शक्यते नान्यथा कर्तुं वर्षायुतशतैरपि ॥ ८५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ एकात्मजो हि विप्रोयं कर्मणा नष्टसंततिः ॥ कथं सुखं प्रपद्येत विना पुत्रेण तादृशः ॥ ८६ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ तस्यान्यो मत्प्रसादेन भविष्यति सुतोत्तमः ॥ विद्या विनयसंपन्नो दीर्घायुरमलाशयः ॥ ८७ ॥ एषा सामवती नाम सुता तस्य द्विजन्मनः ॥ भूत्वा सुमेधसः पत्नी कामभोगेन युज्यताम् ॥ ८८ ॥ इत्युक्त्वांतर्हिता देवी ते च राजपुरोगमाः ॥ गताः स्वंस्वं गृहं सर्वे चक्रुस्तच्छासने स्थितिम् ॥ ८९ ॥ सोपि सारस्वतो विप्रः पुत्रं पूर्वसुतो त्तमम् ॥ लेभे देव्याः प्रसादेन ह्यचिरादेव कालतः ॥ ९० ॥ तां च सामवतीं कन्यां ददौ तस्मै सुमेधसे ॥ तौ दंपती चिरं कालं बुभुजाते परं

१ आहूय–इ० पा० । २ जनिष्यति–इ० पा० ।

सुखम् ॥ ९१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्येष शिवभक्तायाः सीमंतिन्या नृपस्त्रियाः ॥ प्रभावः कथितः शंभोर्माहात्म्यमपि वर्णितम् ॥ ९२ ॥
भूयोपि शिवभक्तानां प्रभावं विस्मयावहम् ॥ समासाद्वर्णयिष्यामि श्रोतॄणां मंगलायनम् ॥ ९३ ॥ इति श्रीस्कांदेमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां
संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे सीमंतिन्याः प्रभाववर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ विचित्रं शिवनिर्माणं
विचित्रं शिवचेष्टितम् ॥ विचित्रं शिवमाहात्म्यं विचित्रं शिवभाषितम् ॥ १ ॥ विचित्रं शिवभक्तानां चरितं पापनाशनम् ॥ स्वर्गापवर्गयोः सत्यं
साधनं तद्ब्रवीम्यहम् ॥ २ ॥ अवंतीविषये कश्चिद्ब्राह्मणो मंदराह्वयः ॥ बभूव विषयारामः स्त्रीजितो धनसंग्रही ॥ ३ ॥ संध्यास्नानपरित्यक्तो
गंधमाल्यांबरप्रियः ॥ कुस्त्रीसक्तः कुमार्गस्थो यथा पूर्वमजामिलः ॥ ४ ॥ स वेश्यां पिंगलां नाम रममाणो दिवानिशम् ॥ तस्या एव गृहे
नित्यमासीदविजितेंद्रियः ॥ ५ ॥ कदाचित्सदने तस्यास्तस्मिन्निवसति द्विजे ॥ ऋषभो नाम धर्मात्मा शिवयोगी समाययौ ॥
॥ ६ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य मत्वा स्वं पुण्यमूर्जितम् ॥ सा वेश्या स च विप्रश्च पर्यपूजयतामुभौ ॥ ७ ॥ तमारोप्य महापीठे कंब
लांबरसंभृते ॥ प्रक्षाल्य चरणौ भक्त्या तज्जलं दधतुः शिरः[1] ॥ ८ ॥ स्वागतार्घ्यनमस्कारैर्गंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ उपचारैः समभ्यर्च्य भोजयामा
सतुर्मुदा ॥ ९ ॥ तं भुक्तवंतमाचांतं पर्यंके सुखसंस्तरे ॥ उपवेश्य मुदा युक्तौ तांबूलं प्रत्ययच्छताम् ॥ १० ॥ पादसंवाहनं भक्त्या कुर्वंतौ दैवचो
दितौ ॥ कल्पयित्वा तु शुश्रूषां प्रीणयामासतुश्चिरम् ॥ ११ ॥ एवं समर्चितस्ताभ्यां शिवयोगी महाद्युतिः ॥ अतिवाह्य निशामेकां ययौ प्रातस्तदा
हृतः ॥ १२ ॥ एवं काले गतप्राये स विप्रो निधनं गतः ॥ सा च वेश्या मृता काले ययौ कर्मार्जितां गतिम् ॥ १३ ॥ स विप्रः कर्मणा नीतो
दशार्णधरणीपतेः[2] ॥ वज्रबाहुकुटुंबिन्याः सुमत्या गर्भमास्थितः ॥ १४ ॥ तां ज्येष्ठपत्नीं नृपतेर्गर्भसंपदमाश्रिताम् ॥ अवेक्ष्य तस्यै गरलं सपत्न्य
श्छद्मना ददुः ॥ १५ ॥ सा भुक्त्वा गरलं घोरं न मृता दैवयोगतः ॥ क्लेशमेव परं प्राप मरणादतिदुःसहम् ॥ १६ ॥ अथ काले समायाते पुत्रमे
कमजीजनत् ॥ क्लेशेन महता साध्वी पीडिता वरवर्णिनी ॥ १७ ॥ स निर्दशो राजपुत्रः स्पृष्टपूर्वो गरेण यत् ॥ तेनावाप महाक्लेशं क्रंदमानो
दिवानिशम् ॥ १८ ॥ तस्य बालस्य माता च सर्वांगव्रणपीडिता ॥ बभूवतुरतिक्लिष्टौ गरयोगप्रभावतः ॥ १९ ॥ तौ राज्ञा च समानीतौ वैद्यैश्च
कृतभेषजौ ॥ न स्वास्थ्यमापतुर्यत्नैरनेकैर्योजितैरपि ॥ २० ॥ न रात्रौ लभते निद्रां सा राज्ञी विपुलव्यथा ॥ स्वपुत्रस्य च दुःखेन दुःखिता

१ शिरः—शिरसा—इत्यर्थः । शिवम्—इ० पा० । २ दशार्हधरणीपतेः—इ० पा० ।

नितरां कृशा ॥ २१ ॥ नीत्वैवं कतिचिन्मासान्स राजा मातृपुत्रकौ ॥ जीवंतौ च मृतप्रायौ विलोक्यात्मन्यचिंतयत् ॥ २२ ॥ एतौ मे गृहिणीपुत्रौ
निरयादागताविह ॥ अश्रांतरोगौ क्रंदंतौ निद्राभंगविधायिनौ ॥ २३ ॥ अत्रोपायं करिष्यामि पापयोर्ध्रुवमेतयोः ॥ मर्तुं वा जीवितुं वापि न
क्षमौ पापभोगिनौ ॥ २४ ॥ इत्थं विनिश्चित्य च भूमिपालः सक्तः सपत्नीषु तदात्मजेषु ॥ आहूय सूतं निजदारपुत्रौ निर्वापयामास रथेन
दूरम् ॥ २५ ॥ तौ सूतेन परित्यक्तौ कुत्रचिद्विजने वने ॥ अवापतुः परां पीडां क्षुत्तृड्भ्यां भृशविह्वलौ ॥ २६ ॥ सोद्वहंती निजं बालं निपतंती पदे
पदे ॥ निःश्वसंती निजं कर्म निंदंती चकिता भृशम् ॥ २७ ॥ क्वचित्कंटकभिन्नांगी मुक्तकेशी भयातुरा ॥ क्वचिद्व्याघ्रस्वनैर्भीता क्वचिद्व्यालैरनु
द्रुता ॥ २८ ॥ भर्त्स्यमाना पिशाचैश्च वेतालैर्ब्रह्मराक्षसैः ॥ महागुल्मेषु धावंती भिन्नपादा क्षुराश्मभिः ॥ २९ ॥ सैवं घोरे महारण्ये भ्रमंती नृपगे
हिनी ॥ दैवात्प्राप्ता वणिङ्मार्गं गोवाजिनरसेवितम् ॥ ३० ॥ गच्छंती तेन मार्गेण सुदूरमतियत्नतः ॥ ददर्श वैश्यनगरं बहुस्त्रीनरसेवितम् ॥ ३१ ॥
तस्य गोप्ता महावैश्यो नगरस्य महाजनः ॥ अस्ति[1] पद्माकरो नाम राजराज इवापरः ॥ ३२ ॥ तस्य वैश्यपतेः काचिद्वृद्धदासी नृपांगनाम् ॥
आयांतीं दूरतो दृष्ट्वा तदंतिकमुपाययौ ॥ ३३ ॥ सा दासी नृपतेः कांतां सपुत्रां भृशपीडिताम् ॥ स्वयं विदितवृत्तांता स्वामिने प्रत्यदर्शयत् ॥
॥ ३४ ॥ स तां दृष्ट्वा विशां नाथो रुजार्त्तां क्लिष्टपुत्रकाम् ॥ नीत्वा रहसि सुव्यक्तं तद्वृत्तांतमपृच्छत ॥ ३५ ॥ तया निवेदिताशेषवृत्तांतः स वणि
क्पतिः ॥ अहो कष्टमिति ज्ञात्वा निशश्वास मुहुर्मुहुः ॥ ३६ ॥ तामंतिके स्वगेहस्य संनिवेश्य रहोगृहे ॥ वासोन्नपानशयनैर्मातृसाम्यमपूजयत् ॥
॥ ३७ ॥ तस्मिन्गृहे नृपवधूर्निवसंती सुरक्षिता ॥ व्रणयक्ष्मादिरोगाणां न शांतिं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥ ततो दिनैः कतिपयैः स बालो व्रणपीडितः ॥
विलंघितभिषक्सत्त्वो ममार च विधेर्वशात् ॥ ३९ ॥ मृते स्वतनये राज्ञी शोकेन महतावृता ॥ मूर्च्छितां[2] चापतद्भूमौ गजभग्नेव वल्लरी ॥ ४० ॥
दैवात्संज्ञामवाप्याथ बाष्पक्लिन्नपयोधरा ॥ सांत्विताऽपि वणिक्स्त्रीभिर्विललाप सुदुःखिता ॥ ४१ ॥ हा ताततात हा पुत्र हा मम प्राणरक्षक ॥
हा राजकुलपूर्णेन्दो हा ममानंदवर्धन ॥ ४२ ॥ इमामनाथां कृपणां त्वत्प्राणां त्यक्तबांधवाम् ॥ मातरं ते परित्यज्य क्व यातोऽसि नृपात्मज ॥
॥ ४३ ॥ इत्येभिरुदितैर्वाक्यैः शोकचिंताविवर्धकैः ॥ विलपंतीं मृतापत्यां को नु सांत्वयितुं क्षमः ॥ ४४ ॥ एतस्मिन्समये तस्या दुःखशोकचिकि
त्सकः ॥ ऋषभः पूर्वमाख्यातः शिवयोगी समाययौ ॥ ४५ ॥ स योगी वैश्यनाथेन सार्घहस्तेन पूजितः ॥ तस्याः सकाशमगमच्छोचन्त्या इद

१ आस्ते—इ० पा० । २ पपात मूर्च्छिता भूमौ—इ० पा० ।

मब्रवीत् ॥ ४६ ॥ ॥ ऋषभ उवाच ॥ ॥ अकस्मात्किमहो वत्से रोरवीषि विमूढधीः ॥ को जातः कतमो लोके को मृतो वद सांप्रतम् ॥
॥ ४७ ॥ अमी देहादयो भावास्तोयफेनसधर्मकाः ॥ क्वचिद्भ्रांतिः क्वचिच्छांतिः स्थितिर्भवति वा पुनः ॥ ४८ ॥ अतोऽस्मिन्फेनसदृशे देहे
पञ्चत्वमागते ॥ शोकस्यानवकाशत्वान्न शोचंति विपश्चितः ॥ ४९ ॥ गुणैर्भूतानि सृज्यंते भ्राम्यंते निजकर्मभिः ॥ कालेनाथ विकृष्यंते वासनायां
च शेरते ॥ ५० ॥ माययोत्पत्तिमायांति गुणाः सत्त्वादयस्त्रयः ॥ तैरेव देहा जायंते जातास्तल्लक्षणाश्रयाः ॥ ५१ ॥ देवत्वं याति सत्त्वेन रजसा
च मनुष्यताम् ॥ तिर्यक्त्वं तमसा जंतुर्वासनानुगतोवशः ॥ ५२ ॥ संसारे वर्तमानेस्मिञ्जंतुः कर्मानुबन्धनात् ॥ दुर्विभाव्यां गतिं याति सुखदुःख
मयीं मुहुः ॥ ५३ ॥ अपि कल्पायुषां तेषां देवानां तु विपर्ययः ॥ अनेकामयबद्धानां का कथा नरदेहिनाम् ॥ ५४ ॥ केचिद्वदंति देहस्य काल
मेव हि कारणम् ॥ कर्म केचिद्गुणान्केचिद्देहः साधारणो ह्ययम् ॥ ५५ ॥ कालकर्मगुणाधानं पञ्चात्मकमिदं वपुः ॥ जातं दृष्ट्वा न हृष्यंति न
शोचंति मृतं बुधाः ॥ ५६ ॥ अव्यक्ते जायते जंतुरव्यक्ते च प्रलीयते ॥ मध्ये व्यक्तवदाभाति जलबुद्बुदसन्निभः ॥ ५७ ॥ यदा गर्भगतो देही
विनाशः कल्पितस्तदा ॥ दैवाज्जीवति वा जातो म्रियते सहसैव वा ॥ ५८ ॥ गर्भस्था एव नश्यंति जातमात्रास्तथा परे ॥ क्वचिद्युवानो नश्यंति
म्रियंते केपि वार्धके ॥ ५९ ॥ यादृशं प्राक्तनं कर्म तादृशं विंदते वपुः ॥ भुंक्ते तदनुरूपाणि सुखदुःखानि वै ह्यसौ ॥ ६० ॥ मायानुभावेरितयोः
पित्रोः सुरतसंभ्रमात् ॥ देह उत्पद्यते कोपि पुंयोषित्क्लीबलक्षणः ॥ ६१ ॥ आयुः सुखं च दुःखं च पुण्यं पापं श्रुतं धनम् ॥ ललाटे लिखितं धात्रा
वहञ्जंतुः प्रजायते ॥ ६२ ॥ कर्मणामविलंघ्यत्वात्कालस्याप्यनतिक्रमात् ॥ अनित्यत्वाच्च भावानां न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ ६३ ॥ क्व स्वप्ने
नियतं स्थैर्यमिंद्रजाले क्व सत्यता ॥ क्व नित्यता शरन्मेघे क्व शश्वत्त्वं कलेवरे ॥ ६४ ॥ तव जन्मान्यतीतानि शतकोट्ययुतानि च ॥
अजानंत्याः परं तत्त्वं संप्राप्तोऽयं महाभ्रमः॥ ६५ ॥ कस्यकस्यासि तनया जननी कस्यकस्य वा ॥ कस्यकस्यासि गृहिणी भवकोटिषु वर्तिनी ॥
॥ ६६ ॥ पञ्चभूतात्मको देहस्त्वगसृङ्मांसबन्धनः ॥ मेदोमज्जास्थिनिचितो विण्मूत्रश्लेष्मभाजनम् ॥ ६७ ॥ शरीरांतरमप्येतन्निजदेहोद्भवं
मलम् ॥ मत्त्वा स्वतनयं मूढे मा शोकं कर्तुमर्हसि ॥ ६८ ॥ यदि नाम जनः कश्चिन्मृत्युं तरति यत्नतः ॥ कथं तर्हि विपद्येरन्सर्वे पूर्वे विपश्चितः॥
॥ ६९ ॥ तपसा विद्यया बुद्ध्या मन्त्रौषधिरसायनैः ॥ अतियाति परं मृत्युं न कश्चिदपि पंडितः ॥ ७० ॥ एकस्याद्य मृतिर्जंतोः श्वश्चान्यस्य
वरानने ॥ तस्मादनित्यावयवे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ७१ ॥ नित्यं सन्निहितो मृत्युः किं सुखं वद देहिनाम् ॥ व्याघ्रे पुरः स्थिते ग्रासः

पशूनां किं नु रोचते ॥ ७२ ॥ अतो जन्म जरां जेतुं यदीच्छसि वरानने ॥ शरणं व्रज सर्वेशं मृत्युंजयमुमापतिम् ॥ ७३ ॥ तावन्मृत्युभयं घोरं तावज्जन्मजराभयम् ॥ यावन्नो याति शरणं देही शिवपदांबुजम् ॥ ७४ ॥ अनुभूयेह दुःखानि संसारे भृशदारुणे ॥ मनो यदा वियुज्येत तदा ध्येयो महेश्वरः ॥ ७५ ॥ मनसा पिबतः पुंसः शिवध्यानरसामृतम् ॥ भूयस्तृष्णा न जायेत संसारविषयासवे ॥ ७६ ॥ विमुक्तं सर्वसंगैश्च मनो वैराग्ययंत्रितम् ॥ यदा शिवपदे मग्नं तदा नास्ति पुनर्भवः ॥ ७७ ॥ तस्मादिदं मनो भद्रे शिवध्यानैकसाधनम् ॥ शोकमोहसमाविष्टं मा कुरुष्व शिवं भज ॥ ७८ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्थं सानुनयं राज्ञी बोधिता शिवयोगिना ॥ प्रत्याचष्ट गुरोस्तस्य प्रणम्य चरणांबुजम् ॥ ७९ ॥ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ ॥ भगवन्मृतपुत्रायास्त्यक्तायाः प्रियबन्धुभिः ॥ महारोगातुराया मे का गतिर्मरणं विना ॥ ८० ॥ अतोऽहं मर्तुमिच्छामि सहैव शिशुनाऽमुना ॥ कृतार्थाहं यदद्य त्वामपश्यं मरणोन्मुखी ॥ ८१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा शिवयोगी दयानिधिः ॥ पूर्वोपकारं संस्मृत्य मृतस्यांतिकमाययौ ॥ ८२ ॥ स तदा भस्म संगृह्य शिवमन्त्राभिमंत्रितम् ॥ विदीर्णे तन्मुखे क्षिप्त्वा मृतं प्राणैरयोजयत् ॥ ८३ ॥ स बालः संगतः प्राणैः शनैरुन्मील्य लोचने ॥ प्राप्तपूर्वेन्द्रियबलो[1] रुरोद स्तन्यकांक्षया ॥ ८४ ॥ मृतस्य पुनरुत्थानं वीक्ष्य बालस्य विस्मिताः ॥ जना मुमुदिरे सर्वे नगरेषु पुरोगमाः ॥८५॥ अथानंदभरा[2] राज्ञी विह्वलोन्मत्तलोचना ॥ जग्राह तनयं शीघ्रं बाष्पव्याकुललोचना ॥८६॥ उपगुह्य तदा तन्वी परमानंदनिर्वृता ॥ न वेदात्मानमन्यं वा सुषुप्तेव परिश्रमात् ॥ ८७ ॥ पुनश्च ऋषभो योगी तयोर्मातृकुमारयोः ॥ विषव्रणयुतं देहं भस्मनैव परामृशत् ॥ ८८ ॥ तौ च तद्भस्मना स्पृष्टौ प्राप्तदिव्यकलेवरौ ॥ देवानां सदृशं रूपं दधतुः कांतिभूषितम् ॥ ८९ ॥ संप्राप्ते त्रिदिवैश्वर्ये यत्सुखं पुण्यकर्मणाम् ॥ तस्माच्छतगुणं प्राप सा राज्ञी सुखमुत्तमम् ॥ ९० ॥ तां पादयोर्निपतितामृषभः प्रेमविह्वलः[3] ॥ उत्थाप्याश्वासयामास दुःखैर्मुक्तामुवाच ह ॥ ९१ ॥ अयि वत्से महाराज्ञि जीव त्वं शाश्वतीः समाः ॥ यावज्जीवसि लोकेस्मिन्न तावत्प्राप्स्यसे जराम् ॥ ९२ ॥ एष ते तनयः साध्वि भद्रायुरिति नामतः ॥ ख्यातिं यास्यति लोकेषु निजं राज्यमवाप्स्यति ॥ ॥ ९३ ॥ अस्य वैश्यस्य सदने तावत्तिष्ठ शुचिस्मिते ॥ यावदेष कुमारस्ते प्राप्तविद्यो भविष्यति ॥ ९४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति

---

१ प्राप्तसर्वेंद्रियबलः–इ० पा० । २ अत्यानन्दबलात्–इ० पा० । ३ प्रेमविह्वलाम्–इ० पा० ।

तामृषभो योगी तं च राजकुमारकम् ॥ संजीव्य भस्मवीर्येण ययौ देशान्यथेप्सितान् ॥ ९९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां
संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे भद्रायुराख्याने ऋषभयोगिना भद्रायुजीवनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥
पिंगला नाम या वेश्या मया पूर्वमुदाहृता ॥ शिवभक्तार्चनात्पुण्यात्त्यक्त्वा पूर्वकलेवरम् ॥ १ ॥ चन्द्रांगदस्य सा[1] भूयः सीमंतिन्यामजायत ॥
रूपौदार्यगुणोपेता नाम्ना वै कीर्तिमालिनी ॥ २ ॥ भद्रायुरपि तत्रैव राजपुत्रो वणिक्पतेः ॥ ववृधे सदने भानुः शुचाविव महातपाः ॥ ३ ॥
तस्यापि वैश्यनाथस्य कुमारस्त्वेक उत्तमः ॥ स नाम्ना सुनयः प्रोक्तो राजसूनोः सखाऽभवत् ॥ ४ ॥ तावुभौ परमस्निग्धौ राजवैश्यकुमारकौ॥
चित्रक्रीडावुदारांगौ रत्नाभरणमंडितौ ॥ ५ ॥ तस्य राजकुमारस्य ब्राह्मणैः स वणिक्पतिः ॥ संस्कारान्कारयामास स्वपुत्रस्यापि विस्तरात् ॥ ६ ॥
काले कृतोपनयनौ गुरुशुश्रूषणे रतौ ॥ चक्रतुः सर्वविद्यानां संग्रहं विनयान्वितौ ॥ ७ ॥ अथ राजकुमारस्य प्राप्ते षोडशहायने ॥ स[2] एव ऋषभो
योगी तस्य वेश्मन्युपाययौ ॥ ८ ॥ सा राज्ञी स कुमारश्च शिवयोगिनमागतम् ॥ मुहुर्मुहुः प्रणम्योभौ पूजयामासतुर्मुदा ॥ ९ ॥ ताभ्यां च
पूजितः सोऽथ योगीशो हृष्टमानसः ॥ तं राजपुत्रमुद्दिश्य बभाषे करुणार्द्रधीः ॥ १० ॥ ॥ शिवयोग्युवाच ॥ ॥ कच्चित्ते कुशलं तात
त्वन्मातुश्चाप्यनामयम् ॥ कच्चित्त्वं सर्वविद्यानामकार्षीश्च प्रतिग्रहम् ॥ ११ ॥ कच्चिद्गुरूणां सततं शुश्रूषातत्परो भवान् ॥ कच्चित्स्मरसि मां तात
तव प्राणप्रदं गुरुम् ॥ १२ ॥ एवं वदति योगीशे राज्ञी सा विनयान्विता ॥ स्वपुत्रं पादयोस्तस्य निपात्यैनमभाषत ॥ १३ ॥ एष पुत्रस्तव
गुरो त्वमस्य प्राणदः पिता ॥ एष शिष्यस्तु संग्राह्यो भवता करुणात्मना ॥ १४ ॥ अतो बन्धुभिरुत्सृष्टमनाथं परिपालय ॥ अस्मै सम्यक्सतां
मार्गमुपदेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५ ॥ इति प्रसादितो राज्ञ्या शिवयोगी महामतिः ॥ तस्मै राजकुमाराय सन्मार्गमुपदिष्टवान् ॥ १६ ॥ ॥ ऋषभ
उवाच ॥ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रोक्तो धर्मः सनातनः ॥ वर्णाश्रमानुरूपेण निषेव्यः सर्वदा जनैः ॥ १७ ॥ भज वत्स सतां मार्गं संदेव[3]
चरितं चर ॥ न देवाज्ञां विलंघेथा मा कार्षीर्देवहेलनम् ॥ १८ ॥ गोदेवगुरुविप्रेषु भक्तिमान्भव सर्वदा ॥ चांडालमपि संप्राप्तं सदा संभावया
तिथिम् ॥ १९ ॥ सत्यं न त्यज सर्वत्र प्राप्तेऽपि प्राणसंकटे ॥ गोब्राह्मणानां रक्षार्थमसत्यं त्वं वद क्वचित् ॥ २० ॥ परस्वेषु परस्त्रीषु देवब्राह्मण
वस्तुषु ॥ तृष्णां त्यज महाबाहो दुर्लभेष्वपि वस्तुषु ॥ २१ ॥ सत्कथायां सदाचारे सद्व्रते च सदागमे ॥ धर्मादिसंग्रहे नित्यं तृष्णां कुरु महा

१ भार्यायाम्–इ० पा० । २ स हर्षात्–इ० पा० । ३ तदेवं चरितम्–इ० पा० ।

मते ॥ २२ ॥ स्नाने जपे च होमे च स्वाध्याये पितृतर्पणे ॥ गोदेवातिथिपूजासु निरालस्यो भवानघ ॥ २३ ॥ क्रोधं द्वेषं भयं शाठ्यं पैशुन्यमसदाग्रहम् ॥ कौटिल्यं दंभमुद्वेगं यत्नेन परिवर्जय ॥ २४ ॥ क्षात्रधर्मरतोऽपि त्वं वृथा हिंसां परित्यज ॥ शुष्कवैरं वृथालापं परानिंदां च वर्जय ॥ २५ ॥ मृगयाद्यूतपानेषु स्त्रीषु स्त्री[1]विजितेषु च ॥ अत्याहारमतिक्रोधमतिनिद्रामतिश्रमम् ॥ २६ ॥ अत्यालापमतिक्रीडां सर्वदा परिवर्जय ॥ ॥ २७ ॥ अतिविद्यामतिश्रद्धामतिपुण्यमतिस्मृतिम् ॥ अत्युत्साहमतिख्यातिमतिधैर्यं च साधय ॥ २८ ॥ सकामो निजदारेषु सक्रोधो निजं[2]शत्रुषु ॥ सलोभः पुण्यनिचये साभ्यसूयो ह्यधर्मिषु ॥ २९ ॥ सद्वेषो भव पाखण्डे सरागः सज्जनेषु च ॥ दुर्बोधो भव दुर्मंत्रे बधिरः पिशुनोक्तिषु ॥ ३० ॥ धूर्तं चंडं शठं क्रूरं कितवं चपलं खलम् ॥ पतितं नास्तिकं जिह्मं दूरतः परिवर्जय ॥ ३१ ॥ आत्मप्रशंसां[3] मा कार्षीः परिज्ञातें[4]गितो भव ॥ धने सर्वकुटुंबे च नात्यासक्तः सदा भव ॥ ३२ ॥ पत्न्याः पतिव्रतायाश्च जनन्याः श्वशुरस्य च ॥ सतां गुरोश्च वचने विश्वासं कुरु सर्वदा ॥ ३३ ॥ आत्मरक्षापरो नित्यमप्रमत्तो दृढव्रतः ॥ विश्वासं नैव कुर्वीथाः स्वभृत्येष्वपि कुत्रचित् ॥ ३४ ॥ विश्वस्तं मा वधीः कंचिदपि चोरं महामते ॥ अ[5]पापेषु न शंकेथाः सत्यान्न चलितो भव ॥ ३५ ॥ अनाथं कृपणं वृद्धं स्त्रियं बालं निरागसम् ॥ परिरक्ष धनैः प्राणैर्बुद्ध्या शक्त्या बलेन च ॥ ३६ ॥ अपि शत्रुं वधस्यार्हं मा वधीः शरणागतम् ॥ अ[8]पात्रं सुपात्रं वा नीचो वापि महत्तमः ॥ ३७ ॥ यो वा को वापि याचेत तस्मै देहि शिरोपि च ॥ अपि यत्नेन महता कीर्तिमेव स[6]दार्जय ॥ ३८ ॥ राज्ञां च विदुषां चैव कीर्तिरेव हि भूषणम् ॥ सत्कीर्तिप्रभवा लक्ष्मीः पुण्यं सत्कीर्तिसंभवम् ॥ ३९ ॥ सत्कीर्त्या राजते लोकश्चंद्रश्चंद्रिकया यथा ॥ गजाश्वहेमनिचयं रत्नराशिं नगोपमम् ॥ ४० ॥ अकीर्त्योपहतं सर्वं तृणवन्मुंच सत्वरम् ॥ मातुः कोपं पितुः कोपं गुरोः कोपं धनव्ययम् ॥ ४१ ॥ पुत्राणामपराधं च ब्राह्मणाँ[7]नां क्षमस्व भोः ॥ यथा द्विजप्रसादः स्यात्तथा तेषां हितं चर ॥ ४२ ॥ राजानं संकटे मग्नमुद्धरेयुर्द्विजोत्तमाः ॥ आयुर्यशो बलं सौख्यं धनं पुण्यं प्रजोन्नतिः ॥ ४३ ॥ कर्मणा येन जायेत तत्सेव्यं भवता स[9]दा ॥ देशं कालं च शक्तिं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥ ४४ ॥ सम्यग्विचार्य यत्नेन कुरु कार्यं च सर्वदा ॥ न कुर्याः कस्यचिद्बाधां परबाधां निवारय ॥ ४५ ॥ चोरान्दुष्टांश्च बाधेथाः

१ दुर्विनयेषु च–इ० पा० । २ दुष्टशत्रुषु–इ० पा० । ३ अतिप्रशंसाम्–इ० पा० । ४ अविज्ञातो भवानघ–इ० पा० । ५ अमात्येषु च–इ० पा० । ६ समार्जय–इ० पा० । ७ क्षमस्व ब्राह्मणानयम्–इ० पा० । ८ अनघ–इ० पा० । ९ पीडाम्–इ० पा० ।

सुनीत्या शक्तिमत्तया ॥ स्नाने जपे च होमे च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ ४६ ॥ अत्वरो भव निद्रायां भोजने भव सत्वरः ॥ दाक्षिण्ययुक्तमशठं
सत्यं जनमनोहरम् ॥ ४७ ॥ अल्पाक्षरमनंतार्थं वाक्यं ब्रूहि महामते ॥ अभीतो भव सर्वत्र विपक्षेषु विपत्सु च ॥ ४८ ॥ भीतो भव ब्रह्मकुले
न पापे गुरुशासने ॥ ज्ञातिबंधुषु विप्रेषु भार्यासु तनयेषु च ॥ ४९ ॥ समभावेन वर्तेथास्तथा भोजनपंक्तिषु ॥ सतां हितोपदेशेषु तथा पुण्य
कथासु च ॥ ५० ॥ विद्यागोष्ठीषु धर्म्यासु क्वचिन्मा भूः पराङ्मुखः ॥ शुचौ पुण्यजलस्यांते प्रख्याते ब्रह्मसंकुले ॥ ५१ ॥ महादेशे शिवमये
वस्तव्यं भवता सदा ॥ कुलटा गणिका यत्र यत्र तिष्ठति कामुकः ॥ ५२ ॥ दुर्देशे नीचसंबाधे कदाचिदपि मा वस ॥ एकमेवाश्रितोपि त्वं शिवं
त्रिभुवनेश्वरम् ॥ ५३ ॥ सर्वान्देवानुपासीथास्तद्दिनानि च मानयन् ॥ सदा शुचिः सदा दक्षः सदा शांतः सदा स्थिरः ॥ ५४ ॥ सदा विजित
षड्वर्गः सदैकांतो भवानघ ॥ विप्रान्वेदविदः शांतान्यतींश्च नियतोज्ज्वलान् ॥ ५५ ॥ युग्मम् ॥ पुण्यवृक्षान्पुण्यनदीः पुण्यतीर्थं महत्सरः ॥ धेनुं च
वृषभं रत्नं युवतीं च पतिव्रताम् ॥ ५६ ॥ आत्मनो गृहदेवांश्च सहसैव नमस्कुरु ॥ उत्थाय समये ब्राह्मे स्वाचम्य विमलाशयः ॥ ५७ ॥ नमस्कृत्या
त्मगुरुवे ध्यात्वा देवमुमापतिम् ॥ नारायणं च लक्ष्मीशं ब्रह्माणं च विनायकम् ॥ ५८ ॥ स्कन्दं कात्यायनीं देवीं महालक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥ इन्द्रा
दीनथ लोकेशान्पुण्यश्लोकानृषीनपि ॥ ५९ ॥ चिंतयित्वाथ मार्त्तंडमुद्यंतं प्रणमेत्सदा ॥ गंधं पुष्पं च तांबूलं शाकं पक्वफलादिकम् ॥ ६० ॥
शिवाय दत्त्वोपभुंक्ष्व भक्ष्यं भोज्यं प्रियं नवम् ॥ यद्दत्तं यत्कृतं जप्तं यत्स्नातं यद्धुतं स्मृतम् ॥ ६१ ॥ यच्च तप्तं तपः सर्वं तच्छिवाय निवेदय ॥
भुंजानश्च पठन्वापि शयानो विहरन्नपि ॥ पश्यञ्छृण्वन्वदन्गृह्णञ्छिवमेवानुचिंतय ॥ ६२ ॥ रुद्राक्षकंकणलसत्करदंडयुग्मो मालांतरालधृतभस्म
सितत्रिपुंड्रः ॥ पंचाक्षरं परिपठन्परमंत्रराजं ध्यायन्सदा पशुपतेश्चरणं रमेथाः ॥६३ ॥ इति संक्षेपतो वत्स कथितो धर्मसंग्रहः ॥ अन्येषु च पुराणेषु
विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥६४॥ अथापरं सर्वपुराणगुह्यं निःशेषपापौघहरं पवित्रम् ॥ जयप्रदं सर्वविपद्विमोचनं वक्ष्यामि शैवं कवचं हिताय ते ॥६५॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे भद्रायुं प्रति ऋषभोपदेशवर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ छ ॥
॥ ॥ ऋषभ उवाच ॥ ॥ नमस्कृत्य महादेवं विश्वव्यापिनमीश्वरम् ॥ वक्ष्ये शिवमयं वर्म सर्वरक्षाकरं नृणाम् ॥ १ ॥ शुचौ देशे समासीनो
यथावत्कल्पितासनः ॥ जितेंद्रियो जितप्राणश्चिंतयेच्छिवमव्ययम् ॥ २ ॥ हृत्पुंडरीकांतरसन्निविष्टं स्वतेजसा व्याप्तनभोवकाशम् ॥ अतींद्रियं

१ पपे पापकर्तरि गुरुशासने गुरुतरदंडादिरूपशासनकरणेन भीतो न भव परं ब्रह्मकुले पापकर्तर्यपि गुरुशासनकरणे भीतो भवेति तात्पर्यम् । २ सर्वविषप्रमोचनम्–इ० पा० ।

सूक्ष्ममनंतमाद्यं ध्यायेत्परानंदमयं महेशम् ॥ ३ ॥ ध्यानावधूताखिलकर्मबंधश्चिरं चिदानंदनिमग्नचेताः ॥ षडक्षरन्याससमाहितात्मा शैवेन कुर्यात्कवचेन रक्षाम् ॥ ४ ॥ मां पातु देवोऽखिलदेवतात्मा संसारकूपे पतितं गभीरे ॥ तन्नाम दिव्यं वरमंत्रमूलं धुनोतु मे सर्वमघं हृदिस्थम् ॥ ५ ॥ सर्वत्र मां रक्षतु विश्वमूर्त्तिर्ज्योतिर्मयानंदघनश्चिदात्मा ॥ अणोरणीयानुरुशक्तिरेकः स ईश्वरः पातु भयादशेषात् ॥ ६ ॥ यो भूस्वरूपेण बिभर्ति विश्वं पायात्स भूमेर्गिरिशोऽष्टमूर्तिः ॥ योऽपां स्वरूपेण नृणां करोति संजीवनं सोऽवतु मां जलेभ्यः ॥ ७ ॥ कल्पावसाने भुवनानि दग्ध्वा सर्वाणि यो नृत्यति भूरिलीलः ॥ स कालरुद्रोऽवतु मां दवाग्नेर्वात्यादिभीतेरखिलाच्च तापात् ॥ ८ ॥ प्रदीप्तविद्युत्कनकावभासो विद्यावराभीतिकुठारपाणिः ॥ चतुर्मुखस्तत्पुरुषस्त्रिनेत्रः प्राच्यां स्थितं रक्षतु मामजस्रम् ॥ ९ ॥ कुठारवेदांकुशपाशशूलकपालढक्काक्षगुणान्दधानः ॥ चतुर्मुखो नीलरुचिस्त्रिनेत्रः पायादघोरो दिशि दक्षिणस्याम् ॥ १० ॥ कुंदेन्दुशंखस्फटिकावभासो वेदाक्षमालावरदाभयांकः ॥ त्र्यक्षश्चतुर्वक्त्र उरुप्रभावः सद्योधिजातोवतु मां प्रतीच्याम् ॥ ११ ॥ वराक्षमालाभयटंकहस्तः सरोजकिंजल्कसमानवर्णः ॥ त्रिलोचनश्चारुचतुर्मुखो मां पायादुदीच्यां दिशि वामदेवः ॥ १२ ॥ वेदाभयेष्टांकुशटंकपाशकपालढक्काक्षकशूलपाणिः ॥ सितद्युतिः पंचमुखोऽवतान्मामीशान ऊर्द्ध्वं परमप्रकाशः ॥ १३ ॥ मूर्धानमव्यान्मम चंद्रमौलिर्भालं ममाव्यादथ भालनेत्रः ॥ नेत्रे ममाव्याद्भगनेत्रहारी नासां सदा रक्षतु विश्वनाथः ॥ १४ ॥ पायाच्छ्रुती मे श्रुतिगीतकीर्तिः कपोलमव्यात्सततं कपाली ॥ वक्त्रं सदा रक्षतु पंचवक्त्रो जिह्वां सदा रक्षतु वेदजिह्वः ॥ १५ ॥ कंठं गिरीशोऽवतु नीलकंठः पाणिद्वयं पातु पिनाकपाणिः ॥ दोर्मूलमव्यान्मम धर्मबाहुर्वक्षःस्थलं दक्षमखांतकोऽव्यात् ॥ १६ ॥ ममोदरं पातु गिरींद्रधन्वा मध्यं ममाव्यान्मदनान्तकारी ॥ हेरंबतातो मम पातु नाभिं पायात्कटी धूर्जटिरीश्वरो मे ॥ १७ ॥ ऊरुद्वयं पातु कुबेरमित्रो जानुद्वयं मे जगदीश्वरोऽव्यात् ॥ जंघायुगं पुंगवकेतुरव्यात्पादौ ममाव्यात्सुरवंद्यपादः ॥ १८ ॥ महेश्वरः पातु दिनादियामे मां मध्ययामेऽवतु वामदेवः ॥ त्रियंबकः पातु तृतीययामे वृषध्वजः पातु दिनांत्ययामे ॥ ॥ १९ ॥ पायान्निशादौ शशिशेखरो मां गंगाधरो रक्षतु मां निशीथे ॥ गौरीपतिः पातु निशावसाने मृत्युंजयो रक्षतु सर्वकालम् ॥ २० ॥ अंतःस्थितं रक्षतु शंकरो मां स्थाणुः सदा पातु बहिःस्थितं माम् ॥ तदंतरे पातु पतिः पशूनां सदा शिवो रक्षतु मां समंतात् ॥ २१ ॥ तिष्ठंतमव्याद्भुवनैकनाथः पायाद्व्रजंतं प्रमथाधिनाथः ॥ वेदांतवेद्योऽवतु मान्निषण्णं मामव्ययः पातु शिवः शयानम् ॥ २२॥ मार्गेषु मां रक्षतु नीलकंठः शैला

१ स्थितो रक्षतु—इ०पा० ।

दिदुर्गेषु पुरत्रयारिः ॥ अरण्यवासादिमहाप्रवासे पायान्मृगव्याध उदारशक्तिः ॥ २३ ॥ कल्पांतकाटोपपटुप्रकोपः स्फुटाट्टहासोच्चलितांडकोशः ॥
घोरारिसेनार्णवदुर्निवारमहाभयाद्रक्षतु वीरभद्रः॥२४॥ पत्त्यश्वमातंगघटावरूथसहस्रलक्षायुतकोटिभीषणम् ॥ अक्षौहिणीनां शतमाततायिनां छिंद्या
न्मृडो घोरकुठारधारया ॥ २५ ॥ निहंतु दस्यून्प्रलयानलार्चिर्ज्वलत्त्रिशूलं त्रिपुरांतकस्य ॥ शार्दूलसिंहर्क्षवृकादिहिंस्रान्संत्रासयत्वीशधनुःपिनाकम्॥
॥२६॥ दुःस्वप्नदुःशकुनदुर्गतिदौर्मनस्यदुर्भिक्षदुर्व्यस नदुःसहदुर्यशांसि॥ उत्पाततापविषभीतिमसद्ग्रहार्तिव्याधींश्च नाशयतु मे जगतामधीशः॥२७॥
ओंनमो भगवते सदाशिवाय सकलतत्त्वात्मकाय सकलतत्त्वविहाराय[1] सकललोकैककर्त्रे सकललोकैकभर्त्रे सकललोकैकहर्त्रे सकललोकैकगुरवे सक
ललोकैकसाक्षिणे सकलनिगमगुह्याय सकलवरप्रदाय सकलदुरितार्तिभंजनाय सकलजगदभयंकराय सकललोकैकशंकराय शशांकशेखराय शाश्व
तनिजाभासाय[2] निर्गुणाय निरुपमाय नीरूपाय निराभासाय निरामयाय निष्प्रपंचाय निष्कलंकाय निर्द्वंद्वाय निःसंगाय निर्मलाय निर्गमाय
नित्यरूपविभवाय निरुपमविभवाय निराधाराय नित्यशुद्धबुद्धपरिपूर्णसच्चिदानंदाद्वयाय परमशांतप्रकाशतेजोरूपाय जयजय महारुद्र
महारौद्र भद्रावतार दुःखदावदारण महाभैरव कालभैरव कल्पान्तभैरव कपालमालाधर खट्वांगखड्गचर्मपाशांकुशडमरुशूलचापबाणगदाशक्तिभिं
डिपालतोमरमुसलमुद्गरपट्टिशपरशुपरिघभुशुंडीशतघ्नीचक्राद्यायुधभीषणकरसहस्र मुखदंष्ट्राकराल विकटाट्टहासविस्फारितब्रह्मांमण्डल नागेंद्र
कुण्डल नागेंद्रहार नागेंद्रवलय नागेंद्रचर्मधर मृत्युंजय त्र्यंबक त्रिपुरांतक विरूपाक्ष विश्वेश्वर विश्वरूप वृषभवाहन विषभूषण विश्वतोमुख सर्वतो
रक्षरक्ष मां ज्वलज्वल महामृत्युभयमपमृत्युभयं नाशयनाशय रोगभयमुत्सादयोत्सादय विषसर्पभयं शमयशमय चोरभयं मारयमारय मम शत्रूनुच्चा
टयोच्चाटय शूलेन विदारय विदारय कुठारेण भिंधिभिंधि खड्गेन छिंधिछिंधि खट्वांगेन विपोथय विपोथय मुसलेन निष्पेषयनिष्पेषय बाणैः संताडय
संताडय रक्षांसि भीषयभीषय भूतानि विद्रावयविद्रावय कूष्मांडवेतालमारीगणब्रह्मराक्षसान्संत्रासयसंत्रासय ममाभयं कुरुकुरु वित्रस्तं मामाश्वास
याश्वासय नरकभयान्मामुद्धारयोद्धारय संजीवयसंजीवय क्षुत्तृड्भ्यां मामाप्याययाप्यायय दुःखातुरं मामानन्दयानंदय शिवकवचेन मामाच्छादया
च्छादय त्र्यंबक सदाशिव नमस्तेनमस्तेनमस्ते ॥ ॥ ऋषभ उवाच ॥ ॥ इत्येतत्कवचं शैवं वरदं व्याहृतं मया ॥ सर्वबाधाप्रशमनं रहस्यं सर्व ॥१९७॥
देहिनाम् ॥ २८ ॥ यः सदा धारयेन्मर्त्यः शैवं कवचमुत्तमम् ॥ न तस्य जायते क्वापि भयं शम्भोरनुग्रहात् ॥ २९ ॥ क्षीणायुर्मृत्युमापन्नो महा

१ सकलतत्त्वविदूराय–इ०पा० । २ शाश्वतनिजावासाय–इ०पा० ।

रोगहतोऽपि वा ॥ सद्यः सुखमवाप्नोति दीर्घमायुश्च विंदति ॥ ३० ॥ सर्वदारिद्र्यशमनं सौमंगल्यविवर्धनम् ॥ यो धत्ते कवचं शैवं स देवैरपि पूज्यते ॥ ३१ ॥ महापातकसंघातैर्मुच्यते चोपपातकैः ॥ देहांते शिवमाप्नोति शिववर्मानुभावतः ॥ ३२ ॥ त्वमपि श्रद्धया वत्स शैवं कवच मुत्तमम् ॥ धारयस्व मया दत्तं सद्यः श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा ऋषभो योगी तस्मै पार्थिवसूनवे ॥ ददौ शंखं महारावं खड्गं चारिनिषूदनम् ॥ ३४ ॥ पुनश्च भस्म संमंत्र्य तदंगं सर्वतोऽस्पृशत् ॥ गजानां षट्सहस्रस्य द्विगुणं च बलं ददौ ॥ ३५ ॥ भस्मप्रभावात्संप्राप्य बलैश्वर्यधृतिस्मृतीः ॥ स राजपुत्रः शुशुभे शरदर्क इव श्रिया ॥ ३६ ॥ तमाह प्रांजलिं भूयः स योगी राजनंदनम् ॥ एष खड्गो मया दत्तस्तपोमंत्रानुभावतः ॥ ३७ ॥ शितधारमिमं खड्गं यस्मै दर्शयसि स्फुटम् ॥ स सद्यो म्रियते शत्रुः साक्षान्मृत्युरपि स्वयम् ॥ ॥ ३८ ॥ अस्य शंखस्य निह्रादं ये शृण्वंति तवाहिताः ॥ ते मूर्च्छिताः पतिष्यंति न्यस्तशस्त्रा विचेतनाः ॥ ३९ ॥ खड्गशंखाविमौ दिव्यौ परसैन्यविनाशिनौ ॥ आत्मसैन्यस्वपक्षाणां शौर्यतेजोविवर्धनौ ॥ ४० ॥ एतयोश्च प्रभावेन शैवेन कवचेन च ॥ द्विषट्सहस्रनागानां बलेन मह तापि च ॥४१॥ भस्मधारणसामर्थ्याच्छत्रुसैन्यं विजेष्यसि ॥ प्राप्य सिंहासनं पैत्र्यं गोप्तासि पृथिवीमिमाम् ॥४२॥ इति भद्रायुषं सम्यगनुशास्य समातृकम् ॥ ताभ्यां संपूजितः सोऽथ योगी स्वैरगतिर्ययौ ॥ ४३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तर खंडे सीमंतिनीमाहात्म्ये भद्रायूपाख्याने शिवकवचकथनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ दशार्णा धिपतेस्तस्य वज्रबाहोर्महाभुजः ॥ बभूव शत्रुर्बलवान्राजा मगधराट् ततः ॥ १ ॥ स वै हेमरथो नाम बाहुशाली रणोत्कटः ॥ बलेन महतावृत्य दशार्णं न्यरुधद्बली ॥ २ ॥ चमूपास्तस्य दुर्धर्षाः प्राप्य देशं दशार्णकम् ॥ व्यलुंपन्वसुरत्नानि गृहाणि ददहुः परे ॥३॥ केचिद्धनानि जगृहुः केचि द्बालान्स्त्रियोऽपरे ॥ गोधनान्यपरेऽगृह्णन्केचिद्धान्यपरिच्छदान् ॥ केचिदारामसस्यानि गृहोद्यानान्यनाशयन् ॥४॥ एवं विनाश्य तद्राज्यं स्त्रीगोध नजिघृक्षवः ॥ आवृत्य तस्य नगरीं वज्रबाहोस्तु मागधः ॥ ५ ॥ एवं पर्याकुलं वीक्ष्य राजा नगरमेव च ॥ युद्धाय निर्जगामाशु वज्रबाहुः ससै निकः ॥ ६ ॥ वज्रबाहुश्च भूपालस्तथा मंत्रिपुरःसराः ॥ युयुधुर्मागधैः सार्धं निजघ्नुः शत्रुवाहिनीम् ॥७॥ वज्रबाहुर्महेष्वासो दंशितो रथमास्थितः॥ विकिरन्बाणवर्षाणि चकार कदनं महत् ॥८॥ दशार्णराजं युध्यंतं दृष्ट्वा युद्धे सुदुःसहम् ॥ तमेव तरसा वव्रुः सर्वे मागधसैनिकाः ॥ ९ ॥ कृत्वा तु

१ रथोत्कटः—इ० पा० । २ ते भूपाः—इ० पा० ।

सुचिरं युद्धं मागधा दृढविक्रमाः ॥ तत्सैन्यं नाशयामासुर्लेभिरे च जयश्रियम् ॥१०॥ केचित्तस्य रथं जघ्नुः केचित्तद्धनुराच्छिनन् ॥ सूतं तस्य
जघानैकस्त्वपरः खड्गमाच्छिनत् ॥ ११॥ संछिन्नखड्गधन्वानं विरथं हतसारथिम् ॥ बलाद्गृहीत्वा बलिनो बबंधुर्नृपतिं रुषा ॥१२॥ तस्य मंत्रिगणं
सर्वं तत्सैन्यं च विजित्य ते ॥ मागधास्तस्य नगरीं विविशुर्जयकाशिनः ॥ १३ ॥ अश्वान्नरान्गजानुष्ट्रान्पशूंश्चैव धनानि च ॥ जगृहुर्युवतीः
सर्वाश्चार्वंगीश्चैव कन्यकाः ॥ १४ ॥ राज्ञो बबंधुर्महिषीर्दासीश्चैव सहस्रशः ॥ कोशं च रत्नसंपूर्णं जहुस्तेऽप्याततायिनः ॥ १५ ॥ एवं विनाश्य
नगरीं हृत्वा स्त्रीगोधनादिकम् ॥ वज्रबाहुं बलाद्बद्ध्वा रथे स्थाप्य विनिर्ययुः ॥ १६ ॥ एवं कोलाहले जाते राष्ट्रनाशे च दारुणे ॥ राजपुत्रोऽथ
भद्रायुस्तद्वार्तामशृणोद्बली ॥ १७ ॥ पितरं शत्रुनिर्बद्धं पितृपत्नीस्तथा हृताः ॥ नष्टं दशार्णराष्ट्रं च श्रुत्वा चुक्रोश सिंहवत् ॥ १८ ॥ स
खड्गशंखावादाय वैश्यपुत्रसहायवान् ॥ दंशितो हयमारुह्य कुमारो विजिगीषया ॥ १९ ॥ जवेनागत्य तं देशं मागधैरभिपूरितम् ॥ दह्यमानं
क्रंदमानं हृतस्त्रीसुतगोधनम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा राजजनं सर्वं राज्यं शून्यं भयाकुलम् ॥ क्रोधाध्मातमनास्तूर्णं प्रविश्य रिपुवाहिनीम् ॥
आकर्णाकृष्टकोदंडो ववर्ष शरसंततीः ॥ २१ ॥ ते हन्यमाना रिपवो राजपुत्रेण सायकैः ॥ तमभिद्रुत्य वेगेन शरैर्विव्यधुरुल्बणैः ॥ २२ ॥
हन्यमानोऽस्त्रपूगेन रिपुभिर्युद्धदुर्मदैः ॥ न चचाल रणे धीरः शिववर्माभिरक्षितः ॥ २३ ॥ सोऽस्त्रकर्षं प्रसह्याशु प्रविश्य गजलीलया ॥ जघानाशु
रथान्नागान्पदातीनपि भूरिशः ॥ २४ ॥ तत्रैकं रथिनं हत्वा ससूतं नृपनंदनः ॥ तमेव रथमास्थाय वैश्यनंदनसारथिः ॥ विचचार रणे धीरः सिंहो
मृगकुलं यथा ॥ २५ ॥ अथ सर्वे सुसंरब्धाः शूराः प्रोद्यतकार्मुकाः ॥ अभिसस्रुस्तमेवैकं चमूपा बलशालिनः ॥ २६ ॥ तेषामापततामग्रे
खड्गमुद्यम्य दारुणम् ॥ अभ्युद्ययौ महावीरान्दर्शयन्निव पौरुषम् ॥ २७ ॥ करालांतकजिह्वाभं तस्य खड्गं महोज्ज्वलम् ॥ दृष्ट्वैव सहसा मम्रुश्च
भूपास्तत्प्रभावतः ॥ २८ ॥ येये पश्यंति तं खड्गं प्रस्फुरंतं रणांगणे ॥ ते सर्वे निधनं जग्मुर्वज्रं प्राप्येव कीटकः ॥ २९ ॥ अथासौ सर्वसैन्यानां
विनाशाय महाभुजः ॥ शंखं दध्मौ महारावं पूरयन्निव रोदसी ॥ ३० ॥ तेन शंखनिनादेन विषाक्तेनैव भूयसा ॥ श्रुतमात्रेण रिपवो मूर्च्छिताः
पतिता भुवि ॥-३१ ॥ येऽश्वपृष्ठे रथे ये च ये च दंतिषु संस्थिताः॥ ते विसंज्ञाः क्षणात्पेतुः शंखनादहतौजसः॥३२॥ तान्भूमौ पतितान्सर्वान्नष्टसंज्ञा- ॥१९८॥
न्निरायुधान् ॥ विगणय्य शवप्रायान्नावधीद्धर्मशास्त्रवित् ॥ ३३ ॥ आत्मनः पितरं बद्धं मोचयित्वा रणाजिरे ॥ तत्पत्नीः शत्रुवशगाः सर्वाः सद्यो

१ दंशितो रथमारुह्य—इ० पा० । १ मृतप्रायान्—इ० पा० ।

व्यमोचयत् ॥ ३४ ॥ पत्नीश्च मंत्रिमुख्यानां तथान्येषां पुरौकसाम् ॥ स्त्रियो बालांश्च कन्याश्च गोधनादीन्यनेकशः ॥ ३५ ॥ मोचयित्वा रिपुभ
यात्तमाश्वासयदाकुलः ॥ अथारिसैन्येषु चरंस्तेषां जग्राह योषितः ॥ ३६ ॥ मरुन्मनोजवानश्वान्मातंगान्गिरिसन्निभान् ॥ स्यंदनानि च
रौक्माणि दासीश्च रुचिराननाः ॥ ३७ ॥ युग्मम् ॥ सर्वमाहृत्य वेगेन गृहीत्वा तद्धनं बहु ॥ मागधेशं हेमरथं निर्बबंध पराजितम् ॥ ३८ ॥ तन्मं
त्रिणश्च भूपांश्च तत्र मुख्यांश्च नायकान् ॥ गृहीत्वा तरसा बद्ध्वा पुरीं प्रावेशयद्द्रुतम् ॥ ३९ ॥ पूर्वं ये समरे भग्ना विवृत्ताः सर्वतोदिशम् ॥
ते मंत्रिमुख्या विश्वस्ता नायकाश्च समाययुः ॥ ४० ॥ कुमारविक्रमं दृष्ट्वा सर्वे विस्मितमानसाः ॥ तं मेनिरे सुरश्रेष्ठं कारणादागतं भुवम् ॥
॥ ४१ ॥ अहो नः सुमहाभाग्यमहो नस्तपसः फलम् ॥ केनाप्यनेन वीरेण मृताः संजीविताः खलु ॥ ४२ ॥ एष किं योगसिद्धो वा तपःसिद्धो
ऽथवाऽमरः ॥ अमानुषमिदं कर्म यदनेन कृतं महत् ॥ ४३ ॥ नूनमस्य भवेन्माता सा गौरीति शिवः पिता ॥ अक्षौहिणीनां नवकं
जिगायानंतशक्तिधृक् ॥ ४४ ॥ इत्याश्चर्ययुतैर्हृष्टैः प्रशंसद्भिः परस्परम् ॥ पृष्टोऽमात्यजनेनासावात्मानं प्राह तत्त्वतः ॥ ४५ ॥ समागतं
स्वपितरं विस्मयाह्लादविप्लुतम् ॥ मुंचंतमानंदजलं ववंदे प्रेमविह्वलः ॥ ४६ ॥ स राजा निजपुत्रेण प्रणयादभिवंदितः ॥ आश्लिष्य
गाढं तरसा बभाषे प्रेमकातरः ॥ ४७ ॥ कस्त्वं देवो मनुष्यो वा गन्धर्वो वा महामते ॥ का माता जनकः को वा को देशस्तव
नाम किम् ॥ ४८ ॥ कस्मान्नः शत्रुभिर्बद्धान्मृतानिव हतौजसः ॥ कारुण्यादिह संप्राप्य सपत्नीकान्मुमोच यः ॥ ४९ ॥ कुतो लब्धमिदं
शौर्यं धैर्यं तेजो बलोन्नतिः ॥ जिगीषसीव लोकांस्त्रीन्सदेवासुरमानुषान् ॥ ५० ॥ अपि जन्मसहस्रेण तवानृण्यं महौजसः ॥ कर्तुं नाहं सम
र्थोऽस्मि सहैभिर्दारबांधवैः ॥५१॥ इमान्पुत्रानिमाः पत्नीरिदं राज्यमिदं पुरम् ॥ सर्वं विहाय मच्चित्तं त्वय्येव प्रेमबंधनम् ॥५२॥ सर्वं कथय मे तात
मत्प्राणपरिरक्षक ॥ एतासां मम पत्नीनां त्वदधीनं हि जीवितम् ॥ ५३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति पृष्टः स भद्रायुः स्वपित्रा तमभाषत ॥ एष
वैश्यसुतो राजन्सुनयो नाम मत्सखा ॥ ५४ ॥ अहमस्य गृहे रम्ये वसामि सहमातृकः ॥ भद्रायुर्नाम मद्वृत्तं पश्चाद्विज्ञापयामि ते ॥ ५५ ॥ पुरं
प्रविश्य भद्रं ते सदारः ससुहृज्जनः ॥ त्यक्त्वा भयमरातिभ्यो विहरस्व यथासुखम् ॥ ५६ ॥ नैतान्मुंच रिपूंस्तावद्यावदागमनं मम ॥ अहमद्य
गमिष्यामि शीघ्रमात्मनिवेशनम् ॥ ५७ ॥ इत्युक्त्वा नृपमामंत्र्य भद्रायुर्नृपनंदनः ॥ आजगाम स्वभवनं मात्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५८॥ सापि हृष्टा

स्वतनयं परिरेभेऽश्रुलोचना ॥ स च वैश्यपतिः प्रेम्णा परिष्वज्याभ्यपूजयत् ॥ ५९ ॥ वज्रबाहुश्च राजेंद्रः प्रविष्टो निजमंदिरम् ॥ स्त्रीपुत्रामात्य
सहितः प्रहर्षमतुलं ययौ ॥ ६० ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायामृषभो योगिनां वरः ॥ चंद्रांगदं समागत्य सीमंतिन्याः पतिं नृपम् ॥ ६१ ॥ भद्रा
युषः समुत्पत्तिं तस्य कर्माण्यमानुषम् ॥ आवेद्य रहसि प्रेम्णा त्वत्सुतां कीर्तिमालिनीम् ॥ ६२ ॥ भद्रायुषे प्रयच्छेति बोधयित्वा च नैषधम् ॥
ऋषभो निर्जगामाथ देशकालार्थतत्त्ववित् ॥ ६३ ॥ विशेषकम् ॥ अथ चंद्रांगदो राजा मुहूर्त्ते मंगलोचिते ॥ भद्रायुषं समाहूय प्रायच्छत्कीर्त्तिमालि
नीम् ॥ ६४ ॥ कृतोद्वाहः स राजेंद्रतनयः सह भार्यया ॥ हेमासनस्थः शुशुभे रोहिण्येव निशाकरः ॥ ६५ ॥ वज्रबाहुं तत्पितरं समाहूय स
नैषधः ॥ पुरं प्रवेश्य सामात्यः प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ ६६ ॥ तत्रापश्यत्कृतोद्वाहं भद्रायुषमरिंदमम् ॥ पादयोः पतितं प्रेम्णा हर्षोत्तं परिषस्वजे ॥
॥ ६७ ॥ एष मे प्राणदो वीर एष शत्रुनिषूदनः ॥ अथाप्यज्ञातवंशोऽयं मयानंतपराक्रमः ॥ ६८ ॥ एष ते नृप जामाता चंद्रांगद महाबलः ॥
अस्य वंशमथोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६९ ॥ इत्थं दशार्णराजेन प्रार्थितो निषधाधिपः ॥ विविक्त उपसंगम्य प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ७० ॥
एष ते तनयो राजञ्छैशवे रोगपीडितः ॥ त्वया वने परित्यक्तः सह मात्रा रुजार्तया ॥ ७१ ॥ परिभ्रमंती विपिने सा नारी शिशुनामुना ॥
दैवाद्वैश्यगृहं प्राप्ता तेन वैश्येन रक्षिता ॥ ७२ ॥ अथासौ बहुरोगार्तो मृतस्तव कुमारकः ॥ केनापि योगिराजेन मृतः संजीवितः पुनः ॥ ७३ ॥
ऋषभाख्यस्य तस्यैव प्रभावाच्छिवयोगिनः ॥ रूपं च देवसदृशं प्राप्तौ मातृकुमारकौ ॥ ७४ ॥ तेन दत्तेन खड्गेन शंखेन[4] रिपुघातिना ॥ जिगाय[5]
समरे शत्रूञ्छिववर्माभिरक्षितः ॥ ७५ ॥ द्विषद्सहस्रनागानां बलमेको बिभर्त्यसौ ॥ सर्वविद्यासु निष्णातो मम जामातृतां गतः ॥ ७६ ॥ अत एनं
समादाय मातरं चास्य सुव्रताम् ॥ गच्छस्व नगरीं राजन्प्राप्स्यसि श्रेय उत्तमम् ॥ ७७ ॥ इति चंद्रांगदः सर्वमाख्यायांतर्गृहे स्थिताम् ॥ तस्याग्र
पत्नीमाहूय दर्शयामास भूषिताम् ॥ ७८ ॥ इत्यादि सर्वमाकर्ण्य दृष्ट्वा च स महीपतिः ॥ व्रीडितो नितरां मौढ्यात्स्वकृतं कर्म गर्हयन् ॥ ७९ ॥
प्रातश्च परमानन्दं तयोर्दर्शनकौतुकात् ॥ पुलकांकितसर्वांगस्तावुभौ परिषस्वजे ॥ ८० ॥ युग्मम् ॥ एवं निषधराजेन पूजितश्चाभिनन्दितः ॥ स
भोजयित्वा तं सम्यक्स्वयं च सह मंत्रिभिः ॥ ८१ ॥ तामात्मनोग्रमहिषीं पुत्रं तमपि तां स्नुषाम् ॥ आदाय सपरीवारो वज्रबाहुः पुरीं ययौ ॥८२॥
स संभ्रमेण महता भद्रायुः पितृमंदिरम् ॥ संप्राप्य परमानंदं चक्रे सर्वपुरौकसाम् ॥ ८३ ॥ कालेन दिवमारूढे पितरि प्राप्तयौवनः ॥ भद्रायुः

१ समाश्लिष्य–इ० पा० । २ हठात्–इ० पा० । ३ सह–इ० पा० । ४ शंखेनारिविघातिना–इ० पा० । ५ जघान–इ० पा० ।

पृथिवीं सर्वां शशासाद्भुतविक्रमः ॥ ८४ ॥ मागधेशं हेमरथं मोचयामास बंधनात् ॥ संधाय मैत्रीं परमां ब्रह्मर्षीणां च सन्निधौ ॥ ८५ ॥ इत्थं त्रिलो
कमहितां शिवयोगिपूजां कृत्वा पुरातनभवेऽपि स राजसूनुः ॥ निस्तीर्य दुःसहविपद्गणमात्तराज्यश्चंद्रांगदस्य सुतया सह साधु रेमे ॥ ८६ ॥ इति
श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखंडे भद्रायुविवाहकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥
॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ प्राप्तसिंहासनो वीरो भद्रायुः स महीपतिः ॥ प्रविवेश वनं रम्यं कदाचिद्भार्यया सह ॥ १ ॥ तस्मिन्विकसिताशोकप्रसू
ननवपल्लवे ॥प्रोत्फुल्लमल्लिकाखंडकूजद्भ्रमरसंकुले॥२॥नवकेसरसौरभ्यबद्धरागिजनोत्सवे॥सद्यःकोरकिताशोकतमालगहनांतरे ॥३॥ प्रसूनप्रकरानम्र
माधवीवनमंडपे॥ प्रवालकुसुमोद्द्योतचूतशाखिभिरञ्चिते ॥४॥ पुन्नागवनविश्रांतपुंस्कोकिलविराविणि॥ वसन्तसमये रम्ये विजहार स्त्रिया सह ॥५॥
अथाविदूरे क्रोशंतौ धावंतौ द्विजदंपती ॥ अन्वीयमानौ व्याघ्रेण ददर्श नृपसत्तमः ॥ ६ ॥ पाहिपाहि महाराज हा राजन्करुणानिधे ॥ एष
धावति शार्दूलो जग्धुमावां महारयः ॥ ७ ॥ एष पर्वतसंकाशः सर्वप्राणिभयंकरः ॥ यावन्न खादति प्राप्य तावन्नौ रक्ष भूपते ॥ ८ ॥ इत्थमाक्रं
दितं श्रुत्वा स राजा धनुराददे ॥ तावदागत्य शार्दूलो मध्ये जग्राह तां वधूम् ॥ ९ ॥ हा नाथ नाथ हा कांत हा शंभो जगतः पते ॥ इति रोरूय
माणां तां यावज्जग्राह भीषणः ॥ १० ॥ तावत्स राजा निशितैर्भल्लैर्व्याघ्रमताडयत् ॥ न च तैर्विव्यथे किंचिद्गिरींद्र इव वृष्टिभिः ॥११॥ स शार्दूलो
महासत्त्वो राज्ञोस्त्रैरकृतव्यथः ॥ बलादाकृष्य तां नारीमपाक्रामत सत्वरः ॥ १२ ॥ व्याघ्रेणापहृतां पत्नीं वीक्ष्य विप्रोऽतिदुःखितः ॥ रुरोद
हा प्रिये बाले हा कांते हा पतिव्रते ॥ १३ ॥ एकं मामिह संत्यज्य कथं लोकांतरं गता ॥ प्राणेभ्योपि प्रियां त्यक्त्वा कथं जीवितुमुत्सहे ॥ १४ ॥
राजन्क्व ते महास्त्राणि क्व ते श्लाघ्यं महद्धनुः ॥ क्व ते द्वादशसाहस्रमहानागातिगं बलम् ॥ १५ ॥ किं ते शंखेन खड्गेन किं ते मंत्रास्त्रविद्यया ॥
किं च तेन प्रयत्नेन किं प्रभावेण भूयसा ॥ १६ ॥ तत्सर्वं विफलं जातं यच्चान्यत्त्वयि तिष्ठति ॥ यस्त्वं वनौकसं जंतुं निवारयितुमक्षमः ॥ १७ ॥
क्षात्रस्यायं परो धर्मः क्षताद्यत्परिरक्षणम् ॥ तस्मात्कुलोचिते धर्मे नष्टे त्वज्जीवितेन किम् ॥१८॥ आर्तानां शरणार्तानां त्राणं कुर्वंति पार्थिवाः ॥
प्राणैरर्थैश्च धर्मज्ञास्तद्विहीना मृतोपमाः ॥ १९ ॥ धनिनां दानहीनानां गार्हस्थ्याद्भिक्षुता वरा ॥ आर्तत्राणविहीनानां जीवितान्मरणं

१ अद्भुतशासनः—इ० पा० । २ त्रिलोकविहिताम्—इ० पा० । ३ प्रियया—इ० पा० । ४ चूतशाखाभिरञ्जिते—इ० पा० । ५ विराजिते—इ० पा० । ६ अन्तकम्—इ० पा० । ७ किं सत्त्वेन प्रतापेन—इ० पा० । ८ शरणार्थिनाम्—इ० पा० ।

वरम् ॥ २० ॥ वरं विषादनं राज्ञो वरमग्नौ प्रवेशनम् ॥ अनाथानां प्रपन्नानां कृपणानामरक्षणात् ॥ २१ ॥ इत्थं विलपितं तस्य स्ववीर्यस्य च गर्ह
णम् ॥ निशम्य नृपतिः शोकादात्मन्येवमचिंतयत् ॥ २२ ॥ अहो मे पौरुषं नष्टमद्य दैवविपर्ययात् ॥ अद्य कीर्तिश्च मे नष्टा पातकं प्राप्तमुत्क
टम् ॥ २३ ॥ धर्मः कालोचितो नष्टो मन्दभाग्यस्य दुर्मतेः ॥ नूनं मे संपदो राज्यमायुष्यं क्षयमेष्यति ॥२४॥ अपुंसां संपदो भोगाः पुत्रदारधना
नि च ॥ दैवेन क्षणमुद्यंति क्षणादस्तं व्रजंति च ॥२५॥ अत एनं द्विजन्मानं हतदारं शुचार्दितम्॥गतशोकं करिष्यामि दत्त्वा प्राणानपि प्रियान् ॥
॥ २६ ॥ इति निश्चित्य मनसा भद्रायुर्नृपसत्तमः ॥ पतित्वा पादयोस्त्वस्य बभाषे परिसांत्वयन् ॥ २७ ॥ कृपां कुरु मयि ब्रह्मन्क्षत्रबंधौ हतौ
जसि ॥ शोकं त्यज महाबुद्धे दास्याम्यर्थं तवेप्सितम् ॥ २८ ॥ इदं राज्यमियं राज्ञी ममेदं च कलेवरम् ॥ त्वधीनमिदं सर्वं किं तेऽभिलषितं वद ॥
॥ २९ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ किमादर्शेन चांधस्य किं गृहैर्भैक्ष्यजीविनः ॥ किं पुस्तकेन मूर्खस्य ह्यस्त्रीकस्य धनेन किम् ॥ ३० ॥
अतोऽहं गतपत्नीको भुक्तभोगो न कर्हिचित् ॥ इमां तवाग्रमहिषीं कामार्थं दीयतां मम ॥ ३१ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ब्रह्मन्किमेष धर्मस्ते
किमेतद्गुरुशासनम् ॥ अस्वर्ग्यमयशस्यं च परदाराभिमर्शनम् ॥ ३२ ॥ दातारः संति वित्तस्य राज्यस्य गजवाजिनाम् ॥ आत्मदेहस्य वा
क्वापि न कलत्रस्य कर्हिचित् ॥३३॥ परदारोपभोगेन यत्पापं समुपार्जितम् ॥ न तत्क्षालयितुं शक्यं प्रायश्चित्तशतैरपि ॥३४॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥
अपि ब्रह्मवधं घोरमपि मद्यनिषेवणम् ॥ तपसा नाशयिष्यामि किं पुनः पारदारिकम् ॥ तस्मात्प्रयच्छ मे भार्यामिमां त्वं ध्रुवमन्यथा ॥ ३५ ॥
अरक्षणाद्भयार्तानां गंतासि निरयं ध्रुवम् ॥ इति विप्रगिरा भीतश्चिंतयामास पार्थिवः ॥ अरक्षणान्महत्पापं पत्नीदानं ततो वरम् ॥ ३६ ॥
अतः पत्नीं द्विजाग्र्याय दत्त्वा निर्मुक्तकिल्बिषः ॥ सद्यो वह्निं प्रवेक्ष्यामि कीर्तिश्च निहिता भवेत् ॥ ३७ ॥ इति निश्चित्य मनसा समुज्ज्वाल्य
हुताशनम् ॥ तं ब्राह्मणं समाहूय ददौ पत्नीं सहोदकाम् ॥ ३८ ॥ स्वयं स्नातः शुचिर्भूत्वा प्रणम्य विबुधेश्वरान् ॥ तमग्निं द्विः परिक्रम्य शिवं
दध्यौ समाहितः ॥ ३९ ॥ तमथाग्नौ पतिष्यंतं स्वपदासक्तचेतसम् ॥ प्रत्यदृश्यत विश्वेशः प्रादुर्भूतो जगत्पतिः ॥ ४० ॥ तमीश्वरं पंचवक्त्रं त्रि
नेत्रं पिनाकिनं चन्द्रकलावतंसम् ॥ आलंबितापिंगजटाकलापं मध्यंगतं भास्करकोटितेजसम् ॥ ४१ ॥ मृणालगौरं गजचर्मवाससं गंगातरंगो
क्षितमौलिदेशम् ॥ नागेंद्रहारावलिकंकणोर्मिकाकिरीटकोटचंगदकुंडलोज्ज्वलम् ॥ ४२ ॥ त्रिशूलखट्वांगकुठारचर्ममृगाभयेष्टार्थपिनाकहस्तम् ॥

१ मूढस्य–इ० पा० । २ प्रतिषेधाय–इ० पा० ।

वृषोपरिस्थं शितिकंठमीशं प्रोद्भूतमग्रे नृपतिर्ददर्श ॥ ४३ ॥ अथांबराद्भुतं पेतुर्दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ प्रणेदुर्देवतूर्याणि देवाश्च ननृतुर्जगुः ॥ ४४ ॥
तत्राजग्मुर्नारदाद्याः स[1]नकाद्याः सुरर्षयः ॥ इन्द्रादयश्च लोकेशास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ४५ ॥ तेषां मध्ये समासीनो महादेवः सहोमया ॥
ववर्ष करुणासारं भक्तिनम्रे महीपतौ ॥ ४६ ॥ तद्दर्शनानंदविजृंभिताशयः प्रवृद्धबाष्पांबुपरिप्लुतांगः ॥ प्रहृष्टरोमा गलगद्गदाक्षरं तुष्टाव गीर्भिर्मु
कुलीकृतांजलिः ॥ ४७ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ नतोस्म्यहं देवमनाथमव्ययं प्रधानमव्यक्तगुणं महांतम् ॥ अकारणं कारणकारणं परं शिवं
चिदानंद[3]मयं प्रशांतम् ॥ ४८ ॥ त्वं विश्वसाक्षी जगतोऽस्य कर्त्ता विरूढ[4]धामा हृदि सन्निविष्टः ॥ अतो विचिन्वंति विधौ विपश्चितो योगैरनेकैः
कृतचित्तरोधैः ॥ ४९ ॥ एकात्मतां भावयतां त्वमेको नानाधियां यस्त्वमनेकरूपः ॥ अतींद्रियं साक्ष्युदयास्तविभ्रमं मनःपथात्संह्रियते पदं
ते ॥ ५० ॥ तं त्वां दुरापं वचसो धियाश्च व्यपेतमोहं परमात्मरूपम् ॥ गुणैकनिष्ठाः प्रकृतौ विलीनाः कथं वपुः स्तोतुमलं गिरो मे ॥ ५१ ॥
तथापि भक्त्याश्रयतामुपेयुस्तवांघ्रिपद्मं प्रणतार्तिभंजनम् ॥ सुघोरसंसारदवाग्निपीडितो भजामि नित्यं भवभीतिशांतये ॥ ५२ ॥ नमस्ते देव
देवाय महादेवाय शंभवे ॥ नमस्त्रिमूर्ति[5]रूपाय सर्गस्थित्यंतकारिणे ॥ ५३ ॥ नमो विश्वादिरूपाय विश्वप्रथमसाक्षिणे ॥ नमः सन्मात्रतत्त्वाय
बोधानंदघनाय च ॥ ५४ ॥ सर्वक्षेत्रनिवासाय क्षेत्रभिन्नात्मशक्तये ॥ अशक्ताय नमस्तुभ्यं शक्ताभासाय भूयसे ॥ ५५ ॥ निराभासाय नित्याय
सत्यज्ञानांतरात्मने ॥ विशुद्धाय विदूराय विमुक्ताशेषकर्मणे ॥ ५६ ॥ नमो वेदांतवेद्याय वेदमूलनिवासिने ॥ नमो विविक्तचेष्टाय निवृत्तगुण
वृत्तये ॥ ५७ ॥ नमः कल्याणवीर्याय कल्याणफलदायिने ॥ नमोऽनंताय महते शांताय शिवरूपिणे ॥ ५८ ॥ अघोराय सुघोराय घोराघौघ
विदारिणे ॥ भर्गाय भवबीजानां भंजनाय गरीयसे ॥ नमो विध्वस्तमोहाय विशदात्मगुणाय च ॥ ५९ ॥ पाहि मां जगतां नाथ पाहि शंकर
शाश्वत ॥ पाहि रुद्र विरूपाक्ष पाहि मृत्युंजयाव्ययं ॥ ६० ॥ शम्भो शशांककृतशेखर शांतमूर्ते गौरीश गोपतिनिशापहुताशनेत्र ॥ गंगा
धरांधक[6]विदारण पुण्यकीर्ते भूतेश भूधरनिवास सदा नमस्ते ॥ ६१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं स्तुतः स भगवान्राज्ञा देवो महेश्वरः ॥
प्रसन्नः सह पार्वत्या प्रत्युवाच दयानिधिः ॥ ६२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ राजंस्ते परितुष्टोऽस्मि भक्त्या पुण्यस्तवेन च ॥ अनन्यचेता

---

१ स्तूयमानाः—इ० पा० । २ गिरिजापतिं शिवम्—इ० पा० । ३ चिदानन्दघनप्रकाशम्—इ०पा० । ४ विमूढधामा, विगूढधामा—इ० च पा० । ५ त्रिमूर्तिभेदाय—इ० पा० । ६ अंगजविदारण—इ० पा० । ७ महादेव—इ० पां० ।

यो नित्यं सदा मां पर्यपूजयः ॥ ६३ ॥ तव भावपरीक्षार्थं द्विजो भूत्वाहमागतः ॥ व्याघ्रेण या परिग्रस्ता सैषा देवी गिरींद्रजा ॥ ६४ ॥ व्याघ्रो
मायामयो यस्ते शरैरक्षतविग्रहः ॥ धीरतां द्रष्टुकामस्ते पत्नीं याचितवानहम् ॥ ६५ ॥ अस्याश्च कीर्तिमालिन्यास्तव भक्त्या च मानद ॥
तुष्टोऽहं संप्रयच्छामि वरं वरय दुर्लभम् ॥ ६६ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ एष एव वरो देव यद्भवान्परमेश्वरः ॥ भवतापपरीतस्य मम प्रत्यक्षतां
गतः ॥ ६७ ॥ नान्यं वरं वृणे देव भवतो वरदर्षभात् ॥ अहं च सेयं सा राज्ञी मम माता च मत्पिता ॥ ६८ ॥ वैश्यः पद्माकरो नाम तत्पुत्रः
सुनयाभिधः ॥ सर्वानेतान्महादेव सदा त्वत्पार्श्वगान्कुरु ॥ ६९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथ राज्ञी महाभागा प्रणता कीर्तिमालिनी ॥
भक्त्या प्रसाद्य गिरिशं ययाचे वरमुत्तमम् ॥ ७० ॥ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ ॥ चंद्रांगदो मम पिता माता सीमंतिनी च मे ॥ तयोर्याचे महादेव
त्वत्पार्श्वे सन्निधिं सदा ॥ ७१ ॥ एवमस्त्विति गौरीशः प्रसन्नो भक्तवत्सलः ॥ तयोः कामवरं दत्त्वा क्षणादंतर्हितोऽभवत् ॥ ७२ ॥ सोपि
राजा सुरैः सार्धं प्रसादं प्राप्य शूलिनः ॥ सहितः कीर्तिमालिन्या बुभुजे विषयान्प्रियान् ॥ ७३ ॥ कृत्वा वर्षायुतं राज्यमव्याहतबलोन्नतिः ॥
राज्यं पुत्रेषु विन्यस्य भेजे शंभोः परं पदम् ॥ ७४ ॥ चंद्रांगदोपि राजेंद्रो राज्ञी सीमंतिनी च सा ॥ भक्त्या संपूज्य गिरिशं जग्मतुः शांभवं पदम्
॥ ७५ ॥ एतत्पवित्रमघनाशकरं विचित्रं शम्भोर्गुणानुकथनं परमं रहस्यम् ॥ यः श्रावयेद्बुधजनान्प्रयतः पठेद्वा संप्राप्य भोगविभवं शिव
मेति सोंते ॥ ७६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे भद्रायुशिवप्रसादकथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥
॥ १४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ ऋषभस्यानुभावोयं वर्णितः शिवयोगिनः ॥ अथान्यस्यापि[1] वक्ष्यामि प्रभावं शिवयोगिनः ॥ १ ॥
भस्मनश्चापि माहात्म्यं वर्णयामि समासतः ॥ कृतकृत्या भविष्यंति यच्छ्रुत्वा पापिनो जनाः ॥ २ ॥ अस्त्येको वामदेवाख्यः शिवयोगी महा
तपाः ॥ निर्द्वंद्वो निर्गुणः शांतो निःसंगः समदर्शनः ॥ ३ ॥ आत्मारामो जितक्रोधो गृहदारविवर्जितः ॥ अतर्कितगतिर्मौनी संतुष्टो निष्प
रिग्रहः ॥ ४ ॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगो जटामंडलमंडितः ॥ वल्कलाजिनसंवीतो भिक्षामात्रपरिग्रहः ॥ ५ ॥ स एकदा चरंल्लोके सर्वानुग्रहतत्परः ॥
क्रौंचारण्यं महाघोरं प्रविवेश यदृच्छया ॥ ६ ॥ तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये तिष्ठत्येकोऽतिभीषणः ॥ क्षुत्तृषाकुलितो नित्यं यः कश्चिद्ब्रह्मराक्षसः ॥ ७ ॥
तं प्रविष्टं शिवात्मानं स दृष्ट्वा ब्रह्मराक्षसः ॥ अभिदुद्राव वेगेन जग्धुं क्षुत्परिपीडितः ॥ ८ ॥ व्यात्ताननं महाकायं भीमदंष्ट्रं भयानकम् ॥ तमा

१ तथान्यस्यापि—इ० पा० ।

यांतमभिप्रेक्ष्य योगीशो न चचाल सः ॥ ९ ॥ अथाभिद्रुत्य तरसा स घोरो वनगोचरः ॥ दोर्भ्यां निष्पीड्य जग्राह निष्कंपं शिवयोगिनम्॥१०॥
तदंगस्पर्शनादेव सद्यो विध्वस्तकिल्बिषः ॥ स ब्रह्मराक्षसो घोरो विषण्णः स्मृतिमाययौ ॥ ११ ॥ यथा चिंतामणिं स्पृष्ट्वा लोहं कांचनतां व्रजेत् ॥
यथा जंबूनदीं प्राप्य मृत्तिका स्वर्णतां व्रजेत् ॥ १२ ॥ यथा मानसमभ्येत्य वायसा यांति हंसताम् ॥ यथामृतं सकृत्पीत्वा नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥
॥ १३ ॥ तथैव हि महात्मानो दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ सद्यः पुनंत्यघोपेतान्सत्संगो दुर्लभो ह्यतः ॥ १४ ॥ यः पूर्वं क्षुत्पिपासार्तो घोरात्मा विपिने
चरः ॥ स सद्यस्तृप्तिमायातः पूर्णानंदो बभूव ह ॥ १५ ॥ तद्गात्रलग्नसितभस्मकणानुविद्धः सद्यो विधूतघनपापतमःस्वभावः ॥ संप्राप्तपूर्वभव
संस्मृतिरुग्रकायस्तत्पादपद्मयुगुले प्रणतो बभाषे ॥ १६ ॥ ॥ राक्षस उवाच ॥ ॥ प्रसीद मे महायोगिन्प्रसीद करुणानिधे ॥ प्रसीद भवतप्ता
नामानंदामृतवारिधे ॥ १७ ॥ क्वाहं पापमतिर्घोरः सर्वप्राणिभयंकरः ॥ क्व ते महानुभावस्य दर्शनं करुणात्मनः ॥ १८ ॥ उद्धरोद्धर मां घोरे पतितं
दुःखसागरे ॥ तव सन्निधिमात्रेण महानंदोऽभिवर्धते ॥ १९ ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ कस्त्वं वनेचरो घोरो राक्षसोऽत्र किमास्थितः ॥
कथमेतां महाघोरां कष्टां गतिमवाप्तवान् ॥ २० ॥ ॥ राक्षस उवाच ॥ ॥ राक्षसोऽहमितः पूर्वं पंचविंशतिमे भवे ॥ गोप्ता यवनराष्ट्रस्य
दुर्जयो नाम वीर्यवान् ॥ २१ ॥ सोऽहं दुरात्मा पापीयान्स्वैरचारी मदोत्कटः ॥ दंडधारी दुराचारः प्रचंडो निर्घृणः खलः ॥ २२ ॥ युवा बहुकल
त्रोऽपि कामासक्तोऽजितेंद्रियः ॥ इमां पापीयसीं चेष्टां पुनरेकां गतोऽस्म्यहम् ॥ २३ ॥ प्रत्यहं नूतनामन्यां नारीं भोक्तुमनाः सदा ॥ आहृताः
सर्वदेशेभ्यो नार्यो भृत्यैर्मदाज्ञया ॥ २४ ॥ भुक्त्वाभुक्त्वा परित्यक्तामेकामेकां दिनेदिने ॥ अन्तर्गृहेषु संस्थाप्य पुनरन्याः स्त्रियो धृताः ॥ २५ ॥
एवं स्वराष्ट्रात्परराष्ट्रतश्च देशाकरग्रामपुरव्रजेभ्यः ॥ आहृत्य नार्यो रमिता दिनेदिने भुक्ता पुनः कापि न भुज्यते मया ॥ २६ ॥ अथान्यैश्च न
भुज्यंते मया भुक्तास्तथा स्त्रियः ॥ अन्तर्गृहेषु निहिताः शोचंते च दिवानिशम् ॥ २७ ॥ ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यदा नार्यो मया हृताः ॥ मम राज्ये
स्थिता विप्राः सह दारैः प्रदुद्रुवुः॥ २८ ॥ सभर्तृकाश्च कन्याश्च विधवाश्च रजस्वलाः ॥ आहृत्य नार्यो रमिता मया कामहतात्मना ॥२९॥ त्रिशतं
द्विजनारीणां राजस्त्रीणां चतुःशतम् ॥ षट्शतं वैश्यनारीणां सहस्रं शूद्रयोषिताम् ॥ ३० ॥ शतं चांडालनारीणां पुलिंदीनां सहस्रकम् ॥
शैलूषीणां पंचशतं रजकीनां चतुःशतम् ॥ ३१ ॥ असंख्या वारमुख्याश्च मया भुक्ता दुरात्मना ॥ तथापि मयि कामस्य न

१ सन्तः—इ० पा० । २ शिवयोग्युवाच—इ० पा० । ३ प्रजाघ्नः--इ०पा० । ४ वनिताः—इ०पा० । ५ विवाह्याश्च—इ०पा० ।

तृप्तिः समजायत ॥ ३२ ॥ एवं दुर्विषयासक्तं मत्तं पानरतं सदा ॥ यौवनेपि महारोगा विविशुर्यक्ष्मकादयः ॥ ३३ ॥ रोगार्दितोऽन
पत्यश्च शत्रुभिश्चापि पीडितः ॥ त्यक्तोमात्यैश्च भृत्यैश्च मृतोऽहं स्वेन कर्मणा ॥ ३४ ॥ आयुर्विनश्यत्ययशो विवर्धते भाग्यं क्षयं यात्यतिदुर्गतिं
व्रजेत् ॥ स्वर्गाच्च्यवंते पितरः पुरातना धर्मव्यपेतस्य नरस्य निश्चितम् ॥ ३५ ॥ अथाहं किंकरैर्याम्यैर्नीतो वैवस्वतालयम् ॥ ततोऽहं नरके घोरे
तत्कुण्डे विनिपातितः ॥ ३६ ॥ तत्राहं नरके घोरे वर्षाणामयुतत्रयम्[1] ॥ रेतः पिबन्पीड्यमानो न्यवसं यमकिंकरैः ॥ ३७ ॥ ततः पापावशेषेण
पिशाचो निर्जने वने ॥ सहस्रशिश्नः संजातो नित्यं क्षुत्तृषयाकुलः ॥ ३८ ॥ पैशाचीं गतिमाश्रित्य नीतं दिव्यं शरच्छतम् ॥ द्वितीयेऽहं भवे
जातो व्याघ्रः प्राणिभयंकरः ॥ ३९ ॥ तृतीयेऽजगरो घोरश्चतुर्थेऽहं भवे वृकः ॥ पंचमे विड्वराहश्च षष्ठेऽहं कृकलासकः ॥ ४० ॥ सप्तमेऽहं सारमेयः
सृगालश्चाष्टमे भवे ॥ नवमे गवयो भीमो मृगोऽहं दशमे भवे ॥ ४१ ॥ एकादशे मर्कटश्च गृध्रोऽहं द्वादशे भवे ॥ त्रयोदशेऽहं नकुलो वायसश्च चतु
र्दशे ॥ ४२ ॥ अच्छभल्लः पंचदशे षोडशे वनकुक्कुटः ॥ गर्दभोऽहं सप्तदशे मार्जारोष्टादशे भवे ॥ ४३ ॥ एकोनविंशे मण्डूकः कूर्मो विंशतिमे भवे ॥
एकविंशे भवे मत्स्यो द्वाविंशे मूषकोऽभवम्[2] ॥ ४४ ॥ उलूकोहं त्रयोविंशे चतुर्विंशे वनद्विपः ॥ पंचविंशे भवे चास्मिञ्जातोहं ब्रह्मराक्षसः ॥ ४५ ॥
क्षुत्परीतो निराहारो वसाम्यत्र महावने ॥ इदानीमागतं दृष्ट्वा भवंतं जग्धुमुत्सुकः ॥ त्वद्देहस्पर्शमात्रेण जाता पूर्वभवस्मृतिः ॥ ४६ ॥ गतजन्म
सहस्राणि स्मराम्यद्य त्वदंतिके ॥ निर्वेदश्च परो जातः प्रसन्नं हृदयं च मे ॥ ४७ ॥ ईदृशोऽयं प्रभावस्ते कथं लब्धो महामते ॥ तपसा वापि तीव्रेण
किमु तीर्थनिषेवणात् ॥ ४८ ॥ योगेन देवशक्त्या वा मंत्रैर्वानंतशक्तिभिः ॥ तत्त्वतो ब्रूहि भगवंस्त्वामहं शरणं गतः ॥ ४९ ॥ ॥ वामदेव
उवाच ॥ ॥ एष मद्गात्रलग्नस्य प्रभावो भस्मनो महान् ॥ यत्संपर्कात्तमोवृत्तेस्तवेयं मतिरुत्तमा ॥ ५० ॥ को वेद भस्मसामर्थ्यं महादेवा
दृते परः ॥ दुर्विभाव्यं यथा शंभोर्माहात्म्यं भस्मनस्तथा ॥ ५१ ॥ पुरा भवादृशः कश्चिद्ब्राह्मणो धर्मवर्जितः ॥ द्राविडेषु स्थितो मूढः कर्मणा
शूद्रतां गतः ॥ ५२ ॥ चौर्यवृत्तिर्नैष्कृतिको वृषलीरतिलालसः ॥ कदाचिज्जारतां प्राप्तः शूद्रेण निहतो निशि ॥ ५३ ॥ तच्छवस्य बहिर्ग्रामा
त्क्षिप्तस्य प्रेतकर्मणः ॥ चचार सारमेयोऽङ्गे भस्मपादो यदृच्छया ॥ ५४ ॥ अथ तं नरके घोरे पतितं शिवकिंकराः ॥ निन्युर्विमानमारोप्य प्रसह्य
यमकिंकरान् ॥ ५५ ॥ शिवदूतान्समभ्येत्य यमोपि परिपृष्टवान् ॥ महापातककर्त्तारं कथमेनं निनीषथ ॥ ५६ ॥ अथोचुः शिवदूतास्ते पश्यास्य

१ अयुतद्वयम्–इ०पा० । २ ऊनैकाविंशतिभवे मकरोऽहं सरित्पतौ । दशद्वयभवे कर्मस्तत्रैव च भवाम्यहम् ॥ सैकविंशे भवे उष्ट्रो द्वाविंशेऽहं च मूषकः–इ० पा० पुस्तकान्तरे ।

शवविग्रहम् ॥ वक्षोललाटदोर्मूलान्यंकितानि सुभस्मना ॥ ५७ ॥ अत एनं समानेतुमागताः शिवशासनात् ॥ नास्मान्निषेद्धुं शक्तोसि मास्त्वत्र तव संशयः ॥ ५८ ॥ इत्याभाष्य यमं शंभोर्दूतास्तं ब्राह्मणं ततः ॥ पश्यतां सर्वलोकानां निन्युर्लोकमनामयम् ॥ ५९ ॥ तस्मादशेषपापानां सद्यः संशोधनं परम् ॥ शंभोर्विभूषणं भस्म सततं ध्रियते मया ॥ ६० ॥ इत्थं निशम्य माहात्म्यं भस्मनो ब्रह्मराक्षसः ॥ विस्तरेण पुनः श्रोतु मौत्कंठ्यादित्यभाषत ॥ ६१ ॥ साधुसाधु महायोगिन्धन्योस्मि तव दर्शनात् ॥ मां विमोचय धर्मात्मन्घोरादस्मात्कुजन्मनः ॥ ६२ ॥ किंचि दस्तीह मे भाति मया पुण्यं पुराकृतम् ॥ अतोहं त्वत्प्रसादेन मुक्तोस्म्यद्य द्विजोत्तम ॥ ६३ ॥ एकस्मै शिवभक्ताय तस्मिन्पार्थिवजन्मनि ॥ भूमिर्वृत्तिकरी दत्ता सस्यारामान्विता मया ॥ ६४ ॥ यमेनापि तदैवोक्तं पंचविंशतिमे भवे ॥ कस्यचिद्योगिनः संगान्मोक्ष्यसे संसृतेरिति ॥ ६५ ॥ तदद्य फलितं पुण्यं यत्किंचित्प्राग्भवार्जितम् ॥ अतो निर्मनुजारण्ये संप्राप्तस्तव संगमः ॥ ६६ ॥ अतो मां घोरपाप्मानं संसरंतं कुजन्मनि ॥ समुद्धर कृपासिन्धो दत्त्वा भस्म समंत्रकम् ॥ ६७ ॥ कथं धार्यमिदं भस्म को मंत्रः को विधिः शुभः ॥ कः कालः कश्च वा देशः सर्वं कथय मे गुरो ॥ ६८ ॥ भवादृशा महात्मानः सदा लोकहिते रताः ॥ नात्मनो हितमिच्छंति कल्पवृक्षसधर्मिणः ॥ ६९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त स्तेन योगीशो घोरेण वनचारिणा ॥ भूयोपि भस्ममाहात्म्यं वर्णयामास तत्त्ववित्[3] ॥ ७० ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे भस्ममाहात्म्यकथनं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ छ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ शृणुध्वं मुनयः श्रेष्ठा वामदेवस्य भाषितम् ॥ १ ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ पुरा मंदरशैलेंद्रे नानाधातुविचित्रिते ॥ नानासत्वसमाकीर्णे नानाद्रुमलताकुले ॥ २ ॥ कालाग्निरुद्रो भगवान्कदाचिद्विश्ववंदितः ॥ समाससाद भूतेशः स्वेच्छया परमेश्वरः ॥ ३ ॥ समंतात्समुपातिष्ठन्रुद्राणां शतकोटयः ॥ तेषां मध्ये समासीनो देवदेवस्त्रिलोचनः ॥ ४ ॥ तत्रागच्छत्सुरश्रेष्ठो देवैः सह पुरंदरः ॥ तथाग्निर्वरुणो वायुर्यमो वैवस्वतस्तथा ॥ ५ ॥ गंधर्वाश्चित्र सेनाद्याः खेचराः पन्नगादयः ॥ विद्याधराः किंपुरुषाः सिद्धाः साध्याश्च गुह्यकाः ॥ ६ ॥ ब्रह्मर्षयो वसिष्ठाद्या नारदाद्याः सुरर्षयः ॥ पितरश्च महात्मानो दक्षाद्याश्च प्रजेश्वराः ॥ ७ ॥ उर्वश्याद्याश्चाप्सरसश्चंडिकाद्याश्च मातरः ॥ आदित्या वसवो दस्रौ विश्वेदेवा महौजसः ॥ ८ ॥ अथान्ये भूतपतयो लोकसंहरणे क्षमाः ॥ महाकालश्च नंदी च तथावै शंखपालकौ ॥ ९ ॥ वीरभद्रो महातेजाः शंकुकर्णो महाबलः ॥ घंटाकर्णश्च दुर्धर्षो मणिभद्रो वृकोदरः ॥ १० ॥ कुंडोदरश्च विकटास्तथा कुंभोदरो बली ॥ मंदोदरः कर्णधारः केतुर्भृंगीरिटिस्तथा ॥ ११ ॥ भूतनाथा

१ मोक्ष्येऽस्माद्भवबंधनात्—इ० पा० । २ यतः—इ०पा० । ३ तत्त्वतः—इ० पा० । ४ शंकरपार्श्वगौ—इ०पा० ।

स्तथान्ये च महाकाया महौजसः ॥ कृष्णवर्णास्तथा श्वेताः केचिन्मंडूकसंप्रभाः ॥ १२ ॥ हरिता धूसरा धूम्राः कर्बुराः पीतलो
हिताः॥ चित्रवर्णा विचित्रांगाश्चित्रलीला मदोत्कटाः ॥ १३ ॥ नानायुधोद्यतकरा नानावाहनभूषणाः ॥ केचिद्व्याघ्रमुखाः केचित्सूकरास्या मृगा
ननाः ॥ १४ ॥ केचिच्च नक्रवदनाः सारमेयमुखाः परे ॥ सृगालवदनाश्चान्य उष्ट्राभवदनाः परे ॥ १५ ॥ केचिच्छरभभेरुंडसिंहाश्वोष्ट्रबकाननाः ॥
एकवक्त्रा द्विवक्त्राश्च त्रिमुखाश्चैव निर्मुखाः ॥ १६ ॥ एकहस्तास्त्रिहस्ताश्च पंचहस्तास्त्वहस्तकाः ॥ अपादा बहुपादाश्च बहुकर्णैककर्णकाः ॥१७॥
एकनेत्राश्चतुर्नेत्रा दीर्घाः केचन वामनाः ॥ समंतात्परिवार्येशं भूतनाथमुपासते ॥ १८ ॥ अथागच्छन्महातेजा मुनीनां प्रवरः सुधीः ॥ सनत्कु
मारो धर्मात्मा तं द्रष्टुं जगदीश्वरम् ॥ १९ ॥ तं देवदेवं विश्वेशं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ महाप्रलयसंक्षुब्धसप्तार्णवघनस्वनम् ॥ २० ॥ संवर्त्ताग्निसमा
टोपं जटामंडलशोभितम् ॥ अक्षीणभालनयनं ज्वालाम्लानमुखत्विषम् ॥ २१ ॥ प्रदीप्तचूडामणिना शशिखंडेन शोभितम् ॥ तक्षकं वामकर्णेन
दक्षिणेन च वासुकिम् ॥ २२ ॥ बिभ्राणं कुंडलयुगं नीलरत्नमहाहनुम् ॥ नीलग्रीवं महाबाहुं नागहारविराजितम् ॥ २३ ॥ फणिराजपरिभ्राजत्कंक
णांगदमुद्रिकम् ॥ अनंतगुणसाहस्रमणिरंजितमेखलम् ॥ २४ ॥ व्याघ्रचर्मपरीधानं घंटादर्पणभूषितम् ॥ कर्कोटकमहापद्मधृतराष्ट्रधनंजयैः ॥२५॥
कूजन्नूपुरसंघुष्टपादपद्मविराजितम् ॥ प्रासतोमरखट्वांगशूलटंकधनुर्धरम् ॥ २६ ॥ अप्रधृष्यमनिर्देश्यमचिंत्याकारमीश्वरम् ॥ रत्नसिंहासनारूढं प्रण
नाम महामुनिः ॥ २७ ॥ तं भक्तिभारोच्छ्वसितांतरात्मा संस्तूय वाग्भिः श्रुतिसंमिताभिः ॥ कृतांजलिः प्रश्रयनम्रकंधरः पप्रच्छ धर्मानखिलाञ्छु
भप्रदान् ॥ २८ ॥ यान्यानपृच्छत मुनिस्तांस्तान्धर्मानशेषतः ॥ प्रोवाच भगवान्रुद्रो भूयो मुनिरपृच्छत ॥ २९ ॥ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ ॥
श्रुतास्ते भगवन्धर्मास्त्वन्मुखान्मुक्तिहेतवः ॥ यैर्मुक्तपापा मनुजास्तरिष्यंति भवार्णवम् ॥ ३० ॥ अथापरं विभो धर्ममल्पायासं महाफलम् ॥
ब्रूहि कारुण्यतो मह्यं सद्यो मुक्तिप्रदं नृणाम् ॥ ३१ ॥ अभ्यासबहुला धर्माः शास्त्रदृष्टाः सहस्रशः ॥ सम्यक्संसेविताः कालात्सिद्धिं यच्छंति वा
न वा ॥ ३२ ॥ अतो लोकहितं गुह्यं भुक्तिमुक्त्योश्च साधनम् ॥ धर्मं विज्ञातुमिच्छामि त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥
सर्वेषामपि धर्माणामुत्तमं श्रुतिचोदितम् ॥ रहस्यं सर्वजंतूनां यत्त्रिपुंड्रस्य धारणम् ॥ ३४ ॥ ॥ सनत्कुमार उवाच॥ ॥ त्रिपुंड्रस्य विधिं ब्रूहि
भगवञ्जगतां पते ॥ तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ ३५ ॥ कति स्थानानि किं द्रव्यं का शक्तिः का च देवता ॥ किं प्रमाणं च कः

१ मंडूकसन्निभाः--इ० पा० । २ सिंहगृध्रवृकाननाः--इ० पा० । ३ बहुवक्त्राश्च--इ० पा० । ४ त्वत्तोऽहं परमेश्वरः--इ० पा० ।

कर्त्ता के मंत्रास्तस्य किं फलम् ॥ ३६ ॥ एतत्सर्वमशेषेण त्रिपुंड्रस्य च लक्षणम् ॥ ब्रूहि मे जगतां नाथ लोकानुग्रहकाम्यया ॥ ३७ ॥ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ आग्नेयमुच्यते भस्म दग्धगोमयसंभवम् ॥ तदेव द्रव्यमित्युक्तं त्रिपुंड्रस्य महामुने ॥ ३८ ॥ सद्योजातादिभिर्ब्रह्ममयैर्मंत्रैश्च पंचभिः॥ परिगृह्याग्निरित्यादिमंत्रैर्भस्माभिमंत्रयेत् ॥ ३९ ॥ मानस्तोकेति संमृज्य शिरो लिंपेच्च त्र्यंबकम् ॥ त्रियायुषादिभिर्मंत्रैर्ललाटे च भुजद्वये ॥ स्कंधे च लेपयेद्भस्म सजलं मंत्रभावितम् ॥ ४० ॥ तिस्रो रेखा भवंत्येषु स्थानेषु मुनिपुंगव ॥ भ्रुवोर्मध्यं समारभ्य यावदंतो भ्रुवोर्भवेत् ॥ ४१ ॥ मध्यमानामिकांगुल्योर्मध्ये तु प्रतिलोमतः ॥ अंगुष्ठेन कृता रेखा त्रिपुंड्रस्याभिधीयते ॥ ४२ ॥ तिसृणामपि रेखाणां प्रत्येकं नव देवताः ॥ अकारो गार्हपत्यश्च ऋग्भूर्लोको रजस्तथा ॥ ४३ ॥ आत्मा चैव क्रियाशक्तिः प्रातः सवनमेव च ॥ महादेवस्तु रेखायाः प्रथमायास्तु देवता ॥ ४४ ॥ उकारो दक्षिणाग्निश्च नभः सत्त्वं यजुस्तथा ॥ मध्यंदिनं च सवनमिच्छाशक्त्यंतरात्मकौ ॥ ४५ ॥ महेश्वरश्च रेखाया द्वितीयायाश्च देवता ॥ मकाराहवनीयौ च परमात्मा तमो दिवः ॥ ४६ ॥ ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृतीयसवनं तथा ॥ शिवश्चेति तृतीयाया रेखायाश्चाधिदेवता ॥ ४७ ॥ एता नित्यं नमस्कृत्य त्रिपुंड्रं धारयेत्सुधीः ॥ महेश्वरव्रतमिदं सर्ववेदेषु कीर्तितम् ॥४८॥ मुक्तिकामैर्नरैः सेव्यं पुनस्तेषां न संभवः ॥ त्रिपुंड्रं कुरुते यस्तु भस्मना विधिपूर्वकम् ॥४९॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वनस्थो यतिरेव वा॥महापातकसंघातैर्मुच्यते चोपपातकैः॥५०॥ तथान्यैः क्षत्रविट्शूद्रस्त्रीगोहत्यादिपातकैः॥वीरहत्याश्वहत्याभ्यां मुच्यते नात्र संशयः॥५१॥अमंत्रेणापि यः कुर्यादज्ञात्वा महिमोन्नतिम्॥त्रिपुंड्रं भालपटले मुच्यते सर्वपातकैः ॥५२॥ परद्रव्यापहरणं परदाराभिमर्शनम्॥ परनिंदा परक्षेत्रहरणं परपीडनम्॥५३॥सस्यारामादिहरणं गृहदाहादिकर्म च॥ असत्यवादपैशुन्यं पारुष्यं वेदविक्रयः॥कूटसाक्ष्यं व्रतत्यागः कैतवं नीचसेवनम् ॥५४॥ गोभूहिरण्यमहिषीतिलकंबलवाससाम्॥अन्नधान्यजलादीनां नीचेभ्यश्च परिग्रहः॥५५॥ दासीवेश्याभुजंगेषु वृषलीषु नटीषु च ॥ रजस्वलासु कन्यासु विधवासु च संगमः ॥ ५६ ॥ मांसचर्मरसादीनां लवणस्य च विक्रयः ॥ एवमादीन्यसंख्यानि पापानि विविधानि च ॥ ५७ ॥ सद्य एव विनश्यंति त्रिपुंड्रस्य च धारणात् ॥ शिवद्रव्यापहरणं शिवनिंदा च कुत्रचित् ॥ ५८ ॥ निंदा च शिवभक्तानां प्रायश्चितैर्न शुद्ध्यति ॥ रुद्राक्षा यस्य गात्रेषु ललाटे च त्रिपुंड्रकम् ॥५९॥ स चांडालोऽपि संपूज्यः सर्ववर्णोत्तमो भवेत् ॥

१ धारणम्–इ० पा० । २ संमंत्र्य--इ० पा० । ३ भ्रुकुटी शीर्षे–केशान्तराले पूर्वं ललाटवामभागमारभ्य यावद्दक्षिणभागमनामिकामध्यमांगुलिभ्यो रेखाद्वयं विनिर्माय तन्मध्ये दक्षिणभागतांगुष्ठेन मध्यगा प्रतिलोमेन कर्तव्या–अयं त्रिपुंड्रविधेः संप्रदायोऽनेन त्रिपुंड्रलक्षणेनोच्यते इति बोध्यम्. एवमेव त्रिपुंड्रः कर्तव्यः । ४ च्छुचिः–इ०पा० ।

यानि तीर्थानि लोकेऽस्मिन्गंगाद्याः सरितश्च याः ॥ ६० ॥ स्नातो भवति सर्वत्र ललाटे यस्त्रिपुंड्रधृक् ॥ सप्तकोटिमहामंत्राः पंचाक्षरपुरःसराः ॥ ॥ ६१ ॥ तथान्ये कोटिशो मंत्राः शैवाः कैवल्यहेतवः ॥ ते सर्वे येन जप्ताः स्युर्यो बिभर्ति त्रिपुंड्रकम् ॥ ६२ ॥ सहस्रं पूर्वजातानां सहस्रं च जनिष्यताम् ॥ स्ववंशजानां मर्त्यानामुद्धरेद्यस्त्रिपुंड्रधृक् ॥ ६३ ॥ इह भुक्त्वाखिलान्भोगान्दीर्घायुर्व्याधिवर्जितः ॥ जीवितांते च मरणं सुखेनैव प्रपद्यते ॥ ६४ ॥ अष्टैश्वर्यगुणोपेतं प्राप्य दिव्यं वपुः शुभम् ॥ दिव्यं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसेवितः ॥ ६५ ॥ विद्याधराणां सिद्धानां गंधर्वाणां महौजसाम् ॥ इंद्रादिलोकपालानां लोकेषु च यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥ भुक्त्वा भोगान्सुविपुलान्प्रजेशानां पुरेषु च ॥ ब्रह्मणः पदमासाद्य तत्र कल्पशतं रमेत् ॥ ६७ ॥ विष्णोर्लोके च रमते यावद्ब्रह्मशतंत्रयम्[1] ॥ ६८ ॥ शिवलोकं ततः प्राप्य रमते कालमक्षयम् ॥ शिवसायुज्यमाप्नोति न स भूयोऽभिजायते ॥ ६९ ॥ सर्वोपनिषदां सारं समालोच्य मुहुर्मुहुः ॥ इदमेव हि निर्णीतं परं श्रेयस्त्रिपुंड्रकम् ॥ ७० ॥ एतत्त्रिपुंड्रमाहात्म्यं समासात्कथितं मया ॥ रहस्यं सर्वभूतानां गोपनीयमिदं त्वया ॥ ७१ ॥ इत्युक्त्वा भगवान्रुद्रस्तत्रैवांतरधीयत ॥ सनत्कुमारोऽपि मुनिर्जगाम ब्रह्मणः पदम्[2] ॥ ७२ ॥ तवापि भस्मसंपर्कात्संजाता विमला मतिः ॥ त्वमपि श्रद्धया पुण्यं धारयस्व त्रिपुंड्रकम् ॥ ७३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा वामदेवस्तु शिवयोगी महातपाः ॥ अभिमंत्र्य ददौ भस्म घोराय ब्रह्मरक्षसे ॥ ७४ ॥ तेनासौ भालपटले चक्रे तिर्यक्त्रिपुंड्रकम् ॥ ब्रह्मराक्षसतां सद्यो जहौ तस्यानुभावतः ॥ ७५ ॥ स बभौ सूर्यसंकाशस्तेजोमण्डलमंडितः ॥ दिव्यावयवरूपैश्च दिव्यमाल्यांबरोज्ज्वलः ॥ ७६ ॥ भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्य तं गुरुं शिवयोगिनम् ॥ दिव्यं विमानमारुह्य पुण्यलोकाञ्जगाम सः ॥ ७७ ॥ वामदेवो महायोगी दत्त्वा तस्मै परां गतिम् ॥ चचार लोके गूढात्मा साक्षादिव शिवः स्वयम् ॥ ७८ ॥ य एतद्भस्ममाहात्म्यं त्रिपुंड्रं शृणुयान्नरः ॥ श्रावयेद्वा पठेद्वापि स हि याति परां गतिम् ॥ ७९ ॥ कथयति शिवकीर्तिं संसृतेर्मुक्तिहेतुं प्रणमति शिवयोगिध्येयमीशांघ्रिपद्मम् ॥ रचयति शिवभक्तो द्वासि भाले त्रिपुंड्रं न पुनरिह जनन्या गर्भवासं भजेत्सः ॥ ८० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे भस्ममाहात्म्यकथनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञैर्गुरुभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ नृणां कृतोपदेशानां सद्यः सिद्धिर्हि जायते ॥ १ ॥ अथान्यजनसामान्यैर्गुरुभिर्नीतिकोविदैः ॥ नृणां कृतोपदेशानां सिद्धिर्भवति कीदृशी ॥ २ ॥

१ ब्रह्मशतायुषम्--इ० पा० । २ ब्रह्मलोकं जगाम सः—इ० पा० ।

॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ श्रद्धैव सर्वधर्मस्य चातीव हितकारिणी ॥ श्रद्धयैव नृणां सिद्धिर्जायते लोकयोर्द्वयोः ॥ ३ ॥ श्रद्धया भजतः पुंसः शिलापि फलदायिनी ॥ मूर्खोऽपि पूजितो भक्त्या गुरुर्भवति सिद्धिदः ॥ ४ ॥ श्रद्धया पठितो मन्त्रस्त्वबद्धोपि फलप्रदः ॥ श्रद्धया पूजितो देवो नीचस्यापि फलप्रदः ॥ ५ ॥ अश्रद्धया कृता पूजा दानं यज्ञस्तपो व्रतम् ॥ सर्वं निष्फलतां याति पुष्पं वन्ध्यतरोरिव ॥ ६ ॥ सर्वत्र संशयाविष्टः श्रद्धाहीनोऽतिचंचलः ॥ परमार्थात्परिभ्रष्टः संसृतेर्न हि मुच्यते ॥ ७ ॥ मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ॥ यादृशी भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ८ ॥ अतो भावमयं विश्वं पुण्यं पापं च भावतः ॥ ते उभे भावहीनस्य न भवेतां कदाचन ॥ ९ ॥ अत्रेदं परमाश्चर्यमाख्यानमनुवर्ण्यते ॥ अश्रद्धा सर्वमर्त्यानां येन सद्यो निवर्तते ॥ १० ॥ आसीत्पांचालराजस्य सिंहकेतुरिति श्रुतः ॥ पुत्रः सर्वगुणोपेतः क्षात्रधर्मरतः सदा ॥ ११ ॥ स एकदा कतिपयैर्भृत्यैर्युक्तो महाबलः ॥ जगाम मृगयाहेतोर्बहुसत्त्वान्वितं वनम् ॥ १२ ॥ तद्भृत्यः शबरः कश्चिद्विचरन्मृगयां वने ॥ ददर्श जीर्णं स्फुटितं पतितं देवतालयम् ॥ १३ ॥ तत्रापश्यद्भिन्नपीठं पतितं स्थंडिलोपरि ॥ शिवलिङ्गमृजुं सूक्ष्मं मूर्तं भाग्यमिवात्मनः ॥ १४ ॥ स समादाय वेगेन पूर्वकर्मप्रचोदितः ॥ तस्मै संदर्शयामास राजपुत्राय धीमते ॥ १५ ॥ पश्येदं रुचिरं लिंगं मया दृष्टमिह प्रभो ॥ तदेतत्पूजयिष्यामि यथाविभवमादरात् ॥ १६ ॥ अस्य पूजाविधिं ब्रूहि यथा देवो महेश्वरः ॥ अमंत्रज्ञैश्च मन्त्रज्ञैः प्रीतो भवति पूजितः ॥ १७ ॥ इति तेन निषादेन पृष्टः पार्थिवनंदनः ॥ प्रत्युवाच प्रहस्यैनं परिहासविचक्षणः ॥ १८ ॥ संकल्पेनस्सदा कुर्यादभिषेकं नवांभसा ॥ उपवेश्यासने शुद्धे शुभैर्गंधाक्षतैर्नवैः ॥ वन्यैः पत्रैश्च कुसुमैर्धूपैर्दीपैश्च पूजयेत् ॥ ॥ १९ ॥ चिताभस्मोपहारं च प्रथमं परिकल्पयेत् ॥ आत्मोपभोग्येनान्नेन नैवेद्यं कल्पयेद्बुधः ॥ २० ॥ पुनश्च धूपदीपादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् ॥ नृत्यवादित्रगीतादीन्यथावत्परिकल्पयेत् ॥ २१ ॥ नमस्कृत्वा तु विधिवत्प्रसादं धारयेद्बुधः ॥ एष साधारणः प्रोक्तः शिवपूजाविधिस्तव ॥ ॥ २२ ॥ चिताभस्मोपहारेण सद्यस्तुष्यति शंकरः ॥ २३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ परिहासरसेनेत्थं शासितः स्वामिनाऽमुना ॥ स चंडकाख्यः शबरो मूर्ध्ना जग्राह तद्वचः ॥ २४ ॥ ततः स्वभवनं प्राप्य लिंगमूात महेश्वरम् ॥ प्रत्यहं पूजयामास चिताभस्मोपहारकृत् ॥ २५ ॥ यच्चात्मनः प्रियं वस्तु गन्धपुष्पाक्षतादिकम् ॥ निवेद्य शंभवे नित्यमुपायुंक्त ततः स्वयम् ॥ २६ ॥ एवं महेश्वरं भक्त्या सह पत्न्याभ्यपूजयत् ॥

१ असिद्धेः कारणं परम्—इ० पा० । २ शक्रस्येव धनंजयः—इ० पा० । ३ गजैः—इ० पा० । ४ शंबरः—इ० पा० । ५ यथाविभवविस्तरात्—इ० पा० । ६ परिषत्सुविशारदम्—इ० पा० ।

शबरः सुखमासाद्य निनाय कतिचित्समाः ॥ २७ ॥ एकदा शिवपूजार्थे प्रवृत्तः शबरोत्तमः ॥ न ददर्श चिताभस्म पात्रे पूरितमण्वपि ॥ २८ ॥
अथासौ त्वरितो दूरमन्विष्यन्परितो भ्रमन् ॥ न लब्धवांश्चिताभस्म श्रांतो गृहमगात्पुनः ॥ २९ ॥ तत आहूय पत्नीं स्वां शबरो वाक्यमब्रवीत् ॥
न लब्धं मे चिताभस्म किं करोमि वद प्रिये ॥३०॥ शिवपूजांतरायो मे जातोद्य बत पाप्मनः ॥ पूजां विना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥३१॥
उपायं नात्र पश्यामि पूजोपकरणे हते ॥ न गुरोश्च विहन्येत शासनं सकलार्थदम् ॥ ३२ ॥ इति व्याकुलितं दृष्ट्वा भर्त्तारं शबरांगना ॥ प्रत्य
भाषत मा भैस्त्वमुपायं प्रवदामि ते ॥ ३३ ॥ इदमेव गृहं दग्ध्वा बहुकालोपबृंहितम् ॥ अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि चिताभस्म भवेत्ततः ॥ ३४ ॥ ॥
शबर उवाच ॥ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां देहः परमसाधनम् ॥ कथं त्यजसि तं देहं सुखार्थं नवयौवनम् ॥ ३५ ॥ अधुना त्वनपत्या त्वम
भुक्तविषयासवा ॥ भोगयोग्यमिमं देहं कथं दग्धुमिहेच्छसि ॥ ३६ ॥ ॥ शबर्युवाच ॥ ॥ एतावदेव साफल्यं जीवितस्य च जन्मनः ॥
परार्थे यस्त्यजेत्प्राणाञ्छिवार्थे किमुत स्वयम् ॥ ३७ ॥ किं नु तप्तं तपो घोरं किं वा दत्तं मया पुरा ॥ किं वार्चनं कृतं शंभोः पूर्वजन्मशतां
तरे ॥ ३८ ॥ किं वा पुण्यं मम पितुः का वा मातुः कृतार्थता ॥ यच्छिवार्थे समिद्धेऽग्नौ त्यजाम्येतत्कलेवरम् ॥ ३९ ॥ इत्थं
स्थिरां मतिं दृष्ट्वा तस्या भक्तिं च शंकरे ॥ तथेति दृढसंकल्पः शबरः प्रत्यपूजयत् ॥ ४० ॥ सा भर्त्तारमनुप्राप्य स्नात्वा शुचिरलं
कृता ॥ गृहमादीप्य तं वह्निं भक्त्या चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ ४१ ॥ नमस्कृत्वात्मगुरवे ध्यात्वा हृदि सदाशिवम् ॥ अग्निप्रवेशाभिमुखी
कृतांजलिरिदं जगौ ॥ ४२ ॥ ॥ शबर्युवाच ॥ ॥ पुष्पाणि संतु तव देव ममेंद्रियाणि धूपोऽगुरुर्वपुरिदं हृदयं प्रदीपः ॥ प्राणा
हवींषि करणानि तवाक्षताश्च पूजाफलं व्रजतु सांप्रतमेष जीवः ॥ ४३ ॥ वांछामि नाहमपि सर्वधनाधिपत्यं न स्वर्गभूमिमचलां न पदं
विधातुः ॥ भूयो भवामि यदि जन्मनिजन्मनि स्यां त्वत्पादपंकजलसन्मकरंदभृंगी ॥ ४४ ॥ जन्मानि संतु मम देव शताधिकानि माया न मे वि
शतु चित्तमबोधहेतुः ॥ किंचित्क्षणार्धमपि ते चरणारविन्दान्नापैतु मे हृदयमीश नमोनमस्ते ॥४५॥ इति प्रसाद्य देवेशं शबरी दृढनिश्चया ॥ विवेश
ज्वलितं वह्निं भस्मसादभवत्क्षणात् ॥ ४६ ॥ शबरोपि च तद्भस्म यत्नेन परिगृह्य सः ॥ चक्रे दग्धगृहोपान्ते शिवपूजां समाहितः ॥ ४६ ॥ अथ
सस्मार पूजांते प्रसादग्रहणोचिताम् ॥ दयितां नित्यमायांतीं प्रांजलिं विनयान्विताम् ॥ ४८ ॥ स्मृतमात्रां तदापश्यदागतां पृष्ठतः स्थिताम् ॥

१ भस्मलेपनम्—इ० पा० ।

पूर्वेणावयवेनैव भक्तिनम्रां शुचिस्मितांताम् ॥ ४९ ॥ तां वीक्ष्य शबरः पत्नीं पूर्ववत्प्राजलिं स्थिताम् ॥ भस्मावशेषितगृहं यथापूर्वमवस्थितम् ॥
॥ ५० ॥ अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रश्मिभिः ॥ राजा दहति दंडेन ब्राह्मणो मनसा दहेत् ॥ ५१ ॥ किमयं स्वप्न आहोस्वित्किं वा माया
भ्रमात्मिका ॥ इति विस्मयसंभ्रांतस्तां भूयः पर्यपृच्छत ॥ ५२ ॥ अपि त्वं च कथं प्राप्ता भस्मभूतासि पावके ॥ दग्धं च भवनं भूयः कथं पूर्व
वदास्थितम् ॥ ५३ ॥ ॥ शबर्युवाच ॥ ॥ यदा गृहं समुद्दीप्य प्रविष्टाहं हुताशने ॥ तदात्मानं न जानामि न पश्यामि हुताशनम् ॥ ५४ ॥
न तापलेशोप्यासीन्मे प्रविष्टाया इवोदकम् ॥ सुषुप्तेव क्षणार्धेन प्रबुद्धास्मि पुनः क्षणात् ॥ ५५ ॥ तावद्भवनमद्राक्षमदग्धमिव सुस्थितम् ॥ अधुना
देवपूजांते प्रसादं लब्धुमागता ॥ ५६ ॥ एवं परस्परं प्रेम्णा दंपत्योर्भाषमाणयोः ॥ प्रादुरासीत्तयोरग्रे विमानं दिव्यमद्भुतम् ॥ ५७ ॥ तस्मिन्वि
माने शतचन्द्रभास्वरे चत्वार ईशानुचराः पुरःसराः ॥ हस्ते गृहीत्वाथ निषाददंपती आरोपयामासुरमुक्तविग्रहौ ॥ ५८ ॥ तयोर्निषाददंपत्यो
स्तत्क्षणादेव तद्वपुः ॥ शिवदूतकरस्पर्शात्तत्सारूप्यमवाप ह ॥ ५९ ॥ तस्माच्छ्रद्धैव सर्वेषु विधेया पुण्यकर्मसु ॥ नीचोपि शबरः प्राप श्रद्धया
योगिनां गतिम् ॥ ६० ॥ किं जन्मना सकलवर्णजनोत्तमेन किं विद्यया सकलशास्त्रविचारवत्या ॥ यस्यास्ति चेतसि सदा परमेशभक्तिः कोऽन्य
स्ततस्त्रिभुवने पुरुषोस्ति धन्यः ॥ ६१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे भस्ममाहात्म्यवर्णनं नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथाहं संप्रवक्ष्यामि सर्वधर्मोत्तमोत्तमम् ॥ उमामहेश्वरं नाम व्रतं सर्वार्थसिद्धिदम् ॥ १ ॥ आनर्त
संभवः कश्चिन्नाम्ना वेदरथो द्विजः ॥ कलत्रपुत्रसंपन्नो विद्वानुत्तमवंशजः ॥ २ ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य ब्राह्मणस्य गृहाश्रमे ॥ बभूव शारदानाम कन्या
कमललोचना ॥३॥ तां रूपलक्षणोपेतां बालां द्वादशहायनाम् ॥ ययाचे पद्मनाभाख्यो मृतदारश्च स द्विजः ॥ ४ ॥ महाधनस्य शांतस्य सदा राज
सखस्य च ॥ याच्ञाभंगभयात्तस्य तां कन्यां प्रददौ पिता ॥ ५ ॥ मध्यंदिने कृतोद्वाहः स विप्रः श्वशुरालये ॥ संध्यामुपासितुं सायं सरस्तटमुपा
ययौ ॥६॥ उपास्य संध्यां विधिवत्प्रत्यागच्छत्तमोवृते ॥ मार्गे दष्टो भुजंगेन ममार निजकर्मणा ॥७॥ तस्मिन्मृते कृतोद्वाहे सहसा तस्य बांधवाः ॥
चुक्रुशुः शोकसंतप्तौ श्वशुरावस्य कन्यका ॥ ८ ॥ निर्हृत्य तं बंधुजना जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ शारदा प्राप्तवैधव्या पितुरेवालये स्थिता ॥९॥
भूताच्छादनभोज्येन भर्त्रा विरहिता सती ॥ निनाय कतिचिन्मासान्सा बाला पितृमंदिरे ॥ १० ॥ एकदा नैध्रुवो नाम कश्चिद्वृद्धतरो मुनिः ॥

१ सुविस्मिताम्–इ० पा० । २ अपि प्रिये–इ० पा० । ३ देवरथः–इ०पा० । ४ मृतभार्यो जरद्द्विजः–इ० पा० । ५ शूद्रस्य सदाचाररतस्य च–इ० पा० ।

अन्धः शिष्यकरग्राही तन्मंदिरमुपाययौ ॥ ११ ॥ तस्मिन्वृद्धे गृहं प्राप्ते क्वापि यातेषु बंधुषु ॥ साक्षादिवात्मनो दैवं सा बाला समुपागमत् ॥
॥ १२ ॥ स्वागतं ते महाभाग पीठेऽस्मिन्नुपविश्यताम् ॥ नमस्ते मुनिनाथाय प्रियं ते करवाणि किम् ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा भक्तिमास्थाय कृत्वा
पादावनेजनम् ॥ वीजयित्वा परिश्रांतं तं मुनिं पर्यतोषयत् ॥ १४ ॥ श्रांतं पीठे समावेश्य कृत्वाभ्यंगं स्वपाणिना ॥ कृतस्नानं च विधिवत्कृतदेवा
र्चनं मुनिम् ॥ १५ ॥ सुखासनोपविष्टं तं धूपमाल्यानुलेपनैः ॥ अर्चयित्वा वरान्नेन भोजयामास सादरम् ॥ १६ ॥ भुक्त्वा च सम्यक्छनकैस्तृप्त
श्चानंदनिर्भरः ॥ चकारांधमुनिस्तस्यै सुप्रीतः परमाशिषम् ॥ १७ ॥ विहृत्य भर्त्रा सहसा च तेन लब्ध्वा सुतं सर्वगुणैर्वरिष्ठम् ॥ कीर्तिं च
लोके महतीमवाप्य प्रसादयोग्या भव देवतानाम् ॥ १८ ॥ इत्यभिव्याहृतं तेन मुनिना गतचक्षुषा ॥ निशम्य विस्मिता बाला प्रत्युवाच
कृतांजलिः ॥ १९ ॥ ब्रह्मंस्त्वद्वचनं सत्यं कदाचिन्न मृषा भवेत् ॥ तदेतन्मंदभाग्यायाः कथमेतत्फलिष्यति ॥ २० ॥ शिलाग्र्यामिव
सद्वृष्टिः शुनक्यामिव सत्क्रिया ॥ विफला मंदभाग्यायामाशीर्ब्रह्मविदामपि ॥ २१ ॥ सैषाहं विधवा ब्रह्मन्दुष्कर्मफलभागिनी ॥ त्वदा
शीर्वचनस्यास्य कथं यास्यामि[2] पात्रताम् ॥ २२ ॥ ॥ मुनिरुवाच ॥ ॥ त्वामनालक्ष्य यत्प्रोक्तमंधेनापि मयाऽधुना ॥ तदेतत्साधयिष्यामि
कुरु मच्छासनं शुभे ॥ २३ ॥ उमामहेश्वरं नाम व्रतं यदि चरिष्यसि ॥ तेन व्रतानुभावेन सद्यः श्रेयोऽनुभोक्ष्यसे ॥ २४ ॥ ॥ शारदोवाच ॥ ॥
त्वयोपदिष्टं यत्नेन चरिष्याम्यपि दुश्चरम् ॥ तद्व्रतं ब्रूहि मे ब्रह्मन्विधानं वद विस्तरात् ॥ २५ ॥ ॥ मुनिरुवाच ॥ ॥ चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा
शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ व्रतारंभं प्रकुर्वीत यथावद्गुर्वनुज्ञया ॥ २६ ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यामुभयोरपि पर्वणोः ॥ संकल्पं विधिवत्कृत्वा प्रातःस्नानं
समाचरेत् ॥ २७ ॥ सन्तर्प्य पितृदेवादीन्गत्वा स्वभवनं प्रति ॥ मंडपं रचयेद्दिव्यं वितानाद्यैरलंकृतम् ॥ २८ ॥ फलपल्लवपुष्पाद्यैस्तोरणैश्च सम
न्वितम् ॥ पंचवर्णैश्च तन्मध्ये रजोभिः पद्ममुद्धरेत् ॥ २९ ॥ चतुर्दशदलैर्बाह्ये द्वाविंशद्भिस्तदंतरे ॥ तदंतरे षोडशभिरष्टभिश्च तदंतरे ॥ ३० ॥
एवं पद्मं समुद्धृत्य पंचवर्णैर्मनोरमम् ॥ चतुरस्रं ततः कुर्यादंतर्वर्तुलमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ व्रीहितंडुलराशिं च तन्मध्ये च सकूर्चकम् ॥ कूर्चोपरि सुसंस्था
प्य कलशं वारिपूरितम्[3] ॥ ३२ ॥ कलशोपरि विन्यस्य वस्त्रं वर्णसमन्वितम् ॥ तस्योपरिष्टात्सौवर्ण्यौ प्रतिमे शिवयोः शुभे ॥ निधाय पूजयेद्भक्त्या
यथाविभवविस्तरम् ॥ ३३ ॥ पंचामृतैस्तु संस्नाप्य तथा शुद्धोदकेन च ॥ रुद्रैकादशकं जप्त्वा पंचाक्षरशताष्टकम् ॥ ३४ ॥ अभिमंत्र्य पुनः स्थाप्य

१ उपेतम्–इ० पा० । २ योग्यास्मि सांप्रतम्–इ० पा० । ३ धान्यपूरितम्–इ० पा० ।

पीठं[1]मध्ये तथार्चयेत् ॥ स्वयं शुद्धासनासीनो धौतशुक्लांबरः सुधीः[2] ॥ ३५ ॥ पीठमामंत्र्य मंत्रेण प्राणायामान्समाचरेत् ॥ संकल्पं प्रवदेत्तत्र शिवा
ग्रे विहितांजलिः ॥ ३६ ॥ यानि पापानि घोराणि जन्मांतरशतेषु मे ॥ तेषां सर्वविनाशाय शिव[3]पूजां समारभे ॥ ३७ ॥ सौभाग्यविजयारोग्यधर्मै
श्वर्याभिवृद्धये ॥ स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थं करिष्ये शिवपूजनम् ॥ ३८ ॥ इति संकल्पमुच्चार्य यथावत्सुसमाहितः ॥ अंगन्यासं ततः कृत्वा ध्यायेदीशं
च पार्वतीम् ॥ ३९ ॥ कुंदेंदुधवलाकारं नागाभरणभूषितम् ॥ वरदाभयहस्तं च बिभ्राणं परशुं मृगम् ॥ ४० ॥ सूर्यकोटिप्रतीकाशं जगदानंदकार
णम् ॥ जाह्नवीजलसंपर्कादीर्घपिंगजटाधरम् ॥ ४१ ॥ उरगेंद्रफणोद्भूतमहामुकुटमंडितम् ॥ शीतांशुखंडविलसत्कोटीरांगदभूषणम् ॥ ४२ ॥ उन्मी
लद्भालनयनं तथा सूर्येंदुलोचनम् ॥ नीलकंठं चतुर्बाहुं गजेंद्राजिनवाससम् ॥ ४३ ॥ रत्न[4]सिंहासनारूढं नागाभरणभूषितम् ॥ देवीं च दिव्यवसनां
बालसूर्यायुतद्युतिम् ॥ ४४ ॥ बालवेषां च तन्वंगीं बालशीतांशुशेखराम् ॥ पाशांकुशवराभीतिं बिभ्रतीं च चतुर्भुजाम् ॥ ४५ ॥ प्रसादसुमुखी
मंबां लीलारसविहारिणीम् ॥ लसत्कुरबकाशोकपुन्नागनवचंपकैः ॥ ४६ ॥ कृतावतंसामुत्फुल्लमल्लिकोत्कलितालकाम् ॥ कांचीकलापपर्यस्तजघ
नाभोगशालिनीम् ॥ ४७ ॥ उदारकिंकिणीश्रेणीनूपुराढ्यपदद्वयाम् ॥ गंडमंडलसंसक्तरत्नकुंडलशोभिताम् ॥ ४८ ॥ बिंबाधरानुरक्तांशुलसद्दशन
कुड्मलाम् ॥ महार्हरत्नग्रैवेयतारहारविराजिताम् ॥४९॥ नवमाणिक्यरुचिरकंकणांगदमुद्रिकाम् ॥ रक्तांशुकपरीधानां रत्नमाल्यानुलेपनाम् ॥ ५० ॥
उद्यत्पीनकुचद्वंद्वनिंदितांभोजकुड्मलाम् ॥ लीलालोलासितापांगीं भक्तानुग्रहदायिनीम् ॥ ५१ ॥ एवं ध्यात्वा तु हृत्पद्मे जगतः पितरौ शिवौ ॥
जप्त्वा तदात्मकं मंत्रं तदंते बहिरर्चयेत् ॥ ५२ ॥ आवाह्य प्रतिमायुग्मे कल्पयेदासनादिकम् ॥ अर्घ्यं च दद्याच्छिवयोर्मंत्रेणानेन मंत्रवित् ॥ ५३ ॥
नमस्ते पार्वतीनाथ[5] त्रैलोक्यवरदर्षभ ॥ त्र्यंबकेश महादेव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ ५४ ॥ नमस्ते देवदेवेशि प्रपन्नभयहारिणि ॥ अंबिके वरदे देवि[6]
गृहाणार्घ्यं शिवप्रिये ॥ ५५ ॥ इति त्रिवारमुच्चार्य दद्यादर्घ्यं समाहितः ॥ गन्धपुष्पाक्षतान्सम्यग्धूपदीपान्प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥ नैवेद्यं
पायसान्नेन घृताक्तं परिकल्पयेत् ॥ जुहुयान्मूलमंत्रेण हविरष्टोत्तरं शतम् ॥ ५७ ॥ तत उद्वा[7]स्य नैवेद्यं धूपनीराजनादिकम् ॥ कृत्वा
निवेद्य तांबूलं नमस्कुर्यात्समाहितः ॥ ५८ ॥ अथाभ्यर्च्योपचारेण भोजयेद्विप्रदंपती ॥ ५९ ॥ एवं सायंतनीं पूजां कृत्वा विप्रा
नुमोदितः ॥ भुंजीत वाग्यतो रात्रौ हविष्यं क्षीरभावितम् ॥ ६० ॥ एवं संवत्सरं कुर्याद्व्रतं पक्षद्वये बुधः ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे व्रतोद्या

१ पीठे हेममये ऽर्चयेत्–इ० पा० । २ शुचिः–इ० पा० । ३ करिष्ये शिवपूजनम्–इ० पा० । ४ रत्नांकुश–इ० पा० । ५ पार्वतीकांत–इ० पा० । ६ गौरि–इ० पा० । ७ उत्साद्य–इ० पा० ।

नमाचरेत् ॥ ६१ ॥ शतरुद्राभिजप्तेन स्नापयेत्प्रतिमे जलैः ॥ आगमोक्तेन मन्त्रेण संपूज्य गिरिजाशिवौ ॥ ६२ ॥ सवस्त्रं ससुवर्णं च कलशं प्रति
मान्वितम् ॥ दत्त्वाचार्याय महते सदाचाररताय च ॥ ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या यथाशक्त्याभिपूज्य च ॥ ६३ ॥ दद्याच्च दक्षिणां तेभ्यो गोहिरण्यांब
रादिकम् ॥ भुंजीत तदनुज्ञातः सहेष्टजनबंधुभिः ॥ ६४ ॥ एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य भुक्त्वा भोगान्यथेंप्सि
तान् ॥ ६५ ॥ इन्द्रादिलोकपालानां स्थानेषु रमते ध्रुवम् ॥ ब्रह्मलोके च रमते विष्णुलोके च शाश्वते ॥ ६६ ॥ शिवलोकमथ प्राप्य तत्र कल्पशतं
पुनः ॥ भुक्त्वा भोगान्सुविपुलाञ्छिवमेव प्रपद्यते ॥ ६७ ॥ महाव्रतमिदं प्रोक्तं त्वमपि श्रद्धया चर ॥ अत्यंतदुर्लभं वापि लप्स्यसे च मनोरथम् ॥
॥ ६८ ॥ इत्यादिष्टा मुनींद्रेण सा बाला मुदिता भृशम् ॥ प्रत्यग्रहीत्सुविश्रब्धा तद्वाक्यं सुमनोहरम् ॥ ६९ ॥ अथ तस्याः समायाताः पितृमातृ
सहोदराः ॥ तं मुनिं सुखमासीनं ददृशुः कृतभोजनम् ॥ ७० ॥ सहसागत्य ते सर्वे नमश्चक्रुर्महात्मने ॥ प्रसीद नः प्रसीदेति गृणंतः पर्यपूज
यन् ॥ ७१ ॥ श्रुत्वा च ते तया साध्व्या पूजितं परमं मुनिम् ॥ अनुग्रहं व्रतं तस्यै श्रुत्वा हर्षं परं ययुः ॥ ७२ ॥ ते कृतांजलयः सर्वे तमूचुर्मुनि
पुंगवम् ॥ ७३ ॥ अद्य धन्या वयं सर्वे तवागमनमात्रतः ॥ पावितं नः कुलं सर्वं गृहं च सफलीकृतम् ॥ ७४ ॥ इयं च शारदा नाम कन्या
वैधव्यमागता ॥ केनापि कर्मयोगेन दुर्विलंघ्येन भूयसा ॥ ७५ ॥ सैषाद्य तव पादाब्जं प्रपन्ना शरणं सती ॥ इमां समुद्धरासह्यात्सुघोराद्दुःख
सागरात् ॥ ७६ ॥ त्वयापि तावदत्रैव स्थातव्यं नो गृहांतिके ॥ अस्मद्गृहमठेऽप्यस्मिन्स्नानपूजाजपोचिते ॥ ७७ ॥ एषा बालापि भगवन्कुर्वंती
त्वत्पदार्चनम् ॥ व्रतं त्वत्सन्निधावेव चरिष्यति महामुने ॥ ७८ ॥ यावत्समाप्तिमायाति व्रतमस्यास्त्वदंतिके ॥ उषित्वा तावदत्रैव कृतार्थान्कुरु
नो गुरो ॥ ७९ ॥ एवमभ्यर्थितः सर्वैस्तस्या भ्रातृजनादिभिः ॥ तथेति स मुनिश्रेष्ठस्तत्रोवास [2]मठे शुभे ॥ ८० ॥ सापि तेनोपदिष्टेन मार्गेण
गिरिजाशिवौ ॥ अर्चयंती व्रतं सम्यक्चचार विमला सती ॥ ८१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे
उमामहेश्वरव्रताचरणं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं महाव्रतं तस्याश्चरंत्या गुरुसन्निधौ ॥ संवत्सरो
व्यतीयाय नियमासक्तचेतसः ॥ १ ॥ संवत्सरांते सा बाला तत्रैव पितृमंदिरे ॥ चकारोद्यापनं सम्यग्विप्रभोजनपूर्वकम् ॥ २ ॥ दत्त्वा च दक्षिणां
तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथार्हतः ॥ विसृज्य तान्नमस्कृत्य पितृभ्यामभिनंदिता ॥ ३ ॥ उपोषिता स्वयं तस्मिन्दिने नियममाश्रिता ॥ जजाप परमं

१ प्रदाय–इ० पा० । २ मुदान्वितः–इ० पा०।

मंत्रमुपदिष्टं महात्मना ॥ ४ ॥ अथ प्रदोषसमये प्राप्ते संपूज्य शंकरम् ॥ तस्मिन्गृहांतिकमठे गुरोस्तस्य च सन्निधौ ॥ ५ ॥ जपार्चनरता साध्वी ध्यायंती परमेश्वरम् ॥ तस्मिञ्जागरणे रात्रावुपविष्टा शिवांतिके ॥ ६ ॥ युग्मम् ॥ तस्यां रात्रौ तया सार्धं स मुनिर्जगदंबिकाम् ॥ जपध्यान तपोभिश्च तोषयामास पार्वतीम् ॥ ७ ॥ तस्याश्च भक्त्या व्रतभाविताया मुनेस्तपोयोगसमाधिना च ॥ तुष्टा भवानी जगदेकमाता प्रादुर्बभूवा कृतसांद्रमूर्तिः ॥ ८ ॥ प्रादुर्भूता यदा गौरी तयोरग्रे जगन्मयी ॥ अन्धोऽपि तत्क्षणादेव मुनिः प्राप दृशोर्द्वयम् ॥ ९ ॥ तां वीक्ष्य जगतां धात्री माविर्भूतां पुरःस्थिताम् ॥ निपेततुस्तत्पदयोः स मुनिः सा च कन्यका ॥ १० ॥ तौ भक्तिभावोच्छ्वसितामलाशयावानंदबाष्पोक्षित सर्वगात्रौ ॥ उत्थाप्य देवी कृपया परिप्लुता प्रेम्णा बभाषे मृदुवल्गुभाषिणी ॥ ११ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ प्रीतास्मि ते मुनिश्रेष्ठ वत्से प्रीतास्मि तेऽनघे ॥ किं वा ददाम्यभिमतं देवानामपि दुर्लभम् ॥ १२ ॥ ॥ मुनिरुवाच ॥ ॥ एषा तु शारदा नाम कन्या तु गतभर्तृका ॥ मया प्रतिश्रुतं चास्यै तुष्टेन गतचक्षुषा ॥ १३ ॥ सह भर्त्रा चिरं कालं विहृत्य सुतमुत्तमम् ॥ लभस्वेति मया प्रोक्तं सत्यं कुरु नमोऽस्तु ते ॥ १४ ॥ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ ॥ एषा पूर्वभवे बाला द्राविडस्य द्विजन्मनः ॥ आसीद्द्वितीया दयिता भामिनी नाम विश्रुता ॥ १५ ॥ सा भर्तृप्रेयसी नित्यं रूपमाधुर्यपेशला ॥ भर्तारं वशमानिन्ये रूपवश्यादिकैतवैः ॥ १६ ॥ अस्यां चासक्तहृदयः स विप्रो मोहयंत्रितः ॥ कदाचिदपि नैवागाज्ज्येष्ठपत्नीं पतिव्रताम् ॥ १७ ॥ अनभ्यागमनाद्भर्तुः सा नारी पुत्रवर्जिता ॥ सदा शोकेन संतप्ता कालेन निधनं गता ॥ १८ ॥ अस्या गृहसमीपस्थो यः कश्चिद्ब्राह्मणो युवा ॥ इमां वीक्ष्याथ चार्वंगीं कामार्तः करमग्रहीत् ॥ १९ ॥ अनया रोषताम्राक्ष्या स विप्रस्तु निवारितः ॥ इमां स्मरन्दिवानक्तं निधनं प्रत्यपद्यत ॥ २० ॥ एषा संमोह्य भर्तारं ज्येष्ठपत्न्यां पराङ्मुखम् ॥ चकार तेन पापेन भवेस्मिन्विधवाऽभवत् ॥ २१ ॥ याः कुर्वंति स्त्रियो लोके जायापत्योश्च विप्रियम् ॥ तासां कौमारवैधव्यमेकविंशतिजन्मसु ॥ २२ ॥ यदेतया पूर्वभवे मत्पूजा महती कृता ॥ तेन पुण्येन तत्पापं नष्टं सर्वं तदैव हि ॥ २३ ॥ यो विप्रो विरहार्तः सन्मृतः[1] कामविमोहितः ॥ सोऽस्याः पाणिग्रहं कृत्वा भवेस्मिन्निधनं गतः ॥ २४ ॥ प्राग्जन्मपतिरेतस्याः पांड्यराष्ट्रेषु सोऽधुना ॥ जातो विप्रवरः श्रीमान्सदारः सपरिच्छदः ॥ २५ ॥ तेन भर्त्रा प्रतिनिशं सैषा प्रेम्णाभिसंगता ॥ स्वप्ने रतिसुखं यातु श्रेष्ठं जागरणादपि ॥२६॥

१ एनां संस्मृत्य यो विप्रः—इ० पा० ।

षष्ट्युत्तरत्रिशतयोजनदूरसंस्थो देशादितो द्विजवरः स च कर्मगत्या ॥ एनां वधूं प्रतिनिशं मनसोभिरामां स्वप्नेषु पश्यति चिरं रतिमादधानः ॥ २७ ॥ सैषा वै स्वप्नसंगत्या पत्युः प्रतिनिशं सती ॥ कालेन लप्स्यते पुत्रं वेदवेदांगपारगम् ॥ २८ ॥ एतस्यां तनयं जातमात्मनश्चिरसंगमात् ॥ सोऽपि विप्रोऽनिशं स्वप्ने द्रक्ष्यति प्रेमभावितम् ॥ २९ ॥ अनयाराधिता पूर्वे भवे साहं महामुने ॥ अस्यैव वरदानाय प्रादुर्भूतास्मि सांप्रतम् ॥ ३० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथोवाच महादेवी तां बालां प्रति सादरम् ॥ अयि वत्से महाभागे शृणु मे परमं वचः ॥ ३१ ॥ यदा कदापि भर्त्तारं क्वापि देशे पुरातनम् ॥ द्रक्ष्यसि स्वप्नदृष्टं प्राक्ज्ञास्यसे त्वं विचक्षणा ॥ ३२ ॥ त्वां द्रक्ष्यति स विप्रोपि सुनयां स्वप्नलक्षणाम् ॥ तदा परस्परालापो युवयोः संभविष्यति ॥ ३३ ॥ तदा स्वतनयं भद्रे तस्मै देहि बहुश्रुतम् ॥ फलमस्य व्रतस्याग्र्यं तस्य हस्ते समर्पय ॥ ३४ ॥ ततः प्रभृति तस्यैव वशे तिष्ठ सुमध्यमे ॥ युवयोर्दैहिकः संगो माभूत्स्वप्नरताहते ॥ ३५ ॥ कालात्पंचत्वमापन्ने तस्मिन्ब्राह्मणसत्तमे ॥ अग्निं प्रविश्य तेनैव सह यास्यसि मत्पदम् ॥ ३६ ॥ पुत्रस्ते भविता सुभ्रु सर्वलोकमनोरमः ॥ संपदश्च भविष्यंति प्राप्स्यते परमं पदम् ॥ ३७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा त्रिजगन्माता दत्त्वा तस्यै मनोरथम् ॥ तयोः संपश्यतोरेव क्षणेनादर्शनं गता ॥ ३८ ॥ सापि बाला वरं लब्ध्वा पार्वत्याः करुणानिधेः ॥ अवाप परमानंदं पूजयामास तं गुरुम् ॥ ३९ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां स मुनिर्लब्धलोचनः ॥ तस्याः पित्रोश्च तत्सर्वं रहस्याचष्ट धर्मवित् ॥ ४० ॥ अथ सर्वानुपामंत्र्य शारदां च यशस्विनीम् ॥ विधायानुग्रहं तेषां ययौ स्वैरगतिर्मुनिः ॥ ४१ ॥ एवं दिनेषु गच्छत्सु सा बाला च प्रतिक्षणम् ॥ भर्तुः समागमं लेभे स्वप्ने सुखविवर्धनम् ॥ ४२ ॥ गौर्या वर[1]प्रदानेन शारदा विशदव्रता ॥ दधार गर्भं स्वप्नेपि भर्तुः संगानुभावतः ॥ ४३ ॥ तां श्रुत्वा भर्तृरहितां शारदां गर्भिणीं सतीम् ॥ सर्वे धिगिति प्रोचुस्तां जारिणीति जगुर्जनाः ॥ ४४ ॥ संपरेतस्य तद्भर्तुर्ये जातिकुलबांधवाः ॥ तां वार्तां दुःसहां श्रुत्वा ययुस्तत्पितृमंदिरम् ॥ ४५ ॥ अथ सर्वे समायाता ग्रामवृद्धाश्च पंडिताः ॥ समाजं चक्रिरे तत्र कुलवृद्धैः समन्वितम् ॥ ४६ ॥ अन्तर्वत्नीं समाहूय शारदां विनताननाम् ॥ अतर्जयन्सुसंक्रुद्धाः केचिदासन्पराङ्मुखाः ॥ ४७ ॥ अयि जारिणि दुर्बुद्धे किमेतत्ते विचेष्टितम् ॥ अस्मत्कुले सुदुष्कीर्त्तिं कृतवत्यसि बालिशे ॥ ४८ ॥ इति संतर्जयंतस्ते ग्रामवृद्धा मनीषिणः ॥ सर्वे संमंत्रयामासुः

१ सहसा–इ०पा० । २ व्रतप्रसादेन–इ०पा० ।

किं कुर्म इति भाषिणः ॥ ४९ ॥ तत्रोचुः के च वृद्धास्तां बालां प्रति विनिर्दयाः ॥ एषा पापमतिर्बाला कुलद्वयविनाशिनी ॥ ५० ॥
कृत्वास्याः केशवपनं छित्त्वा कर्णौ च नासिकाम् ॥ निर्वास्यतां बहिर्ग्रामात्परित्यज्य स्वगोत्रतः ॥ ५१ ॥ इति सर्वे समालोच्य तां
तथा कर्तुमुद्यताः ॥ अथांतरिक्षे संभूता शुश्रुवे वागगोचरा ॥ ५२ ॥ अनया न कृतं पापं न चैव कुलदूषणम् ॥ व्रतभंगो न चैतस्यास्सुचरित्रेय
मंगना ॥ ५३ ॥ इतः परमियं नारी जारिणीति वदंति ये ॥ तेषां दोषविमूढानां सद्यो जिह्वा विदीर्यते ॥ ५४ ॥ इत्यंतरिक्षे जनितां वाणीं श्रु
त्वाऽशरीरिणीम् ॥ सर्वे प्रजहृषुस्तस्या जननीजनकादयः ॥५५॥ ततः ससंभ्रमाः सर्वे ग्रामवृद्धाः सभाजनाः ॥ मुहूर्त्तं मौनमालंब्य भीतास्तस्थुरधो
मुखाः ॥५६॥ तत्र केचिदविश्वस्ता मिथ्यावाणीत्यवादिषुः॥ तेषां जिह्वा द्विधा भिन्ना ववमुस्ते कृमीन्क्षणात् ॥ ५७ ॥ ततः संपूजयामासुस्तां बालां[1]
ज्ञातिबांधवाः ॥ बांधवांश्च स्त्रियो वृद्धाः शशंसुः साधुसाध्विति ॥ ५८ ॥ मुमुचुः केचिदानंदबाष्पबिंदून्कुलोत्तमाः ॥ कुलस्त्रियः प्रमुदितास्तां[2]
मुद्दिश्य समाश्वसन् ॥ ५९ ॥ अथ तत्रापरे प्रोचुर्देवो वदति नानृतम् ॥ कथमेषां दधौ गर्भं शीलान्न चलिता ध्रुवम् ॥ ६० ॥ इति सर्वान्सभ्यजना
न्संशयाविष्टचेतसः ॥ विलोक्य वृद्धस्तत्रैको सर्वज्ञो[3] लोकतत्त्ववित् ॥ ६१ ॥ मायामयमिदं विश्वं दृश्यते श्रूयते च यत् ॥ किं भाव्यं किमभाव्यं
वा संसारेऽस्मिन्क्षणार्त्मके[4] ॥ ६२ ॥ अनिरूप्यमभूतार्थं मायया जायते स्फुटम् ॥ ईश्वरस्य वशे माया तस्यै[5] को वेद चेष्टितम् ॥ ६३ ॥ यूपकेतोश्च
राजर्षेः शुक्रं निपतितं जले ॥ सशुक्रं तज्जलं पीत्वा वेश्या गर्भं दधौ किल ॥ ६४ ॥ मुनेर्विभांडकस्यापि शुक्रं पीत्वा सहांभसा ॥ हरिणी गर्भिणी
भूत्वा ऋष्यशृंगमसूयत ॥ ६५ ॥ सुराष्ट्रस्य तथा राज्ञः करं स्पृष्ट्वा मृगांगना ॥ तत्क्षणाद्गर्भिणी भूत्वा मुनिं प्रासूत तापसम् ॥ ६६ ॥ तथा सत्यवती
नारी शफरीगर्भसंभवा ॥ तथैव महिषीगर्भो जातश्च महिषासुरः॥ ६७ ॥ तथा संति पुरा नार्यः कारुण्याद्गर्भसंभवाः॥ तथा हि वसुदेवेन रोहिण्या
स्तनयोऽभवत् ॥ ६८ ॥ देवतानां महर्षीणां शापेन च वरेण च ॥ अयुक्तमपि यत्कर्म युज्यते नात्र संशयः ॥ ६९ ॥ सांबस्य जठराज्जातं मुसलं
मुनिशापतः ॥ युवनाश्वस्य गर्भोऽभून्मुनीनां मंत्रगौरवात् ॥ ७० ॥ नूनमेषापि कल्याणी महर्षेः पादसेवनात् ॥ महाव्रतानुभावाच्च धत्ते गर्भमनिं
दिता ॥ ७१ ॥ अस्मिन्नर्थे रहस्येनां सत्यं पृच्छंतु योषितः ॥ ततो निवृत्तसंदेहो भविष्यति महाजनः ॥ ७२ ॥ ततस्तद्वचनादेव तामपृच्छन्स्त्रियो
मिथः ॥ ताभ्यः शशंस तत्सर्वं सा स्ववृत्तं महाद्भुतम् ॥ ७३ ॥ विजानंतस्ततः सर्वे मानयित्वा च तां सतीम् ॥ मोदमानाः प्रशंसंतः प्रययुः स्वं

१ बंधुस्त्रियश्च वृद्धाश्च–इ० पा० । २ आश्लिष्य–इ० पा० । ३ सर्वश–इ० पा० । ४ भ्रमान्विते–इ० पा० । ५ तस्या–इ० पा० ।

स्वमालयम् ॥ ७४ ॥ अथ काले शुभे प्राप्ते शारदा विमलाशया ॥ असूत तनयं बाला बालार्कसमतेजसम् ॥ ७५ ॥ स कुमारो महोदारलक्षणः कमलेक्षणः ॥ अवाप्य महतीं विद्यां बाल्य एव महामतिः ॥ ७६ ॥ अथोपनीतो गुरुणा काले लोकमनोरमः ॥ स शारदेय एवेति लोके ख्याति मवाप ह ॥ ७७ ॥ ऋग्वेदमष्टमे वर्षे नवमे यजुषां गणम् ॥ दशमे सामवेदं च लीलयाध्यगमत्सुधीः ॥ ७८ ॥ अथ त्रिलोकमहिते संप्राप्ते शिवपर्वणि ॥ गोकर्णं प्रययुः सर्वे जनाः सर्वनिवासिनः ॥ ७९ ॥ शारदापि स्वपुत्रेण गोकर्णं प्रययौ सती ॥ ८० ॥ तत्रापश्यत्समायातं सदा स्वप्नेषु लक्षितम् ॥ पूर्वजन्मनि भर्त्तारं द्विजबंधुजनावृतम् ॥ ८१ ॥ तं दृष्ट्वा प्रेमनिर्विण्णा पुलकांकितविग्रहा ॥ निरुद्धबाष्पप्रसरा तस्थौ तन्न्यस्तलोचना ॥ ८२ ॥ स च विप्रोऽपि तां दृष्ट्वा रूपलक्षणलक्षिताम् ॥ स्वप्ने सदा भुज्यमानामात्मनो रतिदायिनीम् ॥ ८३ ॥ तं कुमारमपि स्वप्ने दृष्टं चात्मशरीरजम् ॥ विलोक्य विस्मयाविष्टस्तदंतिकमुपाययौ ॥ ८४ ॥ भद्रे त्वां प्रष्टुमिच्छामि यत्किंचिन्मनसि स्थितम् ॥ इति प्रथममाभाष्य रहःस्थानं निनाय ताम् ॥ ८५ ॥ का त्वं कथय वामोरु कस्य भार्यासि सुव्रते ॥ को देशः कस्य वा पुत्री किन्नामेत्यब्रवीच्च ताम् ॥ ८६ ॥ इति तेन समापृष्टा सा नारी बाष्पलोचना ॥ व्याजहारात्मनो वृत्तं बाल्ये वैधव्यकारणम् ॥ ८७ ॥ पुनः पप्रच्छ तां बालां पुत्रः कस्यायमुत्तमः ॥ कथं धृतो वा जठरे बालोऽयं चंद्रसन्निभः ॥ ८८ ॥ ॥ शारदोवाच ॥ ॥ एष मे तनयः स्वामिन्सर्वविद्याविशारदः ॥ शारदेय इति प्रोक्तो मम नाम्नैव कल्पितः ॥ ८९ ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा विहस्य ब्राह्मणोत्तमः ॥ प्रोवाच कष्टात्कष्टं हि चरितं तव भामिनि ॥ ९० ॥ पाणिग्रहणमात्रे ते कृत्वा भर्त्ता मृतः किल ॥ कथं चायं सुतो जातस्तस्य कारणमुच्यताम् ॥ ९१ ॥ इति तेनोदितां वाणीमाकर्ण्यातीव लज्जिता ॥ क्षणं चाश्रुमुखी भूत्वा धैर्यादित्थमभाषत ॥ ९२ ॥ ॥ शारदोवाच ॥ ॥ तदलं परिहासोक्त्या त्वं मां वेत्सि महामते ॥ त्वामहं वेद्मि चार्थेऽस्मिन्प्रमाणं मन आवयोः ॥ ९३ ॥ इत्युक्त्वा सर्वमावेद्य देव्या दत्तं वरादिकम् ॥ व्रतस्यार्धं कुमारं तं ददौ तस्मै धृतव्रतम् ॥ ९४ ॥ सोऽपि प्रमुदितो विप्रः कुमारं प्रतिगृह्य तम् ॥ पित्रोरनुमतेनैव तां निनाय निजालयम् ॥ ९५ ॥ सापि स्थित्वा बहून्मासांस्तस्य विप्रस्य मंदिरे ॥ तस्मिन्कालवशं प्राप्ते प्रविश्याग्निं तमन्वगात् ॥ ९६ ॥ ततस्तौ दंपती भूत्वा विमानं दिव्यमास्थितौ ॥ दिव्यभोगसमायुक्तौ जग्मतुः शिवमंदिरम् ॥ ९७ ॥ इत्येत

१ भारतवासिनः-इ० पा० । २ रचितम्-इ० पा० ।

तत्पुण्यमाख्यानं मया समनुवर्णितम् ॥ पठतां शृण्वतां सम्यग्भुक्तिमुक्तिफल[1]प्रदम् ॥ ९८ ॥ आयुरारोग्यसंपत्तिधनधान्यविवर्द्धनम् ॥ स्त्रीणां
मंगलसौभाग्यसंतानसुखसाधनम् ॥ ९९ ॥ एतन्महाख्यानमघौघनाशनं गौरीमहेशव्रतपुण्यकीर्तनम् ॥ भक्त्या सकृद्यः शृणुयाच्च कीर्त्तयेद्भुक्त्वा
स भोगान्पदमेति शाश्वतम् ॥ १०० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे शारदाख्यानवर्णनं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ छ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथ रुद्राक्षमाहात्म्यं वर्णयामि समासतः ॥ सर्वपापक्षयकरं शृण्वतां पठतामपि ॥
॥ १ ॥ अभक्तो वापि भक्तो वा नीचो नीचतरोपि वा ॥ रुद्राक्षान्धारयेद्यस्तु मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २ ॥ रुद्राक्षधारणं पुण्यं केन वा सदृशं
भवेत् ॥ महाव्रतमिदं प्राहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३ ॥ सहस्रं धारयेद्यस्तु रुद्राक्षाणां धृतव्रतः ॥ तं नमंति सुराः सर्वे यथा रुद्रस्तथैव सः ॥ ४ ॥
अभावे तु सहस्रस्य बाह्वोः षोडश षोडश ॥ एकं शिखायां करयोर्द्वादश द्वादशैव हि ॥ ५ ॥ द्वात्रिंशत्कंठदेशे तु चत्वारिंशत्तु मस्तके ॥ एकैक
कर्णयोः षट् षट् वक्षस्यष्टोत्तरं शतम् ॥ यो धारयति रुद्राक्षान्रुद्रवत्सोपि पूज्यते ॥ ६ ॥ मुक्ताप्रवालस्फटिकरौप्यवैदूर्यकांचनैः ॥ समेतान्धार
येद्यस्तु रुद्राक्षान्स शिवो भवेत् ॥ ७ ॥ केवलानपि रुद्राक्षान्यथालाभं बिभर्ति यः ॥ तं न स्पृशंति पापानि तमांसीव विभावसुम् ॥ ८ ॥ रुद्रा
क्षमालया जप्तो मंत्रोऽनंतफलप्रदः ॥ अरुद्राक्षो जपः पुंसां तावन्मात्रफलप्रदः ॥ ९ ॥ यस्यांगे नास्ति रुद्राक्ष एकोपि बहुपुण्यदः ॥ तस्य जन्म
निरर्थं स्यात्त्रिपुंड्ररहितं यदि ॥ १० ॥ रुद्राक्षं मस्तके बद्ध्वा शिरःस्नानं करोति यः ॥ गंगास्नानफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥ ११ ॥ रुद्राक्षं
पूजयेद्यस्तु विना तोयाभिषेचनम् ॥ यत्फलं लिंगपूजायास्तदेवाप्नोति निश्चितम् ॥ १२ ॥ एकवक्त्राः पंचवक्त्रा एकादशमुखाः परे ॥ चतुर्दशमुखाः
केचिद्रुद्राक्षा लोकपूजिताः ॥ १३ ॥ भक्त्या संपूजितो नित्यं रुद्राक्षः शंकरात्मकः ॥ दरिद्रं वापि कुरुते राजराजश्रियान्वितम् ॥ १४ ॥ अत्रेदं
पुण्यमाख्यानं वर्णयंति मनीषिणः ॥ महापापक्षयकरं श्रवणात्कीर्त्तनादपि ॥ १५ ॥ राजा काश्मीरदेशस्य भद्रसेन इति श्रुतः ॥ तस्य पुत्रो
ऽभवद्धीमान्सुधर्मानाम वीर्यवान् ॥ १६ ॥ तस्यामात्यसुतः कश्चित्तारको नाम सद्गुणः ॥ बभूव राजपुत्रस्य सखा परमशोभनः ॥ १७ ॥ तावुभौ
परमस्निग्धौ कुमारौ रूपसुन्दरौ ॥ विद्याभ्यासपरौ बाल्ये सह क्रीडां प्रचक्रतुः ॥ १८ ॥ तौ सदा सर्वगात्रेषु रुद्राक्षकृतभूषणौ ॥ विचेरतु[3]रुदारांगौ

१ सद्यः—इ० पा० । २ अत्र हि कस्मिंश्चित्पुस्तके—'एवं शिवतमः पंथाः' इत्यारभ्य अध्यायो दृश्यते परमेतास्मिन्पुस्तके । सोऽध्यायोऽत्र आगमिष्यत्यतोत्र न गृहीतः—इति भावनीयं सुधीभिः । ३ अलं प्रीत्यादि
व्यालंकारधारिणौ—इ० पा० ।

सततं भस्मधारिणौ ॥ १९ ॥ हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषणम् ॥ हेमरत्नमयं त्यक्त्वा रुद्राक्षान्दधतुश्च तौ ॥ २० ॥ रुद्राक्षमालिनौ नित्यं रुद्राक्षकरकंकणौ ॥ रुद्राक्षकंठाभरणौ सदा रुद्राक्षकुंडलौ ॥ २१ ॥ हेमरत्नाद्यलंकारे लोष्टपाषाणदर्शनौ ॥ बोध्यमानावपि जनैर्न रुद्राक्षान्व्यमुंचताम् ॥ २२ ॥ तस्य काश्मीरराजस्य गृहं प्राप्तो यदृच्छया ॥ पराशरो मुनिवरः साक्षादिव पितामहः ॥ २३ ॥ तमर्चयित्वा विधिवद्राजा धर्मभृतां वरः ॥ प्रपच्छ सुखमासीनं त्रिकालज्ञं महामुनिम् ॥ २४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ भगवन्नेष पुत्रो मे सोपि मंत्रिसुतश्च मे ॥ रुद्राक्षधारिणौ नित्यं रत्नाभरणनिःस्पृहौ ॥ २५ ॥ शास्यमानावपि सदा रत्नाकल्पपरिग्रहे ॥ विलंघितास्मद्वचनौ रुद्राक्षेष्वेव तत्परौ ॥ २६ ॥ नोपदिष्टाविमौ बालौ कदाचिदपि केनचित् ॥ एषा स्वाभाविकी वृत्तिः कथमासीत्कुमारयोः ॥ २७ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि तव पुत्रस्य धीमतः ॥ यथा त्वं मंत्रिपुत्रस्य प्राग्वृत्तं[1] विस्मयावहम् ॥२८॥ नंदिग्रामे पुरा काचिन्महानंदेति विश्रुता॥बभूव वारवनिता शृंगारललिताकृतिः ॥२९॥ छत्रं पूर्णेंदुसंकाशं यानं स्वर्णविराजितम् ॥ चामराणि सुदंडानि पादुके च हिरण्मये॥३०॥अंबराणि विचित्राणि महार्हाणि द्युमंति च ॥ चंद्ररश्मिनिभाः शय्याः पर्यंकाश्च हिरण्मयाः ॥ ३१ ॥ गावो महिष्यः शतशो दासाश्च शतशस्तथा ॥ ३२ ॥ सर्वाभरणदीप्तांग्यो दास्यश्च नवयौवनाः ॥ भूषणानि पराध्यार्णि नवरत्नोज्ज्वलानि च ॥ ३३ ॥ गन्धकुंकुमकस्तूरीकर्पूरागुरुलेपनम् ॥ चित्रमाल्यावतंसश्च यथेष्टं मृष्टभोजनम् ॥३४॥ नानाचित्रवितानाढ्यं नानाधान्यमयं गृहम् ॥ बहुरत्नसहस्राढ्यं कोटिसंख्याधिकं धनम् ॥ ३५ ॥ एवं विभवसंपन्ना वेश्या कामविहारिणी ॥ शिवपूजारता नित्यं सत्यधर्मपरायणा ॥ ३६ ॥ सदाशिवकथासक्ता शिवनामकथोत्सुका ॥ शिवभक्तांघ्र्यवनता शिवभक्तिरतानिशम् ॥ ३७ ॥ विनोदहेतोः सा वेश्या नाट्यमण्डपमध्यतः॥ रुद्राक्षैर्भूषयित्वैकं मर्कटं चैव कुक्कुटम् ॥३८॥ करतालैश्च गीतैश्च सदा नर्तयति स्वयम्[2] ॥ पुनश्च विहसंत्युच्चैः सखीभिः परिवारिता ॥ ३९ ॥ युग्मम् ॥ रुद्राक्षैः कृतकेयूरकर्णाभरणभूषणः ॥ मर्कटः शिक्षया तस्याः सदा नृत्यति बालवत् ॥ ४० ॥ शिखायां बद्धरुद्राक्षः कुक्कुटः कपिना सह ॥ चिरं नृत्यति नृत्यज्ञः पश्यतां चित्रमावहन्[3] ॥४१॥ एकदा भवनं तस्याः कश्चिद्वैश्यः शिवव्रती॥ आजगाम सरुद्राक्षस्त्रिपुंड्री निर्ममः कृती ॥ ४२ ॥ स बिभ्रद्रत्नम विशदे प्रकोष्ठे वरकंकणम् ॥ महारत्नपरिस्तीर्णं ज्वलंतं तरुणार्कवत् ॥४३॥ तमागतं सा गणिका संपूज्य परया मुदा ॥ तत्प्रकोष्ठगतं वीक्ष्य कंकणं प्राह विस्मिता ॥ ४४ ॥ महारत्नमयः सोऽयं कंकणस्त्वत्करे स्थितः ॥ मनो हरति

१ प्रकृतिर्विस्मयावहा–इ० पा० । २ द्वयम्–इ०पा० । ३ चित्तमाहरत्–इ०पा० ।

मे साधो दिव्यस्त्रीभूषणोचितः ॥ ४५ ॥ इति तां वररत्नाढ्य सस्पृहां करभूषणे ॥ वाक्योदारमतिर्वैश्यः सस्मितं समभाषत ॥ ४६ ॥
॥ ॥ वैश्य उवाच ॥ ॥ अस्मिन्रत्नवरे दिव्ये यदि ते सस्पृहं मनः ॥ तमेवादत्स्व सुप्रीता मौल्यमस्य ददासि किम् ॥ ४७ ॥ ॥ वेश्यो
वाच ॥ ॥ वयं तु स्वैरचारिण्यो वेश्यास्तु न पतिव्रताः ॥ अस्मत्कुलोचितो धर्मो व्यभिचारो न संशयः ॥ ४८ ॥ यद्येतद्रत्नखचितं ददासि
करभूषणम् ॥ दिनत्रयमहोरात्रं तव पत्नी भवाम्यहम् ॥ ४९ ॥ ॥ वैश्य उवाच ॥ ॥ तथास्तु यदि ते सत्यं वचनं वारवल्लभे ॥ ददामि
रत्नवलयं त्रिरात्रं भव मद्वधूः ॥ ५० ॥ एतस्मिन्व्यवहारे तु प्रमाणं शशिभास्करौ ॥ त्रिवारं सत्यमित्युक्त्वा हृदयं मे स्पृश प्रिये ॥ ५१ ॥
॥ ॥ वेश्योवाच ॥ ॥ दिनत्रयमहोरात्रं पत्नी भूत्वा तव प्रभो ॥ सहधर्मं चरामीति सा तद्धृदयमस्पृशत् ॥ ५२ ॥ अथ तस्यै स वैश्यस्तु
प्रददौ रत्नकङ्कणम् ॥ लिंगं रत्नमयं चास्या हस्ते दत्त्वेदमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ इदं रत्नमयं शैवं लिंगं मत्प्राणसंनिभम् ॥ रक्षणीयं त्वया कांते तस्य
हानिर्मृतिर्मम ॥ ५४ ॥ एवमस्त्विति सा कांता लिंगमादाय रत्नजम् ॥ नाट्यमण्डपिकास्तंभे निधाय प्राविशद्गृहम् ॥ ५५ ॥ सा तेन संगता
रात्रौ वैश्येन विटधर्मिणा ॥ सुखं सुष्वाप पर्यंके मृदुतल्पोपशोभिते ॥ ५६ ॥ ततो निशीथसमये नाट्यमण्डपिकांतरे ॥ अकस्मादुत्थितो
वह्निस्तमेव सहसावृणोत् ॥ ५७ ॥ मण्डपे दह्यमाने तु सहसोत्थाय संभ्रमात् ॥ सा वेश्या मर्कटं तत्र मोचयामास बंधनात् ॥ ५८ ॥ स मर्कटो
मुक्तबंधः कुक्कुटेन[1] सहामुना ॥ भीतो दूरं प्रदुद्राव विधूयाग्निकणान्बहून् ॥ ५९ ॥ स्तंभेन सह निर्दग्धं तल्लिंगं शकलीकृतम् ॥ दृष्ट्वा वेश्या च
वैश्यश्च दुरंतं दुःखमापतुः ॥ ६० ॥ दृष्ट्वा प्राणसमं लिंगं दग्धं वैश्यपतिस्तथा ॥ स्वयमप्याप्तनिर्वेदो[2] मरणाय मतिं दधौ ॥ ६१ ॥ निर्वेददा
न्नितरां खेदाद्वैश्यस्तामाह दुःखिताम् ॥ शिवलिंगे तु निर्भिन्ने नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ६२ ॥ चितां कारय मे भद्रे तव भृत्यैर्बलाधिकैः ॥ शिवे
मनः समावेश्य प्रविशामि हुताशनम् ॥ ६३ ॥ यदि ब्रह्मेंद्रविष्णवाद्या वारयेयुः समेत्य माम् ॥ तथाप्यस्मिन्क्षणे धीरः प्रविश्याग्निं त्यजा
म्यसून् ॥ ६४ ॥ तमेवं दृढबंधं सा विज्ञाय बहुदुःखिता ॥ स्वभृत्यैः कारयामास चितां स्वनगराद्बहिः[3] ॥ ६५ ॥ ततः स वैश्यः शिवभक्तिपूतः
प्रदक्षिणीकृत्य समिद्धमग्निम् ॥ विवेश पश्यत्सु जनेषु धीरः सा चानुतापं युवती प्रपेदे ॥ ६६ ॥ अथ सा दुःखिता नारी स्मृत्वा धर्मं सुनिर्म
लम् ॥ सर्वान्बन्धून्समीक्ष्यैवं बभाषे करुणं वचः ॥ ६७ ॥ रत्नकंकणमादाय मया सत्यमुदाहृतम् ॥ दिनत्रयमहं पत्नी वैश्यस्यामुष्य
संमता ॥ ६८ ॥ कर्मणा मत्कृतेनायं मृतो वैश्यः शिवव्रती ॥ तस्मादहं प्रवेक्ष्यामि सहानेन हुताशनम् ॥ सधर्मचारिणीत्युक्तं

१ कुक्कुटश्च महामते--इ० पा० । २ आख्यातनिर्बन्धः--इ० पा० । ३ स्वभवनात्--इ० पा० ।

सत्यमेतद्धि पश्यथ ॥ ६९ ॥ सत्येन प्रीतिमायांति देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ सत्यासक्तिः परो धर्मः सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७० ॥
सत्येन स्वर्गमोक्षौ च नासत्येन परा गतिः ॥ तस्मात्सत्यं समाश्रित्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ ७१ ॥ इति सा दृढनिर्बंधा वार्यमाणापि बंधुभिः ॥
सत्यलोपभयान्नारी प्राणांस्त्यक्तुं मनो दधे ॥ ७२ ॥ सर्वस्वं शिवभक्तेभ्यो दत्त्वा ध्यात्वा सदाशिवम् ॥ तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रवेशाभिमुखी स्थि
ता ॥ ७३ ॥ तां पतंतीं समिद्धेऽग्नौ स्वपदार्पितमानसाम् ॥ वारयामास विश्वात्मा प्रादुर्भूतः शिवः स्वयम् ॥ ७४ ॥ सा तं विलोक्याखिलदेव
देवं त्रिलोचनं चन्द्रकलावतंसम् ॥ शशांकसूर्यानलकोटिभासं स्तब्धेव भीतेव तथैव तस्थौ ॥ ७५ ॥ तां विह्वलां परित्रस्तां वेपमानां जडी
कृताम् ॥ समाश्वास्य गलद्बाष्पां करे गृह्याब्रवीद्वचः ॥ ७६ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ सत्यं धर्मं च ते धैर्यं भक्तिं च मयि निश्चलाम् ॥ निरी
क्षितुं त्वत्सकाशं वैश्यो भूत्वाहमागतः ॥ ७७ ॥ माययाग्निं समुत्थाप्य दग्धवान्नाट्यमंडपम् ॥ दग्धं कृत्वा रत्नलिंगं प्रवृष्टोस्मि हुताशनम् ॥
॥ ७८ ॥ वेश्याः कैतवकारिण्यः स्वैरिण्यो जनवंचकाः ॥ सा त्वं सत्यमनुस्मृत्य प्रविष्टाग्निं मया सह ॥ ७९ ॥ अतस्ते संप्रदास्यामि भोगां
स्त्रिदशदुर्लभान् ॥ आयुश्च परमं दीर्घमारोग्यं च प्रजोन्नतिम् ॥ यद्यदिच्छसि सुश्रोणि तत्तदेव ददामि ते ॥ ८० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति
ब्रुवति गौरीशे सा वेश्या प्रत्यभाषत ॥ ८१ ॥ ॥ वेश्योवाच ॥ ॥ न मे वांछास्ति भोगेषु भूमौ स्वर्गे रसातले ॥ तव पादांबुजस्पर्शादन्य
त्किंचिन्न वै वृणे ॥ ८२ ॥ एते भृत्याश्च दास्यश्च ये चान्ये मम बांधवाः ॥ सर्वे त्वदर्चनपरास्त्वयि संन्यस्तवृत्तयः ॥ ८३ ॥ सर्वानेतान्मया सार्धं
नीत्वा तव परं पदम् ॥ पुनर्जन्मभयं घोरं विमोचय नमोस्तु ते ॥ ८४ ॥ तथेति तस्या वचनं प्रतिनंद्य महेश्वरः ॥ तान्सर्वांश्च तया सार्धं निनाय
परमं पदम् ॥ ८५ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ नाट्यमंडपिकादाहे यौ दूरं विद्रुतौ पुरा ॥ तत्रावशिष्टौ तावेव कुक्कुटो मर्कटस्तथा ॥ ८६ ॥
कालेन निधनं यातो यस्तस्या नाट्यमर्कटः ॥ सोभूत्तव कुमारोऽसौ कुक्कुटो मंत्रिणः सुतः ॥ ८७ ॥ रुद्राक्षधारणोद्भूतात्पुण्यात्पूर्वभवार्जितात् ॥
कुले महति संजातौ वर्तेते बालकाविमौ ॥ ८८ ॥ पूर्वाभ्यासेन रुद्राक्षान्दधाते शुद्धमानसौ ॥ अस्मिञ्जन्मनि तं लोकं शिवं संपूज्य यास्य
तः ॥ ८९ ॥ एषा प्रवृत्तिस्त्वनयोर्बालयोः समुदाहृता ॥ कथा च शिवभक्ताया किमन्यत्प्रष्टुमिच्छसि ॥ ९० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एका
शीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे रुद्राक्षमहिमवर्णनं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं ब्रह्मर्षिणा
प्रोक्तां वाणीं पीयूषसन्निभाम् ॥ आकर्ण्य मुदितो राजा प्रांजलिः पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ अहो सत्संगमः पुंसामशेषाघप्रशो

१ कामये इ० पा० ।

धनः ॥ कामक्रोधनिहंता च इष्टदोग्धा जनस्य हि ॥ २ ॥ मम मायातमो नष्टं ज्ञानदृष्टिः प्रकाशिता ॥ तव दर्शनमात्रेण प्रायोहममरोत्तमः ॥ ३ ॥ श्रुतं च पूर्वचरितं बालयोः सम्यगेतयोः ॥ भविष्यदपि पृच्छामि मत्पुत्राचरणं मुने ॥ ४ ॥ अस्यायुः कति वर्षाणि भाग्यं वद च कीदृशम् ॥ विद्या कीर्तिश्च शक्तिश्च श्रद्धा भक्तिश्च कीदृशी ॥ ५ ॥ एतत्सर्वमशेषेण मुने त्वं वक्तुमर्हसि ॥ तव शिष्योस्मि भृत्योस्मि शरणं त्वां गतोस्म्यहम् ॥ ६ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ अत्रावाच्यं हि यत्किंचित्कथं शक्तोस्मि शंसितुम् ॥ यच्छ्रुत्वा धृतिमंतोपि विषादं प्राप्नुयुर्जनाः ॥ ७ ॥ तथापि निर्व्यलीकेन भावेन परिपृच्छतः ॥ अवाच्यमपि वक्ष्यामि तव स्नेहान्महीपते ॥ ८ ॥ अमुष्य त्वत्कुमारस्य वर्षाणि द्वादशा त्यंयुः ॥ इतः परं प्रपद्येत सप्तमे दिवसे मृतिम् ॥ ९ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा कालकूटमिवोदितम् ॥ मूर्च्छितः सहसा भूमौ पतितो नृपतिः शुचा ॥ १० ॥ तमुत्थाप्य समाश्वास्य स मुनिः करुणार्द्रधीः ॥ उवाच मा भैर्नृपते पुनर्वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११ ॥ सर्गात्पुरा निरालोकं यदेकं निष्कलं परम् ॥ चिदानंदमयं ज्योतिः स आद्यः केवलः शिवः ॥ १२ ॥ स एवादौ रजोरूपं सृष्ट्वा ब्रह्माणमात्मना ॥ सृष्टिकर्मनियुक्ताय तस्मै वेदांश्च दत्तवान् ॥ १३ ॥ पुनश्च दत्तवानीश आत्मतत्त्वैकसंग्रहम् ॥ सर्वोपनिषदां सारं रुद्राध्यायं च दत्तवान् ॥ १४ ॥ यदेकमव्ययं साक्षाद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ॥ शिवात्मकं परं तत्त्वं रुद्राध्याये प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ स आत्मभूः सृजद्विश्वं चतुर्भिर्वदनैर्विराट् ॥ ससर्ज वेदांश्चतुरो लोकानां स्थितिहेतवे ॥ १६ ॥ तत्रायं यजुषां मध्ये ब्रह्मणो दक्षिणान्मुखात् ॥ अशेषोपनिषत्सारो रुद्राध्यायः समुद्धृतः ॥ १७ ॥ स एष मुनिभिः सर्वैर्मरीच्यत्रिपुरोगमैः ॥ सह देवैर्धृतस्तेभ्यस्तच्छिष्या जगृहुश्च तम् ॥ १८ ॥ तच्छिष्यशिष्यैस्तत्पुत्रैस्तत्पुत्रैश्च क्रमागतैः ॥ धृतो रुद्रा[illegible]कः सोऽयं वेदसारः प्रसादितः ॥ १९ ॥ एष एव परो मन्त्र एष एव परं तपः ॥ रुद्राध्यायजपः पुंसां परं कैवल्यसाधनम् ॥ २० ॥ महापातकि[illegible]ः प्रोक्ता उपपातकिनश्च ये ॥ रुद्राध्यायजपात्सद्यस्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ २१ ॥ भूयोपि ब्रह्मणा सृष्टाः सदसन्मिश्रयोनयः ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याद्यास्ततः संपूरितं जगत् ॥ २२ ॥ तेषां कर्माणि सृष्टानि स्वजन्मानुगुणानि च ॥ लोकास्तेषु प्रवर्तंते भुंजते चैव तत्फलम् ॥ २३ ॥ लोकसृष्टिप्रवाहार्थं स्वयमेव प्रजापतिः ॥ धर्माधर्मौ ससर्जाग्रे स्ववक्षःपृष्ठभागतः ॥ २४ ॥ धर्ममेवानुतिष्ठंतः पुण्यं विंदंति तत्फलम् ॥ अधर्ममनुतिष्ठंतस्ते पापफलभोगिनः ॥ २५ ॥ पुण्यकर्मफलं स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ॥ तयोर्द्वावधिपौ धात्रा कृतौ शतमखांतकौ ॥ २६ ॥ कामः क्रोधश्च लोभश्च मदमानादयः परे ॥ अधर्मस्य सुता आस

१ अत्यगुः-इ०पा० ।

न्सर्वे नरकनायकाः ॥ २७ ॥ गुरुतल्पः सुरापानं तथान्यः पुल्कसीगमः ॥ कामस्य तनया ह्येते प्रधानाः परिकीर्तिताः ॥ २८ ॥ क्रोधात्पितृ
वधो जातस्तथा मातृवधः परः ॥ ब्रह्महत्या च कन्यैका क्रोधस्य तनया अमी ॥ २९ ॥ देवस्वहरणश्चैव ब्रह्मस्वहरणस्तथा ॥ स्वर्णस्तेय इति
त्वेते लोभस्य तनयाः स्मृताः ॥ ३० ॥ एतानाहूय चांडालान्यमः पातकनायकान् ॥ नरकस्य विवृद्ध्यर्थमाधिपत्यं चकार ह ॥ ३१ ॥ ते
यमेन समादिष्टा नव पातकनायकाः ॥ ते सर्वे संगता भूयो घोराः पातकनायकाः ॥ ३२ ॥ नरकान्पालयामासुः स्वभृत्यैश्चोपपातकैः ॥ रुद्रा
ध्याये भुवि प्राप्ते साक्षात्कैवल्यसाधने ॥ ३३ ॥ भीताः प्रदुद्रुवुः सर्वे तेऽमी पातकनायकाः ॥ यमं विज्ञापयामासुः सहान्यैरुपपातकैः ॥ ३४ ॥
जय देव महाराज वयं हि तव किंकराः ॥ नरकस्य विवृद्ध्यर्थं साधिकाराः कृतास्त्वया ॥ ३५ ॥ अधुना वर्तितुं लोके न शक्ताः स्मो वयं प्रभो ॥
रुद्राध्यायानुभावेन निर्दग्धाश्चैव विद्रुताः ॥ ३६ ॥ ग्रामेग्रामे नदीकूले पुण्येष्वायतनेषु च ॥ रुद्रजाप्ये तु पर्याप्ते कथं लोके चरेमहि ॥ ३७ ॥
प्रायश्चित्तसहस्रं वै गणयामो न किंचन ॥ रुद्रजाप्याक्षराण्येव सोढुं बत न शक्नुमः ॥ ३८ ॥ महापातकमुख्यानामस्माकं लोकघातिनाम् ॥
रुद्रजाप्यं भयं घोरं रुद्रजाप्यं महद्विषम् ॥ ३९ ॥ अतो दुर्विषहं घोरमस्माकं व्यसनं महत् ॥ रुद्रजाप्येन संप्राप्तमपनेतुं त्वमर्हसि ॥ ४० ॥ इति
विज्ञापितः साक्षाद्यमः पातकनायकैः ॥ ब्रह्मणोऽतिकमासाद्य तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ४१ ॥ देवदेव जगन्नाथ त्वामेव शरणं गतः ॥ त्वया नियुक्तो
मर्त्यानां निग्रहे पापकारिणाम् ॥ ४२ ॥ अधुना पापिनो मर्त्या न संति पृथिवीतले ॥ रुद्राध्यायेन निहतं पातकानां महत्कुलम् ॥ ४३ ॥ पात
कानां कुले नष्टे नरकाः शून्यतां गताः ॥ नरके शून्यतां याते मम राज्यं हि निष्फलम् ॥ ४४ ॥ तस्मात्त्वयैव भगवन्नुपायः परिचिन्त्यताम् ॥
यथा मे न विहन्येत स्वामित्वं मर्त्यदेहिनाम् ॥ ४५ ॥ इति विज्ञापितो धाता यमेन परिखिद्यता ॥ रुद्रजाप्यविघातार्थमुपायं पर्यकल्पयत् ॥४६॥
अश्रद्धां चैव दुर्मेधामविद्यायाः सुते उभे ॥ श्रद्धामेधाविघातिन्यौ मर्त्येषु पर्यचोदयत् ॥ ४७ ॥ ताभ्यां विमोहिते लोके रुद्राध्यायपराङ्मुखे ॥
यमः स्वस्थानमासाद्य कृतार्थ इव सोऽभवत् ॥ ४८ ॥ पूर्वजन्मकृतैः पापैर्जायंतेऽल्पायुषो जनाः ॥ तानि पापानि नश्यंति रुद्रं जप्तवतां
नृणाम् ॥ ४९ ॥ क्षीणेषु सर्वपापेषु दीर्घमायुर्बलं धृतिः ॥ आरोग्यं ज्ञानमैश्वर्यं वर्धते सर्वदेहिनाम् ॥ ५० ॥ रुद्राध्यायेन ये देवं स्नापयंति
महेश्वरम् ॥ तज्जलैः कुर्वतः स्नानं ते मृत्युं संतरंति च ॥ ५१ ॥ रुद्राध्यायाभिजप्तेन स्नानं कुर्वंति येऽभसा ॥ तेषां मृत्युभयं नास्ति शिवलो
के महीयते ॥ ५२ ॥ शतरुद्राभिषेकेण शतायुर्जायते नरः ॥ अशेषपापनिर्मुक्तः शिवस्य दयितो भवेत् ॥ ५३ ॥ एष रुद्रायुतस्नानं करोतु

१ सः-इ०पा० । २ पूरयामासुः-इ०पा० ।

तव पुत्रकः ॥ दशवर्षसहस्राणि मोदते भुवि शक्रवत् ॥ ५४ ॥ अव्याहतबलैश्वर्यो हतशत्रुर्निरामयः ॥ निर्धूताखिलपापौघः शास्ता
राज्यमकंटकम् ॥ ५५ ॥ विप्रा वेदविदः शांताः कृतिनः शंसितव्रताः ॥ ज्ञानयज्ञतपोनिष्ठाः शिवभक्तिपरायणाः ॥ ५६ ॥ रुद्राध्याय
जपं सम्यक्कुर्वंतु विमलाशयाः ॥ तेषां जपानुभावेन सद्यः श्रेयो भविष्यति ॥ ५७ ॥ इत्युक्तवंतं नृपतिर्महामुनिं तमेव वव्रे प्रथमं क्रियागुरुम् ॥
अथापरांस्त्यक्तधनाशयान्मुनीनावाहयामास सहस्रशः क्षणात् ॥ ५८ ॥ ते विप्राः शांतमनसः सहस्रपरिसंमिताः ॥ कलशानां शतं स्थाप्य पुण्य
वृक्षरसैर्युतम् ॥ ५९ ॥ रुद्राध्यायेन संस्नाप्य तमुर्वीपतिपुत्रकम् ॥ विधिवत्स्नापयामासुः संप्राप्ते सप्तमे दिने ॥ ६० ॥ स्नाप्यमानो मुनिजनैः स
राजन्यकुमारकः ॥ अकस्मादेव संत्रस्तः क्षणं मूर्च्छामवाप ह ॥ ६१ ॥ सहसैव प्रबुद्धोऽसौ मुनिभिः कृतरक्षणः ॥ प्रोवाच कश्चित्पुरुषो दंडहस्तः
समागतः ॥ ६२ ॥ मां प्रहर्तुं कृतमतिर्भीमदण्डो भयानकः ॥ सोऽपि चान्यैर्महावीरैः पुरुषैरभिताडितः ॥ ६३ ॥ बद्ध्वा पाशेन महता दूरं नीत
इवाभवत् ॥ एतावदहमद्राक्षं भवद्भिः कृतरक्षणः ॥ ६४ ॥ इत्युक्तवंतं नृपतेस्तनूजं द्विजसत्तमाः ॥ आशीर्भिः पूजयामासुर्भयं राज्ञे न्यवेदयन् ॥
॥ ६५ ॥ अथ सर्वानृषीञ्छ्रेष्ठान्दक्षिणाभिर्नृपोत्तमः ॥ पूजयित्वा वरान्नेन भोजयित्वा च भक्तितः ॥ ६६ ॥ प्रतिगृह्याशिषस्तेषां मुनीनां ब्रह्मवादि
नाम् ॥ भक्त्या बंधुजनैः सार्धं सभायां समुपाविशत् ॥ ६७ ॥ तस्मिन्समागते वीरे मुनिभिः सह पार्थिवे ॥ आजगाम महायोगी देवर्षिर्नारदः
स्वयम् ॥ ६८ ॥ तमागतं प्रेक्ष्य गुरुं मुनीनां सार्धं सदस्यैरखिलैर्मुनींद्रैः ॥ प्रणम्य भक्त्या विनिवेश्य पीठे कृतोपचारं नृपतिर्बभाषे ॥ ६९ ॥
॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ दृष्टं किमस्ति ते ब्रह्मंस्त्रिलोक्यां किंचिदद्भुतम् ॥ तन्नो ब्रूहि वयं सर्वे त्वद्वाक्यामृतलालसाः ॥ ७० ॥ ॥ नारद
उवाच ॥ ॥ अद्य चित्रं महद्दृष्टं व्योम्नोवतरता मया ॥ तच्छृणुष्व महाराज सहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ ७१ ॥ अद्य मृत्युरिहायातो निंहंतुं तव पुत्रकम् ॥
दंडहस्तो दुराधर्षो लोकमुद्बाधयन्सदा ॥ ७२ ॥ ईश्वरोपि विदित्वैनं त्वत्पुत्रं हंतुमागतम् ॥ सहैव पार्षदैः कंचिद्वीरभद्रमचोदयत् ॥ ७३ ॥ स आग
त्य हठान्मृत्युं त्वत्पुत्रं हंतुमागतम् ॥ गृहीत्वा सुदृढं बद्ध्वा दंडेनाभ्यहनद्रुषा ॥ ७४ ॥ तं नीयमानं जगदीशसन्निधिं शीघ्रं विदित्वा भगवान्यमः
स्वयम् ॥ कृतांजलिर्देव जयेत्युदीरयन्प्रणम्य मूर्ध्ना निजगाद शूलिनम् ॥ ७५ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ देवदेव महारुद्र वीरभद्र नमोऽस्तु ते ॥
निरागसि कथं मृत्यौ कोपस्तव समुत्थितः ॥ ७६ ॥ निजकर्मानुबंधेन राजपुत्रं गतायुषम् ॥ प्रहर्तुमुद्यते मृत्यौ कोपराधो वद प्रभो ॥ ७७ ॥
॥ ॥ वीरभद्र उवाच ॥ ॥ दशवर्षसहस्रायुः स राजतनयः कथम् ॥ विपत्तिमंतरायाति रुद्रस्नानहताशुभः ॥ ७८ ॥ अस्ति चेत्तव संदेहो मद्वा

१ वशिनः-इ० पा० ।

कयेऽप्यनिवारिते ॥ चित्रगुप्तं समाहूय प्रष्टव्योऽद्यैव मा चिरम् ॥ ७९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अथाहूतश्चित्रगुप्तो यमेन सहसागतः ॥ आयुःप्र
माणं त्वत्सूनोः परिपृष्टः स चाब्रवीत् ॥ ८० ॥ द्वादशाब्दं च तस्यायुरित्युक्त्वाथ विमृश्य च ॥ पुनर्लेख्यगतं प्राह स वर्षायुतजीवितम् ॥८१॥ अथ
भीतो यमो राजा वीरभद्रं प्रणम्य च ॥ कथंचिन्मोचयामास मृत्युं दुर्वारबंधनात् ॥ ८२ ॥ वीरभद्रेण मुक्तोऽथ यमोऽगान्निजमंदिरम् ॥ वीरभद्रश्च
कैलासमहं प्राप्तस्तवांतिकम् ॥ ८३ ॥ अतस्तव कुमारोऽयं रुद्रजाप्यानुभावतः ॥ मृत्योर्भयं समुत्तीर्य सुखी जातोऽयुतं समाः ॥ ८४ ॥ इत्युक्त्वा
नृपमामंत्र्य नारदे त्रिदिवं गते ॥ विप्राः सर्वे प्रमुदिताः स्वंस्वं जग्मुरथाश्रमम् ॥ ८५ ॥ इत्थं काश्मीरनृपती रुद्राध्यायप्रभावतः ॥ निस्तीर्याशेषदुः
खानि कृतार्थोभूत्सपुत्रकः॥८६॥ ये कीर्तयंति मनुजाः परमेश्वरस्य माहात्म्यमेतदथ कर्णपुटैः पिबंति ॥ ते जन्मकोटिकृतपापगणैर्विमुक्ताः शांताः
प्रयांति परमं पदमिंदुमौलेः ॥ ८७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखंडे रुद्राध्यायमहिमवर्णनंनामैक
विंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं शिवतमः पंथाः शिवेनैव प्रदर्शितः ॥ नृणां संसृतिबद्धानां सद्यो मुक्तिकरः परः ॥ १ ॥ अथ
दुर्मेधसां पुंसां वेदेष्वनधिकारिणाम् ॥ स्त्रीणां द्विजातिबंधूनां सर्वेषां च शरीरिणाम् ॥ २ ॥ एष साधारणः पंथाः साक्षात्कैवल्यसाधनः ॥ महामुनि
जनैः सेव्यो देवैरपि सुपूजितः ॥३॥ यत्कथाश्रवणं शंभोः संसारभयनाशनम् ॥ सद्योमुक्तिकरं श्लाघ्यं पवित्रं सर्वदेहिनाम् ॥४॥ अज्ञानतिमिरांधानां
दीपोऽयंज्ञानसिद्धिदः ॥ भवरोगनिबद्धानां सुसेव्यं परमौषधम् ॥ ५ ॥ महापातकशैलानां वज्रघातसुदारुणम् ॥ भर्जनं कर्मबीजानां साधनं सर्व
संपदाम् ॥ ६ ॥ ये शृण्वंति सदा शम्भोः कथां भुवनपावनीम् ॥ ते वै मनुष्या लोकेस्मिन्रुद्रा एव न संशयः ॥ ७ ॥ शृण्वतां शूलिनो गाथां
तथा कीर्तयतां सताम् ॥ तेषां पादरजांस्येव तीर्थानि मुनयो जगुः ॥ ८ ॥ तस्मान्निःश्रेयसं गन्तुं येभिवांछंति देहिनः ॥ ते शृण्वंतु सदा भक्त्या
शैवीं पौराणिकीं कथाम् ॥ ९ ॥ यद्यशक्तः सदा श्रोतुं कथां पौराणिकीं नरः ॥ मुहूर्तं वापि शृणुयान्नियतात्मा दिनेदिने ॥ १० ॥ अथ प्रतिदिनं
श्रोतुमशक्तो यदि मानवः ॥ पुण्यमासेषु वा पुण्ये दिने पुण्यतिथिष्वपि ॥ ११ ॥ यः शृणोति कथां रम्यां पुराणैः समुदीरिताम् ॥ स निस्तरति
संसारं दग्ध्वा कर्ममहाटवीम् ॥ १२ ॥ मुहूर्तं वा तदर्द्धं वा क्षणं वा पावनीं कथाम् ॥ ये शृण्वंति सदा भक्त्या न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ १३ ॥
यत्फलं सर्वयज्ञेषु सर्वदानेषु यत्फलम् ॥ सकृत्पुराणश्रवणात्तत्फलं विंदते नरः ॥ १४ ॥ कलौ युगे विशेषेण पुराणश्रवणादृते ॥ नास्ति धर्मः
परः पुंसां नास्ति मुक्तिपथः परः ॥ १५ ॥ पुराणश्रवणाच्छंभोर्नास्ति संकीर्तनं परम् ॥ अत एव मनुष्याणां कल्पद्रुममहाफलम् ॥ १६ ॥

१ प्रसाद्य–इ० पा० । २ महर्षयः–इ० पा० ।

कलौ हीनायुषो मर्त्या दुर्बलाः श्रमपीडिताः ॥ दुर्मेधसो दुःखभाजो धर्माचारविवर्जिताः ॥ १७ ॥ इति संचिंत्य कृपया भगवान्बादरायणः ॥ हिताय तेषां विदधे पुराणाख्यं सुधारसम् ॥ १८ ॥ पिबन्नेवामृतं यत्नादेतत्स्यादजरामरः ॥ शम्भोः कथामृतं कुर्यात्कुलमेवाजरामरम् ॥ १९ ॥ बालो युवा दरिद्रो वा वृद्धो वा दुर्बलोऽपि वा ॥ पुराणज्ञः सदा वन्द्यः पूज्यश्च सुकृतार्थिभिः ॥ २० ॥ नीचबुद्धिं न कुर्वीत पुराणज्ञे कदाचन ॥ यस्य वक्त्रांबुजाद्वाणी कामधेनुः शरीरिणाम् ॥ २१ ॥ गुरवः संति लोकेषु जन्मतो गुणतस्तथा ॥ तेषामपि च सर्वेषां पुराणज्ञः परो गुरुः ॥ २२ ॥ भवकोटिसहस्रेषु भूत्वाभूत्वावसीदति ॥ यो ददात्यपुनर्वृत्तिं कोऽन्यस्तस्मात्परो गुरुः ॥ २३ ॥ पुराणज्ञः शुचिर्दांतः शांतो विजितमत्सरः ॥ साधुः कारुण्यवान्वाग्मी वदेत्पुण्यकथां सुधीः ॥ २४ ॥ व्यासासनं समारूढो यदा पौराणिको द्विजः ॥ असमाप्तप्रसंगश्च नमस्कुर्यान्न कस्य चित् ॥ २५ ॥ ये धूर्ता ये च दुर्वृत्ता ये चान्ये विजिगीषवः ॥ तेषां कुटिलवृत्तीनामग्रे नैव वदेत्कथाम् ॥ २६ ॥ न दुर्जनसमाकीर्णे न शूद्रश्वापदावृते ॥ देशे न द्यूतसदने वदेत्पुण्यकथां सुधीः ॥ २७ ॥ सद्ग्रामे सुजनाकीर्णे सुक्षेत्रे देवतालये ॥ पुण्ये नदनदीतीरे वदेत्पुण्यकथां सुधीः ॥ २८ ॥ शिवभक्तिसमायुक्ता नान्यकार्येषु लालसाः ॥ वाग्यताः शुश्रवोऽव्यग्राः श्रोतारः पुण्यभागिनः ॥ २९ ॥ अभक्ता ये कथां पुण्यां शृण्वंति मनुजाधमाः ॥ तेषां पुण्यफलं नास्ति दुःखं स्याज्जन्मजन्मनि ॥ ३० ॥ पुराणं ये त्वसंपूज्य तांबूलाद्यैरुपायनैः ॥ शृण्वंति च कथां भक्त्या दरिद्राः स्युर्न पापिनः ॥ ३१ ॥ कथायां कीर्त्यमानायां ये गच्छंत्यन्यतो नराः ॥ भोगांतरे प्रणश्यंति तेषां दाराश्च संपदः ॥ ३२ ॥ सोष्णीषमस्तका ये च कथां शृण्वंति पावनीम् ॥ ते बलाकाः प्रजायन्ते पापिनो मनुजाधमाः ॥ ३३ ॥ तांबूलं भक्षयन्तो ये कथां शृण्वंति पावनीम् ॥ स्वविष्ठां खादयंत्येतान्नरके यमकिंकराः ॥ ३४ ॥ ये च तुंगासनारूढाः कथां शृण्वंति दांभिकाः ॥ अक्षयान्नरकान्भुक्त्वा ते भवंत्येव वायसाः ॥ ३५ ॥ ये च वीरासनारूढा ये च[1] मंचकसंस्थिताः ॥ शृण्वंति सत्कथां ते वै भवंत्यनृजुपादपाः ॥ ३६ ॥ असंप्रणम्य शृण्वंतो विषवृक्षा भवंति ते ॥ कथां शयानाः शृण्वन्तो भवंत्यजगरा नराः ॥ ३७ ॥ यः शृणोति कथां वक्तुः समानासनमाश्रितः ॥ गुरुतल्पसमं पापं संप्राप्य नरकं व्रजेत् ॥ ३८ ॥ ये निंदंति पुराणज्ञं कथां वा पापहारिणीम् ॥ ते वै जन्मशतं मर्त्याः शुनकाः संभवंति च ॥ ३९ ॥ कथायां वर्तमानायां ये वदंति नराधमाः ॥ ते गर्दभाः प्रजायन्ते कृकलासास्ततः परम् ॥ ४० ॥ कदाचिदपि ये पुण्यां न शृण्वंति कथां नराः ॥ ते भुक्त्वा नरकान्घोरान्भवंति वनसूकराः ॥ ४१ ॥ ये कथामनुमोदन्ते कीर्त्यमानां नरोत्तमाः ॥ अशृण्वंतोऽपि ते यांति शाश्वतं परमं पदम् ॥ ४२ ॥ कथायां कीर्त्य

१ ये चान्यध्यानसंस्थिताः—इ० पा० ।

मानायां विघ्नं कुर्वंति ये शठाः ॥ कोटयब्दान्नरकान्भुक्त्वा भवंति ग्रामसूकराः ॥ ४३ ॥ ये श्रावयंति मनुजान्पुण्यां पौराणिकीं कथाम् ॥
कल्पकोटिशतं साग्रं तिष्ठंति ब्रह्मणः पदम् ॥ ४४ ॥ आसनार्थं प्रयच्छंति पुराणज्ञस्य ये नराः ॥ कम्बलाजिनवासांसि मञ्चं फलकमे
व च ॥ ४५ ॥ स्वर्गलोकं समासाद्य भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ स्थित्वा ब्रह्मादिलोकेषु पदं यांति निरामयम् ॥ ४६ ॥ पुराणज्ञस्य यच्छंति
ये सूत्रवसनं नवम् ॥ भोगिनो ज्ञानसंपन्नास्ते भवंति भवेभवे ॥ ४७ ॥ ये महापातकैर्युक्ता उपपातकिनश्च ये ॥ पुराणश्रवणादेव ते यांति परमं पदम्
॥ ४८ ॥ अत्र वक्ष्ये महापुण्यमितिहासं द्विजोत्तमाः ॥ शृण्वतां सर्वपापघ्नं विचित्रं सुमनोहरम् ॥ ४९ ॥ दक्षिणापथमध्ये वै ग्रामो बाष्कलसं
ज्ञितः ॥ तत्र संति जनाः सर्वे मूढाः कर्मविवर्जिताः ॥ ५० ॥ न तत्र ब्राह्मणाचाराः श्रुतिस्मृतिपराङ्मुखाः ॥ जपस्वाध्यायरहिताः परस्त्री
विषयातुराः ॥ ५१ ॥ कृषीवलाः शस्त्रधरा निर्देवा जिह्मवृत्तयः ॥ न जानंति परं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणम् ॥ ५२ ॥ स्त्रियश्च पापनिरताः स्वैरि
ण्यः कामलालसाः॥ दुर्बुद्धयः कुटिलगाः सद्वृताचारवर्जिताः ॥ ५३ ॥ तत्रैको विदुरो नाम दुरात्मा ब्राह्मणाधमः ॥ आसीद्वेश्यापतिर्योऽसौ सदा
रोऽपि कुमार्गगः ॥ ५४ ॥ स्वपत्नीं बंदुलां नाम हित्वा प्रतिनिशं तथा ॥ वेश्याभवनमासाद्य रमते स्मरपीडितः ॥ ५५ ॥ सापि तस्यांगना रात्रौ
वियुक्ता नवयौवना ॥ असहंती स्मरावेशं रेमे जारेण संगता ॥ ५६ ॥ तां कदाचिद्दुराचारां जारेण सह संगताम् ॥ दृष्ट्वा तस्याः पतिः क्रोधादभि
दुद्राव सत्वरः ॥ ५७ ॥ जारे पलायिते पत्नीं गृहीत्वा स दुराशयः ॥ संताड्य मुष्टिबंधेन मुहुर्मुहुरताडयत् ॥ ५८ ॥ सा नारी पीडिता भर्त्रा कुपिता
प्राह निर्भया ॥ भवान्प्रतिनिशं वेश्यां रमते का गतिर्मम ॥ ५९ ॥ अहं रूपवती योषा नवयौवनशालिनी ॥ कथं सहिष्ये कामार्ता तव संगतिव
र्जिता ॥ ६० ॥ इत्युक्तः स तया तन्व्या प्रोवाच ब्राह्मणाधमः ॥ युक्तमेव त्वयोक्तं हि तस्माद्वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६१ ॥ जारेभ्यो धनमाकृष्य
तेभ्यो देहि परां रतिम् ॥ तद्धनं देहि मे सर्वं पण्यस्त्रीणां ददामि तत् ॥ ६२ ॥ एवं संपूर्यते कामो ममापि च वरानने ॥ तथेति भर्तृवचनं प्रतिज
ग्राह सा वधूः ॥ ६३ ॥ एवं तयोस्तु दंपत्योर्दुराचारप्रवृत्तयोः ॥ कालेन निधनं प्राप्तः स विप्रो वृषलीपतिः ॥ ६४ ॥ मृते भर्तरि सा नारी पुत्रैः
सह निजालये ॥ उवास सुचिरं कालं किंचिदुत्क्रांतयौवना ॥ ६५ ॥ एकदा दैवयोगेन संप्राप्ते पुण्यपर्वणि ॥ सा नारी बंधुभिः सार्धं गोकर्णं क्षेत्र
माययौ ॥ ६६ ॥ तत्र तीर्थजले स्नात्वा कस्मिंश्चिद्देवतालये ॥ शुश्राव देवमुख्यानां पुण्यां पौराणिकीं कथाम् ॥ ६७ ॥ योषितां जारसक्तानां नरके
यमकिंकराः ॥ संतप्तलोहपरिघं क्षिपंति स्मरमंदिरे ॥ ६८ ॥ इति पौराणिकेनोक्तां सा श्रुत्वा धर्मसंहिताम् ॥ तमुवाच रहस्येषा भीता ब्राह्मणपुं

१ तत्रत्याश्च—इ० पा० । २ चुंचुलाम्—इ० पा० । ३ सा नारी व्यभिचारिणी—इ० पा० ।

गवम् ॥ ६९ ॥ ब्रह्मन्पापमजानंत्या मयाचरितमुल्बणम् ॥ यौवने कामचारेण कौटिल्येन प्रवर्तितम् ॥ ७० ॥ इदं त्वद्वचनं श्रुत्वा पुराणार्थविजृंभितम् ॥ भीतिर्मे महती जाता शरीरं वेपते मुहुः ॥ ७१ ॥ धिङ्मां दुरिंद्रियासक्तां पापां स्मरविमोहिताम् ॥ अल्पस्य यत्सुखस्यार्थे घोरां यास्यामि दुर्गतिम् ॥ ७२ ॥ कथं पश्यामि मरणे यमदूतान्भयंकरान् ॥ कथं पाशैर्बलात्कंठे बध्यमाना धृतिं लभे ॥ ७३ ॥ कथं सहिष्ये नरके खंडशो देहकृंतनम् ॥ पुनः कथं पतिष्यामि संतप्ता क्षारकर्दमे ॥ ७४ ॥ कथं च योनिलक्षेषु क्रिमिकीटखगादिषु ॥ परिभ्रमामि दुःखौघात्पीड्यमाना निरंतरम् ॥ ७५ ॥ कथं च रोचते मह्यमन्नप्रभृति भोजनम् ॥ रात्रौ कथं च सेविष्ये निद्रां दुःखपरिप्लुता ॥ ७६ ॥ हाहा हतास्मि दग्धास्मि विदीर्णहृदयास्मि च ॥ हा विधे मां महापापे दत्त्वा बुद्धिमपातयः ॥ ७७ ॥ पततस्तुंगशैलाग्राच्छूलाक्रांतस्य देहिनः ॥ यद्दुःखं जायते घोरं तस्मात्कोटिगुणं मम ॥ ७८ ॥ अश्वमेधायुतं कृत्वा गंगां स्नात्वा शतं समाः ॥ न शुद्धिर्जायते प्रायो मत्पापस्य गरीयसः ॥ ७९ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि कं वा शरणमाश्रये ॥ को वा मां त्रायते लोके पतंतीं नरकार्णवे ॥ ८० ॥ त्वमेव मे गुरुर्ब्रह्मंस्त्वं माता त्वं पितासि च ॥ उद्धरोद्धर मां दीनां त्वामेव शरणं गताम् ॥८१॥ इति तां जातनिर्वेदां पतितां चरणद्वये ॥ उत्थाप्य कृपया धीमान्बभाषे द्विजपुंगवः ॥ ८२ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ दिष्ट्या काले प्रबुद्धासि श्रुत्वेमां महतीं कथाम् ॥ माभैषीस्तव वक्ष्यामि गतिं चैव सुखावहाम् ॥८३॥ सत्कथाश्रवणादेव जाता ते मतिरीदृशी ॥ इंद्रियार्थेषु वैराग्यं पश्चात्तापो महानभूत् ॥ ८४ ॥ पश्चात्तापो हि सर्वेषामघानां निष्कृतिः परा ॥ तेनैव कुरुते सद्यः प्रायश्चित्तं सुधीर्नरः ॥ ८५ ॥ प्रायश्चित्तानि सर्वाणि कृत्वा च विधिवत्पुनः ॥ अपश्चात्तापिनो मर्त्या न यांति गतिमुत्तमाम् ॥ ८६ ॥ सत्कथाश्रवणान्नित्यं संयाति परमां गतिम् ॥ पुण्यक्षेत्रनिवासाच्च चित्तशुद्धिः प्रजायते ॥८७॥ यथा सत्कथया नित्यं संयाति परमां गतिम् ॥ तथान्यैः सद्व्रतैर्जंतोर्न भवेन्मतिरुत्तमा ॥ ॥८८॥ यथा मुहुः शोध्यमानो दर्पणो निर्मलो भवेत् ॥ तया सत्कथया चेतो विशुद्धिं परमां व्रजेत् ॥ ८९ ॥ विशुद्धे चेतसि नृणां ध्यानं सिध्यत्युमापतेः ॥ ध्यानेन सर्वं मलिनं मनोवाक्कायसंभृतम् ॥ ९० ॥ सद्यो विधूय कृतिनो यांति शम्भोः परं पदम् ॥ अतः संन्यस्तपुण्यानां सत्कथा साधनं परम् ॥ ९१ ॥ कथया सिध्यति ध्यानं ध्यानात्कैवल्यमुत्तमम् ॥ असिद्धपरमध्यानः कथामेतां शृणोति यः ॥ सोऽन्यजन्मनि संप्राप्य ध्यानं यातिपरां गतिम् ॥ ९२ ॥ नामोच्चारणमात्रेण जप्त्वा मंत्रमजामिलः ॥ पश्चात्तापसमायुक्तस्त्ववाप परमां गतिम् ॥ ९३ ॥ सर्वेषां श्रेयसां बीजं सत्कथाश्रवणं नृणाम् ॥ यस्तद्विहीनः स पशुः कथं मुच्येत बन्धनात् ॥ ९४ ॥ अतस्त्वमपि सर्वेभ्यो विषयेभ्यो निवृत्तधीः ॥ भक्तिं परां

१ अच्छिद्रविमलज्ञानः–इ० पा० ।

समाधाय सत्कथां शृणु सर्वदा ॥ शृण्वंत्याः सत्कथां नित्यं चेतस्ते शुद्धिमेष्यति ॥ ९५ ॥ तेन ध्यायसि विश्वेशं ततो मुक्तिमवाप्स्यसि ॥
ध्यायतः शिवपादाब्जं मुक्तिरेकेन जन्मना ॥ ९६ ॥ भविष्यति न सन्देहः सत्यंसत्यं वदाम्यहम् ॥ इत्युक्ता तेन विप्रेण सा नारी बाष्पसंकुला
॥ ९७ ॥ पतित्वा पादयोस्तस्य कृतार्थास्मीत्यभाषत ॥ तस्मिन्नेव महाक्षेत्रे तस्मादेव द्विजोत्तमात् ॥ ९८ ॥ शुश्राव सत्कथां साध्वीं कैवल्यफल
दायिनीम् ॥ स उवाच द्विजस्तस्यै कथां वैराग्यबृंहिताम् ॥ ९९ ॥ यां श्रुत्वा मनुजः सद्यस्त्यजेद्विषयवासनाम् ॥ तस्याश्चित्तं यथा शुद्धं
वैराग्यरसंगं यथा ॥ १०० ॥ तथोवाच द्विजः शैवीं कथां भक्तिसमन्विताम् ॥ यथायथा मनस्तस्याः प्रसादमभिगच्छति ॥ तथातथा शनैः
शंभोर्ध्यानयोगमुपादिशत् ॥ १ ॥ शनैः शनैर्ध्वस्तरजस्तमोमलं विमुक्तसर्वेन्द्रियभोगविग्रहम् ॥ विशुद्धतत्त्वं हृदयं द्विजस्त्रिया विवेश विश्वेश्वर
रूपचिंतनम् ॥ २ ॥ इत्थं सद्गुरुमाश्रित्य सा नारी प्राप्तसन्मतिः ॥ दध्यौ मुहुर्मुहुः शंभोश्चिदानंदमयं वपुः ॥ ३ ॥ नित्यं तीर्थजले स्नात्वा
जटावल्कलधारिणी ॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगी रुद्राक्षकृतभूषणा ॥ ४ ॥ शिवनामजपासक्ता वाग्यता मितभोजना ॥ बद्धपद्मासनाऽव्यग्रा सत्कथा
श्रवणोत्सुका ॥ ५ ॥ गुरुशुश्रूषणरता त्यक्तापत्यसुहृज्जना ॥ गुरूपदिष्टयोगेन शिवमेवमतोषयत् ॥ ६ ॥ विश्वेश विश्वविलयस्थितिजन्महेतो
विश्वैकवंद्य शिव शाश्वत विश्वरूप ॥ विध्वस्तकालविपरीतगुणावभास श्रीमन्महेश मयि धेहि कृपाकटाक्षम् ॥ ७ ॥ शंभो शशांककृतशेखर
शांतमूर्ते गंगाधरामरवरार्चितपादपद्म ॥ नागेंद्रभूषण नगेंद्रनिकेतनेश भक्तार्तिहन्मयि निधेहि कृपाकटाक्षम् ॥८॥ श्रीविश्वनाथ करुणाकर शूलपाणे
भूतेश भर्ग भुवनत्रयगीतकीर्ते ॥ श्रीनीलकण्ठ मदनान्तक विश्वमूर्ते गौरीपते मयि निधेहि कृपाकटाक्षम् ॥ ९ ॥ इत्थं प्रतिदिनं भक्त्या प्रार्थयंती
महेश्वरम् ॥ शृण्वंती सत्कथां सम्यक्कर्मबंधं समाच्छिनत् ॥ ११० ॥ अथ कालेन सा नारी समुत्सृज्य कलेवरम् ॥ महेशानुचरैर्नीता संप्राप्ता शिव
मंदिरम् ॥ ११ ॥ तत्र देवैर्महादेवं सेव्यमानं सहोमया ॥ गणेशनंदिभृंग्याद्यैर्वीरभद्रेश्वरादिभिः ॥ १२ ॥ उपास्यमानं गौरीशं कोटिसूर्यसमप्रभम् ॥
त्रिलोचनं पंचमुखं नीलग्रीवं सदाशिवम् ॥ १३ ॥ वामांके बिभ्रतं गौरीं विद्युच्चंद्रसमप्रभाम् ॥ दृष्ट्वा ससंभ्रमं नारी सा प्रणम्य पुनःपुनः ॥ १४ ॥
आनन्दाश्रुजलोत्सिक्ता रोमहर्षसमाकुला ॥ संमानिता करुणया पार्वत्या शंकरेण च ॥१५॥ तस्मिँल्लोके परानन्दघनज्योतिषि शाश्वते ॥ लब्ध्वा
निवासमचलं लेभे सुखमनाहतम् ॥ १६ ॥ सा कदाचिदुमां देवीमुपसृत्य प्रणम्य च ॥ पर्यपृच्छत मे भर्त्ता कां गतिं गतवानिति ॥१७॥ तामुवाच

१ बाष्पलोचना–इ० पा० । २ साध्याम्–इ० पा० । ३ वैराग्यरसधारया–इ० पा० । ४ विविक्तसर्वेन्द्रियभोगविग्रहम्–इ० पा० । ५ पीठ–इ० पा० । ६ पुण्यां कर्मबन्धमपाकरोत्–इ०पा० ।
७ नीलकंठे श्वरादिभिः–इ०–पा० । ८ महाहर्षसमाकुला–इ० पा० ।

महादेवी सते भर्त्ता दुराशयः ॥ भुक्त्वा नरकदुःखानि विंध्ये जातः पिशाचकः ॥ १८ ॥ पुनः प्रपच्छ सा नारी देवीं त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ केनोपायेन मे भर्त्ता सद्गतिं प्राप्नुयादिति ॥ १९ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ सोऽस्मत्कथां महापुण्यां कदाचिच्छृणुयाद्यदि ॥ निस्तीर्य दुर्गतिं सर्वामिमं लोकं प्रयास्यति ॥ १२० ॥ इति गौर्या वचः श्रुत्वा सा नारी विहितांजलिः ॥ प्रार्थयामास तां देवीं भर्तुः पापविशोधने ॥२१॥ तया मुहुः प्रार्थ्यमाना पार्वती करुणायुता ॥ तुंबुरुं नाम्न गंधर्वमहूयेदमाथाब्रवीत् ॥ २२ ॥ तुंबुरो गच्छ भद्रं ते विंध्यशैलं सहानया ॥ आस्ते पिशाचकस्तत्र योऽस्याः पतिरसन्मतिः ॥ २३ ॥ तस्याग्रे परमां पुण्यां कथामस्मद्गुणैर्युताम् ॥ आख्याय दुर्गतेर्मुक्तं तमानय शिवांतिकम् ॥ २४ ॥ इति देव्या समादिष्ट स्तुंबुरुस्तां प्रणम्य च ॥ तया सह विमानेन विंध्याद्रिं सहसा ययौ ॥ २५ ॥ तत्रापश्यन्महाकायं रक्तनेत्रं महाहनुम् ॥ प्रहसंतं रुदंतं च वल्गंतं च पिशाचकम् ॥ २६ ॥ बलाद्गृहीत्वा तं पाशैर्बद्ध्वा[1] वै संनिवेश्य च ॥ तुंबुरुर्वल्लकीहस्तो जगौ गौरीपतेः कथाम् ॥ २७ ॥ स पिशाचो महा पुण्यां कथां श्रुत्वा पुरद्विषः[2] ॥ विधूय कलुषं सर्वं सद्यो हात्[3]प्राप संस्मृतिम् ॥ २८ ॥ स पैशाचं वपुस्त्यक्त्वा स्वरूपं दिव्यमाप्य च ॥ जगौ स्वय मपि श्रीमच्चरितं पार्वतीपतेः ॥ २९ ॥ विमानमारुह्य स दिव्यरूपधृक्[4]स तुंबुरुः पार्श्वगतः स्वकांतया ॥ गायन्महेशस्य गुणान्मनोरमाञ्जगाम कैवल्यपदं सनातनम् ॥ १३० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्येतत्कथितं पुण्यमाख्यानं दुरितापहम् ॥ महेश्वरप्रीतिकरं निर्मलज्ञानसाधनम् ॥ ॥ ३१ ॥ य इदं शृणुयान्मर्त्यः कीर्तयेद्वा समाहितः ॥ शंभोर्गुणानुकथनं विचित्रं पापनाशनम् ॥ ३२ ॥ परमानन्दजनकं भवरोगमहौषधम् ॥ भुक्त्वेह विविधान्भोगान्मुक्तो याति परां गतिम् ॥ ३३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ यूयं खलु महाभागाः कृतार्था मुनिसत्तमाः ॥ ये सेवंते सदा शंभोः कथामृतरसं नवम् ॥ ३४ ॥ ते जन्मभाजः खलु जीवलोके येषां मनो ध्यायति विश्वनाथम् ॥ वाणी गुणान्स्तौति कथां शृणोति श्रोत्रद्वयं ते भवमुत्तरंति ॥ ३५ ॥ विविधगुणविभेदैर्नित्यमस्पृष्टरूपं जगति च बहिरंतर्वा समानं महिम्ना ॥ स्वमहसि विहरंतं वाङ्मनोवृत्तिदूरं परमशिवमनं तानंदसांद्रं प्रपद्ये ॥ १३६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे पुराणश्रवणमहिमवर्णनंनामद्वाविंशो ऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ समाप्तमिदं ब्राह्मखण्डे तृतीयं ब्रह्मोत्तरखण्डम् ॥ (३-३) ॥ ॥ इति स्कान्दे तृतीयं ब्राह्मखण्डं संपूर्णम् ॥ ३ ॥

१ कण्ठे बद्ध्वा समुपवेश्य च–इ० पा० । २ असुरद्विषः–इ० पा० । ३ हित्वा–इ० पा० । ४ बत–इ० पा० ।

॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे तृतीयं ब्राह्मखण्डं समाप्तम् (३-३) ॥